

श्रीः ।

निर्णयसिन्धुः ।

श्रीमत्काशीस्थपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्याय

श्रीकमलाकरभट्टप्रणीतः

स चार्यं ..

द्विर्माण्डल फ०२१
विष्णुपादलसा

विद्वद्द्वारा संशोधय्य टिप्पण्यादिभिः समलंकृत्य संवर्धय च

SA2V53
KAM

मुस्कर्यां

जावजी दादाजीनां

“ निर्णयसागरा ” ख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना

तुकाराम जावजी इत्यनेन मुद्रयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

शकान्दाः १८२२, सन १९०१.

मूल्यं रूप्यकद्वयम्.

प्रस्तावनम् ।

इह खलु निखिलधर्माचाराचरणभास्वरे भारते खण्डेऽद्यावधि परमकारुणिकैर्निगमागमपा-
ऽवारपारीणैः क्रमोपासनाज्ञानकाण्डत्रयपुरीणैरनेकैर्महर्षिभिरनेके लघवो महान्तश्च स्मृत्यादयो
र्भशास्त्रनिबन्धा लोकोपकृतये धर्मसेतुपालनाय च सादरं प्रणीताः सन्ति । परं तेषु
गृह्यप्रणीतत्वेनान्योन्यविरोधतयेदमित्थमेवेति निर्णयानैकविध्यात्तत्रतत्र भूरिशः संदेहस्थ-
ऽन्यासन् । एतदापन्मार्जनाय श्रीकाशीक्षेत्रे महामहोपाध्यायैः कमलाकरभट्टैर्वहुशः
सर्वतनान्प्रन्थानालोड्य मतमतान्तरखण्डनपूर्वं सर्वेपामेकवाक्यतयायं निर्णयसिन्धुनामा
प्रन्थो व्यरचि । स च सर्वत्राव्याहृतत्वेन प्रसृतः सन्नखिलधर्मशास्त्रग्रन्थेषु चूडामणीभूय
विराजतेतराम् ।

एतद्ग्रन्थप्रणेतुः कमलाकरभट्टस्येतिवृत्तमित्थं श्रूयते—पूर्वं प्रतिष्ठान(पैठन)पत्तने महावि-
द्वान्सदाचारसंपन्नश्चाश्वलायनशास्त्रीयो गोविन्दभट्टारख्यो देशस्थब्राह्मण आसीत् । तस्य च
महापण्डितः सदाचारशमदमादिसंपत्संपन्नः पित्रधिकगुणो रामेश्वरभट्टनामा पुत्रो बभूव ।
स चानवद्यविद्याविलासेन लोकेष्वभ्यर्हितोऽपि चिरकालपर्यन्तमनपत्यत्वेन दूयमानान्तःकरणो
निर्दिष्टहेतुनैवोद्भूतनिर्वेदः सन् यात्रामिषेण श्रीविश्वेश्वर-मन्दाकिनी-विद्वद्वरमण्डितं काशी-
क्षेत्रं जगाम । तत्राहर्दिवं श्रीविश्वेश्वरदर्शनेन गङ्गोदकामृतावगाहपानादिना विद्वन्मण्डलसा-
न्निध्येन च संजाताभिनवानन्दसंदोहभरेण निर्भररञ्जितान्तःकरणः श्रीरामचन्द्रचरणपरिच-
रणाचरणस्तत्रैव बहुदिनगणमवात्सीत् । तत्र निवसतो यातेषु कतिपयाहर्गणेषु श्रीरामचन्द्रस्य
कुरुणामृतपूर्णदशा प्रारब्धदशासुविपाकेन च जरठावस्थायामप्यनवद्यगुणगणालंकृतो विद्व-
न्मौलिनिघृष्टचरणकमलोऽतीव ब्रह्मवर्चस्वी नारायणभट्टाह्वयः पुत्रो बभूव ।

नारायणभट्टविपयिणी श्रूयते तदानींतनेत्यमभिनवा किंवदन्ती—कदाचिदार्यधर्मध्वंसाय
वद्वपरिकरैर्दुर्यवनैरकीभूय 'काश्यां सर्वैः प्रेमातिशयेन रात्र्दिवं श्रीविश्वेश्वर एव भजनार्चना-
दिना सेव्यते, अतोऽस्य वैगुण्ये संपादिते तद्धर्महानिः सुलभतरा स्यात्' इति विचार्य श्रीविश्वे-
श्वरमन्दिरमुत्सन्नमकारि । तद्दुष्कर्मालोच्य सर्वेऽपि यवनशासनासमर्थाः केवलं दुःखार्णवे-
ऽमाहुः । तदानीमेव तत्रेश्वरक्षोभाद्भिक्षनिदानं महदवर्षणमभवत् । एतदन्तरा यवनैर्ना-
रायणभट्टस्य ब्रह्मवर्चसतेजोविशेषं लोकमुखोद्गीर्णमाकर्ष्य तत्परीक्षार्थमेव तं प्रति गत्वा
'कथमिदं दुःसहमवर्षणमभवत् ? 'संप्रति भवन्तो वृष्टौ समर्थाः स्थ न वा ?' इति पृष्टम् ।
तच्छ्रुत्वा किञ्चित्कालं विचार्य तैरुत्तरितं—'भवत्कृतमन्दिरोच्छेदक्षुब्धेश्वरेच्छापरिणाम एवा-
यमवर्षणरूपेण लोकान्संतापयन्नुज्ज्वलति । अतस्तान्मन्दिरं पूर्ववदुपकृतं चेदीशकृपया
सुवृष्टिः स्यात् । यदि पुनः कल्पितेऽपि प्रासादे वृष्टिर्न स्यात्तदहं स्वधर्मं हित्वा भवदिष्टमेव
यावन्धर्मं स्वीकरोमि' इति । यवनैरित्थं निःशङ्कं निर्बन्धवचः श्रुत्वा 'भवत्प्रभावेणाद्यैव यदि

वृष्टिः स्यान्मन्दिरं पूर्ववत्साधयिष्यामस्तूर्णं यतितव्यम्' इति प्रार्थिततमनन्तरमेव ॐमिति भगवन्तं हृदिकृत्य तपस्वार्थं भट्टे प्रायोपधिष्ठे तदद्वरेवेशकूपया सुवृष्टिरभवत् । तदा चकितै-
र्यवनैर्विश्वेश्वरमन्दिरं पूर्ववत्कल्पितं तदेवैतावन्तं कालं काश्यां वरीवर्ति । एतदतिमानुषाङ्गत-
तपःसंपादितं कर्मालोच्य जनतया नारायणभट्टाय जगद्गुरुरिति जगत्पूज्या संज्ञा सर्व-
त्रापूजासमानाश्च दत्तः । तयोर्मध्ये जगद्गुरुरपदवी नारायणभट्टमभिव्याच्यैवासीत् । अत्रपू-
जासमानस्त्वधावधि श्रीकाशीक्षेत्रे तद्वंशीयानामुत्तरोत्तरं विद्वत्तमत्येनानवरतमखण्डदण्डाय-
माना प्रचलतीति तत्रत्यविप्रमुखाज्ज्ञायते । अस्य जन्मनिधनकालौ यथावन्न ज्ञायते परंतु
वैक्रमीये षोडशतमे शतकेऽस्य जीवनसमय आसीदित्यनुमीयते । अनेन प्रणीतेषु ग्रन्थेषु
प्रयोगरत्नं (नारायणगद्दी) त्रिस्यलीसेतुश्चेति ग्रन्थद्वयं सर्वत्र विराजते । याज्ञिकाश्च
द्विजसंस्कारान्प्रायः प्रयोगरत्नाधारेणैवाचरन्ति ।

अस्य महापण्डितौ सदाचारसंपन्नौ च रामकृष्णभट्टः शंकरभट्ट इति द्वावात्म-
जावास्ताम् । तत्र ज्येष्ठेन रामकृष्णभट्टेन बहवो ग्रन्थाः प्रणीतास्तेषु द्वौ तन्त्रवार्तिको-
परिव्याख्या, जीवत्पितृकनिर्णयश्च प्रसिद्धौ स्तः । कनीयसा च द्वैतनिर्णयाख्यो
महाशिवन्धो व्यरचि ।

रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्टः कमलाकरभट्टः, लक्ष्मणभट्ट इति पुत्रत्रयमासी-
त् । तत्र ज्येष्ठेन दिनकरभट्टाख्यविदुषा मीमांसायां भाट्टदिनकराख्यो ग्रन्थः, उद्योतः,
धर्मशास्त्रे शान्तिसाराख्यश्च ग्रन्थः कृतोऽस्ति । अयमेव क्वचिद्दिवाकरनाम्ना व्यवह्रियते ।
अस्मादेव विश्वेश्वरभट्टाख्यो महापण्डित आत्मजः समजनि । अयमेव कायस्थध-
र्मदीपप्रणेता गागाभट्टनाम्ना प्रसिद्धिमगात् । अनेनैव चतुरशीत्युत्तरषोडशशत १६८४
तमे ख्रीस्ताब्दे रायगडोपरि श्रीशिवच्छत्रपते राज्यासनाभिषेकः समकारीत्यनुमीयते ।
तथा चानेन भाट्टचिन्तामण्यादयोऽनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति ।

रामकृष्णभट्टस्य कनीयसा लक्ष्मणभट्टाख्यपुत्रेणाचाररत्नादिग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति ।

रामकृष्णभट्टस्य द्वैतीयीकः पुत्रः कमलाकरभट्टाख्य आसीत् । अयमेव प्रकृत-
निर्णयसिन्धुग्रन्थप्रणेता । अग्रप्रथमैव वंशस्थापकः समभवत् । अनेनैव धर्मशास्त्रेऽपि
पूर्वकमलाकरः, शान्तिकमलाकरः, कमलाकराह्निकं, शूद्रकमलाकरश्चेति ग्रन्थाः
प्रणीताः । व्यवहारे विवादताण्डवं (विवादकमलाकरो) नाम ग्रन्थः कृतः प्रसिद्धोऽस्ति ।
साहित्यशास्त्रे काव्यप्रकाशोपरि व्याख्या कृतास्ति सा चैतदीयान्यानेकटीकाभ्यः श्रेष्ठेन
चकास्ति ॥ आस्तामतिप्रशस्तप्रशंसनया । आमूलाद्विद्वद्वंशयेनापादितनिजवंशकृत्येन श्रीरा-
मकृष्णभट्टेन दुर्निर्णयदुरुहधर्मशास्त्रीयविषयाणां यथावन्निर्णयं कृत्वागाधाब्धिसदसं ग्रन्थं
निर्माय निर्णयसिन्धुरिति (एतद्ग्रन्थदर्शनमात्रेण स्वाभिधानस्य शीघ्रोपस्थित्यै निर्णयकम-
लाकर इति च) तन्नाम प्रतिष्ठितम् । स चासेतोरहिमाचलं स्वकार्यं प्रथमद्वर्षवर्तीत्यलम-
धिकमल्लवितेनेति सर्वमनवद्यम् ॥

निर्णयसिन्धुस्थविपयानुक्रमः ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका
मङ्गलचरणम्	१	गुरुशुक्रयोर्बाल्यवृद्धवविचार	१२	खण्डतिथिलक्षणम्	१०
सक्षेपत कालनिर्णय	२	अतिचारगते जीवे	१२	व्रतारम्भे धर्मा	१७
शब्द पञ्चधा	२	शाल्यादिदशपरत्वव्यवस्था	१२	व्रतस्थधर्मा	१७
चान्द्रोऽब्द पट्टिभेद	२	अस्तादेरपवाद	१२	व्रते ब्राह्मणभोजनम्	१८
सवत्सरनामानि तन्निर्णयश्च	२	मलमासे च व्रतविशेष	१३	सहस्रभाजने विशेष	१८
सवत्सरप्रवृत्ति	२	पक्षनिर्णयतिथिनिर्णयौ	१३	द्वित्रिपणमानकर्तृके	१८
अयननिर्णय	२	तिथेर्वैधादिनिर्णय	१३	शूद्रस्व विप्रद्वारा व्याहृतिहोम	१८
अयनयोर्दिनियोग	२	सायंप्रातर्वैधलक्षणम्	१३	प्रतिमास्वरूपनिर्णय	१८
तत्र गृहप्रवेशदवताप्रति	२	तिथिविशेषे वैधविशेष	१४	अनादेश आज्यद्रव्यम्	१८
ष्टादिनिर्णय	२	कर्मकालव्यापिनी तिथि	१४	अनादेशमन्त्रे समलव्याहृति	१८
दक्षिणाग्नेऽपि प्रतिष्ठा	२	सामान्यतो दशमी	१४	अनादेशे देवता प्रजापति	१८
भक्तुनिर्देश	३	त्रयोदशी	१४	महादिपूजाया होमसत्त्वा	१८
भक्तुमासभेदा	३	प्रतिपदा	१४	अनुक्तसत्ययात्रा निर्णय	१८
मासनिर्णय	३	स्वर्बदर्पलक्षणम्	१४	व्रतोद्यापनानुक्ती	१८
सम्प्रतिनिर्णय	३	एकभुक्तकालनिर्णय	१४	व्रतोद्यापनाशक्ती	१८
सर्वसंक्रान्तिषु दानानि	३	प्रदोषयोर्विचारः	१५	वृथा विप्रवचनग्रहणे	१८
सक्रान्तायुषवासनिर्णय	४	प्रदापे निषेधपदाथा	१५	दक्षिणानिणय	१९
सक्रान्तौ उपवासदाननिर्णय	४	सन्ध्यालक्षणम्	१५	रजतदक्षिणानिषेध	१९
सक्रान्तौ श्राद्धम्	४	यतिनक्त विधवानक्त च	१५	पराजन्मोजननिषेध	१९
विश्वुपदादिस्वरूपम्	४	विधुरनक्त तहक्षणम्	१५	क्षारपदार्थनिषेध	१९
अत्र च विण्डरहित श्राद्धम्	५	सौरनक्तम्	१६	क्षारस्वरूपनिणय	१९
कुत्रचिद्रात्रौ धानम्	५	हरिनक्तम्	१६	गोधूमप्रतिप्रसव	१९
ज मर्क्षे सक्रान्तौ धाने विशेष	५	नक्त धर्माचरणम्	१६	व्रते ब्राह्मणान्यानि	१९
कुत्रचि सायसंध्याननिषेध	५	अवाचितनिर्णय	१६	कूपमाण्डादिनिषेध	१९
च म्द्रादिमासकथनम्	६	नक्षत्रव्रतकालनिर्णय	१६	प्रतिपदादियु हविष्यपदार्था	१९
सावनादिमासव्यवस्था	६	व्रतपरिभाषा	१६	गृहीतव्रतव्यागे प्रत्यवाय	१९
मलमासक्षयमासनिर्णय	७	उपवासाधिकारिनिर्णय	१६	उपवासप्रत्याम्नाया	१९
अधिकमासकालनियम	७	शूद्रवैश्यवर्णधर्मा	१६	व्रते नियमा	१९
क्षयमासकालनियम	७	स्त्रीणामनुवैच	१६	स्त्रीव्रत विशेषनिर्णय	२०
मलमासे कार्याकार्यनिर्णय	८	स्त्रीणां स्नानविशेष	१७	विधवाया विशेष	२०
मलमासे वर्ज्यानि	११	व्रतसर्वस्वस्तदात्मकालश्च	१७	एकदशरत्ना तासूलनियेध	२०
क्षयमासे वर्ज्यावर्ज्यविषयो	११	भद्रानिर्णय	१७	अधुपानादिनिषेध	२०
शुक्रगुर्वेस्तादिविचार	११	भद्रापुच्छनिर्णय	१७	सूतकादी व्रतनिर्णय	२०
गुरुशुभास्तादी वर्ज्यम्	११	भद्रा सर्पिणी वृश्चिकी च	१७	क्षतचार्याचे निर्णय	२०
सिंहस्थे कच्यागते वा गुरौ	११	दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१७	जाताशोचे निर्णय	२०
गोदावरीकृष्णास्नानम्	१२	अत्र व्रतारम्भे विशेष	१७	मृताशोचे निर्णय	२१

विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका
गर्भविष्यादीनां मत प्रतिनिधेय	२१	आशौचे द्वादशीमतम्	३३	श्रुतावधिनिषेध	४५
पूर्वसंकरिपत्रमते रजस्वलासु		रजस्वलाया एकादशी	३४	सम्भूतपाचितानां निर्णय	४५
प्रतिनिधय	२१	अष्टौ महाद्वादश्य	३४	वेधे ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्त	४५
स्त्रीद्वयोर्यमतादी निषेध	२१	आह्निकापकर्ष	३५	ग्रहणकाले भोजने प्रायश्चित्तम्	४५
प्राणनस्य हीनवर्णकर्मकरणे		मदोपादिसकृदे निर्णय	३५	उपवासे ग्रहणे कै कार्ये	४५
निषेध	२१	हरियासरलक्षणम्	३५	पुत्रवत् उपवासनिषेध	४५
कुत्रचिद्व्यतिनिधिनियेध	२१	उपवासानतिक्रमे	३५	ग्रहणे पूजामणियों	४६
प्रसादिसन्निपात विरोध	२२	द्वादशीनिर्णय	३५	शान्नादिकालनिर्णय	४६
शिवराशौ प्रसव पारणम्	२२	ग्रयोदशीनिर्णय	३५	सुम्बिकागणेश्वरे दोष	४६
भूताष्टम्यादौ दिवाभोजन		प्रशौचम् (विष्णुयाम्)	३५	ग्रहणशान्ते शोधार्थविशेष	४६
निषेध	२२	चतुर्दशीनिर्णय	३६	उष्णोदकपाने शारतन्त्रम्	४६
सक्रान्त्यादौ शरिभोजननिषेध	२२	पूर्णमासायास्वानिर्णय	३६	तीर्थयित्रेयै दानविशेष	४६
घान्द्रायणे एकादश्य भोजन		अमायां सोमवारादि योगे		ग्रहणे श्राद्धविधि	४७
कार्यम्	२२	सयोगसूक्ष्मणे व्यतीपाते	३६	ग्रहणे श्राद्धभोजने दोष	४७
प्रतिपत्तिर्णय	२२	दृष्टिकालनिर्णय	३७	सूक्तके ग्रहणे च कर्त्तव्यविशेषः	४७
सर्धसिधियु बज्यांनि	२२	पूर्णमासां विरोध	३७	रजस्वलाश्वानम्	४७
द्वितीयातिर्णय	२३	मलमसरादौ प्रथमारम्भनिर्णय	३८	ग्रहणे राजवधि श्राद्धविधिः	४७
तृतीयातिर्णय	२३	विश्रुतीष्टि	३८	चन्द्रग्रहण दिवा चेत्	४७
चतुर्थीनिर्णय	२३	पशुतोमयापाफाला	३९	ग्रहणदिने प्रतिज्ञां च सरिक	
पञ्चमीनिर्णय	२४	आधानकाला	३९	श्राद्धमासौ तत्रिर्णय	४८
षष्ठीनिर्णय	२४	आधाननक्षत्राणि	४०	ग्रहणे मन्त्रादिग्रहणप्रकार	४८
सप्तम्यष्टमीनिर्णयस्तत्रदुष्यष्टमी	२४	अनायास्यावा श्राद्धनिर्णय	४०	न मराहयादौ ग्रहण न शुभम्	४८
नवमीदशमीनिर्णय	२४	विषडविषुवशनिर्णय	४०	ग्रहणे इष्टानिष्टपलम्	४८
एकादशीनिर्णय	२५	विषडवितुप्रज्ञाकरणे प्रायश्चित्त	४२	तापरिहारार्थं दावादि	४९
एकादशदुष्यवासाधिकारिण	२५	वैशदेवास्तये प्रायश्चित्तम्	४२	नागविन्ध्यज्ञे मन्त्र	४९
एकादशी नित्यकाम्योपवा		पतितसोमभोजने प्रायश्चित्तम्	४२	ग्रहणशान्ति	४९
सनिषेधे फलाहाराम्य		निरभिकस्यामानिर्णय	४२	गर्भविष्या ग्रहणावलोकननिषेध	५०
सुशान्तिर्णय	२६	साहिकस्वामानिर्णय	४२	मन्त्रलक्षणेषु विशेषो वेध	५०
दशमीवेधभरणोदगनिर्णय	२६	अनुपनीतानां शृङ्गाणां		मन्त्रदीक्षाहोमतर्पणम्	५०
एकादशीवस्त्रोपयुक्त चर्मा	२७	चामश्राद्धानि	४२	दृष्टक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	५०
एकादशीवस्त्रेऽधिकारिण	२७	सिनीवालीलक्षणम्	४२	पूर्वसंकरिपत्रमन्त्रोपग्रहणे	
एकादशीवस्त्राचार्यै	२७	कुण्डलक्षणम्	४२	विशेष	५१
एकादशीवस्त्राकरणे प्रायश्चित्त		सुतुपकारलक्षणम्	४२	यतान्तराण्डनम्	५१
काम्यवस्त्र च	२७	दशैश्राद्धेऽन्वश्राद्धसपाते		मयाच्छादने अन्वश्रीनाम्	५१
दशमीनिर्णय	२७	निर्णय	४२	अथ समुद्रस्नानविश्रुताकालः	५२
घटप्राणि लज प्रायश्चित्तम्	२७	अनाश्राद्धतिक्रमे प्रायश्चित्त	४२	भौमस्तुतुवराशांतिनिषेध	५२
एकादश्यां श्राद्धप्राप्ती तत्रिर्णय	२७	ग्रहणनिर्णय	४२	अथ यवणि शान्दम्	५२
प्रतप्राणि	२७	वेधनिर्णय	४२	समुद्रार्चनम्	५२
सर्वमतेषु नियम	२७	चन्द्रग्रहण विशेष	४२	सत्र सपणविधि	५२
एकादशीवस्त्रसकृत्पादिनिर्देश	२७	चन्द्रग्रहोदय	४२	एकादशीनिर्णयपट्टः	५५
द्वादश्यां घृतनिषेधमन्त्र	२७	चन्द्रसूर्यप्रसाले	४२		
द्वादश्यां वज्र्यपदायां	२७	ग्रहणे सन्ध्याहोमादौ	४२	इति मध्यमपरिच्छेदानुव्रमणिका ।	
		धालद्व्यातुराणाम्	४५		

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
अथ द्वितीयपरिच्छेदः ।		अत्र चित्रवस्त्रदानस्नानदा		ज्येष्ठे मलमास्य सति	७९
अथ चैत्रमास		नश्चाद्वाद्युत्तम्	७०	अत्र विशेष काशीखण्डे	७९
सप्रादौ तिथिकृते विवाहादौ च		अत्रैव सर्वदेवता दमन		ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्णय	८०
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णय	६२	पूजनमुत्तम्	७०	सावित्रीमतनिर्णय	८३
मीनसकान्तिनिर्णय	६२	ह्य मन्वादिरेपि	७०	तत्र शीघ्रते विशेषविधय	८३
चैत्रशुक्लप्रतिपत्	६२	चैत्रकृष्णत्रयोदशी	७०	ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदा	८२
अधिकश्लेत्तदा निर्णय	६२	अत्र महायारणीसङ्गयोग	७०	नविधि	८२
अत्र तैलाम्यङ्ग	६२	चैत्रकृष्णचतुर्दशी	७१		
अत्र नवरात्रारम्भ	६२			अथापाह ।	
प्रपादानम्	६३	अथ वैशाखमास ।		मिथुनसकान्ति	८२
प्रत्यह धर्मकुम्भदानम्	६३	मेघसकान्ति	७१	आपाहशुक्लद्वितीयायां	८२
चैत्रशुक्लतीयानिर्णय	६३	धर्मघटदानम्	७१	आपाहशुक्लदशमी	८२
अत्र सौभाग्यशयनप्रतम्	६३	अथ वैशाखस्नानविधि	७१	आपाहशुक्लद्वादश्यां विष्णु	
अत्र मन्वादिनिर्णय	६३	तीर्थानामज्ञाने	७१	शयना सब	८२
अत्रैव प्रसङ्गा सर्वमन्वादि		तुलस्यादिपुष्पोर्वण्यपूजा	७२	आपाहशुक्लैकादशी	८३
निर्णय	६३	अत्राश्वत्थसेचनमादि	७२	चानुमांस्वमतारम्भ	८३
अथ श्राद्धमुक्त मास्ये	६३	अत्र प्रपागलम्भिकादानम्	७२	मतमहणप्रकार	८४
मलमासेपि मन्वादिश्राद्धमुक्तम्	६४	वैशाखे मलमासे सति निर्णय	७२	चानुमांस्व भक्ष्याभक्ष्यनिर्णय	८४
तत्र वर्त्यन्यानिर्णय	६४	वैशाखे सर्वस्नानाशक्तौ	७२	आमिषपरिगणनम्	८५
अकरणे प्रायश्चित्तम्	६४	अत्र दानविषय	७२	हृदिय्यपरिसंख्यानम्	८५
चैत्रशुक्लतृतीया मन्वजयन्ती	६४	वैशाखव्रतोद्यापनम्	७२	मतभेदेन फलविशेषा	८६
दशाषवारजय त्य	६४	उद्यापनाशक्तौ	७३	प्रतविशेषेण दानानि	८६
चैत्रशुक्लपञ्चमीनिर्णय	६५	अक्षय्यनुतीया	७३	तत्समुद्रायारणविधि	८७
चैत्रशुक्लषड्य्यां लक्ष्मीपूजनम्	६५	युगादिनिर्णय	७३	कोकिलामृतविधि	८७
चैत्रशुक्लष्टमीनिर्णय	६५	अत्र श्राद्धनिर्णय	७४	शिवशयनोरसव	८८
अत्रैव भवानीयात्रा	६५	धमघटादिदान मन्त्रश्च	७५	अत्रैव व्यासपूजा	८८
तत्रैवाशोककलिकाप्राशनम्	६५	अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	७५		
चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी)		वैशाखे मलमासे सति तत्रैव		अथ श्रावणमास ।	
निर्णय.	६६	युगादि	७५	कर्कसकान्ति	८८
रामपूजाविधि	६७	अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	७६	कर्के केशशक्तिहन धर्ष्यम्	८९
चैत्रशुक्लैकादशीनिर्णय	६८	अत्र सगुद्रस्नान प्रशस्तम्	७६	नदीनां रजोदोष	८९
अत्र दालोत्सन	६८	परशुरामजयती	७६	सिंहार्कयो क्षुद्रनदीषु	
चैत्रशुक्लद्वादशीनिर्णय	६८	गङ्गोपत्तिनिर्णय	७६	स्नाननिषेध	८९
अत्र दमनो सब	६८	वैशाखशुक्लद्वादशी	७६	महानद्य	८९
तिथिविशेषे दमनारोपणम्	६८	शुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती	७७	रासनदा	८९
भागमोक्षदीक्षावतां दम		वैशाखपूर्णिमास्यामुदङ्कु		कुत्रचित्रजोदोषाभाव	८९
नारोपणं वि	६८	म्भादिदानम्	७८	श्रावणशुक्लतृतीया मधुस्रवा	९०
चैत्रशुक्लत्रयोदशी	७०	अत्र कृष्णाजिनदानम्	७८	श्रावणशुक्लचतुर्थ्यां पूर्वयुता	९०
अत्रान्नप्रतम्	७०			श्रावणशुक्लपञ्चमी पट्टीषु	
चैत्रशुक्लचतुर्दशी	७०	अथ ज्येष्ठमास ।		सा माहा	९०
चैत्रशुक्लपूर्णिमा	७०	दृपसकान्ति	७८	अत्र विष्णो हेमाद्री	९०
		ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भावतम्	७८	शुक्लद्वादश्यां दधिमतपधि	
		दशहरामतम्	७८	त्रारोपणादिविधि	९०

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
शिवपवित्रारोपणम्	९१	वृषाष्टमीप्रतम्	१०७	महालये कृते फलम्	११९
देवतापरयेन पवित्रारोपणम्	९१	तत्र पूजाविधि	१०७	महालयारणे दोष	११९
पवित्रारोपणे गौणकार	९१	ज्येष्ठामृतविधि	१०७	महालयारणे प्रायश्चित्तम्	११९
पवित्रनिर्माणप्रकार	९१	शुक्लद्रादश्या पारणानिर्णय	१०८	भरणीध्राद्धम्	११९
पवित्रारोपणेऽपि पारिण	९१	विष्णुपरिपतनोत्सव	१०८	कपिलापष्टी	१२०
पवित्रारोपणविधि	९२	अथैव श्राद्धयन्त्रोत्थापनम्	१०८	अत्र विशेषो हेमाद्रौस्क्रान्दे	१२०
पवित्रारोपणारणे प्रायश्चित्त	९२	श्रवणद्वादशी	१०८	चन्द्रपष्टीप्रतम्	१२०
श्रावणशुक्लचतुर्दशी पर्युत्ता	९२	श्रवणद्वादश्या पूजादिविधि	११०	नाप्याचर्षध्राद्धम्	१२०
उपाकर्मविधि	९२	शामाद्वादशीप्रतविधि	११०	महालयमीप्रतम्	१२०
उपाकर्मोत्सर्जनविषये		तत्र पूजाविधि	१११	अन्वष्टकाध्राद्धम्	१२१
कालनिर्णय	९४	दुग्धप्रतविधि	१११	अन्वष्टकाध्राद्ध अनुपनीते	
पीपमासे उत्सर्जन कार्यम्	९६	भाद्रपदचतुर्दश्यामन्त्रप्र	११२	नापि कार्यम्	१२१
उपाकर्मोत्सर्जनयोर्द्विपूजनम्	९४	तविधि	११२	अत्राशफावनुक्तप्रमाहाध	
श्रावणपर्यणमास्या रक्षावन्धन		अथैवागस्यार्घ्यदानविधि	११२	लायन	१२१
कार्यम्	९७	भाद्रशुक्लपौर्णमास्या पूजा	११२	पूतदकरणे प्रायश्चित्तम्	१२२
अथैव हयग्रीवोत्पत्ति श्रव		प्रकार	११२	भाद्रकृष्णनवम्या मुवांसि	
णाकर्म च	९८	मान्दीध्राद्धविधि	११३	नीमोत्तनम्	१२३
श्रावणकृष्णद्वितीयायामश्रु				द्वादश्या सन्यासिन श्राद्धम्	१२३
न्यप्रतम्	९८			मघाश्रयोद्दशीध्राद्धम्	१२३
		अथाभ्यन्तमास ।		गजच्छायोक्ता	१२३
अथ भाद्रपदमास ।		कन्यासभ्रान्ति	११४	मघाश्रयोद्दशीमहालय	१२४
सिंहसमान्तौ गो प्रसवे शान्ति	९८	अथ महालया	११४	युगादिश्रादाना तन्त्रेण	
महिष्यादिप्रसवशान्तय	९८	षोडशमहालयनिर्णय	११५	प्रयोग	१२४
कञ्जलीयहुलामृतनिर्णय	९८	महालये विघषाया पार्षण	११५	शश्विषाचपयातविपज्ञाना	
अत्र गो पूजा यवाद्यादान च	९८	चतुष्टयम्	११५	चतुर्दश्या ध्राद्धम्	१२४
भाद्रकृष्णपष्टी हृत्पष्टी	९८	महालये पर्ज्यतिथिनक्षत्रादि	११५	अमायास्याया गजच्छाया	
शीतलव्रतविधि	९९	पपामपवाद	११६	निर्णय	१२६
जमाष्टमीप्रतम्	९९	सन्यासिना महालय	११७	दौहित्रश्राद्धं जीवत्पितृकेणा	
अष्टम्या निशीथबंध पूव		कालातिव्रमे वृश्चिकपर्यन्त	११७	पि कार्यम्	१२६
सुराय	१०२	गौणकाल	११७	नवरात्रारम्भे प्रतिपत्तिर्णय	१२७
अष्टम्या रोहिणीराहित्यत		महालयादिश्राद्धमन्त्रैव	११७	अत्र देवीपूजाया प्रथमान्या	
स्यथादिभेदेन निर्णय	१०२	कार्यं नचानेन	११७	फलम्	१२८
पारणानिर्णय	१०३	महालये पितृपरिमहनिर्णय	११७	अत्र उपयासादिरात्रिपूजा	
अष्टम्या देवकीकृष्णादिप्र		अनेकसापक्षमातृवु विषददान	११८	विचार	१२९
तिमास्यापनम्	१०४	बहुभ्राह्मणाभावे	११८	वैधृत्यादिदुष्टयोगे प्रतिपन्न	
बुधप्रहरणविधि	१०४	एकीदृष्टस्वरूपम्	११८	ब्राह्म	१३०
हरितालिकाव्रतनिर्णय	१०४	अथ पाणिहोम	११८	देवीनवाक्षरमन्त्रेण पूजा	
भाद्रशुक्लचतुर्थी पूर्वविद्धा	१०५	अत्र धूरिलोचनी देवी	११८	विधानम्	१३०
सिद्धिविनायकव्रतम्	१०५	सन्यस्तपितृकेण जीवत्पितृ	११८	कुमारीपूजनविधि	१३१
अत्र चन्द्रदर्शन निषिद्धम्	१०६	केणापि महालय कार्य	११८	नवरात्रे वेदपाठवर्षादीपाठा	
ऋषिपूजामो मध्याह्नव्यापनी	१०६	जीवत्पितृके निषेध	११८	दिविधि	१३२
सूर्यपष्टी सप्तमीयुता	१०६	महालये तर्पणनिर्णय	११९	प्रतिपदादौ विशेष	१३२
मुक्ताभरणसप्तमी	१०६	निषिद्धदिने तर्पणम्	११९	स्त्रीकर्मव्रते विशेष	१३३
		अधिमासे महालयनिषेध	११९		

विषया	पृष्ठाका	विषया	पृष्ठाका	विषया	पृष्ठाका
अत्रादीचे निर्णय	१३३	कार्तिके मालाधारणयात्रा		अस्यामेव विशेषरयात्रा	१६१
उपाङ्गलक्षितामतम्	१३३	दिविधि	१५२	कार्तिकसप्तोद्यापनम्	१६२
सरस्वतीस्थापनपूजनादि	१३४	कार्तिके द्विदशदिवसंनम्	१५२	नार्तिकपौर्णिमा	१६२
पष्टया विल्वाभिमन्त्रणम्	१३४	आकाशादापप्रकार	१५३	अत्र योगविशेष	१६३
अस्यामेव देवीशिरात्रम्	१३४	करकचतुर्धानिणय	१५३	अस्यां पञ्चयोग उक्त	१६३
पत्रिकापूजाविधि	१३५	गोवत्सहादशी तत्र गोम		अस्यामेव भस्यानतार	१६३
देवीगृहप्रतिमादिकरणविधि	१३६	दानादिविधि	१५४	कार्तिकशुक्लपौर्णिमास्यां शि	
देव्या प्रतिमालक्षणम्	१३६	द्वादश्यादिषु पञ्चदिनेषु		पुरोसव	१६२
हेमादिप्रतिमाकरणम्	१३६	नीराजनविधि	१५४	अत्र सृष्टीसर्ग उक्त	१६२
प्रतिमाभावे विशेष	१३६	कार्तिकवृष्यत्रयोदश्या य		अत्रैव कार्तिकेयदर्शनमुक्तम्	१६२
सप्तम्यां पत्रिकादेवीपूजना		मद्रीपदानम्	१५४		
दिविधि	१३६	गरकचतुर्दश्यामभ्यङ्गस्नान		अथ भार्गशीर्पमास ।	
अत्र शाखादिपूजोक्ता	१३७	विधि	१५४	वृद्धिस्तुकात्ति	१६३
दुर्गास्तुति	१३७	अस्यामेव दीपो सव	१५४	कार्तिकात् सप्तैक्यस्तदि	
महाष्टमीव्रतम्	१३८	अस्या मापपप्रशाकभोजनम्	१५६	विधि	१६३
महानवमी मूलयुक्ता	१३८	अत्र भीष्मतरपणमुक्तम्	१५६	भार्गशीर्पशुक्लपञ्चमी नाग	
पुत्रवतोऽष्टम्यामुपवासनि		कार्तिकामावास्यायामभ्यङ्ग		पञ्चमी	१६३
पेष	१३९	लक्ष्मीपूजनादिविधि	१५६	चर्यापष्टीमते पष्टी परयुता	१६३
होहाभिसारिक कर्म	१४०	अलक्ष्मीनि सारणम्	१५६	इत्येव रक्तपष्टी	१६४
राजचिह्नानां पृथक् पूजा		कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गो		भार्गशीर्पशुक्लचतुर्दश्या यि	
मन्त्रा	१४०	पाडनम्	१५७	शाधमाधनीश्राद्धविधि	१६४
नवम्या मृपतिकतव्यविशेष	१४०	अत्र बलिपूजोक्ता	१५७	दत्तचयती	१६४
यलिदानविधि	१४२	अत्रैव दत्त कर्तव्यम्	१५७	भार्गशीर्पपूणमान तराट	
महानवमी पूर्वविद्धा	१४३	अस्या गावर्धनपूजाराव	१५८	मी अ वष्टका	१६४
होमप्रकार	१४४	अत्र भार्गपालीवन्दनम्	१५८	अष्टकानिणय	१६४
बलिदानप्रकार	१४४	यमद्वितीया	१५९	अत्र कामकालौ देवौ	१६५
दत्तचण्डीविधानम्	१४५	यमपूजन यमुनास्नान च	१५९	इष्टिभ्रातृ कर्तुर्दशी देवौ	१६५
सहस्रचण्डीप्रकार	१४६	अस्या अग्निहीहस्नाह्नानम्	१५९	अष्टकाऽकरणे प्रायश्चित्तम्	१६५
नगरात्रपारणा	१४६	कार्तिकशुक्लनवमी युगादि	१५९	मलमास सति निर्णय	१६५
स्त्रीणां राजादर्शने पारणा		विष्णुशिरात्रमतम्	१५९	मागादिषु रविवारमतविधि	१६५
निर्णय	१४७	कार्तिकशुक्लैकादश्या भीष्म			
दशम्या देवीविसर्जनविधि	१४८	पञ्चकमतम्	१६०	अथ पौषमास ।	
विजयादशमी	१४८	कार्तिकशुक्लैकादश्या पार		धनु सत्राति	१६५
पौर्णमासीनिर्णय	१४९	णादिविधि	१६०	पौषशुक्लष्टम्या वागविश	
पौर्णमास्या लक्ष्मीपूजनादि		अस्यामेव रात्रौ देवोधाप		पेष जपहोमादिविधि	१६५
विधि	१४९	नमुक्तम्	१६०	अत्रैव रोहिण्याद्वायागे विशेष	१६५
आश्वयुजीकर्मविधि	१५०	अस्या चातुर्मास्यस्य मतस		पौषशुक्लैकादशी मन्वादि	१६५
आश्वयुजनिर्णय	१५०	मासि	१६१	पौषपौर्णमासीनिर्णय	१६५
अस्याऽकरणे प्रायश्चित्तम्	१५०	विष्णुप्रबोधोत्सव	१६१	अर्धाद्यनिणय	१६५
		बाराहोक्तो बोधिनीविधि	१६१	अत्र दानादिविशेष उक्त	१६६
अथ कार्तिकमास ।		कार्तिकशुक्लद्वादशा पौर्ण	१६१		
शुक्लसप्तमि	१५१	मासी च मन्वादि	१६१	अथ माघमास ।	
कार्तिकस्नानविधि	१५१	वैकुण्ठचतुर्दशी	१६१	माघस्नानविधि	१६६

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
अत्राधिकारिण	१६७	दोलिकापूजामन्त्र	१७८	खीगमने शुद्धिमाह	१८४
अशक्ती उष्णोदकस्नानम्	१६७	मलमासे सति निर्णय	१७८	ऋती खिया अस्पृश्यवर्तिर्णय	१८४
माघे मलमासे सति निर्णय	१६७	इय मन्वादि	१७८	राशौ रजसि जननाशौचादि	
माघस्नाने मन्त्र	१६७	अत्र गोविन्ददोलोत्सव	१७८	निर्णय	१८४
माघस्नानवाल	१६७	घसन्तोऽस्यवर्तिर्णय	१७८	सप्तदशदिनाभ्याक् रजोदक्षंग	१८४
सपूर्वमाघस्नानादानीं दिन		दोलिकाविभूतिबन्दनम्	१७९	रोगजे रजसि	१८५
प्रथम स्नानविधि	१६८	तत्र मन्त्र	१७९	रजस्वलानां परस्परस्पर्शे	१८५
स्नानोपरहृत्समुत्तम्	१६८	आष्टरसुमप्राशनविधि	१७९	असवर्णानां विशेष	१८५
अत्र भोज्यनम्पलादिदातम्	१६८	चैत्रमावास्या	१७९	रजस्वलायाश्चाण्डालादिरुषा	१८५
अत्र प्रतोषापनमुक्तम्	१६९	प्रन्धकर्तुरभ्यर्थना	१७९	रजस्वलाया नैमित्तिकस्नानम्	१८५
मकरसप्तमन्तिर्णय	१६९	इति द्वितीयपरिच्छेदादनुक्रमणिका।		रजस्वलास्नानविधानम्	१८५
तत्र कालनिर्णय	१६९			रगतोऽज्ञाने सति विचार	१८५
अत्र रात्रावपि श्राद्धमुक्तम्	१७०	अथ तृतीयपरिच्छेदः।		पुसवनेषु विधि	१८६
माघकृष्णचतुर्दश्या यमत		गर्भाधानविधौ प्रथमरजो		पुनक्षत्राणि	१८६
पंजविधि	१७१	दक्षिणे तिथिनिश्चयदिफलम्	१८०	पुसवने तिथ्यादि	१८६
माघशुद्धचतुर्थ्यां कर्तव्यवि		दुष्टतिथ्यादिफलम्	१८०	अनवल्लोभनम्	१८६
शेष	१७१	दुष्टचारादिफलम्	१८०	सीमन्तोन्नयनविधि	१८६
इयमेव शुद्धचतुर्थी	१७१	दुष्टनक्षत्रादिफलम्	१८०	प्रतिगर्भं कर्तव्यता	१८७
श्रीपद्ममी	१७१	लक्ष्मणम्	१८०	सीमन्तोन्नयनाभावे	१८७
रथसप्तमी	१७१	वखण्डम्	१८०	सीमन्तोन्नयने भोजने प्राय	
अस्या स्नानमुक्तम्	१७१	समविपमरक्तमिन्दुफलम्	१८०	श्चित्तम्	१८७
अत्र विधिर्भविष्ये	१७१	प्रभूतदोषे स्त्रीमसर्गवर्णनम्	१८०	गर्भणीत्तरपतिनियमा	१८७
दानादिविशेष उक्त	१७२	योगफलम्	१८०	गर्भणी स्वामिपभोजनादि	
इय मन्वादि	१७२	भुवनेश्वरीशान्तिविधि	१८१	न कुर्यात्	१८७
भौष्पाष्टमी	१७२	प्रथमती कर्तव्यविशेष	१८२	पशुवर्षनादिनिषेध	१८७
अत्र श्राद्ध कान्यमुक्तम्	१७३	द्वितीयाद्यनुप नियममाह	१८२	पशु श्राद्धभोजननिषेध	१८७
भीष्मद्वादसी इय पूर्वविद्धा	१७३	प्रथमर्ता पूर्वं खीगमनेनिषेध	१८२	रोहिण्यादिशुभयोगे सूति	
माघी पौर्णिमा	१७३	ऋतौ गमनमाह	१८२	काशुहप्रवेश	१८८
अत्र स्नानदानाशुक्तम्	१७३	अनुतावपि गमनम्	१८२	जातकर्मविधि	१८९
माघशुद्धकार्तिर्णय	१७३	ऋतौ रात्रिसंख्या	१८२	अत्र शुद्धिश्राद्धविचार	१८९
		तत्र निन्द्यराश्रय	१८२	ननमरणाशीचयोर्जातकर्म	
		तत्र तिथ्यादीनाह	१८२	प्राप्ती	१८९
अथ फाल्गुनमास ।		समविपमरात्रिफलम्	१८३	दुष्टकालादिविशेषेण दान	
सुम्भसप्तमन्ति	१७३	चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	१८३	निर्णय	१९०
सीताष्टमी	१७३	रजस्वलायाश्चतुर्थदिने कर्मा		वाश्लेषाजननफलम्	१९०
महाशिवरात्रिप्रवृत्तिर्णय	१७३	धिकारनिर्णय	१८३	प्येष्टाफलम्	१९०
शिवरात्रिपारणानिर्णय	१७५	श्राद्धादीं सागमने निर्णय	१८४	मूलफलम्	१९०
इदं व्रतं नित्यं काम्यं चैत्युक्तं	१७५	अनेकभार्यस्यतुर्वीगपरो	१८४	अभुक्तमूलजन्मनि बालक	
अस्या प्रतारम्भो हेमाद्री	१७६	नृतावगमने दोष	१८४	स्यात्	१९०
उद्यापनविधि	१७६	गर्भाधानाह होताकरणे प्रा		मूलवृक्ष	१९१
माघामावास्या शुगादि	१७६	श्चित्तम्	१८४	दुष्टादिपर वेन मूलवायस्य	
दोलिकानिर्णय	१७७	अत्र मलमासशुक्रास्तादि		रफल च	१९१
भद्रानिर्णय	१७७	निर्णय	१८४	विदाखादिनक्षत्रफलम्	१९१
अत्र भद्रजे निर्णय	१७८				

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
गोनाम्नने पुरोहितादिगोत्रम्		मण्डनमुपहनविचार	२२७	एतत्पटीस्थापनविधि	२४१
चरो भवति	२२७	सकटे विदोष	२२५	मपुपकविधि	२४१
मातृगोत्रनिर्णय	२२७	विवाहनये आद्रपाते	२२५	अन्यनाखीयमपुपकनिर्णय	२४१
सगोत्रसापिण्ड्यादिविवा		सासिरुधान्द्रापरुष	२२५	विष्टरलक्षणम्	२४१
हे प्राचश्चित्तम्	२२७	पमलयो सहोदरयोश्च विशेष	२२५	कन्यादानविधि	२४२
कन्याविवाहकाल	२२७	भिममातृपयोर्विवाह	२२५	गृहप्रवेशनीयहोमे विदोष	२४२
गुर्वैर्यलम्	२२७	प्रत्युद्वाहे विधिनिषेध	२२६	देवकोपापनम्	२४२
स्त्रीणां गुरुवलश्रेष्ठयादवदय		विवाहाद्याश्च न्यारजोद्वर्जने	२२६	विवाहोत्तर निषेधादि	२४२
विषाहे तस्मिन्निरीक्षणम्	२२८	न्यारनोदोषनिवृत्तये प्रा		शुद्धास्मृष्टिदोषाभाव	२४२
गुर्वनुवृत्त्यायै युद्धस्वति		यश्चित्तम्	२२६	मङ्गलोत्तर स्नाननिषेध	२४२
शान्ति	२२९	तद्विवाहे चरस्य प्रायश्चित्तम्	२२६	मङ्गलानन्तर वर्षपर्यन्त	
सिंहस्थे निर्णय	२२९	गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहा	२२७	निषिद्धकर्मणि	२४२
शुभ्राभ्यादिनिमित्ते	२२९	कन्याया बलादुपहरणे	२२७	निवाहोपनयनोप्य मुण्डन	
कन्यादाने विप्राद्यधिकारिण	२२९	विवाहादावाभावाच्चमातृनिर्णय	२२८	निषेध	२४२
आरुणा सस्कृतानामधिकार	२३०	नात्रीमुपदिनावधि	२२८	गोपीचन्दनधारणनिषेध	२४२
स्वयचरे नान्दीधाढम्	२३०	सूक्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	२२८	विवाहाद्यप्रथमे वर्षे कन्या	
मातृदाहृत्वेनादीधाढम्	२३०	अप्रादौ विशेष	२२८	निवासविचार	२४२
परकीयकयादाने	२३०	धर्मार्थे विवाहे महापुण्यफल	२२८	विवाहमतोर्ष्वे पिण्डदाना	
गौर्यादिदानफलम्	२३०	प्रजो पतिपुत्रंस्त कन्यागृहे		दिनिषेध	२४३
विवाहे माधादिमासाना		न शुभेति	२३०	विवाहात्पश्चादि दिवसे यध	
प्राशस्त्यम्	२३०	भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे		प्रवेश	२४३
ज्येष्ठमासनिर्णय	२३१	दोषाभाव	२३१	तत्र मासादिनिर्णय	२४३
येधादि दनादोषा	२३१	विवाहे विवाहसह भोजन	२३१	प्रतिशुक्रविचार	२४३
गुरोरतिचारे	२३१	विवाहे ऽक्षत्राणि	२३१	गुरुशुक्राद्यादिनिर्णय	२४३
घातचन्द्रविचार	२३१	वर्ग्यचारा	२३१	शास्त्रानि चक्षत्राणि	२४३
अकालगृष्टधादौ	२३२	मनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्त	२३१	माङ्गलिके प्रातश्चाहादि न	
भूकम्पादौ	२३२	विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	२३१	कार्यम्	२४३
नान्दीश्राद्धे भूकम्पादेरपवाद	२३२	सैलहरिद्रालापनादि	२३१	द्विरागमननिर्णय	२४३
कन्याया वैधव्ययोग	२३२	विवाहवैदिका	२३१	तत्र मासपक्षादिविचार	२४३
अपरिहार्यं लुष्टयत्ने कुम्भ		शुदाहरणम्	२३१	भागायामप्रनादिदोषयु	
विवाह	२३२	अद्भुतराषणविधि	२३१	क्षाया शुभाविवाह	२४४
लुष्टयोगपरिहारार्थे विष्णु		कन्याचरयोर्वरण पादान च	२४०	तत्र कारणनिर्णय	२४४
प्रतिमादानम्	२३२	घाम्भानोत्तर वरमरणे अन्यो		चतुर्भाषात्वे ज्येष्ठया धर्मा	
प्रतिकूलादि	२३३	विवाह	२४०	धिकार	२४४
विवाहनिश्चये यध्वरगृहे		विवाहवितापि अविद्वयोनि		द्वितीयविवाहहोमेऽग्निमाह	२४४
कल्याणमृष्टौ	२३३	निर्णय	२४०	अग्निद्वयसमगविधि	२४४
तत्र विनायकशान्ति	२३३	वरस्यान्यजातीययादिदोष		द्वितीयविवाहे काल	२४५
प्रतिकूलापवाद्	२३३	सत्त्वे	२४०	गृहोपविवाहनिषेधादर्कवि	
मातृ रजोदोषे	२३४	कलो पुनरद्भनादिनिषेध	२४०	माह	२४५
नान्दीश्राद्धोत्तर मातृरजसि	२३४	वरस्य दुःशान्तरणमने	२४०	तस्य विधि	२४५
एकमातृकन्यापुत्रयोरैक		शुद्धदामे	२४०	अन्याधानकाल	२४५
च विवाहादि	२३४	अनेकेभ्योपि वत्तायान्	२४०	तत्र मक्षत्राणि	२४६
यत्तदपवादमन्त्रैव	२३४	विवाहे नान्दीश्राद्धे विदोष	२४१	अग्निदोषकाल	२४६

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
आवसथ्याधानम्	२४७	गृहे शङ्खदालप्रामादिषू		राजदर्शनम्	२६८
पितृयुपपत्तेऽवश्यमभिग्रहण	२४७	जननिर्णय	२५४	ऋषिविष्णुनिर्णय	२६८
अगृहीताग्रेरन्ननिषेध	२४७	स्त्रीभिः शिवविष्णुस्पर्शो		सेतुबन्धनम्	२६९
ज्येष्ठे भ्रातरि पितरि च सत्यपि	२४७	न कार्यं	२५४	पत्न्या प्रयादिनिर्णय	२६९
गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह	२४७	प्राहणादिभिः कतिसत्या		गजदन्तछेद	२६९
गृहस्थाध्यायनविधिलघा ज्येष्ठे		प्रतिमा पूजया	२५४	धननिक्षेप	२६९
भ्रातरि कृताधने वनिष्ट		नवधाद्रव्यस्य प्रतिप्रसव	२५४	क्षणमोक्ष	२६९
स्यानधिकार	२४७	शालग्रामशिवनाभिपरीक्षा	२५५	राजगुह्यानिर्माणम्	२६९
परिवेद्यादिनिर्णय	२४७	पार्थिवपूजाविधि	२५५	नौकानिर्माणम्	२६९
ज्येष्ठे सौदरे तिष्ठति निषेध	२४७	अमुकदेवे अमुकवाद्यनिषेध	२५५	भोगनिर्णय	२६९
तदाज्या द्योपाभाव उक्त	२४७	शिवस्य पुत्रादिकर्मपंणीयम्	२५५	शमभुक्तनिर्णय	२६९
देशान्तरे विदेश	२४७	त्रिपुण्ड्रधारण रक्षाधारण च	२५५	बाह्यमग्न	२७०
ह्रीवादावप्यद्योप	२४७	रुद्राक्षधारणे एकवज्रादि		नवाग्रमुहूर्त	२७०
श्राद्धाणां तु मन्त्ररहिता स		भेदेन फलविशेष	२५६	नवभोजनपात्रम्	२७०
स्कारा	२४८	रुद्राक्षामिमग्नम्	२५६	नवपर्णफलभक्षणादि	२७०
इति सस्कारप्रकरणम् ।		रुद्राक्षमालाधारणम्	२५६	होमे आहुतिनिर्णय	२७०
		शिवमहाछान पञ्चामृतस्य	२५६	शान्तिनिर्णय	२७०
		विष्वयादौ महाछान		उपरादौ फल परिहारश्च	२७१
		पञ्चामृतस्य	२५६	भैषजग्रहणम्	२७१
		विष्वक्मेनादीनां वैशेष		आरोग्यछानम्	२७१
		विभाग	२५७	दन्तधावनम्	२७१
		पञ्चायतनस्थापनप्रकार	२५७	प्रोषितभर्तृकानियमा	२७१
		केशवादिमूर्तिनिर्णय	२५७	आमलकछात्रम्	२७१
		देवप्रतिष्ठाप्रयोग	२५७	अमृतनिषेध	२७२
		लिङ्गप्रतिष्ठा प्राणप्रतिष्ठा	२६१	गृहारम्भमुहूर्त	२७२
		मह्लादिमण्डलदेवता	२६२	गृहप्रवेश	२७२
		पुन प्रतिष्ठा	२६३	कलिवर्षानि	२७५
		श्रीर्णोद्धार	२६४	इति तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे सपूर्णम्	
		मूर्तिप्रासादभेदने	२६४		
		तुलसीग्रहणम्	२६५	अथ श्राद्धप्रकरणम्	
		पुत्रवादीनां पर्युषितत्वविचार	२६५	आहुतिनिर्णय	२७९
		शिवनिर्माणविचार	२६६	श्राद्धक्षणम्	२७९
		कृषिकर्मनिर्णय	२६७	श्राद्धभेदा	२८०
		वस्त्रपरिधाननिर्णय	२६७	धृतश्राद्धम्	२८०
		अलङ्कारवलयवादि	२६८	श्राद्धदेशा	२८०
		सूधीकर्म	२६८	गयाश्राद्धम्	२८०
		शस्त्राधारम्भ	२६८	गयाशिर प्रमाणम्	२८०
		वस्त्रधारणम्	२६८	सप्तगोश्राणि	२८०
		स्वामितेवा	२६८	पुकोत्तरनाथ कुलम्	२८०
		गजाश्वदोलारोहणम्	२६८	निपिद्धदेशा	२८१
		नृत्यारम्भ	२६८	परगृहे श्राद्ध निपिद्धम्	२८१
				श्राद्धकाला	२८२
				नवाग्रश्राद्धम्	२८२

Handwritten signature or mark at the bottom right corner.

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
शाहपत्रादियोगा	२८२	नैमित्तिकश्राद्धादौ कामकालो	२९५	श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	३०२
प्रतिष्ठापनश्राद्धम्	२८२	काम्यश्राद्धे भूरिलोचनो	२९५	अमाया निषेध	३०२
व्यतीपाते श्राद्धम्	२८०	पार्वणश्राद्धे पुरुरुत्वादीव्यौ	२९५	श्राद्धभोजने होमादिनिषेध	३०२
तिथिविशेषे श्राद्धम्	२८३	श्राद्ध त्रिविधम्	२९५	कर्त्तृभोक्तृदन्तभावनिर्णय	३०२
नक्षत्रश्राद्ध योगश्राद्ध च	२८४	श्राद्धे उत्तमा विभ्रा	२९५	वनस्पतिगतस्वल्पम्	३०३
श्राद्धाधिनारिण	२८४	श्राद्धेऽरिनित्री वज्या	२९६	श्वैरविचार	३०३
द्वादशपुत्रमेदा	२८४	पितृपुत्री आतरी च वज्या	२९६	अशक्तौ पुत्रादिप्रतिनिधय	३०३
अनुपनीतश्च पुत्रोऽधिकारी	२८५	मध्यमा विभ्रा	२९६	स्त्रिया पित्रमा	३०३
अपुत्रस्य क्रियादि	२८६	अत्र विशेष	२९६	पिण्डदानात्प्राक् गृह भोग	
भगिनीतस्सुतयानिर्णय	२८७	श्राद्धे वज्या विभ्रा	२९७	निनिषेध	३०३
प्राज्ञस्यान्यक्रियानिषेध	२८८	तत्र काण्डपृष्ठविमलक्षणम्	२९८	गन्धादिपारणनिषेध	३०३
दत्तप्रीतपुत्रिमपुत्राणां		त्रिराहुर्नरादिविभ्रा वज्या	२९८	श्राद्धपदार्था	३०३
श्राद्धादि	२८८	षाणकुब्जादयो वज्या	२९८	दर्भग्रहणम्	३०३
पत्न्यादे सपिण्डनादाव		द्विर्नम्रादयो वज्या	२९८	पवित्रे दर्भसलया	३०३
धिकार	२८९	तत्र द्विर्नमलक्षणम्	२९८	पवित्राभावे	३०३
सपिण्डनाधिकारिण	२८९	लम्बकण्डलक्षणम्	२९८	दर्भग्रहणे मन्त्र	३०३
पुत्रक्रियाकरणे पित्रा		पण्ड सप्तविध	२९८	दशदर्भा	३०३
देरनधिकार	२९०	तस्यमुद्राङ्कितविप्रनिषेध	२९९	काशादी विशेष	३०४
प्रश्नधारिण विप्रो आ		हृष्टिहाणादेरपवाद	२९९	पिण्डदर्भा	३०४
ज्ञाधिकार	२९०	गयास्थविप्रमादास्त्वम्	२९९	सुपर्णपवित्रम्	३०४
विभक्तानां धातुणा विचार	२९०	तीर्थेषु धातुण्यविचार	२९९	श्राद्धे हविर्निर्णय	३०४
जाराजाना विशेष	२९१	दैवे पित्रे च कर्मणि विप्रवि	२९९	साकादिवस्तुनि	३०५
धर्माय श्राद्धकरण	२९१	श्राद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	२९९	श्राद्धे मासनेपुग्रहणम्	३०७
गयायामपि तत्रैव	२९१	प्राज्ञणादीना निमन्त्रणप्रकार	२९९	पत्नी मांसनिषेध	३०७
र्याश्रययोर्विचार	२९२	संज्ञनिध विभ्रा निमन्त्रया	२९९	अत्र देवापारायव्योक्ता	३०७
गुदाणां गोप्राभावे		निमन्त्रणे दूदनिषेध	२९९	क्षीरादौ विशेषमाह	३०७
वात्पयगोत्रम्	२९२	श्राद्धे प्राज्ञणसत्या	३००	कालशाकादिग्रहणम्	३०७
द्विजस्त्रीणा विशेष	२९२	अशक्तौ एकविप्रभोजने		श्राद्धे चर्म्मवस्तुनि	३०८
राजहायनियुक्तादीना		निर्णय	३००	श्राद्धे जलनिर्णय	३११
श्राद्धनिर्णय	२९३	एकविप्र सामोविशेष	३००	सुनुषा अष्टविधा उता	३११
यवाशनीना श्राद्धनिर्णय	२९३	सर्थाया विमालाभे षटश्राद्ध	३००	श्राद्धे चर्लनिर्णय	३११
श्राद्ध पितर	२९३	तत्र दक्षिणादान विचार	३००	दीहितलक्षणम्	३११
पितृणां श्राद्धाच्च यथाप		दर्भवर्गे दर्भग्रहणे विशेष	३००	श्राद्धे सप्तपविद्याणि	३११
तिष्ठति	२९३	मातृश्राद्धे विमालाभे सुवा		तिलनिर्णय	३११
यमुदत्रादित्याना स्वरूपम्	२९४	मिन्व	३०१	श्राद्धवज्यानि	३११
प्राज्ञणादिवर्णानां पितर	२९४	लिङ्गशास्त्रामसद्विर्षां आ		श्राद्धदिनवृत्त्यम्	३१२
केचनपितृपार्येणनिषेधाऽप्रा		द्व कार्यम्	३०१	श्राद्धादने कार्षिकदिदा	
पयादश्च	२९४	श्राद्धकर्म्मभोक्तृनिषयमा	३०१	ने निषेध	३१२
द्वर्ती स्वपत्नीवाना निर्णय	२९४	निमित्ततप्राज्ञणानिब्रम	३०१	पिण्डदानात्प्राक्निषेध देयम्	३१२
विध दयनिर्णय	२९४	प्राज्ञणन गृहीतामन्त्रणन्यागौ	३०१	दूदस्य आमश्राद्धविधि	३१२
हृष्टिश्चाद् अनुदशी	२९५	वनुभाषश्च प्रतुगामनादि		आमश्राद्धादे काल	३१२
भोगशीश्राद्ध सत्यवम्	२९५	निर्णय	३००	दिव्यश्राद्धम्	३१२

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
श्राद्धे पाकाधिकारिण	३१२	देवाचनम्	३२०	कास्यपात्रनिषेध	३२७
पाकभाण्डानि	३१२	अर्घ्यपात्रनिर्णय	३२०	श्राद्धे पालाशादिपात्राणि	३२८
पाकाग्निनिर्णय	३१३	विप्रैकत्वद्विरवादी अर्घ्यपात्र		अभावे कदव्यादीनि ग्राह्याणि	३२८
श्राद्धकृत्यनिर्णय	३१३	निर्णय	३२०	कदलीपात्रनिषेध	३२८
निमन्त्रितविप्रस्य कृत्यम्	३१३	अर्घ्यपात्रासादनादिविधि	३२१	भस्ममर्षादाऽऽरणे दोष	३२८
श्राद्धकर्तृनियमा	३१४	आवाहनविधि	३२१	अभ्रांकरणनिर्णय	३२९
वस्त्रे विशेष	३१४	अर्घ्यदानम्	३२१	पाणिहोमनिर्णय	३३०
पुण्ड्रनिर्णय	३१४	गन्धपुष्पाद्यचर्चनम्	३२२	यद्दृष्टान्तिरिक्तानग्निंके निर्णय	३३०
नामहस्ते दर्भधारणनिषेध	३१४	तत्र गन्धा	३२२	तीर्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णय	३३०
गृध्रे रङ्गवह्नीनिषेध	३१४	आसनादिदाने प्रनिवचनम्	३२२	अनग्निरस्य पाणिहोमनिर्णय	३३०
अत्राचाराद्वयवस्था	३१४	विप्राणासूअर्घ्यपुण्ड्रादिनिषेध	३२२	त्रिधुरस्य पाणिहोमनिर्णय	३३०
सदर्भतिलवकरणे निषेध	३१४	श्राद्धे योग्यपुष्पाणि	३२२	देवविप्रानेकत्वे	३३०
श्राद्धारम्भकाल	३१५	वर्ज्यपुष्पाणि	३२३	मृतभार्यया निर्णय	३३०
श्राद्धपरिभाषा	३१५	अथ धूप	३२३	समार्यनष्टाग्निनिर्णय	३३०
तत्र जानुपातनम्	३१५	अथ दीप	३२३	अनुपनीतप्रह्लाचर्यादे	३३०
गोत्रनामोच्चारणनिर्णय	३१५	अथ वस्त्रम्	३२३	देवे पि ये च होमे सव्याप	
गोत्रस्वापरिज्ञाने	३१५	यज्ञोपवीतदानम्	३२३	सव्यनिर्णय	३३०
नामोच्चारणे विशेष	३१५	श्राद्धे देयवस्तुनिर्णय	३२४	सामोर्विदेशादौ पाणिहोम	३३०
पित्रादिनामज्ञाने	३१५	कञ्चकादि देयम्	३२४	अग्निदूरभार्यया पाणिहोम	३३०
स्त्रीणां नामोच्चारणे विशेष	३१६	स्त्रीणां श्राद्धे सिन्दूरदि देयम्	३२४	पाणिहोमविधि	३३०
सकल्पादौ विभक्तिविचार	३१६	कृष्णवर्णादिनिषेध	३२४	तत्र वर्ज्यकर्माणि	३३१
तत्र मातृवर्धशेष	३१६	यज्ञोपवीतदानावश्यकता	३२४	पाणिहोमे प्रभादि	३३१
अनुपनीतस्त्रीशूद्रादे स		कमण्डल्यादिपात्रदानम्	३२४	पाणिहुताश्रय विनियोग	३३१
व्यापसव्यनिर्णय	३१६	उपानच्छत्रादिदानम्	३२४	हुतरोपे पितृपात्रेषु देयम्	३३१
सूक्तस्त्रोत्रपादौ सव्यापनव्य	३१६	अलकारादिदानम्	३२४	आपस्मन्यानामग्नीकरणम्	३३१
आचमनविचार	३१६	स्वर्गादिभोजनपात्रदानम्	३२४	छन्दोगादीनां पाणिहोम	३३१
विप्रविसर्जनाद्याकृदानादि-		वन्दीकृतमोचनफलम्	३२४	परिवेपणम्	३३२
निषेध	३१६	देवाज्ञया पित्रर्चा	३२४	तद्योपनीतैव देवपूर्वम्	३३२
श्राद्धे नैवेद्यनिर्णय	३१७	पित्रर्चायां विशेष	३२५	स्वयं भार्यया वा परिवेपण	
देवाद्यर्चाक्रम	३१७	तगार्घ्यरक्षणता	३२५	कार्यम्	३३३
श्राद्धे दर्भत्यागविचार	३१७	एकग्राहणपक्षे अर्घ्यपात्रा		अपविशेणैकहस्तेन परिवे	
श्राद्धे मन्त्रादौ उह	३१७	सादने निर्णय	३२५	पण न कार्यम्	३३३
सकल्पापूर्वं प्रायश्चित्तादि		अथ सव्यापसव्यम्	३२५	आयसदिपात्रेण परिवेपणे	
कर्तव्यता	३१७	अर्घ्यानुगतगादिविशेष	३२५	दोष	३३३
सकल्पविचार	३१८	पित्रादीनामावाहनप्रकार	३२५	परिवेपणे पवित्रपात्राणि	३३३
निमन्त्रणप्रकार	३१८	अर्घ्यनिवेदनादि	३२५	दृष्ट्यां घृतादि देयम्	३३३
पाद्यार्थमण्डलविचार	३१८	सम्भवशेषविचार	३२६	दृष्ट्यांश्रोत्रकदाने निषेध	३३३
तत्र गोमयग्रहणे विचार	३१८	पितृपात्रस्यापननिर्णय	३२६	पत्न्यां विपमदाने दोष	३३३
पाद्यविधि	३१८	गन्धपुष्पादिदानम्	३२७	भोज्यपात्रे तिलनिषेध	३३३
द्विराचमनम्	३१९	मण्डलानि	३२७	हस्तदत्तस्य हलवणादिभोज	
आसनानि	३१९	श्राद्ध भोजनपात्राणि	३२७	ने दोष	३३३
निषिद्धाभ्यनानि	३१९	कान्यादिभोजनपात्रमात्रम्	३२७	घृतपात्रे विशेष	३३३
मीरीचन्य	३१९				

विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका	विषय	पृष्ठाका
अपक्व तैलपक च हस्तदत्त		तत्रैकोहिष्ठश्राद्धे विण्डम		पन्था रोयादियुक्ताया	
प्राह्यम्	३३३	माणम्	३३५	भक्षणे निर्णय	३४३
पात्रालम्भननिर्णय	३३४	प्रत्यये तीर्थे दर्शे च विण्ड		विण्डोपघातप्रायश्चित्तम्	३४३
अष्टुष्टनिवेशने विशेष	३३३	प्रमाणम् ...	३३५	पुन विण्डदाननिर्णय	३४३
अन्नदानविधि	३३३	महालये गयाया च विण्ड		विण्डदाने तिथिदकाल	३४३
सवत्पादिकर्मकम्	३३४	प्रमाणम्	३३५	विवाहादौ कृते विण्डविषे	
असकल्पिताद्यभोजने निषेध	३३४	प्रेतविण्डप्रमाणम्	३३५	धे मातसत्त्या	३४३
आपोदाने विशेष	३३४	महालयादौ विण्डशान्द्रम		वृत्तोद्वाहेनावि पित्रो विण्ड	
चित्राहृतिनिषेध	३३४	योग कथ कर्तव्य	३३५	दान कार्यम्	३४४
भोजने खवणादि न पृच्छेत्	३३४	परत्या विण्डा करणीया	३४०	पुनःपुनःभिर्नन्दादितिथ्यादौ	
अभिधायणीयमन्त्रा	३३४	पित्रादिनामाज्ञाने विण्डदाने		विण्डा वर्ज्या	३४४
अश्वसु विषेणु गायत्र्या		जह	३४०	उच्छिष्टोद्वाहननिर्णय	३४४
दिसूक्तजप	३३४	पित्रादिपिण्डेभ्य पश्चिमे		श्राद्धोच्छिष्ट श्राद्धादिभ्यो	
भोजनकाले विप्रनियमा	३३५	मात्रादिपिण्डा देया	३४०	न देयम्	३४४
अपेक्षितायाचने दौष	३३५	अन्वष्टकादौ स्त्रीणां पृष्क		द्विजोच्छिष्ट भूमौ निखानयेत्	३४४
पत्नी परस्परस्पर्शे प्रायश्चि		श्राद्धम्	३४०	श्राद्धदिने वैश्वदेवनिर्णय	३४४
त्तम्	३३५	दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णय	३४०	नित्यश्राद्धम्	३४५
अश्रुपातादि वर्ज्यम्	३३५	नीवीविसर्जनम्	३४१	नित्यश्राद्धे पात्राभावे	३४६
उपघातनिमित्ते प्रायश्चित्तम्	३३५	अजनाभ्यजने	३४१	नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धि	३४६
विप्राणा गुदस्तावे प्रायश्चित्तम्	३३५	वास्तोदानादि	३४१	श्राद्धे पुकादृश्यादौ भोज	
विप्रधमने प्रायश्चित्तम्	३३५	विण्डपूजनम्	३४१	ननिर्णय	३४६
श्राद्धविभे प्रायश्चित्तादि	३३६	विण्डागा सवोत्सर्गवेध देयम्	३४१	श्राद्धे कृते दिव्य मोक्षव्यम्	३४६
श्राद्धविभे पुत्र श्राद्धम्	३३६	अत्र स्वयापसव्ययोर्विकल्प	३४१	तद्दिने परपाकसेवने निषेध	३४६
विण्डदानोत्तर चान्ती	३३६	विण्डावप्राणम्	३४१	श्राद्धरोपभोजनस्य ऋचि	
विण्डदानाद्यान्वान्तौ	३३६	विण्डोपस्थानम्	३४१	विषेध	३४६
दर्शादौ धमने आमश्राद्धम्	३३६	आचान्तेषु उदकादिदानम्	३४१	श्राद्धावशिष्टभोजने निषेध	३४६
श्राद्धविभे पुनराहुतिनिर्णय	३३६	द्विजेभ्य आर्शाग्रहणम्	३४१	अस्वापवाद	३४६
गृत्तिप्रभादि	३३७	स्वस्तिराघनाद्याक् पात्रचा		श्राद्धकर्त्रा तान्मुलादि वर्ज्यम्	३४६
श्राद्धविदोषे मधभेद	३३७	ऊन न कार्यम्	३४१	श्राद्धदिने गृहे गृध्र न भो	
विकिरदानम्	३३७	पात्रचालन केन कार्यम्	३४१	जयेत्	३४७
आचमानदाननिर्णय	३३७	स्वस्तिवाचनम्	३४१	श्राद्धानुकरणा	३४७
हस्तक्षालननिर्णय	३३७	अक्षय्योदकदानम्	३४१	तत्र विप्रालाभे दर्भवद्	३४७
गण्डूपादिकरणे कास्यपात्र		दक्षिणादानम्	३४१	आमश्राद्धम्	३४७
वर्ज्यम्	३३७	स्वधावाचनम्	३४२	आमश्राद्ध कृत्र कार्यम्	३४७
विण्डदाननिर्णय	३३७	विण्डप्रवाहणम्	३४२	शूत्रस्य श्राद्धे पञ्चनिषेध	३४७
द्राघामेदेन व्यसस्या	३३७	विप्रविसर्जनम्	३४२	मृताहादौ आमश्राद्ध न	
विण्डदाने पुत्र कर्तव्यम्	३३७	विप्रप्रार्थना	३४२	कार्यम्	३४७
विण्डदाने पुत्राद्यम्	३३७	विण्डप्रतिपत्ति	३४२	आम कियत्परिमित देयम्	३४७
अष्टाह विण्ड	३३७	मध्यमविण्डप्रदाननिर्णय	३४२	आमश्राद्धविधि	३४७
विण्डादौ मायाविषेध	३३७	तीर्थश्राद्धे तीर्थे ष्व विण्ड		आमश्राद्धे विण्डदाननिर्णय	३४७
विण्डाद्यमन्नग्रहणविचारः	३३७	प्रक्षेप	३४३	आमश्राद्धे जहविचार	३४७
विण्डप्रमाणम्	३३७	गवादिभ्य विण्डा देया	३४३	आमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	३४७

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
शूद्रस्य आमधादविधि	३४७	ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठेन कर्तव्यम्	३५३	मन्वारोहणे निर्णय	३६१
आमधादादे काल	३४७	कनिष्ठस्य च ज्येष्ठेनैकीदित	३५३	एककाले स्मृतानाम्	३६१
द्विरण्यधादम्	३४७	कार्यम्	३५३	स्वामिसेवकानामेकसमयमरणे	३६१
हेमधादे पिण्डदानपदार्था	३४७	अभुप्रतिपृथ्वस्य धादे नि०	३५३	पत्निरा सह स्त्रीमरणे	३६१
पिण्डदाने विकल्प	३४७	परन्या कर्तुं चे धादनि०	३५३	भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्री	
हेमधाद शूद्रैः रूप कार्यम्	३४७	अभुप्रभृतानां किं कार्यम्	३५३	भरण	३६२
हेमधादे वर्ज्यकर्माणि	३४७	एकीदित् केपां कार्यं तत्रिण्यं	३५३	भर्तुराशौचपरमन्वारोहणे०	३६२
हेमधादे मन्त्रोह कालश्च	३४७	क्षयाहर्षे निर्णय	३५४	देवान्तरस्मृतमन्वारोहणे	३६२
पूर्ववच	३४७	तत्रैकीदित् तिथिनिर्णय	३५४	भर्तुराशौचमध्ये पूयकृचिती वा	३६२
धार्दीयस्य हेमादेर्लब्धस्य	३४७	पार्वणधादे तिथिनिर्णय	३५४	भर्तुराशौचोत्तर स्मृतौ तु	३६२
विनियोग	३४७	प्रत्यादिदकधादे तिथिनिर्णय	३५४	अन्यसपिण्डाशौचमध्ये वि	
आमादौ घ्राहालक्षणे निर्णय	३४७	दिवा विधौ रात्रावपि धादम्	३५६	देवास्मृता वारोहणे	३६३
शूद्रायासाधादेर्माहाभ्राष्ट	३४७	धाद विना स्मृताहातित्रमे		अन्यकालेऽन्यतिथावन्वारो	
निर्णय	३४७	दोषः	३५६	हणेनिर्णय	३६३
सांख्यिकधादम्	३५०	ग्रहणदिने धादभ्रातौ	३५६	सहगमनधादे पाकनिर्णय	३६३
सांख्यविधौ वर्ज्यकर्माणि	३५०	महमासे प्रत्यादिदकनिर्णय	३५६	अथ धादे सुवासिनीभौ	
मधादिधादेषु सांख्यविधि	३५०	दर्शं पार्षिक चेत्त्रिण्यं	३५६	जनम्	३६३
धिरैव	३५०	एव मासिकादिधादमपि	३५६	धादसपाते निर्णय	३६३
विवाहाद्युर्ध्वं सपिण्डानां	३५०	स्मृतादे दृष्टोत्सर्गं क्वच	३५६	तत्रपित्रोर्मृततिथ्येकान्दे	३६३
पिण्डनिषेध	३५०	शुद्धिधादनिर्णय	३५६	पार्वणैकीदित्योः सपाते	३६३
अस्थापवाद् पूर्वमुक्तः	३५०	वर्षत्रयपर्यन्त धादभोजने		एककाले स्मृतानां धादनिर्णय	३६३
अनामिकादिभिः सांख्यविधि	३५०	निषेध	३५६	एकस्मिन्दिनेऽनेकधादप्रा	
धादेत्यन्ताराशौ अनुकल्पा	३५०	क्षयाहाशने निर्णय	३५७	शौ कर्तुनिर्णय	३६३
धादभोजने मासश्चित्तम्	३५१	धादविधौ निर्णय	३५७	युगपद्मरणे निर्णय	३६३
सस्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	३५१	तत्र निमित्तविविधप्रस्थाशौचे		नित्यनैमित्तिकदत्तादिप्राप्तौ	
नवधादेकादशाहादौ भो	३५१	प्राप्ते निर्णय	३५७	निर्णय	३६३
जने प्रायश्चित्तम्	३५१	धादवर्तुराशौचे प्राप्ते निर्णयः	३५८	अस्य देवतानेदादृषवाद्	३६४
आमहेमसकल्पधादेषु भो	३५१	धादार्गमनिर्णय	३५८	धादाङ्गतर्पणनिर्णय	३६४
जने प्रायश्चित्तम्	३५१	दागुर्गृह भरणे निर्णय	३५८	परेषुत्तर्पणेऽस्मृते दोष	३६४
धायादीनां धादभोजने	३५१	विप्रसु भुजानेषु सूतके प्राप्ते	३५८	तिलतर्पणे निषिद्धकाल	३६५
निषेध	३५१	दातुर्भोक्तुश्चाशौचे प्राप्ते	३५८	धाददिने नित्यतर्पणे तिर	
दर्शादी भोजने प्रायश्चित्तम्	३५१	तत्र भोक्तुरैव प्रायश्चित्तम्	३५८	निर्णय	३६५
क्षयाह धादम्	३५१	आशौचमध्ये धाद प्राप्त चेत्	३५८	प्रत्यङ्गे धादे परेषुत्तर्पण	
तत्स्वरूपम्	३५१	दर्शादिनित्यकर्मलोपे षप	३५८	सुपम्	३६५
स्मृततिथिनिर्णय	३५१	वासप्रायश्चित्तम्	३५८	महालये परेषुत्तर्पणम्	३६५
अथ चान्द्रमान ज्ञेयम्	३५१	सूतकादिविप्र चेत्प्राद क	३५८	अन्वष्टये सखस्तर्पणम्	३६५
महमासस्मृते सौरं मानम्	३५१	दा कर्तव्यम्	३५९	शीर्षधादे दर्शवत्	३६५
प्रतिस्वावसरिक केन कार्यम्	३५२	आयारजोदर्शने	३५९	मासप्राप्तवष्टकादावन्ते तर्प	
सांख्यसरिकाकरणे दोष	३५२	तत्र दर्शं धादनिर्णय	३५९	णम्	३६५
तत्र पार्वणैकीदित्योर्धिषार	३५२	महालययुगादिधादानिर्णय	३५९	अनेकधादसंपाते तर्पण	
अथ देवाचार्यंदाधर्मव्यवस्था	३५२	आदिदकधादनिर्णय	३५९	निर्णय	३६५
मन्यासितो धादनिर्णय	३५२	अभुप्रस्य आयारजोदर्शने	३६०	धादाङ्गतर्पणविधि	३६५
संभ्रामस्मृतानां धादनिर्णय	३५३	गार्भिणीसृष्टिकादीनां निर्णय	३६०	मन्वादादौ तर्पणनिर्णय	३६६
		अनुपनीतादेः धादाधिकार	३६०	तिलतर्पणनिषेध	३६६

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
अज्ञापवादः	३६६	विभक्तानां पित्रोर्वर्षपर्यन्तं		तीर्थध्यादे वर्ज्यकर्माणि ...	३८२
तिलाभावे तर्पणे सुवर्णादि	३६६	ध्यादादिक्रियानिर्णयः	३७९	तीर्थध्यादं पक्षात्तादिना ...	३८२
वृद्धिध्यादनिर्ययः	३६६	तीर्थध्यादनिर्ययः	३७९	पिण्डद्रव्याणि	३८२
वृद्धिध्यादनिमित्तानि	३६६	तत्र यात्रायां सपत्नीकेनैव		पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः ...	३८२
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिध्यादं वर्ज्यम्	३६७	गन्तव्यम्	३७९	सपुत्रविधिवया तीर्थविधिर्न	
वृद्धिध्यादकालमाह	३६७	प्रायश्चित्ताध्यायात्रायां पत्नी-		कार्यः	३८२
अज्ञाधिकारिणः	३६९	रहितो गच्छेत्	३७९	संन्यासिनां तीर्थविधिः ...	३८२
जातकर्मादौ वृद्धिध्यादनिर्ययः	३७०	विधवाया पुत्राद्यनुज्ञा ...	३७९	तीर्थे प्रतिग्रहनिर्णयः ...	३८२
सांभ्रिकस्य जीवत्पितुरधिकारः	३७१	तीर्थयात्राविधिः	३७९	इति तीर्थध्यादविधिः ।	
समावर्तमादौ वृद्धिध्याद-		यात्राकाले वपनविचारः ...	३७९		
निर्ययः	३७१	गमनादौ घृतध्यादनिर्ययः	३७९		
प्रथमविवाहे वृद्धिध्याद-		तीर्थांशत्यागमने घृतध्यादम्	३८०		
निर्ययः	३७१	धादोत्तरं गमनप्रकारः ...	३८०		
पितुरभावे वृद्धिध्यादाधि-		अन्यद्वारा यात्राकरणे फलम्	३८०		
कारिकमः	३७१	यात्रामध्ये आशौचै रजसि			
जीवत्पितृकस्य विशेषः ...	३७२	या प्राप्ते	३८०		
कर्मांशवृद्धिध्यादयोनिर्ययः	३७२	यात्रामध्ये अन्यतीर्थप्राप्तौ ...	३८०		
नान्दीध्यादे कर्तव्यम्	३७२	वाणिज्याद्यर्थे गते तीर्थप्राप्तौ	३८०		
वृद्धौ कुशस्थाने वृषाः	३७२	मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ ...	३८०		
वृद्धिध्यादे विप्रसंख्या	३७२	यात्रायां द्विर्गोजने निर्णयः	३८०		
अत्र विप्रालाभे स्त्रियो भोज्याः	३७२	यानादिना यात्राकरणे ...	३८०		
वृद्धिध्यादे पिण्डासौकरणे		मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ ...	३८०		
निर्ययः	३७३	तीर्थप्राप्तौ लुण्ठनं कार्यम्	३८०		
अथ संकल्पे विशेषः	३७३	तीर्थे वपवाससमुपहननिर्णयः	३८०		
वृद्धिध्यादप्रयोगक्रमः ...	३७३	कुरुक्षेत्रादिषु सुण्डनोरया-			
वृद्धिध्यादे वैश्वदेवनिर्णयः	३७३	सनिपेधः	३८०		
अत्र ध्यादात्तर्पणं वर्ज्यम्	३७३	दशमासोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ	३८१		
जीवत्पितृकध्यादम्	३७४	तीर्थे निपिद्धदिनेपि क्षौर-			
पितामहे जीवति सति	३७५	मायश्यकम्	३८१		
जीवत्पित्राऽन्यष्टकादौ ध्यादं		वपने विक्रियमः	३८१		
न कार्यम्	३७६	सध्वानां प्रयागे वपननिर्णयः	३८१		
विभक्ताभिभक्तनिर्णयः ...	३७७	यस्तीनां तीर्थे वपननिर्णयः	३८१		
अभिभक्तानां वैश्वदेवनिर्णयः	३७८	जीवत्पितृकस्य वपननिर्णयः	३८१		
विभक्ताभिभक्तानां महाय-		परार्थयात्रायां फलम् ...	३८१		
ज्ञादिनिर्णयः	३७८	प्रतिकृतिद्वारा तीर्थे स्नान-			
देवपूजायां विकल्पः	३७८	फलम्	३८१		
दूर्तप्रहणादिध्यादादौ निर्णयः	३७८	तीर्थेऽविलम्बेन ध्यादं तर्पणं			
अविभक्तानां युगपत्तीर्थ-		य कार्यम्	३८१		
प्राप्ति निर्णयः	३७८	तीर्थविषये कालनियमो नास्ति	३८१		
कायदानादि अनुमत्या ...	३७८	आशौचेपि तीर्थप्राप्तौ ...	३८१		
विनयेः श्यक् सांख्यसरिकं		मलमासे तीर्थध्यादादिनिर्णयः	३८२		
कार्यम्	३७८	आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ ...	३८२		

अथाशौचप्रकरणम् ।

तत्र शापाशौचम्	३८३
पाताशौचम्	३८३
सप्तममाताविजनने पूर्णा-	
शौचम्	३८३
जाताशौचे विप्रादीनां दिन-	
संख्या	३८३
पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नान-	
निर्णयः	३८३
कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	३८३
सर्ववर्णानां सूक्तिकाशुद्धि-	
निर्णयः	३८४
सूक्ते संसर्गनिर्णयः ...	३८४
सूक्तिकायाः कर्माधिकार-	
निर्णयः	३८४
प्रथमपशुदशमदिनेषु जात-	
कर्माधिकारः	३८४
सपिण्डादीनां मृतके निर्णयः	३८४
मृताशौचम्	३८५
जातमृते मृतजाते वा ...	३८५
नालच्छेदनाद्याक् शिशुमरणे	३८५
नालच्छेदोर्ध्वं दशमाहमध्ये	
शिशुमरणे	३८५
नामकरणाद्याक् शिशुमरणे	३८६
नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राक्	
शिशुमरणे	३८६
दन्तोत्पादनन्तरं श्रियया-	
द्याहमरणे	३८६
श्रिययोर्ध्वं कृतचूडे मृते ...	३८६
प्रथमपर्यादौ कृतचूडे मृते	३८७
शूद्रशिशुमरणे	३८७
श्रिययोर्ध्वं शूद्रशिशौ मृते	३८७

विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका	विषय	पृष्ठांका
अनुष्ठभायै श्रुते	३८७	परस्पर भ्रातृभगिन्यो	३९३	शस्त्राघाते त्रयहोर्ध्व श्रुते	३९६
कन्यामरणशौचनिर्णय	३८८	भ्रातृभिरानामाशौचम्	३९३	शवस्य स्पर्शे आशौच	३९६
पितृगृहेऽनुष्ठाकन्यामरणस्य		पतिगृहे प्रसवे	३९३	ससर्गाशौचे कर्माधिकार	३९६
लामरणे	३८८	कन्यागृही पित्रो	३९३	निर्हरणाघातशौचम्	३९६
अनुवर्तितमृतानां द्वाहादि		प्रामात्यादे कन्यामृतौ पित्रो	३९३	निर्हरण विना तद्गमनान्ते	
निर्णय	३८८	श्वश्रुश्वशुरयोर्मरणे	३९४	तद्गृहवाये च	३९६
न्यहाशौचे पिण्डदानविधि	३८९	भगिनीमरणे	३९४	श्रुतिग्रहणेन निर्हारे	३९७
शिशुलक्षणम्	३८९	मातुलमातुलान्योर्मरणे	३९४	विनाशौचनिर्हारे	३९७
बाललक्षणम्	३८९	पित्रो स्वसरि श्रुतायाम्	३९४	मोदकनिर्हरणे	३९७
कुमारलक्षणम्	३८९	सोदरमरणे	३९४	प्रेतालकरणे	३९७
पौगण्डलक्षणम्	३८९	पित्रोर्मरणे स्त्रीणामाशौच		धर्मार्थमनायाहरणे मिया	
पुत्रेषां मृतानां क्रियाविधि	३८९	निर्णय	३९४	करणे च	३९७
स्त्रीणामुद्वाहात्प्रादमृतानां		तत्र पित्रोर्मरणे ऊदकन्याया	३९४	प्रह्लाचारिणा शववाहादि	
पिण्डदाने	३८९	भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे		श्रुते प्रायश्चित्तम्	३९७
जात्याशौचम्	३९०	मरणे	३९४	समोऽकृष्टवर्णानुगमने	३९७
तत्र विप्रादीनां दशाहादि		भ्रातृभगिन्यो परस्परमरणे	३९४	हीनवर्णस्य द्वाहादिकरणे	३९७
निर्णय	३९०	पुत्र्या पितृव्याशौचम्	३९४	रोदने आशौचनिर्णय	३९८
विप्राद्यो महागुरव	३९०	मातामहादीनां मरणे	३९४	तत्र समोत्तमवर्णयो	३९८
स्त्रीणां पतिरेव गुर	३९०	स्वगृहे परमरणे	३९४	हीनवर्णेषु	३९८
सपिण्डानां लक्षणम्	३९०	यन्पुत्रप्रयमरणे	३९४	विप्रस्य क्षत्रियविषये	३९८
समानोदकलक्षणम्	३९०	स्वल्पसन्धयुक्ते श्रुते	३९४	क्षत्रस्य वैरयेषु	३९८
सगोत्रलक्षणम्	३९०	दौहित्रभगिनेययोराशौचम्	३९४	विप्रादीनां शत्रे	३९८
स्त्रीश्रद्धयोविवाहोर्ध्वे जात्या		मातुलादीं सभिधिविदेशयो-		श्रद्धस्य श्रुते	३९८
शौचम्	३९०	श्रुते	३९४	सपिण्डानां रोदने निर्हरणे च	३९८
आशौचसंकोचे निर्णय	३९१	श्रोत्रिये स्वगृहे श्रुते	३९४	आशौच्यन्नमक्षणे	३९८
सर्वयर्णानां दशाहादेव श्रुति	३९१	ऋत्विज्येषु	३९४	आशौचान्नमक्षणे प्रायश्चित्तम्	३९८
पूर्णाशौचे स्पर्शनिर्णय	३९२	यन्पुत्रप्रयनिर्णय	३९५	दासाघातशौचम्	३९८
दक्षक्रीतादिपुत्राणामाशौचम्	३९२	पितृव्यस्यादिकन्यानाम्	३९५	दक्षदासीनां स्वामिसपिण्ड	
व्यभिचारिणीषु सपिण्डरत्वा		जामातृमरणे	३९५	मरणादीं	३९८
दिनिर्णय	३९२	शालकमरणे	३९५	पश्चदा दामभेदा	३९९
अनीरसेषु पुत्रेषु	३९२	असपिण्डे स्वयेऽस्मिन् श्रुते	३९५	राश्री जनने मरणे वा निर्णय	३९९
पुनर्भूषु स्त्रीषु	३९२	दिजगृहे श्रद्धपतितादिषु		आहिताग्नेदीहादिनिर्णय	३९९
अन्याधितस्त्रीणामाशौचम्	३९२	श्रुतेषु	३९५	अतिशान्ताशौचम्	३९९
परपत्नीसुतानामाशौचम्	३९२	रायकृपितगृहश्रुति-	३९५	सप्राशौचमध्ये जननादीं ज्ञातेऽपि	४००
दत्तके श्रुते पूर्वपरपित्रो		ग्राममध्ये दावस्तिष्ठति चेत्	३९५	देशान्तरे अतिशान्ताशौचे	४००
राशौचनिर्णय	३९३	गृहे पशवादीं श्रुते	३९५	दशदिनमध्ये क्षुत चेत्	४००
दत्तकसपिण्डव्यय	३९३	क्रियाकर्तुराशौचम्	३९६	दशाहोर्ध्वे मामश्रयपपन्त	
पूर्वापरभ्रष्टपत्नयोः पुत्रयो	३९३	पुत्रे मृतस्त्राशौचम्	३९६	क्षुत चेत्	४००
ऊदकन्यानामाशौचम्	३९३	श्रुतिदृष्ट्यादिभिर्हृतानाम्	३९६	पश्चात्पश्चन्त क्षुत चेत्	४००
ऊदकन्याया पितृगृहे प्रस		गोविपपालने मृतानाम्	३९६	नवमासपर्यन्ते क्षुत चेत्	४००
ये मरणे च	३९३	राज विना पसाहमुत्पहते	३९६	तदूर्ध्वे क्षुत चेत्	४००
मातापित्रोराशौचम्	३९३	राजा कथे हते	३९६	जननेऽतिशान्ताशौचनिर्णय	४००
भ्रातृराशौचम्	३९३	क्षतेन श्रुते	३९६		

विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः	विषयः	पृष्ठांकाः
प्रेतपिण्डदाने पितृश्राद्ध- धादाश्राद्धे नोच्चारणीयम् ४३६		आद्यश्राद्धमेकादशेऽह्नि कार्यम् ४४२		सविण्डनापकर्षे दोषः ... ४५०	
एकादशराहदिनपर्यन्तं रात्रौ जलं दुग्धं च देयम् ... ४३७		अस्य विभे गौणकालः ... ४४३		अन्तरितानां नवश्राद्धमा- सिकादीनां सह तन्त्रम् ४५०	
दशाहे तैलदीपः स्थाप्यः ४३७		आद्यमासिकाद्यादिकयो- र्निर्णयः ४४३		सविण्डीकरणम् ४५१	
सोजनकाले भक्तमुष्टिदावम् ४३७		विप्राभावे अग्नौमहैकोदितम् ४४४		तत्र सामिकनिरामिकयो- र्निर्णयः ४५१	
दशाहमध्ये दर्शपाते ... ४३७		वृषोत्सर्गनिर्णयः ४४४		सविण्डीकरणकालः ... ४५१	
मातापित्रोस्तु विशेषः ... ४३७		वृषोत्सर्गाकरणे दोषः ... ४४४		सविण्डीकरणस्यापकर्षनिर्णयः ४५१	
अथ देशाचाराभ्यवस्था ... ४३७		नीलवृषोत्सर्गफलम् ... ४४५		वृद्धिश्राद्धस्यापश्यमानाव- श्यकतानिर्णयः ... ४५२	
अस्थिसंचयः ४३८		वृषोत्सर्गकालः ४४५		अन्तरितसविण्डीकरणे न- क्षत्रादि ४५३	
तत्र कालनिर्णयः ४३८		अयं गृहे न कार्यः ... ४४५		सविण्डीकरणेऽष्टौ कालाः ४५३	
संचयने श्राद्धत्रयम् ... ४३८		नीलवृषपलक्षणम् ... ४४५		सविण्डीकरणे ज्येष्ठसैवा- धिकारः ४५४	
सद्यःशौचे संचयनम् ... ४३८		वृषाभावे मृदादिना कार्यः ४४५		आहिताग्नेः कनिष्ठस्याप्य- धिकारः ४५४	
ज्यहाराशौचे संचयनम् ... ४३८		तदभावे होमः कार्यः ... ४४५		पूर्वं वृद्धायवि ४५४	
संचयने इमशानदेवताः ... ४३८		वृषोत्सर्गविधिः ४४५		वृद्धवभावे धर्मान्ते सविण्डी ४५४	
संचयनविधिः ४३८		पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गो न कार्यः ४४५		ज्येष्ठे देशान्तरे सति ... ४५३	
प्रेतस्य प्रधानाद्वास्विग्रहणम् ४३८		तरस्थाने सवत्सा पयस्विनी देया ४४५		देशान्तरे पितरि मृते पुत्रैः किं कार्यम् ४५४	
तीर्थेऽस्थिक्षेपविधिः ... ४३९		आशौचान्तरेपि वृषोत्सर्गा- दिकर्म कार्यमेव ... ४४५		अत्र दत्तकस्य विशेषः प्रागुक्तः ४५४	
अन्यकुलस्यास्विनयने दोषः ४३९		पददानम् ४४५		अधिकनिरुहस्याप्यधिकारो युक्तः ४५४	
अस्थिक्षेपाद्गृहेमश्राद्धम् ... ४३९		पददानवरतुनि ४४५		पुनः सविण्डीकरणे विशेषः ४५५	
अस्थिक्षेपाद्गृहेमः ... ४३९		चतुर्दशोपदानानि ... ४४६		वृषाश्रममृतौ सविण्डीकरण- निर्णयः ४५५	
अग्नां शुद्धिकरणे पदाभाः ४३९		शय्यादानम् ४४६		गोश्रादेः सविण्डनाधिकारः ४५६	
संचयनोत्तरश्राद्धम् ... ४३९		शय्यादानसामग्री ... ४४६		खीर्णां सविण्डीकरणनिर्णयः ४५६	
अनुपनीतस्यास्थिसंचयनि- र्णयः ४३९		शय्यादानमन्त्रः ४४६		अनुप्रायाः सविण्डनम् ... ४५६	
नवश्राद्धनिर्णयः ४४०		शुक्लशय्यादाने विशेषः ४४६		आसुरादिविवाहितपायः स- विण्डी निर्णयः ४५७	
नवश्राद्धकरणे दोषः ... ४४०		लालाटिकास्थिमौजनम् ... ४४६		सर्वत्र देशभेदादधिकारः ... ४५७	
शाप्राभेदाभ्यवस्था ... ४४०		उदकुम्भदानम् ४४७		कोकिलमतानुसारिणः ... ४५७	
प्रेतधादेऽष्टादशपदार्था वर्ण्याः ४४०		अन्नदानम् ४४७		अनुप्रायां सविण्डनम् ... ४५८	
प्रेतश्राद्धानि लौकिकामौ गृहे कार्याणि ४४१		प्रथमाद्दे प्रत्यहं दीपो देयः ४४८		आसुरादिविवाहितपायः स- विण्डी निर्णयः ४५७	
प्रेतश्राद्धं संभवेऽग्नि कार्यम् ४४१		मासिकश्राद्धानि ४४८		सर्वत्र देशभेदादधिकारः ... ४५७	
नवश्राद्धदीपमौजने प्राय श्चित्तम् ४४१		एत्र पोद्दशश्राद्धनिर्णयः ... ४४८		कोकिलमतानुसारिणः ... ४५७	
नवश्राद्धे विभे प्राप्ते निर्णयः ४४१		जनमासिकनिर्णयः ... ४४८		अनुप्रायां सविण्डनम् ... ४५८	
अन्यारोहणे विशेषः ... ४४१		उज्ज्वे युज्यंदिनानि ... ४४८		प्रत्यक्षारिणां सविण्डनम् ४५८	
आशौचान्यदिनवृत्त्यम् ... ४४२		त्रिपुष्करलक्षणम् ... ४४८		अपुनः स्युज्यममृते विधिः ४५८	
दशमदिने वपननिर्णयः ... ४४२		प्रतिमासं श्राद्धकरणात्तर्का निर्णयः ४४९		यर्मानां सविण्डनं नाम्नि ४५८	
एकादशाहविचारः ... ४४२		एतेषां युगपाकरणे निर्णयः ४५०		सविण्डने कामकाशौ देवी ४५८	
विप्रादीनामाशौचशुद्धिः ४४२		वृद्धिं विनापकर्षे पुनः वरणम् ४५०		सविण्डीकरणं पञ्चमैवैव क- तं व्यम् ४५९	
		करणानामयः ४५०		सविण्डनानन्तरं पापेश्राद्धं ४५९	

विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका	विषया	पृष्ठांका
ततो वृद्धिश्चाद् कार्यम्	४५९	पञ्चरत्नानि	४६५	दण्डस्य प्रमाण लक्षण च	४७०
एतन्मालमासेऽपि कर्तव्यम्	४५९	अग्निप्रार्थना	४६५	सामोर्निरंशेष विधि	४७०
इति सविण्डीकरणम् ।		भाज्यहोम	४६५	सन्यासग्रहणक्रम	४७०
प्रथमान्दे निषिद्धानि	४५९	हृत्पृथ्वापूजनम्	४६५	तत्राधिकारार्थं स्वयं नवधा	
द्वैवपिण्यकर्मणि अशुचित्वम्	४५९	पुनरग्निप्रार्थना	४६५	द्वादीनि कर्तव्यानि	४७०
पठ्यादौ अपवाद	४५९	कातराया पुनरुत्थापनम्	४६५	अनाधमी चैत्राग्नश्चित्तम्	४७०
सघातमरणे निर्णय	४५९	सहगमनदिमा	४६५	सन्यासग्रहणकाल	४७०
पितरि मृते अन्यस्य श्राद्ध		पृथक्चित्तारोहणे निषेध	४६६	सन्याससकृत्वादि	४७०
न कार्यम्	४६०	क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्ति	४६६	होमे अग्निशिद्धि	४७०
पित्रादीनामाशौचनिर्णय	४६०	पथी देशान्तरे मृते गमने		तत्राहिताग्नेर्गार्हपत्ये	४७०
तत्र पितर्युपरते अर्द्धपर्य		विशेष	४६६	विशुरोशिहोत्री चत्	४७०
न्तमाशौचम्	४६०	अस्थिदाहे पर्णशरदाहे घान		महाचारी चैतौकिके	४७०
मातुः परमासपर्यन्तमाशौचम्	४६०	पृथक्चित्तिवाप	४६६	वपनपूर्वकं सावित्रीप्रवेशा	
भार्यायास्त्रिमासपर्यन्तमा		प्रामाण्यरथाया सहगमन		द्विकर्म	४७१
शौचम्	४६०	निर्णय	४६६	अत्र विरजाहोम कैचिन्मते	४७१
आतृपुत्रयोः सार्धमासमाशौ		उदात्तयाया अन्वारोहणे निर्णय	४६६	ततो चशिश्रप्रयोग	४७१
चम्	४६०	चित्तिभ्रष्टाया प्रायश्चित्तम्	४६६	यतिधर्मा	४७२
प्रथमेन्द्रे गथाश्राद्धादिनि		गर्भिण्यादीनां सहगमने नि		यतिभिक्षाकाल	४७२
षेध	४६०	षेध	४६६	यतोर्भिक्षाविधि	४७२
अस्वापवाद	४६०	अन्वारोहणे रजस्वलाया शु		यतेर्भोजनविधि	४७२
विधानानि	४६१	द्विविधि	४६७	यतिभिक्षादाने फलम्	४७२
तत्र पञ्चकर्मते विधानम्	४६२	अत्र श्राद्धादिनिर्णय पूर्वमुक्त	४६७	यतेर्प्रोमादौ वासदिनानि	४७२
त्रिपादक्षे मृती विशेषः	४६२	अग्निप्रवेशाशक्तौ	४६७	निषिद्धवासस्थानानि	४७२
त्रिपुष्करे मृती विशेषः	४६२	विधवाधर्मो	४६८	यतेर्निषिद्धकर्माणि पट्	४७२
पञ्चरत्नानि	४६२	विधवायास्तर्पणविधि	४६८	यते पतनहेतुनि कर्माणि पट्	४७२
सूतकान्ते शान्तिविधि	४६२	श्राद्धादौ विशेषः प्रागुक्त	४६८	यतर्ध-धकपट्कर्माणि	४७२
प्रकारान्तरेण शान्तिविधि	४६२	सन्यासनिर्णय	४६८	यतिपात्राणि	४७२
त्रिषाक्षज्जाणि	४६२	अत्र विप्रस्येवाधिकार उक्त	४६८	यतेर्निषिद्धभिक्षा	४७२
मृत श्मशानाज्जीवन्पुनरा		पर्णक्रमेणाधर्मा उक्ता	४६८	यतेर्निषिद्धकर्माणि	४७२
गच्छन्तु	४६२	सन्यासश्रुती	४६८	यतेऽपिपुत्रादिमरणे सा	
महाचारिसूती	४६२	तत्र कुटीचकलक्षणम्	४६८	नमात्रम्	४७२
तत्रावकीर्णदोषप्रायश्चित्तम्	४६२	यद्दुदकलक्षणम्	४६८	यतिसरकार	४७४
कुष्ठिसूती प्रायश्चित्तम्	४६३	परमहसलक्षणम्	४६९	आनुरसन्यास	४७४
कुष्ठिलक्षणानि	४६३	वैराग्य विना सन्यासे दोष	४६९	आनुरसन्यासप्रयोग	४७४
मायश्चित्तं विना कुष्ठिदाहे		यते पूज्यत्वम्	४६९	सन्यासग्रहणे फलम्	४७४
प्रायश्चित्तम्	४६३	सन्यासविधि	४६९	कृच्छ्रान्दीश्राद्धविरजाहो	
अष्टौ महारोगा	४६३	तत्रादौ प्रायश्चित्तम्	४६९	माशक्तौ निर्णय	४७४
रजस्वलामरणे	४६३	अष्टौ श्राद्धानि	४६९	आनुरसन्यासविधि	४७४
सूतिकामरणे	४६४	तत्र प्रतिश्राद्ध देवतामम	४६९	तत्र अन्नु होम	४७५
गर्भिणीमरणे	४६४	तद्विधिश्च	४६९	आनुरसन्यासिनि मृते निर्णय	४७५
अन्वारोहणे प्रयोग	४६५	देवो दक्षकनू सत्यवसू या	४६९	विरक्तस्वानुरस्य निर्णय	४७५
सत्र हरिदाडूमाअनयुत		दण्डादिसामप्रा	४६९	समाधिसरकारादिनिर्णय	४७५
शूर्पवापनानि	४६५	पूर्वेषुर्ना-दीश्राद्धम्	४६९		

विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
भानुरसंन्यासानन्तरं	जी-	शवस्य चानालंकरणादिपू-		अस्याशीर्षं नास्ति ...	४७६
वित्तश्रेष्ठिर्गणः ४७५	जनम्	४७५	एकादशोऽह्नि पार्वणम् ...	४७६
कुटीचकस्य दहनम्	... ४७५	यथास्थानं दण्डादिदानम्	४७५	हंसपरमहंसानां न पार्वणम्	४७६
यहूदकं पूरयेत् ४७५	ततः प्रोक्षणम्	४७५	द्वादशोऽह्नि नारायणवलिः	४७६
हंसस्य जले निक्षेपः	... ४७५	अवटे प्रोक्षणं प्रेतनिक्षेपश्च	४७५	तद्विधिरन्यत्र विशेषः प्रागुक्तः	४७६
परमहंसं पूरयेत् ४७५	बाह्येन मूर्धभेदनम् ...	४७५	ग्रन्थकर्तुः श्लोकाः... ..	४७६
पलाशमूले नदीतीरे वा	वा	ततो हवणेन गर्तपूरणम्	४७६	इति निर्णयसिद्धौर्विषयानु-	
पूरणम् ४७५	पुटीचकस्य दहनविधिः...	४७६	क्रमणिका समाप्ता.	
		अस्त्रां तीर्थं निक्षेपः ...	४७६		

नमः सदुद्धवाय माधवाय ।

श्रीमत्कमलाकरभट्टप्रणीतो निर्णयसिन्धुः ।

मङ्गलाचरणम् ।

कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥
विश्वामित्रान्ववायत्रतिसमालम्बिशाखिनं वन्दे ॥ १ ॥
लक्ष्मीसहायं कल्पद्रुतलरञ्जितगोकुलम् ॥
बर्हापीठं घनश्यामं महः किञ्चिदुपासहे ॥ २ ॥
वेदार्थधर्मरसायै मायामानुषरूपिणम् ॥
पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाद्ययम् ॥ ३ ॥
यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलमतिभूर्मता ॥
तान् भट्टरामकृष्णाख्यानं श्रीतातचरणेषुमः ॥ ४ ॥
सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥
पुनदीप्तोदरीमन्वामुमाख्यां नीमि सादरम् ॥ ५ ॥
विन्दुमाधवपादाब्जलोलम्बीकृतविग्रहम् ॥
ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदियाकरमुपासहे ॥ ६ ॥
हेमाद्रिमाधवपते भविचार्यं सम्पगालोच्य तत्रमथ तीर्थकृतां परेषाम् ॥
श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकराख्यः काले यथामति विनिर्णयमातनोति ॥ ७ ॥
सन्ति यद्यपि विद्वांसस्त्वभिनन्वाथ कोटिगः ॥
तथाप्यमुष्य वेदगर्भी केचिद्विज्ञानुमीगते ॥ ८ ॥

१—भन्ववायो ववाः । 'वसोऽन्ववायः संतानः' इत्यभिधानात् । तथा च विश्वामित्रस्य ववा एव म-
ततिवेदिस्यया कृतः समालम्ब्य भाषयोऽस्मासति तदाभूत् कारिणं वृद्धमित्यर्थः । तादृशदिग्दर्शित्वं वृ-
त्तव्यवितानात्पूर्वकं वृद्धनिर्दिष्टव्यवसादानात् । २—पूर्वपर्यवेगतधर्मज्ञतात्पर्यदीप्तविद् 'राजविद्' इत्यदि-
वत् । 'तं भट्टरामकृष्णारवंधीतानं सादरं मुनः' इति तु रमणीयत्वं 'इति संवत्सरात्तन्निरीत्यान्वयात्' इति ।

तत्र संज्ञेपतः कालः षोढा । अब्दोऽयनमृतुर्मासः पक्षो दिवस इति । तत्राब्दो
 माघवमते पञ्चधा । सावनः सौरश्रान्द्रो नाक्षत्रो वार्हस्पत्य इति ।
 संधेपतः काल-
 लनिर्णयः । गुरोर्मध्यमराशिभोगेन वार्हस्पत्याः, स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । हे-
 माद्रिस्त्वन्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगात्तिस एव विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः साव-
 नादिद्वादशमासैस्तत्तदब्दम् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको मास इति द्वाद-
 शमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः—‘षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरा-
 यणैः ।’ इति ॥

तत्र चान्द्रोब्दः षष्टिभेदः । तदाह नाग्यः—‘प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ
 मजापतिः । अक्षिरा श्रीमुखो भावो युवा धातेश्वरस्तथा ॥ बहुधान्यः
 संवत्सरनामा-
 नि तत्रिण्यथ । प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा । चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पा-
 थिवोऽव्ययः ॥ सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः । नन्दनो विजयश्चैव
 जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥ हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शार्वरी प्लवः । शुभकृच्छ्रो-
 भनः क्रोधी विश्वासुपराभवौ ॥ पुवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारणविरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः । पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्र-
 दुर्मती । दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ॥’ इति । यद्यपि ज्योतिषे
 गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवादीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथापि प्रभवादीनां चान्द्र-
 स्वमप्यस्ति । ‘चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।’ इति माघवोक्तेः । तेन
 चान्द्रः प्रभवादिश्चैवसिते प्रवर्तते वार्हस्पत्यस्तु माघादौ । तयोर्विनियोगो ज्योति-
 निवन्ये ब्रह्मसिद्धान्ते—‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः सृष्ट्यादिकर्मसु । योज्यः स-
 र्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे ॥’ आर्षिपेणः—‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं
 सदा । नान्यं यस्माद्दत्सरादौ प्रवृत्तिस्त्वस्य कीर्तिता ॥’ इति ॥

अयनं तु सौरर्तुत्रयात्मकम् । ‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तेः । त-
 द्विविधम् । दक्षिणयुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनं मकरेऽन्त्यम् ।
 अपननिर्णयः । अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—‘दिवतारामवाप्यादिप्र-
 तिष्ठोद्बन्धुले रवौ । दक्षिणाशामुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयात् ॥’ वैखानसः—‘मातृभै-
 रववाराहनरासहत्रिविक्रमाः । महिपासुरहन्त्यथ स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥’ वैश-
 ष्ढोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः । पूर्ववचने दक्षिणायने निषिद्धाया दे-
 वमतिष्ठाया देवत्रिपये प्रतिमसवमाचात् । रत्नमालायाम्—‘गृहप्रवेशद्विदशमतिष्ठा
 विवाहचौलव्रतवन्धपूर्वम् । सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्वाहितं तत्सखल दक्षिणे च ॥’
 इति । अस्यापवादः काशीखण्डे—‘सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तूचरायणम् ।
 सदा महोदयथास्तु काश्यां निवसतां सताम् ॥’ इत्ययनम् ॥

ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु मासद्वयात्मक एको मासस्तेन मासद्वयात्मकत्वम-
 विरुद्धम् । स द्वेषा । चान्द्रः सौरश्च । 'चैत्रारम्भो वसन्तादिश्चान्द्रः, मी-
 नारम्भो मेपारम्भो वा सौरः, मीनमेपयोर्मेपवृषयोर्वा वसन्तः' इति
 बौधायनोक्तेः । अनयोर्विनियोगमाह त्रिकाण्डमण्डनः--'श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः
 कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु । तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतम् ॥' स द्विविधोपि
 षोढा । वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धेमन्तः शिशिरः । इत्यृतुः ॥

मासश्चतुर्दा । सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः, अर्कसं-
 क्रान्तेः संक्रान्त्यवधिः सौरः । यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादर्शाद्यालो-
 चनेन मेपसंक्रान्त्यां समाप्तमावास्यकत्वं चैत्रत्वमिति लक्षणाच्च मेपसंक्रा-
 न्त्यैत्रत्वं प्रतीयते, तथापि मेपसंक्रमे दर्शद्वये सति वैशाखस्यैवाधिकयात्पूर्वभाविनेन
 मीनस्यैव चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मेपादयो वैशाखाद्याः । अतो मीनसंक्रान्त्या मध्यस्य
 पूर्णमासिकत्वं आद्यतिथिकत्वं वा चैत्रत्वमिति लक्षणात् मीन एव सौरश्चैत्रः । एवं
 वैशाखाद्योपि मेपाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रसङ्गात्संक्रान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात्पु-
 ण्यकालघटिकास्तु षोडशेति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । वि-
 शेषस्तु उच्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः--'प्रागूर्ध्वा दश पूर्वतः प-
 ढवनिस्तद्वत्पराः पूर्वतस्त्रिंशत्पोडश पूर्वतोऽय परतः पूर्वाः पराः स्युर्दश । पूर्वाः
 षोडश चोचरा ऋतुभुवः पश्चात्खवेदाः पुनः पूर्वाः षोडश चोचराः पुनरयो पु-
 ण्यास्तु मेपादितः ॥' अस्यार्थः--मेपे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः पुण्यकालः, वृषे पूर्वाः
 षोडश, मिथुने पराः षोडश, कर्के पूर्वास्त्रिंशत्, सिंहे पूर्वाः षोडश, कन्यायां पराः
 षोडश, तुलायां प्रागूर्ध्वा दश, वृश्चिके पूर्वाः षोडश, धनुषि पराः षोडश, मकरे
 चत्वारिंशत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माधवमते तत्र परा विंशतिः पुण्याः, कुम्भे
 पूर्वाः षोडश, मीने पराः षोडशेति । 'याप्युचरा पुण्यतमा मयोक्ता सायं भवेत्सा
 यदि सापि पूर्वा । पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते ताप्युचरा रात्रिनिषेधतः
 स्यात् ॥ अर्वाद् निशीयाद्यदि संक्रमः स्यात्पूर्वेऽह्नि पुण्यं परतः परेऽह्नि । आस-
 न्नयामद्वयमेव पुण्यं निशीयमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥ कर्के झपेप्येवमिति तुत्राच हे-
 माद्रिसुरिश्च तथाऽपरार्कः । झपः प्रदोषे यदि वार्धरात्रे परेऽह्नि पुण्यं तत्र कर्कट-
 धेत् ॥ प्रभातकाले यदि वा निशीये पूर्वेऽह्नि पुण्यं तु' इति माधवाचार्यः । अत्र मू-
 लवचनानि माधवापरार्कहेमाद्यादिषु द्रष्टव्यानि । सर्वास्तु संक्रान्तिषु दानविशेषो
 हेमाद्रौ दानकाण्डे उक्तः । विश्वामित्रः--'मेपसंक्रमणे भानोर्मेपदानं महाफलम् ।

दृपसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥ वस्त्रान्नपानदानानि मिथुने विहितानि तु ।
 घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेषु विशिष्यते ॥ समुवर्णं छत्रदानं सिंहेषु विहितं सदा ।
 कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥ तुलाप्रवेशे तिलानां गोरसानामपीष्टदम् ।
 अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥ (अन्नकी वृश्चिकः) धनुःप्रवेशे वस्त्राणां
 यानानां च महाफलम् । ऋणप्रवेशे दारुणां दानमग्रेस्तथैव च ॥ कुम्भप्रवेशे दानं तु
 गवाम्भुवृषणस्य च । मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चोत्तमम् ॥' इति । अत्रोप-
 वासमाह हेमाद्रावापस्तम्बः—'अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोपितो नरः । स्नात्वा
 यस्तर्चयेद्भ्रातुं सर्वकामफलं लभेत् ॥' अशक्तौ तु वृद्धवशिष्टः—'अयने संक्रमे चैव
 ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' अत्रोपवासः सं-
 क्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालदिन इत्याचार्यचूडामणिः । विधिलाघवात् पुण्यका-
 लदिन एवोभयमिति वृद्धाः । इदं च पुत्रिग्रहस्थातिरिक्तविषयम् । 'आदित्येऽहनि
 संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा ग्रहिणा तथा ॥' इति
 जैमिनिवचनात् । अत्र श्राद्धशुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्म—'श्राद्धं संक्रमणे भानोः प्र-
 शस्तं पृथिवीपते ।' अपराकेपि विष्णुः—'आदित्यसंक्रमणं, विषुवद्वयं, विशेषेणाय-
 नद्वयं, व्यतीपातः, जैनभमभ्युदयार्थं । 'एतास्तु श्राद्धकालान्वै काम्यानाह प्रजा-
 पतिः' इति । द्वादशदिदिनैरर्वागयनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्षुमयनग्रहणम् । अन्यथा
 संक्रमणे सिद्धेरयनग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यपरार्कः । हेमाद्रावपि गालवः—'अयनांशकतु-
 ल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् । मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ॥ तदा संक्रा-
 न्तिकाले स्युरुक्ता विष्णुपदादयः ।' इति । अयनांशच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेपि वि-
 ष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्या-
 चलयौ । तत्र मेपायनं दृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माधवीयेपि जावालिः—'सं-
 क्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेष्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥'
 इति । मकरायने पूर्वाः विंशतिघटिकाः पुण्याः, मकरसंक्रान्तौ तु पश्चाद्द्विंशतिः
 पुण्याः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तिवदित्यर्थः । विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकाया-
 शुक्तम्—'हर्यद्विर्दृष्टसिद्धदृष्टिकघटेष्वर्कस्य यः संक्रमः कन्यामीनधनुर्दृषुक्षु पदशीत्याख्यं

१—'अहोत्रोपित इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य भूतकालस्य न विवक्षितम्—'अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषे-
 षतः । एताः प्रशस्तास्तिययो मानुषारस्तथैव च ॥ अत्र श्राव जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्यापि
 दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥' इति शिवार्ककैकवाक्यत्वात् । वस्तुतस्तु 'प्राच्यश्राद्धितयेऽयवोपवचनम्' इति
 दीपिकायां प्राचीति विशेषेणैव 'त्रिरात्रोपोपितः' इति पूर्ववाक्य इवात्रापि प्रत्ययार्थस्य विवक्षा । तावदर्थं
 संक्रान्त्यधिकरणकोपवाचविद्यन्तम्' इति टीकायां सिद्धान्तितम् । २—'कस्मिंश्चित् पुस्तके—'आदित्यसंक्रमं
 चैव विषुव चायनद्वयम् । व्यतीपातोऽयं जन्मस्य चन्द्रसूर्यग्रहणम् ॥' इति वचनमधिकं दृश्यते । ३—'ज-
 न्मस्यम्' इति पाठान्तरम् । ४—'अभ्युदयो विवाहोपनयनादिर्भाहलिकोत्साहः ।

तुलामेपयोः । प्रोक्तं तद्विषुवं ज्ञपेयनमुदककर्काटके दक्षिणम् 'इति । हर्षद्विविष्णुपदं, न्युक् मिथुनम् । अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापरार्कं मात्स्ये—' अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादते ॥' इति । श्राद्धशूलपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेपि 'ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादि-पर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥' इति मात्स्योक्तेर्ग्रहणाग्रहणवद्वि-कल्प एवेत्याह, तन्न । अस्य पार्वणानुवादकत्वेन पिण्डविधायकत्वात् । पिण्डो व्यक्तिः । अन्यथैकपदे पिण्डानुवादे त्रिलविधौ वपत्कर्तुः प्रथमभक्षवद्वैरूप्यापत्तेः । तथा चोभ-यसमूलत्वे पिण्डरहितं पार्वणं कर्तव्यमित्युभयवचनयोरर्थः । त्रिपिण्डशब्देनै-कोद्दिष्टव्यावर्तनमात्रम् । मङ्गलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबन्धे नारदः—'त्या-ज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा । विवाहादिषु कार्येषु नाड्यः षोडश षो-डश ॥' इति । एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् । 'भानोः संक्रान्तिभोगश्च कुलिकश्चाद्दया-मकः ।' इति ज्योतिःप्रकाशे वज्र्येषु परिगणनात् । अयनव्यतिरिक्तासु दशसु सं-क्रान्तिषु रात्रौ स्नानश्राद्धादि न कार्यम् । 'अह्नि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्थं स्नानदानयोः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्परद्वयम् ॥ पूर्णं चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं सुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥' इति वृद्धवशिष्ठादि-वचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या 'रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् । पूर्वस्मात्प-रतो वापि प्रत्यासन्नस्य तत्फलम् ॥' इति वशिष्ठवचनाचार्याद्रात्रौ स्नानादिनिषेधप्र-तीतेः । यानि तु—'विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रतिष्ठाऋतुजन्मसु । तयोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥' इति, 'राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययष्टद्विषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥' इत्यादीनि च विष्णुगोभिलादिवचनानि तानि मकरकर्क-

१—श्रद्धया क्रियते तच्छ्राद्धम् । तथाच स्मृतिरपि—' श्राद्धं कृत्वा प्रथमेन स्वराक्रोषविवर्जितम् । उष्णमत्र द्विजातिभ्यः श्रद्धया प्रतिपादयेत् ॥' इति । अन्यत्रापि—' सत्कृत व्यञ्जनाभ्यामत्र पयोदधिघृतान्वितम् । श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते ॥' इति । तथाच स्वयमपि वक्ष्यति तृतीये परिच्छेदे उत्तरार्द्धे श्राद्धनिर्णयप्र-करणे—' प्रेतं पितृश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥' इत्यादि । तत्र 'प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिण । गयादीं पिण्डमानस्य दीयमानस्य दर्शनात् ॥ भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्येव महर्षयः । ब्राह्मणानां परीक्षया महायज्ञप्रदर्शनात् ॥ आनश्राद्धविधानस्य विना पिण्डक्रि-याविधेः । तदालम्बाप्यनध्यायविधानप्रवणादपि ॥ मतद्वैधमुपादाय मम त्वेतद्बुद्धि स्थितम् । प्राधान्यमुभयो-र्यस्मात्समादेयं समुद्ययः ॥' इत्यादिवचनैः श्राद्धान्तरवदशापि पिण्डदानभोजनयोः प्राधान्यशङ्कावारणायाह-पिण्डरहितमिति । २—तथाच—' वैधीं प्राप्तिमनुष्यं पाक्षिकतपितृत्वी पर्यवसानात् ॥' इति टीकाहृदाद्ययः । ३—आर्थादुद्देश्यत्वविधेयत्वरूपवैरूप्यापत्तेः । अनेनैव पिण्डविधौ तदुद्देशेन त्रिल्विधौ वैधप्रसरतामहापति-रिति टीका । ४—यथाह मनुरपि—' रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात् राक्षसी कीर्तिता हि सा । अथ्ययोरुभयोर्ध्वं सूर्यं वैवाचिरोदिते ॥' इति ।

भिश्च ॥' इति । अब्धयश्चत्वारः ४, अद्रयः सप्त ७, नन्दा नव ९, एषां प्रातिलोम्येन पाते ९७४। तैर्मिते वर्षे कश्चित् क्षयमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः पञ्चदश १५, ईशा^१ एकादश, १११५। एवं मिते याते कश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः। अद्वा ६ क्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२५६। गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८। कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१। गावः ९, कुः १, एकत्र १९। एतैर्मिते वर्षे याते कश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः ॥

अथ मलमासे कार्याकार्यं निरूप्यते । तत्र जायालिः—'नित्यनैमित्तिके कुर्या-
^{तरिम्नकायां} ^{वार्थनिर्णयः ।} श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥'
 अयं च काम्यनिषेधः आरम्भसमाप्तिविषयः । 'अमूर्त्या नाम ये मासा
 न तेपु मम संपतः । व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भश्च समापनम् ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् ।
 अमूर्त्या अधिकमासा इत्यर्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रविः' इति वचनात् कारीर्यादेः
 काम्यस्य त्वारम्भसमाप्ती भवत एवेत्यादिरस्त्यन्यत्र विस्तरः । काठकश्लेषि—'मले-
 नैत्यगतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियाम्' इति । तानि नैमित्तिकानि दीपिकायास्तु-
 क्तानि—'यन्नैमित्तिकमग्निप्यनुगताभ्याधानमर्चास्तु वा संस्कारादिविलोपने सति
 पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम्' इति । गत्यन्तरयुतं तु सोमादि हेयमेव । तत्र कर्तव्यान्यु-
 क्तानि कालादर्श—'द्वादशाहं सपिण्डान्तं कर्म ग्रहणजन्मनोः । सीमन्ते पुंसवे श्राद्धं
 द्वावेतौ जातकर्म च ॥ रोगे शान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च । प्रायश्चित्ति-
 मित्तस्य वशात्पूर्वं परत्र च ॥ अब्दोपकुम्भपन्वादिमहालययुगादिषु । श्राद्धं दर्शे-
 प्यहरहः श्राद्धमूनादिमासिकम् ॥ मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमाब्धिकम् ।
 श्राद्धं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥ मन्वादिषु च यद्दानं दानंदैनंदिनं च यत् ।
 तिलगोभूहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया ॥ पूर्वहोमश्चाग्रयणं साग्नेरिष्टिश्च प-
 र्वणि । नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनम् ॥ स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्या-
 पेयवर्जनम् । तर्पणं वा निमित्तस्य नित्यत्वाद्दुभयत्र च ॥' इति । एतौ पुंसवनसी-
 मन्तौ, एतच्च गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—'गर्भा-
 धानमुखं च चौलविधितः प्राग्जातयागं विना कृच्छ्रेष्वाग्रयणं गजेन्द्रपुरतश्छाया म-
 घानद्गयोः । तीर्थेन्दुक्षययोश्च पित्र्यमधिके मास्येवमाद्याचरेत्' इति । अलभ्ययोगे-
 ऽर्धोदयपक्वकारौ काम्यान्यपि व्रतादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वं परत्र मले शुद्धे चे-

१—न विद्यते अन्यत्रातिपत्तिजनितमलवायापत्तिस्त्रामिति ।
 १—न विद्यते अन्यत्रातिपत्तिजनितमलवायापत्तिस्त्रामिति ।

त्यर्थः । महालयशब्देन मघात्रयोदशुच्यत इति माधवः । दर्शश्राद्धं मलेपि कार्यम् । यत्तु ऋष्यशृङ्गः—‘संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्बुचः । तस्मिन्नयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षेपे ॥’ इति । तत् काम्यदर्शश्राद्धविषयम् । ‘काम्यं नैव कदाचन’ इति वचनात् । दर्शे च काम्यं श्राद्धं ‘कन्या कन्यावेदिनथ’ इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु मलेपि भवत्येव । ‘दर्शेष्यहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरम् । गोभूतिलहिरण्यानां मासेपि स्यान्मलिम्बुचे ॥’ इति मात्स्योक्तेरिति हेमाद्र्यादयः । दिवोदासीयेऽपि—‘अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी । नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥’ इति । अनिन्दुदर्शः । द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः । ‘अत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥’ इत्युक्तेः । ‘पथ्या तु दिवसैर्मासः’ इति शुद्धमासकरणेपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमिति प्राचीनगौडाः । शूलपाणिश्च संवत्सरप्रदीपेपि—‘एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मलिम्बुचे ॥’ अत्रापि नित्यकाम्यभेदेन प्राग्वद्भवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, तथापि हेमाद्रिमाधवापरार्कादिमतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास एव कार्यम् । ‘असंक्रान्तेपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥’ इति हारीतोक्तेः । ‘आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्बुचे । चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥’ इति स्मृत्यन्तरोक्तेश्च पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे मासेऽतीते चतुर्दशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः । यत्तु सत्यव्रतः—‘वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेहनि । मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥’ इति, तद्वितीयादिवार्षिकविषयम् । ‘आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्बुचे ॥’ इति पूर्वोक्तवचनात् । यत्र द्वादशं मासिकं शुद्धमासे भवति

१—अत्र माधवप्रहणेनारुचिः सूचिता, तद्वीजमाह टीकाकारः—‘महालयशब्दस्य मघात्रयोदश्यां लक्षणा व्यर्था । ‘इदिश्राद्धं तथा सोममभ्यापेय महालयम् । राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भ्रातृलहिते ॥’ इति भृगुक्तनिषेधस्य च कालातिपन्नमहालयविषयकत्वात् । यतः ‘सर्वेषु आश्विनादिषु एव’ इति भूतेऽतीतो महालयस्तत्र प्राप्तोऽपि न कार्यः । किंतु तदुत्तराणीतकाल एवेति । यदि तु ‘भाद्रपदोऽपि ससर्पः’ इति मतम्, तदा प्रत्याब्दिकादिनत् स्मृतकालप्राप्ते महालयो भवत्येव । एवमेव ‘तथाधिमामससर्पमलमासादिषु द्विज । प्रथमे या कृतिर्न स्यात्’ इति ससर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव ससर्पत्वे तत्रोपाकर्मप्राप्तिरेव न निषेधानुपपत्तेः’ इति । वस्तुतो माधवस्य लक्षणावीज—‘अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्रयोदशीम् । पावर्षं मधुसर्पिभ्यां प्राद्युजाये कुञ्जरस्य च ॥’ इत्यत्र मनुस्मृतौ टीकाया ‘वर्षाद्युजानयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता, तत्रापि—‘श्रीष्ठपयामतीताया मघायुष्का त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं मधुना पाययेन च ॥’ इति शङ्खवचनात् भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वोक्ते च गृह्यते’ इति कृद्भ्रमनेनोक्तत्वात् तत्रापि एव महालयप्राप्तिरूपमिति भाति । २—अत्र—‘मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । वैप्रायः स ह्यैव पूर्तिदिवेऽधिमासोऽन्त्यः ॥’ इति वचनान्तरमुदाहृत टीकाहता । तन्मूलकमेवेदं मूलोक्तमित्यपि प्राट् ।

तत्र त्रयोदशेऽधिक एवाद्याब्दिकं कार्यम् । यत्र त्रयोदशे मध्ये द्वादशं मासिकं तत्र तस्य द्विराद्यन्ति कृत्वा चतुर्दशे शुद्ध एव प्रथमाब्दिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादिशुद्धमास एव । पृथ्वीचन्द्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैवम् । मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यम् । यथा पैठीनसिः—‘मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथंचन ॥’ इति । हेमाद्रौ व्यासोऽपि—‘मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ॥’ अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यब्देऽपि सौरविधिः । द्वितीयादावन्याधिके वाब्दिके वा पूर्वनियमविधिवैरूप्यात् । किंतु प्रथमाब्दिकस्य मले नियमात् । सत्ययतेन तद्विज्ञस्य सर्वस्याधिके प्रतिमसवमात्रं लाघवात् । अतो न द्वितीयादौ सौरमासप्रसङ्गः । ‘चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके । मासपक्षतिथिस्पष्टे’ इत्यादिविरोधाच्च । यच्च वृद्धवशिष्टः—‘श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि । मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न गृह्णाति ॥’ यच्च व्यासः—‘उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः’ इति, तन्मासिकादिविषयम् । ‘यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥’ इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । तैथिकं तीर्थश्राद्धं, तच्च मासद्वयेऽपि कार्यमिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः । केचित्तु—‘प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥’ इति मरीचिवचनात्, ‘वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेहनि । मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्भ्यामस्य वचनं यथा ॥’ इति गालवोक्तेश्च प्रत्याब्दिकं मासद्वये कार्यमित्याहुः । तच्चुच्छम्, प्रतिमासं मृताहे क्रियमाणं मासिकम्, प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मरीचिवचसो मदनरत्नेन व्याख्यानात् । गालवीयस्य च मासद्वयात्मके क्षयमास इति माधवेन व्याख्यानात् । यच्च कैश्चिदुक्तं प्रथमाब्दिकं मासद्वये कार्यम्—‘आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्बुचे । त्रयोदशे च संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥’ इति यमोक्तेः । तदपि चिन्त्यम् । पुनराब्दिकं द्वितीयादिषाऽपि त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा—‘सांवत्सरं न वर्षेत् श्राद्धं तत्र मृतेहनि ॥’ इति पैठीनसिविरोधः स्यादिति । हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च—‘एतेन न वर्षेत् न च्छिन्द्याच्छुद्धेऽपि कुर्यादेव’ इत्यनन्तभट्टव्याख्या मानाभावात् परास्ता । पूर्वव्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् । यदपि निर्णयामृते ‘पूर्वोक्तकालादर्शवचनात् मलमासे श्राद्धदिनस्य व-

१—अत्र वचनान्तरमप्युक्तं हीपिज्ञायाम्—‘स्युः पक्षद्वयगाः कमात्प्रतिपदाद्यधेयमाससमाहृती माधयनी मधी शु मदनो ज्येष्ठस्थिते पक्षेऽपि । श्राद्धे त्रिंशदमी ह्यमाः पुनरात्तराः कल्पादयः शुक्रगाः’ इति ।

२—‘असंश्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमम्’ इति हारीतवाक्ये वत्परान्तरायवापिकथादस्य पुद्गमाय-कर्तव्यत्वं एवाब्दिकस्य प्रथमत्वं विरोधं युज्यते’ इति टीकाहारायः ।

न्ध्यत्ननिरासार्थं पित्रुद्देशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं श्राद्धं कुर्यात् । 'पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंपुतम् । मतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेपि च ॥' इति दृढपराशरोक्तेः । इति । तदपि चिन्त्यम् । पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाव्यधिक-मासविषयत्वात् । तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतपाः—'एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंपुतः । मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेपि शस्यते ॥' इति । मासद्वय-गतं पूर्वासंक्रान्तिगतं क्षयगतं च । मलमासे क्षयमासे । अपिशब्दात् पूर्वाधिमासे चेति हेमाद्रिः । दीपिकायामपि—'तत्प्राक्सद्मचधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसांवत्सरं तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात् कुर्याद् द्वयोः कोविदः ।' इति । कालादर्शोप्येतद्वि-षय एवेत्यलं बहुना ॥

मलमासे वर्ज्यान्युक्तानि कालादर्शे—'अनित्यमनिमित्तं च दानं च महदादि-
मलमासे न कम् । अग्राधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरक्षणम् ॥ देवारामतडागादिम-
र्त्यानि । तिष्ठा मौञ्जिवन्धनम् । आश्रमस्वीकृतिः काम्यदृष्टोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥
राज्याभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्मव्रतानि च । अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
स्नानं विवाहो नामातिपन्नं देवमहोत्सवः । व्रतारम्भसमाप्ती च कर्म काम्यं च पाप्म-
नाम् ॥ प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् । उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदम-
नार्पणम् ॥ अवरोहश्च हेमन्तः सर्पाणां बलिदृष्टकाः । ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं
परिवर्तनम् ॥ दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः । पूर्वत्र प्रतिपिद्धानि प-
रत्रान्यच्च दैविकम् ॥' इति । अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाधनादिभ्यो ज्ञेयानि ।
दिवोदासीयेपि—'यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च । मलमासे न कुर्वीत
व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥' इति ॥

अयं निर्णयः क्षयमासेपि ज्ञेयः । 'रविसंक्रमहीने यो वर्ज्याविर्ज्यविधिः
स्मृतः । स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युदीरितः ॥' इति काठकश्रुयो-
क्तेः । क्षयमासमृतानां मलमासेषु विशेषो हेमाद्रौ—'तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वो
द्वितीयेर्द्धे तयोत्तरः । मासाविति बुधेऽधिन्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥'
आब्दिकवर्धापनेपि ज्ञेयम् । यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं तच्छुक्रगुणैरस्तादि-
ष्वपि ज्ञेयम् । तदाह बृहस्पतिः—'वाले वा यदि वा दृढे शुक्रे वास्तं गते सुरौ । म-
लमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥' इति । 'अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्पुर्नष्टभा-
र्गवे । मलमासेऽप्यनादृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥' आदृत्ततीर्थे दोषाभावमानं न तु

१—एवं सति यन्—'माघः सक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः क्षीप्रमन्दप्रचारः सप्तयोद्धस्पति' स्यात्सम-
विवमनया चालनं तत्क्षयस्य । पूर्वेष्वन्नाकैयोर्धैरिदितसकान्तितपालन स्याद्भक्त्यार्कस्य मासे यदि न चरन्ति
ये मासयुग्मे किञ्चिन्त्यम् ॥' इति गङ्गेश्वरसिद्धान्ते माघयुग्मचिन्तितमिथान तददृष्टमेव' इति टीकाभिप्रेतम् ।

फलमिति वाचस्पतिमिश्राः । तत्र । असति वाधके फलहेतुत्वाक्षतेः । लल्लोपि—'नी-
चस्थे वक्रसंस्थेप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतनियम-
विधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा । मौञ्जीवन्धोङ्गनानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवमतिष्ठा वर्ज्याः
सद्भिः प्रयत्नाद्भिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥' इति । दीक्षा यागदीक्षा, आग-
मदीक्षा च । तथा—'उद्यानचूडाव्रतवन्धदीक्षा विवाहयात्रा च वधूमवेशः । तडागकूप-
त्रिदशमतिष्ठा वृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥' दिवोदासीये—'गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे
नष्टे शुके मलिम्लुचे । गृहकर्मव्रतं यात्रां मनसापि न चिन्तयेत् ॥' अस्यापवादास्त-
त्रैव ब्राह्मे—'गुण्डनं चौपवासश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ । कन्यागते तु कृष्णायां न तु
तत्तीरवासिनाम् ॥' तथा—'आद्यासौ गौतमी गङ्गा द्वितीया जाह्नवी
स्मृता । सर्वतीर्थफलं स्नानाद् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥' संहिताम-
दीपे—'स्यात्सप्तारात्रं गुरुशुक्रयोश्च बालत्वमहां दशकं च वार्धम् । वृद्धौ
सितेज्यावशुभौ शिशुत्वे शस्तौ यतस्तावुपचीयमानौ ॥' वशिष्ठः—'अ-
तिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् । व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥' बा-
ल्यादिलक्षणाशुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते—'रविणा सचिरन्येषां व्रदाणामस्त उच्यते । त-
तोऽर्वाग्वार्धकं प्रोक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥' इति । बाल्यादिपरिमाणं च वृ-
त्तशक्ते—'बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः पश्चाद्दहां त्रितयमुदितः पक्ष-
मैत्र्यां क्रमेण । जीवो वृद्धः शुचिरपि तथा पक्षमन्यैः शिशू तौ वृद्धौ
प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तारात्रम् ॥' पश्चिमत उदये दशदिनानि
बालः, अस्ते पञ्चदिनानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पक्षं च वृद्ध
इत्यर्थः । जीवो गुरुः । अन्यत्र लन्यथोक्तम्—'प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चसप्तदिनं
शिशुः । विपरीतं तु वृद्धत्वं तद्वदेव शुरोरपि ॥' इति । एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह
मिहिरः—'वहवो दक्षिणाः काला ये बाल्ये वार्द्धकेपि वा । ग्राह्यास्तत्राधिकाः शेषा
देशभेदादुत्तापदि ॥' इति । देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः—'शुक्रो गुरुः प्राक् पराक्
बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तारात्रम् । वद्रेषु हूणेषु च पट्टं च पञ्च शेषे च देशे
त्रिदिनं वदन्ति ॥' इति । अस्तादेरपवादः कार्शास्त्रण्डे—'न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो
विषेश्वरालये ।' त्रिस्थलीसेतौ वायवीये—'गोदावर्या गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।
सुरासुरगुरुणां च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥' ग्रहणद्वये तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रादा-
नादावित्यर्थः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—'उपप्लवे शीतलभानुभान्वोर्योदये वै
कपिलाख्यपृष्ठ्याम् । सुरासुरेज्यास्तमपेपि तीर्थे यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥
न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासो न मृतिर्न मृतिः ॥' एवमप्युत्तरार्द्धे प-

सिंहसे कन्या-
गते वा गुरौ गो-
दावरी कृष्णाया-
नम् ।

गुरु-शुक्रयो-
र्बाल्य-वृद्धत्ववि-
चारः ।

उन्ति । इत्यलं बहुना । मलमासे च व्रतविशेष उक्तो हेमाद्रौ पात्रे—‘अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिर्घृतानि च । त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥ साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे तृपोत्तम । अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥ उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् । त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥ सघृतं सहदिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् । विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापमणाशनः ॥ अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु । नारायण जगद्धीज भास्करप्रतिरूपक ॥ व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धय । यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् । शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना । यो वञ्चयति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥ कुरुक्षेत्रमयं देशः कालः पर्व द्विजो हरिः । पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुपोत्तम ॥ मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापमशमनाय च । पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ॥ मन्त्रेणानेन यो दद्यात् त्रयस्त्रिंशदपूपकान् । प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥’ इति ॥ इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—‘दैवे मुख्यः शुरुपक्षः कृष्णः पितृभ्ये विशिष्यते’ इति माधवे-
 नोक्तः । अथ तिथिनिर्णयः । तत्र तिथिर्द्वेषा । शुद्धा विद्धा च ।
 दिने तिथ्यन्तरसंबन्धरहिता शुद्धा । तद्रहिता विद्धा ॥

तत्र शुद्धायामसंदेहाद्विद्धा निर्णोयते । तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पैठीन-
 सिः—‘पक्षद्वयेपि तिथयस्तिथि पूर्वा तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति
 सामान्योयं विधिः स्मृतः ॥’ इति । हेमाद्रिमदनन्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—
 ‘उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्त्ता निरहश्च सा तिथिर्हव्यकव्य-
 योः ॥’ इति विष्णुधर्मोक्तेः । द्विमुहूर्त्तत्वं चानुकल्पः । ‘द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या
 तिथिर्द्विगामिनी ।’ इति दक्षेणापिशब्दीयते । अयं वेधः प्रातरेव । सायं तु त्रिमु-
 हूर्तो वेध एव । ‘यां तिथिं समनुभाष्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः । सा तिथिस्तदिने
 भोक्ता त्रिमुहूर्त्तं या भवेत् ॥’ इति स्कान्दोक्तेः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्त्तगा तु सकला
 सायं’ इति । यानि तु—‘त्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् । उदये सा ति-
 थिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥’ इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि तानि वैश्वानराधि-
 करणन्यायेनावयवस्तुल्या त्रिमुहूर्त्तमशंसापराणि । तिथिविशेषे वेधविशेषः
 स्कान्दे—‘नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा । भूतोष्टादशनाडीभिर्दूपपत्युचरां
 तिथिम् ॥’ इति । अयं चोपवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥

१—‘इहा एकादश प्रोक्ता अशौ तु वसत्र स्मृता । भादिल्या द्वादश प्रोक्ता वषट्कार प्रजापति ॥ इ-
 त्येता देवता ह्ययाताम्रयस्त्रिंशत्’ इत्युक्ता ।

तत्र सर्वा तिथिर्यद्दहः कर्मकालव्यापिनी सैव ग्राह्या । 'कर्मणो यस्य यः कालस्त-
त्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ॥' इति विष्णुधर्मो-
क्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तयेकदेशव्याप्तौ वा युग्मवाक्यान्निर्णयः । तस्य पूर्वावाधेनोपपत्तेः ।
कर्मकालस्य प्रधानाङ्गत्वाच्च । युग्मवाक्यं तु निगमः । 'युग्माग्निपुगभूतानां पण्डन्योर्वसुर-
न्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मं म-
हाफलम् । एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥' इति । अत्र रन्ध्रान्ताः शब्दा
द्वितीयादिनवम्यन्ततिथिवाचकाः । रुद्र एकादशी द्वितीया तृतीयायुता सा च द्वि-
तीयायुतेति सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे । अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णमापाद्य
तत्रैव सत्त्वादिति कैचित् । तत्त्वं समावास्याप्रतिपद्युग्मात् कृष्णपक्षलिङ्गात् पक्षद्वयपर-
मिदं तत्तद्दिशेषवाक्यैः कृष्णे तिथिविशेषोपोह्यत इति । दशमी तूक्ता पुराणसमुच्ये-
'संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता पूर्ववाधवा ।' इति । संपूर्णे शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु
सुमन्तुनोक्ता—'त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।' इति । कृष्णपक्षे लाप-
स्तम्बः—'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता । चतुर्थी संयुता या च सा
तृतीया फलप्रदा ॥ पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या पथ्या युक्ता तु नारद । कृष्णपक्षेऽष्टमी
चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् । दशमी च
प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ॥ पञ्चमि अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी । एताः
परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥' इति । यत्तु व्याघ्रः—'खर्वो दर्पस्तथा
हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥'
इति । खर्वः साम्यं, दर्पो वृद्धिः, तयोः परा । हिंसा क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छाब्दा-
दिविषयम् । 'द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिदृष्ट्यादां हा-
सवृद्ध्यादिचोदना ॥' इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु व्रतदानादिदैवकर्मसु । एको-
द्दिष्टादितिथेर्दृष्ट्यादावित्यर्थः । कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या ।
'कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या न युग्मादरः' इति दीपिकोक्तेः । यानि तु—'यां
तिथिं समनुप्राप्य जदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया दांनाध्ययनक-
र्मसु ॥' इत्यादीनि, तानि त्रिगृहर्त्तादिस्तुतिरिति निर्णयशैली ॥

अथैकभक्तम् । तत्कालः पाद्ये—'मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः ।' इति ।
मध्याह्नश्च पञ्चाधाविभक्तदिनतृतीयांशः । तेन यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते त-
थापि—'दिनार्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तम-
तस्तत्स्यादिवैव हि ॥' इतिस्कान्दोक्तेः । षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः

एकभक्त्या-
न्निर्णयः ।

१-१ यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो मन्वेदं नो विद्यते उपक्रमेण तु ॥ इति श्रीपायन-
वचनात् ।

कालः । दीपिकायां तु—‘मध्याह्नान्त्यदले त्रिभागदिवसे स्यादेकभक्तम्’ इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । ‘दिवैव हि’ इत्यस्य वैयर्थ्यापर्यवैतपरत्वात् । अत्र पूर्वद्युर्व्याप्तिः परेद्युर्भवेद्युर्व्याप्तिस्तदभावोशब्द्याप्तिस्तत्रापि साम्यं वैपम्यं चेति पदपक्षाः । ‘तत्राद्ययोरसंदेह एव । तृतीये तु पूर्वोऽह्नि गौणमुख्यभासेः सत्त्वात् पूर्वा’ इति माधवः । ‘युग्मवाक्यानिर्णयः’ इति हेमाद्रिः । चतुर्थपक्षे पूर्वैव । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैपम्येणांशव्याप्तौ याधिका सा ग्राह्या, साम्ये पूर्वा । अयं च स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । अन्याङ्गे उपवासप्रतिनिधौ तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । तच्च दिनानशनपूर्वरात्रिभोजनम् । तत्र प्रदोपव्यापिनी ग्राह्या । ‘प्रदोपव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तत्रते सदा’ इति वत्सोक्तेः ।

नक्तप्रदोपयो विचारः । प्रदोपस्तु—‘त्रिमुहूर्तं प्रदोपः स्याद्भानावस्तं गते सति । नक्तं तत्र तु कर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥’ इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः । तत्रापि त्रिदण्डोत्तरं कार्यम् । ‘सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।’ इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात्तत्र—‘चक्षुरीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं वैधुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥’ इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् । ‘मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्षत्रदर्शनात्कर्महं मन्ये गणाधिप ॥’ इति माधवीये भविष्योक्तेश्च । गौडास्तु—‘प्रदोपोस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥’ इति वत्सोक्तः प्रदोपः । संध्या च दिनरात्रयोः संधौ मुहूर्त्तः । ‘अर्थास्तमयात्संध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजःपरिहानिवशाद्भानोरर्धोदयं यावत् ॥’ इति वराहोक्तेरित्याहुः । तत्र । अस्य संध्यावन्दनानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र खण्डमण्डलस्य संध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण । यच्च मदनरत्ने—‘नक्तस्य वैयत्नाद्रागमाप्तभोजनगोचरो निषेधः’ इत्युक्तम् । तत्र । विधेर्निषेधाविरोधात् । अन्यथा कपिञ्जलानित्यत्र त्रिभ्योधिकानां हिंसनं स्यात् । सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोपस्पर्शे ज्ञेयम् । ‘अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्वाग्यतो हि सा ।’ इति जायालिवचनात् । ‘प्रदोपव्यापिनी न स्वादिवा नक्तं विधीयते । आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥ तत्रैकं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥’ इति स्कान्दाद्य । यत्यादीनामपि सायाङ्गे—‘नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंप्रुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥’ इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुनर्विधुरोपलक्षणम् । पुत्रवत्तस्तु रात्रावेव । ‘अनाश्रमोप्याश्रमी स्यादपत्रीकोपि पुत्रवान्’ इति संग्रहोक्तेः ।

१—अत्र—‘सध्याभोजनविषयस्य रागप्राप्तभोजनपरतयेहाप्रवृत्ते’ इति हेतुदत्तटीकायाम् । २—उपवासस्य प्रतिनिधिः पर्यायः । उपवासलक्षणं वृत्तं स्मृत्यन्तरे—‘उपास्तस्य पापेभ्यो यस्तु नाथो गुणैश्च ॥ उपवासः स विशेषो न शरीरविशेषणम् ।’ इति । ३—‘तिथिर्धोपवासे स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा ।’ इति सुमन्तुवचनमपि उपवासप्रतिनिधेरुपरम्’ इति टीकायामुक्तम् ।

सौरनक्तं तु दिव्यं । 'त्रिगृहृतस्फुगेवाहि निशि चंतावती तिथिः । तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥' इति सुमन्वृक्तेः । हरिनक्ते विशेषः कालादर्शे स्कान्दे—'उदयस्या सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ।' इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव । निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधावाधकत्वात् । दिनद्वयव्याप्तौ परा । 'उभयोर्यदि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तत्रोचरन्न नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥' इति कालादर्शे जावालिवचनात् । अन्यपक्षेण एकनक्तचन्निर्णयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे—'हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्यमधःशर्यां नक्तभोजी पढाचरेत् ॥' अग्निकार्यं व्याहृतिदोषः ॥ इति नक्तम् ॥ अयाचिते तु विशेषचचनाभावात् पक्षे उपवासे प्राप्ते उपवासचन्निर्णयः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालनिर्णयः ॥ विष्णुधर्म—'उपोषितव्यं नक्षत्रं य-
 लनिर्णयः । स्मिन्नस्तमियाद्रविः । युज्यते यत्र वा तारा निदीधे शनिना सह ॥' इति ।
 माधवीये स्कान्दे—'तत्रैवोपवसेदक्षे यद्विशीयादधो भवेत् । उपवासे यदक्षं स्वा-
 चाद्धि नक्तं भक्तयोः ॥'

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणो मदनरत्ने भविष्ये—'अनग्रयस्तु
 ये विमास्तेषां श्रेयो विधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥' अनग्रिग्र-

व्रतपरिभाषा) ह्यणुपवासविषयम् । अत एव देवलः—'आहिताग्निरनङ्गंश्च ब्रह्मचारी
 च ते त्रयः । अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैर्पा सिद्धिरनश्रताम् ॥' एका-
 दश्यादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । शूद्रस्याप्यधिकारः । 'शूद्रो वर्णशत-
 योऽपि वर्णसाद्धर्ममर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्त्राहावपट्टकारादिभिर्विना ॥' इति व्या-
 सोक्तेः । प्राच्यास्तु वैश्यशूद्रयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषेधः । 'वैश्याः शूद्राश्च ये मो-
 हादुपवासं प्रकुर्वते । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां व्युष्टिर्न विद्यते ॥ चतुर्थभक्तस्यपणं
 वैश्ये शूद्रे विधीयते । त्रिरात्रं तु न धर्मसंविहितं ब्रह्मवादिभिः ॥' इति हेमाद्रौ वच-

उपनासाधि-
 कारिनिर्णयः । नादित्याहुः । यावदुक्तनिषेध इत्यन्ये । तत्त्वं तु निर्वूलमिति प्रकरणा-
 त्महाततोविषय इति युक्तम् । एवं स्त्रीणामपि । यत्तु स्कान्दे—'नास्ति

स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥
 यदेवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च । तस्यार्थं वै सा फलं
 नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥' आदित्यपुराणे—'नारी खल्वननुज्ञाता
 भर्ता यापि सुतेन वा । विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यैर्ध्वदेहिकम् ॥' इति । औ-
 ध्वदेहिकं पारलौकिकं तद्भ्रननुज्ञाविषयम् । 'भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरे-

१—'एकनक्तायापितयोर्था विशतिपट्टिकावधिः । सा तिथिः सकला ज्ञेया नक्ते सायाहर्षयता ॥' इति
 विशेषचनानिर्णय इति मयूखहृदमिप्रावः ।

त्सदा ।' इति कात्यायनोक्तेः । अत्र विशेषो हरिवंशे—'स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः फलमवामुपात् । स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती ॥' तथा—'गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणं सिक्त्वा प्रगृहीयाच्च तज्जलम् ॥' औदुम्बरं ताम्रमयम् । 'ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनश्चाभिपेक्ष्यं ततः शिरसि तज्जलम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च ॥' इति । सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते—'गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासं तु गृहीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः ॥' इत्येतेत्यर्थः । अथ व्रतारम्भकालः । मदनरत्ने

गार्ग्यः—'अस्तगे च गुरौ शुक्रे वाले वृद्धे मलिम्बुचे । उद्यापनमुपादारम्भकालश्च । रम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥' रत्नमालायाम्—'सोमसौम्यगुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः । भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥' तथा—'विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगास्तेपामनिष्टः खलु पाद आघः । स वैद्युतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोप्यरिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ॥ तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे व्याघातसंज्ञे नवपञ्चशूले । गण्डेऽतिगण्डे च पडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥' संग्रहे—'कृष्णेग्निदिशयोरूर्ध्वं सप्तमीभूतयोरधः । शुक्रे वेदेशयोरूर्ध्वं भद्रा प्राग्वसुपूर्णयोः ॥' श्रीपतिः—'न सिद्धिमायाति कृतं च विष्ट्यां विपारिघातादिकमत्र सिद्धम् ।' व्यवहारसमुच्चये—'दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापञ्चकपरं हरिद्युः सप्तम्यां द्विदशघटिकान्ते त्रिघटिकम् । तृतीया राकायां खयमघटिकाभ्यः परभवं शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्यांस्तु विरमे ॥' तत्रैव—'सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी । सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥' माधवीये—'विष्टिर्यदाहनि तियेरपरार्धजाता पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ।' ब्रह्मयामले—'दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा । न त्याज्या शुभकार्येषु प्राहुरेवं पुरातनाः ॥' श्रीपतिः—'पट् पौष्णतो द्वादश शांकराच्च पौरंदराद्भानि नव क्रमेण । पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि चिरंतनं ज्यौतिषिकैः स्मृतानि ॥' व्रतारम्भे च विशेषो मदनरत्ने सत्यव्रतेनोक्तः—'उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् । सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥' इति । देवलः—'अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥' मदनरत्ने भविष्ये—'क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तेयव्रजेनम् ॥ सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥' अग्निहोमस्तद्देवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः । यत्तु तेनोक्तम्—'सर्वपदमेतत् पुराणोक्तमकृतव्रतपरम् । व्रतान्तरे तु विध्यन्तरसत्त्वे होमोऽन्यथा न । अत

एवैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्' इति । तत्र । 'जपो होमश्च' इति वक्ष्य-
माणैकवाक्यत्वेनास्य काम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात् । तत्त्वं तु साम्प्रदश्यस्य पशुमित्रवि-
न्दादिभ्रकरणस्येनेव तत्तद्भ्रतविशेषहोमविधिभिरस्योपसंहार इति । विष्णुधर्म—'त-
ज्जप्यजपनं ध्यातं तत्कथाश्रवणादिकम् । तदर्चनं च तत्रामकीर्तनश्रवणादयः ॥
उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥' कौर्म—'वह्निर्ग्रामान्त्यजान्मूर्तिं पवितं च
रजस्वलात् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेहेत व्रतवासरे ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे—
'स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्चयः । पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्त्या वै भूमि-
शायिना । जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ॥ चतुर्विंशद्वादश वा पञ्च वा
त्रय एव च । विप्रा भोज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥' अत्र विप्रा इति
पुंलिङ्गनिर्देशात् पुमांस एव भोज्याः, न तु स्त्रियः । एवं सहस्रभोजनादावपि । वि-
रूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनायुक्तत्वात् । अत एव द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् ।
'बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायोमात् । 'पत्न्यभिप्रायं द्वित्वं बहुतं
वा न संभवति' इत्युक्तमाचार्यैः । पार्यसारिणिना च—'एतेनैकस्य ब्राह्मणस्याष्टय्या
भोजनं परास्तम् । बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावात्' इत्य-
न्यत्र विस्तरः । 'शुद्धस्य तु प्रतिष्ठादिवद्विमद्वारा व्याहृतिहोमः' इति वर्धमानः । व्र-
तमूर्चयो व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये—'अनुक्तद्रव्य-
प्रतिमास्वरू- तत्संख्या देवताप्रतिमा नृप । सौवर्णीं राजती तास्यी वृक्षजा मार्तिकी
परिर्णयः । तथा ॥ चित्रजा पिष्टलेखोत्था निजविचानुरूपतः । आ मापात् प-
लपर्यन्तं कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥' तत्रैव ब्राह्मे—'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु वि-
धीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥' मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृति-
रूपो मन्त्रः प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे—'होमो ग्रहादि-
पूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्तिं विधीयते ॥' मदन-
रत्ने—'अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।' वर्धमानधृतवृद्धसातातपः—'उप-
वासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् । कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजा-
यते ॥' व्रतोद्यापनानुक्तौ पृथ्वीचन्द्रोदये नन्दिपुराणे—'कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ
यदुदीरितम् । उद्यापनं विना यत्तु तद्व्रतं निष्फलं भवेत् ॥ यदि चोद्यापनं नोक्तं
व्रतानुगुणतश्चरेत् । विचानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते । गाश्वैव काञ्चनं दद्या-
द्भ्रतस्य परिपूर्त्तये ॥' अशक्तौ नारदीये—'सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना ।
विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥ यथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः

१—'एव वा' इति पाठान्तरम् । २—'विरूपैकदेशस्य' इति प्राचीनपुराणे पाठान्तरम् । परं च तत्र
युक्तम् । एतद्वाक्यस्य समासविषयपरत्वात् । तथापैकशेषसमासप्रकरणे पाणिनीये—'संस्पर्णामेकशेषः'
श्रुतत्वात् विरूपैकशेषस्यायुक्तमित्यभिप्रायः ।

शुभम् । अदत्ता दक्षिणां पापः स याति नरकं भुवम् ॥' भारते—'वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा । सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥' वैजवापः—'शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम् । अमङ्गलं तद्यज्ञेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥' टोडरानन्दे देवीपुराणे—'व्रते च तीर्थेऽध्ययने श्राद्धेपि च विशेषतः । परान्नभोजनादेवि यस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥' पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे—'नित्यस्नायी मिताहारो ह्यरुदेवद्विगार्चकः । क्षारं क्षौरं च लवणं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥' क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः—'तिलमुद्गादृते शैम्ब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ । धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥ स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥' गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—'त्रीहिपट्टिकमुद्गाश्च कलायः सतिलं पयः । श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः ॥ कूप्माण्डालानुवार्त्तार्त्तकपालङ्कीज्योत्स्निकास्त्यजेत् । चतुर्भक्षं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकाः शालिनीवारा यावकं मूलतन्दुलम् ॥ हविष्यव्रतनक्तादावधिकार्यादिके हितम् । मधु मांसं विहायान्यद्भ्रते वा हितमीरितम् ॥' इति । शमीधान्यं मापादि । पालङ्की मध्यदेशे 'पोई' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्निका कोशातकी । मिताक्षरायां गौतमः—'चतुर्भक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि । पयो दधि घृतं च गव्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशीचातुर्मास्यादिप्रकरणे वक्ष्यन्ते । गृहीतव्रतत्यागे तु मदनरत्ने छागलेयः—'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो न चरेत्काममोहितः । जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते ॥' तत्र प्रायश्चित्तमुत्तं पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निगारुडपुराणयोः—'कोषात् प्रमादाद्भोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । दिनत्रयं न शुद्धीतमुण्डनं शिरसोथवा ॥' इति । प्रायश्चित्ताम्नानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्तीति गम्यते । यत्तु—'प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।' इति वचनात् यच्चातिक्रान्तमपि व्रतं कार्यमेवेति शूलपाणिः । तन्मध्ये लोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् । एतच्च शक्तविषयम् । अशक्तौ तु कालहेमाद्रौ पुराणान्तरे—'उपवासासमर्थश्चेदेकं विभं तु भोजयेत् । तावद्धनादि वा दद्याद्भुक्तस्य द्विगुणं तथा ॥' भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं विनेति शेषः । 'सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्वादशसंख्याकान्यथाशक्त्यातुरो नरः ॥' इति । शुद्धितरवे मात्स्ये—'उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।' मदनरत्ने वायवीये—'द्रव्यदातोपवासस्य फलं भाम्रोत्यसंशयम् ।' तथापराकं देवलः—'ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिपवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि

गृहीतव्रतत्यागे प्रत्यवाय ।

१—ब्रह्मचर्यं स्त्रीमहाद्विराहिल्यम् । यथा—'स्मरण कीर्तन केलि. प्रेक्षण गुणभाषणम् । सकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्देशितरे च ॥ एतन्मैयुनमहाद्र प्रवदन्ति मनीषिणः ।' इति । तस्मादेतत्सर्वं वर्जनीयमेव । अन्यथा—'स्त्रीणां तु प्रेक्षणाः स्पर्शास्ताम्नि सकथनादपि । विषयते ब्रह्मचर्यं स्वदारेऽशुभसमात् ॥' इति ब्रह्मचर्यमहापत्तिः । २—'आमिष हतिपानीयं गोवर्जं क्षीरमामिषम् । मसूरमामिषं यस्ये फले जम्बीरमामिषम् ॥ आमिषं शुक्तिवापूष्यमारनाल तथाभिषम् ।' इति स्युस्तुति शेषम् ।

चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥' मात्स्ये—'तस्मात्कृतोपवासेन ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपं तत्परं नृप ॥' अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः ॥

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते । तत्र हेमाद्रौ व्रतकाण्डे गारुडे—'गन्धालंकार-
ताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्ज-
नम् ॥' इति । इदं च सभर्तृकोपवासविषयम् । 'अञ्जनं च सताम्बूलं
कुङ्कुमं रक्तवाससी । धारयेत्सोपवासापि अवैधव्यकरं यतः ॥ विधवा यतिमार्गेण
कुमारी वा यदृच्छया ॥' इति तत्रैव भविष्योक्तेः । तथा विष्णुधर्मे—'सर्वेषु तूपवासेषु
पुमान्वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुतुमानि सितानि च ॥ विधवा शूद्रवस-
नमेकमेव हि धारयेत् ॥' मनुष्ये—'पुष्पालंकारवस्त्राणि गन्धपूषानुलेपनम् । उपवासे
न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥' मदनरत्ने व्यासः—'दन्तधावनपुष्पादि व्रतेष्यस्या
न दुष्यति ।' इति । यद्यपीदं सर्वोपवासविषयं प्रतीयते, तथापि शिष्टाचारात्सौभा-
ग्याद्यर्थं क्रियमाणनवरात्रत्रिरात्राप्युपवासविषयमेव, न त्रेकादश्यादिविषयम् । 'अ-
सकृज्जलपानाच्च सकृचाम्बूलचर्चणात् । उपवासः प्रणश्येत् दिवास्वापाच्च मैथु-
नात् ॥' इत्यपराकं देवलेन तद्विषेधात् । न चास्य पुंविषयत्वेन सावकाशत्वात्
स्त्रीणां ताम्बूलादि प्राप्नोतीति वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेन
वैपरीत्यस्यापि सुवचलात् । यच्च हरिवंशे—'अञ्जनं रोचनं चैव गन्धान्मुमनसस्तथा ।
व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ शिरसोभ्यञ्जनं सौम्ये नैवमेतत्प्रशस्यते ।
न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥' इति, तत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयं,
न तु सर्वत्र । पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव—'अश्रुमपातो रोपश्च
कलहस्य कृतिस्तथा ॥ उपवासाद्भ्रताद्वापि सद्यो भ्रंशयति स्त्रियम् ॥' स्त्रियमित्यु-
पलक्षणम् । मदनरत्ने शिवधर्मे—'दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हुतं जपः ।
यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य वृथा भवेत् ॥'

अथ सूतकादौ निर्णयः—'तत्र शावसूत्याशौचयोः सर्वस्वार्तकर्मनिवृत्तिर्निवन्धेषु
स्पष्टैव । गौडास्तु क्षताशौचादावपि तामाहुः—'जान्पूर्वं क्षतजे जाते
नित्यकर्म न चाचरेत् । नैमित्तिकं च तदधः सवद्रक्तो न वाचरेत् ॥
लौतके च समुत्पन्ने ऽवरकर्मणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा बान्तां नित्यकर्माणि संल-
जेत् ॥ द्रव्ये भुक्ते लज्जिणे च नैव भुक्तापि किञ्चन । कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके
मृतके तथा ॥' इति कालिकापुराणात् । वस्तुतस्तु पूर्वं देवीपूजोपक्रमात्तन्मात्रवि-
षयत्वमस्येति युक्तं प्रतीमः । तथा हेमाद्रौ पात्रे—'गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी चाय
रोहिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयत्ना स्वयम् ॥' इति । पुंसोप्येष
विधिः । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । तेन 'यस्मिन्व्रते यत्पूजायुक्तं तदप्येन कारयेत् ।

‘शारीरनियमान्स्वयं कुर्यात्’ इति हेमाद्रिव्याचख्यौ । ‘न व्रतिनां व्रते’ इति विष्णुक्तेश्च । आरम्भस्तु न भवत्येव । शुद्धितत्त्वे विष्णुः—‘बहुकालिकसंकल्पो गृहीतश्च पुरा यदि । सूतके मृतके चैव व्रतं तत्रैव दुष्यति ॥’ एतत्काम्यपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः । मदनरत्ने—‘पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं मुनियतव्रतैः । तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवाजितम् ॥’ माधवीये कौर्मे—‘काम्योपवासे प्रक्रान्ते खन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यं व्रतं कुर्याद्दानार्चनविवाजितम् ॥’ इति । एतेन साङ्गधिकाराद्ब्रताङ्गदेवपूजादि कार्यमिति वर्धमानोक्तिः परास्ता । प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नवरात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । एवं रजस्वलापि । यत्तु सत्यव्रतः—‘प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कथंचन ॥’ इति, तत्प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् । तदुक्तं मदनरत्ने मात्स्ये—‘अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ॥’ इति । प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः—‘भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’ स्कान्देपि—‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥’ कात्यायनः—‘पितृमातृभ्रातृपतिर्गुर्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥ मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोपणे । कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥’ मदनरत्ने प्रभासखण्डे—‘भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखापि च । यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः । एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥’ तत्रैव वायवीये—‘स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयेत् पुरोधसा ।’ इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत्तु कश्चिन्महोक्ष आह—‘शूद्रस्य ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न शूद्रः । ‘जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥’ इति मरीचिवचनात्’ इति । तत्तुच्छम् । प्रव्रज्यादीनां शूद्रेऽसंभवात्, ‘विपथे प्रायदर्शनात्’ इति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिगोचरत्वात् । यदापि—‘उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ॥’ इति पूर्वाद्धं पाठस्तदापि स एव दोषः । ‘स्त्रीशूद्रपतनानि पट्’ इति मानवीये जपनिषेधात् । वस्तुतस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यत इति प्रतिनिधेः का वाच्येत्यलम् । अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः—‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च साः । काम्येषुप्युपक्रमदूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः ॥ न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्यामिदेवाधिकर्मसु । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरिव सा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥’ हिरण्यकेशिसूत्रेपि—‘न स्वामितस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्यामेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते’ इति ॥

अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि

व्रतारिसि-
पत्ते विधेयः ।

क्रमेणानुष्ठेयम्, अविरोधात् । इदं पूर्वार्धेष्वेव । एकमध्येन्यकाम्यक-
र्माभस्तु न भवत्येव । 'गुणफलादृते यस्य यज्ञे प्रतन्तरा यज्ञस्ता-
यते तं यज्ञं निर्कृतिर्युद्धाति' इति राणकधृतश्रुतेः । यज्ञः व्रतादिकर्ममात्रम् । अन-
द्वेन व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु माघकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-
तुलाभारतश्रवणाद्याचरन्ति तन्नित्यमध्ये, न तु काम्यमध्ये । यत्र तु नक्तैकभक्तादौ
विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेद्युस्तच्चिधौ गौणकाले कार्यम् ।
समकालीनविरुद्धव्रतादौ तु 'एकं स्वयं कृतान्यद्रार्थीदिना कारयेत्' इति माधवः ।
यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽद्भि भोजनं प्राप्तम् । 'भूताष्टम्योर्दिवा भु-
क्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥'
इति तन्निषेधश्च । तत्र पारणया वैधत्वाद्दिवैव भोजनम् । निषेधस्तु रागमासभोज-
नविषयः । एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्यां च रात्रौ भोज-
नम् । यत्र तष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः संक्रमे च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोप-
वास एव कार्यः । यद्यपि पुत्रिण उपवासो निषिद्धस्तथापि—'उपवासनिषेधे तु
भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।' इति वचनार्त्तिकचिन्नक्षयितोपवासः कार्यः । चान्द्राय-
णमध्ये एकादश्यादौ तु भोजनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधक-
त्वात् । अवाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्तरोपवासादिपारणयां जलपा-
रणां कृत्वोपवसेत् । 'आपो वा अशितमनशितं च' इति श्रुतेः । एवं द्वादश्यां मा-
सोपवासश्चाद्रप्रदोषादिपु श्रेयम् । एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वादि कृतं थलावलं स्व-
यग्रहमिति दिक् ॥ ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतपरिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः ॥ शुक्रप्रतिपदपराह्व्यापित्ते पूर्वां ग्राह्या । गुम्बा-
वयात् । 'प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्विकी ।' इति स्कान्दोक्तेः ।

प्रतिपदिर्णयः ।

'शुक्रा स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सापराह्वे भवेत्' इति दीपिको-
क्तेश्च । अपराह्वश्च पश्चया भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्व्यापिनी
ग्राह्या । 'तदभावे तु सायाह्व्यापिनी परिगृह्यताम् ।' इति माधवोक्तेः । कृष्णा तु परा ।
'कृष्णा तूत्तरतोखिला' इति दीपिकोक्तेः । कृष्णापि पूर्ववैल्यनन्तभट्टाः । सर्वतिथिपु
वर्ज्यान्युक्तानि मुहूर्त्तदीपिकायाम्—'कृष्माण्डं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं
तथा तैलं चामलकं दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम् । निष्पावांश्च मभूरिकान् फ-
लमथो वृन्ताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥' शीर्षं ना-
रिकेलम्, कपालं अलाबु, अन्नं पटोळकम् । भूपालः—'कृष्माण्डं बृहती क्षारं सू-

लकं पनसं फलम् । धात्री शिरः कपालाच्चं नखचर्मतिलानि च ॥ क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् ॥' नखं शिम्बी, चर्म मसूरिका ॥

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा' इति हेमाद्रिः । 'कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा पूर्वाह्ने यदि सा सिता तु परतः सर्वा' इति दीपिकोक्तेः । माधवा-
द्वितीयानिर्ण- नन्तभट्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा । तथा च माधवः—'पूर्वेक्षुरसती
यः । प्रातः परेक्षुस्त्रिगुहूर्चगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोन्वया ॥' इति ॥

तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव । तेन युग्मवाक्यं रम्भाव्रत-
विषयम् । 'रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु
तृतीयानिर्ण- गणयुक्ता प्रशस्यते ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । गौरीव्रते तु विशे-
यः । पमाह माधवः—'गृहूर्चमात्रसत्त्वेपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धा-
धिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥' इति ॥

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात् । 'एकादशी
तथा पष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण सं-
युताः ॥' इति माधवीये बृहद्रशिष्टोक्तेश्च । 'नागचतुर्थी तु म-
चतुर्थीनिर्ण- ध्याहव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या, इति निर्णयामृते माधवीये चो-
र्णयः । क्तम् । 'युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां

पूजयेत् प्रयतो नरः ॥ विपाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः ॥'
इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं चतुर्थी । पूर्वत्र मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वा, अन्यपक्षे
परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः । गणेशव्रते तृतीयायुतैव चतुर्थी । 'चतुर्थी तु तृती-
यायां महापुण्यफलप्रदा । कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथस्तुतोपिणी ॥' इति
हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माधवीये तु गणेशव्रते—'मध्याह्नव्यापिनी मुख्या । 'चतुर्थी
गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेतस्यात्परतश्चेत् परेहनि ॥' इति
बृहस्पतिवचनात् । 'प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।' इति तत्कल्पेभि-
धानाच्च । तेन परदिने तच्चे परा, अन्यथा पूर्वा' इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्ल-
चतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तद्विषयात्पेव प्रागुक्तवचनानि, न तु सार्व-
त्रिकाणि । संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन सर्वत्र गणेशव्रते
पूर्वेवेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये सत्त्वे मातृयो-
गस्य सत्त्वात्पूर्वेति केचित् । अन्ये तु दिने गृहूर्चत्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभा-
वात् परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तद-
भावे तु परैव । गौरीव्रते तु पूर्वैव । 'गणेशगौरीचहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।
चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः ॥' इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् ॥

पञ्चमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वा । 'चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । द्वैव कर्मणि पित्र्ये च शुक्रपक्षे तथा सिता ॥' इति हारीतोक्तेः । हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा । 'कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमी' इति दीपिकोक्तेः ।
 वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासविषया । 'प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री पञ्चमीनि धन्य । भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥' इति ब्रह्म-
 वैवर्तात् । यत्तु—'पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या पष्ठ्या युक्ता तु नारद ॥' इत्यापस्तम्बीयं तत्स्कन्दव्रतपरम् । 'स्कन्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।' इति वाक्यशेषा-
 दिति माधवः । तन्नागपूजाविषयमित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्ता-
 मणौ च—'पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसमन्विता । तस्यां तु तुषिता नागा इतरास्तु चतुर्थिका ॥' इति । तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदनरत्नदिवोदासीययोः श्रा-
 वणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् । 'श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥' इति संग्रहोक्तेः । 'गणेशस्कन्दयो-
 गाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः । मित्रामित्रे तयोः पत्रे नागानामास्तुर्बाहणौ ॥' इति पद्मत्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुप-
 वासादिविषयम् । पत्रे वाहने ॥

पष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव । युग्मवाक्यात् । 'नागविद्धा न कर्त्तव्या

पष्ठी चैव कदाचन ।' इति स्कान्दाच्च । निर्णयामृते—'पष्ठी च सप्तमी चैव वारश्वेदंशुपालिनः । योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिग्रहैः समः ॥'

सप्तमी पूर्वैव युग्मवाक्यात् । 'पष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात

सर्वदा ।' इति स्कान्दाच्च । अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा, सिता परा । 'व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ।' इति माधवोक्तेः ।

'परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वपुक् कृष्णा' इति दीपिकोक्तेश्च । शिवशक्तयुत्सवे च कृष्णाप्यु-
 च्चरा । 'पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ।' इति माधवोक्तेः । दिवोदासीये भविष्ये—
 'यदा यदा सिताष्टम्यां युधवारो भवेत् कश्चित् । तदा तदा हि सा ग्राह्या एकनका-
 शने नृप ॥ संध्याकाले तथा चैत्रे प्रसृप्ते च जनार्दने । बुधाष्टमी न कर्त्तव्या हन्ति
 पुण्यं पुरातनम् ॥' अन्त्यं पद्यं हेमाद्रौ न धृतम् ॥

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् । 'न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदा-

चन ।' इति स्कान्दाच्च । दशमी तु पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः । 'कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।' इति माधवः । वस्तुतस्तु मुख्या

१—अत्र 'श्रावणमतेन युक्तम्, आपस्तम्बवचनं तु कृष्णपञ्चपरम्' इति टीकायामुक्तम् । तद्वीजं तु 'द-
 शमी सद्गुणं' इत्यादि सामान्यवचनं पूर्वापरवदुपवचनानुक्त्या चेति ज्ञेयम् ।

नवमीयुतैव ग्राह्या । 'दशमी तु प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ।' इत्यापस्तम्बोक्तेः । यतु-
'संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथवा ।' इत्यङ्गिरसोक्तं, तन्नवमीयुक्तालाभे औ-
दयिकी ग्राह्यत्वैवं नैयम् ॥

अथैकादशी । तत्रैकादश्यापवासो द्वेषा, निषेधपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च ।
तत्राद्यः—'न शङ्केन पिबेत्तोयं न खादेत्कूर्मसूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि ॥' इति कौर्मदेवलाद्युक्तेः । अग्निपुराणेपि—'गृहस्थो ब्रह्म-
चारी च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥'
इति । न चात्र पर्युदासेन व्रतविधिः । तद्धेतुव्रतादिशब्दाभावात् ।
व्रतरूपस्तु ब्रह्मचैवर्त्ते—'प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतम् ॥' इति । इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार-
यम् । 'वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।' इति शिवधर्मोक्तिः । 'वै-
ष्णवो वाथ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेत् ।' इति सौरपुराणाच्च । सोपि द्वेषा,
नित्यः काम्यश्च । 'उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।' इति गारुडोक्तेः ।
'पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।' इति नारदोक्तेश्च नित्यता । 'यदीच्छे-
द्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥'
इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं गृहस्थातिरिक्तानामेव नि-
त्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव व्रतं नित्यं न कृष्णायाम् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिथमोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥' इति देवलोकतेः ।
न चानेन निषेधपालनमेव वनस्थयतिथिविषये उपसंह्रियते न तु व्रतमिति वाच्यम् ।
अस्य पर्युदासेन व्रतविधिपरत्वात् । अन्यथा पूर्वोक्ताग्निपुराणवचने निषेधपालने
गृहस्थस्याधिकारोक्त्या विरोधः स्यात् । निषेधस्य निवृत्तिमानफलत्वेन विशेषान-
पेक्षणादुपसंहारायोगात् । अभावस्य धर्मत्वाभावाच्च । तस्मादनेन सर्वेषामेकादशी-
व्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वनस्थयतिथिविषये उपसंहारान्न गृहस्थस्य कृष्णायाम्
नित्यव्रतप्राप्तिः । कथं तर्हि—'संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे । चन्द्रसूर्य-
ग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥' इति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधः । प्राप्त्यभा-
वादिति चेच्छ्रूयताम् । 'शयनीवोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सर्वेषोप्या
गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥' इति पात्रे । गृहस्थस्य आपाटीकार्तिकीमध्यस्था
या कृष्णा विहिता सा पुत्रवतो निषिध्यते । अन्यकृष्णायाम् तु न विधिः, सर्ववि-

१—नञ् उत्तरत्र सवन्धात् । तदुक्तम्—'प्रसज्यप्रतिषेधोय कियथा सइ यत्र नञ् । पर्युदास स निज्ञेयो
यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति । तथा चात्र 'न भुञ्जीत' इत्यत्र नञो भुज्जिक्रियासाहिव्यात्प्रसज्यप्रतिषेध एवाय
मिति भावः ।

धीनां वनस्थयतिपूपसंहारात् निषेधः । प्राह्यभावात् । शयन्यादिवाक्यं सपुत्रगृहि-
 गोचरमित्यनन्तभट्टहेमाद्यादिग्रन्थाः । दीपिकापि—‘असिता तु शयनीबोधान्तरस्था-
 प्यथो न स्यात्सौत्तमवतोपि’ इति । मदनरत्ने भविष्ये—‘यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वा-
 दशी मे सदा मिया । शुक्ला गृहस्थैः कर्तव्या भोगसंतानवार्धिनी । मुमुक्षुभिस्तथा
 कृष्णा न ते तेनोपदर्शिता ॥’ इति । निषेधपालनं काम्यव्रतं च सर्वकृष्णायां सर्व-
 गृहिणां भवत्येव । ‘पुत्रवांश्च सभार्यश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च । उभयोः पक्षयोः का-
 म्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥’ इति नारदोक्तेः । एतच्च सर्वं कालादर्शं उक्तम्—‘वि-
 धवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वये । उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ।
 शुजेनिषेधः कृष्णायां सिद्धिस्तस्य ततो व्रते ॥’ इति । प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां
 कृष्णापि नित्या । ‘नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्तव्य-
 मेकादश्यामुपोषणम् ॥ सपुत्रश्च सभार्यश्च सुजनो भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपव-
 सेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥’ इति नारदोक्तेरित्याहुः । पुत्रशब्दश्चापत्यमात्रवचनः ।
 नारायणवृत्तौ—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’ इत्यत्रापत्यमात्रवाचितोक्तेः । ‘जन-
 येद्बहुपुत्राणि’ इति लिङ्गात् । ‘पौत्री मातामहस्तेन’ इति मन्ूक्तेः । पुत्र्या अप-
 त्यमित्यर्थं तु ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति पौत्रेय इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ।
 उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः—‘उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्प-
 येत् । न दुप्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥’ भक्ष्यं च तत्रैवोक्तम्—‘नक्तं हवि-
 प्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरपथाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
 प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥’ इत्यलम् । तत्र दशमीवेधो द्वेषा । अरुणोदयवेधः सूर्योदय-
 वेधश्चेति । आद्यो गारुडे—‘दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादारुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन
 तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥’ इति । अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कान्दे—‘उदयात्
 प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः ॥’ इति । यदपि—‘उदयात्प्राग्यद्वा त्रिंशद्घटिका-
 द्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥’ इति गारुडसौ-
 रधर्मादिवचनम् । यच्च भविष्ये—‘आदित्योदयवेलायाः मासुहूर्तद-
 यान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥’ इति, तदप्युपसंहारन्या-
 येन दण्डचतुष्टयपरमेव । हेमाद्रावप्येवम् । यत्तु ब्रह्मवैवर्ते—‘चतस्रो घटिकाः मात-
 ररुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोत्र वेधादीनां किलोदितः ॥ अरुणोदयवेधः स्या-
 त्सार्द्धं तु घटिकात्रयम् ॥ अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासदर्शनाद्वेधः । महावेधोपि तत्रैव दृश्य-
 तेऽर्को न दृश्यते । तुरीपस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये पुष्यैः ॥’ इति । तदप्यवयवद्वारा-

रुणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च । अन्यस्तूदयवेधः । तथान्येपि वेधाः हेमाद्रौ माधवीये च गारुडे—‘उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा । संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्यैयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥ उदयात्प्राक् मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्ज्यैयं धर्मवृद्धये ॥’ हेमाद्रौ रात्रेरन्त्योष्टमो भागो-
प्यरुणोदय उक्तः—‘निशः प्रान्ते तु यामार्द्धे देववादित्रवादने । सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ॥’ इति स्मृतेः । अत्रैके—‘एषां सर्वपक्षाणां मुहूर्त्तद्वयेन क्रोडी-
कारात् ‘निशः प्रान्ते’ इति वचनाच्च रात्रिमानवशात्सार्द्धत्रिदण्डादयोनेकेरुणो-
दयाः । तदाह हेमाद्रिः—‘सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया । म-
हत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तम्’ इति’ इत्याहुः । तत्र । अरुणोदयश-
ब्दस्याऽनेकार्थत्वापत्तेः । न च मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाप्य-
नुपपत्तेः । नहि तेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्वयस्य यामार्धस्य च
‘चतस्रो घटिकाः’ इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः । ‘न च सार्धं तु घटिकात्रयम्’
इत्यनेनापि तदापत्तिः शङ्क्या । तेन चतुर्दण्डवेधस्यैवोक्तेः । चतुर्दण्डैर्घटीदशमी-
सत्त्वे हि वेधस्तदर्थः । द्विघटिकादौ तदयोगाच्च । यत्तु मतम्—‘कियतारुणोदयवेध
इत्यपेक्षायां सार्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेर्धघटिकातो न्यूनदशमीसत्त्वे न दोषः’
इति । तच्चुच्छम् । द्विदण्डादावपि तदापत्तेः । ‘दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणो-
दयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥’ इति गारुडे भविष्ये च योग-
मात्रनिषेधात् । नारदीयेपि—‘लववेधेपि विभेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुराया
विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥’ स्कान्देपि—‘कलाकाष्ठादिगत्येव दृश्यते द-
शमी विभो । एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन् कदाचन ॥’ इति । माधवोप्याह—

१—‘अतिवेधादयः सर्वे ये वेपास्त्रियुषु स्मृताः । सर्वेष्वेधा विशेया वेधः सूर्योदये मतः ॥’ इति व-
चनादित्यर्थः । २—उदयात् प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव काम्योपवाहवर्ज्य-
वेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादानमित्यस्योपोद्धलकमाह—तथेसादि । एकादशी त्रेधा । पूर्णा, खण्डा, विद्धा चेति ।
तत्र या द्वात्रिंशन्मुहूर्त्तव्यापिनी सा पूर्णा । ‘प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयाद्वेः । संपूर्णा इति विख्याता
हरिवासरवर्जिता ॥’ इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासात् । तत्र—‘उदयात्प्राक् यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयस्युक्ता । स-
पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेदृष्टी ॥’ इति गारुडात् । अत्राप्यधिकजिज्ञासाया—‘आदित्योदयवेलायामारभ्य
पष्टिनाडिकाः । सपूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मकालेषुभिः ॥’ इति गारुड विशेषम् । खण्डा चारुणोदयव्यापिन्याः
परदिने न्यूनत्वे सति भवति । विद्धा त्वरुणोदयस्यात्यभाववती । ‘आदित्योदयवेलायाः प्राह मुहूर्त्तद्वया-
न्विता । एकादशी तु सपूर्णा विद्धान्या परिकीर्तिता ॥’ इति भविष्यपुराणात् । सद्विधा सयुक्ता चेति वि-
द्वापि द्वेषा । तत्र—‘पुत्रराज्यप्रसिद्धसर्वं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुज्ञत पुण्य त्रयोदशो तु पारणम् ॥’
इति विद्वित काम्योपवाहं सद्विधा लक्षयित्वा निषेधयति—उदयादिति । एतच्च वाच्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् ।
तान् प्रति तन्निषेधवैयर्थ्यात् । ‘नैवोपोष्यं वैष्णवेन’ इति सामान्यत एव निवृत्त्यसाधारण्येन निषिद्धत्वात् ।
इति टीकासयः ।

‘सोऽयं कलादिवेषोऽरुणोदयवेधे सूर्योदयवेधे च समानः’ इति । निगमेपि—‘सर्वप-
कारो वेधोऽयमुपवासस्य दूपकः॥’ इति । अत एव माधवेन—‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्प-
दशमीस्पर्शे संपृक्ता कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा । मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता उदये संकीर्णा’
इत्युक्त्वा ‘अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता । संपृक्तैकादशीं तां तु मोहिन्यै
दत्तवान् प्रभुः ॥’ इति गोभिलासुक्तेः पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतो विशेषतश्चारु-
णोदयवेधो निषिद्धः । यत्तु—‘अष्टमभागोरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च म-
हत्तरा रात्रीरिति तत्परमतं स्वयमेव दूषितम्, अन्तेऽप्युक्तम्—‘वेधतारतम्यं च दोप-
तारतम्यादुपपद्यते’ इति । दोपतारतम्यं च भायश्चित्तारतम्यादवगम्यते । तद्योक्तं
हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—‘अज्ञानाद्यदि वा मोहात्कुर्वन्नेकादशीं नरः । दशमीशेषसंयुक्तां
प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥ कृच्छ्रपादं नरधीर्ता गां च दद्यात्सवत्सकाम् । सुवर्णस्या-
र्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥’ विधानान्तरं तत्रैव—‘ब्राह्मणान् भोजयेद्भिक्षुणां च
दद्यात्सवत्सकाम् । धरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥’ इति । अत्र वेधता-
रतम्याद्व्यवस्थेति हेमाद्रिः । ‘निशः प्रान्ते’ इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । तस्माच्चतु-
र्घटिकात्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन पट्टपञ्चाशदण्डानन्तरं दशमीप्रवेशेऽरु-
णोदयवेध उक्तो भवति । अन्त्योपि तत्रैव कण्वेनोक्तः—‘उदयोपरिविद्धा तु दश-
म्येकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्याकशासनः ॥’ इति । स्मृत्यन्तरेपि—
‘दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय
तत् ॥’ इति । तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तद्वाक्येषु वैष्णवग्रहणात् । तत्स्व-
रूपं तु माधवीये स्कान्दे—‘परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजे-
द्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥ विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥’
इति । यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं न तु पुत्रादेस्तथापि स्व-
पारंपर्यमसिद्धमेव वैष्णवत्वं स्मार्चत्वं च मन्यन्ते ब्रह्माः । तत्त्वसागरे भविष्ये—‘यथा
शुद्धा तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उ-
च्यते ॥’ केचित्तु दशम्यां नवमीवेधमपि त्यजन्ति, तत्र मूलं मृग्यम् । उदयवेधस्तु
परिशेषात् स्मार्तगोचरः । तदाह माधवः—‘अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।
उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्चयोः क्रमात् ॥’ हेमाद्रिस्तु केषांचिदर्धरात्रेपि द-
शमीवेधमाह—‘अर्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेध उच्यते । कपालवेध इत्याहुरा-

१—‘परण सुवर्णं हेम चत्वारिंशन्मासैः । तुल्या यथाभ्या कथितात्र पुत्रा चतुष्टयुक्तो धरण च तेषां ॥
गद्याणकस्तद् द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वैदिकैश्चैको षट्कः प्रदिष्टः ॥’ इति धीमद्भास्कराचार्योक्तं तु नैह प्रवर्तते, धार्मिक-
प्रदायमहापते । कृच्छ्रपाद-सवत्सगोरानोमयम्, केवलमेकैकम्, विशाखाज्ञानभोजनेन वैकल्पिक, तिलदो-
णसुवर्णार्थाभ्या वा समुचित तद्वयेन वाऽपिकेन युक्तमिति चत्वारः पक्षा वेधातिवेधमहावेधयोगेषु क्रमेण
शोभ्याः’ इति टीकाभिप्रायः ।

चार्या ये हरिप्रियाः ॥ न तन्मम मतं यस्मात्रियामा रात्रिरिष्यते ॥' इति ब्रह्मवैव-
र्तात् । अस्यार्थः—'अनद्यतने लब्ध' इत्यत्र 'अतीताया रात्रेः पश्चिमयामद्वयमागा-
मिन्या रात्रेः पूर्वयामद्वयं दिवसश्च स काल एषोद्यतनः सकलः' इत्युक्तं महाभाष्ये ।
स एष वर्तमानः काल एकादश्यहोरात्र उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशे विद्धा, सा
त्याज्या । अत एव हेमाद्री—'दशम्याः सङ्गदोषेण अर्धरात्रात् परेण तु । वर्जये-
च्चतुरो यामान्संकल्पार्चनयोः सदा ॥' इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवसस्ये-
त्यर्थः । स्वमते तु रात्रेस्त्रियामलात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो
युक्तः । सोप्यरुणोदय एव । 'सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः।' इति
मार्कण्डेयपुराणात् । 'प्रत्युषोऽहर्मुखं कलयः' इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्याशु-
प्रष्टत्तेस्तत्रैव निषेधः । तेन मतभेदाद्भवत्येति केचित् । कैद्युतिकन्यायेनारुणोदय-
वेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । यस्तु—'दिवपञ्चदशभिस्तथा' इति वेधः, स उप-
चासातिरिक्तविषय इति माधवः । 'सर्वमकारवेधोयमुपवासस्य दूपकः । सार्द्धसप्त-
सुहूर्चस्तु योगोयं बाधते व्रतम् ॥' इति निगमादित्यलम् । अत्र माधवमते वैष्णवैरु-
णोदयविद्धा त्याज्या । यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती वर्धते द्वादशी वा उभयं वा
तदा परोपोष्या । 'एकादशी द्वादशी बाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं
स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥' इति माधवोक्तेः । स्मार्त्तस्तु सूर्योदयविद्धा त्याज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते द्वादशी च समा न्यूना वा तदा गृहस्थैः पूर्वा
यतिभिरुत्तरा कार्या । 'प्रथमेहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च
तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥ पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो ॥'
इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोप्येवमेवाह । उभयदृष्टौ तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां
परैव । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी
यदि ॥' इति नारदोक्तेः । द्वादशीमात्रदृष्टौ तु शुद्धायां पूर्वैव । 'न चेदेकादशी

१—'नैतन्मम मत' इति पाठान्तरम् । अथ हि टीकाग्रन्थ किंचिद्विपर्ययेण केनचिन्मूलमन्त्रे प्रक्षिप्त
इति भाति । तत्र हीतव्यम्—'हरिप्रिया इति । तदनन्तर—'न तन्मम मत यस्मात्रियामा रात्रिरिष्य-
ते ।' इत्यर्थम् । अथमर्थः—अतीतरात्रे पश्चार्धेनागामिरात्रे पूर्वार्धेन सह दिवसोऽद्यतन । स
एकादश्यामुपोष्य । तत्र दशमीप्रवेशे विद्धा । सा त्याज्या इति । एतन्निराकरोति—न तन्मम म-
तमिति । त्रियामेति । ('मिसा निशीथिनी रात्रिप्रियामा क्षणदा क्षया ।' इति कोशात् ।)
प्रथमप्रहरार्थं चतुर्थप्रहरार्थं च दिनकर्मसंबन्धितया तदन्या कश्चित्त्रियामा रात्री रात्रिकर्मणि प्राहे-
त्यर्थः । एव चोपवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य ग्राह्या । तत्र विद्धा हेत्या । यस्तु कपालवेधो नामा
धरात्रवेधः स परेऽहि उपवासे न त्याज्य, किंतु दिवासकल्प एव । 'दशम्या सहरोषेण अर्धरात्रात्परेण तु ।
वर्जयेच्चतुरो यामान्संकल्पार्चनयोः सदा ॥' इति हेमाद्री वचनात् इति । ये तु रात्रेस्त्रियामात्पश्चैह्रत्रयपूर्वे
शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः इति वदन्ति, तदाशय त एव जानन्ति । अन्ये तु 'सूर्योदय विना
नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।' इति वचनात् 'प्रत्युषोऽहर्मुखं कलयः' इति कोशाच्चारुणोदयमारभ्य सूर्योदयप्रष्टे-
त्यत्रैव निषेध इति 'नैतन्मम मतम्' इत्यस्यार्थमाहुः ।

विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥' इति नारदोक्तेः । 'द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥' इति माधवोक्तेश्च । मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु—'विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् । अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥' इति हेमाद्रौ पाञ्चवचने, तदेकादश्या वृद्धौ ज्ञेयम् । तदुक्तं माधवेन—'एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तग्राह्यं परं दिनम् ॥' इति । विद्धैकादश्यां द्वादशीमात्रवृद्धौ च सर्वेषां परैव । तत्रैकादशीमात्रवृद्धौ गृह्णिणः पूर्वा यत्तेरुत्तरा । पूर्वोक्तपादोक्तेः । 'एकादशी विद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः । उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् गृही ॥' इति भवेत्सोक्तेः । एतच्छुद्धाविद्धातुल्यमिति माधवः । 'त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि च ॥' इति स्कान्दात् । 'अविद्धानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैकादशी तिथिः ॥' इत्यृष्यशृङ्गोक्तेश्च । मुहूर्तपञ्चकमरणोदयमारभ्य ज्ञेयम् । अन्यथोत्तरेऽहि एकादश्यभावासंभवात् । यदपि हेमाद्रिणा—'शुद्धसमा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वादशिका चेत्सर्वेषां परैव' इत्युक्तं, तदपि वैष्णवविषयम् । स्मार्तानां तु पूर्ववैत्यविरोधः । हेमाद्रिमेते तूच्यते । तत्र—'शुद्धा विद्धा द्वयी नन्दा त्रेधा न्यूनसमाधिकैः । पद्मकाराः पुनस्त्रेषा द्वादश्यानुसमाधिकैः ॥' इत्यष्टादशैकादशीभेदाः । तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरा कार्या । 'प्रथमेहानि संपूर्णा' इति पूर्वोक्तस्कान्दात् । जनद्वादशिकायां तु विष्णुमीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यम् । 'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुमीणनतत्परैः ॥' इति वृद्धवशिष्टोक्तेः । शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमा वाधिकद्वादशिका चेत्सर्वेषां परैवेति हेमाद्रिः । मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा । 'संपूर्णैकादशी यत्र' इति पूर्वोक्तेः । अन्या पूर्वा । 'शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा । एकादशीमुपवसेच्च शुद्धां वैष्णवीमपि ॥' इति स्कान्दात् । 'शुद्धा एकादशी उत्तरा द्वादशी न चेदेकादशी विष्णौ ।' इति नारदोक्तेश्च । यत्तु—'अविद्धापि च विद्धा स्यात्' इति पाञ्च तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु—'संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि । उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥' इत्यादि, तद्वैष्णवपरम् । स्मार्तानां तु पूर्ववैत्युक्तम् । विद्धन्यूना समद्वादशिका तु मुमुक्षूणां पुत्रवतां च परा । अन्येषां पूर्वा । पुत्रवतोपि पूर्वैति मदनरत्ने । विद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका सैव सर्वैः कार्येति हेमाद्रिः । मुमुक्षूणां परान्येषां पूर्वैति मदनरत्ने । विद्धसमा समद्वादशिकोन-

द्वादशिका च मुमुक्षुभिः पराऽन्यैः पूर्वा कार्या । 'दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि
 लुप्यते । शुद्धैव द्वादशी राजसुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥' इति व्यासोक्तेः । मोक्षका-
 ङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैव । 'सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः । मातर्भवतु
 वामा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥' इति पाशोक्तेः । विद्वाधिका समद्वादशिका च
 सर्वेषां पूर्वैव । 'पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमी वि-
 द्वाप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥' इति ऋष्यशृङ्गोक्तेश्च । माधवमते तु अत्र गृहिणः पूर्वा,
 यतेरुत्तरा । विद्वाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपापक्षयविष्णुश्रीतिकामैः परा कार्या ।
 गृहस्थेन तु नक्तं कार्यम् । 'एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न
 कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥' इति कौर्मै दिनक्षये उपवासनिषेधात् । 'दशम्यैका-
 दशी विद्वाद्वादशी च क्षयं गता । क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृ-
 तम् ॥' इति वृद्धशातातपोक्तेश्च । गृहिणः पूर्वत्रोपवासः । एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे
 शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः । यानि तु—'दशम्यनु-
 गता हन्ति द्वादश द्वादशी फलम् । धर्मापत्यधनार्युपि त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥' इति
 कौर्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि ।
 अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । यत्तु कालहेमाद्रौ—'बहुवावाक्यविरो-
 धेन संदेहो जायते यदा । द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥' इति
 मार्कण्डेयोक्तेः । 'संदिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।' तथा—'विवादेषु च
 सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् । पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकी मुने ॥' इति पा-
 शोक्तेश्च । वेधसंदेहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ वा परा कार्यत्युक्तम्, तद्विष्णवविषयमि-
 त्यलं बहुना । अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्ये
 एव भोजनं कार्यम् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।
 'निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ।' इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्र-
 ताद्भवेन पूर्वेषुरेकभक्तविधानाद्विधिसृष्टे च निषेधानवकाशाच्च काम्यव्रताद्भे भोज-
 ननिषेधः प्रवर्तते, तेनैकादशीमध्येपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः । अत्राधिकारी माध-
 वीये कात्यायनेनोक्तः—'अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः । एकादश्यामु-
 पवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥' इति । भविष्ये—'ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा
 गृही ।' इति । यत्तु विष्णुः—'पत्नी जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं
 हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥' इति तद्भर्तृननुज्ञाविषयमिति प्रागुक्तम् । उपवासा-
 सामर्थ्ये तु मार्कण्डेयकौर्मयोः—'एकभक्तेन नक्तेन तथैवापाचितेन च । उप-
 वासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥' अत्र—'एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं च-

रेत् ।' इत्येकभक्तादिपूषवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थः । तेन तत्प्रयुक्ताः सर्वे धर्माः संकल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदेनोहः कार्य इति मदनरत्ने । तथाऽसामर्थ्ये प्रतिनिधिना कारयेदिति प्रायुक्तम् । व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्यायनः—' अके पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । अथ काम्यव्रतविधिः । लघुनारदीये—' दशम्यादि महीपाल त्रिदिनं परिवर्जयेत् । गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महायशाः ॥' तत्र दशम्यां विधिः कौर्मे-

एकादशीव्रताकरणे प्रायश्चित्त, काम्यव्रत च । 'काश्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूपकान् । शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥' तथा—' शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्स्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥' मदनरत्ने नारदीये—' अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः । अवनीतल्पशयनाः म्रियासंगमवर्जिताः ॥' व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवलः—' असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् । उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥' अशक्तौ तु मदनरत्ने देवलः—' अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति । अत्यये कष्टे । विष्णुरहस्ये—' गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम् ॥' एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयामृते संग्रहे—' स्तेनहिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥ मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥' 'ॐ नमो नारायणाय' इत्यष्टाक्षरः । तत्रैव पैठीनसिः—' ताम्बूलचर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे । व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद्भुजिवर्जनम् ॥' इति । कृष्णैकादशीवद्भोजननिषेधमात्रपरिपालने तु ताम्बूलचर्वणादावपि न दोष इत्यर्थः । संभोगो ऋतुकालादन्यत्र—' रितःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।' इति कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रौ वशिष्ठः—' उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥' काष्ठग्रहणान्मृलोष्ठार्थनिषेध इति हेमाद्रिः । विष्णुरहस्ये—' श्राद्धोपवासदिवसे त्वादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसंप्रूतमम्बु माश्य विशुच्यति ॥' निर्णयामृते व्यासः—' वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताहृष्यौषधं सदा ।' इति । एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायन आह—' उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाध्याय पितृसेवितम् ॥ मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि । अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आभिषेत्पितृसेवितम् ॥' इति । हेमाद्यादिसर्वनिवन्धेष्वप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वा-

१—दन्तधावननिषेधे तत्प्रतिनिधिरूपतया व्यासवचनमुक्तं मयूले—' अन्तधामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ स्या । अर्षां द्वादशगण्ड्यैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥' इति । तथा पैठीनसिः—' अन्तधामे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने । पर्णादिना विशुच्येत जिह्वोष्ठेस्त सदैव च ॥' इति ।

एकादश्यां आ
स्वामी तत्रि-
ण्यम् ।

दश्यां कार्यमिति वदन्तः परास्ताः । किंच महालये—‘ स पक्षः सकलः

पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ।’ इति श्रुतं पोडशलं पौषैकादश्यां च

मन्वादिश्राद्धं सयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं श्राद्धं

वाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकास्थं पठन्ति—‘ अन्नाश्रितानि पापानि

तद्भोक्तृर्दातुरेव च । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥’ इति । तस्यापि

रागमासभुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धं गोचरयतां महत्साहसमित्यलम् । योपि—‘ अकृत-

श्राद्धनिचया जलपिण्डं विना कृताः ।’ इति लघुनारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनि-

पेधः, स मातापितृभिन्नविषयः । पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात् । निचयः प्रतिग्रहः । व्रत-

ग्रान्याह मदनरत्रे देवलः—‘ सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतग्रानि

पठ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥’ स्कान्देपि—‘ अष्टौ तान्यव्रतग्रानि आपो मूलं फलं

पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥’ इदं चातिसंकटविषयम् । नार-

दीये—‘ अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि । मूलं फलं पयस्तोयमुपभोज्यं

भवेच्छुभे ॥ नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां घुषैः स्मृतम् ॥’ इति । अस्यापवादः—

‘ शयने च मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने । नरो मूलफलाहारी हृदि शल्यं ममार्षयेत् ॥’

एते चाविरोधिनो निर्णयाः सर्वव्रतेषु ज्ञेयाः । तत्रैकादश्यां संकल्पः—‘ गृहीत्वा दु-

स्वरं पात्रं चारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासं तु गृहीत्याद्यद्वा वार्येव धारयेत् ॥’ इति

माधवीये वाराहोक्तेः । मन्त्रस्तु विष्णुक्तः—‘ एकादश्यां निराहारः

स्थिताहमपरेहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥’

इति । शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—‘ सावित्र्याप्यथवा नाम्ना

संकल्पं तु समाचरेत् ।’ शिवादिगायत्र्यो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । वाराहे—‘ इत्युचार्य त-

तो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमयार्पयेत् ।’ ततस्तज्जलं पिवेत् । ‘ अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्ज-

प्तेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं मेष्मुः पिवेत्पात्रगतं जलम् ॥’ इति कात्यायनोक्तेः ।

मध्यरात्रे उदये वा दशमीवेधे रात्रौ संकल्प इति माधवः । ‘ दशम्याः सङ्गदोषेण

अर्धरात्रात्परेण तु । वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोस्तदा ॥ विद्वोपवासेऽनभंस्तु

१—तीतिरीयशाखायां नारायणोपनिषुष्पा इत्यर्थः । ताश्च—‘ ॐ तत्सुहृष्य विप्र महादेवस्य

धीमहि । तमो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ तत्सुहृष्य विप्र महादेवाय धीमहि । तमो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

ॐ तत्सुहृष्य विप्रदे वक्रतुण्डाय धीमहि । तमो दन्तिः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सुहृष्य विप्रदे मशयेनाय

धीमहि । तमः पशुभ्यः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ नारायणाय विप्रदे वासुदेवाय धीमहि । तमो विष्णुः प्रचोदयात्

॥ ५ ॥ ॐ वज्रनखाय विप्रदे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि । तमो नारसिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ ॐ मास्कराय विप्रदे

महर्षुतिवराय धीमहि । तमो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥ ॐ वैश्वानराय विप्रदे टालीलाय धीमहि । तमो

अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥ ॐ काल्यायनाय विप्रदे कन्यकुमारि धीमहि । तमो दुर्गाः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥’ इति

क्रमेण शिव-गणपति-वृषानन-विष्णु-शिव-मास्कर-अग्नि-दुर्गाणां ज्ञेयाः ।

दिनं त्यक्त्वा समाहितः । रात्रौ संपूजयेद् विष्णुं संकल्पं च तदाचरेत् ॥' इति नारदीयोक्तेः । तत्रैव पूजामभिधाय—'देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।' द्वादश्यां निवेदनमत्र उक्तः कात्यायनेन—'अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव । मसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥' इति । नारदीये—'ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दद्याद् दक्षिणां ततः ।' स्कान्देपि—'कृत्वा चैवोपवासं तु योश्नीयाद्द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥' द्वादश्यां च वर्ज्यान्त्याह बृहस्पतिः—'दिवा निद्रा परान्नं च पुनर्भोजनमैधुने । सौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥' हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—'पुनर्भोजनमध्यायो भार आयासमैधुने । उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥' स्कान्दे—'परान्नं कांस्यताम्यूले लोभं वितथभाषणम् ।' वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्म—'असंभाष्याद्भि संभाष्य तुलस्यतसिकादलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे भाश्य शुध्यति ॥' बृहन्नारदीये—'रजस्वलां च चाण्डालं महापातकिं तथा । सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥ व्रतादिमध्ये शृणुयाद्यत्रेपां ध्वनिमुत्तमः । अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्दे वेदमातरम् ॥' एतद्भूतं सूतकेपि कार्यम् । 'सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।' इति विष्णुव्रतेः । तत्र त्यक्तं दानादि सूतकान्ते कार्यम् । 'सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥' इति मात्स्योव्रतेः । रजोदर्शनेपि कार्यम् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।' इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणार्क्षं तदा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः । 'शुद्धा वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणम् ॥' इति नारदीयोक्तेः । एते च नियमाः काम्यव्रते नियताः, नित्यव्रते सति संभवे कार्याः । 'शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।' इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माधवीये ब्रह्मवैवर्ते—'इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिर्वर्जितः ॥' इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादश्यः । तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा । द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धते चेत्सा बज्रुली । वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा । अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवार्धिनी । पुष्यसंयुता जया । श्रवणयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणीयुता पापनाशिनी । एताः पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत् । अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । एकादशीद्वादशयोरेकत्वे तत्रैणोपवासः । पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासद्वयम् । 'एकादशीसुषीर्ष्येव द्वा-

१—अत्र—'अष्टासौ पुरोस मन्त्रकार तथैव च । शिवञ्चआवृत्तुषाणां परात्र नैव दोषदृष्ट ॥' इत्यपि नोपयुज्यते । तस्य मतादिभिर्नदिनपरामर्शमनियतत्वात् ।

ब्रह्मी महाद्वा दशी समुपोपयेत् ।' इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्या-
 दर्य । मेव । 'एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेत् । पूर्ववासरजं पुण्यं
 सर्वं प्रामोत्यसंशयम् ॥' इति तत्रैवोक्तेः । यदा तल्पा द्वादशी तदोक्तं मालस्ये—'यदा
 भवति अल्पापि द्वादशी पारणादिने । उपःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥'
 नारदीयेपि—'अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या
 दानहोमादिसंयुताः ॥' इति । संकटे तु माधवीये देवलः—'संकटे विपमे प्राप्ते द्वा-
 दश्यां पारयेत् कथम् । अद्भिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्मुक्तं न दोषकृतम् ॥' इति ।
 संकटे त्रयोदशीश्राद्धमदोपादौ । अत्र केचिदाहुः—'अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्नि-
 विपयाणि । अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगात्' इति । द्वादश्यां च प्रथमपा-
 दमतिक्रम्य पारणं कार्यम् । 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य
 कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥' इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र
 केचित्संगिरन्ते—'यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यम् । 'सर्वे-
 पाशुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ।' इति वचनात्' इति । अस्मद्वरवस्तु—'बहूनां
 कर्मकालानां विना कारणं वाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादप-
 राह एव कार्यम् । प्रातःशब्दस्तु—'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।'
 इतिवदपराह्णवाचित्वेष्युपपन्नः । न च वाक्यवैयर्थ्यं, पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्य-
 र्थत्वात्तस्य । 'इत्याहुः । प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपराकं वाराहे—'ए-
 कादशी विमुक्ता चेद् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यां द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं प-
 दम् ॥' इति । कैश्चित्तु विष्णुना चेदिति पठितम् । अत्राविरोधिनो नियमाः सर्व-
 व्रतेषु वोद्भव्याः । अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् ॥ इति श्रीरामकृष्ण-
 भट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ॥

द्वादशीनिर्णयः
 द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात्—'द्वादशी तु प्रकर्तव्या एका-
 दश्या युता प्रभो ।' इति स्कान्दाच्च ॥

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा । 'त्रयोदशतिथिः पूर्वः सि-
 तोत्थोधाऽसितः पश्चात् ।' इति दीपिकोक्तेः । 'शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा
 परा कृष्णा त्रयोदशी ।' इति माधवाच्च ॥

१—अत्र विशेषतो जिज्ञासुभिरेतत्परिच्छेदान्ते एकादशीपटे द्रष्टव्यम् । २—अस्या प्रदोषवत्तम् ।
 तद्विधानमुक्तं ब्रह्मोत्तरखण्डे—'पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्विधा । घडीनयादस्तमयाद् पूर्वं स्नान
 समाचरेत् ॥ शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः । कृतसव्याजपविधिः शिवपूजा समाचरेत् ॥'
 इति प्रदोषकालिक पूजाविधि विधाय—'एवमारोपयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्पथाद्-
 क्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥' इत्यनेन भोजनविधानमुक्तम् । तेन दिवाभोजनविधेयपूर्वकं शिवपूजाप्रधानक

चतुर्दशीनि-
र्णयः ।

चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा । उपवासे तु द्वयपि
परेति मदनरत्ने ॥

पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे ग्राह्ये । 'भूतविद्धे न कर्तव्ये
दर्शपूर्णै कदाचन । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥' इति
ब्रह्मवैवर्तात् । अमायां योगविशेषमाहाऽपराकै शतातपः—'अमा-
वास्यां भवेद्दारी यदा भूमिसुतस्य वै । जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥
अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥'
तत्रैव व्यासः—'सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात्
स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥' हेमाद्रौ बृहन्मनुः—'श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा नागदैवतम-
स्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥' नागदेवतं आश्लेषा, मस्तको
मृगशिरः, प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम् ॥

अथेष्टिकालः । गोभिलः—'पक्षान्ता उपवेस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः'

व्रतविधानं ज्ञायते । अस्मिन् व्रते त्रयोदशी प्रदोषव्यापिनी प्राद्या, तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्तु
त्रिमुहूर्तेकालात्मकः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्ता या पूर्वा । 'त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।'
इति मुमन्तुपचनादिति मयूतः । अन्ये तु दिनद्वये प्रदोषव्याप्ती, तदव्याप्ती, साम्येन तदेकदेशस्पर्शे
चोत्तरा, संकल्पकाले सत्वात् । वैषम्येण तदेकदेशस्पर्शे तु तदाधिभ्यवती प्राण्येति । 'मन्दवारे प्रदोषोऽयं
दुर्लभः सर्वदेहिनाम् । तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥' इत्यादिवचनेमन्दवारे कृष्णपक्षे
चातिप्रशस्तमिदम् । प्रथमारम्भश्च मन्दवारयोग एव कार्यः । 'यदा त्रयोदशी शुद्धा मन्दवारेण संयुता ।
आरभेत व्रतं तत्र संतानफलसिद्धये ॥' इति वचनात् ।

१—पौर्णमासी द्विप्रकारा तदुक्तम्—'राक्षा चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता । पूर्वोदितकलाहीने पीयं-
मास्यां निशाकरे ॥ पूर्णिमानुमती ज्ञेया पथासमितभास्करे । यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥
तस्मादनुमतीनाम पूर्णिमा प्रथमा स्फुटा । यदा चालभिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्वगः । युगपद सोत्तरा रागात्-
दानुमतिपूर्णिमा । राक्षां तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥ रक्षनाथैव चन्द्रस्य राक्षेति क्वचोऽनुवन् ।'
इति । अमावास्यास्यार्थस्तु—अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकांक्षिति । अत एव गोभिलोप्याह—'अप यदहश्च-
न्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याम्' इति । एतदेवाभिप्रेत्याहामरांसह—'अमावास्या स्वमावस्या दशोः सूर्येण्ड-
संगमः ।' इत्युन्त्वास्या द्विविध्यमाह—'सा नष्टन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः' इति । एवं चोपरि-
निर्दिष्टगोभिलसूत्रे अमावास्याशब्देन न प्रथमा (सिनीवाली) विवक्षिता, किन्तु द्वितीया (कुहूः) एव ।
'अथ उभयत्रामावास्यालाभे यदहर्षस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत नापलोक्येत, ताममावास्याम्, उपवसेदित्य-
नुवर्तते । सा खलिन्यं कुहूदृश्यते इति सेवोपवस्यव्या, न सिनीवाली । तस्यां खल्वलोक्यते प्रातश्चन्द्रमाः' इति
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालंकारकृतभाष्यनिर्णयनात् । २—अस्यार्थस्तु श्रीचन्द्रकान्ततर्कालंकारकृतभाष्ये—'पक्षोर्ध-
मासः स ए शुद्धकृष्णभेदात् द्विविधः । तदन्ता तिथिश्च द्वयी पौर्णमास्यमावास्या च । बहुवचनं व्यक्तिभेदा-
भिप्रायम् । आभिसुख्येन तदवमर्षः—पक्षाणामन्ता अवसानतिथयः उपवस्यव्याः, पक्षाणामावस्यः प्रतिपद्य
अभियष्टव्याः यष्टव्या इत्यर्थः । अस्मादपि कारणात्, पौर्णमासीमुपवसेत् चोत्तराम् इत्यवधार्यते ।' इति ।

इति । उपवासोन्वाधानम् । तत्र मध्याह्ने तत्पूर्वं वा पूर्वप्रतिपत्संधौ तद्दिने यागः ।
 इष्टिकालनि- 'पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदह-
 र्णयः । र्याग इप्यते ॥' इति लौगाक्षिवचनात् । तत्र द्वेषा विभागः—'आव-
 र्तनान्तु पूर्वाह्णे ह्यपराहस्ततः परः । मध्याह्नेस्तु तयोः संधिर्यदावर्तनमुच्यते ॥'
 इति मदनत्रे वचनात् । मध्याह्नाद्ध्वं संधौ माधवमते परेऽह्नि यागः । 'अपराह्णेऽथवा
 रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इप्यते ॥' इति
 लौगाक्षिणोक्तेः । हेमाद्रिस्त्वपराहसंधावपि परदिने प्रतिपच्चतुर्थांशे चन्द्रोदये च
 सति द्वितीयादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्वद्युर्यागः । 'पर्वणोंशे द्वितीये तु यष्टव्यं तु
 द्विजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्माद्दूपयन्त्याश्वलायनाः ।' इति । द्वितीये त्रित्ति
 कैमुतिकन्यायेन तुर्यांशपरम् । तुरीये त्रित्ति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—
 'भूता पञ्चदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिकी
 क्रिया ॥' इति बौधायनवचनाच्चेत्युचिवात् । मदनत्रेपि—'चतुर्दशी चतुर्यामा
 अमायास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपचेत्स्यात्पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥' इति । यच्च
 माधवः—'यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात् पुरा । न काप्यन्वाहितः किं
 तु सदा संधिदिने हि सा ॥' इत्याह । यच्च कालादर्शेष्युक्तम्—'आवर्तनादधः
 संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने । परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विषा वाजसनेयिनः ॥' इति । यच्च
 मदनरत्ने—'मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन् प्राक्पर्वणः संधिरियं तृतीया । सा स्व-
 विक्रा वाजसनेयिमत्या तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिः ॥' इति । एतत् पौर्णमा-
 सीपरमिति तत्रैव । आवर्तनोर्ध्वमर्वागस्ताद्रात्रौ वा समाप्तौ द्वे । मध्याह्नादवाक् स-
 माप्तौ तृतीयेत्यर्थः । तत्कर्कभाष्यदेवजानीश्रीअनन्तभाष्यादिसकलतच्छास्त्रीयग्रन्थ-
 विरोधाद् वृद्धानादराद्योपेक्ष्यम् । पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः—'संधि-
 श्वेत्संगवाद्ध्वं माकर्पर्यावर्तनादत्रेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ नरैः ॥'
 अमायां विशेषमाह बौधायनः—'द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी । अ-
 न्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥' कात्यायनश्च—'यजनीयेऽह्नि सोपश्रे-
 द्वारूप्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुंसा दण्डं दद्याद् द्विजातये ॥' इति ।
 एतच्च बौधायनवाजसनेयिविषयम् । तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—
 'एषा वै सुमनानामेष्टिर्पामभ्यजानन् । पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोके-

१—संधिस्वरूपं च 'अनुमत्याथ राधायाः छिन्निनात्या. ऊहू विना । एतस्या द्विलवः काठः ऊहूमानः
 ऊहूः स्मृता ॥' इति भगवतीपुराणे । लवलक्षणं तु स्मृत्तन्तरे—'लवाक्षरचतुर्भागद्युष्टिरित्यभिधीयते ।
 युष्टिद्वयं निमेषोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ॥' इति । तथा च एकलवाक्षरोधारणपरिमिते काले एकः पर्वणोपरः
 प्रतिपदस्तुमुभयं मिलितं संधिः ऊहूरिति कोक्लिनेकोक्तेर्वावान् काठः समाप्यते तत्कालसंज्ञिता धैयामावास्या
 ऊहूः स्मृता इति मात्स्योक्तेः ऊहूप्रतिपदोः संधिद्विगुणः इति पुरुषार्थचिन्तामणौ । (!)

धुक् भवति । ' इति । शुत्यन्तरेऽपि—' यंदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्षजन्मि-
 माँल्लोकानभ्युदेति । ' इति । इदं बहुचापस्तम्बविषयम् । मदनरत्नेष्वेवम् । आप-
 स्तम्बभाष्यार्थसंग्रहेष्वेवम् । अतः पक्षद्वयस्य स्वस्वसूत्राद्यवस्थेति तत्त्वम् । 'दूपव-
 न्त्याश्वलायनाः ' इति तु पूर्वाह्नसंधिविषयमिति माधवः । शेषपर्वणीष्टौ विशेष-
 माह माधवीये गार्ग्यः—' प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय
 कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥ ' गृह्याग्नेर्नायं नियम इति मदनपारिजातः । एवं
 पर्वान्त्यांशः प्रतिपदश्च त्रयोऽंशा यागकाल उक्तः । क्वचित् प्रतिपत्तुर्यांशेऽपि यागः ।
 ' संधिर्यद्यपराह्ने स्याचागं प्रातः परेदनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेपि न दुष्यति ॥'
 इति वृद्धज्ञातातपोक्तेः । एतत् पूर्णिमापरमिति मदनरत्ने । पर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य
 वृद्धेश्चार्द्धं प्रक्षिप्य संधिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः—' वृद्धिः प्रतिपदो यास्ति तदर्थं पर्वणि
 क्षिपेत् । क्षयस्यार्द्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा ॥ ' इति । कात्यायनोपि—
 ' परेद्वि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः । क्षिप्त्वा तदर्थं पूर्वस्मिन् हासवृद्धी
 प्रकल्पयेत् ॥ ' इति । एवं स्मार्तस्थालीपाकेपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थालीपाकान्वाधान-
 गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभाविन्यां पौर्णमास्यां प्रारम्भणीयां न तु दर्शे । यद्यारम्भे
 मलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तादि भवति, तदाप्यारम्भः कार्यः । यानि तु—' उपरागौधि-
 मासश्च यदि प्रथमपर्वणि । तथा मलिम्बुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते । गुरुभार्गव-
 योमौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ ' इति संग्रहवचनानि, तानि आलस्यादिनातिक्रान्त-
 शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि । ' नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते
 सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभे ॥ ' इत्यपराकं गर्गवचनादिति प्रयोगपारिजाते ।
 उक्तं चैतत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शे तु—' नामकर्म च जातेष्टिम् ' इति पाठः ।
 याज्ञिकास्तु—' आधानानन्तरा पौर्णमासी चेन्मलमासगा । तस्यामारम्भणीयादीन्
 कुर्वीत कदाचन ॥ ' इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्छुद्धकाल एव विभ्रष्टेष्टिं कृतारम्भं
 कुर्यादित्याहुः । कालादर्शे स्मृतिसंग्रहेपि—' आरम्भं दर्शपूर्णक्षोरमिहोन्नस्य चादि-
 मम् । प्रतिष्ठाः पञ्च कर्माद्या मलमासे विवर्जयेत् ॥ ' इति । अथ विकृतीष्टिः । तत्राप-
 स्तम्बः—' यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वा'
 इति । अत्र प्रकृतितः काले सिद्धेपि सद्यस्कालता विधेया । तृतीयायां साङ्गत्वेनोक्तेः ।
 अत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां तदन्यज्ञणो गृह्यते । तेन तद्व्यहोरात्र इत्यर्थमाह
 रामाण्डारः । माधवोपि—' इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । ' इति । अत्र
 विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः कात्यायनश्च—' आवर्तनात् प्राग्यदि पर्वसंधिः कृत्वा तु
 तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः । तदैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः प-
 रेद्युः ॥ ' इति । धूर्त्वाभ्यादयोप्येवमाहुः । ' यदीष्ट्या ' इति साङ्गाया विकृतेः

पर्वकालत्वादावर्तनात् प्राक्संधौ संधिपभितौ यजेतेति प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरप्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वद्युर्विकृतिरित्युक्तम् । तन्नरद्वे पार्थसा-
रथिना—‘यद्यपि प्रकृतेः पूर्वत्वात्पूर्वमन्ते स्यादित्यापस्तम्बेनोक्तम्, तथापि हेतुवादेन
श्रुतिमूलत्वाभावादङ्गं वा समभिव्याहारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः । आग्रयणे
तु विशेषं वक्ष्यामः । ‘अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां कार्या’ इति हिरण्यकेशिहृत्तौ
मातृदक्षीयेऽन्येषां पर्वण्येव । पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह वौधायनः—
‘अमावास्येन वा हविषेष्ठा नक्षत्रे च’ इति शुकपक्षे कृत्तिकादिविशाखान्तेषु देव-
नक्षत्रेष्विति केशवस्वामी व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि द्वादशाहयथाप्रयोगपक्षयोर्न-
क्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसांवत्सरप्रयोगयोस्तु फाल्गुन्यां चैत्र्यां वारम्भः ।
पशौ तु विशेषमाह कात्यायनः—‘अर्धादहो भवति नियतं पर्वसंधिः परस्तात् कृत्वा
तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्र्यहं वा । आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पर्वसंधिः पुर-
स्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥’ ‘अधिकारपशुस्तन्नी-
पोमीयेण सवनीयेन वा समानतन्नो वा कार्यः’ इति त्रिकाण्टमण्डनः । सोमे त्वा-
हापस्तम्बः—‘अमावास्यायां दीक्षायजनीये वामावास्यायां यजनीये वा सुत्यमहः
पौर्णमास्यां दीक्षायजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहः’ इति । लाव्या-
यनसूत्रेपि—‘पूर्वपक्षस्य ग्रथमेहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगे च’ इति । पूर्वपक्षः
शुकपक्षः । नक्षत्रयोगे चेत्ययमर्थः । चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्चित्रानक्षत्रयोगे दीक्षेतेति ।
आधानं तु पर्वणि नक्षत्रेषु चोक्तम् । तत्र पर्वे नक्तं ‘गार्हपत्यमादधीत’ इत्यादि
कर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनद्वये तस्वे परं ग्राह्यम् । संकल्पस्य पर्वणि लाभात् । पू-
र्वत्र नक्षत्रयोगे तदेव ग्राह्यम् । ‘यत्र त्रीणि सन्निपतितान्यृतुर्नक्षत्रं च पर्वे तत्समृद्धं वि-
प्रतिपेधे ऋतुर्नक्षत्रं च बलीयः’ इति हिरण्यकेशिसूत्रात् । ऋतुः ‘वसन्ते ब्राह्मणो-
शीनादधीत’ इत्यादिः । रेणुकारिकायां तु—‘गाघादिपञ्चमासेषु श्रावणे वाश्विने
तथा । मार्गशीर्षे शुकपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥’ इत्युक्तम् । अत्र मूलं मृग्यम् ।
आधाननक्षत्राणि त्वापस्तम्बसूत्रे ‘कृत्तिका-रोहिणी-मृगशीर्ष-पुनर्वसु-पुष्य-पूर्वोत्तरा-
पूर्वाषाढोत्तराषाढा-हस्त-चित्रा-विशाखा-ऽनुराधा-श्रवणोत्तराभाद्रपदा’ इति । सो-
मपूर्वाधाने विशेषमाहापस्तम्बः—‘सोमेन यक्ष्यमाणा आदधानो नर्तुन्सूर्सेन्न नक्ष-
त्रम्’ इति । अत्र प्रकरणादाधानकालबाधः । तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यत
इति रुद्रदत्तहृत्तौ नारायणहृत्तौ चोक्तम् । तन्नरत्ने वार्तिके च—‘ते वा एते उभये
अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोपहन्ता । यदैवेनं क-
दाचन यत्समुपनमेत्थादधीत’ इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं दक्षिणायनरूपं च पित्र्य-
मित्युभयसृत्वत्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

न्तरेपि 'नर्तुन् मूर्खेत्' इत्यत्र सोमकालवाधं एव । आधानकालवाधस्य 'यदैवं
 श्रद्धोपनमेचदादधीत' इत्यस्यां शाखायां वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालवाधा-
 र्थमेवेदमित्युक्तम् । धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि न मूर्खेदिति लिख-
 नादुभयकालवाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु कालान्तरविधानं वा सर्वकालानादरो
 वेति पक्षद्वयमुक्तवान् । तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथाधाने वसन्ताद्यथाधेन
 विधानम् । तथा 'सोमेषुदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपाते यज्ञकालानादेशः' इति छ-
 न्दोगसूत्रोक्तोदगयनवाधेन सोमाभिसंधिरूपकालान्तरविधानादुदगयनं तपेक्षत इ-
 त्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैवं यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति
 भारद्वाजसूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठ इतिवद् द्वयोरप्रयोगात् सर्वकाल-
 वाध इति । तेन दक्षिणायनेपि भवतीत्युक्तम् । पङ्कुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तन्त्र-
 रत्ने च यद्स्वपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

श्राद्धे त्वमावास्या त्रेधा । विभक्तदिनतृतीयांशे योपराह्णभागस्तद्व्यापिनी
 सामिकैर्ग्राह्या । 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयंशे
 नातिसंध्यासमीपतः ॥' इति कात्यायनोक्तेः । 'दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं
 तत्प्रकीर्तितम् । अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥' इति
 श्राद्धनिर्णयः । शातातपोक्तेश्च । दिनद्वये तत्र सत्त्वे सर्वापराह्णव्यापी दर्शो ग्राह्यः ।
 'यद्युभयेषुपरेपि विहितः सर्वाऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तेः । यत्तु कार्णाजिनिः-
 'भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोपि वा । श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेपामायुः प्रदी-
 यते ॥' इति । तदपराह्णे चतुर्दशीवैधपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः । अपराह्णव्याप्तिपरमिति
 माधवः । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावेऽशतो व्याप्तौ च तिथिस्ये पूर्वति हेमाद्रिः । 'यदा
 चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥' इति
 कात्यायनोक्तेः । चतुर्दश्याश्चतुर्थं यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी यामत्रयं स्यादित्यर्थः ॥
 क्षीयमाणापरदिनेऽपराह्णव्यापिनी नेत्यर्थः । व्यतिरेकमाह- 'वर्धमानाममावास्यां लक्ष-
 येदपरेहनि । यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥' ततः श्राद्धं च । दिन-
 द्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौ तिथिवृद्धौ च हारीतः- 'त्रिमूर्हता च कर्तव्या पूर्वा सर्वा च
 बहुचैः । कुहूरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥' त्रिमूर्हताभावे तु पूर्वा नेत्यर्थः ॥

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्यागदिनात्पूर्वेषुः कार्यः । 'पूर्वो वाङ्मत्वात् पिण्ड-
 पितृयज्ञः' इति तत्सूत्रात् । व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः- 'पूर्वं एव दर्शात् पिण्ड-
 पितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथा च श्रुतिः- 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः
 क्रियत उत्तरमहर्देवान्पजन्ते' इति । 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं निपृणीय
 मातर्देवभ्यः प्रतनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासौ । तदुक्तम्-

‘अङ्गं वा समभिव्याहारात्’ इति । तेन कर्ममते चतुर्दशीयुक्तदर्शे पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु परेद्युरित्युक्तम् । अत्र द्वेषाप्याचारो दृश्यते । आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्त्तमपि दर्शसञ्चे तत्रैव पितृयज्ञः । तदाह आपस्तम्बः—‘अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते’ इति । अस्य रुद्रदत्तीया व्याख्या—‘पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति—‘पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्’ इति । तं च ‘यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदहस्तयोः संधिस्तदहरित्यर्थः ।’ इति । रामाण्डारोप्याह—‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसंधिमदहोरात्रापराह्णे’ इति । अतः पर्वसंधिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि—‘यदैवैप न पुरस्तात् पश्चाद् दृश्यतेथ पितृभ्यो ददाति’ इति । पर्वसंधिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्यापाढोपि—‘पितृयज्ञं प्रक्रम्य दृश्यमाने तूपोप्य श्वोभूते यजेते’ इत्याह । हेमाद्रिस्तु—‘अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव । पूर्वोक्तापस्तम्बसूत्रे यदुक्तं न पश्यन्तीति तत्र क्षयोऽभिप्रेतः । अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रमसश्च क्षीणत्वात्तद्युक्तदर्शे पितृयज्ञः । ‘पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।’ इति मनुक्तेः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षीणे राजनि चेत्यपि’ इति, यदुक्तं ‘दृश्यमानेपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया’ इति च कात्यायनोक्तेः । ‘दृश्यमानेप्येके’ इति गोभिलोक्तेः, ‘तस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते । अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं भुवम् ॥’ इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन—‘अष्टमंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमंशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥’ इति । तेन पूर्वेषु रेव पितृयज्ञ इत्युचिवान् । कर्काचार्यैरपि—‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेमावास्यायाम्’ इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मिन् क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्तदर्शे पितृयज्ञे सति परदिने यागोर्धात्सिद्धः । तदेतत्सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तम्बैरनभ्युपगमात्कातीयवौधायनादिविषयम् । आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः । तथा च सूत्रम्—‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः’ इति । अत्र नारायणवृत्तिः—‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चदशयोः संधिवचनोप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्व्यहोरात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेहर्षतुर्थे भागे पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । औपवसथ्ययजनीये वाहनि यदा लहोरात्रसंधौ तिथिसंधिः स्यात्तदापवसथ्ये एवाहनि क्रियते’ इति । अत एव ‘मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् । तद्वत्तमक्षयं ज्ञेयं पर्वशेषं तु पर्ववत् ॥’ इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरगुक्तम् । मयोगपारिजाते—‘अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णे दर्शे श्राद्धव्यतिषङ्गेण कार्यः । व्यतिषद्गो नामोभयोः सहानुष्ठानम् । एतच्च स्थालीपाकेन सह ‘पिण्डार्थमुद्धृत्य’ इति सूत्रे वृत्तिकृतोक्तम् । खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वैर्हि पिण्डपितृ-

यज्ञव्यतिपद्मेण श्राद्धं कृत्वापरिहृति केवलः पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—‘अन्वाष्टक्यं च पूर्वेषुमासि मास्यथ पार्वणम् । काम्यामाभ्युदयेष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ॥’ इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुत्कृत्याशौकरणादित्युत्कर्षश्राद्धस्थालीपाको नियत इति गम्यते । स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिपद्मः प्रसिद्धः । प्रयोगपारिजाते तु वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिपद्म उक्तः, किमुत दर्शश्राद्धस्य । न्यायविदस्त्वाहुः—‘मूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शविषयत्वात् खण्डपर्वणि पूर्वदिने केवलं श्राद्धं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः ।’ अत एवोक्तं वृत्तिकृता—‘नात्र पूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते, सर्वश्राद्धेषु भसद्वात्’ इति । प्रयोगपारिजातोक्तिरप्येतद्विषयैव । पूर्वदिने च श्राद्धेऽशौकरणेनैव न पाणिहोमः । ‘चतुर्वर्षेषु साग्नीनां बह्वौ होमौ विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुचरेषु चतुर्वर्षि ॥’ इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाशौ पक्षस्य कथं गृह्याशौ होमः । ‘नान्याशौ पक्षमन्याशौ जुहुयात्’ इति निषेधात् । भैवम् । श्राद्धस्य गृहत्वेन स्मार्ताशौ पचनाशौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं श्राद्धं न व्यतिपद्मः । इदमेव च युक्तम् । आहिताग्निना तु सर्वाधानिनार्धानिना वा संपूर्णं खण्डे वा दर्शं श्रौताशौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्यतिपद्मेणेति विस्तरभीतो विरमामः । संपूर्णं दर्शं च विशेषमाह लौगाक्षिः—‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं युधः ॥’ इति । पक्षान्तं कर्मान्वाधानम्, अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम् । अयमेव साग्नेर्जावत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो ज्ञेयः । तस्यापि काल्यायनेन होमान्तमनारम्भो वेत्याम्नानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तमाह पराशरमाधवीये काल्यायनः—‘पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेपि च । भोजने पतितात्रस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ॥’ इत्यलम् । प्रकृतमनुसरामः । निरग्निकादिभिस्त्वमावास्यापराह्व्याष्ट्यभावे तु कुतुपकालव्यापिनी ग्राह्या । ‘भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा । पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकी ॥’ इति हारीतोक्तेः । इदं च निरग्निकादिविषयम् । ‘सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥’ इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र साग्निरौपासनाग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् । कुतुपश्चापराह्व्याष्ट्यलाभेनुकल्पः । ‘अपराह्व्यव्यापी यदि दर्शस्तिथिसंज्ञे । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः कुहूर्मता ॥’ इति जाबालिना भावे विधानात् । तेन साग्नीनां निरग्नीनां वापराह्व्यापिन्येव मुख्य्या । तिथिसान्पष्टद्विसंज्ञैः समव्याप्तौ खर्वादिना निर्णयः । वैषम्येधिका । दिनद्वयेपराह्व्यसंज्ञे कुतुपव्यापिनीति माधवः । इदमेव युक्तम् । हेमाद्र्यादिमते कुतुपव्यापिन्येव निरग्नादेर्मुख्या । अत्र साग्निरौपासनाग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् । सिनीवाली दृष्टचन्द्रा । तथा च व्यासः—‘दृष्टचन्द्रा सिनीवाली

नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता ।' इति । पूर्वदिने परदिन एव वा तद्ब्यापित्वे सैव ग्राह्या । अंशव्यापित्वे वैपम्येधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयेशतः समव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये च परा । ' तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता । साम्येपि च कुहूर्जेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥' इति भचेतोवचनात् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्याप्तिस्तु तिथिवृद्धावेव भवतीत्यनन्तरवचनात् परैवेति । कुतुपस्तु—' अहो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स काळः कुतुपः स्मृतः ॥' इति मात्स्योक्तेः । तुलादानपितृदेवमीत्यर्थोपवासादौ तु परा ग्राह्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥

दर्शं च मासिकवार्षिकादिश्राद्धमासौ कालादर्शे विशेष उक्तः—'दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि । नित्यस्य चाब्धिकस्यापि दार्शिकाब्धिकयोरपि ॥' इत्युक्त्वा 'संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् । निमित्ता नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥' इति । अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—'नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाहदिवसो भवेत् । वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात् भागदर्शकर्मणः ॥' अमाश्राद्धं चानुपनीतोपि कुर्यात् । श्राद्धशूलपाणौ—'अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु चा' इत्युपक्रम्य 'एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पूर्वम् । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलमर्दम् ॥ भार्याविरहितोप्येतत् प्रवासस्योपि नित्यशः । शूद्रोप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥' इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिरुमे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—'न्यू-पूर्वाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥'

१—अत्र नवीना —'यन्माषवेन हेमाद्रिणा वा—'दिनद्वये संपूर्णपराङ्गव्याप्तौ संपूर्णकुतुपव्याप्तौ वा परा' इत्युक्तम्, तदयुक्तम् । सर्वोदिवान्तये 'तिथिक्षये सिनीवाली' इति वाक्ये च क्षयादीनां ग्राह्यतिथिगत्वात् दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिविषयकरत्नेहाप्रवृत्ते । किंतु क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा । 'अमावास्या तु सा हि स्यादपराङ्गद्वयेऽपि वा । क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥' इत्युक्ते । न चेद दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिपरम् । खरसतोऽपराङ्गद्वयव्याप्तरेव प्रतीते । एव कुतुपव्याप्तिवादिनां मनेऽपि इति वदन्ति' इति टीकायामुक्तम् । २—मनुरपि—'पितृयज्ञ तु निर्वर्त्य विप्रथेनुक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्थकं धाद् कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥' अत्र मन्त्रार्थमुक्त्वाऽऽली—'सागिरमावास्यायो पिण्डपितृयज्ञस्य कर्म कृत्वा धाद् कुर्यात् । विद्वेषकपिण्डानामनु पथादादित्यत इति पिण्डान्वाहार्थकं धाद् मासानुमासिकम् । मागधानुमासश्च तयोर्भेदप्रतिमास कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रमरण द्विजातिपरम् । प्रयागो प्रकृतत्वात् ।' इत्याह । ३—यत्र मन्त्रं ऋग्वेदसंहितायां प्रथमेऽष्टके चतुर्षोऽध्याये—'न्यू ३पुवाच प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वत । नू चिद्धि रत्न ससतामिवाविदम दुष्टतिर्द्विगोरेषु शस्यते ॥' इति । अस्यार्थः—'महे महने इन्द्राय सुताच शोमनां स्तुतिं निप्रभरामहे नितरां प्रयुज्जमहे । ऋ इति पादपूरण । यतो विवस्वतः परिचरतो यज्ञमानस्य सद्ने यज्ञश्रेष्ठे गिर स्तुतयं कियन्ते । हि यस्मान् स इन्द्र नू चिन् शिप्रमैव रत्न रमणीय अमुराणां धन अविदत् विन्दति । तत्र इत्यन्तः—ससतामिव । यथा खरतां पुत्राणां धन योरः शिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धन दातुं शक्त इति भावः । द्विगोरेषु धनस्य दानुपदरेषु दुष्टतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाच प्रभरामहे इति' इति धीसायनाचार्यमौढ्य उक्तम् । अस्य धेकव्यादि तु न्युपुवाचमित्यस्य सत्य इन्द्रो जगती । अमाभाद्वातिक्रमदोषपरिहारार्थं चरे विनियोग । इति । विशेषस्तु ग्रन्थान्तरेऽप्योऽवगन्तव्यम् ।

अत्र पूर्वोक्तसाग्निकपदेनाहिताग्निः स्मार्ताग्निमांश्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निर-
ग्निकः । तथा च हेमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—‘साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावयाप्सु वा ।
कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥’ इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य । ‘य-
स्त्वस्वीकृतौपासनतया समुच्छिन्नाग्निताया भार्याविधुरतया वाग्निरहितस्तस्य द्विज-
पाणौ जलादौ होमः’ इति व्याचक्षते । मदनपारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकान-
ग्निस्वरूपं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णीयते । तत्र चन्द्रग्रहणे यस्मिन् यामे ग्रहणं तस्मात् पूर्वं प्रहर-
त्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टये न भुञ्जीत । ‘सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्
ग्रहणनिर्णयः’ पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालदृद्धातुरैर्विना ॥’
इति माधवीये दृढगौतमोक्तेः । ‘ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि-
यामतः । भुञ्जीतावर्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥’ इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । अधि
ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे, सूर्योदयात् प्राग्भो-
जनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजननिषेध-
परत्वात् । चन्द्रग्रहे विशेषमाह माधवीये दृढवशिष्ठः—‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भो-
जनमाचरेत् ।’ इति । इयोरग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—‘अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद्
दृष्ट्वापरेर्हनि ।’ इति । विष्णुधर्मपि—‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा । मुक्तिं
दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥’ अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते मदनरत्ने
गार्ग्यः—‘संध्याकाले यदा राहुग्रसते शशिभास्करौ । तदहे नैव भुञ्जीत रात्रावपि
कदाचन ॥’ सायंसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वैर्ह्नि रात्रौ च न भोक्तव्यम् । प्रातःसं-
ध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रावुत्तरेर्ह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते
उत्तरदिने संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः—‘ग्रस्ते चास्तंगते त्विन्द्रौ ज्ञात्वा
सुवत्यवधारणम् । स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये पुनः ॥’ एतदनाहिताग्नि-
विषयम् । ‘अपराह्णे त्रतोपायनीयमश्नीत’ इति कात्यायनोक्तेर्व्रतस्य श्रौतत्वेन वि-
हितत्वेन च प्रबलत्वात् । अद्रिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । रागप्राप्तभोजने काल-
नियमोऽयम् । तेन ज्वरादाविव न भोजनमिति कर्कानुसारिणः । बालदृद्धातुराणां
तु ग्रहयामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः । ‘सायाह्णे ग्रहणं चेतस्यादपराह्णे न भोजनम् ।
अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ॥ भुञ्जीत सङ्गवे चेतस्यान्न पूर्वं भोजन-

१—ज्ञात्वेति शेषः । एवं च ग्रस्ते मुक्तिज्ञानमपि परेद्युरेव । तदुक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे—‘नाश्रीषादय तत्काले
प्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः । मुक्तयोश्च कृतज्ञानः पश्चाद्भुज्यात् स्ववेदमपि ॥’ इति । ‘स्ववेदमपि’ इति विशेष-
कथनात् पराग्रनिषेधः । तथा मुष्णावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव । ‘मुष्णके निशि भुञ्जीत यदि न
स्नानमहानिशा ॥’ इति शतव्रतपोकेः इति टीकाभिप्रायः ।

क्रिया ॥' इति मार्कण्डेयोक्तेः । इदं च बालादिविषयम् । 'बालवृद्धातुरैर्विना' इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा पक्वमन्नं त्याज्यम् । 'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु-दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥' इति हेमाद्रौ पद्मविंशत्य-तात् श्रुतमिति तदन्तरितस्योपलक्षणम् । 'नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।' इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः— 'आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्योदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके ॥' मन्वर्थन्मुक्तावल्याम्—'अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे । वारि तकार-नालादि तिलदर्भेन दुष्यति ॥' जले त्वदोषो गाङ्गविषयः—'ग्रहोपितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।' इति तत्रैव चतुर्विंशत्यन्तेऽन्यजलस्य दोषोक्तेः । वेधकाले ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये काल्यायनेन—'चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥'

वेधे ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तम् ।

इति । ग्रहणे च त्रिरात्रमेकारात्रं चोपवासः श्रेयोधिना कार्यः । 'एक-रात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्ता च शक्तितः । कञ्चुकादिव सर्पस्य नि-ष्टितः पापकोशतः ॥ त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वा दत्ता च पिथिव्यन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥' इति हेमाद्रौ लैङ्गोक्तेः । इदं च पुन्यतिरिक्तविष-यम् । 'आदित्येहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पारणं चोपवासं च न कुर्या-त्पुत्रवान् गृही ॥' इति जैमिनिवचनात् । यदा तु रवेर्ग्रस्तास्तस्तदा पुत्रिणः प्रहरद्वयं हिला बालादिवज्जो जनं न तूपवासः । 'सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्क-ण्डेयवचनात् 'सायाह्ने सङ्गवेश्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः । मध्याह्ने परतोश्रीयाचोप-वासो रविग्रहे ॥' इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः । शारदोऽपराहः । माधवमते तु पुत्रिणोपि तत्रोपवास एव । 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनी-यत्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः । कृष्णकादशीनिषेधवदिति । मदनरत्नेष्वेवम् । इदमेव च युक्तम् । वर्धमानस्तु—'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति शातातपीयोक्तेः 'सूर्याचन्द्रमसौलोकानक्षयान्याति मानवः' इति फलश्रुतेर्मुन्य-दर्शने उपवासः काम्यः न सर्वं निषेधः' इत्याह । तत्र । तत्र व्रततेपि प्रागुक्तवि-

१—इदमुपलक्षणं स्नापादेरपि । तथाहि—'पूर्वेऽनुग्रहणं दावत्तावत्कुर्याज्यादिकम् । न स्वप्रेत्र न भुञ्जीत श्रुत्वा भुञ्जीत मुञ्चयोः ॥' इति । किञ्च तत्र निद्राद्याचरिते दोषोऽपि—'निद्राया जायते रोगो भूये शारिप्रमाप्रयात् । पुरीषे वृमिषोनिः स्वान्मिथुने प्रामसुकरः ॥ अथ्यह्ने च भवेत्पुष्टौ भोजने ह्यादयो-र्गति । वदने च भवेत्तपो वषे च नरकं व्रजेत् ॥' इति निगदोक्तेः । २ 'घाग्रादे ग्रहणं चेत्स्यदपरारदे न भोजनम् ।' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचने भार्गववर्जनमुक्तमपि न तन्मुच्यम् । 'घायादे सङ्गै' इत्यादि-देमात्रिवचनेन विरोधापत्तेः । तेन बालदीनां मागद्वयवर्जनं मुच्य, एकभागवर्जनं त्वनुच्य इति शेषम् ।

पुण्यं निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—‘रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥ वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
तत् पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणी स्मृतम् ॥’ अत्र चाद्यन्तयोः स्नानं कुर्यात् ।
‘ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । गृह्यमाने भवेदानं गृह्यते स्नानं वि-
धीयते ॥’ इति हेमाद्रौ वचनात् । ‘स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।’

ग्रहणे स्नान- इति ब्रह्मवैवर्ताच्च । ‘सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतकं राहुदर्शने । सचैलं
विधिः । तु भवेत्स्नानं स्मृतकान्नं च वर्जयेत् ॥’ इति बृहवशिष्टोक्तेः ।

सचैलं मुक्तिस्नानपरमिति मदनरत्रे उक्तम् । भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशति-
मते—‘मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणस्मृतके । स स्मृतकी भवेत्चावद्यावत्स्यादपरो
ग्रहः ॥’ इदं च स्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्नावल्याम् । तत्र तीर्थविशेषो

भारते—‘गङ्गास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । महानदीषु चान्यासु
स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥’ महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः । ‘प्रयागं
देविकारे वा सन्निहत्या च वारणम् । सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥
सिन्धुर्गण्डकिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ।’ मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः—

‘इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्द-
श ॥ गवां कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभते नरः । तत्फलं लभते मर्त्यो ग्रहणे
चन्द्रसूर्ययोः ॥’ असंभवे तु माधवीये शङ्खः—‘वापीकूपतटागेषु गिरिमत्सवणेषु
च । नद्यां नदे देवखाते सरसीपृष्ठताम्बुनि ॥ उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे
चन्द्रसूर्ययोः ॥’ अत्र तारतम्यमाह मार्कण्डेयः—‘शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं
परोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रसवणोदकम् ॥ ततोपि सारसं पुण्यं

ततः पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु-पावनम् ॥ ततस्ततोपि
गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोम्बुधिः ॥’ इति । उष्णोदकमाहुरविषयम् । तथा—‘गोदा-
वरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महासुने ॥ न-
र्षदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति हि ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे—‘गावो

नागास्त्रिला धान्यं रजानि कनकं मही । संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत् फलं लभते नरः ॥
तदिन्दुग्रहणेम्प्रोधां स्नानान्नवति पङ्गुणम् ॥’ तत्रैव सारपुराणेम्बुधिसनानमुप-
क्रम्य—‘दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः । तेषां फलमवामो-
ति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’ देवीपुराणे—‘गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥’ स्नानासंभवे स्मरणं वा कार्यम् । ‘स्मृता
शतरुतुफलं दृष्ट्वा सर्वापनाशनम् । स्पृष्ट्वा गोमेषुपुण्यं तु पीत्वा सांन्नामणैर्लभेत् ॥
स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥ रविचन्द्रोपरागे च अयने चोचरे त-

था ॥' इति मार्कण्डेयोक्तेः । अत्र श्राद्धमाह ऋष्यशृङ्गः । 'चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विमस्य वै करे ॥ भारते—
 सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्तिकयात्प-
 विधिः ।
 द्वे गौरिव सीदति ॥' विष्णुः—' राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्र-
 तारकम् ।' इदं चामात्रेण हेम्ना वा कार्यं न तन्नेन । 'आपद्यनशौ तीर्थे च चन्द्र-
 सूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥' इति शातातपोक्ते-
 रिति हेमाद्रिमाधवादयः । अपरार्कस्तु—' एतद् द्विजातीनां पाकाभावे द्र-
 ष्टव्यं तीर्थश्राद्धवत् । 'पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते' इति सुमन्तूक्तेः ।
 'संहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु' । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं
 प्रकल्पयेत् ॥ घृतेन भोजयेद्विमान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥' इति वायवीयोक्ते-
 श्चेत्याह । विज्ञानेश्वरोप्याह—'ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदयः' इति ।
 'मृतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे । छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो
 भवेत् ॥' इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः श्राद्धभोक्तुर्हस्तिच्छाया-
 साहचर्यात् । अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धेनैवामासंक्रान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः ।
 'दार्शिकालभ्ययोरपि' इति कालादर्शोक्तेः । अत्राशौचमध्येपि स्नानश्राद्धादि
 कार्यमेव । 'मृतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्वायन्मुक्तिर्न
 दृश्यते ॥' इति माधवीये वृद्धवशिष्ठोक्तेः । 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र मृतके ।
 इति व्याघ्रपादोक्तेश्च । कालादर्शे अद्विराः—' सर्वे वर्णाः मृतकेपि मृतके राहु-
 दर्शने । स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन् दानं शाठ्यविवाजितम् ॥' मदनपारिजातेप्ये-
 वम् । तेन 'स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवाजितम् ।' इति निर्मूलं वदन्तो
 गौडाः परास्ताः । इयं च शुद्धिरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया ।
 मदनरत्नेप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवाचनदीपिकायां सूर्योदयनिवन्धे—' न
 मृतकादिदोषोस्ति ग्रहे होमजपादिषु । ग्रस्ते स्नायाद्बुदचयापि तीर्थोद्बृहत्वारिणा ॥'
 इति । अत्र च—' स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन
 स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥' इत्यादिमिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः । तथा ग्रहणे रात्र्या-
 चपि श्राद्धादि कार्यम् । 'ग्रहणोद्गाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च । दानं नैमित्तिकं
 ज्ञेयं रात्र्याचपि तदिष्यते ॥' इत्यपराकै व्यासोक्तेः । 'चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं
 दानं प्रशस्यते ।' इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्ये
 दिने चन्द्रग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादि न कार्यम् । 'सूर्य-

ग्रहणे रात्र्याचपि
 श्राद्धविधिः ।

१—' भिदशा' स्पर्शसमये हृष्यन्ति पितरस्तथा । मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु रात्र्याः ।' इति
 वृद्धवशिष्ठवचनात् स्पर्शकाले श्राद्धं करणीयमिति टीकाभिप्रायः ।

ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्वथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं न च क्वचित् ॥' इति पद्मत्रिशन्मतात् । ग्रहणादिने चार्पिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—'दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् । अन्नेनासंभवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुत ॥' इति । अत्र दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्यायसाम्यात् । तेन चन्द्रग्रहेपि सपिण्डादिवार्पिकमन्नादिना तद्दिन एव कार्यमिति

ग्रहणदिने प्रति-
मांसरिक्तश्राद्धप्रा-
प्तौ तत्रिण्यः । मदनपारिजाते व्याख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । तेन यानि—'आमश्राद्धं प्रकुर्वीत माससंवत्सराहते ।' इति । 'अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेन्ना वामेन न क्वचित् ॥' इति मरीचिलौगाक्ष्यादिचचनानानि तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणि । निर्णयामृतेष्वेवम् । यानि तु—'ग्रहणात्तु द्वितीयेद्धि रज्जोदोपात्तु पञ्चमे ।' तथा—'ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेहनि ॥' तथा—'ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राशुतो यदि । प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेहन्येव सर्वदा ॥ चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेहनि ॥' इत्यादीनि वचनानि, तानि महानिबन्धेषु क्वाप्यनुपलम्भान्निर्गूलानि । प्रत्युत पूर्वोक्तनिबन्धेषु तद्दिन एव श्राद्धसुकमित्यलम् । ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाद्यागमदीक्षोक्ता शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—'मन्नाद्यारम्भणं

ग्रहणे मन्नादि-
ग्रहणप्रकारः । कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदि-
नावधि ॥' इति । स्वसागरे—'सर्त्तार्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनप-
र्वणि । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत् ॥' अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यम् 'सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेपितं भवेत् । सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥ न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ॥' इति तत्रैव कालोत्तरवचनात् । 'चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम् । वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तमन्सु ॥' इति तत्रैव योगिनीतत्रे निषेधाच्च ॥

ग्रहणं जन्मराश्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं ज्योतिषे—'त्रिपद्दशायोपगतं न-
राणां शुभप्रदं स्याद् ग्रहणं रवीन्द्वोः । द्विसप्तनन्देषु सुमध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं
कथितं मुनीन्द्रैः ॥' इति । आय एकादश, नन्दा नव, इणुः पञ्च । मदनरत्रे गर्गः—
'जन्मसप्ताष्टरिःफाङ्गदशमस्थे निशाकरे । द्यौरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेपि च ॥'

जन्मराश्यादौ म-
रणे न शुभम् । रिःर्षे द्वादशम्, अङ्का नव, निधनं सप्तमतारा । पृथ्वीचन्द्रोदये
विष्णुधर्मे—'यन्नसन्नगतो राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ । तज्जातानां
भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवञ्जिताः ॥' तत्रैव पुराणान्तरे—'सूर्यस्य संक्रमो चापि
ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोथवा मृतिः ॥ तस्यदानं च होमं
च देवार्चनजपौ तथा । उपरागाभिपेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥ स्वर्णेन वाथ

पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् । ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥' जन्म-
नक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते । जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति के-

चित् । सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः । अद्भुतसागरे भार्गवः—
तत्परिहारार्थं दानादि ।

'यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते । राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं
चात्र निर्दिशेत् ॥' राज्यस्य नक्षत्रं अभिपेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्याख्यातम् । भार्गवा-
र्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—'सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ पलार्धतः । तदर्धेन
तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥ ताम्रपात्रे निधायथ घृतपूर्णे विशेषतः । कांस्ये
वा कान्तिलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥ चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य विम्बं दद्यात्स-
दक्षिणम् । नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् । तुरङ्गरथगोभूमितिलसार्पिश्च
काञ्चनम् ॥' कालविवेकेपि—'सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् । सदक्षिणं
सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ सौवर्णं राजतं वापि विम्बं कृत्वा स्वशक्तितः ।
उपरागभवक्लेशच्छिदे विधाय कल्पयेत् ॥' मन्त्रस्तु—'तमोमय महाभीम सोमसूर्य-
विमर्दन । हेमतारप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥ विधुंतुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्द-
नाच्युत । दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भयात् ॥' इति । अत्र शान्तिरप्युक्ता हे-
माद्रौ मात्स्ये—'यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहणसंभवः । स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि
मन्त्रौपधिसमन्वितम् ॥ चन्द्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । संपूज्य चतुरो
विमांश्छुल्लमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौपधादिकम् । स्थापयेच्चतु-

रः कुम्भानव्रणान् सलिलान्वितान् ॥ गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्भ्र-
गोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥ पञ्चगव्यं पञ्च-
रत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ॥ रोचनं पन्नकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । शुक्तिस्फटिक-
तीर्थाम्बुसितसर्पपण्डुगुल्फान् ॥ मधुकं देवदारुं च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् । वलां च
सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च ॥ गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्दनम् । एतत्सर्वं
विनिक्षिप्य कुम्भेषुवाहाहयेत्सुरान् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ योसीं वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्म-
तः । सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहत् ॥ मुखं यः सर्वदेवानां सप्ताधिरमित्यु-
तिः । चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहत् ॥ यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिप-
वाहनः । यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहत् ॥ रक्षोगणाधिपः साक्षाप्नीलाञ्जन-
समममः । खड्गहस्तोतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहत् ॥ नागपराशधरो देवः सदा मक-
रवाहनः । स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहत् ॥ प्राणरूपो हि लोकानां सदा
कृष्णमृगमियः । वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहत् ॥ योसीं निधिपतिर्देवः
खड्गशूलगदाधरः ॥ चन्द्रोपरागकलुषं घनदोत्र व्यपोहत् ॥ योसाविन्दुधरो देवः

पिनाकी वृषवाहनः । चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ब्रह्मविष्णुवर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ॥ एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रैरेभिश्च वारुणैः । एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ॥ ताम्रपट्टेथवालिल्य नववस्त्रे तथैव च । मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ॥ कलशान् द्रव्यसंयुक्तावानारूपसमन्वितान् । गृहीत्वा स्नापयेद्ब्रह्मं भद्रपीठोपरि स्थितम् ॥ पूर्वैरेव तु मग्नैश्च यजमानं द्विजोत्तमः । अभिपेकं ततः कुर्यान्मन्त्रैर्वारुणसूक्तकैः ॥ आचार्यं वरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् । आचार्यदक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥ होमं वापि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा । दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥ सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान् मन्त्रांश्च कीर्तयेत् । अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ॥ न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥' इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—'सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्य स्वस्थं तैलाम्बुदर्पणैः । ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत पटं विना ॥' तथा मङ्गलकृत्येषु वेधविशेषो हेमाद्री—'त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । भार्गव्येषु समस्तेषु

ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥' प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—'द्वादश्यादिदृतीयान्तो मङ्गलकृत्येषु विशेषो वेधः । वेध इन्दुग्रहे स्मृतः । एकादश्यादिकः सौरि चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥' इदं च पूर्णप्रासे । 'त्र्यहं खण्डग्रहे तयोः' इति तत्रैवोक्तेः । इदं च 'ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः—'ग्रहणोत्पातमं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा भुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥' अन्यानि चाग्नेयादिमण्डलानि तत्फलं वर्णविकारादिफलं च दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—'चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः । स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥ जपादशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणम् । तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल ॥ तत्रैव देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य च । नमोन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥ द्वितीयान्तामहं पश्चाद्भिपिञ्चाम्पनेन तु । तोयैरञ्जलिना शुद्धैरेभिः सिञ्चेत्स्वमूर्द्धनि ॥ मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् । जपोर्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिपेचनम् ॥ भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्क्रिया ॥' तथा—'होमाशक्तौ जपं कुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम् । एवं कृते तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥'

ग्रहणप्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तामुच्यते । तत्रारुणस्मृती-

कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ।

'प्रतिग्रही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् । तथापि मनसः शुद्धैर्मायश्चित्तं समाचरेत् ॥ तप्तकृच्छ्रद्रव्यं कुर्यादैन्दवेन समन्वितम् ।

सत्रेण वा यजेताथ जपेद्वा लक्षसप्तकम् ॥ वापीकूपतडागादिखननैर्विसृजेद्धनम् ॥
इति । एतच्च 'यद् गार्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति
दानेन तपसैव च ॥' इति मनुक्तेरुत्सर्गोत्तरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य द्वैगुण्यं भवतीति शिष्टाः पठन्ति च ।
लघुब्रह्मवैवर्ते—'दातव्यमिति नो काश्यां वक्तव्यं कुत्रचित् क्वचित् । अहोरात्रमतिक्र-
म्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ॥ दर्शोत्तरं पर्वसु स्याच्छतं चन्द्रग्रहे भवेत् । सूर्यग्रहे सहस्रं
तन्मरणेनन्तकं स्मृतम् ॥' इति । अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

मतान्तरख-
ण्डनम् । अत्र केचिद्बौद्धतुल्या आहुः । ग्रहणस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोज-
कत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेपि—
'स्नानं दानं ततः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरम् ॥'
इति जावाल्यादिवचनेषु दृशिप्रयोगाच्चाक्षुपज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् ।
अन्यथा दृशौ लक्षणा स्यात् । तेन मेघच्छादनेन्वादीनां जन्मसप्ताष्टेत्यादिनिषिद्ध-
दर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार इति । कल्पतरुरप्याह—'दर्शनशब्देन चाक्षु-
पज्ञानं गृह्यते न ज्ञानमात्रम् । अज्ञानस्य निमित्तत्वासंभवान्निमित्तमहिम्नैव ज्ञानला-
भेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्ना-
पनेयचाक्षुपज्ञानमतिबन्धकराहित्यं, तेन मेघच्छन्ने योग्यताभावान्न स्नानादि' इति ।
निर्णयामृतेष्वेवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि चाक्षुपज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा 'सूर्यग्रहो
यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥'
इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुपज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य ।
न चेदं ग्रस्तास्तपरम् । रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहत्वादिति वाच्यम् । तत्र-
पदस्य ग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्
प्रागप्यभावापत्तेः । अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते सा वैश्वदेवीतिवद्गुणभूते अपि ।
तत्र । तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्य-
भावापत्तेश्च । किंच 'नेष्टेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारि-
स्थं न मध्यं न भसो गतम् ॥' इति मनुवचनं वाच्येत् । 'दृष्टोरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तित्वत् पर्युदसनीयतापि न युक्तिति वा-
च्यम् । दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः । तत्रैव वा विरुद्ध-
त्रिकद्वयापत्तेः । अस्तु सकृदर्शनविधानेन संकोच इति चेन्न । 'मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्ना-
यात्' इति मुक्तिस्नानेपि चाक्षुपज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तु किं नदिच्छन्नमिति

१—येन 'मा हिंस्यात्' इत्यस्याग्नीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनविधिना निषेधस्य प्राप्तगोचरत्व म्यात् ।
तदेव तु नेत्यर्थः । इति टीकावामुक्तम् । २—विधेयत्वे इत्यर्थः । उद्देश्यत्व-विधेयत्व-गुण्यत्वरूपेति ज्ञेयम् ।

चेत्, न । ग्रस्तास्ते 'तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिः ।' इति दर्शनोत्तरं भोजन-
विधानादन्यस्य पूर्ववेधकाल इव यावदर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येन्धीभूतस्य सु-
तरां यावच्छुःमास्थुपवासप्रसङ्गश्च । अथान्नलोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते । तत्
पूर्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम् । एतेन यत् केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च
यस्य दर्शनं तेनैव कार्यम्, नान्येन । क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वावगतेरिति तन्नि-
रस्तम् । का तर्हि तस्य गतिः । दृशेरुद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्ष्यार्थतः
सिद्धज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं सुस्थम् । अङ्गुलाद्यनादेवग्रहव्याघ्रच्या वा दर्शनस्या-
र्थवत्त्वम् । न चोक्तयोग्यतापि साध्वी, दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दाना-
द्यभावापत्तेः । तेन तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्तमेव योग्यता । किंच 'रज-
सो दर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।' इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः । यत्तु
वर्धमानेनोक्तम् । ज्ञानोत्तरं त्वधिकारो न ज्ञानकाले । स्नानकाले ज्ञानाभावात् ।
एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यन्तं अस्त्येव योग्यतेति तदपि प्रतिज्ञामात्रम् । किंच ग्रस्ता-
स्ते 'तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिः ।' इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाष्टुप-
ज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदये स्नानसिद्धेः । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव ज्ञानं नि-
मित्तं न चाष्टुपं, 'चन्द्रसूर्यग्रहे नाऽथाचस्मिन्नहनि पूर्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय
स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥' इति वृद्धगौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः । यत्तु-
'मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।' इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।
'मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत
वाग्यतः ॥' इति गौडनिबन्धे वचनात् । मैवम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वाभावेन नि-
मित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात् । ग्रस्तास्तेपि तदापत्तेश्च । किंच दर्शनं पुंसो
विशेषणमुपलक्षणं वा । नाद्यः । दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानतुलादानादेर्वाधात् ।
दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात् । नान्त्यः । 'यावदर्शनगो-
चरः' इति यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । दृष्टग्रहस्य ग्रहणोत्तरमपि स्नानाथापत्तेश्च ।
ज्ञानपक्षेप्येप दोषस्तुल्य इति चेत् सूखींति । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयते, ततस्त-
स्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति धैपम्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते । सं-
क्रान्तौ स्नायादिति वदर्यादित्येवेहि । अधुतत्वादेव नोद्देश्यविशेषणविवक्षाकृतो
वाक्यभेदोपि । अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रहणं निमित्तमिति चेत् । ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नाना-
पत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च । तत्राप्येतत्तुल्यमिति चेत् 'यावदर्शनगोचरः' इति
वचनेन तन्निषेधात् । तत्त्वन्ग्रह इव ग्रस्तास्तेपि स्यात् । किंच दर्शनस्य विधिरनु-
वादो वा । आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिस्तु स्नानोद्दे-
शेन दर्शनविधिः । नाद्यः । ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् ।

एतेन द्वितीयोपि परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः । दर्शनस्य निमित्तत्वेनावि-
धेयत्वाच्च । अन्यथा सोमवमनादौ प्रसङ्गनविधिः केन वार्येत । अथ नानावाक्येषु
कचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः । कचिच्च प्राप्तं दर्शनं निमित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः ।
तत्र । स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदद्भुतदर्शनप्राप्तिः । तस्यां च निमित्ते सति स्नान-
मित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्र-
धानस्नानविधौ तदद्भुतदर्शनविधिः । एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । उक्तार्थ-
पूर्वकालत्वविधौ चास्त्वेव वाक्यभेदः । अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न
द्वितीयः । तत्रापि दर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः । दर्शनाष्टौ नैमित्तिकाष्ट-
त्तिप्रसङ्गाद्दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरार्तिव-
द्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निर्निमेषाघातैरपि त-
च्चापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देशत्वम् । इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न
काचित् क्षतिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वादानादेश्यग्रहपरत्वाद्वा ज्ञान-
स्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मेघाद्याच्छादनेऽन्वादेश्च स्नानादि भवत्येवे-
त्यलं वेदवाह्यैः सँल्लापेन ॥ इति ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ समुद्रस्नानम् । आश्वलायनः—‘समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।

समुद्रस्नान
विधिसंस्कारम् ।
पापैर्विमुच्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥ भृशुप्रौमदिने स्नानं नित्य-
मेव विवर्जयेत् ॥’ भारते—‘अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्पष्टव्यौ कदा-
चन । अश्वत्थं मन्दवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—‘पु-
नाति पर्वणि स्नानाचर्षणैः सरितां पतिः । कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादप-
र्वणि ॥’ अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासरखण्डे—‘पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।
सेतुवन्द्ये तथा सिन्धौ तीर्थेष्वन्येषु संयुतः । एवमादिषु सर्वेषु मध्येन्ये तु स्वक-
र्मणि ॥’ तथा—‘विना मन्त्रं विना पर्वं क्षुरकर्म विना नरैः । कुशाग्रेणापि देवेशि न
स्पष्टव्यो महोदधिः ॥’ तथा—‘न कालनिषमः सेतौ समुद्रस्नानकर्मणि ।’ तद्विधिश्च
तत्रैव—‘पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरे । पापाणस्ते मया दत्त आहारार्थं प्र-
कल्प्यताम् ॥’ इति पापाणं प्रक्षिप्य—‘विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विद्यां
पते । सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥ नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो
अपांपते । नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥ नमस्ते जगदाधार शङ्खचक्र-
गदाधार । देव देहि ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥ त्रितत्त्वात्मकमीशानं नमो विष्णु-
सुमापतिम् । सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ अप्रिथ्व योनिरनिलश्च
देहे रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः । एतद्भुवन्याण्डव सत्यवाक्यं ततोऽरगाहेत
पतिं नदीनाम् ॥’ इति भारतोक्तमघ्नान् पठित्वा विधिवत्स्नात्वा—‘सर्वरजो भवान्

श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः । सर्वरत्नमधानस्त्रं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥' इत्यर्घ्यं दत्त्वा
 तत्र तर्पण- तर्पयेत् । यथोक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—'पिप्पलादं विकण्वं च कृ-
 विधिः । तान्तं जीविकेश्वरम् । वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥ वाल्मी-
 किं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैव च । नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा । मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् । एतांस्तु तर्पयेद्विद्वान् जलमध्ये वि-
 शेषतः ॥ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् । मया दत्तेन तोयेन वृत्तिमेवा-
 भिगच्छतु ॥' इति ॥

इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टा-
 नुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं
श्रीवासुदेवोपाध्यायविरचितो धर्माब्धिस्थोदाहर-
णसहितश्रैकादशीनिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनायोपाध्यायैरेकादश्या विनिर्णयः ।
कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥
संलक्ष्योदाहृतेः सिद्धिं संशोध्य ग्रन्थपट्टयोः ।
विभाव्यैक्यं च पट्टेऽस्मिन् स यथामति लिख्यते ॥ २ ॥
श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्घघृष्टजिह्वाग्रः ।
स ब्रह्मवित्पिता मे जयतितरामेप जानकीजानिः ॥ ३ ॥
नामस्मृत्या यस्य च विबोधितो धर्मशास्त्रदुर्बोधम् ।
निर्णयमेकादश्या निःसंदिग्धं सुखेन विलिखामि ॥ ४ ॥

अत्र समत्वं सूर्योदयाद्यक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणान्ततिथिसत्त्वं पट्टिघटिकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिद्व्यूनपट्टिघटिकावधिभुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षयवृद्धिभ्यां विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी ५५।५९, एकादशी ४९।५९, द्वादशी ४३।५९। एवं परमक्षये पलोनचतुश्चत्वारिंशद्विंशतिमितं न्यूनत्वं, एवमेव स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वमूहम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु प्रदर्श्यते—

शुद्धन्यूना न्यू- नद्वादशिका ।	दशमी		एकाद.		द्वादशी		इयमनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोप- वासः । भेदः १।
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
धर्माब्धिस्थसुदा- हरणम् ।	५५	५९	५८	०	५९	५९	
शुद्धन्यूना सम- द्वादशिका ।	५५	५९	५८	०	६०	०	इयमप्यनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानां वैष्णवानां चैकाद- श्यामेवोपवासः । भेदः २।
धर्माब्धिस्थसुदा- हरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
शुद्धन्युनाऽधि- कद्वादशिका ।	५५	५९	५८	०	६०	१	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यां, वैष्णवानां द्वा- दश्यामेवोपवास इति माधवमतं, सर्वेषां द्वादश्यामेवेति हेमाद्रिमतम् । भे० ३।
धर्मान्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५५	०	५८	०	६०	१	
शुद्धसमा न्यून- द्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोप- वासः । इदमुदाहरणं विचार्यम् । भे० ४।
धर्मान्धिस्थसुदा- हरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	
शुद्धसमा सम- द्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामे- वोपवासः । भे० ५।
धर्मान्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५५	०	५७	०	५८	०	
शुद्धसमाऽधि- कद्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यां, वैष्णवानां द्वा- दश्यामेवोपवासः । इति माधवमतं, स- र्वेषां द्वादश्यामेवोपवास इति हेमाद्रिम- तम् । भे० ६।
धर्मान्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५५	०	५८	०	६०	१	
शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	५९	५८	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तशुद्धस्थानां पूर्वैकादश्यां, य- तीनां वैष्णवानां चोर्ध्वरितैकादश्यामेवो- पवास इति माधवमतं, कामाद्वा अका- माद्वा वैष्णवो ह्यमुपवसेदिति हेमाद्रि- मतं, इदमुदाहरणं विचार्यम् । भे० ७।
धर्मान्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५५	०	६०	१	५८	०	
शुद्धाऽधिका स- मद्वादशिका ।	५५	५९	६०	०	५९	५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा। अत्रापि स्मार्त्तशुद्धस्थानां पूर्वैकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चावशिष्टैकादश्यामे- वोपवास इति माधवमतं, कामाद्वा अका- माद्वा वैष्णवो ह्यमुपवसेदिति हेमाद्रिम- तम् । भे० ८।
धर्मान्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५५	०	६०	१	५८	०	

शुद्धाऽधिका- ऽधिकद्वादशिका।	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		इयमुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तवैष्णवैश्च परवैकादश्युपोप्येत्युभ- यमतम् ।
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
	५५	५९	६०	१	३	५५	भे० १।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५५	०	६०	१	५	०	

इति वैष्णवानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

एते वैष्णवानां विद्वाैकादश्या भेदाः ।

अत्र विद्धत्वरुणोदये दशमीसत्त्वम् । अरुणोदयस्तु सूर्योदयात्प्राक् चतुर्घटि-
कात्मकः ।

विद्धन्यूना न्यु- नद्वादशिका ।	५६	१	५८	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वैष्ण- वानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भेदः १।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

विद्धन्यूना स- नद्वादशिका ।	५६	१	५८	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वैष्णवानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः। भे० २।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

विद्धन्यूनाऽधि- कद्वादशिका ।	५६	१	५८	०	६०	०	द्वादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धेयम् । अत्र स्मार्त्तैरेकादश्युपोप्या, वैष्णवैर्द्वाद- श्युपोप्या । हेमाद्रिमते तु सर्वैर्द्वादश्ये- वोपोप्या । भे० ३।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	१	

विद्धसमान्यून- नद्वादशिका ।	५८	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वैष्ण- वानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भे० ४।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

विद्धसमा सम- द्वादशिका ।	५९	१	६०	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो वै- ष्णवानां विद्धत्वात् द्वादश्यामुपवासः । भे० ५।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
विद्धसमाधि- कद्वादशिका ।	५७	१	६०	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैरेकादश्युपोष्या, वैष्णवैर्द्वादश्युपोष्या । हेमाद्रिमते तु सर्वैर्द्वादश्ये- वोपोष्या । भे० ६।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	१	
विद्धाधिका न्यून- द्वादशिका ।	५९	१	६०	०	५९	५८	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहस्थैः पूर्वैकादश्युपोष्या, यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- र्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्त्तरूपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ७।
धर्मान्विस्थमुदा- हरणम् ।	५८	०	६०	१	५८	०	क्षयः
विद्धाधिका सम- द्वादशिका ।	५९	१	६०	०	५९	५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती वि- द्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहस्थैः पूर्वैकादश्यु- पोष्या यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थै- र्विधवाभिर्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णु- प्रीतिकामैः स्मार्त्तरूपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ८।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	६०	१	५८	०	क्षयः
विद्धाधिका- ऽधिकद्वादशिका ।	५६	१	६०	०	५	०	इयमुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्त्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवैकाद- श्युपोष्या । भे० ९।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५८	०	६०	१	४	०	

इति वैष्णवानां विद्धैकादशीभेदाः ।

इमे स्मार्त्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

शुद्धत्वं नाम सूर्योदये दशम्यसत्त्वम् । सा चतुर्विधा, सा चोदाहरणैः प्रदर्श्यते ।

शुद्धन्यूना न्यून- द्वादशिका ।	५९	५९	५९	०	५९	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वा- दश्यां, वैष्णवानां तु विद्धत्वात् द्वाद- श्यामुपवासः । भे० १।
धर्मान्विस्थमु- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.	प.	घ.	प.	घ.	प.	
शुद्धन्यूना सम- द्वादशिका ।	५९	५९	५९	४५	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वत्तात् द्वा- दश्यामुपवासः । भे० २।
धर्मान्विस्थस्य- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	
शुद्धन्यूनाऽधि- कद्वादशिका ।	५९	५९	५९	५९	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुद्धतात् स्मार्त्तानामेकादश्यामे- वोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हेमाद्रिमते तु सर्वेद्वादश्येवोपोप्या । के- चित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्त्तैः परोपोप्येत्याहुः । भे० ३।
धर्मान्विस्थस्य- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	०	
शुद्धसमा न्यून- द्वादशिका ।	५८	५९	६०	०	५९	५९	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वा- दश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वत्तात् द्वाद- श्यामेवोपवासः । भे० ४।
धर्मान्विस्थस्य- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	
शुद्धसमा सम- द्वादशिका ।	५८	५९	६०	०	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अ- त्रापि स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्वत्तात् द्वादश्यामेवोपवासः । भे० ५।
धर्मान्विस्थस्य- दाहरणम् ।	५७	०	५८	०	५९	०	
शुद्धसमाऽधि- कद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुद्धतात्स्मार्त्तानामेकादश्यामेवोप- वासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् । हेमाद्रिमते तु सर्वैः परा द्वादश्येवो- पोप्या । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्त्तैः परो- पोप्येत्याहुः । भे० ६।
धर्मान्विस्थस्य- दाहरणम् ।	५८	०	५९	०	६०	०	
शुद्धाधिका न्यून- द्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	५८	५९	इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोप्या । यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- र्वैष्णवैश्च परोपोप्या । विष्णुमीतिका- मैरुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ७।
धर्माऽन्विस्थ- सुदाहरणम् ।	५८	०	६०	१	५८	०	

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.प.	घ.प.	घ.प.	घ.प.	घ.प.	घ.प.	
शुद्धाधिका स- मद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	५९	०	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोष्या । यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुमीतिकापै- रुपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ८।
धर्माब्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५८	६०	६०	१	५८	०	क्षयः क्षयः
शुद्धाधिकाधि- कद्वादशिका ।	५९	५९	६०	०	३	०	इयमुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्तैर्वैष्णवैश्चावशिष्टा परैवैकाद- श्युपोष्या । भे० ९।
धर्माब्धिस्थसु- दाहरणम् ।	५८	०	६०	०	४	०	क्षयः क्षयः

इति स्मार्त्तानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

इमे स्मार्त्तानां विद्धैकादशीभेदाः ।

अत्र विद्धतं सूर्योदये दशमीसत्त्वम् । सूर्योदयस्तु पट्टिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितो-
त्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः । इयमपि विद्धा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु
प्रदर्शयते-

विद्धन्यूना न्यू- नद्वादशिका ।	२	०	५७	५९	५७	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्ण- वानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः १।
धर्माब्धिस्थसु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	क्षयः क्षयः
विद्धन्यूना स- मद्वादशिका ।	२	०	५७	५९	६०	०	इयमप्यनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भे० २।
धर्माब्धिस्थसु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	क्षयः क्षयः
विद्धन्यूनाधि- कद्वादशिका ।	१	०	५८	५९	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्धत्वात् द्वादश्यामेव स्मार्त्तानामप्युपवासः । तत्र किमु वक्त- व्यं वैष्णवानामिति । एवं चोभयाधिक्ये द्वादशीमात्राधिक्ये च स्मार्त्तानां वि- द्धायास्त्यागो नान्यत्र । भे० ३।
धर्माब्धिस्थसु- दाहरणम् ।	१	०	५८	०	६०	०	क्षयः क्षयः

	दशमी.		एकाद.		द्वादशी.		
	घ.प.	घ.प.	घ.प.	घ.प.	घ.प.	घ.प.	
विद्धसमा न्यु- नद्वादशिका ।	२	०	५८	०	५८	५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्ण- वानां द्वादश्यामुपवासः । भे० ४ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	
विद्धसमा स- मद्वादशिका ।	२	०	५८	०	६०	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तानामेकादश्यामुपवासः । वैष्ण- वानां द्वादश्यामुपवासः । भे० ५ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	५६	०	५५	०	
विद्धसमाऽधि- कद्वादशिका ।	२	०	५८	०	६०	०	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्धत्वात् द्वादश्यामेव स्मार्त्तानामप्युपवासः । तत्र किमु वक्त- व्यं वैष्णवानामिति । पूर्ववदत्र स्मार्त्तानां विद्धायास्त्यागः । भे० ६ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	१	०	५८	०	६०	०	
विद्धाधिका न्यु- नद्वादशिका ।	७	०	२	०	५५	०	इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहिभिः पूर्वैकादश्युपोष्या । यतिभिर्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभि- वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्त्तरूपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ७ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	४	०	२	०	५८	०	
विद्धाऽधिका समद्वादशिका ।	५	०	२	०	५८	०	इयमेकादशीमात्राऽधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्त्तैर्गृहिभिः पूर्वोपोष्या । यतिभि- र्निष्कामगृहिभिर्वनस्थैर्विधवाभिर्वैष्णवैश्च परैवोपोष्या । विष्णुप्रीतिकामैः स्मार्त्त- रूपवासद्वयं कार्यमिति केचित् । भे० ८ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	४	०	२	०	५८	०	
विद्धाधिकाऽ- धिकद्वादशिका ।	७	०	४	०	३	०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र सर्वैः स्मार्त्तवैष्णवैश्चावशिष्टा परैवैकाद- श्युपोष्या । एतदुदाहरणेपि स्मार्त्तानां विद्धायास्त्यागः । भे० ९ ।
धर्माब्धिस्थमु- दाहरणम् ।	२	०	३	०	४	०	

इति स्मार्त्तानां विद्धैकादशीभेदाः ।

रामचन्द्रतनूजेन वामुदेवेन विन्मुदे ।

धर्माब्धिरोपपट्टोपमशोष्यैकादशीभिदाम् ॥ १ ॥

श्रीसीतारामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

श्रीः ।

निर्णयसिन्धौ

द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सांवत्सरप्रतिपदमारभ्य—‘तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥’ इति ब्राह्मणं प्रायशोऽनुसृत्य तिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात् पौ-
मीनसंक्रान्ति- षडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु निशीथात्प्राक्परतश्च संक्रमे
निर्णयः । पूर्वोत्तरदिनार्थं पुण्यम् । निशीथे तु दिनद्वयं पुण्यमिति सामान्य-
निर्णयादवसेयम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भः । तत्रौदयिकी
श्राद्धा । ‘चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा
सूर्योदये सति ॥’ इति हेमाद्रौ ब्राह्मण्यतेः । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा
पूर्वेव । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—‘चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।
उदयद्वितये पूर्वं नोदययुगलेपि पूर्वः स्यात् ॥ यस्माच्चैत्रसितादेरुद-
यान्नोः प्रवृत्तिरब्दादेः ॥’ इति । ‘वत्सरादौ वसन्तादौ बलिं राज्ये
तथैव च । पूर्वविद्धेव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा युधेः ॥’ इति वृद्धवशिष्टोक्तेः । ‘चै-
त्रमासस्य या शुक्लप्रथमा प्रतिपद्भवेत् । तद्वि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ॥
संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥’ इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः । यदा तु
चैत्रो मलमासो भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि संवत्सरार-
म्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—‘शुक्लादेर्मलमासस्य सोन्तर्भवति चोत्तरः ।’
इत्यादिवचनादग्रिमवर्षान्तःपातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्लास्तादाविव मल-
मास एव कार्य इति वयं प्रतीमः । ननु शुक्लास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावा-
द्युक्तं तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्तरस्य संभवात् शुद्ध एव व-
त्सरारम्भो युक्त इति चेत्, भ्रान्तोसि । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, द्विःकर-
णापत्तेः वर्षद्वयापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः स तु मलमासेपीत्युक्तं प्राक् । न हि
चैत्रशुक्लादिर्मलमासः पूर्ववर्षेन्तर्भवतीति ब्रह्मणापि सुवचम् । तत्र तैलाभ्यङ्गो
नित्यः । ‘वत्सरादौ वसन्तादौ बलिं राज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं
प्रतिपद्यते ॥’ इति वशिष्टोक्तेः । अस्यामेव नचरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्क-
ण्डेयपुराणे—‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’ इति । तत्र परयुतैव
ग्राह्या । ‘अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपद्यण्डिकार्चने ॥ मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीया-

दिगुणान्विता ॥' इति देवीपुराणात् । ' तिस्रो ह्येताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन । कार्तिकाश्वयुजोर्मासौश्वैत्रे मासि च भारत ॥ ' इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । पराः परयुताः । अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनवरात्रे वक्ष्यते । अत्र प्रपादानमुक्तमपराके भविष्ये—' अतीते फालगुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे । पुण्येहि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥ ' इत्युपक्रम्य—' ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः । प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥ अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः । अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ ' इति । तथा—' प्रपादात्तुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना । प्रत्यहं धर्मघटको बह्वसंवेष्टिताननः ॥ ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥ ' तत्र मन्त्रः—' एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥ अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति । प्रपादानफलं सोपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ ' इति ॥

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरसंयुतां संपूज्य दोलोत्सवं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे—' तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् । कुङ्कुमागरुकूर्पूरमणिबह्वसुगन्धकैः ॥ स्रग्गन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः । आन्दोलयेत्ततो वत्सं शिवोमातृष्टये सदा ॥ ' इति । अत्र चतुर्थीयुताग्राह्या । ' सृष्टेर्तमात्रसत्त्वेपि दिने गौरीव्रतं परे । ' इति माधवोक्तेः । अत्रैव सौभाग्यशायनव्रतमुक्तं मात्स्ये—' वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिये । सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ ' इति तत्रापि परयुतैव । इयं च मन्वादिरपि । अत्रैव प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते । ताश्चोक्ता दीपिकायाम्—' तिथ्यैत्री न तिथिस्ति-

मन्वादिनिर्णयः ।
थ्यांशे कृष्णेभोनलो ग्रहः । तिथ्यैकौ न शिवोऽश्वोर्मांतिथी मन्वादयो मघोः ॥ ' इति । तिथिः पूर्णिमा, अग्निस्तृतीया । नेति वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी, कृष्णेभः कृष्णाष्टमी, अनलस्तृतीया, ग्रहो नवमी, अर्को द्वादशी । नेति मार्गशीर्षे नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी, अश्वः सप्तमी । मघोश्चैत्रादारभ्येता मन्वादय इत्यर्थः । अत्र मूलवचनानि हेमाद्रादेर्ज्ञेयानि । एताश्च मन्वादयो हेमाद्रिमते श्रुलपक्षस्थाः पौर्वाहिकाः, कृष्णपक्षस्था अपराहिका ग्राह्याः । ' पूर्वाह्णे तु सदा ग्राह्याः श्रुला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पश्ये च कृष्णे चैवापराहिकाः ॥ ' इति गारुडवचनात् । ' अथो मन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाहिकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराहिकाश्च बहुले ' इति दीपिकोक्तेश्च । कालादर्शे सपराह्व्यापिलं मन्वादिपूर्वतं, तत्त्वयुक्तमिति युगादिनिर्णये वक्ष्यामः । अत्र च आह्वयमुक्तं मात्स्ये—' कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितृणां वृ-

सिद्धं भवेत् ॥' इति । मन्वादिश्राद्धं च मलमासे सति मासद्वयेपि कार्यम् । 'मन्वा-
दिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ॥' इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । अत्र पिण्डरहितं
श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शे—'त्रिपुवायनसंक्रान्तिमन्वादिपु युगादिपु । विहाय
पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥' इति । मन्वादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्राय-
श्चित्तदर्शनात् । तदुक्तमृग्विधाने—'त्वं भुवः प्रतिमघ्नं च शतवारं जले जपेत् । मन्वा-
दयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥' इति । एवं यत्र प्रायश्चित्तवीप्सादिद-
र्शनं तानि पणवतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु—'अमायुगमनुक्रान्तिश्रुतिपातम-
हालयाः । अन्वष्टम्यं च पूर्वेषुः पणवत्यः गकीर्तिताः ॥' इत्युक्तानि । चकाराद-
ष्टकाग्रहणम् । द्वासप्ततिः पुत्रकाम्यानि श्राद्धानि । 'पित्रोः क्षये तमावास्या ऋतुसंक्रा-
न्त्यनन्तकाः । अपरपक्षे नवाक्षे द्वे मन्वादिपु युगादिपु ॥ आपाढी कार्तिकी माषी
वैशाखीयेत्यनन्तकाः ॥' २।१२।६।१२।१६।२।१४।४। मिलित्वा द्वासप्ततिः ॥

चैत्रशुक्लतृतीयैव मत्स्यजयन्ती । अत्रैव प्रसङ्गाद्दशवतारजयन्त्यो निर्णयन्ते ।

दशवतारज-
यन्त्यः ।

तत्र पुराणसमुच्चये—'मत्स्योभूद्भुतभृग्दिने मधुसिते कूर्मो विधौ माधवे
वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भूते सिते माधवे । सिंहो भाद्रपदे

सिते हरितिथौ श्रीवामनो माधवे रामो गौरितिथावतः परमभूद्रामो नवम्यां मधोः ॥
कृष्णोष्टम्यां नभसि सितपरे चाश्विने यद्दशम्यां बुद्धः कल्की नभसि समभूच्छुबल-
पष्ट्यां क्रमेण । अहो मध्ये वामनो रामरामो मत्स्यः क्रोडश्चापराद्धे विभागे । कूर्मः
सिंहो बौद्धकल्की च सायं कृष्णो रात्रौ कालसाम्ये च पूर्वे ॥' इति । केचित्तु स्फु-
टान् श्लोकान् पठन्ति । तथा—'चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्मीनरूपधृक् । ज्येष्ठे तु
शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः ॥ चैत्रे कृष्णे नवम्यां तु हरिर्वाराहरूपधृक् । नार-
सिंहश्चतुर्दश्यां वैशाखे शुक्लपक्षके ॥ मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो हरिः ।
राधशुद्धतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक् ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः ।

१—स तु मन्त्रः—' एवं भुवः प्रतिमानं पुषिष्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः । विश्वमाप्ता अन्तरिक्षं न-
हित्वा सत्यमहा न मिरन्वस्तावान् ॥' इति ऋग्वेदसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थाध्याये । अस्य व्याख्या—'द्वे
इन्द्र, त्वं पुषिष्या प्रथितायाः विश्वीर्णयाः भूमेः प्रतिमानं भुवः प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको महातचि-
न्वसक्तिः, एव त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य वीरयन्ति विद्वान्ता भवन्तीति वीरा देवाः कृष्या दर्श-
नीया वीरा यस्य स तपोक्तः । तस्य बृहतो बृहदितस्य प्रष्टव्यस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः पालयिताऽसि । तथा
अन्तरिक्षं अन्तराक्षान्तं तावा-श्रुतिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महित्वेन सत्यमाप्ताः नि-
धयेन आस्रमन्ताश्चूरुपः । अतस्तावान् त्वसदृशोऽन्यः कश्चिन्न किरस्ति नास्तीति यदेतत् तदद्वा सत्यमेव ।'
इति श्रीसायणाचार्यकृता । नचास्य मन्त्रस्य भूताभ्येकदि महत्त्वतीयस्यैव निषिद्धानीयात् सूक्तत्वात् पुरा शंस-
नीयत्वमुक्तं भाष्ये । तस्यान्यत्र विनियोगकरणमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भाष्योक्तिवदृग्विधानोक्तेरपि मान-
नीयत्वात्, मन्त्रव्यतिरेकसाधार्यस्य च केवलतर्केणाप्यगन्तुमराज्यत्वाच्च ।

नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रोऽभवद्भरिः ॥ श्रावणे बहुलेष्टम्यां कृष्णोभूलोकरक्ष-
कः । ज्येष्ठे शुक्लद्वितीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥' इति । कौङ्कणास्तु बराह-
पुराणस्थानि वाक्यानि पठन्ति—'आपाटे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ । जय-
न्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥ नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूप-
ष्टक् । नभस्यशुक्लपञ्चम्यां बराहस्य जयन्तिका ॥ वैशाखे तु चतुर्दश्यां वृत्सिंहः स-
मपद्यत । मासि भाद्रपदे शुक्लैकादश्यां वामनो हरिः ॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां
शुशुद्धहः । चैत्रे नवम्यां रामोभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥ श्रावणे बहुलेष्टम्यां
वासुदेवो जनार्दनः । पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद्बौद्धस्य पूजनम् ॥ माघशुक्लतृती-
यायां कल्किनः पूजनं हरेः । प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥ मध्याह्ने
मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमात् ॥' इति । तदत्र समूलनिर्णये सति कल्पभेदेन
व्यवस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां तु काम्याः । जन्माष्ट-
म्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

चैत्रशुक्लपञ्च-
मीनिर्णयः । चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं हेमाद्रौ मात्स्ये—'ब्रह्मणो या
दिनस्यादिः कल्पादिः सां प्रकीर्तिता । वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा
या फाल्गुनस्य च ॥ पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्वा तथापरा । शुक्ला त्रयोदशी
माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् । कल्पा-
नामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥' अत्र सर्वोपि निर्णयो मन्वादिवग्नेयः ।
हेमाद्रौ ब्राह्मे—'शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना । श्रीर्ब्रह्मलोकान्मानुष्यं
संमाप्ता केशवाज्ञया ॥ अतस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता ग्राह्या । 'अष्टमी नवमी-
युक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।' इति ब्रह्मवैवर्तात् । अत्र भवानीयात्रोक्ता काशीखण्डे—

शुक्लाष्टमी
निर्णयः । 'भवानीं यस्तु पश्येत शुक्लाष्टम्यां मर्षो नरः । न जातु शोकं लभते
सदानन्दमयो भवेत् ॥' इति । अत्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं
हेमाद्रौ लैङ्गे—'अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सितेष्टम्यां
न ते शोकमवामुषुः ॥' माशनमन्त्रस्तु—'तामशोक नराभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
पिबामि शोकसंतप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥' इति । अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये
विष्णुः—'पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी । प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं
लभेत् ॥' इति । तिथितत्त्वे कालिकापुराणे—'चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियते-
न्द्रियः । स्नायात्सौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रं तु सकलं मासं शुचिः प्रय-
तमानसः । लौहित्यतोये यः स्नायात्स कैवल्यमवामुयात् ॥' लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः । म-
न्त्रस्तु—'ब्रह्मपुत्र महाभाग संतनोः कुलसंभव । अमोघगर्भसंभूत पापं जौहित्यमे हर ॥'

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—‘चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौराश्वोः स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके ॥ मेघे
 शुक्लनवमी-
 (रामनवमी)ति-
 नेक ।
 पूषणि संभासे लभे कर्कटकाह्वये । आविरासीत्सकलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥ तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनायपरो भुवि ॥’ इति । इयं च मध्याह्नयोगिनी ग्राह्या । ‘चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥’ इति तत्रैवोक्तैः । तथा—‘चैत्रमासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वस्तुसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीरामनवमी प्रोक्ता कौटिल्यग्रहाधिका ॥’ तथा—‘केवलापि सद्गोप्या नवमी शब्दसंग्रहात् । तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ॥’ पूर्वपुरेव मध्याह्नयोगे कर्मकालव्याप्तेः सैव ग्राह्या । दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वस्तुसंयुक्तामपि त्यक्त्वा परैव कार्या । तदुक्तं माधवीयेऽगस्तिसंहितायाम्—‘नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः । उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥’ इति । अष्टमीविद्धा सऋक्षापि नोपोष्येति माघवः । रामार्चनचन्द्रिकायामपि—‘विद्धैव चेदक्षयुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् । विद्धा निषिद्धश्रवणाश्वमी चेति वाक्यतः ॥ वैष्णवानां विशेषाच्च तत्र विष्णुपरैरपि । दशम्यादिषु वृद्धिश्वेद्विद्धा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥ तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥’ इति । अत्र दशम्यादिषु वृद्धिश्वेदिति, तदन्येषामिति च वदन्यदा प्रातस्त्रिमुहूर्ता नवमी दशमी च क्षयवशात् सूर्योदयात् प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्त्तानां तत्रैव । एकादशीनिमित्तोपवासात् नवमीव्रताद्गपारणालोपः स्यात् । अतोष्टमीविद्धैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां लखणोदयविद्धैकादश्या हेयत्वान्न पारणालोपसङ्गः, इति द्विविधैव तैः कार्येति सूचयति । दशमीवृद्धयभावेष्टमीविद्धाया एव मध्याह्नव्यापित्वे क्षये च वैष्णवैरपि विद्धैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्रावगस्तिसंहितायाम्—‘उपोषणं जागरणं पिदनुद्दिश्य तर्पणम् । तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मभास्तिमभीष्टुभिः ॥ सर्वेषामप्ययं धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः । अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं प्रतमुत्तमम् ॥ पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः । यस्तु रामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाद्दिमूढधीः ॥ कुम्भीपाकेषु घोरैषु पच्यते नात्र संशयः ॥’ तथा—‘अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् । प्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग्भवेत् ॥ प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥’ अत्र केचित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं, न तन्येषामित्याहुः । अन्ये तु अकरणे दोषश्रवणात् ‘तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ।’ इति पूर्वोक्तवचनाच्च जन्माष्टम्यादिवदिदमपि सर्वेषां नित्यम् । अन्यथा

जन्माष्टम्यादावपि तदुपासकानामेव नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्याहुः । अत्र विशेषो हेमाद्रावगस्त्वसंहितायाम्—‘आचार्यं चैव संपूज्य वृणुयात्पार्थयेत्रिशि । श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येहं द्विजोत्तम । भक्त्याचार्यो भव प्रीतः श्रीरामोसि त्वमेव च ॥’ तथा—‘स्वग्रहे चोत्तरे देशे दानस्योज्ज्वलमण्डपम् । शङ्खचक्रहनुमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् ॥ गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्च दक्षिणे समलंकृतम् । गदाखड्गद्वन्द्वैश्चैव पश्चिमे सुविभूषितम् ॥ पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कौबेरे समलंकृतम् । मध्ये इस्तचतुष्पाद्व्यं वेदिकाशुकमायतम् ॥ ततः संकल्पयेद्देवं राममेव स्मरन्मुने । अस्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः ॥ ज्योष्याष्टसु यामेषु पूजयित्वा यथाविधि । इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः ॥ श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते । प्रीतो रामो हरत्वाथ पापानि सुबहूनि मे ॥ अनेकजन्मसंसिद्धान्यभ्यस्तानि महान्ति च । ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः ॥ निर्मितां द्विस्रुजां दिव्यां वाप्तङ्कस्थितजानकीम् । विभ्रतीं दक्षिणकरे ज्ञानमुद्रां महामुने ॥ वामेनाधःकरेणाराहेवीमालिङ्ग्य संस्थिताम् । सिंहासने राजतेत्र पलद्वयविनिर्मिते ॥’ तथा—‘अशक्तो यो महाभाग स तु’ विज्ञानुसारतः । पलेनार्थतदर्थार्थतदर्थार्थेन वा मुने ॥ सौवर्णं राजतं वापि कारयेद्रघुनन्दनम् । पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ धृतच्छत्रकराबुभौ ॥ चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणं चापि कारयेत् । दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥ मातुरङ्गतं राममिन्द्रनीलसमप्रभम् । पश्चामृतज्ञानपूर्वं संपूज्य विधिवत्ततः ॥’ कौशल्यामन्त्रस्तु—‘रामस्य जननी चासि रामरूपमिदं जगत् । अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकपातर्नमोस्तु ते ॥ नमो दशरथायेति पूजयेत्पितरं ततः ॥’ अत्र दशावरणपञ्चावरणादिपूजाऽन्यत्र ज्ञेया । ‘अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः । दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च । परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥ ग्रहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो नय । पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ॥ दिवैवं विधिवत्कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः । ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः ॥ समाप्य विधिवद्रामं पूजयेद्विधिवन्मुने । ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ पूर्वोक्तपत्रकुण्डे वा स्थण्डिले वा समाहितः । लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥ साज्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः । ततो भक्त्या सुसंतोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥ ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयेत् । इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥ चित्रबल्लपुगच्छन्नां रामोहं राघवाय ते । श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥ इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दक्षिणां भुवम् । ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥’ इति । इयं मलमासे न कार्या । ‘सुजन्मप्यजन्तं स्यान्नोप-

वासः कृतो भवेत् ।' इति, 'न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।' इति च माघवीये संग्रहवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य नित्यत्वादेकादशी-
बन्मलमासेपि कर्तव्यता स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः । नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन
प्राप्तिः । किंतु 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।' इत्यादिनिषेधस्य म-
लमासेपि पालनीयत्वात् । कृष्णैकादश्यां पुत्रवदृष्टिण इवार्थादुपवासः प्रसज्यते ।
न लिह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाच्या । सा च निषिद्धेत्यप्रसङ्गः । 'स्पष्टमासविशे-
पाख्याविहितं वर्जयेन्मले ।' इति निषेधाच्च । एवं जन्माष्टम्यादावपि वोद्भव्यम् ।
इति रामनवमी ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे-^{शुक्लैकादशी} चैत्रमासस्य
निर्णय । शुक्लायामैकादश्यां तु वैष्णवैः । आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको
महोत्सवैः ॥' इति ॥

चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः । 'द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दम-
नोत्सवः । वौषापनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥' इति रामार्चनच-
न्द्रिकोक्तेः । 'ऊर्जे व्रतं मधौ दोला श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च
दमनारोपमकुर्वाणो ब्रजत्यधः ॥' इति तत्रैव पाणवचनाच्च । शिवभ-
क्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् । 'तत्र स्यात्स्वीपतिथिषु वद्व्यादेर्दमनार्पणम् ।'
इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेपि-^{शुक्लद्वादशी} 'त्यस्वदेवमतिष्ठायाम् नन्तसंग्रहणे तथा । पवित्र-
निर्णय । दमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥' तिथयस्तु-
'वद्विर्धिरिश्चिर्गिरिजा गणेशः
फणी विशाखो दिनकृन्महेशः । दुर्गान्तको विश्वहरिः स्मरश्च शर्वः शशी चेति
तिथीषु पूज्याः ॥' इत्युक्ताः । अथागमोक्तदीप्तावतो दमनारोपणविधिः । रामा-
र्चनचन्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां-
'क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो । न
मे विघ्नो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि ॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा
ऋतिः । उद्वहस्तेन सं देव सोऽप्यसि जगत्पते ॥ कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्यु-
र्त्रतघातकाः । अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ॥ तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्व-
स्यास्य जगत्पते ॥' इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पञ्चमलेन प्रोक्ष्य वारिणा प्र-
क्षाल्याशोकमूले देवाग्रे वा-
'अशोकाय नमस्तुभ्यं कामक्षीशोकनाशन । शोका-
र्त्ता हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥' इत्यशोकम्, 'हुत्यादिकालपर्यन्तः काल-
रूपो महायलः । कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥' इति कालम्,
'वसन्ताय नमस्तुभ्यं वृषगुल्लमलाश्रय । सहस्रमुखसंवासा कामरूप नमोस्तु
ते ॥' इति वसन्तम्, 'कामभस्मसमुद्भूत रतिवाष्पपरिष्कृत । ऋषिगन्धर्वदेवा-
दिविमोहक नमोस्तु ते ॥' इति दमनं च संपूज्य-
'नमोस्तु पञ्चवाणाय जगदाहा-

दकारिणे । मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥' इति दमनमुपस्थाय 'ॐ कामाय नमः' इति संपूज्य निशायां देवताग्रे पञ्चवर्णैः, चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा ब-
 द्धिधतुरसं तद्बहिर्वर्तुलत्रयं तद्बहिर्द्विचं चतुरस्रं च कृत्वा तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि
 दमनं पूजयित्वा—'पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः । मदन तमिहागच्छ
 सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥' 'ॐ क्लीं कामदेवाय नमः' 'ॐ ह्रीं रत्यै नमः' इत्यावाह्य
 दिक्षु पूर्वोदितः 'स्मरशरीराय नमः अनङ्गाय० मन्मथाय० कामाय० क्लीं वसन्तस
 खाय० स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्राय नमः' इति पूजयित्वा—'ॐ तत्स्वरूपाय
 विश्वे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽनङ्गः प्रचोदयात् ॥' इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पू-
 जयित्वा 'ह्रीं नमः' इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—'नमोस्तु पुष्पवाणाय जगदाहादकारि-
 णे । मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥' इति नत्वा—'आमन्त्रितोसि देवेश
 पुराणपुरुषोत्तम । प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥ क्षीरोदधिमहाना-
 गशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥ निवेदया-
 म्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् । सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेस्तु प्रसीद मे ॥' इति
 देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रमन्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नि-
 त्यपूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य गन्धपूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं पठित्वा—'देव-
 देव जगन्नाथ वाञ्छितार्थमदायक । हृदिस्थान् पूरयेः कामान्मम कामेश्वरीप्रिय ॥
 इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् । इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥' इति
 मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवे समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दत्त्वा प्रा-
 र्थयेत्—'मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुमुमादिभिः । इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरु-
 डध्वज ॥ वनमालां यथा विष्णो कौस्तुभं सततं हृदि । तद्दामनकीं मालां पूजां च
 हृदये वह ॥ जानताऽजानता वापि न कृतं यत्तु चार्चनम् । तत्सर्वं पूर्णतां यातु तत्प्र-
 सादाद्रमापते ॥ जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेस्तु हृषीकेश महा-
 पुरुषपूर्वज ॥' 'मङ्गलीनं—' इति च संप्रार्थ्य पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नीराज्य
 पारयेदिति । दीक्षारहितानां तु नास्त्रैव समर्पणम् । अत्र च द्वादशीमन्तन्तीकृत्य पा-
 र्णाहो व्रातम् । 'पारणाहो न लभ्येत द्वादशीः पठिकारि चैत् । तदा ऋषेदशी
 ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे ॥' इति तत्रैवोक्तेः । गौणोपि काल उक्तस्तत्रैव—'हरौ न
 दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तियौ स्यात्तदर्पणम् ॥'
 'श्रावणावधिशुक्रास्ते कर्त्तव्यमिति नारदः ।' इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न
 कार्यम् । 'उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।' इति कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु
 परिगणनात् । 'उपाकर्म च ह्ययं च कथं पर्वोत्सवं तथा । उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं
 तन्निष्फलं भवेत् ॥' इति माघवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्यमेव ।

पूर्वोक्तवचनात् । 'उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य चलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥ कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मातृद्वेषीति विनिश्चयः ॥' इति ज्योतिर्विबन्धे दृढगार्ग्यवचनाच्च ॥ इति दमनारोपः ॥

चैत्रशुक्रत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम् ॥ हेमाद्रौ भविष्ये—'चैत्रोत्सवे सकललोकमनोनिवासे कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रबरोऽथ योपित् सौभाग्यरूपमुत्सौख्ययुतः सदा स्यात् ॥' तत्र सा पूर्वा ग्राह्या । 'त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितः' इति दीपिकोक्तेः ।

चैत्रशुक्रचतुर्दशी पूर्वा ग्राह्या । 'मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी । सा रात्रिण्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥' इति हेमाद्रौ वीधायनोक्तेः । 'परा पूर्वाह्णागामिनी' इति वा पाठः । अत्र केचिद्यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति । 'निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः । अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । हेमाद्रिमाघवादि-लिखनमप्येवम् । संमदायविदस्ताहुः—'चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ॥' इति स्कान्दमुत्सर्गः । तदपवादश्च—'तृतीयैकादशी पष्ठी शंकरपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्या न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥' इति नारदीयवचनम् । तदपवादश्च—'मधोः श्रावणमासस्य' इति । तत्र 'अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन पूर्वविदेव ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्मवैवर्तं तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति तेन पूर्वदिने शुहूर्तत्रयवेधे पूर्वा अन्यथोच्येति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यनिर्णयात् परैव । अत्र विशेषो निर्णयामृते विष्णुस्मृतौ—'चैत्री चित्रायुता चेत्स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति' इति । तथा ब्राह्मे-
'मन्दे वार्के गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैत्रिका । तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नान-
शुभपूर्णिमा । श्राद्धादिभिर्लभेत् ॥' इति । अत्र सर्वदेवानां दमनपूजोक्ता । तत्रैव वायवीये—'संवत्सरकृतार्चायाः साफल्ययासिखलान् सुरान् । दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥' इति । अत्र स्वीयतिथ्या समुच्चय इति केचित् । स्वीयतिथ्यामकरणेन दमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविषयत्वेन व्यवस्थेत्यपरे । इयं मन्वादिरपि । सा च पूर्वमुक्ता ॥

चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीसंज्ञो योगो गौडेपु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पति-
कृतौ शूलपाणौ च स्कान्दे—'वारुणेन समायुक्ता मधो कृष्णा त्रयो-
दशी । गद्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥ शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गद्गायां यदि लभ्येत कोटिमूर्यग्रहैः समा ॥ शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥' तत्रैव

ज्योतिषे—‘वैशाखे वा वारुणऋषयुक्ता त्रयोदशी सूर्यस्युत्सवः । योगे शुभे सा महती महत्या गङ्गाजलेर्कग्रहकोटितुल्या ॥’ इति । त्रिस्थलीसेतौ ब्रह्माण्डपुराणे—‘वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति । कल्पतरी ब्राह्मे—‘मधौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषा युता । वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता ॥’

‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः । पृथ्वीचन्द्रोदये पुलस्त्यः—‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ । न प्रेततमवामोति गङ्गायां तु विशेषतः ॥’ इति । अत्र पूर्वा गङ्गा कृष्णपसत्वात् । गौडैस्तेतदेव शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देवलीयत्वेन पठितम् ॥

॥ इति श्रीरामकृष्णभद्रसूरिस्तुतुकमलाकरभद्रकृते काल-
निर्णयसिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेपसंक्रमे मागपरा दश दश घटिकाः पुष्पकालः । रात्रौ तु मायुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये पात्रे—‘तीर्थं चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृवर्षणम् । दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥ माधवे मासि क्वीर्त मधुसूदनस्तुष्टिम् ॥’

अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपात्रयोः—‘तुलामकरमेपेषु मातःस्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’ इति सौरमास उक्तः । अन्यत् पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पात्रे—‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः । पञ्चदश्यां च भो चीर मेपसंक्रमणे तु वा ॥ वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया । मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ॥’ तत्र मन्त्रः—‘वैशाखं सकलं मासं मेपसंक्रमणे रवेः । मातः सनियमः स्नात्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥ मधुहन्तुः मसादेन ब्राह्मणानामनुज्ञयात् । निर्दिष्टमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहम् ॥ माधवे मेपगे भानौ मुरारे मधुसूदन । मातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ॥’ इति । तीर्थविशेषोपि तत्रैवोक्तः—‘मेपसंक्रमणे भानोर्मोधवे मासि यत्नतः । महानथां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्धरे ॥ देवसातेपदा स्नायाद्यथा प्राप्ते जलाशये । दीर्घिकाकूपवापीषु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति । संकल्पे च तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु विष्णुतीर्थमिति वदेत् । ‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः । तत्रेत्सुचारणं कार्यं निष्णुतीर्थमिदं तिति ॥ तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । तथान्योपि विशेषस्तत्रैव पात्रे—‘तु-

लसी कृष्णगौराख्या तथाभ्यर्च्य मधुद्विपम् । विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो
 भवेत् ॥ माधवं सकलं मासं तुलस्या योर्चयेन्नरः । त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य
 पुनर्भवः ॥' तथा—'प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवप्रियम् । योश्वत्थमूलमासि-
 श्चेत्तोयेन बहुना सदा ॥ कुर्यात् प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः । पितृदेवमनुष्पां-
 थ तर्पयेत्सचराचरम् ॥ योश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेन समन्ततः । कुलानामयुतं तेन ता-
 रितं स्यान्न संशयः ॥ कण्ठ्य पृष्ठतो गां तु स्नात्वा पिप्पलतर्पणम् । कृत्वा गोविन्द-
 मभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयुः ॥' तथा—'एकभक्तमयो नक्तमयाचितमतन्द्रितः । माध-
 वे मासि यः कुर्याद्धभते सर्वमीप्सितम् ॥ वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके
 वहिः । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥ व्रतं दानं दमो देवि मधुसूद-
 नपूजनम् । अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥ मदनरत्ने स्कान्दे—'प्रपा
 कार्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । उपानद्ब्रजनच्छत्रसूक्ष्मवासांसि चन्दनम् ॥
 जलपात्राणि देयानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानकानि च चित्राणि द्राक्षारम्भाफ-
 लान्यपि ॥' तिथितत्त्वे—'ददाति यो हि मेपादौ सकतूनम्बुघटान्वितान् । पितृनु-
 दिश्य विभेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति । तथा—'वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं
 वै द्विजन्मने । ददाति सुरराजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥' एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ
 ज्यहं वा स्नायात् । तदुक्तं तत्रैव पात्रे—'त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा
 दिनत्रयम् । अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोपि वा ॥ प्रातः स्नातः सनि-
 यमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' यदा तु वैशाखो मलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र
 समाप्तिनिषेधात् मासद्वयं स्नानं तन्नियमाश्च कर्तव्याः । मासोपवासचान्द्रायणादि
 तु मलमासे एव समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—'नियतत्रिंशदिनत्वाच्छुभे मा-
 स्यारभ्य समापयेत् मलिने मासोपवासव्रतम्' इति । अत्र दानविशेष उक्तो-
 ऽपराकं वामनपुराणे—'गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च । देयानि
 द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनहृष्टये ॥' एवं स्नाने कृते तस्योद्यापनं कार्यम् । तदुक्तं त-
 त्रैव—'मासमेवं वहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले । एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्ण-
 मास्यामथापि वा ॥ उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः । मण्डपं कारयेदादौ
 कलशं तत्र विन्यसेत् ॥ निष्केण वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः । शक्या वा का-
 रयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥ लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः । शूपणै-
 श्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥ एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ जागरणं चरेत् । श्वोभूते
 कृतमैत्रेय्ये ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥ होमं कुर्यात् प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः । तिलाज्ये-

१-मल्लयुदके यस्याः सा तथा । संततपतद्दारसुदकपात्रमित्यर्थः । 'अलिन्नरः स्यान्मणिकः कर्क्यालुर्ग-
 लन्तिका ।' इत्यमरश्च ।

न यवैर्वापि सर्वैर्वापि स्वशक्तितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । प्रतद्विष्णु-
रनेनैव इदंविष्णुरनेन वा ॥ व्रतसंपूर्तिसिद्ध्यर्थं धेनुमेकां पयस्विनीम् । पादुकोपा-
नहौ छत्रं सुरवे व्यजनं तथा ॥ शय्यां सोपस्करां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा । ब्रा-
ह्मणान् भोजयेद्ब्रिंशत्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ कलशान् जलसंपूर्णांस्तेभ्यो दद्या-
द्यवांस्तथा । एवं कृते माधवस्य चोद्यापनविधौ शुभे । फलमामोति सकलं विष्णु-
सायुज्यमाप्नुयात् ॥' एतावत्प्रशक्तौ तत्रैवोक्तम्—' वैशाख्यां विधिना स्नात्वा
भोजयेद् ब्राह्मणान् दश । कृसरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥' इति ॥

वैशाखशुक्लतृतीया अक्षय्यतृतीयोच्यते । सा पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या ।
दिनद्वयेपि तज्याप्तौ परैव । तदुक्तं निर्णयामृते नारदीये—' वैशाखे
शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता । दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता
तथा ॥ रोहिणीबुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विवर्जिता । भक्त्या कृतापि मांघातः पुण्यं
हन्ति पुराकृतम् ॥ गौरीविनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता । विनापि रोहिणीयो-
गात्पुण्यकोटिप्रदा सदा ॥' इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—' माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये
च त्रयोदशी । तृतीया माघे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः ॥' इति ।
युगादिनिर्णयः । यत्तु गौडाः—' माघस्य पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ।' इति
ब्राह्मोक्तेः, 'वैशाखमासस्य च या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य
तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥' इति विष्णुपुराणे । चकारेण तमिस्रपक्षा-
नुपद्वेपि पूर्वानुरोधात् पौर्णमास्येव ज्ञेया । 'द्वे शुक्ले' इत्यादिकं तु निर्मूलमित्याहुः ।
तत्र । 'दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।' इति भविष्यविरोधात् । एतेन
ब्राह्मणानुसारात् पूर्णमायामेव युगादिभाजं वदन् शूलपाणिः परास्तः । तेन क-

१—स तु मन्त्रो ऋग्वेदसंहिताया द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—' प्र तद्विष्णुः स्वते वीर्येण मृगो न
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्मोश्चु त्रिषु विक्रमणेष्वभिक्षियन्ति शुवनानि विधा ॥' इति । अस्वार्थः—' स
महानुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूय-
मानत्वे दृष्टान्तः—मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिना मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कु-
स्तिताहिसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा । गिरिष्ठाः पर्वतायुन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । तद्वदयमपि मृगः
अन्वेष्टा शत्रूणां भीमः भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भोतिः—' भीयाऽस्माद्भ्रातः पवते '
इत्यादिभूतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवपादिकुत्सितकर्मकर्ता । कुपु सर्वासु भूमिषु लोकत्रयेषु धवा-
री वा । तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपाया ऋषि सर्वदा वर्तमानः । ईद-
शोय स्वमद्विज्ञा स्तूयते । किंच यस्व विष्णोश्चुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु त्रिसंस्थाकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु वि-
द्या सर्वाणि शुवनानि भूतजातानि भविष्यन्ति आत्रिल निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयते ।' इति भीष्मा-
यणाचार्यमोष्य उक्तः । इममर्थं मनसि निधाय कर्मोत्प्रेय श्रद्धानुभिरिति तद्वैधनार्थमेवायमर्थो निवेदितः
इति शेषम् ।

ल्पभेदाद्युगभेदाद्वा व्यवस्थेति तच्चम् । एतेन 'कार्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।' इति बृहन्नारदीयं व्याख्यातम् । निर्मूलसोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता । अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये—'कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितृणां तृसिद्धं भवेत् ॥' इति । भारतेपि—'या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिययस्तासु मानवः । स्नात्वा हुत्वा च दत्त्वा च जट्वानन्तफलं लभेत् ॥' इति । श्राद्धेपि पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या । 'पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥' इति पाञ्चोक्तेः । 'द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥' इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकापि—'अथो मन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः । सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले ।' इति । स्मृत्यर्थसारेपि—'युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी' इति । दिवोदासीये गोभिलः—'वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्धां करोति वै । इव्यं देवा न शृण्वन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥' इति । गोविन्दार्णवेष्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी । दिनद्वये तच्चे परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्यादयः । अनन्तभट्टस्तु—'सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादादयस्तथा । सन्मुख्या उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥' इत्याह । दानादाविति श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्तत्रे वक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । माघवस्तु व्यतीपातः श्राद्धेपराह्नव्यापी ग्राह्य इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतुपकालयोगीत्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—'शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्ने हि रौहिणं तु न लह्वयेत् ॥' रौहिणो नवमो मुहूर्तः । अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्ने कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु कालादर्शेऽमाश्राद्धमापराह्निकमुक्त्वा—'एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।' इत्युक्त्वात् 'द्वे शुक्ले' इत्यादि वचनं विष्णुपूजनविषयम् । श्राद्धे त्वापराह्निकयेवेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् 'पूर्वाह्ने दैविकं कुर्यात्' इत्यादिवचनादेव सिद्धे वचनवैयर्थ्याच्च स्वाच्छन्द्यविलसितमात्रमित्युपेक्षणीया । किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा । नाद्यः । युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतोपराह्नव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः । अतिदेशदेवापराह्नप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् । 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथंचिच्छब्दाजाल्येन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक् । पूर्वाह्नस्तत्र द्वेषा भक्तदिनपूर्वार्थः । 'द्वेषा भक्तदिनांशकोऽत्र गदितः प्राह्णापराह्नौ' इति दीपिकोक्तेः । माघवादादयोप्येवम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च । गङ्गातोये नरः

स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् । यवान्
 दद्याद् द्विजातिभ्यः प्रयतः माशयेद्यवान् ॥' इति । अत्र दानविशेषस्तत्रैव भ-
 विष्ये इमां प्रकुर्यम्—'उदकुम्भान्तसकनकान् सान्नान् सर्वरसैः सह । यवगोधूमच-
 णकान् सक्नुदव्योदनं तथा ॥ ग्रैष्मिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥' इति ।
 देवीपुराणेपि—'तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यक्षे प्रपूज्य तु । उदकुम्भप्रदानेन शिव-
 लोके महीयते ॥' मन्त्रस्तु—'एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदा-
 नात्तृप्यन्तु पितरोपि पितामहाः ॥ गन्धोदकतिर्लैर्मिश्रं सान्नं कुम्भं फलान्वितम् ।
 पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥' इति । अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् ।
 'अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । युगादिषु च सर्वेषु पिण्डनिर्वपणादृते ॥'
 इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तमृगिध्वाने—'रात्रौ शुक्ते
 वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु । अभिस्वष्टाष्टिं मन्तं च जपेदशनपातके ॥' इति । अ-
 परार्के यमः—'कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु च । दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां
 लोका महोदयाः ॥' इति । वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्यः । तथा च
 हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गः—'दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्विधं युगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्ये-
 तदिष्टं वृषादितः ॥' इति । एतद्दशहरादिकं वृषादिसंक्रमे इष्टम् । 'कन्याचन्द्रे वृषे
 रवौ' इत्यादिसौरमासोक्तेरित्यर्थः । कालादर्शेपि—'अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययु-
 गादिषु ।' इति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च । महालयशब्देन मघात्रयोदशयु-
 च्यत इति माधवः । स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् । 'यौगादिकं
 मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ॥' इति ।

१—'अभि स्वष्टाष्टिं मदे अस्य मुच्यतो रक्षीरिव प्रवणे सद्युक्तय । इन्द्रो यद्वज्री धृपमाणो अन्धसाऽ-
 भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥' इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—'उतयो मदतः मदे सोमपानेन
 हर्षे सति अत्येन्द्रस्य मुच्यतो वृत्रेण च ह्युष्मानस्य पुरतः स्वष्टाष्टिं स्वभूतश्रुतिमन्तं वृत्र अभि अभिमुख्येन
 सद्यु' जग्मुः । [कथभृताः] रक्षीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आप निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदा अ-
 न्यथा सोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन पृथमाण प्रगल्भः सन् वज्री वज्रवानिन्द्रः वलस्य संवृण्वतः एतत्सहमसुर भि-
 नन् व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्त—त्रितः परिधीरिव । देवानां हविल्लेपनिर्घर्षणाय अग्नेः सका-
 चादप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति प्रथम पुरुषा जहिरिः । तथा च तैत्तिरीयैः समाप्रातम्—'सोहारेणापः अभ्यरा-
 तयत् तत एकतो जायत, स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोजायत'
 इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायाश्चरिः परिषयः परिषायकाः कूपस्याच्छादकाः
 स्थापिताः । तान्यथा सोऽभिनत्तद्वत् ।' इति श्रीमत्सायणाचार्याणाम् । अत्र यत्र यत्र मन्त्रास्तोरामर्थाश्च नि-
 र्दिष्टाः तत्र मन्त्रनिर्देशप्रयोजनं स्पृष्टमेव । विशेषतोऽर्धनिर्देशप्रयोजनं च जपकाले सत्तन्मन्त्रार्थज्ञानं ताव-
 दवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा जपस्य न सम्यक् फलनिष्पत्तिरिति 'तत्रपस्तदर्थमावन्म्' इति श्रीमत्पतञ्जलि-
 छतयोगसूत्रादवमन्यते इति शेषम् ।

अपरपक्षः कृष्णपक्षः न तु महालयः । तस्य तत्र निषेधात् । मदनरत्रेपि मरीचिः—
 'प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादाौ च युगादाौ च तन्मासोरु-
 भयोरपि ॥ ' इति । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव व्याचख्यौ ।
 अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तशुक्तमृग्विधाने—' नैयस्यद्यावामन्त्रं च शतवारं तदा ज-
 पेत् । युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥ ' इति । अत्र समुद्रस्नानं प्र-
 शस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये सौरपुराणे—' युगादाौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लव-
 णोदधौ । गोसहस्रमदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हियत् ॥ तत् फलं लभते मर्त्यो भूमिदा-
 नस्य च ध्रुवम् ॥ ' इति । अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगा-
 दिनिर्णयः ॥'

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । त-
 दुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभविष्ययोः—' वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां
 पुनर्वसौ । निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः समये हरिः ॥
 परशुरामज- स्त्रोचगैः पद्मप्रद्वैर्युक्ते मिथुने राहुसंस्थिते । रेणुकायास्तु यो
 कर्मादवतीर्णो हरिः स्वयम् ॥ ' इति । दिनद्वये तद्ब्रह्माप्तावंशतः समव्याप्तौ च परा ।
 अन्यथा पूर्वैव । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—' शुक्या तृतीया वैशाखे शुद्धोषोष्या दिनद्वये ।
 निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥ ' इति ॥

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—'वैशाखे
 गङ्गोत्पत्तिः शुकसप्तम्यां जहनुा जाह्नवी पुरा । क्रोधात् पीता पुनस्त्वक्ता कर्ण-
 ष्वथ । रन्ध्रात् दक्षिणात् ॥ तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ' इति ।
 अत्र शिष्टाचारात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तद्ब्रह्माप्तावव्याप्तावेकदेशव्याप्तौ
 वा पूर्वा । युग्मवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिःशास्त्रे—'पञ्चाननस्यौ गुरुभूमि-
 युत्रौ मेपे रविः स्याद्यदि शुकपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात

१—' न यस्य यात्रापृथिवी भद्रव्यचो न सिन्धवो रजसो धन्तमानशुः । नोत स्वर्गिं मदे अस्व युध्यत
 एको अन्यशत्रुपे विश्वमागुपह ॥ ' इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । 'यस्वेन्द्रस्य व्यचो न्यापनं यात्रापृथिवी
 यात्रापृथिव्यां नान्वानशाते प्राप्तुमद्यमर्थे बभूवतुः, तथा रजसोऽन्तरिक्षलोकेऽस्य उपरि सिन्धवः स्वन्दनशी-
 ला आपः यस्वेन्द्रस्य जेजसोऽन्तमवमानं नानशुः न प्रायुः । उत अपि च योमपानेन मदे हर्षे एति स्वर्गिं
 स्त्रीहृत्तृष्टिं पृथादि युध्यतः युध्यमानस्यास्वेन्द्रस्य नटस्यान्तं पृथादयो न प्रायुः । अतः दे रन्द्र, एवस्त्वं
 अन्यत् स्वव्यतिरिक्तं शिर्षं सर्वं भूतजातं आगुपह अगुपह पृष्टये । स्रष्टमपि भूतजानं त्वदपीनगमूदिति
 भावः । ' इति । अनेन य एवमपरिनिगम्यतिरीश्वरत्वं अस्माकं विहितकर्माकारणत्वं दोषं परिहर्तुमपि धन-
 योऽसीति भावोऽन्यथेयः ।

वैशाखशुक्र-
दारयी ।

इतीह योगः ॥ अस्मिस्तु गोभूमिहिरण्यवस्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रसमनामयत्वं मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥' इति । पञ्चाननः

सिंहः, पाशाभिधाना तिथिर्द्वादशी, करभो हस्तः ॥

वैशाखशुक्रचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं

हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—'वैशाखे शुक्रपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे । मज्जन्मसंभवं पुण्यं

व्रतं पापप्रणाशनम् ॥ वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम संतुष्टिकारणम् ॥' इति ।

दिनद्वये तद्व्याप्त्यावंशतः समव्याप्तौ च परा । विषमव्याप्तौ त्वधिकव्या-

प्तिमती दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा । परदिने गौणकालव्याप्तेः सच्चात्पूर्वदिने च तदभा-

वात् । यत्तु—'ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।' इत्युपक्रम्य—'परिधाय

ततो वासो व्रतकर्म समारभेत् ।' इति तत्रैवोक्तं तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न

त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पूर्वोक्तवचनविरोधात् । 'वैशाखस्य

चतुर्दश्यां सोमवारेनिलर्क्षके । अवतारो नृसिंहस्य मदोपसमये द्विजाः ॥' इति टोडरा-

नन्दे स्कान्दात् । 'कूर्मः सिंहो बौद्धकल्की च सायम्' इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवच-

नाच्चेति केचित् । तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात् हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

'मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।' इत्युपक्रम्य—'स्वातीनक्षत्रयोगे च श-

निवारे तु मद्गतम् । सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥ पुंसां सौभाग्ययो-

गेन लभ्यते दैवयोगतः । सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥ एतदन्यतरे

योगे मद्दिनं पापनाशनम् । केवलेपि प्रकर्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम् ॥ अन्यथा नरकं

यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥' इत्युक्त्वा—'ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले

जले ।' इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरार्धे वणिजे करणे

मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते । संध्यायां जन्म तु काप्यनुक्तेर्मौर्ख्यकृतं, तद्वशाद्भिर्ण-

यश्च हेय एवेति । तथा इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । तदुक्तं तत्रैव—'स्वातीनक्षत्रयोगे

च शनिवारे च मद्गतम् । सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥ पुंसां सौभा-

ग्ययोगेन लभते दैवयोगतः । एभिर्योगैर्धिनापि स्यान्मद्दिनं पापनाशनम् ॥ सर्वेषा-

मेव वर्णानामधिकारोस्ति मद्गते । मद्गतैस्तु विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः ॥' तथा—

'सिंहः स्वर्णमयो देवो मम संतोषकारकः ।' तथा—'विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लङ्घयेत्पा-

पकृन्तरः । स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥' इदं च संयोगव्यक्तव्यन्यायेन

नित्यं काम्यं च । अथात्र विशेषः—मध्याह्ने मृद्गोमयतिलामलकफलानं कृत्वा—'नृ-

सिंह देवदेवेश तव जन्मदिने शुभे । उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥' इति

मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले—'ह्रींमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्या

लक्ष्म्यास्तथैव च । पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥ यथाशक्ति तथा कुर्या-

द्विचशाठ्यविवाजितः ॥' इत्युक्तम् । नृसिंहमूर्तिं शक्या कृतं सुवर्णसिंहं च कलशो-
परि संपूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः संपूज्य—'नृसिंहाच्युत देवेश ल-
क्ष्मीकान्त जगत्पते । अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥' इत्याचार्याय
दत्त्वा—'मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति चापरे । तांस्त्वमुद्धर देवेश दुस्तराद्भवसा-
गरात् ॥ पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुवारिभिः । तीव्रैश्च परिभूतस्य महादुःख-
गतस्य मे ॥ करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते । श्रीनृसिंह रमाकान्त भ-
क्तानां भयनाशन ॥ क्षीराम्बुधिनिवासिस्त्वं चक्रपाणे जनार्दन । व्रतेनानेन देवेश
शुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥' इति प्रार्थयेदिति संक्षेपः ॥

वैशाखपूर्णिमास्यां विशेषोपराके जावालिनोक्तः—'श्रतान्मदकुम्भं च वै-
शाख्यां च विशेषतः । निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥ सुवर्णतिलयु-
वैशाखपूर्णि-
मास्यायुक्तं-
स्मादिदानीम् ।
वर्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च । तर्पयेद्दुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपो-
हति ॥' इति । उदकुम्भदानमन्त्रस्त्वक्षर्यवृत्तीयामकरणे उक्तः । भवि-
ष्येपि—'वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोतीय पूजिताः । स्नानदानविहीनास्ता न
नेयाः पाण्डुनन्दन ॥' अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—'कृष्णाजिते
तिलान् कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति यस्तु विमाय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥'
इति ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसूनुकमलाकरभट्टकृते कालनिर्णयसि-
न्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

वृषसंक्रान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥
ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतमुक्तं माघवीथे भविष्ये—'भद्रे कुरुष्व यत्ने-

ज्येष्ठशुक्ल-
तृतीयायां रम्भा-
व्रतम् ।

न रम्भाख्यं व्रतमुच्यते । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतपरा ॥'
इति । सा पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपै-
तकी । कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संमुखी तिथिः ॥' इति स्का-

न्दोक्तेः ॥

ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुपतं हेमाद्रौ ब्राह्मे—'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द-
शमी हस्तसंयुता । हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति । वाराहेपि—'द-

दशहराव्रतम्

शमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुभेहनि । अवतीर्णा यतः स्वर्गात् हस्तर्षे
च सरिद्वरा ॥ हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति । स्कान्दे

तु दशयोगा उक्ताः । तथा—'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । व्यतीपाते
गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति ।
अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयं च यत्रैव योगबाहुल्यं संव ग्राह्या । यो-

ठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गा-
जले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोपि तत्फलमाप्नोति
गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति । स्तोत्रं च प्रतिपदादिदशमीपर्यन्तं दिनष्टद्विसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र च सर्वोपि विस्तरः स्तोत्रादि च भट्टकृतत्रिस्थलीसेतो-
रचधेयः । विस्तरमीतेस्तु न लिख्यते । एवं कुर्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे—‘एवं कृत्वा
विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः । उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वान्
कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’ इति च । अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रति-
ष्ठादिनत्वाद्विशेषेण पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये—‘ज्येष्ठे मासे सिते
पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।
इति दशहरा ॥

ज्येष्ठशुक्लका
दशीनिर्णय ।

ज्येष्ठशुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य विभ्रेभ्यो
जलकुम्भान् दद्यादिति निर्णयामृते उक्तम् । मदनरत्ने स्कान्दे—
‘ज्येष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा । निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान्
सशर्करान् ॥ प्रदाय विभ्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ॥’

विश्वामित्राय नन्दिन्ये ते नमो नम ॥ पृथ्व्यै शिवायै च सुप्रपाये नमो नमः । शान्तायै च वरिष्ठायै वर-
दायै नमो नमः ॥ उक्तायै सुप्रसोम्यै च उज्जीविन्यै नमो नमः । प्रक्षिप्त्यायै प्रक्षदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥
प्रणतातिप्रमज्जिन्यै जगन्मात्रे नमोस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै महलायै नमो नमः ॥ शरणागतदीनार्तपरि-
णपरायणे । सर्वस्वातंहरे देवि नारायणि नमोस्तु ते ॥ निर्लेपायै दुर्गहृन्ध्वयै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे
हुन्य नमस्ते मोक्षदे सदा ॥ गङ्गे ममाप्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्वयोरेहि त्वयि गङ्गे
मे प्यितिः ॥ वादी त्वमन्ते मध्ये च सर्वे त्व मां गते शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्व हि नारायणः परः ॥
गङ्गे त्व परमात्मा च शिवस्तुभ्य नमः शिवे । य इद पठति खोन मत्तया नित्य नरोपि यः ॥ शुभ्रयाव
ध्रुव्या युक्तः कायवाङ्चित्तसर्भवेः । दशपा सस्थितैर्दीपै र्वरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रिय
ब्रह्मणि लीयते । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसयुता ॥ तस्या दशम्यामेतच्च खोन गङ्गाजले स्थितः ।
यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोपि तत्फलमाप्नोति गङ्गा संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादाने
हिंसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविध स्मृतम् । पाहृष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वश ॥
असप्तपद्मप्रलापश्च वाङ्मय स्याच्छुभ्रविधम् । परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टनिन्दनम् ॥ वितथामिनिवेशश्च मानस
त्रिविध स्मृतम् । एतानि दश पापानि हर त्व मम जाह्वि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता ।
त्रयत्रिंशच्छत पूर्वान् पितृभय पितामहान् ॥ उद्धरत्येव ससारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो भगवत्यै दश-
पापहरायै गङ्गायै नारायण्यै देवत्यै शिवायै दशायै अमृतायै विश्वरूपिण्यै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ सितमकर-
निषण्णा शुभ्रवर्णा त्रिनेत्रां करपूतकलशोत्पलामख्यभोग्याम् । विभिद्विरिद्वरूपा सेन्दुकोडीरुण्डा कण्डितलि-
तदुकूला जाह्वर्यां तां नमामि ॥ आदावादिपितामहस्य निगमन्यापरपात्रे जलं पथात्पनगशायिनो भगवतः
पादोदक पावनम् ॥ भूय शम्भुजटाविभूषणमणिर्जैहोमहंभोरिय देवी कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दर-
ते ॥ गङ्गा गङ्गेति यो भूयाशोचनाना शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोचं च गच्छति ॥’ इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दभविष्ययोः—‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे’ इत्युपक्रम्य—‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारान्नि स्थिरा भवेत्’ इति अन्तेप्युपसंहृतम् । ‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् । चीर्णं पुरा महा-

सावित्रीव्रत
निर्णय ।
भक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति । दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियन्ते । एतच्चा-
मावास्यायामभ्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—‘अमायां च तथा ज्येष्ठे वटमूले
महासती । त्रिरात्रोपोपिता नारी विधिनानेन पूजयेत् ॥’ इति । मदनरत्ने त्विदं
वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा ज्येष्ठे’ इति पठित्वा ज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तम् । तथा—‘अशक्तौ तु
त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोपणम् ॥’ इति । तच्च
पाश्चात्या आद्रियन्ते हेमाद्रिसमयोद्द्योतादिषु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तच्च नेदानीं
प्रचरति । गौडास्तु—‘मेघे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् । ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां
सावित्रीमर्चयन्ति याः ॥ वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाम्बुषुः ॥’ इति परा-
शरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनद्वये तद्व्याप्तौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र
पूर्णिमामावास्ये पूर्वविद्धे ग्राह्ये । ‘भूतविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।
वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥’ इति ब्रह्मवैवर्तात् । स्कान्देपि—‘भूतविद्धा
सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन ॥’ इति ।
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेपि—‘प्रतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री वटपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव
नोपोष्याः परसंयुताः ॥’ इति । यदा खण्डादशघटिका चतुर्दशी तदा परा ग्राह्या ।
‘पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः । नाढ्योष्टादश भूतस्य स्पृशेत्तच्च परेऽ-
हनि ॥’ इति माधवोक्तेः । वस्तुतस्तु—‘भूतोष्टादशनाडीभिर्दूपयत्पुत्ररां तिथिम् ।’ इत्य-
स्य व्रतान्तरे सावकाशत्वाद्विशेषप्रवृत्तपूर्वविद्धाविधायकवचनेन तस्य वाधादष्टादश-
नाडीवेषेपि पूर्वैवेत्ययं पन्थाः साधुः । अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रिरात्रिसंपत्ति-
र्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः प्रधानत्वात् । अयं निर्णयोऽमायामपि
ज्ञेयः । पारणं तु पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेषाः परिभाषायामुक्ताः । अत्र विशेषो भविष्ये—‘शुहीला
वास्तुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते ॥ सावित्री-
मतिमां कुर्यात्सौवर्णीं वापि मृन्मयीम् । सार्धं सत्यवता सार्ध्वीं फल-
नैवेश्यदीपकैः ॥ रजन्या कण्ठसूत्रैश्च शुभैः कुङ्कुमकेसरैः ॥’ पूजयेदिति
शेषः । रजनी हरिद्रा, कण्ठसूत्रं सौभाग्यतन्तुः । ‘सावित्र्याख्यानकं वापि वाचयीत
द्विजोत्तमैः । रात्रौ जागरणं कृत्वा मभाते विमले ततः ॥ तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्र-
णिपत्य क्षमापयेत् ॥’ इति । मन्त्रस्तु—‘सावित्रीयं मया दत्ता सहिरण्या महासती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मणः प्रतिगृह्यताम् ॥ व्रतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नामुपात्
कचित् ॥' इति ॥

ज्येष्ठपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे—'ज्येष्ठे मासि तिलान् दद्यात्
पौर्णमास्यां विशेषतः । अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥' विष्णुरपि—

ज्येष्ठपौर्णमासा
तिलादिदानवि-
धिः । 'ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्स्याचस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन नराधिपत्यमाप्नोति'
इति । हेमाद्रौ ज्योतिषे—'ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पौर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥' इति । इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाह्निकी
ग्राह्या । विशेषस्तु चैत्रे उक्तः । तथाऽपराके वामनपुराणे—'उदकुम्भास्तुदानं च
तालवृत्तं सचन्दनम् । त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु ॥' इति ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः समाप्तः ॥
मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् ॥

आपादशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः । तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कान्दे—'आपादस्य
सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रामं वै भद्रया

आपादशुक्ल-
द्वितीया । सह ॥ यात्रोत्सवं प्रवर्च्याथ प्रीणयेत् द्विजान् बहून् ॥' तथा—'ऋक्षा-
भावे तियो कार्या यात्रासौ मम पुण्यदा ॥'

आपादशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्न्यापिनी ग्राह्येति
प्रागुक्तम् । आपादशुक्लद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये
—'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती— । संगमेन हि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥'

आपादशुक्ल-
दशमी । अस्यार्थः—आपादभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रवणरेवतीयोगे
पारणं न कुर्यादिति । अत्र यद्यप्येतावदेवोक्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपाद

एव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्मे—'मैत्राक्षपादे स्वपितीह विष्णुः पौष्णान्त्यपादे प्रतिबोध-
मेति । श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति सृष्टिं प्रबोधं परिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥' इति । वस्तुतस्तु
पूर्ववचनमिदं च निर्मूलम् ॥

अत्रैव विष्णुशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—'एकादश्यां तु शुक्लायामापादे
भगवान् हरिः । भुजङ्गशयने शेते क्षीराणवजले सदा ॥' इति । कल्प-

आपादशुक्ल-
द्वादश्यां विष्णु-
शयनोत्सवः । तस्यार्थः—'क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आपादयां संविशेद्धरिः । निद्रां त्य-
जति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेत्सदा ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं

व्यपोहति । हिंसात्मकेस्तु किं तस्य यज्ञः कार्यं महात्मनः ॥ मखापे च प्रबोधे च
पूजितो येन केशवः ॥' टोडरानन्देपि स्कान्दे—'आपादशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहो-
त्सवम् ।' अयं द्वादश्यामप्युक्तः । 'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । आदि-

ध्यावसानेषु मखापावर्तनोत्सवाः ॥ निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त-

नम् ॥ ' अत्र पादयोगेपि द्वादश्यामेव कारयेत् । ' आभाकारूपेषु मासेषु मिथुने माधवस्य च । द्वादश्यां शुकपक्षे च प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥ ' इति भविष्योक्तेः । ' द्वादश्यां संधिसमये नक्षत्राणामसंभवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥ ' इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाहोमात्रं विवक्षितम् । ' पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वादयेन्मुहुः । ' इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः । अत्रैकादशीद्वादश्योर्देशभेदेन व्यवस्था । इदं च मलमासे न कार्यम् । ' ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् । ' इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि—' एकादश्यां तु गृहीयात्संक्रान्तौ कर्कटस्य च । आपाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥ ' इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् । ' मिथुनस्यो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विरापाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ ' इति तत्रैव मोहचूलोचरोक्तेः ॥

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—' आपाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥ ' इति । अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तम्—' वार्षिकं चतुरो मासान् बाहयेत् केनचिन्नरः । व्रतेन नोचेदामोति किल्बिषं वत्सरोद्भवम् ॥ असंभवे तुलार्केपि कर्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥ ' इति । तेना-
चातुर्मास्य-
व्रतारम्भः ।

पाठशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां पूर्णमास्यां वारम्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव । तदुक्तं हेमाद्रौ भारते—' चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्तिके शुकपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥ ' इति । अस्यारम्भः शुक्रास्तादावपि कार्यः । ' न शैशवं न मौढ्यं च शुकगुर्वोर्न वा तिथेः । खण्डत्वं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्यविधौ नरः ॥ ' इति हेमाद्रौ वृद्धगार्ग्योक्तेः । इदं च द्वितीयाद्यारम्भविषयम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचमध्येपि द्वितीयाद्यारम्भो भवति । ' अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् । व्रतमेतन्नरः कृता मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ' इति भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दोक्तेः । ' आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् । ' इति विष्णुवचनाच्च । यत्तु—' असंक्रान्तं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि । मलमासमशौचं च वर्जयेन्मतिमाध्वरः ॥ ' इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यप्रकरणे भविष्यवचनं तत् पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदसंबद्धं मध्ये पठितमिति ज्ञेयम् । अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्चातुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । प्रकरणनिवेशेपि वा प्रथमारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रतप्रयोगाणां भिन्नतादाशौचादि-

१—अत्र केचित् निषिद्धस्यास्तादेः सामान्यतः प्रतिप्रसवे गौरवाद्वितीवारम्भपरत्नमित्यर्थः । षष्ठतल्लु वर्णभेदे व्रतैक्ये मानाभावात् सर्वोऽपि प्रथमारम्भ एवेति युक्तम् । अत्र एत ' इदं न—' इत्यादिपाठो बहुषु पु-
राकेषु न दृश्यते इत्याहुः ।

पाते द्वितीयादिप्रयोगो न भवत्येवेत्याहुः । तत्र । 'प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं वै संस्मरन् हरिम् । देहान्तेतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥ मोदते विष्णुलोकेसौ यावदाभूतसंपुत्रम् ॥ ' इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः । इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् । 'शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके । कृत्वा व्रतस्य नियमं यथोक्तफलभागभवेत् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ

भविष्ये—'महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः । जातीकुसुममालाभि-
मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥ सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥ एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः । प्रभापे-
ताग्रतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेच्युत ॥ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नं सिद्धिमायात् प्रसादाच्च केशव ॥ गृहीतेस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् । तदा भवतु संपूर्णं सत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ गृहीतेस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं मृतो ह्यहम् । तन्मे भवतु संपूर्णं सत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ' इति । तत्र भार्गवार्चनदी-
पिकायां वृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—'श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा । दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥ ' इति । स्कान्देपि चातुर्मास्यकल्पे—

चातुर्मासे भ-
क्ष्यामक्षयनिर्णय-
'चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् । प्रथमे मासि क-
र्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥ द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रत-
मनुचमम् । पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थेपि निशामय ॥ द्विदलं बहुवीजं च वृन्ताकं च विवर्जयेत् । नित्यान्येतानि विभेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥ ज-
म्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् । कूष्माण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मासे त्यजे-
द्दुधः ॥' तथा—'विशेषाद्ददरीं धात्रीं कूष्माण्डं तित्तिर्णीं त्यजेत् । जीर्णं धात्रीफलं
ग्राह्यं कथंचित् कायशोधनम् ॥' इति । तीर्थसौख्ये स्कान्दे—'वार्षिकांश्चतुरो मा-
सान् प्रसुप्ते वै जनार्दने । मञ्जुत्वादिशयनं वर्जयेन्नक्तिमान्नरः ॥' अतृतां वर्जये-
द्धार्यां मांसं मधु परौदनम् । पटोलं मूलकं चैव वृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥ अभक्ष्यं
वर्जयेद्दूरान्मसूरं सितसर्पपम् । राजमाषान् कुलित्यांश्च आशुधान्यं च संत्यजेत् ॥
शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादिषु संत्यजेत् ॥' अत्र त्यजेदिति वर्जनसंकल्परूपः
पर्युदासो ज्ञेयः । व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—'शाकाख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यमरको-
शस्य 'शक्यतेऽशितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्थामिना व्याख्यानात् व्यञ्जनमात्रस्य
निषेधमाचक्षते । अन्ये तु शाकशब्दस्य पत्रादिदशविधशाके योगरूढत्वात् योगाच्च
रूढवर्लीयत्वात् सूपादीनामपि त्यागापत्तेश्च तत्प्रत्याचक्षते । तेन 'मूलपत्रकरीराग्र-
फलकाण्डाधिरूढकाः । लक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥' इति क्षीर-

स्यामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अधिरूढकः अङ्कुरः । वस्तुतस्तु—‘तत्तत्कालोद्भवाः शाका वर्जनीयाः प्रयत्नतः । बहुबीजमवीजं च विकारीं च विवर्जयेत् ॥’ इति भविष्यवचनात्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशाकानां निषेधः । अत्र तत्कालोद्भवजातीयत्वं विवक्षितम् । तेनातपादिशोपितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषेधः । अत्र तत्कालोद्भवत्वमात्रं विवक्षितं, न तु तन्मात्रकालोद्भवत्वं, गौरवात् । तेनान्यकालोद्भवानां तत्कालोद्भवानां च बिम्वादीनां निषेधः । अत्र तत्कालोद्भवा इति बीप्सावशात् स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमित्यनेकबीजमिति केचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवा यत्र बहवस्तदित्यन्ये । अवीजं कन्दलादि । वस्तुतस्तु इदं महानिबन्धेष्वभावात्निर्मूलमेव । आचारमदीपे—‘वृन्ताकं च कलिङ्गं च विल्वौदुम्बरभिःसटाः । उदरे यस्य जीर्यन्ते तस्य दूरतरो हरिः ॥’ तथापराकं देवलः—‘ब्रह्मचर्यं तथाशौचं सत्यमामिपवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिपानि चोक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पात्रे—‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्मांशु जम्बीरं वीजपूरकम् । अयज्ञशिष्टमापादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टमामिपम् । रुच्यं तत्तद्देशलभ्यं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’
 आमिपपरिगणनम् ।
 पात्रे कार्तिकमाहात्म्ये—‘गोच्छागीमहिषीदुग्धादन्यदुग्धादि चामिपम् । धान्ये मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥ द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा । ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवसंस्थितम् ॥ आत्मार्थं पाचितं चान्नमामिपं तत् स्मृतं बुधैः ॥’ तथा—‘निष्पावान् राजमापांश्च मसूरं संधितानि च । वृन्ताकं च कलिङ्गं च सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’ संधितानि लवणशाकादीनि । तत्रैव विष्णुधर्म—‘चतुर्ष्वपीह मासेषु हविष्याशी न पापभाक् ।’ हविष्याणि तु पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये—‘हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यं मुक्ता यवास्तिलाः । कलायकङ्कुनीचारवास्तुकं हिलमोचिका ॥ पष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् । कन्दः सैन्धवसासुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥ पयोनुद्धृतसारं च पनसाप्रहरीतकी । पिप्ली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिन्तिणी ॥ कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुहमैक्ष्वम् । अतैलपकं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥’ इति । सितास्त्रिंशं अनूपमपकं धान्यं च तन्दुलाः । केमुकं ‘केमुता’ इति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः । ‘कलायस्तु सतीनकः’ इत्यमरः । ‘बडुरी’ इति प्रसिद्धं धान्यम् । मदनरत्रेष्वेवम् । अगस्तिसंहितायां हैमन्ताद्युक्ता—‘नारीकेलफलं चैव कदली लवली तथा । आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥ व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥’ अन्यान्यपि

हविष्यपरिसंख्यानम् ।

व्रतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—‘स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः ॥ गृ-
ह्नीयान्निपमानेतान् दन्तधावनपूर्वकान् । तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक्
पृथक् ॥ मधुरस्वरो भवेद्राजा पुरुषो गुढवर्जनात् । तैलस्य वर्जनाद्वा-
लविशेषाः । जन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ॥ कटुतैलपरित्यागाच्छुनाशः प्रजायते ।
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जा-
यते ॥ घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्तिग्धतनुर्भवेत् । शाकपत्राशनाद्भोगी अपक्वादो-
मलो भवेत् ॥ भूमौ प्रस्तरशायी च विभो मुनिवरो भवेत् । एकान्तरोपवासेन ब्र-
ह्मलोके महीयते ॥ धारणान्नखरोम्णां च गङ्गास्नानफलं लभेत् । मौनव्रती भवे-
द्यस्तु तस्याज्ञास्वललिता भवेत् ॥ भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥ हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्र-
जेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्म्यान्विशेषतः ॥ पष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्प-
स्थायी भवेदिति । पर्णेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥ गुडवर्जी नरो दद्या-
त्तद्भृतं ताम्रभाजनम् । सहिरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ॥ सुप्ते देवे तु यो
पिण्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् । पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पत्रकैस्तथा ॥ स
याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥’

अथैषां समाप्तौ कार्तिक्यां दानानि । ‘एकभुक्तव्रते दम्पती संपूज्य धेनुर्देया,
व्रतविशेषेण नक्ते वस्त्रयुगं, एकान्तरोपवासे गौः, भूशयने शय्या, पष्ठकालभोजने
दानानि । गौः, व्रीहिकोधूमादित्यागे हैमव्रीह्यादि, कृच्छ्रे योगुगं, शाकाशने
गौः पयोव्रते च, दधिमधुघृतव्रतेषु वासो गौश्च, ब्रह्मचर्ये स्वर्णमूर्तिः, ताम्बूलव्रते
वासोयुगं, मौने घृतकुम्भो वस्त्रयुगं घण्टा च, देवाग्रे रङ्गमालिकाकरणे धेनुर्हैमपत्रं
च, दीपिकाव्रते दीपिका वासोयुगं च, भूमिभोजने पर्णभोजने च कांस्यपात्रं गौश्च,
चतुष्पथदीपे गोप्रासे च गोघृषा, प्रदक्षिणशते वस्त्रम्, अनुक्तेषु स्वर्णं गौश्च’ इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पात्रे—‘शयनीवोधिनीमध्ये शमीदूर्वा-
पमार्गकैः । भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयेत् कदाचन ॥ हेमाद्रौ पात्रे—‘आपाढादि-
चतुर्मासान्भ्यङ्गं वर्जयेन्नरः । समाप्तौ च पुनर्देद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥ आपाढा-
दिचतुर्मासं वर्जयेन्नरकृन्तनम् । वृन्ताकं गृह्णन् चैव मधु सर्पिर्पटान्वितम् ॥ कार्ति-
क्यां तत्पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥’ अन्यान्यपि केशकर्तृनादिवर्जनसंकल्पानुरू-
पाणि पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोडरानन्दे स्कान्दे—‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्या-
न्मासोपवासकम् । अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥’

अत्रैव तसमुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—‘शयन्यां चैव दो-

पिनी ग्राह्या । अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ वामनपुराणे—‘पौर्णमास्या-
 शिवशयनो
 त्स्वप ।
 शुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैश्याघ्रे च जटाभारं समुद्ध्याद्विवर्षणा॥’
 मदनरत्नेष्वेवम् । इयं च प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र
 त्रिमूहूर्ता चेत् परैवेति संन्यासपद्धतौ । ‘त्रिमूहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व शौरप्रणामयोः ।’
 इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते
 निर्णयसिन्धौ आपाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रान्तौ पूर्वं त्रिंशद्दण्डाः पुण्यकालः । सूर्योदयोत्तरं संक्रमे तु परत एव
 पुण्यम् । रात्रौ तु निशीधात् प्राक् परतश्च संक्रमेऽपराके हेमाद्यनन्तभट्टादिमते पूर्वोत्त-
 कर्कसंक्रान्ति-
 निर्णयः ।
 रदिनयोः पञ्च नाड्यः पुण्यकालः । ‘धनुर्मानावतिक्रम्य कन्यां च
 मिथुनं तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥ दिनान्ते पञ्च
 नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदयेपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’ इति
 स्कान्दोक्तेः । ‘पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभ्रमसंक्रान्तिपरम् । वक्ष्यमाणवचो-
 विरोधात्’ इत्युक्तं मदनरत्ने । तेनायमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पञ्च नाड्यः
 पुण्यकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च नाड्यः पुण्यकालः । विषुवतोस्तु
 पूर्वदिने पञ्चापरदिने च पञ्चेति वाक्यान्तरानुरोधात् । तेन हेमादिमाधवयोः सर्व-
 वचनानां चाविरोधः । माधवमते तर्धरात्रे तद्ूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने पूर्वमेव
 दिनं ग्राह्यम् । ‘यावन्नोदयते रविः’ इति वृद्धगार्ग्योक्तेः । ‘मिथुनात् कर्कसंक्रा-
 न्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः । प्रभाते वा निशीथे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’ इति
 भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दाक्षिणात्यास्तेतदेवाद्विद्यन्ते । अत्र रात्रावपि
 स्नानादि भवतीत्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा कर्कं केशादि-

१-आपाढेऽधिमासे सति तस्मिन्वर्षे एव शुद्धापाढे कोकिलाप्रतकारणप्रदायस्तु निर्मूलः । तथाच प्र-
 तराने वाराहे—‘आपाढे द्वौ यदा त्यातां कोकिलायास्तदाचर्नम् । तथा या कुरुते नारी न सा वैषव्यमाप्नु-
 यात् ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रैः पौराणिकैर्युतम् । मलमासे त्वतिक्रान्ते शुद्धापाढे समायते ॥’ इत्युक्तिस्तु
 मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव प्रतनिर्णयपरः । इति चर्मसिन्धुकाराख्यः । २-संन्यासिनां ब्राह्मणोऽस्यावास-
 सकल्पाह्मवेन क्षौरव्यासपूजादिक विहितम् । तत्रादौ क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्तानानि प्राणायामादि-
 विधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजान्ते ‘असति प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासाविह वसाभि’ इति
 मनसा संकल्प्य—‘अहं तावन्नियत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्राशपि प्राणिसङ्घं वत्सं दृश्यते ॥
 अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षान्धिं श्रुतिसधयान् । स्यास्यामथतुरो मासानत्रैवासाति वाचके ॥’ इति वाचिकसकल्पं
 कुर्यात् । ततो एहस्था. प्रतिभ्रूयुः—‘निबरान्तु मुखेनान गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च श्रुत्या करि-
 ष्यामो नव मुदा ॥’ इति विशेषो धर्मेसिन्धावुक्तः । अन्योऽपि सवित्तरविधिस्तत्र एवावगन्तव्यः ।

कर्तनं निपिद्धम् । 'कुम्भे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ । रोमखण्डं घृ-
हस्थस्य पितृन् प्राशयते यमः ॥' इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णये
गुरुभिः ॥

अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावत्रिः—'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो र-
जस्वलाः । न स्नानादीनि कर्माणि तामु कुर्वीत मानवः ॥' इदं च क्षुद्रनदीषु ।

'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तामु स्नानं न कुर्वीत
वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥' इति व्याघ्रोक्तेः । मात्स्ये लगत्योदयाव-
धित्वमुक्तम् । 'यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणः । ताव-

द्रजोमहानद्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥' करतोया अल्पतोयाः । तथा कात्या-
यनः—'याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि । तामु प्राहृपि न स्नायादपूर्णे

दशवासरे ॥' इदं चापदि । स्मृतिसंग्रहे—'धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न वि-
द्यते । न ता नदीशब्दबहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥' महानदीषु तु भविष्ये

उक्तम्—'आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः । त्रिदिनं च चतुर्थेहि शुद्धाः
स्युर्जाह्ववी यथा ॥' महानद्यश्च ब्राह्मे—'गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥ भागीरथी नर्मदा च यमुना च
सरस्वती । विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ॥ द्वादशैता महानद्यो

देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ॥' मदनत्रये पुराणान्तरे—'महानद्यो देविका च कावेरी वज्ररा
तथा । रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ त्र्यहं नृप ॥' कात्यायनः—'कर्कटादौ

रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् । चन्द्रभागा सती सिन्धुः शरयूर्नर्मदा तथा ॥'
इदं गङ्गाद्यतिरिक्तविषयम् । गङ्गा च यमुना चैव पुत्रजाता सरस्वती । रजसा

नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥ शोणसिन्धुहिरण्याख्याः कोकलोहितधरराः ।
शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः ॥' इति देवलोक्तेः । यत्तु—'प्रथमं कर्कटे

देवि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।' इत्यादि वचनं तज्जाह्ववीभिन्नगोदावर्षादिगङ्गान्तरप-
रमिति मदनत्रये । अन्ये त्वन्तर्गतं रजोविषयम् । 'गङ्गा धर्मद्रवा पुण्या यमुना च सर-

स्वती । अन्तर्गतं रजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥' इति निगमोक्तेः । तीरवा-
सिनां तु रजोदोषो नास्ति । 'न तु तत्तीरवासिनाम्' इति निगमोक्तेः । रजो-

दुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् । 'गङ्गाम्मसा समायोगाद्दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।'
इति मात्स्योक्तेः । नूतनकूपादौ तु योगयाज्ञवल्क्यः—'अजा गावो महिष्यश्च ब्रा-

ह्मणी च प्रसूतिका । भूमेर्नैवोदकं चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥' इति । क्वचित्त्वदोष-
माह व्याघ्रपादः—'अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् । रजोदुष्टेपि पयसि ग्रा-
मभोगो न दुष्यति ॥' गौडास्तु—'अन्येनापि समुद्धृते' इति द्वितीयपादे पाठः ।

तेनोद्धृते न दोषः । तथा च तासु स्नानं नेति प्रागुक्तम् ' इत्याहुः । वशिष्ठोपि-
' उपाकर्मणि चोत्सर्गे भेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥'
इत्यलं विस्तरेण ॥

श्रावणशुक्ल-
चतुर्थी पर्ययुक्ता ।

श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूत्राख्या गुर्जरेण प्रसिद्धा । सा परयुता
ब्राह्मेति दिवोदासः । श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता । 'मातृविद्धा गणेश्वरे'
इत्यादिवचनात् ॥

श्रावणशुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् । चमत्कार-
चिन्तामणौ—'पञ्चमी नागपूजायां कार्या पट्टीसमन्विता । तस्यां तु तु-
पिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥' इति । 'श्रावणे पञ्चमी शुक्ला
संशोक्ता नामपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥'
इति मदनरत्नेभिधानाच्च । तेन परैवेति । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—'श्रावणे
मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप । द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विपो-
ल्वणाः ॥ पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्म-
णानां च तर्पणैः ॥ ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः । न तेषां
सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥' इति ॥

श्रावणशुक्लद्वादश्यां दधिघ्नतं प्रागुक्तम् । तत्रादीनां लनिषेधः । तत्र दधि-
व्यवहाराभावादिति वक्ष्यते । अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं
हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये—'श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्ये दिवाकरे । द्वाद-
श्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥ द्वादश्यां श्रावणे वापि पञ्च-
म्यामथवा द्विज । आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥' इति । शिवे तु तत्रैव
कालोत्तरे—'आपाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्वनभसोस्तया । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प-
क्षयोरुभयोः समम् ॥' इति । अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं तु दीपिकायाम्—
'गोदोहान्तरिते काले पूर्वैद्युर्वाधिवासनम् ।' इति । गौणकाले रामार्चनचन्द्रिका-
याम्—'पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि । कार्तिव्यवधिभुक्तास्ते कर्तव्यमिति
नारदः ॥ हेमरौप्यताम्रसौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः । कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्या
कर्तवैतैः शुभ्रैः ॥ कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत् । तत्रोत्तमं पवित्रं तु
षष्ठ्या सह शतैस्त्रिभिः ॥ समत्या सहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् । साशी-

१-वासुतोस्ये भक्ष्यामक्षयविकारे ' द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिव्रतम्- ' इत्यादिनेत्यर्थः । अस्मादेव द्वादश्यां
मासं कृतस्य शाकवर्जनव्रतस्य साद्वृतायै 'ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये' इति संकल्प्य ब्राह्मणं संपूज्य-'उपा-
यननिर्दं देव व्रतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवयोय सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥' इत्यादिमन्त्रेण पकामां वा शाकं
दद्यात् । ततो-'दधि मादपदे मासि वर्जयिष्ये यदा हरे ।' इत्येताव संकल्पयेत् । इति भर्गसिन्धुः । २ माद-
पदमासनिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धव्रतविकारे ' एवं दधिव्रते न तत्रादीनां निषेधः ' इत्यादिनेत्यर्थः । . . .

तिना शतेनैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥ साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
उत्तमं तु शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥ कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् पद्मत्रिंशद्ग्रन्थि
शोभनम् । पद्मत्रिंशत् चतुर्विंशद्वादशेति च केचन ॥ चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येके गु-
नयो विदुः ॥ हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये लन्यथोक्तम्—‘अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव
वा । सप्तविंशतिरेवाय ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥ अधमं नाभिमात्रं स्यादरुमात्रं द्विती-
यकम् । मलम्बतो जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥’ शिवपवित्रं तु तत्रैव शैवागमे-
‘एकाशीत्यथवा सूत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया । पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यग्रन्थ्यन्तराल-
कम् ॥ द्वादशाङ्गुलमानानि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा । लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गु-
लकानि च ॥’ इति । अधिकारिणोपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—‘ब्राह्मणः सत्रियो
वेश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च । स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥’
तथा—‘अतोदेवेति पन्थेण द्विजो विष्णो निवेदयेत् । शूद्रस्य मूलमन्तो वा येन वा
पूजयेद्भरिम् ॥’ एतच्च नित्यम् । ‘न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः । तस्य
सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥ तस्माद्भक्तिसमायुक्तेर्नरेर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥’ इति तत्रैकोक्तेः । देवताविशेषे त्रिययोपि
तत्रैव—‘धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गृहः । भास्करश्चण्डिका वा च वासु-
किश्च तथर्षयः ॥ चक्रपाणिर्धनदश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च । प्रतिपत्यभृतिप्वेताः पू-
ज्यास्तिथिषु देवताः ॥ यथोक्ताः शूद्रपक्षे तु त्रिययः श्रावणस्य च ॥’ इति । त-
था हेमाद्रौ कालोत्तरे—‘चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् ।’ इति । तत्र-
कारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—‘ततस्तानि पवित्राणि वेणवे पटले शुभे । सं-
स्थाप्य शुचिवस्त्रेण पिपास्य पुरतो न्यसेत् ॥ अरत्रिसंभितां वेणीं कुर्यात् पद्मत्रिंशता
शुभैः । क्रियालोपविधातार्थं यच्चया विहितं प्रभो ॥ मयैतत् क्रियते देव तव तुष्ट्यै
पवित्रकम् । न मे विप्रो भवेदेव कुरु नाथ दयां मयि । सर्वथा सर्वदा विष्णो मम
सं परमा गतिः ॥ उपनासेन देव सां तोपयामि जगत्पते । कामनोधादयोप्येते न
मे स्युर्ग्रतयातहाः । अद्यप्रभृति देवेश यावद्देशेपिकं दिनम् । तावद्रक्षा तया कार्पा
सर्वस्यास्य नमोस्तु ते ॥’ इति देवं संमार्थ्यं कुम्भं संस्थाप्य तत्र बन्धपात्रे—‘ॐ सां-
त्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भो । विष्णुलोकैतपवित्राय आगच्छेद् नमोस्तु
ते ॥’ अनेन मूलेन चावायोत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णुब्रह्मरुद्रान्, सच्चरजस्तमांसि,
वेदत्रयं, चनमालायां मूर्त्तिं चावाय त्रिमूर्त्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान्, ग्रन्थिषु क्रिया, पारु-
षी, वीरा, विनया, ईशा, अपराजिता, मनोन्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिधेत्वावाय संपूज्य-
‘ॐ सांवत्सररुतार्चायाः संपूर्णफलदोपि यत् । पवित्रारोपणार्थतत्तुरु कं पर ते नमः ॥
विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकरनाशनम् । सर्वकामदं देव तवाङ्गे धारयाम्यरम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलमूत्रं वद्धा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्—‘आमन्त्रितोसि देवेश पुराणपुरोत्तम । प्रातस्तां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥ श्रीरोदधिमहानागशस्यावस्थितविग्रह । प्रातस्तां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥ निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत् पवित्रकम् । सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेस्तु प्रसीद मे ॥ ’ ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अधिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतयुतं पवित्रमादाय—‘ ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् । पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥ पवित्रकं कुरुष्व्वाच यन्मया दुष्कृतं कृतम् । शुद्धो भवाम्यहं देव तत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ’ मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाद्देवताभ्यो नाम्ना समर्प्य महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य—‘ मणिविद्भुममालाभिः ’ इत्यादिभिर्दमनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा शुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—‘ मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा । देवे तं सूत्रसंदर्भे देशकालविवक्षया ॥ ’ अकरणे तु तत्रैव—‘ पवित्रारोपणं काले न करोति कथंचन । तदायुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वापि समाहितः ॥ ’ इत्युक्तम् ॥ इति पवित्रारोपः ॥

श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या । अत्र वक्तव्यो विशेषधैत्रचतुर्दश्यामुक्तः । अथोपाकर्म । तत्र बहुचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—‘अथातः श्रावणे मासे श्रवणसंयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥ दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनवह्निना ॥ ’

उपाकर्मविधिः ।

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरेति हेमाद्रिः । अत्र

हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकापि—‘ तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते । ’ इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेन्यस्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु ‘कर्मद्वयमिदं केचिद्धौकिकाश्री प्रकुर्वते’ इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र ‘अप्यध्याप्यैरन्वारब्धः’ इति सूत्रात् सशिष्यत्वे तदधिकारिकस्याचार्याश्री नान्यस्याप्राचन्यो जुहुयादिति निषेधाद्धौकिक एव । तदभावे तु स्मार्त इति निर्गर्हः । यद्यपि दीपिकायां—‘वेदोपाकृतिरोपधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे’ इति शुक्लपक्षोपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः, वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविरोधिनः सर्वान् प्रति मृच्छति । तथापि श्रावणमाससंबन्धस्य सूत्रोक्तत्वात् कृष्णपक्षेपि कार्यमिति वृद्धाः । तथाच सूत्रम्—‘अयातोध्यायोपाकरणमोपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा । ’ अत्र श्रवणो मुख्योन्ये गौणाः । तस्याहर्द्वययोगे हेमाद्रौ व्यासः—‘ धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्ववेत् । तत् कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥ श्रवणेन तु यत् कर्म शुचिरापादसंयुतम् । संवत्सरकृतोध्यायस्तत्तत्तणादेव नश्यति ॥ ’ इति । गार्ग्योपि—‘ उ-

दयव्यापिनी त्वेव विष्ण्वर्षे चन्द्रिकाद्वयम् । तत्कर्म सकलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं तनन्तकम् ॥
 इति पूर्वेषु रूचरापाठयोगे परेद्युः श्रवणाभावे घटिकाद्वयन्यूनं वा पञ्चम्यादौ कार्-
 यम्, न तु पूर्वविद्धायां संगवमात्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः संगवासर्षे
 निषिद्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् । संगववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत् तां हि व्रीहिवा-
 क्यादश्वशफवाक्याच्च मापमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यं निषेधानुप्र-
 वेशान्तरपेक्ष्यवाधा नेति चेत् इहापि तुल्यम् । एतेन पर्वाण्यौदयिकं व्याख्यातम् । नि-
 पेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात् । श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु—‘उपाकर्म न कु-
 र्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः । ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥’ इति हेमाद्रौ
 निषेधात्पञ्चम्यादयो ग्राह्याः । मदनरत्नेपि—‘यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहसंक्रान्ति-
 दूषितम् । स्यादुपाकरणं शुकपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ स्मृतिमहार्णवे—‘संक्रान्तिर्ग्र-
 हणं वापि यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥’
 तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ—‘अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिर्ग्रहणं
 तदा । उपाकर्म न कुरीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति । मदनरत्ने गाग्योपि—
 ‘यद्यर्धरात्रादर्वाक्तु ग्रहः संक्रम एव च । नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेपि
 वा ॥’ एतेन ग्रहणसंक्रान्तिकाले श्रवणसत्त्वे एव निषेधो नार्वागिति मूलशङ्का
 परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च वि-
 शिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् । पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावापत्तेश्च । तेनार्धरात्रात् पूर्वं
 ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनिषेधो न तद्योगे एव । यच्च—‘भतिपन्मिश्रितेनैव नोत्त-
 रापाठसंयुते । श्रवणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’ इति प्रतिपन्मिश्रितनिषेधकं व-
 चनं तन्निर्मूलम् । अत्र च—‘वेदोपाकरणे मासे कुलीरे संस्थिते रवौ । उपाकर्म न
 कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्ते ॥’ इति वचनं देशान्तरविषयम् । ‘नर्मदो-
 उत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्ते । कर्कटे संस्थिते भानाशुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥’
 इति वृहस्पतिवचनादिति प्रयोगपारिजातेनोक्तम् । पराशरमाधवीयेष्वेवम् ।
 सामगानां सिंहस्थरवाकुक्तेस्तद्विषय इदं पुरोडाशचतुर्थाकरणवदुपसंह्रियते ।
 तेषामेव देशव्यवस्था न तु बह्वादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौर-
 पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं पश्यामः । यच्च कालादर्शे—‘अध्यायानामुपाकर्म
 श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः । बह्वाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्योर्को भवेद्यदि ॥ सहस्तशुक-
 पञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे । आसिहाके प्रौष्ठपद्यां श्रवणेन व्यवस्थया ॥’ इति । तन्मू-
 लालेखनाच्चिन्त्यम् । श्रावणे सस्यानुद्गमादौ तु बह्वचपरिशिष्टे—‘अष्टयौपधयस्तस्मि-
 न्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति । तत्रा-
 प्यनुद्गमे तु—‘कुर्यादेवं तद्वापिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्षती भवं वार्षिकम् ।

एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् । 'उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।' इति दमनारोपे लिखितवचनात् । 'नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥' इति प्रयोगपारिजाते संग्रहोक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदम् । तेन पर्वणि ग्रहणेपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथमारम्भस्तु न भवति । 'गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये वाल्ये वा वार्द्धकेपि वा । तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ॥ प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत ॥' इति तत्रैव कश्यपोक्तेः । अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न कार्यम् । 'उपाकर्म तथोत्सर्गः मसवाहोत्सवाष्टकाः । मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥' इति ज्योतिःपराशरोक्तेः । 'उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि । अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥' इति काल्यायनोक्तेश्च । यच्च—'उपाकर्मणि, चोत्सर्गे हेतदिष्टं वृत्पादितः' इति ऋष्यशृङ्गवचनं तत्सामगविषयम् । तेषां सिंहाकं एवोक्तेः ॥

एतच्चापराह्णे कार्यम् । 'उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव तु ।' इति । 'अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेपराह्णिके । पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥' इति च हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु—'भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव तु ।' इति मचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् । तेषामपराह्ण एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—'अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृतः' इति । याजुषास्तु पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्तु पूर्ववत् । 'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणे तैचिरीयकाः । बहुचाः श्रवणे कुर्युः ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥' इति गार्ग्योक्तेः । 'संभासवान्श्रुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः । अतो भूतदिने तस्मिन्प्रोपाकरणमिष्यते ॥' इति कालिकापुराणाच्च । 'अथ चेदोपसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया । दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥' इति मदनरत्ने हेमाद्रौ गार्ग्येण दोषोक्तेः । अत्र शिङ्गाभट्टीये विशेषः—'श्रवणः श्रावणं पर्वं सद्भवस्पृश्यदा भवेत् । तदैवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत् ॥' पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः—'श्रावणी पौर्णमासी तु सद्भवात् परतो यदि । तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥' कर्मकालमाह कालादर्शे निगमः—'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् पण्यहृतकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् ॥' अत्र पौर्णमासीश्रवणहस्तरूपलक्षणम् । तेन तावपि सद्भवस्पृशी । 'उदये संगवस्पृशे श्रुतौ पर्वणि चार्कमे । कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रः । तेनोदयसद्भवोभयव्यापिनी मुख्या । परेषुः सद्भवाभावे पूर्वेषुरुभयाभावे चैकैकसत्त्वं पूर्वेषुक्षतुर्दशिविधनियेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या न पूर्वा । सद्भ-

उपाकर्मोत्सर्जनविषये कालनिर्णयः ।

वनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । 'नान्यदौदयिकी' इत्यस्य पूर्वविद्धापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरे स्यान्न तु निषिद्धे । न हि ग्रीह्यलाभे निषिद्धमाग्रहणं युक्तम् । अत एव परेषुः सङ्गव्याप्तौ पूर्वविद्धानिषेधः । तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैपम्यात् । मासनिषेधेपि तथापत्तेश्च । पूर्वविद्धावचनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणेपि ज्ञेयम् । तन्न । 'विष्णवर्षे षटिकाद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन मासस्त्वमात्रपरमिदम् । तत्त्वं तु एतच्छुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्निहोत्रादौ सायंमातःकालवाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वानुष्ठानम् । यथा वा ग्रीह्यशफायभावे यागाक्षिप्तनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथात्र सङ्गवाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वानुष्ठानं न तु कदाचिन्निषिद्धे । अपवादाभावे उत्सर्गस्वैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्नव्याप्तौ एकदेशस्पर्शं वा पूर्वेवेति हेमाद्रिः । यदपि—'श्रावणी दुर्गनवमी पूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिवर्लेदिनम् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तम्, तद् ब्रह्मपवित्रश्रवणकर्मादिदैवकर्मविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव वचनात् कुलधर्मव्रतादावपि पूर्वैव । मदनरत्नेप्येवम् । मदनपारिजातेपि पूर्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् । मदनरत्ने तु—'पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।' इति बहुचपरिशिष्टात् बहुचान् प्रति कर्मविधानार्थं प्रवृत्तः । तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात् पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यतः औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बहुचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् तस्य च मास्यधीनत्वात् । प्राप्तेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम् । अवयुत्वानुवादो वा, न तु विधायकम् । येन विशेषविधिनोपसंहारः स्यात् । अनुवादत्वाच्छ्रवणा न दोषः । अन्यथा त्वौदयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मादेशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वेत्युक्तम् । तन्न । न तावत् परिशिष्टे बहुचान् प्रत्येव विधिः । 'धनिष्ठाप्रतिपद्युक्त्वात्प्रकृतसमन्वितम् ।' इत्यादि तदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणात् । बहुचान्नादीनामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये तद्विधिरस्ति । येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वाद्योगेन हविरातिवत् 'अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत' इतिवचागत्याविशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । अन्यथोत्तरार्धे बहुचपदस्याप्यविवक्षापत्त्या श्रवणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः । तस्माद्देमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शिष्यानध्यापयतः । आवसथ्येशो अनध्यापयतो नाधिकार इति कर्कः । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः प्रौष्ठपर्थां कार्यम् । तैस्तु श्रावणप-

अभ्यां-‘ संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥ ’ इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमाद्रिः । इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वात् बहुचपरमपि । सांख्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्त्वै-
 राथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम् । यत्तु बौधायनः-‘ श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाढ्यां वोपाकृ-
 त्यम् ’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम् । तच्छास्त्रीयवि-
 पयं वा । सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः । ‘ बहुचाः श्रावणे चैव हस्तसं सामवेदिनः । ’
 इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः । ‘ धनिष्ठामतिपशुक्तं त्वाष्ट्रऋक्समन्वितम् ।
 श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥ ’ इति मदनरत्नपरिशिष्टोक्तेः । गा-
 र्ग्योपि-‘ सिंहे रवौ तु पुष्यसं पूर्वाह्ने विचरे बहिः । उन्दोणा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं
 स्वस्वछन्दसाम् ॥ शुरुपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति । अविचरे ग्रहा-
 दिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । पुष्यसं पूर्वाह्ने उत्सर्गः । अपराह्निक-
 मुपाकर्मत्यन्वयः । अन्यस्तु विशेषः पूर्वमेवोक्तः । प्रयोगपरिजाते गोभिलः-‘ उपा-
 कर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्ययनाद्भसाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥’
 सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । ‘ वेदोदितानां नित्यानाम् ’ इति मनुना भोज-
 नोक्तेः । एवमुत्सर्गोपि ॥

अथ प्रसङ्गाद्ब्रह्मवोत्सर्जनमुच्यते । तत्र पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा
 कार्यम् । ‘ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं
 विधिवद्बहिः ॥’ इति याज्ञवल्क्योक्तेः । श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ ऋ-
 षेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा कार्यम् । ‘ अर्धपञ्चमान्मासा-
 नधीयीत ’ इति तेनैवोक्तेः । अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारीतः-
 ‘ अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वशुत्सजेत् । पश्चार्धपष्ठान् वा ’ इति तदापाढमुपाकर्मवि-
 पयम् । बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्युः । ‘ पौष्यां माघ्यां चोत्सजेत् ’ इति
 तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । ‘ तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ’
 इति तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । ‘ तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमे-
 त् ’ इति तत्सूत्रात् । बहुचैस्तु माघ्यां कार्यम् । ‘ अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां
 विधीयते । ’ इति कारिकोक्तेः । कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः । ‘ उत्सर्गश्चेति नन्दा-
 दितिव्यां प्रौष्ठपदेपि वा । ’ इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहाके पुष्ये कुर्युः ।
 तथाच सिंहे रवौ इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् । सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।
 ‘ पुष्ये तुत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेथवा । ’ इति हेमाद्रौ खादिरस्योक्तेः । यदा सिं-
 हस्ये सूर्ये सति तन्मध्यहस्त्वनक्षत्रात् प्राक् पुष्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्

पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म सामगाः कुर्युः । 'मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा । तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥' इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ । तेषां सौरस्यैवोक्तेः ॥

अत्र विशेषमाह कार्णाजिनिः—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥' इति । 'उपाकर्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वानच्योयः' इति मिताक्षरायामुक्तम् ।

अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति । 'उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।' इति गार्ग्योक्तेः । अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—'संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते । उपाकर्मणि कर्तव्यं ऋषीणां चैव पूजनम् ॥ ततोपराहसमये रक्षापोदलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैः ॥' इति । अत्रोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णातिथौ वार्षिकस्यानुवादो न तु विधिः । गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगाच्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेषु रूपाकरणेषु पूर्वदुरपराहे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् । 'भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥' इति संग्रहोक्तेः । तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयामृते । इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् । 'नन्दाया दर्शने रक्षा बलिदानं दशसु च । भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥' इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् । भविष्ये—'उपलिप्ते ग्रहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठे तत्रोपविशेद्राजामाल्यैर्युतश्च सुमुहूर्ते ॥ तदनु पुरोधा नृपते रक्षां वधीत मन्त्रेण ॥' इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वात् भद्रावर्ज्यग्रहणदिनेषु कार्यं, होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् । 'सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।' इति तत्कालमात्रनिषेधाच्च । 'त्रयोदश्यादितो चर्ष्ये दिनानां नवकं ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ॥' इति यो निषेधः सोऽप्यनियतकालीनकर्मपर एव न खन्यत्र । अन्यथा होलिकायां का गतिः । अत एव—'नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥' इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि तद्दिनभिन्नपरं तत्र तद्विषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—'येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ॥ तेन त्वामपि वधामि रक्षे मा चल मा चल ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ॥ कर्तव्यो रक्षिताचारो द्विजान् संपूज्य शक्तितः ॥' इति ॥

उपाकर्मोत्सर्ग-
जनयोर्ऋषिपूज-
नम् ।

श्रावणपूर्णि-
मास्यां सर्वेषु र-
क्षाबन्धन कारयेत् ।

अत्रैव ह्यग्नीवोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरौ—'श्रावण्यां श्रावणे जातः पूर्व

अत्रैव हयग्री-
वोत्पत्तिः श्रवणा-
कर्म च ।

हयशिरा हरिः । जगाद सामवेदं तु सर्वकल्पपनाशनम् ॥ स्नात्वा सं-
पूजयेत्तं तु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥' अत्राश्वलायनेन श्रवणाकर्मोक्तम् ।

'श्रावण्यां पौर्णिमास्यां श्रवणाकर्म' इति । तत्रास्तमययोगिनी ग्राह्या ।
'अस्तमिते स्थालीपाकं श्रपयित्वा' इति सूत्रात् । अत एवेष्टौ निशीष्टौ दर्शमयोगान्तः
पातनियमात्तदङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेषुः मासौ कः प्रसङ्गः प्रस-
ङ्गस्य । याज्ञिकास्तु पौर्णिमादर्शशब्दयोः पर्वान्त्यक्षणवददोरात्रवाचितात्तत्रैव कर्म-
कालव्याप्तिर्ग्रायेति विकृतित्वाच्छेषपर्वेष्वन्ति । श्रावणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीया-
स्तु अशून्यशयनव्रतम् । तत्र चन्द्रोदयव्यापिनी । दिनद्वये तत्रे परेति निर्णयामृते ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ श्रावणमासः ॥

सिंहे पराः षोडशष्टिकाः पुण्यकालः । अन्यत् पूर्ववत् । अत्र गोप्रसवेऽस्तसा-

मिहसक्रान्ती
गोः प्रसवे शान्तिः
कर्मण्या ।

गरे नारदः—' भानौ सिंहगते चैव यस्य गोः संप्रमूयते । मरणं तस्य
निर्दिष्टं पृथुभिर्मासर्न संशयः ॥ तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते
शुभम् । प्रमृतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥ ततो ह्योमं प्रकु-

र्वीत घृताक्तै राजसर्पैः । आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥' व्याहृति-
भिश्चायं होमः । 'सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।' इति । तथा—
'सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्विदा भवेत् । पौषे च महिषी मृते दिवैवाश्वतरी
तथा । तदानिष्टं भवेत् किञ्चित्छान्त्यै शान्तिकं चरेत् ॥ अस्यवापेतिमूक्तेन तद्वि-
ष्णोरिति मन्त्रतः । जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोचराधिकम् ॥ मृत्युंजयविधानेन
जुहुयाच्च तथायुतम् । श्रीमूक्तेन ततः स्नायाच्छान्तिसूक्तेन वा पुनः ॥ मध्यरात्रे
निशीथे वा यदा गोः क्रन्दते सदा । ग्रामे वा स्वष्ट्रे वापि शान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥'
एवं श्रावणे षट्वाप्रसवो दिने निषिद्धः । तदुक्तमथर्ववेदिनां गार्ग्यपरिनिष्टे—' माये
सुये च महिषी श्रावणे षड्वा दिवा । सिंहे गावः प्रसूयन्ते स्वापिनो मृत्युदायकाः ॥'
इति । अत्र तदुक्तामृताख्या शान्तिः कार्या ॥

भाद्रकृष्णवृत्तीया कज्जलीसंज्ञा सा परा प्राप्तेति दिवोदासीये उक्तम् । वचनं तु
हरितालिकाप्रकरणे वक्ष्यामः । भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा
सायाहव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्रे पूर्वा ग्राह्या । 'गौर्याश्चतुर्थी
वटपेनुपूजा दुर्गार्चनं दुर्भरहोलिके च । वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः
परान्विता ग्रन्थि रुपं सराष्टम् ॥' इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपू-
जायाः पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलाख्या शुद्धे' इति स एव व्याचरुष्यां ।
मदनरत्नेष्येयम् । अत्र गोपूजा यवान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् ॥

१—एतत्सूक्तं ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयाष्टके वृत्तीयाध्याये षतुर्दशवर्गमारभ्य प्रयोदशतिर्गोपर्यन्तं दश-
पातित्वा द्रष्टव्यम् । विनारमयाश्च नोपन्यक्तम् ।

शीतलाव्रत-
विधिः ।

भाद्रकृष्णपष्टी हलपष्टी सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्ण-
सप्तम्यां शीतलाव्रतम् । तत्र पूर्वां ग्राह्येति हेमाद्रौ ॥

जन्माष्टमीम-
तम् ।

अथ जन्माष्टमी । सा च कृष्णादिमासेन भाद्रपदकृष्णाष्टमी । ‘तथा भाद्र-
पदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसी
देवकीसुतः ॥’ इति कल्पतरौ ब्राह्मोक्तेः । अत्रेदं माघव्रतम् । अ-
ष्टमी द्वेषा । जन्माष्टमी जयन्ती चेति । तत्राद्या केवलाष्टमी । ‘येन कुर्वन्ति जानन्तः
कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ व्याला व्याघ्राश्च कानने ॥’ इति
स्कान्दात् । ‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वत
विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’ इति पुराणान्तरात् । ‘श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्र-
तम् । न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥’ इति भविष्योक्तेश्च केवलाष्टम्या
एवोपोप्यत्नावगतेः सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती । ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रो-
हिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोप्या सा प्रयत्नतः ॥’ इति वह्निपुरा-
णात् । ‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता । भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती
नाम सा स्मृता ॥’ इति विष्णुरहस्यादिवचनाच्च । ज्योतिरादिवत्संज्ञया कर्म-
भेदः । रोहिणी योगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशीथमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।
‘अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि । मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोपयेत् ॥’
इति वशिष्ठसंहितोक्तेः । ‘अर्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये सति । नियतात्मा
शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥’ इति विष्णुधर्मोक्तेः । ‘वासरे वा निशायां
वा यत्र स्वल्पापि रोहिणी । विशेषेण नभोभासे सैवोपोप्या मनीषिभिः ॥’ इति
पुराणान्तराच्च । विशेषेणेति श्रुतेर्भाद्रपदेपीदम् । ‘श्रावणे वा नभस्ये वा’ इति
वक्ष्यमाणात् । गौडास्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती नान्यथेत्याहुः । तत्र ।
‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधात् । योगविशेषाद्गुणात् फलमित्यन्ये । ते-
प्यकरणे दोषश्रुतेरुपेक्षयाः । तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे नि-
न्दाश्रुतेः । ‘वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ व्याली
भवति कानने ॥’ इति स्कान्दे वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’ इति पूर्व-
मुक्तेः । अत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् । मदनरत्ने स्कान्दे तत्र फलमप्युक्तम् । ‘जन्माष्टमीव्रतं ये
वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः । कारयन्त्यथवा लोकान् लक्ष्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥
सिद्ध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते ॥’ इति । जयन्तीव्रतं तु नित्यं काम्यं
च । ‘महाजयार्यं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेनघ । धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपु-
द्गव ॥ ददाति वाञ्छितानर्थान् ये चान्येप्यतिदुर्लभाः ॥’ इति स्कान्दादां फल-
श्रुतेः । ‘शुद्धाद्येन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्ती-

विमुक्तौ नरः ॥ न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसंभवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥' इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । यदा च पूर्वद्युः परेद्युर्वा रोहिणीयोगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथकार्यम् । विष्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं माधवेनैव—'यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्तितः ॥' इति । मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमतेष्वेवम् । हेमाद्रिस्तु—'रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वायौघविनाशिनी । अर्धरात्रादधशोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥' इत्यग्निपुराणादर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राशस्त्यात् । 'मुहूर्तमपि लभ्येत' इत्यादीनां चार्धरात्रयोगेषुपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम् । तत्त्वं तु हेमाद्रिमतेपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य तेन जयन्तीपरत्वोक्तेः । किंच 'रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शीरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥' इति विष्णुधर्मोक्तेः । 'समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम । समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥ तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुरूपतः ॥' इति वद्विपुराणाचार्यरात्रस्य कर्मकालतमवसीयते । अतः 'कर्मणो यस्य यः कालः' इत्यादिवचनात्पूर्वत्रैव प्राप्तेः । परदिने सतोपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वम् । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः । किंच । जयन्तीशब्दो रात्रिविशेषवचनः । 'अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥' इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरोहिण्यां गौणत्वात् व्रतभेदः । यच्च 'वासरे वा निशार्या वा' इति तत्कैमुतिकन्यायेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिनेर्धरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थम् । यद्यपि—'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥' इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेर्धरात्रव्याप्तेश्चैव तत्त्वात्, तथापि वाकिञ्च वर्षे जयन्तीयोगेने नास्ति तत्र जयन्तीव्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेपि जयन्तीव्रतं कार्यं, इत्येवंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि सत्रायापूर्य विश्वजिता यजेत । 'एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।' इति वद्रोहिणीयोगाभावे विधानात्कार्यापत्तिः स्यात् । अत एवोक्तं—'जयन्ती नाम शर्वरी' इति । यच्च स्कान्दे—'उदये चाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि । भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वाधवा न वा ॥' इति, यच्च पाप्मे—'प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतसं नाशितं तु तैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥ किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥' इति, तद्वानादिविषयम् । उपवासाश्रवणादित्यनन्त-

भट्टः, जयन्तीपरमिति हेमाद्रिः, उदये चन्द्रोदय इति केचित् । तत्र । चन्द्रोदयस-
 च्चसंदेहान्नवमीसकलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वेषुः सप्तमीवधे परदिने सूर्यो-
 दये घटिकापि ग्राह्या । पूर्वविद्याष्टमीति पात्रोक्तेः । इति युक्तम् । अतो न व्रत-
 भेदो नाप्यन्तर्भाव इत्युचिवान् । गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् । ‘ नवमी स-
 कला यदि ’ इति विशिष्योक्तेः । एतत्पूर्वेदिने जयन्त्यभावपरमित्याहुः । जयन्त्या-
 दिसर्वापवादोयमिति चूडामण्यादयः । वयं तु, सत्यं व्रतभेदः । लोकास्तु जन्माष्ट-
 मीमेवानुतिष्ठन्ति । न हि ‘ श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी । यदा कृष्णा
 नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥ श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्भुवम् ॥ ’
 इति माधवीये वशिष्टसंहितोक्तावपि भाद्रे जयन्ती केनापि क्रियते । अतः पूर्वेषुरेवोप-
 वासः । यद्वा गुणात्फलम् । ‘ सप्तमे वर्षे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत् ’ इतिवदित्यन्ये ।
 तत्र । नित्यत्वात्पक्षेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव मास इत्यन्ये । तत्र ।
 एकवाक्ये उभयनिर्देशे वा शब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवास-
 द्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं जयन्तीव्रतं च भिन्नमु-
 क्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्तर्भावो नेति सिद्धम् । यदपि पूर्वा परा वा-
 ल्पापि रोहिणीयुतैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च
 काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तदूपणं हेमाद्रौ ज्ञेयं, नित्यं काम्यमिति तु बहवः । ननु
 यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशीवामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा चैकादशी स्व-
 ल्पापि परा, तथा—‘ कला काष्ठा मुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव
 ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥ ’ इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधि-
 क्यात् परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् वार्तामात्य । न हि तत्र व्रतभेदो द्वयोर्नित्यत्वं
 द्वयोरकरणे दोषो वा श्रुतः । इह त्वेतैस्त्रिभिर्हेतुभिः संज्ञाभेदाद्धर्मभेदात्कालभेदा-
 चोपवासभेदः स्पष्ट एव । एकदैव तत्त्वाच्छ्रवणद्वादशीवन्न पारणालोपदोषोपि । तेन
 व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयोरपि नित्यत्वात् । केचित्तु—‘ त्रेतायां द्वापरे चैव राजन्
 कृतयुगे तथा । रोहिणीसहिता चैवं विद्वद्भिः समुपरोपिता ॥ अतः परं महीपाल
 संभासे तामसे कलौ । जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् ॥ ’ इति हेमाद्रौ व-
 द्धिपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव न जयन्तीव्रतमित्याहुः । तत्र । ‘ तामसे
 कलौ ’ इत्युक्तेः परमश्रेयोहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन कलौ ता-
 मसा न करिष्यन्ति । किं तु धन्या एवेत्यर्थः । अन्यथा ‘ सूद्राश्च ब्राह्मणाचारा
 भविष्यन्ति युगे कलौ । ’ इत्यादौ विधिकल्पनापक्षेः ॥

अत्र निशीथवेध एव ग्राह्यः । पूर्वोक्तवचनेषु तस्यैव मुख्यकालतोक्तेः । ‘ अष्टमी

जन्माष्टम्या
निशीथेध एव
मुख्यः ।

शिवरात्रिश्च ह्यर्धरात्रादधो यदि । दृश्यते घटिका या सा पूर्वविद्धा
प्रकीर्तिता ॥' इति माधवीये पुराणान्तरात् । 'अर्धरात्रे तु रोहिण्यां

यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥'
इति भविष्योक्तेः । 'अष्टमी रोहिणीयुक्ता निदयर्षे दृश्यते यदि । मुख्यकाल इति
ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥' इति वशिष्ठसंहितोक्तेश्च ॥

तत्राष्टमी द्वेषा । रोहिणीरहिता तद्युता च । आद्यापि चतुर्धा । पूर्वद्युरेव निशीथ-
योगिनी परेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युथेति । तत्राद्ययोरसंदेह एव कर्मका-
लव्याप्तेः । 'जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव
कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥' इति भृगूक्तेश्च । अस्मात्केवलरो-

हिष्युपवासोपि सिद्धः । अन्त्ययोः परैव । प्रातः संकल्पकालव्याप्तेराधिक्यात् ।
'वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।' इति ब्रह्मवैवर्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि ।
विषमव्याप्तौ लाधिक्येन निर्णयः । रोहिणीयुतापि चतुर्धा । पूर्वद्युरेव निशीथे रो-
हिणीयुता परेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्च । अत्राप्याद्ययोरसंदेहः । 'कार्या विद्धापि सप्त-
म्या रोहिणीसहिताष्टमी ।' इति पाशोक्तेः । 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरे-
त् ।' इति गारुडाच्च । 'सप्तमीसहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । भविता साष्टमी
पुण्या याच्चन्द्रदिवाकरौ ॥' इति वह्निपुराणाच्च । द्वितीये त्वसंदेह एव, तृतीयपक्षे
परैव । 'वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुता-
ष्टमी ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । चतुर्थ्यपि त्रेधा । पूर्वद्युर्निशीथेष्टमी परेहि रोहिणी परे-
ह्यष्टमी पूर्वेहि रोहिणी । उभयेद्युरुभयस्य निशीथसंबन्धो वेति । आद्ये परेद्युर्ज-
यन्तीयोगस्य सत्त्वात् परैवेति माधवः । तदुक्तं तेनैव—'यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्ययोगो
जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादह्नयोगमशस्तितः ॥' इति । 'पूर्वविद्धाष्टमी
या तु जेदये नवमीदिने । मुहूर्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् ॥ कला काष्ठा मु-
हूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥'
इति पाशोक्तेश्च । हेमाद्रिस्तथाह—'अष्टम्याः प्राधान्यात्तस्याश्च पूर्वद्युः कर्मकालव्या-
पित्वात् पूर्वं । पात्रं तु पूर्वेहि निशीथेष्टम्यभावे ज्ञेयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु मूर्खद-
न्ध्रणमात्रं' इति । अन्ये तु पूर्वविद्धाष्टमीवाक्येन जन्माष्टम्यां सूर्योदये सप्तमीवधनि-
पेधात् कलाघटीमात्राप्यौदयिकी ग्राह्या । 'कार्या विद्धापि सप्तम्या' इति जयन्ती-
परम् । 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।' इत्येकवाक्यत्वात् । तत्रापि द्व-
योर्नित्यत्वात्कालभेदाच्चोपवाससद्वयं भवत्येव । यदा तु केवलाष्टमी शुद्धाधिका तदा
त्यागदेहोः सप्तमीवधस्याभावात् पूर्वं । यदि वा विद्धन्यूना तदा परदिने ग्राहति-
थेरभावात् पूर्वं । एवं सर्वाण्यौदयिकवाक्यानि सप्तमीवधपराणि । 'जन्माष्टमीं पूर्व-

विद्वां सकृत्सां सकलामपि । विहाय नवमीं शुद्धामुपोप्य व्रतमाचरेत् ॥' इति व्या-
सोक्तेर्विज्ञायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः । दशमीविधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः ।
ते निर्मूलत्वादुपेक्ष्याः । 'सुहूर्तमपि संयुता' इति रोहिणीयोगे त्याज्यत्वोक्तेः । ति-
थ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः । न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि
वा तानि । भृग्वार्धैः पूर्वविज्ञाप्यमपि तिथ्यन्ते पारणोक्तेः । तेन 'कलाकाष्ठा'
इति वाक्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत् । तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेः 'दिवा वा
यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विश्लेषेणन्दुसंयुताम् ॥'
इति पूर्वोक्तवाक्ये रोहिणीयोगाभावे ग्राह्यत्वोक्तेर्वचनात् कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा
पूर्वा परा वाल्पपि रोहिणीयुता ग्राह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानन्तभट्टगौड-
मैथिलग्रन्थादिष्वप्येवमिति । युक्तं तु उपवासद्वयं कार्यम् । द्वयोर्नित्यत्वादिति तु व-
यम् । अन्त्ययोः परैव । 'सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं
द्वितीयेहि सुहूर्तार्द्धं भवेद्यदि ॥ तदाष्टयाभिकं पुष्पं श्लोकं व्यासादिभिः पुरा ॥'
इति स्कान्दात् । 'सुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् । किं पुनर्नवमीयुक्ता
कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा ॥' इति पाद्माचेति दिक् । निम्वादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादौ पूर्वोक्तं कर्मकालीनां तिथिं त्यक्त्वा त्रिद्विसुहूर्ता परैव
तिथिर्ग्राह्या । 'उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरूपेण । निम्नार्को भगवान्येषां
वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥' इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिरासप्तमीव्रते भविष्योक्तेरि-
त्याहुः । तन्न । यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्षतिथ्योर्धृतिः स्यात् न तदोपवासः ।
'पूर्वं प्रकुर्यादिवसे द्वितीये दिनेशभक्तोय तदा व्रतोद्यमम् ।' इति मात्स्यवाक्येन
तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योर्हस्तसप्तम्योः । अन्यथा
ऋषिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । शिष्टाचाराच्चेति चेत्, न । तस्य न्यायवचोविरोधेन हे-
यत्वात् । इदानीं कापि निम्नार्कोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

पारणं तु—'तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयव्रतः कुर्याच्चि-
थिभान्ते च पारणम् ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात्, 'तिथ्यर्क्षयोर्धृदा छेदो नक्षत्रान्तमथापि
वा । अर्धरात्रेथवा कुर्यात् पारणं तपरहन्ति ॥' इति हेमाद्रौ वच-
नान्तरात्प्युभयान्तेन्यतरान्ते वेति मुख्यः पक्षः । 'सर्वेष्वेवोपवा-
सेषु दिवा पारणमिष्यते ।' इति ब्रह्मवैवर्त तन्यविषयम् । दिने मुख्यकाललाभे-
न्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । गौडास्तु—'न रात्रौ पारणं कुर्याद्वेत् वै रोहिणीव्रतात् । तत्र
निश्चयपि तत्कुर्याद्द्वर्जयित्वा महानिशा ॥' इति ब्रह्माण्डपुराणाद्वात्रौ सार्धप्रहरमध्ये
कार्यमित्याहुः । 'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।' तथा—'मध्यमप्रहरे
रात्रे विज्ञेया तु महानिशा ।' इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । का-

मघेनौ गर्गस्तु—‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।’ इत्याह । दृढशतातपस्तु—
 ‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’ इत्याह । वेदपाठपरमेतदित्यन्ये । म-
 हानिशायामन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरेहनि’ इति पारणोत्तरदिनपरत्वा-
 त् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । तत्त्वं तु महानिशातोर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशा-
 निषेधः । महानिशायामेव लाभे तत्रैव पारणमिति । दिवोदासस्तु—‘रजनीमहरं याव-
 त् प्रवृत्तिः कर्मणो मता । पारणं तावदेवैष्टं प्रसादान्न भवेद्यदि ॥’ इति स्कान्दादूर्ध्वं
 निषेधमाह । तस्मिन्मूलम् । अशक्तौ तु वह्निपुराणे—‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भा-
 रत पारणम् ।’ इति । गारुडे विष्णुधर्मं च—‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायासुपवासं समाचरे-
 त् । तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’ अशक्तौ तु—‘तिथ्यन्ते तिथि-
 भान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामद्वयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’ ‘स
 एवोत्सवान्तः’ इति कात्यादशौक्तेश्चेति संक्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—‘ततोष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
 मुद्देशे शोभनं कुर्यादेवक्याः स्तिकागृहम् ॥ तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्ट-
 विधा स्मृता । काञ्ची राजती ताम्री पैत्तळी मृन्मयी तथा ॥ वार्क्षी मणिमयी चैव
 वर्णकैलिखिताथवा । सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥ देवकी
 तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे स्तिकागृहे । प्रस्तुतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मञ्च-
 कोपरि ॥ मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् । यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे
 स्तिकागृहे ॥ तद्वच्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् । कश्यपो वसुदेवोयमदितिथैव
 देवकी ॥ शेषो वै बलभद्रोर्यं यशोदा स्तिरित्स्वभूत् । नन्दः प्रजापतिर्देहो गर्गश्चापि
 चतुर्मुखः ॥ गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः । लेखनीयाश्च तत्रैव कालियो
 यमुनाहृदे ॥ इत्येवमादि यत्किञ्चिच्छक्यते चरितं मम । लेखयित्वा मयत्नेन पूजये-
 द्भक्तितत्परः ॥ मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः । गायद्भिः किन्नराद्यैः सतत-
 परिवृता वेणुवीणानिनादैः शृङ्गारादर्शकुम्भमवरकुतकरैः किंकरैः सेव्यमाना । पर्यङ्के
 स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देवमाता जयति सुतनया
 देवकी कान्तरूपा ॥ पादौ संवाहयन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके । निषण्णा पङ्कजे
 पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥ अर्धरात्रे बसोर्धारां पातयेद् गुडसर्पिणा । ना-
 डीवर्धापनं पृष्ठी नामादेः करणं मम ॥ ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ।
 शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् ॥ जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं नि-
 वेदयेत् । क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं शशाङ्कं रोहिण्या स-
 हितो मम । ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ॥ नमस्ते रोहिणीकान्त
 अर्घ्यं नः मतिश्रयताम् । यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्द्वैतिः परा ॥ तामेव नि-

वृति देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥' इति देवक्यर्घः । 'ततः पुष्पाञ्जलि दत्ता यामे यामे प्रपूजयेत् । प्रभाते ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिमाचरः ॥ 'ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥' इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तं मदनरत्ने वह्निपुराणे—'प्रतिमासं च ते पूजामष्टम्यां यः करिष्यति । मम चैवाखिलान् कामान् स सम्प्राप्स्यत्यसंशयम् ॥' तथा—'अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर । करोति वत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥ दद्याच्छ्रद्धयां सुसंपूर्णां गोभी रत्नैरलंकृताम् ॥' इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्रामावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीते—'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥' नभाः श्रावणः । तेन दर्शान्तमासे जन्माष्टम्यनन्तरं दर्शो लभ्यते । मदनरत्ने तु—'मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।' इति मरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्यो भाद्रपदः । तेन महालयान्तर्गतदर्शो लभ्यते । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयायां हरितालिकाव्रतम् । तत्र परा ग्राह्या । 'सुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥' इति माधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यं माधवीये आपस्तम्बः—'चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा । अवैवव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥' द्वितीयायोगे मत्पवापमाह स एव—'द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता । सा वैधव्यमवामोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' इति । 'आद्या मधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका । चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिर्दिवा नक्ते विधीयते ॥ तृतीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका स्मृता । भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिका ॥' इति दिव्योदासोदाहृतप्रवचनाच्च ॥

भाद्रशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थी । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । 'भातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।' इति हेमाद्रौ भविष्ये । तत्रैव पूजोक्तेः । मदनरत्नेऽप्येवम् । परदिने एवांशेन साकल्येन वा मध्याह्नव्याह्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वा ग्राह्या । तथाच बृहस्पतिः—'चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत् परेहनि ॥' इति । 'मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते ॥' इति मा-

१-हरितालिकेति । एतदन्वर्थकं नाम 'आलिभिर्हरिता यस्मात्तस्मात्सा हरितालिना ।' इति वचनात् । अत्र च मन्मतीशिवयो पूजामन्त्र—'मन्दारमालाकुलितालकायै कपालमालाद्रितयोस्तराय । दिव्याम्बरायै च दिग्म्बराय नमः शिवाय च नमः शिवाय ॥' इति तत्कथायामुक्तम् ।

धवीये स्मृत्यन्तराच्च । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे-‘ एकदन्तं शूर्पकर्णं नागयज्ञोपवीति-
नम् । पाशाङ्कुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिर्विनायकम् ॥’ इति । इयं रविभौमयोरतिप्र-
शस्ता । ‘भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनाकेण वा युता । महती सात्र विघ्नेशमार्चित्वेष्टं ल-
भेन्नरः ॥’ इति निर्णयामृते वाराहोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथा-
चापराके मार्कण्डेयः-‘ सिंहादित्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिद्रूपणं
कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदा ॥’ इति । चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः । प्रधान-
क्रियान्वयलाभात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः । गौडा
अप्येवमाहुः । पराशरोपि-‘कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिद्रूपणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदा ॥ तद्वोपशान्तये ‘सिंहः
पसेनम्’ इति वै पठेत् ।’ इति । श्लोकस्तु विष्णुपुराणे-‘सिंहः
पसेनमवधीर्त्सिहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येपः
स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । ‘पूजात्र-
तेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’ इति माधवीये हारीतोक्तेः ।
ऋषिपञ्चमी
मध्याह्नव्यापिनी ।
दिनद्वये तच्चे हेमाद्रिमते परा । ‘सिता परयुता स्यात् पञ्चमी’ इति
दीपिकोक्तेः । माधवमते पूर्वा । ‘सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा’ इत्युक्तेः । युग्मवाक्याभिर्णयस्तु
युक्तः । ऋषिपञ्चमी पृष्ठीयुतैवेति दिवोदासः । ‘अत्र ऋषीन् प्रतिमासु पूजयित्वाऽ-
कुष्टभूमिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु संपूज्य प-
रेहि तत्तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिलान् हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इति निर्णयामृते ॥
भाद्रशुक्लपष्ठी सूर्यपष्ठी । सा सप्तमीयुतैवेति दिवोदासः । ‘शुक्लभाद्रपदे
पष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् । प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधि-
कम् ॥’ इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये-‘येयं भाद्रपदे मासि पष्ठी
स्याद्भरतर्षभ । योस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापैस्तु
मुच्यते नात्र संशयः ॥’ गाङ्गेयः स्वामिकार्तिकेयः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्याममुक्ताभरणव्रतम् । तत्र सप्तमी पूर्वयुता ग्राह्या । ‘पण्डु-
न्योः’ इति युग्मवाक्यात् । भाद्रपदशुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी सा पूर्वा
ग्राह्या । ‘श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हृताशनी । पूर्वविद्धा तु कर्त-
व्या ॥’ इति वचनात् ।

१-अत्र ‘मृन्मयादिमूर्तौ प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकं पौंड्रोपचारैः संपूज्यैकमोक्षेन नैवेद्यं दत्त्वा सगन्धा
एकविंशतिदूर्वां गृहीत्वा-‘गणाधिपायोमापुत्रायापनाशनाय विनायकायेनापुत्राय सर्वसिद्धिहायकदन्तायेभव-
पत्राय मूपकवाहनाय कुमारशुभे’ इति दशगाननिर्दूर्वाद्येद्यं द्वयं समर्प्यावतिशमेकां दूर्वां उत्पन्ननामभिः
समर्पयेत् । दशमोदकान् विप्राय दत्त्वा दश स्वयं मुञ्जीत’ इति चक्षेपतः पूजाविधिर्भस्मिन्धातुः । वितरस्त
धतरात्रादिष्वभ्येभ्योऽन्यन्तव्यः ।

व्या शिवरात्रिर्वर्षलोदिनम् ॥' इति हेमाद्रौ बृहद्यमोक्तेः । 'शुक्लाष्टमी तिथिर्षा तु मासि
भाद्रपदे भवेत् । दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ॥' इति पुराणसमुच-
याच्च । यत्तु—'सुहृते रौहिणेष्टम्यां पूर्वा वा यत्रि वा परा । दूर्वाष्टमी
दूर्वाष्टमीव्रतम् ।
तु सा कार्या ज्येष्ठा मूलं च वर्जयेत् ॥' इति तत्रैव परा कार्येत्युक्तम् ।
तत्पूर्वदिने ज्येष्ठादियोगे द्रष्टव्यम् । 'दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलसंयुता ।'
तथा—'एन्द्रसं पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा । भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां प-
रिवर्जयेत् ॥' इति तत्रैव तन्निषेधात् । इदमगस्त्योदये कन्याकै च न कार्यम् । 'शुक्ले
भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी । सिद्धार्क एव कर्तव्या न कन्याकै कदाचन ॥
सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तमे ॥' इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तेः । 'अगस्त्ये
उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवाम् । वैधव्यं पुनशोकं च दशवर्षाणि पञ्च च ॥' इति
तत्रैव दोषोक्तेश्च । भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्योदये भाविनि सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव
कुर्यादिति हेमाद्रिः । टीपिकाप्येवम् । इदं च व्रतं स्त्रीणां नित्यम् । 'या न पूजयते
दूर्वा मोहादिह यथाविधि । त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥ तस्मा-
त्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥' इति पुराणसमुच्ययात् । यदा ज्येष्ठादिकं
विनाष्टमी न लभ्यते तदा तत्रैवोक्तम्—'कर्तव्या चक्रभततेन ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।
दूर्वामभ्यर्चयेद्भवत्या न वन्द्यं दिवसे नयेत् ॥' इति । अत्र विधिर्मदनरत्ने भवि-
प्ये—'शुक्ला देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम । स्वाप्य लिङ्गं ततो
गन्धः पुष्पधूपैः समर्चयेत् ॥ दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्यात्त्रिलोचने ।
दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥' मन्त्रस्तु—'तं दूर्वंऽमृतजन्मासि वन्दि-
तासि सुरासुरैः । सौभाग्यं संततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥ यथा शाखाप्रशाखा-
भिर्विस्तृतासि महीतले । तथा ममापि संतानं देहि लमजरामरम् ॥' इति । अत्रा-
नग्निपकं भक्षयेत् । 'अनग्निपकमश्रीपादन्नं दधि फलं तथा । अक्षारलवणं ब्राह्मण-
श्रीयान्मधुनान्वितम् ॥' इति तत्रैव भविष्योक्तेः । भाद्रपदेऽधिभासे सति निर्णय-
टीपे स्कान्दे—'अधिभासे तु संभासे नभस्य उदये मुनेः । अर्वाग्दूर्वाव्रतं कार्यं परतो
नैव कुत्रचित् ॥

'अत्रैव ज्येष्ठपूजोक्ता माधवीये स्कान्दे—'मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठसंयुता ।
रान्निर्घस्मिन् दिने कुर्याज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥' इति । इयं ज्ये-
ष्ठपूजोक्ता ।
ष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा प्राधा । दिनद्वययोगे परा । पूर्वदि रान्नि-
योगे पूर्व । 'नवम्या सह कार्या स्वादष्टमी नात्र संशयः । मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे
ज्येष्ठसंयुता ॥ रान्निर्घस्मिन् दिने कुर्याज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥' इति तत्रैवोक्तेः ।
अस्यापवादः—'यस्मिन् दिने भवेज्येष्ठा मध्याहादूर्ध्वमप्यणुः । तस्मिन् हविष्यं पूजा

च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥' इति । इदं केवलतिथौ नक्षत्रे चोक्तम् । तत्रार्थं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्त्यं केवलर्क्षे । तदुक्तं मात्स्ये—' प्रत्याब्धिकं तिथावुक्तं यज्ये-
ष्ठादेवसं व्रतम् । प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलोद्दुनि ॥ तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं
केवलर्क्षतः ॥' इति । अत एव मदनरत्ने भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तम्—'मासि भाद्रपदे पक्षे
शुक्ले ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मन्त्रैश्च पूजयेत् ॥' इति । 'दा-
क्षिणात्यास्तृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देपि—' मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्ये-
ष्ठर्क्षसंयुते । यस्मिन्कास्मिन् दिने कुर्याज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥ ' इति । तथा—' मै-
त्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् । मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतशुभ्रम् ॥'
इति । मन्त्रस्तु—' एद्देहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते । ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां म-
त्समीपगता भव ॥' इत्यावाह्यं 'तामश्रिवर्णाम्' इति संपूज्य 'ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रे-
ष्ठायै ते नमो नमः । शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शांकर्यै ते नमो नमः ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपो-
निष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि । एद्देहि त्वं महाभागे अर्घ्यं यद्द्रु सरस्वति ॥' इत्यर्थः ॥

शुद्धद्वादश्या श्रवणा-
नावे पारण कार्यम् ।

भाद्रपदशुद्धद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं कुर्यात् । ' आभा-
कासितपक्षेपु' इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च । 'उपोष्यैकादशीं

मोहात् पारणं श्रवणे यदि । करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभवम् ॥' इति तत्रैव
स्कान्दाच्च । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः । मार्कण्डेयः—'विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते
यदि । तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं लङ्घयेन्नहि ॥' इति । केचित्तु—'यदा तपरि-
हार्यो योगस्तदा श्रवणनक्षत्रे त्रेधाविभक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोगं त्यक्त्वा पारणं
कार्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्म—' श्रुतेश्च मध्ये परिवर्ततेमिति सुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमेव व-
र्ज्यम् ।' इति । केचित्तुतुर्था विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिचर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत् ।

विष्णुपरिच-
र्तनोत्सवं ।

मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः—'ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तये द्वादशी तव ।

प्राश्नेत परिचर्तस्त्र मुखं स्वपिङ्गि माधव ॥' इति । अत्रैव शश्वध्व-
जोत्थापनमुक्तमपराके गर्णेण—' द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा । श-
क्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥' इत्येव श्रवणद्वादशी । तत्रैकादश्यां द्वाद-
शीश्रवणयोगे सैवोपोष्या । 'एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् । तद्विष्णुशु-
हलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् ॥' इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेपि—'संसृश्यैकादशीं

श्रवणद्वादशी ।

राजन् द्वादशीं यदि संसृशेत् । श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपो-

हति ॥ द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि । स एव वैष्णवो

योगो विष्णुशुहलसंज्ञितः ॥' इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेश्च । दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेपि पूर्वा । निर्णयामृते तस्य पूर्वार्थमन्यथा पठितम्—'द्वादशी श्रवणर्क्षे च स्पृशे-

देकादशीं यदि ।' इति । तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि तद्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णयामृतमते तु—'श्रवणस्यैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । यदा निशीथानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणर्क्षं भवति तदापि पूर्वैव ।' तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—'तिथिनक्षत्रयोयोगो योगश्चैव नराधिप । द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः ॥' इति । 'द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥' इति मदनरत्ने मात्स्याय । दिवोदासीये तु—'रात्रेः प्रथमपादे चैच्छ्रवणं हरिवासरे । तदा पूर्वामुपवसेत् मातर्भान्ते च पारणम् ॥' इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्वविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । इयं बुधवारोऽतिप्रशस्ता । 'बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद् द्वादशी भवेत् । अत्यन्तमहती सा स्याद्वर्त्तं भवति चाक्षयम् ॥' इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—'उत्तरापाठसंयुक्ता श्रोणा मध्याह्नगापि वा । आसुरी सैव तारा स्याद्वन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिका युता । विश्वर्क्षसंयुता सा च नैवोपोप्या शुभेषुभिः ॥' इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स्पृष्ट्यर्थसारे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तम्, यत्तु बृहन्नारदीये—'उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।' इति, तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः, पूर्वैर्हि च तद्विधेः कालयोगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव । बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने—'यदा त्वेकादशेव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव ।' यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् । एकादशी तदोपोप्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥' इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैर्वर्षयुता तदा परा । तत्र शक्तेनोपवासद्वयं कार्यम् । 'एकादशीशुभोप्यैव द्वादशीं समुपोपयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥' इति भविष्योक्तेः । यत्तु विष्णुधर्म—'पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम् ॥' इति तदेतद्विशपरम् । अत्र गौडाः—'शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम् ।' इति स्पूलशीर्षवचनात् काम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य नित्यैकादशीव्रतमेवेति मन्यन्ते । 'द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः । चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्त्युत्तमां श्रियम् ॥' इति गौटनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेश्च । दाक्षिणात्यास्तु—'एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोपणात् । व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥' इति नराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः । भुस्त्विति फलाद्याहारपरम्, न सन्नपरम् । 'अन्नाशितानि पापानि' इति निषेधात् । 'उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि । प्रथमेहि फलाहारी निराहारो परेहनि ॥' इति दिवोदासीये

प्योक्तेषु । अशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये—‘द्वादश्यां शु-
 क्लपसे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥’ इति ।
 पूजयेन्न तूपवसेदित्यर्थः । अगृहीतैकादशीव्रतदेशेकादश्यां युक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।
 ‘एवमेकादशीं शुक्लाद्वादशीं समुपयोययेत् । पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्रामोत्यसंशयम् ॥’
 इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु भयान्ते न्यतरान्ते वा कुर्यात् । ‘तिथिनक्षत्रनियमे
 तिथिभान्ते च पारणम् ।’ इति स्कान्दात् । ‘तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भ-
 वेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥’ इति नारदीयादिति हेमाद्रिः ।
 यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम्, न तृ-
 क्षान्ते । तिथिमध्येषु—‘याः काश्चित्थिययः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । ऋक्षान्ते
 पारणं कुर्याद्दिना श्रवणरोहिणीम् ॥’ इति विष्णुधर्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनि-
 पेधात् । रोहिण्यां तु—‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि’ इति बह्विपुराणात् तदन्तेष्वस्तु,
 न तत्रैवमस्तीति न ऋक्षान्तोऽनुकल्प इति मदनरत्ने । असंभवे तु ‘तिथ्यन्ते तिथि-
 भान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामत्रयोर्वर्णामिन्यां प्रातरैव हि पारणा ॥’
 इति ज्ञेयम् । यत्तु मदनरत्ने—‘द्वादशीवृद्धौ श्रवणवृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं
 कुर्यात् । ‘पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुद्भुसंक्षयात् । वृद्धौ कुर्यात् त्रयोदश्यां तत्र
 दोषो न विद्यते ॥’ इति बह्विपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव श्रवणयुक्तै-
 कादश्यां विहितं विजयैकादशीव्रतपरं न तु श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौ-
 डास्तु श्रवणद्वादशीपरपाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे—‘तस्मिन् दिने तथा
 श्रवणद्वादश्यां स्नानं यत्र कचन संगमे ।’ तथा—‘दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं
 पूजादिविधिः । द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति ग-
 तिमश्यां च विन्दति ॥’ मन्त्रस्तु भविष्ये घटे जनार्दनपूजाप्रविधाय—‘नमो न-
 मस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंज्ञक । अधौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥ प्रीयतां
 देवदेवेशो मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥

वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—‘द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः
 श्रवणेन युधिष्ठिर । सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥ एका-
 दशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता । विजया सा तिथिः प्रोक्ता
 भक्तानां विजयप्रदा ॥’ इत्युपक्रम्य—‘अथ काले बहुतिथे गते सा शुचिणी भवेत् ।
 सुपुत्रे नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ॥’ इत्युक्त्वा—‘एतत्सर्वं समभ-
 चदेकादश्यां युधिष्ठिर । तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥ एषा
 ज्युष्टिः समारूपाता एकादश्यां मया तत्र । पूर्वमेव समारूपाता द्वादशी
 श्रवणान्विता ॥’ इत्युपसंहारादेकादश्यामेव । ज्युष्टिः फलम् । भागवतेष्टम-

स्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिरुक्ता—‘श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः । ग्रहनक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणम् ॥ द्वादश्यां सविता तिष्ठन् मध्यंदिनगतो नृप । विजया नाम सा भोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥’ श्रोणायां चन्द्रे, अभिजिच्छ्रवणप्रथमोऽंशः । गौडा अप्येवम् । अत्र कल्पभेदाद्व्यवस्था । तद्विधिश्च हेमाद्रौ बह्विपुराणे—‘नदीनां संगमे स्नायादर्चयेदन वामनम् । सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वा-
^{तन पूजादि} दशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥’ ततो विधिवत्संपूज्य—‘हिरण्मयेन पात्रेण द-
^{विधिः ।} द्वादश्यां प्रयत्नतः । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥ तुभ्य-
 मर्थ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ॥ नमः कमलकिञ्जलकपीतनिर्मलवाससे । महाह-
 वरिपुस्कन्धधृतस्कन्धाय चक्रिणे ॥ नमः शार्ङ्गसीरबाणपाणये वामनाय च । यज्ञ-
 शुक्लदात्रे च वामनाय नमो नमः ॥ देवेश्वराय देवाय देवसंभूतिकारिणे । प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः ॥ एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्यामुदये रवेः । शृङ्गार-
 रसहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ वामनः प्रतिशृङ्गाति वामनोऽहं ददामि ते ।
 वामनं सर्वतोभद्रं द्विजाय प्रतिपादये ॥’ इति । अनन्तभट्टोप्याह—‘श्रवणद्वादश्यां
 जनार्दननामा त्रिष्णुः पूज्यते । श्रवणैकादश्यां वामनावतारः’ इति । श्रवणयुतशृङ्गे-
 कादश्यालाभे तु दशमीविद्वापि श्रवणयुता कार्या । ‘दशम्यैकादशी यत्र सा नो-
 पोप्या भवेत्तिथिः । श्रवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदा ॥’ इति बह्विपुरा-
 णादित्युक्तं मदनरवे । पूजा च मध्याह्ने कार्या । ‘अहो मध्ये वामनो रामरामौ’
 इति पूर्वोक्तवचनात् ॥

अत्रैव दुग्धव्रतं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—‘दुग्धमाश्वयुजे मासि’ इति । अत्रेदं चि-
^{दुग्धव्रत} न्यते—दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यं न वेति । नेति केचित् । नहि प्रकृ-
^{विधिः ।} तिवर्जने विकारवर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न
 च यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् । मांसविकारस्यौष्ठ्रदध्यादेश्चावर्ज-
 नापत्तेः । तस्माद्दध्यादिवत् पायसादि भक्ष्यमिति । अत्र प्रभूमः । यत्र विकारे प्रकृ-
 तिरसोपलम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा वा तत्र विकारस्यापि निषेधः । अस्ति च मांसविकारे
 मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वनपायात् । यत्तु—औष्ठ्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति तन्न । औ-
 ष्ट्रमिति विकारतद्धितेन निषेधात् । तथाच विज्ञानेश्वरः—‘औष्ठ्रमेकशफं ह्येणमार-
 ण्यकमथाविकम् ।’ इत्यत्र औष्ठ्रमिति विकारतद्धिताच्छकृन्मूत्रादीनामपि निषेधः’ इ-
 त्याह । ‘नन्वेवं सन्धिन्यनिर्दशवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ॥’ इति संधिन्यादिसीरनि-
 षेधेपि दध्यादिग्रहणं स्यात् । सत्त्वं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापराकं
 शङ्कः—‘क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन
 समाहितः ॥’ इति । व्रतं गोशून्यावकम् । तस्मात्पायसे दुग्धरसोपलम्भाद्वर्जनम् ।
 अत एवामिक्षायां दधिसत्त्वेपि माधुर्योपलम्भात् पयोरुपलम्भमुक्तं मीमांसकैः । तदु-

क्तम्—'पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते ।' इति । दध्यादिषु तु तदभावादवर्जनम् इति । एवं दध्यादिव्रते न त्कादीनां निषेधः । उक्तोभयहेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकारनिषेध इति युक्तं प्रतीमः ॥ इति दुग्धव्रतम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र त्रिसुहूर्ताप्यौदयिकी ग्राह्येति माधवः । तदुक्तम्—'उदये त्रिसुहूर्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः ।' इति । 'मध्याह्ने भोज्यवेलायाम्' इति कथायां श्रवणादुपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्विधिकल्पनात् । 'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।' इति माधवीयवचनात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति तु दिवोदासः । प्रतापमार्तण्डेष्वेवम् । इदमेव च युक्तम् । निर्णयामृते तु घटिकामात्राप्यौदयिकीत्युक्तम् । 'तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोचम । पौर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥' इति भविष्योक्तेः । 'सुहूर्तेमपि चेद्भ्रात्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी । संपूर्णा तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥' इति स्कान्दाच्चेति । अत्र मूलं चिन्त्यम् । द्वयहे औदयिकत्वे पूर्णत्वात् पूर्व्वेति युक्तम् । तत्त्वं तु विध्यर्थवाद्योभिन्नार्थत्वे एकवाक्यतायोगात् । संदिग्धेषु एकवाक्यत्वादिति न्यायेन पूर्वा परावा मध्याह्नव्यापिन्येव मुख्या । माधवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभावात्त्रिवन्धान्तरेष्वभावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—'कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्भै सप्तमे दिने । कन्यायां समनुभासे हर्षकालो निवर्तते ॥' तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत्पात्रे—'आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण । यावत्समाः सप्तदशथ वा स्युरधोर्ध्वमप्यत्र वदन्ति केचित् ॥' यमस्यागस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः—'उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्रवैरेकाधिके विंशतिमे हागस्त्यः । स सप्तमेस्तं वृषसंक्रमाच्च प्रयाति गर्गादिभिरभ्यभाणि ॥' अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—'काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा शूर्तिं तु वारुणैः । प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलंकृताम् ॥ कुम्भस्यां पूजयेचां तु पुष्पधूपविलेपनैः । दध्यक्षतवलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात् प्रजागरम् ॥' पूजां च वक्ष्यमाणार्घ्यमन्तेण कार्या—

पूजादिप्रकारः । 'प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् । निशावसाने तां पश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ॥ अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ॥' मात्स्ये तु—'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमत्यायतवाहुदण्डम् ।' पूर्वं काशमयीत्वमशक्तौ—'चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि । सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तमन्तेण दद्याद् द्विजपुङ्गवाय ॥ धेनुं बहुक्षीरवतीं च दद्यात्सवस्त्रयण्टाभरणां द्विजाय ॥' भविष्ये—'विहृदैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रनिधापितैः । सौवर्णरूप्यपात्रेण

ताम्रवंशमयेन वा । भूर्ध्न स्थितेन नम्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ॥ ' विष्णुरहस्ये—
 ' अगस्त्यः खनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः । अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय शूद्रे मन्त्रविधि-
 स्त्वयम् ॥ काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमाखतसंभव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने न-
 मोस्तु ते ॥ विन्ध्यवृद्धिक्षयकर मेघतोयविपापह । रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास न-
 मोस्तु ते ॥ वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोपितः पुरा । लोपामुद्रापतिः श्रीमा-
 न्योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥ येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति व्याधयः । तस्मै
 नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥ अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेद-
 येत् । राजपुत्रि महाभागे ऋषिपत्नि वरानने ॥ लोपामुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिशृ-
 ष्णताम् ॥ दत्तैवमर्घ्यं कौरव्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् । अर्चितस्त्वं यथाशक्त्या नमो-
 ऽगस्त्य महर्षये ॥ ऐहिकामुष्मिकीं दत्ता कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे । विसर्जयित्वागस्त्यं
 तं विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ अगस्त्यो मे मनस्योऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटे स्थितः । अ-
 गस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिशृङ्गातु सत्कृतः ॥ ' दानमन्त्रः—' अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं ना-
 शयित्वाययोरयम् । अतुलं विमलं सौरुष्यं प्रयच्छ तं महामुने ॥ ' प्रतिग्रहमन्त्रः वि-
 ष्णुरहस्ये—' त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसम् । होमं कृत्वा ततः पश्चाद्दर्जये-
 न्मानवः फलम् ॥ ' होमश्चार्घ्यमन्त्रेणाज्येन भविष्ये—' दत्तार्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमे-
 णानेन पाण्डव । ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥ वैश्ये च धान्यनि-
 प्पत्तिः शूद्रश्च धनवान् भवेत् । यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥ '
 इत्यगस्त्यार्घ्यः ॥

भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्रा-

ह्मार्कण्डेययोः—' नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ । पौ-

र्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥ ' इति । नान्दीमुखत्वं चोक्तं

ब्राह्मे—' पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः

परिकीर्तिताः ॥ तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैविताः । ते तु नान्दीमुखा

नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ ' एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तेः पक्षश्राद्धपक्षे सकृन्महाल-

यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । अत्र मातामहा अपि कार्याः । ' पितरो

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयार्षके चतुर्थोऽध्याये । यथा—' अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्र-

जामपत्य बलमिच्छमानः । उभौ वर्षाद्विप्रह्रः पुषोप सत्या देवेष्वशिषो जगाम ॥ ' इति । अस्य व्याख्या

च श्रीमत्सायणाचार्यकृता—' अयमगस्त्यो मद्भुङ्गः खनित्रैः ऋग्वेदोत्पादनसाधनैः यज्ञस्योत्रादिभिः खनमानः

फलमभिमत्सुत्पादयन्, प्रजा प्रकर्षेण पुनः पुनर्जायमानमपत्यं कुलस्थापनसाधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः

सन्, यद्वा प्रजां भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋषिः अतीन्द्रियप्रदो महानुभावः उग्रः उर्ध्वः संसारे सचरन्पृथ-
 पापः स्रष्टुमी वर्षां वर्षनीपाकारी काम च तपस्य पुषोप । सत्या आशिषो देवेषु देवेष्यो जगाम प्राप्तवान् ।

यतोऽयं महानुभावस्त्वमादस्मान् पातीत्यर्थः । ' इति ।

यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।' इति धौम्योक्तेः पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहुवचनविरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वचनाच्चित्तिः । न च जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृश्राद्धे तदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृमातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादर्शां । एतज्जीवत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु-अजहल्लक्षणया पित्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देवतापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पितृविशेषणम् । पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णयदीपे गार्ग्यः- 'पौर्णमासीषु सर्वास्तु निषिद्धं पिण्डपातनम् । वर्जयित्वा प्रौष्ठपर्दी यथा दर्शस्तथैव सा ॥' इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः शेषं प्राग्वत् ॥

अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये वृद्धमनुः- 'आपाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्क्षन्ति पितरः क्षिप्त्वा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥' कन्यायोगे पुण्यतमत्तमाह शाठ्यायनिः- 'कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यमुच्यते ।' इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः- 'मध्ये वा यदि बाप्यन्ते यत्र कन्यां ब्रजेद्रविः । स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥' तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः- 'कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥' तथा तत्रैव षोडशदिनान्युक्तानि- 'कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश । ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥' अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ । तिथिवृद्ध्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वं श्राद्धवृद्ध्यर्थमेकः पक्षः, भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लमतिपदा सहेति तृतीयः, अन्त्य एव तु युक्तः । 'अहःषोडशकं यत्तु शुक्लमतिपदा सह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥' इति देवलोक्तेः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे- 'आश्वशुक्लकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं लघ्वमेव वा ॥' दिने दिने इति पक्षपर्यन्तलमुक्तम् । त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, त्रिभागमिति दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनमिति चतुर्दशीसहितमतिपदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । अत्र दिनपदं तिथिपरं वीप्सया तत्पक्षीयतिथित्वं श्राद्धव्याप्यतावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशतिथिव्यापि श्राद्धं सिध्यति । तेन चतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्णपक्षपर इति गोटाः । तत्र । 'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।' इत्यादिविरोधात् । यत्तु

कश्चित् पूरणप्रत्ययलोपेन तृतीयभागहीनं पृष्ठ्यादिपक्षतृतीयभागमेकादश्यादि त-
दर्धं त्रयोदश्यादि उत्तरोत्तरं लघुकालोक्तेरिति । तत्र । गौतमादिवचनेन मूलकल्प-
नालाघवात् पक्षमित्यन्वयापत्तेश्च । 'पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोप्यति ।'
इति विष्णुधर्मोक्तेः । पृष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपि ज्ञेयाविति तत्त्वम् ।
कालादर्शेपि—'पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च । अपृष्ठ्यादि य-
थाशक्तिं कुर्यादापरपक्षिकम् ॥' पक्षादिः प्रतिपत्, दिक् दशमी, दर्शान्तमिति सर्वत्र ।
गौतमोपि—'अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पञ्चम्यादि दर्शान्तमपृष्ठ्यादि
दशम्यादि सर्वस्मिन् श्र' इति । तथैकस्मिन्नपि दिने श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—
'आपाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेक-
स्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं यावत्संवत्साः पितरो ध्रुवम् ॥' इति । अत्र
शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तत्र । तद्वाचकपदाभावात् त्रयोदश्यादिपक्ष
एव नित्यः । तत्रैव निन्दाधुतेः । 'ब्राह्मे एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायोगव्यवच्छे-
दोक्तेः' इति गौडाः । तत्र । एकस्मिन्नपीति विरोधात् । तेन फलभूयाधिनान्या-
नि कार्याणीति तत्त्वम् । तत्र चतुर्दशीश्राद्धाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादिपक्षां त-
त्सत्त्वे पृष्ठ्याद्येकादश्यादिकौ । एवं चतुर्दश्यभावे द्वादश्यादिः । तत्सत्त्वे त्रयोद-
श्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधवायास्तु विशेषः स्मृतिसंग्रहे—'चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः स-

दैव हि । स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥ ततो मातामहानां

महालये वि-
धवायाः पार्वण-
चतुष्टयम् ।

च श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।' तथा—'श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्त-

थैव च ।' इति । अशक्तौ तु स्मृतिरत्रावल्याम्—'स्वभर्तृपृथुति

त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च । विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥' वि-

धवा स्वयं संकल्पं कृतान्यद्ब्राह्मणद्वारा कारयेदित्युक्तम् ॥

प्रयोगपारिजाते सकृन्महालये च वर्ज्यतिथ्याद्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रयोगपा-

रिजातादिषु वशिष्टः—'नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु । एषु श्राद्धं न

कुर्वीतगृही पुत्रधनक्षयात् ॥' जन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि । वृद्धगार्ग्यः—'प्राजा-

पत्ये च पौष्णे च पित्रर्षे भार्गवे तथा । यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य

पुत्रो विनश्यति ॥' प्राजापत्यं रोहिणी, पौष्णं रेवती, पित्र्यं मया,

अन्यान्यपि प्रत्याहारादीनि तत्रैव ज्ञेयानि । केचित्तु—'नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वदि-

पितृकालभे । गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥' इति संग्रहात् ।
नन्दा प्रतिपत्पृष्ठ्याद्येकादश्याः, अश्वः सप्तमी, कामल्लयोदशी, आरो भौमः, भृगु

शुक्रः, अग्निभं कृत्तिका, कालभं भरणी, तत्र पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र मूलं मृग्यम् । एतच्च सकृन्महालयविषयम् । 'सकृन्महालये काम्ये पुनः श्राद्धे खिलेषु च । अतीतविषये चैव सर्वपेतद्विचिन्तयेत् ॥' इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदोक्तः । अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च—'अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्येके । तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥' पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्णयदीपिकायां तु—'पितृमृताहे निषिद्धदिनेषु सकृन्महालयः कार्यः' इत्युक्तम् । 'आपाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥ तस्य संवत्सरं यावत् संवृत्ताः पितरो भुवम् ॥' इति नागररत्नकोक्तेः । 'या तिथिर्धस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते । सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥ तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽऽशौचं यहच्छया । पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छिञ्चितं नैव कारयेत् ॥ अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा । निषिद्धेषु दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥' इति काल्यायनोक्तम् । अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा पक्षश्राद्धकरणेषु नन्दादिषु पिण्डनिषेध इत्याह पराशरमाधवीये काष्णजिनिः—'नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥' इति । अत्र श्राद्धमित्येकवचनादिने दिने इति वीप्सावशाच्च सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकमयोगपरमिदम् । अतः 'प्रतिपत्यभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।' इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । 'प्रतिपत्यभृतिषु' इति विशिष्योक्तेः । निर्णयदीपे, पृथ्वीचन्द्रोदये, मदनपारिजाते चैवम् । अन्यकृष्णपक्षपरं याज्ञवल्कीयम् । एतत्परत्वेनैव 'निन्द्या चतुर्दशीति विरोधात्' इति गौडाः । तत्र । 'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।' इति विरोधात् । तत्त्वं तु—'तिथिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः । स श्राद्धे तन्निमित्ते स्यान्नानुपद्रुकृते ह्यसौ ॥' इति दिवोदासीये शृङ्गाग्यांकेस्तन्निमित्ते पक्षान्तरे च ज्ञेयः । सकृन्महालये तु वचनाभिषेधः । अन्यत्र कोपि न निषेधः । काष्णजिनिस्मृतेरिति । अतो नन्दादौ सपिण्डकश्राद्धे पुत्रवतोप्यधिकारः । अत्रिरपि—'महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि । तीर्थेषु निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥ पूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु मृताहातिक्रमे सकृन्महालये पौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्ते च ज्ञेयः । यत्तु स्मृत्यर्थसारे—'विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥' इति । तस्यात्रापवादो दिवोदासीये बृहस्पतिः—'तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयागे महालये । पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमये ॥ महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि । कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥' इति । निर्णयदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्य-

हभिन्नश्राद्धविषयः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगकृत्ये तु प्रत्यहं पिण्डदानं कार्यमेवे-
त्युक्तम् । तदयमर्थः संपन्नः—षोडशाहव्यापिश्राद्धैक्ये न पिण्डनिषेधः । मृताहे
सकृन्महालयेपि तथा इति केचित् । तत्रापि निषेधस्तु युक्तः । प्रत्यहं श्राद्धभेदेपि
व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र मृताहातिक्रमे महालयातिक्रमे च पिण्डनिषेध इति ॥

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् । 'यतीनां च वनस्थानां वैष्ण-
वानां विशेषतः । द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥' इति पृथ्वीचन्द्रोदये
संग्रहोक्तेः ॥

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—'हंसे कन्यासु वर्षा-
स्ये शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्ष-
योः ॥' आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । तत्राप्यसंभवे भ-
विष्ये—'येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि । तस्यां
दद्यान्न चेदत्तं पितॄणां वै महालये ॥' तत्राप्यसंभवे भारते—'यावच्च कन्यातु-
लयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । शून्यं प्रेतपुरं तावद् वृश्चिको यावदागतः ॥' ब्राह्मे—
'वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह । निश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सु-
दारुणम् ॥' यत्तु जातूकर्ण्यः—'आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । त-
स्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥' इति तत्फलातिशयहानिपरम् ।

'कन्यां गच्छतु वा नवा' इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगे प्राशस्त्यमा-
त्रम् । अतः श्राद्धविवेकीकर्तृ श्राद्धद्वयं हेयम् । इदं च श्राद्धमन्वेनैव कार्यं नामान्ना-
दिना । 'मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् । आपन्नोपि न कुर्वीत श्रा-
द्धमामेन कर्हिचित् ॥' इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तेः ॥

अथात्र देवताः संग्रहे—'ताताम्वाश्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सखि स्त्री-
तनयादि तातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः । ताताम्वात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जाया-
पिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थं तथा तर्पणे ॥' अस्यार्थः—तातत्रयी
पितृत्रयी, अम्वात्रयी च । स्मृत्यर्थसारेपि महालये मातृश्राद्धं पृथक्
प्रशस्तमिति । अत्र विशेषतः स्मृतिदर्पणे गालवः—'अनेका मातरो यस्य
श्राद्धे चापरपक्षिके । अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥' जीवन्मातृ-
कस्तु सापत्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणम् । श्राद्धदीपकलिकायां तु पार्वणमुक्तम् ।
'अन्वष्टक्यं च यन्मातुर्गयाश्राद्धं महालयम् । पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वण-
वद्भवेत् ॥' इति बृहन्मन्त्रोक्तेः । सखीति मातामहानां सपत्नीकत्वेपि विभवे सति
मातामहीनां पृथक्कार्यम् । 'महालये गयाश्राद्धे दृढौ चान्वष्टकासु च । ज्ञेयं द्वाद-
शदैवत्यं तीर्थं प्रौष्ठे मयासु च ॥' इति निगमोक्तेः । हेमाद्रिमते सत्र नवदैवत्यमेव ।

महालये पितृ-
परिग्रहनिर्णयः ।

‘महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च । नयदैवत्यमत्रेष्टं शेषं पाद्व्यौरुपं विदुः ॥’ इति विष्णुधर्मोक्तेः । तातभ्राता पितृव्यः, जननीभ्राता मातुलः, तत्स्रियः, पितृव्यस्त्री, मातुलानी, भ्रातृजायाः पितृष्वसुमातृष्वसुस्वभगिन्योऽपत्यभर्तृयुक्ताः । तेन सापत्यायै सधवायै इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतासु सतीषु न तद्भर्तादेर्दानम् । द्वारलोपात् । जायापिता श्वशुरः । श्वशुरप्यत्रोपलक्ष्या । अत्र मूलं स्मृतिचन्द्रिकायां ज्ञेयम् । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ पुराणान्तरे—‘उपाध्यायगुरुश्वश्रूपितृव्याचार्यमातुलाः । श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रत्विक्कृशिष्यपोपकाः ॥ भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः । पितरौ पितृपत्नीनां पितृर्मातृश्च या स्वसा ॥ सखिद्वयदक्षिप्याद्यास्तीर्थे चैव महालये । एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥’ इति । इतरेषां शिखादीनां पार्वणमर्थेसिद्धम् । अत्र क्रमान्वलेप्याचाराद्भवस्था । अशक्तौ तु पृथिवीचन्द्रोदये चतुर्विंशतिमते—‘एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् । दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरणं न तु ॥’ एकोद्दिष्टस्वरूपं चाह याज्ञवल्क्यः—‘एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाध्यैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥’ इति । अत्रैकपाकी वैश्वदेवतन्त्रं पिण्डं वहिर्धैकपिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । अत्र पाणिहोमः पिण्डाश्च द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् । चतुर्वर्षेषु करे होमः पिण्डाश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति । पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतन्त्रत्वे तु अगिसमीप एव । अत्र धूरिलोचनौ वैश्वदेवौ । ‘अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धूरिलोचनौ ।’ इति हेमाद्रावादित्यपुराणात् । अत्र प्रतिदिनं भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदे वा प्रयोगैकपादन्ते एव वा दक्षिणेति हेमाद्रौ उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । ‘वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥’ इति काल्यायनोक्तेः । यच्च कौण्डिन्यः—‘दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति, तत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम्, काम्यश्राद्धपरं वा । अत्र बहु वक्तव्यं श्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये ज्ञेयम् । एतच्च जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् । ‘मुण्डनं पिण्डदानं च भेतकर्म च सर्वशः । न जीवत्पितृकः कुर्याद्भुविणीपतिरेव च ॥’ इति दक्षेण तस्य पिण्डनिषेधात् । अन्वष्टक्यमातृवार्पिकादौ तु यचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । तथा छागलेयः—‘पिण्डो यत्र निवर्तते मयादिषु कथंचन । सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्भवतिदिभिः ॥’ सांकल्पस्वरूपं च वक्ष्यते ॥

अत्र श्राद्धाद्गतर्पणं पक्षश्राद्धे प्रतिदिनं श्राद्धोत्तरम् । सकृन्महालये तु परेऽह्नि

महालये न
र्षण परदिने का
र्यम् ।
कार्यम् । तदुक्तं नारदीये—‘पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।
सकृन्महालये चैव परेहनि तिलोदकम् ॥’ गर्गोपि—‘पक्षश्राद्धे हि-
रण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ।’ इति । तथा प्रयोगपारिजाते गर्गः—
‘कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं निपिद्धाहेपि
तर्पणम् ॥ सकृन्महालये श्वः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ॥’ इदं निपिद्धदिनेपि कार-
यम् । ‘तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं भेते च सर्वदा ।’ इति स्मृत्यर्थसारोक्तेः । ‘तीर्थं
तिथिविशेषे च गयायां भेतपक्षके । निपिद्धेपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’
इति स्मृतिरत्नावल्यां वचनाच्च ॥

एतच्च श्राद्धं मलमासे न कार्यम् । तदाह भृशुः—‘वृद्धिश्राद्धं तथा सौममश्याधेयं
महालयम् । राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भ्रातृलङ्घिते ॥’ इति । हे-
माद्रौ नागरखण्डे—‘नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥’ एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे कृताकृत-
मिति त्रिस्थलीसेतौ भट्टाः ॥

इदं च नित्यं काम्यम् । ‘पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा । प्राप्नोति पञ्चमे
दत्ता श्राद्धं कामान् सुपुण्ड्रकान् ॥’ इति जावालयुक्तेः । ‘वृष्टिके
समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह । निश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा
सुदारुणम् ॥’ इति कार्ष्णाजिनिवचनाच्च तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृ-
ग्विधाने—‘दुरोअश्वस्य मन्तं च दशमासं द्विमासयोः । महालयं यदा न्यूनं तदा
संपूर्णमेति तत् ॥’ इति । द्विमासयोः कन्यातुलयोर्महालयश्राद्धं यदा हीनमित्यर्थः ॥

अत्र भरण्यां श्राद्धमतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवीचन्द्रोदये मात्स्ये—‘भरणी पि-
तृपक्षे तु महती परिकीर्तिता । अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्ध-
कृद्भवेत् ॥’ पृथिवीचन्द्रोदये श्रीधरीये बृहस्पतिः—‘नभस्यापरप-
क्षस्य द्वितीया यदि याम्यभे । तृतीया चाग्रिताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥’

१—स मन्त्रो ऋग्वेदसंहिताया प्रथमाष्टके चतुर्थध्याये—‘दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र मोरधि दुरो यवस्य
वसुन इन्द्रपति । शिक्षानर प्रदिवो अकामकर्षण सखा सखिभ्यस्वमिदं गृणीमसि ॥’ इति । अस्य व्याख्या—
‘हे इन्द्र, त्वं अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गो पश्वादिदुरो दाताऽसि, तथा यवस्य यवादर्षान्यजातस्य दुरो
दातासि । वसुनः निवासहेतोर्धनस्थेन स्वमी पति सर्वेषां पालयिता । शिक्षानर शिक्षतिर्दानकर्मा । शि-
क्षाया दानस्य नेताऽसि प्रदिवः पुराणं प्रगता दिवो दिवता यस्मिन् स तथोक्त । अकामकर्षणं कामान्
वसोपति नासायतीति कामकर्षणं न कामकर्षणं अकामकर्षणं हविर्देतवता यज्ञमानानां कामानभिमत-
फलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानाह्वयिभ्य ऋतिवग्भ्यः सखा सखिवदत्यन्त प्रियः । एवभूतो य
इन्द्रस्तु प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं वचं गृणीमसि ब्रूमहे ।’ इति श्रीमत्सायणाचार्योपनिषत् ।

पतत्पक्षे पृष्ठी योगविशेषेण कापिलासंज्ञा । तदुक्तं वाराहे-‘नभस्यकृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूसृतैः । युक्ता पृष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तता ॥ व्रतोपवासनि- यमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् । कपिलां च द्विजाद्रयाय दत्त्वा क्रतुफलं ल-
 कपिलापृष्ठी । भवेत् ॥’ पुराणसमुच्चये-‘भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते । पाते कुजे च रोहिण्यां सा पृष्ठी कपिला भवेत् ॥’ अत्र दर्शान्तत्वेन महालयो भा- द्रपदकृष्णपक्षो ज्ञेय इत्युक्तं निर्णयामृते हेमाद्रौ च । हस्तार्कस्तु फलातिशयार्थः । ‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’ इति तत्रैवोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे-‘देवदारुं तयोशीरं कुङ्कुमैलां मनःशिलाम् । पत्रकं पत्रकं यष्टिमधुगञ्जेन पेपयेत् ॥ क्षीरेणालोढ्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् । आपस्तमसि देवेश ज्यो- तिषां पतिरेव च ॥ पापं नाशय मे देव बाह्पनःकायकर्मजम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभङ्गैस्तु मार्जयेत् ॥’ पञ्चभङ्गैः पञ्चपल्लवैः । तथा-‘रत्रैर्नानाविधैर्धुक्तं सौवर्णं कारयेद्रविम् । शक्तिस्तस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्पतोपि वा ॥ सौवर्णपदणं कुर्यान्नौकां चैव तथा रयम् ॥’ तथा-‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिमं विधिम् ।’ प्रभासखण्डे-‘स्थापयेद्व्रणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् । रक्तवस्त्रयुगञ्जं ताव्रपा- त्रेण संयुतम् ॥ रथो रौक्मपलस्यैव एकचक्रः सुचित्रितः । सौवर्णपलसंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत् ॥’ ततः सूर्यं कपिलां च षोडशोपचारैः संपूज्य दद्यात् । ‘दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः । कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥ यस्माच्चं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी । भदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिमदा भव ॥’ इति । विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिष्टम् ॥

इयमेव चन्द्रपृष्ठी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ब्राह्मी । उभयत्र तथात्वे पूर्वा । त-
 चन्द्रपृष्ठी-
 तम् । दुक्तं भविष्ये-‘तद्ब्रह्माद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सितेवरे । चन्द्रपृष्ठी-
 व्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते ॥ चन्द्रोदये यदा पृष्ठी पूर्वाङ्के चापरे-
 ऽहनि । चन्द्रषष्ठ्यासिते पक्षे सैवोषोष्या अथत्नतः ॥’ इति ॥

अष्टम्यामाश्वलायनेन मघावर्षसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् । ‘एतेन माघ्यावर्षे प्रौष्ठपद्या
 मघावर्षा
 अपरपक्षे’ इति, ‘इदं सप्तम्यादिषु त्रिष्वहःसु कार्यम्’ इति नारा-
 यणवृत्तिः । हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भवं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्या-
 चरुयौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे-‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गया माघ्याष्टमी स्मृता ।
 त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्णयामृते पुराणसमुच्चये-
 महालक्ष्मी
 व्रतम् । ‘श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमीं मारभ्य कन्यामगते च सूर्ये । समाप-
 येच्च त्रिथौ च यावत्सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युवत्या ॥’ इति । तत्रैव-

‘कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् । हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद् व्रतं न समापयेत् ॥ पूजनीया ग्रहस्थानामष्टमी प्राहृषि श्रियः । दोषैश्वरुभिः संयुक्ता सर्वसंपत्करी तिथिः ॥ ’ तथा—‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्तिता । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥ विशेषेण परित्याज्या नवमीदृषिता यदि ॥ ’ इति । दोषचतुष्टयं तत्रैवोक्तम्—‘त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् । पुत्रहा नवमीविद्धा स्वप्नी हस्तार्थगे रवौ ॥’ इति । त्रिदिनावमदिनलक्षणं च रत्नमालायाम्—‘यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं चारथेदवमदिनं तदुक्तमार्थैः । यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाह्नात्रिद्युस्पृकथितमिदं द्वयं च नेष्टम् ॥’ एते च सर्वे निषेधाः प्रथमारम्भविषयाः । मध्ये तु सति संभवे ज्ञेयाः । व्रतस्य षोडशाब्दसाध्यत्वेन मध्ये त्यागायोगात् । इयं चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजायुक्तेः । परदिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्ते परैव कार्या, अन्यथा पूर्व्वे । ‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा । त्रिमुहूर्तापि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥’ इति मदनरत्ने निर्णयामृते च संग्रहोक्तेः । अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते योचरा तिथिः । तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’ इति वचनाच्चेति संक्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥

अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कात्यायनः—‘अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् । पित्रादिमातृग्रह्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे—‘पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’ श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः—‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः । अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥’ दीपिकायां तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तम् । मातृयजनं लन्वष्टकास्वादित इति हेमाद्रौ । ब्राह्मेपि—‘अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ॥’ इति । अत्र शाखाभेदेन व्यवस्थेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः । इदं च जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृते मैत्रायणीयपरिशिष्टे—‘अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥’ यद्यपि जीवत्पितृकस्य पञ्चान्वष्टका अवश्यं कर्तव्याः, तथाप्यशक्तस्थेयमावश्यकौ । ‘प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।’ इति हेमाद्रौ पात्रोक्तेः । ‘सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ । नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥’ इति सुतेनावश्यकत्वोक्तेश्च । अत्र ‘सर्वासाम्’इत्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्यामपि सापत्नमातृभ्यो दद्यात् । तन्मरणे सति तस्यै ताभ्यश्च दद्यादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णये गुरुभिः ।

अन्वष्टकाश्राद्धं अनुपनीतेनापि कार्यम् ।

अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु द्विवचनादिप्रयोग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं तद्यागश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव न सर्वासु । 'अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतपातृश्राद्धं न कार्यपिति केचिदाहुः पठन्ति च—'श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तरि ह्युपतेते' इति । तदेतन्निर्मूलत्वान्मूर्त्तमतारणमात्रम् । श्राद्ध-दीपकलिकायां ब्राह्मे—'पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः । श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥' इति । अत्र देशाचाराद्यवस्था । इदं चानुपनीतेनापि कार्यम् । तदुक्तं श्राद्धशूलपाणिं मात्स्ये—'अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।' इत्यभिधाय—'एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोप्येतत्पुत्रवासस्थोरपि नित्यशः । शूद्रोप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥' इति । तेन साग्नेरेवेदमिति परास्तम् । अन्वष्टकातः पृथगेवेदं मातुः श्राद्धमित्यपि परास्तम् । लाघवेन मूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्वष्टकाश्राद्धस्याङ्गस्याप्यत्र प्रधानत्वं वचनात् । अवेष्टेरिव राजसूयान्तर्गताया एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति फलार्थत्वम् । अत्राष्टकान्वष्टकापूर्वाङ्गुरोधात् । तथाग्रिपुराणे—'अन्वष्टकासु वृद्धौ च नयायां च क्षयेऽहनि । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥' आपस्तम्बानां सप्तकासु च वृद्धौ चेति भाष्यकारैः पाठादष्टकायां मातृकाश्राद्धम् । छन्दोगैस्तत्र मातृमातामहश्राद्धे न कार्ये किं तु त्रिपुरूपमेव । 'न योपिद्भयः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । कर्षूत्समन्वितं मुक्त्वा तथायं श्राद्धपोढशम् । प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः ॥' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । 'अन्वष्टकासु तेषां कर्षूविधानात्' इति शूलपाणिः । यत्तु—'तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या । चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥' इति, तद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पितृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—'अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।' इत्युपक्रम्य—'पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्याभपि नृसत्तम ।' इति वचनं श्राद्धविधिना पिण्डदाने प्राप्ते पुनस्तत्कीर्तनं यस्य जीवत्पितृकगभिणीपतित्लादिना पिण्डदानं निषिद्धं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रीतातचरणाः ॥

अत्र सुवासिनीभोजनशुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—'मातुः श्राद्धे तु संप्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् । सुवासिन्यै मदातव्यमिति शातातपोब्रवीत् ॥ भर्तृश्रे मृता

१—भर्तुरिति विवाहश्राद्धे सुवासिन्वा अनावरणकस्तार्थम् । एतदेव मातुराब्दिकादिसमस्तश्राद्धे सुवासिनीप्रापकम् । सह दाहेनेति । तत्र सह दग्धया मातुराब्दिकादाविव नवमीश्राद्धमपि प्रापयति । इति टीकाशयः । धर्मसिन्धौ तु—'वात एवास्या अविधवावर्गवत्प्रसिद्धिः । अतः एतन्वा अपि नवमीश्राद्धं कार्यम् । अस्याविधवानवमीश्राद्धस्य महालयव्यापवद्दधिकदशैर्न गौणकालः' इत्युक्तम् ।

भाद्रपदकृष्ण-
नवम्या सुवासि-
नीभीजनम् ।

नारी सह दाहेन वा मृता । तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सु-
वासिनीम् ॥ ' तत्रैव मदालसावाक्यम्—' स्त्रीश्राद्धे पुत्रदेयाः स्युरलं-
काराश्च योषिते । मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥ ' इति ।
अत्राशक्तावनुकल्पमाहाश्वलायनः—'अनङ्गहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदेपा
मेऽष्टकेति न खेवानष्टकः स्यात् ।' इति । हेमाद्रौ पितामहः—' अमावास्या व्यतीपा-
तपौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ' अकरणे च
प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—' एभिर्द्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने । आन्वष्टक्यं यदा
न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥ ' इति ॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः । पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—' संन्यासिनोप्या-
ब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पा-
र्वणं तु तत् ॥

द्वादश्यां स
न्यासिन श्राद्धम् ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चन्द्रिका—' त्रयोदशी भाद्रपदी कृष्णा मुख्या
पितृप्रिया । तृप्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥ मघायुतायां
तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः । तृप्यन्ति पितरस्तद्द्वर्षाणामयुतायुतम् ॥'
प्रयोगपारिजाते शङ्खः—' प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं तु
कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ प्रजाभिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा । नृणां
श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ' एतन्नित्यमपि पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
धर्मे—' प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी । ' इत्युक्त्वा—' एतास्तु श्राद्धका-
लान्वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ' इत्युक्तेः ।
एतच्चाविभक्तैरपि पृथकार्यम् । तथा च हेमाद्रौ—' विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः
श्राद्धं पृथक् सुताः । मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥ ' इति । अपरार्के
वायवीये—' हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी । तिथिर्वैवस्वती नाम सा
छाया कुञ्जरस्य तु ॥' अत्र च—' अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

१—तत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं शतवारमेभिर्द्युभिः सुमना इति मन्त्रजप क-
रिष्ये इति सकल्प्य तत्राप कुर्वात् । मन्त्रस्तु—' एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निहन्धानो अमर्ति गोभिर-
श्विना । इन्द्रेण दस्यु दरयन्त इन्दुभिर्द्युतद्वेषस समिषा रमेमहि ॥ ' इति । ५०६००१ अ०४ । अस्य—
'दे इन्द्र, एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दोषैस्त्रहपुत्रोबाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुत्रोवर्तिभिस्तुभ्य दसैः सोमैश्च प्रीतस्त्वं
अस्माकमर्ति दारिद्र्य गोभिरुत्तया दसैः । पशुभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन च निहन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोभ-
नमना भव । वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण दस्यु उपक्षपयितार शत्रु दरयन्तो ह्येयन्तः अत
एव युतद्वेषस' पृथग्भूतशत्रुका भूता इषा इन्द्रदत्तानां सैन सरभेमहि सरन्था मधेम । सगच्छेमहीत्यर्थः । ' इति
धीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राङ्छाये कृञ्जरस्य च ॥ ' इति विष्णुमनुवचने केवलत्रयोद-
शीश्रुतेर्मद्यागुण इति कल्पतरुः । शूलपाणिस्तु- 'केवलवाक्यानामर्थवादत्वाद्विधौ
च मघायोगश्रुतेर्विधिलाघवात् विशिष्टमेव निमित्तम्' इत्याह । वस्तुतस्तु- 'मधु-
मांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च । एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥'
इति वशिष्ठवचने केवलमघाश्रुतेर्विनिगमकाभावादुभयं भिन्ननिमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च
योगाधिक्ये फलाधिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः- 'तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु
च विशेषतः ।' इति । त्रयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् । 'अत्र त्रयो-
दश्यां बहुपुत्रा सुवमारिणस्तु भवन्ति' इत्यापस्तम्बोक्तैर्युवमारित्तमपत्यदोष [म]
सहिष्णोरपत्यमात्रार्थिनः स्मृत्यन्तरोक्तेर्धनार्थिनो वाधिकार इति कल्पतरुः ।
अपत्यनिन्दया तदार्थिनां नाधिकारात् फलान्तरकामस्यैवाधिकार इति इलायुषः ।
एतत् पिण्डरहितं कार्यम् । 'मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः । संसंतानो
नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥' इति बृहत्पराशरोक्तेः । इदं मलमासेपि कार्यम् ।
'मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् । अनन्यगतिकलेन कर्तव्यं स्थान्मलि-
म्लुचे ॥' इति काठकगृहोक्तेः । यानि तु अङ्गिराः- 'त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः
श्राद्धं कुरुते नरः । पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्येष्टपुत्रस्य निश्चितम् ॥' वामनपुराणे-
'त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।' इत्यादीनि वचनानि, तानि
पुत्रवद्विपयाणि वा महालयस्यभिन्नत्रयोदशीविपयाणि वा काम्यश्राद्धविपयाणि
वा सपिण्डकश्राद्धविपयाणि वेति केचित् । हेमाद्रिप्रमुखास्तेकवर्गश्राद्धविपयाणि ।
'श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् । न तृप्तास्त्र ये यस्य प्रजा हिंसन्ति तस्य
ते ॥' इति काष्ठाजिनिस्मृतेः । यद्यपि 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।'
इति धौन्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तस्तथापि व्यामोहादिमाप्तनिषेधोपमित्याहुः ।
वयं तु पश्यामः पुत्रवद्विपयाण्येवेति । 'असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयो-
दशी । संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशस्यो भवेत् ॥' इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तेः ।
पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैकवर्गनिषेधकमिति । अत्र मघात्रयोदशीमहालययुगादिश्रा-
द्धानां तन्त्रेण प्रयोगः, न तु प्रसङ्गसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः- 'वृक्षारोहणलोहाद्यविष्णुजलवि-
पाग्निभिः । नखिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥' ब्राह्मे- 'युवानः पितरो
यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां वृक्षिभर्मी-
प्लता ॥' नागरखण्डे- 'अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरयापि वा ।
श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नरापि ॥' एतच्च प्रायो नाशकश-
स्त्राद्विधिपोदकोद्धन्यनप्रपतनैश्चलतामिति गौतमोक्तदुर्भरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्दे-

शात् । ' सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ ' इत्युशनसोक्तेश्च । तच्च कृतक्रियानामेवेति वक्ष्यामः । मरीचिः— ' विपश्चस्त्रश्चापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु वि-
र्गाहिताः ॥ ' अत्र ब्राह्मणघाती तेन हतो न तु ब्रह्महा । तस्य पतितत्वादिति शू-
लपाणिः । अत्रोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं
कार्यं न पार्वणमिति श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहतानामेव न प्रसवादिमृता-
नामिति वाचस्पतिः । यत्तु शाकटापनः— ' जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा
गृहे पथि । श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै चर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ ' इति, तत् प्रायश्चित्ता-
र्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् । अत एव वैधत्वात् सहगमनेपि न कार्यमिति
हेमाद्रिः । एतच्च दैवयुक्तमेकोद्दिष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते । ' प्रेतपक्षे चतुर्द-
श्यामेकोद्दिष्टं विधानतः । दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥ तच्छ्राद्धं दैवहीनं
चेत् पुनदारथनक्षयः ॥ एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ' भविष्येपि— ' सम-
त्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च । चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं महालये ॥ चतु-
र्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते । एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिनः ॥ '
इति । संवत्सरप्रदीपे हारीतः— ' विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वादितोऽमलान् । ये वै
शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ' अत्रैकोद्दिष्टवचनानां निर्मूलत्वम् । समूल-
त्वेपि पार्वणाशक्तपराणि । विष्ण्वादिवचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीयपार्वणावगते-
रिति शूलपाणिः । तन्न । वाक्येन प्रकरणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रा-
दीनामेकोद्दिष्टमिति गौडार्वाञ्चः । तन्न । पितुरित्यनेन विरोधात् विशेषवा-
क्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव श-
स्त्रहतस्येति । ' श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये । ' इति कालादशात् ।
वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च । तेन महालये एव । दिनान्तरे पार्वणं मातामहा-
दितृत्वर्थं कार्यमेव । पितामहोपि शस्त्रहतभेदेकोद्दिष्टद्रव्यं कार्यम् । तदुक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरे— ' एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टम् ' इति । त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणमेव का-
र्यम् । यत्तु देवस्वामिनोक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टनयं कार्यम् । न तु पार्व-
णमाहृत्य वचनाभावादिति, तदयुक्तम् । ' पित्राद्यस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्योतास्त्वनुक्रम-
मात् । स भूते पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥ ' इति बृहत्पराशरोक्तेः ।
' एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विष्णुच्छ्लेणे वा हते । एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवज्र-
वेत् ॥ ' इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अपराके हेमाद्रौ चैवम् ।
यस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्ध-
द्रव्यम् । प्रसङ्गसिद्धेरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र श्राद्धाकरणेग्रिमापरपक्षे दिनान्तरे

वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चनपूजाग्रहणादुपवासादेवाङ्गत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रहणं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः—‘त्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् । सा तिथिस्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैठके ॥’ इति । अत्र घटिका मुहूर्त इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परदिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव । यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित् पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपराणि । परदिने प्रतिपदोत्पन्तासत्त्वे तु दर्शयुतापि पूर्वैव ग्राह्या । तदाह लल्लुः—‘तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ।’ इति । यानि तु—‘अमायुक्ता भर्कतव्या’ इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे वचनानि तानि समूलत्वे सत्येतद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्वम् । पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाध्यायलिखितत्वेन निर्मूलत्वाच्चैश्वान्यनिर्णयस्यानुक्तेः सामान्यनिर्णयात् पूर्ववत् प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु विशेषनिर्णयादौदयिकी ग्राह्या । तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तुतिवोक्तेर्द्विमुहूर्ता ग्राह्या । ‘उदिते दैवते भानौ’ इत्यत्र द्विमुहूर्ता त्रिरहश्चेति औदयिकया द्विमुहूर्तत्वनियमाच्च । तेन ‘उदये द्विमुहूर्तापि’ इत्याद्यनुसारोपि मुहूर्तमात्रा कर्तव्येति द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवैयर्थ्यात् । केचित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः । गौडा अप्येवम् ॥

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि त्वद्गम् । ‘अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् । पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥’ इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबन्धात्, ‘नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।’ इति तत्रैव देवीपुराणात्, ‘शरत्काले

हापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’ इति मार्कण्डेयपुराणाच्च पूर्ववचनादष्टमीनवमीजैव प्रधानमन्यत्सर्वमङ्गमिति गौडाः । एकादशशोपि कालिकापुराणे—‘यस्त्वेकश्रामथाष्टम्यां नवम्यामथ साधकः । पूजयेद्भरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति । त्वं तु राजसूयेन्ययागैः समप्रधानायाः सहिता या अप्यवेष्टेरेतयान्नाद्यकार्यं याजयेत्येकत्वान्मध्ये विधानाद्यथा फलार्थो यदिःप्रयोगस्तथा नवरात्रमध्यस्थाया अम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः । रूपनारायणधृतदेवीपुराणे—‘महानवम्यां जेयं सर्वकामप्रदायिका । सर्वेषु वत्स वर्णेषु तव भरत्या प्रकीर्तिता ॥ कृत्वामोति शो राज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’ सा च काम्या नित्या च । ‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः त्रयं प्रपूजनम् । विभूतिमहुरां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम् ॥’ इति, ‘यो योहादपवा-

१—अत्र टीकायां तु—‘इदं तु चिन्त्यम् । एतदेति ध्वनान्ना प्रहृत्परामर्शात्पुण्ड्रोऽवेष्टेव इतिःप्रयोगः । त्वइ तथा परामर्शं किंचिदिति । अष्टमीनवम्योः पृथगर्थे पूजाविधानादेतद्व्युत्पन्नस्य तदेकश्राव्यता (न) भवति । ‘शरत्काले महापूजा’ इति मार्कण्डेयवचनं तु न त्रिसप्तत्यङ्गम् । वीज्यायमावात् ‘इत्युक्तम्

ऽऽलस्याद्देवी दुर्गा महोत्सवे । न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यत्र भैरव ॥ कुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ॥' इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः । ' वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।' इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ॥

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—' एवं च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे । गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥ स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्ऋषैः । वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्मल्लैश्चैरन्यैश्च मानवैः ॥' इति । यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये—' एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।' इति, तचामसपूजापरम् । ' विना मन्त्रैस्त्वामसी स्यात्किरातानां तु संमता ।' इति तत्रैवोक्तेः । मदनरत्ने देवीपुराणेपि—' कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी वायवावदः ॥ भूमौ शयीत चामन्त्य कुमारी-र्भोजयेन्मुदा । चत्वारलंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥ वलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् । त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति । नन्दिका प्रतिपत्तिधिरिति मैथिलाः, पट्टिति गौडाः । तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् । ' आश्विने मासि मेघान्ते महिपासुरमर्दिनीम् । निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥' इति देवीपुराणात् । संग्रहेपि—' आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥ रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः । रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिवर्हणम् । रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यत्वेत्यते ॥ नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥' इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतत्वमेवाभिप्रेत्य माधवोक्तम् । तस्य नक्तव्रतत्वादिति न तु रात्रिभोजनात् । ननु ' मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः । संपूज्य नवदुर्गा च नक्तं कुर्यात्समाहितः ॥ नवरात्राभिर्धं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् । आरम्भे नवरात्रस्य' इत्यादिस्कान्दात् माधवोक्तेश्च नक्तमेव प्रधानमिति चेन्न । ' नवरात्रोपवासतः' इत्यादेरनुपपत्तेः । तेन पाण्डिकनक्तानुवादोयम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । नह्यग्निहोत्रे दशमपक्षे प्रातस्य ' दग्धा जुहोति ' इत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते । नित्यवदनुवादायोगादित्युक्तं वार्तिके तथात्रापि । तेनात्र तद्देव गुणात् फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत् प्राश्रुयात् । मैवम् । न्यायतः प्राप्तावपि पूर्वोक्तवचनैर्बाधात् । यथा पूर्वैः कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्वल्पापि परैव रामनवमीति प्राश्रुक्तम्, यथा वा निशीथे सतीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीयुक्ता परैवेति माधवोक्तम्, तथात्रापि । वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकालत्ववचसां हेमाद्याद्यलिखनात् समूलत्वं विमृश्यमेव । ' त्रि-

कालं पूजयेत् ' इत्यादि पूर्वविरोधाच्च । माधवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वपक्षेषु परैव प्रतिपदिति सिद्धम् । अत्र केचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः । ' वृद्धौ समाप्तिरष्टम्यां हासेमा प्रतिपन्निशि । प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत् ॥ ' इति देवीपुराणादित्याहुः । तन्न । अतिहासदृष्ट्यचोर्न्यूनाधिकतापत्तेः । अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिवाच्येवायम् । तदुक्तम्- ' तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थक्यम् । अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥ ' इति । स च नवरात्रशब्दः क्वचिद्व्युत्पत्त्या कर्मवाची । यथा ' प्रारम्भो नवरात्रस्य ' इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैधृत्यादियोगनिषेधो भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे- ' साष्ट्र-
वैधृत्यादिद-
द्योगे प्रतिपन्न
भावा ।
वैधृतियुक्ता चैत्रप्रतिपन्नशुद्धिकार्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलशारोपणं
गृह ॥ ' इति । चित्रावैधृतियुक्ता द्वितीयायुक्ता चैत्रसैव ग्राह्येत्युक्तम् ।
दुर्गोत्सवे- ' भद्रान्विता चैत्र प्रतिपन्न लभ्यते विरुद्धयोगैरपि संगता
सती । सैवापराह्णे विगुर्धैविभेया श्रीपुत्रराज्यादिविद्विहेतुः ॥ ' इति । यदा तु वै-
धृत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन- ' प्रतिपद्याश्विने मासि
भवो वैधृतिचित्रयोः । आद्यपादौ परित्यज्य प्रारम्भेन्नवरात्रकम् ॥ ' इति । भविष्ये-
पि- ' चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपन्नेऽन्येषु । त्याज्या हंशास्त्रयस्ताथास्तुरीयांशे तु
पूजनम् ॥ ' इति । रुद्रयामलेपि- ' वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मान्न
स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा ॥ संपूर्णा प्रतिपदेव चित्रायुक्ता यदा
भवेत् । वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यंदिने रवौ ॥ अभिजिष्णुं गृह्णते
यच्चत्र स्थापनमिष्यते ॥ ' इति । चित्रादिनिषेधे मूलं चिन्त्यम् । इदं कलश-
स्थापनं रात्रौ न कार्यम् । ' न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् । '
इति मात्स्योक्तेः । ' भास्करोदयमारभ्य यावच्च दश नाडिकाः । मातः-
काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥ ' इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले-
' स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् । शुभाभिर्मुक्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु
वेदिकाम् ॥ यवान्वै वापयेच्च गोधूमैश्चापि संयुतान् । तत्र संस्थापयेत्कुम्भं वि-
धिना मन्त्रपूर्वकम् ॥ सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मपजं तु वा ॥ ' इति ॥

अथ पूजाविधिः । स च जयन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण कार्यः । तदुक्तं दुर्गाभ-
क्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे- ' कुर्यादेव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः । ' इत्युक्त्वा
' जयन्ती महाला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा त्रिमा शिवा
धारी स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु का-
रयेत् ॥ ' इति, ' ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणी स्वाहा ' इति नवाक्षरः । तत्र प्र-
तिपदि मातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालीं संकीर्त्य ममेह जन्मनि दुर्गामीतिद्वारा सर्वाप-

छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्विपुलयनपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसंततिष्टद्विस्थिरलक्ष्मीकीर्तिलाभ-
शत्रुपराजयसदभीष्टसिद्ध्यर्थं शारदनवरात्रप्रतिपदि विहितकलशस्थापनं दुर्गापूजाकु-
मारीपूजादि करिष्ये इति संकल्प्य 'महीधौः' इति भूमिं स्पृष्ट्वा 'ओपधयः
सम्' इति यवान्निक्षिप्य 'आकलशेषु' इति कुम्भं संस्थाप्य 'इमं मे गङ्गे'
इति जलेनापूर्य 'गन्धद्वाराम्' इति गन्धं 'या ओपधीः' इति सर्वोपधीः 'का-
ण्डात् काण्डात्' इति दूर्वाः 'अभ्यत्येव' इति पञ्चपल्लवान् 'स्योनापृथिवि' इति
सप्तमृदः 'याः फलिनीः' इति फलं 'सहिरन्नानि' इति पञ्चरन्नानि हिरण्यं क्षि-
प्त्वा 'युवा सुवासाः' इति वस्त्रेणावेष्य 'पूर्णादर्वि' इति पूर्णपात्रं निधाय तत्र
वरुणं संपूज्य जीर्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावात् पूजयेत् । तद्यथा—पू-
र्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—'आगच्छ नरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि । पूजां गृहाण सुमुखि
नमस्ते शंकरमिये ॥ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् । इमं घटं समागच्छ तिष्ठ
देवगणैः सह ॥ दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय । बलिं पूजां गृहाण त-
मष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥' इत्यावाह पूर्वोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा मा-
पभक्तबलिं कृष्माण्डादिबलिं वा निवेदयेत् ॥

ततः कुमारी पूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—'एकैकां पूजयेत् कन्यामेकद्वय्या त-
थैव च । द्विगुणं त्रिगुणं चापि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥' तथा—'न-
भर्त्स्य भवेत् भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु । एकद्वय्या लभेत् क्षेममेकैकेन
त्रियं लभेत् ॥ एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् । गन्धपुष्पफलादीनां
प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥' तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षपर्यन्ता एव पूज्या न कन्याः ।
तासां च क्रमेण कुमारिका त्रिमूर्तिः कल्याणी रोहिणी काली चण्डिका शाम्भवी
दुर्गा सुभद्रेति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजामन्त्राः फलविशेषाश्च
तत्रैव ज्ञेयाः । सामान्यतस्तु—'मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं भाटुणां रूपधारिणीम् । नवदु-
र्गात्मिकां साक्षात्कन्याभावाहयाम्यहम् ॥ एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत्प्रायसादि-
भिः ॥' तथा—'ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयत्रणाङ्किताम् । जाल्यन्धां केकरां
कार्णीं कुरूप्यां तनुरोमशाम् ॥ संत्यजेद्भोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥'
तथा—'ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थं नृपवंशजाम् । लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं
शूद्रवंशजाम् ॥ दारुणे चान्त्यजातानां पूजयेद्विधिना नरः ॥' इति ॥

अत्र वेदपारायणमप्युक्तं रुद्रयामले—'एवं चतुर्वेदविदो विभान् सर्वान्

नवरात्रे वेद-
पाठ-चण्डीपाठ-
दिविधिः ।

प्रसादयेत् । तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥' इति । तथा-

'एकोत्तराभिट्टद्या तु नवमी यावदेव हि । चण्डीपाठं जपेच्चैव जा-
पयेद्वा विधानतः ॥' तिथितत्त्वे धाराहीतन्त्रे-'प्रणवं चादितो ज-

एवा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥ आधारे
स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः । हस्तसंस्थापनादेव यस्माद्दे विफलं भवेत् ॥

स्वयं च लिखितं यच्च शूद्रेण लिखितं भवेत् । अत्राङ्गणेन लिखितं तद्यापि विफलं
भवेत् ॥ ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः । स्तोत्रं न दृश्यते यत्र

प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत् ॥' एवं नवमीपर्य-
न्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ देवीपुराणे-'यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चण्डिकापू-

जनादिकम् । द्विगुणं तद् द्वितीयेऽह्नि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ॥ नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या
पूजाजपादिकम् ॥' इति । एतेन नवरात्रे पूजैव प्रधानम् । उपवासादि तद्गमिति

गम्यते । तिथिहासे तु तिथिद्वयनिमित्तं पूजादिमहालयश्राद्धवदेकदिने आवृत्त्या
कार्यम् । वृद्धौ तद्देवावृत्तिः । ततो नवरात्रोपवासादिसंकर्पं कुर्यात् । स्वस्याशक्ता-

वन्त्येन वा पूजादि कारयेत् । 'स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयित वा ।'
इति तरङ्गिण्यां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । तदुक्तं

धर्मप्रदीपे-'नष्टे शुभ्रे तथा जीवे सिंहस्थे च बृहस्पतौ । कार्या चैव स्वदेव्यर्चा प्र-
त्यहं कुलधर्मतः ॥' इति । मलमासे तु वचनाभावात् भवति ॥

अत्र साश्वस्थाश्वपूजनमुक्तम् । मदनरत्रे देवीपुराणे-'आश्वयुक्शुक्रप्रतिपत्स्वा-
तीयोगे शुभे दिने । पूर्वमुच्चैःश्रवा नाम मथमं श्रियमावहत् ॥ तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्र पू-

ज्योऽसी श्रद्धया सह । पूजनीयाश्च तुरगा नवमी यावदेव हि ॥
जगत्पूजन
विधिः ।

शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने । धान्यं भङ्गातकं कुष्ठं
वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥ पञ्चवर्गेन सूत्रेण ग्रन्थि तेषां तु वन्दयेत् । वायव्यैर्वारुणैः

सौरैः शाक्तैर्मन्त्रैः सर्वैष्वैः ॥ वैश्वदेवैस्त्वयाग्रेयैर्होमः कार्यो दिने दिने ॥' कल्पतरौ
त्वेतदग्रेऽन्यदपि-'ज्येष्ठे योगे पुरा तत्र गजाथाष्टौ महाबलाः । पृथिवीमवहन् पूर्व

सशैलवनकाननाम् ॥ कृमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः । सुमतीकोऽङ्गनो नी-
लस्तस्माचांस्तत्र पूजयेत् ॥ शाक्रादृक्षात्समारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥' अश्व-
वद्धोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां भविष्ये-'केशसंस्कारद्र-
व्याणि मद्यात् प्रतिपदिने । पकतैलं द्वितीयायां केशसंपमहेतवे ॥'
पट्टदोरमिति गौडपादः । 'दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं

तथा । मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रपण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागं च

नवरात्रे प्रति
पदादिनां केश-
संस्कार-पञ्चो-
लादिवानम् ।

शक्त्यालंकरणानि च । पञ्चां विल्वतरौ बोधं सायंसंध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् । उपोषणमथाष्टम्यामातप्रशक्त्या च पूजनम् ॥ नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्याद्बलिं तथा । संपूज्य प्रेपणं कुर्याद्दशम्यां सारवोत्सवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः । स्कन्दवत् पालयेद्देवीं तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥ कृत्यतत्त्वार्षवे लैङ्गे—‘कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रभेपि वा । नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥ शुरुपक्षे चतुर्थ्यां तु देवीकेशविमोक्षणम् । प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सुशुभैर्जलैः ॥ पष्ठ्यां सायं प्रकूर्वीत विल्वदृक्षेऽधिवासनम् । सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ॥ पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः । विसर्जनं दशम्यां तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥ ’ अत्र नवम्यां बोधनासामर्थ्ये पष्ठ्यां बोधनमिति स्मार्ताः । फलभूमार्थिनः समुच्चय इत्यन्ये । नवम्यां मन्त्रः कालिकापुराणे—‘इपे मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्रभे दिवा । श्रीदृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥ ’ अत्र स्त्रीव्रते विशेषः परिभाषायां ज्ञेयः ॥

अथाशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनिबन्धे—‘आश्विने शुरुपक्षे तु प्रा-
 नवरात्रमध्ये रब्धे नवरात्रके । शावाशौचे समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥ सू-
 आशौचमात्राव पि आरब्ध पूजा त्के वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा बुधैः । देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुयज्ञ-
 दि कार्यम् । विधानतः ॥ सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः । देवीमुद्दिश्य
 कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥ ’ इति । कालादर्शे विष्णुरहस्येपि—‘पूर्वसंकल्पितं
 यच्च व्रतं मुनियतव्रतैः । तत् कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविर्वाजितम् ॥ ’ इति गौड-
 निबन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम् । आश्विनकृष्णनवम्यादि शुरुप्रतिपदादि पष्ठ्यादि
 सप्तम्यादि चैकं कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेपि न दोषः । ‘संकल्पो व्रतस-
 त्रयोः’ इति विष्णुक्तेरिति । आरब्धं स्वयमेव कार्यं, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति
 दिवोदासः । रजस्वला त्वन्येन कारयेत् । सूतकादिवद्दिशेषवचनाभावात् ॥

अत्रोपवासेपि स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बूलादिचर्वणं भवति । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ
 सुवासिनीमिस्ता म्बूलादि सद्यशी यम् ।
 गारुडे—‘गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति
 दन्तधावनमङ्गनम् ॥ ’ इति । एतत्समर्तृकोपवासविषयम् । अन्यथात्र
 विशेषः परिभाषायामुक्तः ॥

आश्विनशुरुपञ्चम्यामुपाङ्गललितान्नतं महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धम् । तत्र यद्यपि कथायां
 कालविशेषो नोक्तस्तथापि—‘रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवादित्रनिःस्व-
 नैः । ’ इति रात्रौ जागरोक्तेः शक्तिपूजाया रात्रौ प्राशस्त्याच्च रात्रि-
 व्यापिनी प्राज्ञेति केचित् । वस्तुतस्तु वचनं विना रात्रिपूजायां मा-
 नाभावाज्जागरस्य चाङ्गत्वाद्युगमवाक्याच्च । ‘शुक्त्वाजागरणे नक्ते चन्द्राद्यर्घ्यव्रते

तथा । ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥ ' इति कालहेमाद्रौ वचनाच्च पूर्वविद्धा ग्राह्या । रात्रिशब्दः पूर्वविद्धावचन इति हेमाद्रिः । अस्य च भुक्त्वा जागरणरूपत्वादिति साधु प्रतीमः । भुक्त्वा जागरणं चत्रेत्येकं पदम् । तस्मिन् व्रते इत्यर्थः । अन्यथा भुक्त्वेत्यसंगतेः । दिवोदासीयेष्वेवम् ॥

आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् । यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे—<sup>नरत्त्वतीरथा-
पनपूजनादिनि०।</sup> ' मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वापाढासु पूजनम् । उत्तरासु वलिं दद्याच्छ्रवणेन विसर्जयेत् ॥ ' इति । रुद्रयामलेपि—' मूलकक्षे मुराधीश पुजनीया सरस्वती । पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृषकम् ॥ नाध्यापयेन्न च लिखेत्राधीयीत कदाचन । पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥ ' संग्रहे—' आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् । मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ ' मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः । श्रवणाद्यपादे च विसर्जयेत् । ' आदिभागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् । संप्रेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोत्सवः ॥ ' इति चिन्तामणौ ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

अथ पष्टी । गौडनिबन्धे देवीपुराणे—' ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पष्ट्यां विल्वाभिमन्त्रणम् । सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥ पूर्वापाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् । उत्तरेण नवम्यां तु वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥ श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् । ' कालिकापुराणे—' बोधयेद्वित्त्वशास्त्रायां पष्ट्यां देवीं फलेषु च । सप्तम्यां विल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥ पुनः पूजां तयाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरं च स्वयं कुर्याद्बलिदानं महानिधि ॥ प्रभूतबलिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत् । विसर्जनं दशम्यां तु कुर्याद्वै सारवोत्सवैः ॥ धूलिकर्दमनिक्षेपैः क्रीडाकौतुकमद्गलैः ॥ ' अत्र सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगादरो मुख्यः कल्पः । तद्भावे तु तिथिरेव ग्राह्या । ' तिथिः शरीरं देवस्य तिथीं नक्षत्रमाश्रितम् । तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना ॥ ' इति विद्यापतिलिखितवचनात् । ' तिथिनक्षत्रयोगेने द्वयोरेवानुपालनम् । योगभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥ ' इति तत्रैव देवलोक्तेश्च । अत्र च पत्रीप्रवेशात्पूर्वेषुः सायंकाले पष्ट्यभावे तत्पूर्वदिनेऽधिवासनं कार्यम् । सायंकालेऽस्त्यन्तासत्त्वे त्रिधासनलोपः । ' पष्ट्यां सायं मकुर्वीत विल्वदृक्षेऽधिवासनम् । ' इति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः । सायंश्रुतिः फलातिशयमात्रार्था न तु कर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः । अत्र क्रमः । विल्वसमीपं गत्वा देवीं विल्वं च संपूज्य प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्रः—' रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले व्रमणा पीयो देव्यास्तपि कृतः पुरा ॥ अहमप्याश्विनः पष्ट्यां सा-

याद्दे वोधयाम्यतः । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ॥ नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥ ' इति ॥

एवं देवीमधिवास्य परदिने निमन्त्रितविल्वशाखापत्रीप्रवेशपूजां कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—'मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । युग्माभ्यां नवविल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा ॥ तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ।' अत्र चोपवासपूजादावौदयिकी सप्तमी ग्राह्या, न तु युग्मवाक्यात् पूर्वा । 'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च

सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥' इति कृत्यतत्त्वार्णवोदाहृतवचनात् । 'भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथानुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥' इति तिथितत्त्वे नन्दिकेश्वरपुराणाच्च । दुर्गाभक्तिरद्विष्यामप्येवम् । तत्रापि घटिकातो न्यूनत्वे परा न कार्या । 'व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।' इति देवलोक्तेरिति गौडाः । दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचनमहद्वा युग्मवाक्यात् पूर्वा कुर्वन्ति । पत्रिकापूजा च पूर्वाह्नि एव कार्या । न तु मूलानुरोधान्मध्याह्नादाविति कृत्यतत्त्वार्णवे उक्तम् । पत्रिकास्तु—'रम्भा कवी हरिद्रा च जयन्ती विल्वदाडिमौ । अशोको मानवृक्षश्च धान्यादिनवपत्रिकाः ॥' इति तत्रैवोक्ताः । अस्यामेव सप्तम्यां देवीत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ । प्रतिपदादिनवति-

थिषु उपवासकरणासामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रये वा कुर्यात् । तदाह धौम्यः—'आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥ त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥' अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे महल्लाव्रते—'आश्विने वाथवा माथे चैत्रे वा श्रावणेपि वा । कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधि हरेः ॥ यावत् शुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः । दानं होमो जपः पूजा कन्या भोग्यास्तथान्वहम् ॥ महाभैरवरूपेण अस्थिमालाधराश्च ये । पूजनीया विशेषेण वस्रैर्ग्रामपुरादिषु ॥ इति मासचतुष्टयेऽभिधाय अन्यत्रापि—'अथवा नवरात्रं च सप्तमं च त्रिकं दिवा । एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात् ॥' इति । 'पूजयेताश्विने शक्र यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् । सर्वकार्याणि सिध्यन्ति शक्र नास्त्यत्र संशयः ॥' इत्युक्तम् । दिवेत्येकरानमुक्तम् । देवीपुराणे—'नवरात्रव्रते शक्तस्त्रिरात्रं चैकरात्रकम् । व्रतं चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥' इति । तत्रापि सप्तम्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः । अत्र तिथियौगपथे तन्त्रेणोपवासः । तिथिद्वयनिमित्तं पूजादिकं तु भेदेन ॥

अत्र विशेषो निर्णयामृते भविष्ये—'सप्तम्यां नवगोहानि दारुजानि नवानि च ।

सप्तम्यां देव्या पत्रिकापूजादिविधिः ।

नवरात्रे उपवाससामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रये कार्यम् ।

देवीगृह-प्र-
तिमादिकरणवि-
धिः ।

एवं वा वित्तभावेन कारयेत्सुसमाहितः ॥ दुर्गागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं
सुशोभनम् । तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां सर्पां शुभाम् ॥ तस्यां
सिंहासनं क्षीमं कम्बलाजिनसंप्रुतम् । तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्ष-
णसंप्रुताम् ॥ भुजैश्चतुर्भां रुचिरैर्दशभिर्वा विभूषिताम् । तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां
शशिशेखराम् ॥ अनेककुसुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् । नितम्बविम्बसनद्धकिङ्कि-
णीकाणनादिनीम् ॥ शूलचक्रदण्डशक्तिवज्रचापासिधारिणीम् । घण्टाक्षमालाकरक-
पानपात्रलसत्कराम् ॥ तदग्रे छिन्नशिरसं माह्विषं रुधिराद्भुतम् । निःसृतार्थतनुं क-
ण्ठनाले चर्मासिधारिणम् ॥ देवीघृतकरग्रीवं शूलेनोरसि ताडितम् । नागपाशेन वि-
क्षिप्तं हर्यक्षेणापि विद्वुतम् ॥ वमद्गुधिरवक्रेण धुन्वतोर्ध्वं सटावुपा । सर्वतो मातृच-
क्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥ ' इति । ' तत्र देवी प्रकर्तव्या हैमी वा राजती तथा ।
मृदाक्षीं लक्षणोपेता खड्गे शूले च पूजयेत् ॥ ' चाक्षीं दास्यमी देवी । मूर्तिस्थापने
विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां देवीपुराणे- ' याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जय-
वर्धिनी । पश्चिमाभिमुखी नित्यं न स्थाप्या सौम्यदिङ्मुखी ॥ ' प्रतिमाभावे वि-
शेषस्तत्रैव- ' हैमराजतमृद्धातुशूलचित्रार्पितापि वा । खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्व-
कामफलपदा ॥ यद्यस्यायुधं श्रोतं तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् । देवी भक्त्यार्चिता
पुंसां राज्यायुःसुतसौख्यदा ॥ ' कृत्यतत्त्वारणवे कालिकापुराणे- ' लिङ्गस्थां पूज-
येद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च । युस्तकस्यां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ॥ चित्रे च
त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् । विल्वपत्रैर्यजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥ ना-
नापिष्टकनैवैर्धूपदीपैर्मनोहरैः । भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ॥ भगलिङ्ग-
क्रियाभिश्च म्रीणयेद्भरचण्डिकाम् । परैर्नासिष्यते यस्तु यः परात्रासिपत्यपि ॥ तस्य
कुद्धा भगवती शापं दद्यात्सुदारुणम् । ' चित्रमृन्मयादीं स्नानाद्यसंभवे तत्रैवोक्तम्-
' अन्तिके स्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेथवा । ' इति ॥

अथ सप्तमीपूजाविधिः । प्रतिपद्युक्तविधिना फलसंकीर्तनान्ते नवपत्रिकामृन्म-

सप्तम्या
पत्रिका-देवीपूजा-
कारिविधिः ।

यदुर्गापूजाबलिदानानि करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वनिमन्त्रितविल्वस-
मीपं गत्वा संपूज्य- ' आगच्छ सर्वकल्याणि ' इति पूर्वोक्तमन्त्रं प-
ठित्वा- ' विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करमिय । गृहीता तव शाखां च देवीपूजां
करोम्यहम् ॥ शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं तया ममो । गृहीता तव शाखां
च पूज्या दुर्गेति च स्मृतिः ॥ उचिष्ठ पत्रिके देवि सर्वकल्याणहेतवे । पूजां गृहाण
सकलामस्माकं वरदा भव ॥ मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरी । जातः श्रीफल-
वृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा मियः ॥ ' इति संभार्य- ' ॐ छिन्धि फट् फट् '
' ॐ हूं फट् स्वाहा ' इति छित्त्वा संपूज्य- ' ॐ चामुण्डे चल चल ' इति वाद्ययोपेण

देवीं तां च गृहं प्रवेश्य—‘ आरोपितासि दुर्गे तं मृन्मय्यां श्रीफलेपि च । स्थिरा नितान्तं भूत्वा च गृहं तं कामदा भव ॥ ’ इति स्थिरीकृत्य रम्भादिपत्रिकाः पञ्च-
 गव्येन पञ्चामृतेन च स्नापयिता वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् । इतः पूर्ववत्संकल्पं कृ-
 त्वाऽक्षतानादाय देवीमावाहयेत् । तत्र मन्त्रः—‘ आवाहयाम्यहं देवि मृन्मय्यां श्री-
 फले तथा । कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥ आगत्य विल्वशाखायां
 चण्डिके कुरु सन्निधिम् । स्थापितासि मया दुर्गे पूजये तां प्रसीद मे ॥ आयुरारो-
 ग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते । दुर्गे दुर्गस्वरूपासि सुरतेजोमयेऽर्चिते ॥ सदानन्दकरे
 देवि प्रसीद मम सिद्धये । एहोहि भगवत्यम्ब शत्रुक्षयजयप्रदे ॥ भक्तितः पूजयामि
 तां दुर्गे देवि सुरार्चिते । पल्लवैश्च फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः ॥ पल्लवे संस्थिते
 देवि पूजये तां प्रसीद मे । दुर्गे देवि इहागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ॥ यत्नभागान्
 गृहाण तं योगिनीकोटिभिः सह ॥ ’ इति । ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तो-
 पचारैः—‘ अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा मियम् । विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं
 ते सुरेश्वरि ॥ ’ इति विल्वपत्रम्, ‘ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा मियम् । तत्ते
 दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ’ इति द्रोणपुष्पं निवेद्य धूपादिदक्षिणान्तां
 पूजां मूलेन कृत्वा प्रार्थयेत्—‘ ॐ महिषघ्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि । आयु-
 रारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते ॥ बुद्धमेन समालम्ब्ये चन्दनेन विलेपिते । वि-
 ल्वपत्रकृतापीठे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥ रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामार्थांश्च देहि मे ॥ ’ ‘ सर्वमद्भ्रलमाद्भ्रलये ’ इति च संप्रार्थ्य
 पत्रिकाः पूजयेत् । कदल्यां ब्रह्मार्णीं, दाडिमे रक्तदन्तिङ्गाम्, धान्ये लक्ष्मीम्, हरि-
 द्रायां दुर्गाम्, माने चामुण्डाम्, कर्वां कालिकाम्, विल्वे शिवाम्, अशोके शोकर-
 हिताम्, जयन्त्यां कार्तिकीं चावाह्यं संपूज्य दुर्गार्थं वल्लि दद्यात् । अत्र शस्त्रादि-
 पूजा वक्ष्यते । ततः स्तुतिं पठेत् । तदुक्तं शिवरहस्ये—‘ दुर्गा शिवां शान्तिकरीं ब्र-
 ह्मार्णीं ब्रह्मणः प्रियाम् । सर्वलोकप्रणेनीं च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥ मद्भ्रलां शो-
 भनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् । विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहाम् । ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥
 विन्ध्यस्यां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् । योगिनीं योगमातां च च-
 ण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥ ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम् । प्रणतोस्मि सदा
 दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥ य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः । स मुक्तः
 सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥ ’

अथ महाष्टमी । सा च पर्युता । ‘ शुकपक्षेऽष्टमी चैत्रशुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

महाष्टमावत
प्रतिपत्त्या । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । म-
दनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—' शरन्महाष्टमीपूजा नवमीसंयुता सदा । सप्तमीसं-
युता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥ जन्मेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी । इन्द्रेण
निहतो जम्भस्तस्माद्दानवपुद्गवः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताऽष्टमी । वर्ज-
नीया प्रयत्नेन मनुजैः श्रुभकाह्विभिः ॥ सप्तमीं शल्पसंयुक्तां मोहादज्ञानतोपि वा ।
महाष्टमीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् । तेन
शल्पमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयमदम् ॥' तथा—' पुत्रान्दहन्ति परान्दहन्ति हन्ति राष्ट्रं
सराजकम् । हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसहिताऽष्टमी ॥' तेन नात्र त्रिमुहूर्तवेषः ।
तदा घटिकामात्राप्यौदयिकी ग्राह्या । ' व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।'
इति देवलोक्तेः । गौडा अप्येवमाहुः । अत एवोक्तं भोजराजेन—' नच सप्तमी श-
ल्पसमोपहता ' इति । इयं भौमेऽतिप्रशस्ता । ' अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी
भवेत् । कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥' इति मदनरत्ने वचनात् । ' सप्तमी
शल्पसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी । स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥'
इति मदनरत्ने स्मृतिसमुच्चयवचनात् । ' अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।'
इति पाद्मवचनाच्च ॥

इयमेव मूलयुक्ता चेन्महानवमीसंज्ञा । ' आश्वयुक्शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन सं-
युता । सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येपि सुदुर्लभा ॥' इति हेमाद्रौ
(मूलयुक्ता) स्कान्दात् । मूलयुक्तापि सप्तमीयुता चेत्स्याज्यैवेत्युक्तं निर्णयामृते दु-
र्गात्सवे । ' मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याऽष्टमी युधैः । लेशमात्रेण सप्तम्या
अपि स्याद्यदि दूषिता ॥' इति । महाष्टमी पूर्वेषुः पूर्वाह्नव्यापिते पूर्वान्यथा परै-
वेति निर्णयदीपमतम् । एतच्च तुच्छतादुपेक्ष्यम् । रूपनारायणधृते देवीपुराणे—' स-
प्तमीवैषसंयुक्ता चैः कृता तु महाष्टमी । शुभदारयनैर्हीना अक्रन्तीह विशाचक्षत् ॥'
यत्तु—' सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् । तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरे-
ऽहनि ॥' इति विश्वरूपनिबन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् । ' कन्यायां
कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने । नवम्यां दोधयेद्देवीं गीतयादिननिःस्वनैः ॥' इति
देवीपुराणे । तत्रापि पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्णयामृते चोक्तम् । यानि तु—' भ-
द्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया । तस्माद्दे सप्तमीविद्धा कार्या दुर्गाष्टमी
युधैः ॥' इति । यच्च मोहचूलोचरे ब्राह्मे च—' आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्षरात्रे
पार्वती । भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वापादासमायुता ॥' इति । तथा—' तत्राष्टम्य
भद्रकाली दसपञ्चविंशतिनी । मादुर्भूता महाचोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥

इति । यच्च मदनरत्ने—‘महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी । सप्त-
म्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥’ इति, तानि परदिनेऽष्टम्यभावविप-
याणीति मदनरत्ने उक्तम् । यत्तु तत्रैव परदिनेऽष्टमीसखेषु पूर्वविद्धाविधायकं
वचनम्—‘यदाष्टमीं तु संभाष्य ह्यस्तं याति दिवाकरः । तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कु-
र्यादपरेऽहनि ॥ दुर्भिक्षं तत्र जानीयान्नवम्यां यत्र पूज्यते ॥’ इति, तत् परदिने
दशम्यां नवम्यभावविषयम् । ‘यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि । तदा-
ष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितार्तां नृप ॥’ इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः । ‘उत्तरास्ति-
थयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप । पूर्वाष्टमीं तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेत् ॥’
इति दुर्गोत्सवोक्तेश्चेति मदनरत्ने । वस्तुतस्तु इदं वचनद्वयं अष्टमीनवम्योः सूर्योदय-
द्वयसंबन्धपरम् । अत एव ‘नवमी च’ इति चकारादष्टमी च । तिथय इति बहुव-
चनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथा पूर्वोक्तविरोधादिति दिक् । यत्तु—‘अहं
भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् । सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥
इति देवीपुराणे, तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधानार्थम् । ‘विष्टिं स्वक्त्वा महाष्टम्यां
मम पूजां करोति यः । तस्य पूजाफले न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥’ इति तत्रैवोक्ते-
रिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे—‘सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्यु-
पोषणम् । पूजा च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्गलिः ॥’ इति । अष्टम्युपवासश्च पु-
त्रवता न कार्यः । ‘उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथा वा पूतात्मा
ग्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । रूपनारायणीये ब्राह्मे—‘अतोर्थं पूजनीया
सा तस्मिन्नहनि मानवैः । उपोषितैर्ब्रह्मधूपमाल्यरजानुलेपनैः ॥ पशुभिः पानकैर्हृद्यै
रात्रौ जागरणेन च । दुर्गागृहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥ वाद्यभाग्डानि
चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥’ अत्र विशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते भविष्ये—‘आ-
श्वयक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता । सा महानवमी नाम त्रैलोक्येषु सुदुर्लभा ॥
कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता । मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥
नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् । सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या
सुखदायिनी ॥ तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥’ सदेत्युक्तेर्नित्य-
तापि । ‘तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः । सर्वे ते स्वर्गतिं यान्ति ग्रतां
पापं न विद्यते ॥ यावन्न चालयेद्वात्रं पशुस्तावन्न हन्यते । न तयः शलिदानेन पु-
ष्पधूपविलेपनैः ॥ यथा संतुष्यते भेषैर्भहिषैर्विन्ध्यवासिनी । एवं च विन्ध्यवासिन्यां
नवरात्रोपवासतः ॥ एकमुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्यापचितेन च । पूजनीया जनैर्देवी
स्याने स्याने पुरे पुरे ॥ गृहे गृहे भक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने । स्नातैः ममुदितैर्हृष्टै-

प्राह्वणैः क्षत्रियैर्नृपैः ॥ वैश्वैः शूद्रैर्भक्तियुतैर्मल्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः । स्त्रीभिश्च कुरुशा-
 दूल तद्विधानमिदं शृणु ॥ जयाभिलाषी वृषतिः प्रतिपत्प्रमृति क्र-
 नवम्यां नृप
 निवर्तन्विशेषतः
 मात् । लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्याचदष्टमी ॥ ' इति लौहाभिसा-
 रिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् । ' प्रागुदक्रमवणे देशे पताकाभिरलंकृ-
 तम् । मण्डपं कारयेद्व्यं नवसप्तकरं परम् ॥ ' षोडशहस्तमित्यर्थः ॥ ' आग्नेय्यां
 कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं मुशोभनम् । भैरवात्रयसंयुक्तं योन्यश्वत्पदलाभया ॥ राज-
 चिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च । आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यनाधिवा-
 सयेत् ॥ ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः । ॐ कारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तद्विद्धिर्जु-
 हुयाद् धृतम् ॥ शस्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पायसं धृतसंयुतम् । हुतशेषं तुरङ्गाणां रामान-
 मुपहारयेत् ॥ लौहाभिसारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् । धृतपल्पयनानश्वान्
 गजांश्च समलंकृतान् ॥ भ्रामयेन्नगरे नित्यं वन्दिघोषपुरःसरम् । प्रत्यहं वृषतिः
 स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥ पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेपनैः । यस्याभिसर-
 णाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥ पूजामन्तान् प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव । यैः
 पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥ '

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । छत्रस्य- ' यथाम्युदच्छादयति शिवायेमां वसुन्ध-
 राचिह्नानां
 ध्वजसूजामन्त्रा ।
 राम् । तथाच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥ ' चामरस्य- ' दशा-
 इकरसंकाश क्षीरलिङ्गीरपाण्डुर । प्रोत्सारयाशुदुरितं चामरामरदुर्लभा ।'
 अश्वानां वृद्धयर्थे रेवन्तपूजनमहं करिष्ये । ' सूर्यपुत्र महाबाहो छायाहृदयनन्दन ।
 शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥ ' अनेन मन्त्रेण पूजा । अथाश्वस्य- ' गन्धर्व-
 कुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदूषकः । ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
 प्रभावाच्च हुताशस्य वर्षय त्वं तुरङ्गमान् । तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां
 तपसा तथा ॥ रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य बलेन च । स्मर त्वं राजपुत्रं त्वं कौस्तुभं
 च मणिं स्मर ॥ यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन्मातृहा पितृहा तथा । भ्रूणहाऽनृत्वादीं च
 क्षत्रियश्च पराङ्मुखः ॥ सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुष्कृतम् । ब्रजाश्व तां
 गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥ निष्कृतो यदि गच्छेथा युद्धाध्वनिं तुरङ्गम् । रिपू-
 न्विजित्य समरे सह भ्रान्ना सुखी भव ॥ ' इति । अथ ध्वजस्य- ' शक्रकेतो महा-
 वीर्यं श्यामवर्णां र्वयान्यहम् । पत्रिराज नमस्तेस्तु तथा नारायणध्वज ॥ काश्यपे-
 यारुणभ्रातर्नागारे विष्णुवाहन । अममेय दुराधर्प रणे देवारिसूदन ॥ गरुत्मान्ना-
 रुतगतिस्त्वयि संनिहितो यतः । सारवन्त्यायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दह ॥ '

अथ पताकायाः—‘ हुतशुग्भवसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः । नागकिन्नरगन्धर्वय-
 क्षभूतगणग्रहाः ॥ प्रमयास्तु सहादित्यैर्भूतेशो मातृभिः सह । शक्रः सेनापतिः स्क-
 न्दो वरुणश्चाश्रितास्तयि ॥ प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयमृच्छतु । पानि
 प्रयुक्तान्यरिभिराशुधानि समन्ततः ॥ पतन्तूपरिशङ्खणां हतानि तव तेजसा । हिरण्य-
 कशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥ कालनेमिवधे यद्व्यद्वत्रिपुरघातने । शोभितासि
 तथैवाद्य शोभयास्मांश्च संस्मर ॥ नीलान् श्वेतानिमान् दृष्ट्वा नश्यन्ताथ नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विधैर्वैरैः शत्रैश्च युधि निर्जिताः ॥ पूतना रेवती नाम्ना कालरात्रिश्च या
 स्मृता । दहत्वाथ रिपून् सर्वान्पताके लं मयाचिता ॥ ’ अथ गजस्य—‘ कुमुदैरा-
 वणौ पन्नः पुष्पदन्तोय चामनः । सुप्रतीकोऽञ्जनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः । तेषां
 पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः ॥ मन्दो भद्रो मृगश्चैव गजः संकीर्ण एव च । वने
 वने प्रसूतास्ते युधानि सुमहान्ति च ॥ पान्तु त्वां वसवो रुद्रा आदित्याः समरु-
 द्गणाः । भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपाल्यताम् ॥ अवामुहि जयं युद्धे गमने
 स्वस्ति नो ब्रज । श्रीस्ते सोमाद्दलं विष्णोस्तेजः सूर्याञ्जयोऽनिलात् ॥ स्थैर्यं मेरो-
 र्जयं रुद्राद्यशो देवात् पुरंदरात् । युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह देवतैः ॥ अ-
 भ्विनो सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥ ’ इति । अथ खड्गमन्त्रः—‘ असि-
 विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
 रोहिण्यश्च शरीरं ते देवतं च जनार्दनः । पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय स-
 र्वदा ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कुशोदरः । भावशुद्धोमर्षणश्च अतितेजास्त-
 थैव च ॥ इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः । तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै
 खड्गाय ते नमः ॥ ’ अथ छुरिकायाः—‘ सर्वायुधानां प्रथमं निर्मातासि पिनाकिना ।
 शूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥ चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्टनिव-
 र्हिणी । तया विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥ सर्वसत्त्वाद्भूतासि सर्वाशु-
 भनिवर्हिणी । छुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोस्तु ते ॥ ’ अथ कटारकपूजा—
 ‘ रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजिधनानि च । मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोस्तु
 ते ॥ ’ कटारको मध्यदेशे ‘ कटारी ’ इति प्रसिद्धा । अथ धनुःपूजा—‘ सर्वायुधम-
 हामात्र सर्वदेवारिघ्नदन । चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥ शृतं कृणो न-
 क्षार्थं संहाराय हरेण च । त्रयीमूर्तिगतं देवं धनुरक्षं नमाम्यहम् ॥ ’ अथ कुन्त-
 पूजा—‘ मास पातय शत्रूस्त्वमनया नाकमायया । गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं
 च रक्षताम् ॥ ’ अथ चर्मपूजा—‘ शर्मप्रदस्त्वं समरे चर्म सैन्ये यशोद्यमे ॥ रक्ष मां
 रक्षणीयोहं तापनेय नमोस्तु ते ॥ ’ अथ कनकदण्डमन्त्रः—‘ प्रोत्सारणाय दुष्टानां

साधुसंरक्षणाय च । ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥ यज्ञो देहि सुखं
 देहि जयदो भव भूपतेः । ताडयस्व रिपून् सर्वान् हेमदण्ड नमोस्तु ते ॥' अथ दु-
 न्दुभिपन्तः- 'दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः । भव भूमिपसैन्यानां तथा
 विजयवर्षनः ॥ यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यन्ति च वहिणः । तथास्तु तव शब्देन ह-
 र्योस्माकं मुदाबहः ॥ यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रासोभिजायते । तथात्र तव
 शब्देन त्रस्यन्त्वस्माद्रिपो रणे ॥' अथ शङ्खमन्तः- 'पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां
 च मङ्गलम् । विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिप्रदो भव ॥' अथ सिंहासनमन्तः-
 'विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभंकरः । दुःखहा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविना-
 शनः ॥ एते वै संनिधौ यस्मात्तव सिंहा महाबलाः । तेन सिंहासनेति त्वं देवैर्म-
 न्तैश्च गीयसे ॥ त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्रः सुरेश्वरः । नमस्ते सर्वतो-
 भद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥ त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन नमोस्तु ते । तथैव कर्मचि-
 हानि स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः ॥ लौहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं मन्तपूर्वकम् ।
 नियमं कृत्वा तथाष्टम्पां पूर्वाह्ने स्नानमाचरेत् ॥ कुङ्कुमचन्दनचम्पकचतुःसमैः शैल-
 पिष्टैश्च । चर्चितगार्गीं देवीं कुसुमैरभ्यर्चयेद्रुभिः ॥ कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः
 सनैवेद्यैः । मांसैर्वल्युपहारैर्ब्रह्मशब्दैः समुच्छलितैः ॥ विहितञ्चत्रैर्वा नैः स्पन्दनसिं-
 तशस्त्रधारिजनलोकैः । तृष्टैः पञ्चस्त्रादि च निवेद्यते सर्वमेव भगवत्यै ॥ दुर्गा सा
 पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः । ततः खड्गं नमस्कृत्य शङ्खानां वधसिद्धये ॥ इच्छेत
 विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः । पुनः पुनः प्रणम्यार्वा संस्मरन् हृदये शि-
 वाम् ॥ सर्वं कृतेति कौरव्य अपृम्यां जागरं निशि । नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च म-
 होत्सवम् ॥ एवं हृष्टैर्निशा नीता प्रभाते अरुणोदये । घातयेन्महिषान्मेपानग्रतो नव-
 कन्धरान् ॥ शतमर्धशतं वापि तदर्थं वा यथेच्छया । सुरासवद्युतैः कुम्भैस्तर्पयेत् प-
 रमेश्वरीम् ॥ कापालिकेभ्यस्तद्देयं दासीदासजने तथा । ततोपराहसपये नवम्यां वै
 रये स्थिताम् ॥ भवानीं भ्रामयेद्गुप्त्रे स्वयं राजा सशब्दवान् । काश्चिचोपीपितो
 वीरो विष्टतो न्येन खड्गवान् ॥ भूतेभ्यस्तु बलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन सामिपम् । सरक्तं
 सजलं चान्नं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । शीतलीन्वारान्तमूदेन दिग्विदिक्षु किरेद्रुलिम् ॥'
 मन्त्रश्च- 'बलिं शुकृन्तिवमं देवा आदित्या वसवस्तथा । मरुतथाश्विर्ना
 रुद्राः सृपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥ असुरा मातृधानाश्च पिशाचोरगरा-
 क्षसाः । टाकिन्यो यज्ञवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जुम्भकाः सिद्धगन्धर्वा
 नागा विद्याधरा नगाः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥ जगतां
 शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥
 सौम्या भवन्तु वृषाश्च भूतमेताः सुखावहाः ।' इति ॥ इति महारष्टमी ॥

बलिदाननिधिः ।

महानवमी तु पूर्वयुता ग्राह्या । पूर्वोक्तवचनात् । 'नवमी दुर्गात्रते श्रावणी'
 इति दीपिकोक्तेः । 'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्व-
 विद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वर्द्धेर्दिनम् ॥' इति हेमाद्रौ पाञ्चोक्तेः ।
 भविष्येपि—'आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता । सा महानवमी नाम त्रैलो-
 क्येपि सुदुर्लभा ॥' इति । मूलमुपलक्षणम् । 'दुर्गापूजा तु नवमी मूलाद्युक्षत्रया-
 न्विता । महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिपमर्दिनी ॥' इति मदनरत्ने लङ्गात् ।
 अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः । यानि तु—'सा कार्योदयगामिन्यां तिथाबुदयगामिन्याम्'
 इत्यादिभागुक्तानि तानि नवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यां विशेषोक्तेः । वेधश्च सु-
 हूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रिभते मुहूर्तद्वयात्मापि वेधोस्ति, तथापि सूर्योदय
 एव सः । सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—'त्रिमुहूर्तगा तु सकला सायं'
 इति । माघशौचि—'सायं तुत्तरया तद्वत् न्यूनया नतु विद्यते ।' इति । तेन त्रिमु-
 हूर्तयोगे पूर्वा नवमी । पूर्वोक्तवचनात् । 'न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचना'
 इति स्कान्दे परान्नियेथाच्च । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु निषिद्धापि परैव कार्येति नि-
 ष्कर्षः । यत्तु—'नवम्यां च जपं होमं समाप्य श्रवणेपि वा ।' इति संग्रहोक्तेः । 'व्रतं
 च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्गलिः ।' इति देवीपुराणाच्च ॥ नवम्यां हो-
 मवल्यादि विहितं, तत्र 'आश्वयुक्शुक्लनवमी मुहूर्तं वा कला यदि । सा
 तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मीविद्याजपाधिभिः ॥' इति सौरपुराणात् । 'सू-
 र्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि । बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशे शुभाव-
 हम् ॥ बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभद्रो भवेद्गृहम् ॥' इति मदनरत्ने देवीपुराणाच्च व-
 ल्यादौ परा कार्या । उपवासादौ तु पूर्वति मदनरत्ने उक्तम् । मतापभार्तण्डेप्येवम् ।
 यत्तु—'अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् भुवम् ।' इति कालिकापुराणे । तत्सं-
 धिपूजापरम् । 'अष्टमीनवमीसंधौ तृतीया खलु कथ्यते ।' इति तत्रैव तदुक्तेः ।
 कामरूपनिबन्धे—'अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च । तत्र या क्रियते पूजा
 विज्ञेया सा महाफला ॥' अष्टमीमात्रे भवत्येव । 'आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरा-
 त्रेऽष्टमीषु च । घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥' तथा—'कन्यासंस्थे
 रवावीशे शुक्लाष्टम्यां मपूजयेत् । सोपवासो निशादं तु महाविभवविस्तरः ॥' तथा—
 'पशुघातश्च कर्तव्यो गवयाजवधस्तथा ।' इति रूपनारायणीये देवीपुराणात् ।
 तत्रैव भविष्ये—'तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी । उपोष्या सुप्रयत्नेन स-
 ततं सर्वेपार्थिवैः ॥' निर्णयदीपे तु महानवमी परदिनेऽपराह्वय्यापित्ते परा । अ-
 न्यथा पूर्वा । 'आवर्तनात् पूर्वकाले नवमी स्यात् परेऽहनि । दुर्गार्चा तत्र पूर्वेषुः

पूर्वाह्ने त्वष्टमी यदि ॥' इति धौम्यवचनादित्युक्तम् । अस्य तु शारदानवमीविषयत्वं समूलत्वं च विमृश्यम् । यानि तु—' नन्दायां ज्वलते वह्निः पूर्वायां पशुघातनम् । भद्रायां गोकुलक्रीडा तत्र राज्यं विनश्यति ॥ ' इति । ' नवम्यामपराह्णे तु बलिदानं प्रशस्यते । दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥ ' इति । ' नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु च । भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥ ' इति ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचनानि शुद्धाधिकनिषेधपराणि, इति मदनरत्ने । तथा कालिकापुराणे—' नवम्यां बलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि । जपं होमं च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥ ' केचित्तु—' पूर्वापाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् । ' इति पूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहुः । अन्ये तु द्विविधवाक्यवशादष्टम्याभारभ्य नवम्यां समापयन्ति । ससुखस्तु युक्तः । रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः तत्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तिरद्रिण्यादिगौडग्रन्थेष्वपि नवम्यां होम उक्तः । होमे च विशेष उक्तो डामरतन्त्रे—' पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् । होमयेद्विधिवद्भक्त्या दशांशेन नृपोत्तम ॥ रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रैर्गणैः साधयेत् । तथा स्तोत्रजपे होमं श्लोकैर्नैकेन साधयेत् ॥ यद्वा सप्तशतीं जप्य होममन्त्रो नवाक्षरः । ' ' ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विचे ' इति नवाक्षरः इति केचित् । पूजोक्तो ग्राह्य इति तु युक्तम् । रुद्रयामलेपि—' प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा । किंशुकैः सर्पिषैः पूगैर्लाजदूर्वाङ्कुरैरपि ॥ यैर्वै श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा । रक्तचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥ प्रतिश्लोकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् । नवाक्षरेण वां हुत्वा नमो देव्या इतीति च ॥ ' इति । रदस्ये तु—' प्रतिश्लोकं च जुहुयात् पायसं तिलसर्पिषा । ' इत्युक्तम् । दुर्गाभक्तिरद्रिण्यां तु तिलैर्जयन्तीमन्त्रेण च होम उक्तः । ' पुरश्चरणकार्ये तु विल्वपत्रयुतैस्तिलैः । ' इति कालिकापुराणाद्विल्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः । तत्र । अन्यथ मानाभावात् ॥

अथ बलिदानम् ॥ तत्राश्वमेपच्छागमहिपस्वमांसानामुत्तरोत्तरं प्राशस्त्वं फलविशेषधान्यतोऽवसेय इति दिक् । बलिप्रकारस्तु देवीपुराणे—' कल्पितान्यकारः । न्यासस्ये रवौ शक्र शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । द्रोणपुष्पैश्च विल्वाम्रजातीपुन्नागचम्पकैः ॥ पञ्चानन्दं लक्षणोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् । विधिवत् कालि कालीति जप्या खड्गेन धातयेत् ॥ ' ' ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि लोहदण्डाय नमः ' इति मन्त्रः । ' तदुत्पलरुचिरं मांसं गृहीत्वा पूजनादिषु । ' आदिशब्दात् चरकीविदारीपापराक्षस्यः । ' नैर्ऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकांशिकमन्त्रितम् ॥ ' मन्त्रस्तु वक्ष्यते । तथा—' तस्याग्रतो नृपः स्नायात्कृत्वा शशुं तु पौष्टिकम् । खड्गेन धातयित्वा तु दद्यात्

स्कन्दविशाखयोः ॥ ' अशक्तौ ब्राह्मणेन च कूप्माण्डादिभिर्वल्किदानं कार्यम् । त-
दुक्तं कालिकापुराणे—' कूप्माण्डमिच्छुदण्डं च मांसं सारसमेव च । एते बलिसमाः
प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥' रुद्रयामलेपि—' छागाभावे तु कूप्माण्डं श्रीफलं वा
मनोहरम् । वल्लसंवेष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥' तथा—' ब्राह्मणेन सदा देयं
कूप्माण्डं बलिकर्मणि । श्रीफलं वा सुरापीश छेदं नैव तु कारयेत् ॥' छेदे वि-
कल्पः । ' मापात्नेन बलिर्देवो ब्राह्मणेन विजानता ।' कालिकापुराणे—' उत्तरा-
भिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा । निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
पशुस्त्रं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलि-
रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनम् । चागुण्डाबलिरूपाय
बले तुभ्यं नमोस्तु ते ॥ यज्ञार्थं बलयः स्रष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा । अतस्त्वां
घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः ॥ ऐं-हींश्रीमिति मन्त्रेण तं बलिं मत्सरू-
पिणम् । चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्ध्नि तस्य तु भैरव ॥ रसना त्वं
चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ँ-हीं-हींसङ्केतमन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं च पूजयेत् ॥
पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ ह्रुफडिति मन्त्रकैः । गृहीत्वा विमलं खड्गं छेदयेद्बलिमुत्तमम् ॥
ॐ ँ-हीं-ऐं-हींकौशिकीति रुधिरेणाप्यायतामिति । बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं
विधिः स्मृतः ॥' मत्स्यसूक्ते—'नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां
वस्युग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥'

अथान्न प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—'शतचण्डीविधानं च प्रोच्य-
मानं शृणुष्व तत् । सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समाभवेत् ॥ षोडशस्त-
म्भसंयुक्तं मण्डलं(पं)पल्लवोज्ज्वलम् । वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये कुर्या-
न्निभागतः ॥ पक्षेष्टकचितां रम्यामुष्ट्राये हस्तसंमिताम् । पञ्चवर्णरजोभिध कुर्यान्म-
ण्डलकं शुभम् ॥ पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणीजालमण्डितम् । आचार्येण समं वि-
मान् धरयेदश सुव्रतान् ॥ ईशान्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वोक्तविधिना चरेत् । वारुण्यां
च प्रकर्तव्यं कुण्डं लक्षणलक्षितम् ॥ मूर्ति देव्याः प्रह्वर्ति सुवर्णस्य पलेन वै । तदर्धेन
तदर्धेन तदर्धेन महामते ॥ अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि । पट्टहूलयुगञ्चनां देवीं
मध्ये निधापयेत् ॥ देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुरुर्दश द्विजाः । शतपादौ शतं चान्ते
जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् ॥ चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुष्टोऽपमुदाहृतः । एकं द्वे त्रीणि च-
त्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥ रूपाणि क्रमशस्तद्वत् पूजनादिकमाचरेत् । पञ्चमीदिवसे
प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः । गृह्णीं पायसं दूर्वां तिलान् शुकुलान्यवानपि । चण्डीपा-
ठस्य होमं तु मतिश्लोकं दनांशतः ॥ होमं कुर्याद् ग्रहादिभ्यः समिदाज्यचक्रं क्र-
मात् । हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद्विभेभ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥ कपिलां गां नीलमणिं श्वे-

ताम्बं छत्रचामरे । अभिषेकं ततः कुर्युर्यजमानस्य ऋत्विजः ॥ एवं कृतेमरेशान सर्व-
सिद्धिः प्रजायते ॥' अथ सहस्रचण्डी । सा च तत्रैवोक्ता—'सहस्रचण्डीं विधिव-

सहस्रचण्डी-
प्रकारः ।
च्छृणु विष्णो महामते । राज्यभ्रंशे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥ ग-
जभारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा । इत्यादिविधिषु दुःखे क्षयरोगा-
दिजे भये ॥ सहस्रचण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेद्यथा । जापकास्तु शतं प्रोक्ता
विंशद्दसश्च मण्डपः ॥ भोग्याः सहस्रं विमोन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् । गुरवे
द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च । सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ॥ प-
ञ्चनिष्कमिता भूतिः कर्तव्या वार्धमानतः । अष्टादशभुजा देवी सर्वायुधविभूषिता ।
अवारिताब्जं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो । शतं वा नियताहारः पयःपानेन वर्तयेत् ॥
एवं यथण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ॥ तस्य स्यात् कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या
विचारणा ॥' इति । एतद्व्यं यद्यपि महानिवन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वाद्-
क्तमिति दिक् । वाराहीतन्त्रे—'संकटे समनुमाहे दुश्चिकित्स्यामये तथा । जातिभ्रंशे
कुलोच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥ वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये । त-
थैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवोपपातके ॥ कुर्याद्यज्ञाच्छताष्ट्रं ततः संपद्यते शुभम् ।
श्रेयोवृद्धिः शताष्ट्राद्वाज्यवृद्धिस्तथापरा ॥ मनसा चिन्तितं देवि सिद्धयेदष्टोत्त-
राच्छतात् । सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीराष्ट्रणोति स्वयं स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामा-
न्नरो मोक्षमवाप्नुयात् । चण्ड्याः शताष्ट्रत्तिपाठात्सर्वाः सिद्धयन्ति सिद्धयः ॥'
इति शतचण्डीसहस्रचण्डीविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां कार्या । 'आश्विने मासि शुक्ले तु
नवरात्रपार-
णा ।
कर्तव्यं नवरात्रकम् । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥ त्रि-
रात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यां हि यथाक्रमम् ।' इति हेमाद्रौ धौम्यवच-
नात् । 'नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।' इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं
प्रधानभूतपूजायुक्तरूपवासोदेशाद्भवेन तत्पर्यन्तत्वात् । आदिशब्देनोपवासोक्तेः
पूर्वोक्तत्रिरात्रप्रते नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च । नच पारणान्तत्वेन त्रिरात्रत्वम् ।
विष्णुत्रिरात्रादौ तथा प्रसक्तेः । न चात्रोपवासे मानाभाव इति वाच्यम् ।
'एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचिते-
न च ॥ पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।' इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।
नवरात्रसमाख्यातो नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च । ननु तिथिहासेऽष्टावप्युपवा-
सा भवन्तीति कथं समाख्या । तेन कर्मविशेषे नवरात्रसञ्चो रुद्रः । अत एवोक्तं
देवीपुराणे—'तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थकम् ।' इति चेन्न । तिथिहासेपि
नवतिथीनामुपोष्यत्वाच्चनवरात्रत्वाक्षतेः । एतेन रात्रीणां माषान्यात् हासे अमासा-

दाय नवलमिति मूर्खोक्तिः परास्ता । यत्तु देवीपुराणे—‘कन्यासंस्ये रवौ शक्र
 शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् । अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवावदः ॥’ इति
 व्रतचतुष्टयमुक्तं तल्लौहाभिसारिकविषयम् । तस्य—‘जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिप-
 त्मभृति क्रमात् । लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यवादष्टमी ॥’ इति भविष्येऽष्टमीप-
 र्यन्तमेवोक्तेः । रूपनारायणेन तु नन्दादिव्रतप्रयोगं पृथगेवोक्त्वा तस्य नवम्यां
 पारणमुक्तम् । यदपि निर्णयदीपे—‘आश्विने शुरुपक्षे तु नवरात्रष्टुपोषितः । न-
 वम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥ दशमीमिश्रिता यत्र पारणे नवमी भ-
 वेत् । दुःखदारिद्र्यदा ज्ञेया तथा व्रतविनाशिनी ॥’ इति ब्राह्मनाम्ना लिखितं
 वचनम् । यच्च रुद्रयामले इति वदन्ति—‘अष्टम्या सह कार्या स्यान्नवमी पारणा-
 दिने । यो मोहाद्दशमीवेधो नवम्यां चण्डिकां यजेत् ॥ पारणं च प्रकुर्याद्द्वै तस्य
 पुण्यं निरर्थकम् । नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ॥ दशम्यां पारिता
 देवी कुलनाशं करोति वै । तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां त्रिविधाधिप ॥’ इत्यादीनि
 तानि यदि समूलानि तदा लौहाभिसारिकनन्दादिव्रतचतुष्टयविषयाणि । तस्या-
 ऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तेरित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परविद्धायां पारणावि-
 धाने पूर्वनिबन्धैर्विरोधो दुर्वारः स्यात् । यानि तु कैश्चिद्विहितानि नवम्यां पार-
 णाविधायकानि वचनानि तानि हेमाद्यादिविरुद्धत्वान्निर्मूलानि । समूलत्वेपि यदा
 दिनद्वये नवमी, तदा द्वितीयदिन उपोष्य तिथ्यन्ते पारणा न, किंतु नवमीमध्ये
 कार्येत्येव नेयानि । शिवरात्रिपारणावत् । अत्र केचित्पारणाहे सूतकादिप्राज्ञां तद-
 त्तिक्रम्य पारणां कुर्यादित्याहुः । तन्मन्दम् । ‘काम्योपवासेपक्रान्ते तन्तरा मृत-
 सूतके । तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवाजितम् ॥’ इति माधवीये कौर्मोक्तेः ।
 ‘व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥’
 इति विष्णुवचनाचाशौचमध्येपि तत्कर्तव्यतावगतेः । पारणान्तत्वाद्भवतस्य । प्रार-
 म्भस्तु तेनैवोक्तः—‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवा-
 हादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति । रुद्रयामलेऽपि—‘सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां
 होमपूर्वकम् । तदन्ते भोजयेद्विभान् दानं दद्याच्च शक्तितः ॥’ इति । तदन्ते सूत-
 कान्ते । एवं स्त्रीभिरपि रजोदर्शनमध्ये कर्तव्यमेव पारणम् । ‘संप्रवृत्तेपि रजसि न
 त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।’ इति माधवीये ऋष्यशृङ्गवचनात् । द्वादशीव्रतमित्युपलक्ष-

१—आश्विनभोजन भूषणीदानादिकं च सूतकान्ते कार्यमित्यर्थः । रामचन्द्रमहास्तु—‘नवरात्रे होमस्य
 पूजारूपत्वेन मुद्यत्यत्तासस्य चानन्यसाध्यत्वेनाशीचेऽसमवात् ‘ननु दानार्चनं जपम्’ इति नियेषात्समाहितं
 विना च नियमरूपोपज्ञासमाप्त्यसमवादाशौचान्ते होमादि कृत्या पारणं कार्यम् । यस्तु दोषो न त्रियते,
 तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवेत्’ इत्याहुः । इति टीकाशयः ।

णम् । 'प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥' इति तत्रैव सत्यव्रतवचनात् । किंच एकादश्यादौ पञ्चपाशौचपाते मासान्ते पारणापत्तिः । मासोपवासान्ते पञ्चपाशौचपाते जीवनासंभवश्च । यत्तु- 'नियमस्था यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः । उपोष्यैव तु ता रात्रीः स्नात्वा शेषं चरेद्भ्रतम् ॥' इत्यङ्गिरोवचनम्, यच्च हारीतवचनम्- 'नियमस्था व्रतस्था स्त्री रजः पश्येत् कथंचन । त्रिरात्रं तु क्षिपेदूर्ध्वं व्रतशेषं समापयेत् ॥' तद्विधवोपवासविषयम् । तासां तत्र भोजननिषेधादिति केचित् । वयं तु प्रागुक्तसत्यव्रतवचने दीर्घतपसामिति विशेषणोपादानात् द्वादशीव्यतिरिक्तसकलैकाहोपवासविषयोऽयं निषेधः । त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घव्रतेषु तु रजोमध्ये पारणा इति श्रूमः । आशौचमध्ये सर्वापि पारणा भवति प्रागुक्तकौर्मवचनादिति सिद्धम् । अथ चोपवासपारणानिर्णयः सर्वव्रतेषु बोद्धव्य इत्यलं भूयसा ॥

दशम्यां देवीं विसर्जयेत् । तदुक्तं दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां देवीपुराणे- 'ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् । संप्रपणं तु कर्तव्यं गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥
दशम्यां देवी-
विसर्जनविधिः । रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे । पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ महिषाग्नि महाभाये चामुण्डे मुण्डमालिनि । आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते ॥ इति संपार्थ्यं देवीं तु तत उत्थापयेद् बुधः । उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥ कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह । गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके ॥ व्रज स्रोतोजलं वृद्धयै स्त्रीयतां च जले त्विह ॥' इति जलं नीत्वा- 'दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते । संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥ इमां पूजां मया देवि यथा शक्त्योपपादिताम् । रक्षार्थं तं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥' इति जले प्रवाहयेत् । इयमेव विजयादशमी । सा च द्वितीयदिने श्रवणयोगाभावे पूर्वा ग्राह्या । तदुक्तं- हेमाद्रौ स्कान्दे- 'दशम्यां तु नरैः सम्पक् पूजनीयाऽपराजिता । ऐशान्तीं दिशमाश्रित्य अपराङ्गे प्रयव्रतः ॥ या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्यापराजिता । क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः ॥ नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धिनी ॥' तथा- 'आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥' इति । यदा तु पूर्वदिने श्रवणयोगाभावः, परदिने चाल्पापि तद्योगिनी, तदा परैव । तथा च हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कश्यपः- 'उदये दशमी किंचित्संपूर्णैकादशी यदि । श्रवणसं यदा काले सा तिथिर्विजयाभिषा ॥ श्रवणार्थे तु पूर्णायां काशुत्स्यः प्रस्थितो यतः । उल्लङ्घयेयुः सीमानं तदिहर्षे ततो नराः ॥'

इति । कालेऽपराह्णे । परदिनेऽपराह्णे श्रवणाभावे तु सर्वपक्षेषु पूर्वैव । मदनरत्ने-
 प्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे रत्नकोशे च नारदः—‘ ईपत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिद्द्विभ्र-
 तारकः । विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥ इपस्य दशमीं शुक्लां पूर्व-
 विद्धां न कारयेत् । श्रवणेनापि संयुक्तां राज्ञां पट्टाभिषेचने ॥ सूर्योदये यदा रा-
 जन् दृश्यते दशमी तिथिः । आश्विने मासि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥’ अ-
 त्नायं निर्गलितोर्थः—अपराह्णो मुख्यः कर्मकालः । तत्रैव पूजाद्युक्तेः । प्रदोषो गौणः ।
 तत्र दिनद्वयेऽपराह्णव्यापिते पूर्वा । प्रदोषव्याप्तेराधिक्यात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापिते
 परा । अपराह्णव्याप्तेराधिक्यात् । इदं शुद्धतिथौ । अन्यकाले श्रवणस्तु रोहिणीवद-
 मयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्णपर्यं तु पूर्वा । तत्रापि परदिनेऽपराह्णे श्रवणसत्त्वे परै-
 चेति दिक् । अत्र विशेषो भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये—‘ शमीयुक्तं जगन्नायं
 भक्तानामभयंकरम् । अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥’ शमीमन्त्रस्तु हेमाद्रौ
 गोपथब्राह्मणे—‘ अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च । दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां
 प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥’ तथा भविष्ये—‘ शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
 धारिष्यर्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥ करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं
 मया । तत्र निर्विघ्नकरि त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥’ इति । तथा—‘ गृहीत्वा साक्ष-
 तामाद्रौ शमीमूलगतां मृदम् । गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहं प्रति ॥ ततो भूषण-
 वस्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सह ॥’ इति । अत्रैव बलिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र
 मन्त्रः—‘ चतुरङ्गवलं मह्यं निररित्वं व्रजत्सिंह । सर्वत्र विजयो मेऽस्तु तत्रसादात्सुरेश्व-
 रि ॥’ इति । गौडनिबन्धे ज्योतिषे—‘ कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धये यथाक्रम-
 म् । शोभनं खड्गनं पश्येज्जलगोगोष्ठसंनिधौ ॥’ अस्य फलानि शुभाशुभदेशाश्च
 तत्रैव ज्ञेयाः ॥

आश्विनपौर्णमासी परा ग्राह्या । ‘ सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमार्पणमास्यां
 परे’ इति दीपिकोक्तेः । अत्र विशेषस्तियतत्त्वे लैङ्गे—‘ आश्विने पौ-
 र्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी सा समाख्याता कार्या
 लोकैर्बिभूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेत्लक्ष्मीमिन्द्रपैरावतस्थितम् । मुगन्धि-
 निशि सद्ग्रेप अक्षर्जागरणं चरेत् ॥’ तथा—‘ निशीये वरदा लक्ष्मीः कोजागतीति
 भाषिणी । तस्मै चित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति ॥

अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन—‘ आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म’ इति । तच्छे-
 पपर्वणि कार्यम् । विकृतितात् । तत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या । दैवकर्मतात् । आग्र-

पौर्णमास्यां
 लक्ष्मीपूजनादि
 विधिः ।

आश्वयुजीकर्म विधि । यणं तु पर्वणि कार्यम् । 'शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।' इति शौनकोक्तेः । तत्रापि शेषपर्वणि कार्यमिति प्रायुक्तम् । तच्च- 'त्रीहिभिरिष्टा त्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्टा यवैरेव यजेत त्रीहिभ्यः' इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमादर्शेष्ट्याः परं पौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्यादयः । 'दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत्' इति दीपिकोक्तेश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । त्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ—'गृहमेधी त्रीहियवाभ्यां शरद्रसन्तपोर्यजेत श्यामाकैर्नीवारैर्वर्षास्वापत्कालेनान्येन पुराणैर्वा' इति । आपस्तम्बोपि—'वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि त्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्यथर्तु वेणुयवैः' इति । तत्रापि श्यामाकाग्रयणमनित्यम् । इतरे तु अनाहिताग्नेर्नित्ये । यवाग्रयणं च कार्यमिति स्मार्तवृत्तायुक्तत्वात् । सूत्रे त्रीहियवदेवतासंबद्धानामत्र मन्त्राणामात्रानाच्च । आहिताग्नेस्तु यवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वम् । 'अपि वा क्रिया यवेपु' इति सूत्रात् । यद्वा त्रीह्याग्रयणेन समानतन्त्रता । 'श्यामाकैस्तु मस्तरं कुर्यान्नाग्रयणम् । यदि वा तदपि समानतन्त्रम्' इत्यादिनारायणवृत्तौ परिश्रमवतां सुलभमित्यलम् । इदं च पर्वाभावे शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादिविशाखान्ते कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । वीधायनीये केशवस्वामिनाप्येवमुक्तम् । परिशिष्टे—'श्यामाकैर्त्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः । प्राग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं नह्यत्राग्रयणात्ययः ॥' त्रिकाण्डमण्डनोप्येवम् । यदा तेतदाश्विनपौर्णमास्यां क्रियते तदैककालत्वादाश्वयुजीकर्मणोऽस्य च समानतन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकृता—'एकवहिरिध्माज्य' इति सूत्रे स्पष्टमुक्तम् । अस्याकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां कात्यायनेन—'नित्ययज्ञालये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च । अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥ भोजने पतितान्नस्य च रवैश्चानरो भवंत ।' कारिकापि—'अकृताग्रयणोऽश्रीयान्नवानं यदि वै नरः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥' इति । ऋग्विधाने तु—'समिन्द्रराया-

१—अय मन्त्रो यथा—'समिन्द्र राया समिया रमेमहि स साजेभिः पुष्यन्द्रैरभिशुभिः । सं देव्या प्रमत्या धीरशुष्मया गो अग्रवाश्वकल्या रमेमहि ॥' इति । ऋ० अ० १, अ० ४ । असायैः—'हे इन्द्र, राया घनेन वधं संरमेमहि सगच्छेमहि । तथा इया अग्नेन संरमेमहि । तथा वाग्नेमिदंलैः सरमेमहि । श्री-दर्शवर्जैः पुष्यन्द्रैः । पुष्या नह्यनामाहादकैः अभिशुभिः अभितो दीप्यमानैः । किञ्च देव्या योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टयुद्धया सरमेमहि । कीदस्याः । धीरशुष्मया धीर विज्ञेयेण शश्रूणा क्षेपणधर्मं शुष्मं बलं यस्याः सा तयोक्ता (तया) । गो अग्रया खोत्भ्यो दानार्थमग्रे प्रमुञ्जत एव गवो यस्याः सा तयोक्ता (तया) । अधावत्या अश्वेदेवतया ।' इति ।

मन्त्रं च वर्षे वर्षे जपेच्छतम् । आग्रायणं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तत् ॥ ' इ-
त्युक्तम् । एतच्चापदि मलमासे कार्यमन्यथा नेति प्रायुक्तम् । अन्योप्याहिताध्यादि-
विशेषः शौनकादेर्हेय इत्यलं बहुना ॥ इत्याश्विनमासः ॥

अथ कार्तिकमासः । तुलासंक्रमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । रात्रौ तु
 कार्तिकस्नान-
 विधिः । प्रायुक्तम् । अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुस्मृति-
 पाद्ययोः—' तुलामकरमेपेपु प्रातःस्नानं विधीयते । इविष्यं ब्रह्मचर्यं च
 महापातकनाशनम् ॥ ' इति सौरमास उक्तः । प्राच्याश्चैतदेवाद्विद्यन्ते । दाक्षिणा-
 त्यास्तु—' आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य व्रतानीह
 तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥ ' इति पाद्मोक्तेः । भार्गवार्चने च—' प्रारभ्यैकादशीं शुक्ला-
 माश्विनस्य तु मानवः । प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत यावत् कार्तिकभास्करः ॥ ' इति वि-
 ष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—' पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समा-
 हितः । ' इत्युक्त्वा—' मासं समग्रं परया च भवत्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।'
 इत्यन्तेभिधानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां चारभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यां पौ-
 र्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः । मदनपारिजाते विष्णुः—' कार्तिकं सकलं मासं
 नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ' अत्र
 देशविशेषः पाद्ये कार्तिकं प्रक्रम्य—' कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्समः । त-
 तोधिकः पुष्करे स्याद् द्वारवत्यां च भार्गव ॥ पुण्याः पुर्यश्च सप्तैवं मुनयो मथुरा-
 धिका । दुर्लभः कार्तिको विप्रामथुरायां वृणामिह ॥ यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः
 संप्रयच्छति ॥ ' इति । इदं च स्नानं काशीस्थपञ्चनदेप्यतिप्रशस्तम् । ' शतं समा-
 स्तपस्तप्त्वा कृते यत् प्राप्यते फलम् । तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥
 कार्तिके विन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः । स्नास्यत्यनुदिने भानौ भानुजातस्य
 भीः कुतः ॥ ' इत्यादिकाशीखण्डोक्तेः । भानुजो यमः । इदं च प्रातःस्नानं संध्यां
 च कृत्वा कार्यम् । तेन विनेतरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः । यद्यपि प्रातःसंध्यायाः
 सूर्योदये समाप्तिः, तथापि वचनबलादनुदितहोमवद्भविष्यति । स्नानमन्त्रश्च तत्रैव—
 ' कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । मीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य मौनी स्नायात् व्रती नरः । ' इति । अर्घ्यमन्त्रोपि तत्रैव—' व्रतिनः
 कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दत्तुजेन्द्रनिषुदन ॥
 नित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो
 हरे ॥ इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य योऽर्घ्यं मह्यं प्रयच्छति । सुवर्णरत्नपुष्पाभ्युपूर्णशङ्खेन पु-
 ष्यवान् ॥ सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥ ' इति । एवं संपूर्णस्नाना-

शक्तौ त्र्यहं स्नायात् । ' वाराणस्यां पञ्चनदे त्र्यहं स्नातास्तु कार्तिके । अमी ते पु-
ण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥ ' इति काशीखण्डोक्तेः ॥

अथ मालाधारणम् । तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये—' निवेद्य केशवे मालां

तुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

कार्तिके मा-
लाधारण-यात्रा-
दिविधिः ।

न जलात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः । महापातकसंहर्त्री धर्म-
कामार्थदायिनीम् ॥ ' विष्णुधर्मे—' स्पृशेच्च यानि लोमानि धात्री-

माला कलौ नृणाम् । तावद्दर्पसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥ मालापुग्मं तु यो
नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् । वहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिवं वसेत् ॥ तुलसीका-

ष्ठसंभूते माले कृष्णजनभिये । विभर्षिं त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णबल्लभम् ॥ एवं
संभार्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् । धारयेत्कार्तिके यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पद-

म् ॥ ' इति । अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा काशीखण्डे—' कार्तिके मासि मे यात्रा यैः
कृता भक्तिवत्परैः । विन्दुतीर्थकृतस्नानैस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥ ' भार्गवार्चनदीपि-

कायां नृसिंहपुराणे—' अगस्तिकुमुदैदं योऽर्चयेच्च जनार्दनम् । दर्शनात्तस्य देव-
र्षेर्नरकं नाश्नुते नरः । विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्तिके योऽर्च-

येद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥ ' स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—' मालतीमालया विष्णुः
केतक्या चैव पूजितः । समासहस्रं सुग्रीतो भवेत्ते मधुसूदनः ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये

पात्रे—' कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः । जन्मकोटिषु विमेन्द्र न तेषां क-
मला गृहे ॥ ' तथा—' कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना मुतैः कृता । ते निर्भर्त्स्य

स्वेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥ तुलसीदलक्षणे कार्तिके योऽर्चयेद्धरिम् । पत्रे
पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥ ' तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—' धात्री-

च्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महागुणे । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य
तु ॥ धात्रीफलविलिप्तान् धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारा-

यणो भवेत् ॥ धात्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चधारिणम् । पुण्ये पुण्येऽश्वमेधस्य
फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ' तथा स्कान्दे—' कार्तिके मासि विमेन्द्र धात्रीवृक्षोपशो-

भिते । वने दामोदरं विष्णुं चित्रात्रैस्तोपयेद्विभुम् ॥ मूलेन पायसेनाथ होमं कुर्या-
द्विचक्षणः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥ ' इति । तथा का-

र्तिके द्विदलव्रतं प्रायुक्तम्—' कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ' इति । पात्रेपि कार्तिकमाहा-
त्म्ये—' राजिकामाढकं चैव नैवाद्यात् कार्तिकव्रती । द्विदलं तिलतैलं च तथान्यन्म-

तिदूषितम् ॥ ' स्कान्देपि—' कार्तिके वर्जयेच्चद्वत् द्विदलं बहुवीजकम् । मापमुद्रमस-
राथ चणकाथ कुलित्थकाः ॥ निष्पावा राजमापाश्च आढकयो द्विदलं स्मृतम् ।
नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥ ' अत्र केचिदुत्पत्तिसमये दलद्वयं

यस्य भवति तद्भूतपूर्वगत्या द्विदलमित्युच्यत इत्याहुः । उदाहरन्ति च—‘वीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाङ्कुरं विना । दृश्यते यत्र सस्येषु द्विदलं तन्निगद्यते ॥’ इति । अन्ये तु लक्षणार्थां मानाभावाद्बचनस्य निर्मूलत्वाद् द्विदलात्मकं यस्य स्वरूपं तदेव वर्जयेदित्याहुः । तथा नारदीये—‘कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्तसंथितम् ॥’ कांस्यं तत्पात्रभोजनम्, शुक्तं पर्युषितं, संथितं लवणशाकः । तत्रैव—‘कार्तिके विष्णुमूर्त्यग्रे दीपदानादिवं व्रजेत् ॥’ तथा—‘कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनी ।’ तथा—‘कार्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यपरोऽथवा । एकान्तरोपवासी वा त्रिरात्रोपोषितोपि वा ॥ पञ्च वा द्वादश पक्षे वा मासं वा वरवर्णिनि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ उपवासेन भिक्षेण व्रजेत परमं पदम् ॥’ अन्येपि नियमाः प्रागुक्ताः । ब्राह्ममुक्तं स्कान्दे—‘व्रीहयो यवगोधूमाः म्रियङ्कुतिलशालयः । एते हि सात्विकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ॥’ काशीखण्डे—‘ऊर्जे यवान्नमश्रीयाद्देवान्नमथवा पुनः । वृन्ताकं सूरणं चैव शूकशिम्बीश्च वर्जयेत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये पात्रे—‘नोर्जा वन्ध्यो विधातव्यो व्रतिना केनचित् क्वचित् ।’ तथा नारदीये—‘अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यग्योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥’ अन्यान्यपि ताम्बूलतैलकेशकर्तनादिवर्जनसंकल्परूपाणि प्रागुक्तानि ॥

तथा कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्करपुराणे—‘तुलायां तिलतै-

लेन सायंकाले समागते । आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिं प्रति ॥

आकाशदीप
प्रकारः ।

महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंपदम् ॥’ इति । तद्विधियं हेमा-

द्रावादित्यपुराणे—‘दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते गृहाददूरे पुरुषप्रमाणम् । यूपकृतिं

यज्ञियवृक्षदारुमारोप्य भूमावथ तस्य मूर्ध्नि ॥ यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये द्विह-

स्तदीर्घा अथ पट्टिकाद्यु । कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु याभिर्भेदेष्टदिशानुसारी ।

तत्कार्णिकायां तु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ । निवेद्य धर्माय हराय

भूम्यै दामोदरावाप्यथ धर्मराज्ञे ॥ प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यः प्रेतेभ्य एवाथ

तमःस्थितेभ्यः ॥’ इति । अपराके तन्नयो मन्त्र उक्तः । यथा—‘दामोदराय न-

भसि तुलायां लोलया सह । प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥’ इति ॥

करकचतुर्थी
निर्णयः ।

कार्तिककृष्णचतुर्थी करकचतुर्थी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या ।

दिनद्वये तच्चे पूर्वा । तत्रैव पूजाद्याम्नानात् ॥

१—एतद्वाक्ययानमशुक्लमिति भाति । ‘आरण्याना च स्वभा मृगाणा माद्विष विना । स्त्रीक्षीरं चैव व-
ज्ज्योतिं सर्वेशुक्तानि चैव हि ॥’ इति मनुवचनव्याख्यानावसरे ‘स्रभावतो मधुरादिरसानि यानि कालव-
शेनोदकादिना चाम्बीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि’ इति गन्धर्वसुक्तावल्यामुक्तत्वात् । ‘शुक्तं पर्युषितं
चैव’ इत्यत्र मनुस्मृतिवचने च पर्युषितश-दस्य पृथगग्रहणाच्च ।

कार्तिककृष्णद्वादशी गोवत्ससंज्ञा । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तच्चे
 पूर्वा । युग्मवाक्यात् । 'वत्सपूजा वदथैव कर्तव्या प्रथमेहनि ॥'
 इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च । अत्र विशेषो मदनरत्ने भविष्ये—'स-
 वत्सां तुल्यवर्णां च शीलिनीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य
 पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥ अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्त्रिलैः । पादमूले तु
 दद्याद्द्वै मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥ क्षीरोदाणवसंभूते सुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमये मा-
 तर्गृहाणार्घ्यं नमो नमः ॥ ततो मापादिसंसिद्धान् वटकान्विनिवेदयेत् । सुरभि त्वं
 जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ॥ सर्वदेवमये ग्रासं मया दत्तमिमं ग्रस । ततः
 सर्वमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ॥ मातर्ममाभिलपितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥' इति
 प्रार्थयेत् । तथा—'तद्विने तैलपकं च स्थालीपकं युधिष्ठिर । गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि
 तक्रं च वर्जयेत् ॥' ज्योतिर्निबन्धे नारदः—'आश्विने कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिपु
 पञ्चसु । तिथिपूक्तः सर्वरात्रे नृणां नीराजनाविधिः ॥ नीराजयेद्युद्धैवास्तु विमान्
 गाश्च तुरङ्गमान् । ज्येष्ठाञ्छ्रेष्ठाञ्जघन्यांश्च मातृमुख्याश्च योपितः ॥' इति । निर्ण-
 यामृते स्कान्दे—'कार्तिकस्य सिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे । यमदीपं वहिर्दद्या-
 दपमृत्युविनश्यति ॥' मन्त्रस्तु—'मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन श्यामया सह ।
 त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां मम ॥' इति ॥

(नरकचतुर्द-
 श्यां) अश्विन-
 नाविधिः ।
 कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां प्रभाते चन्द्रोदयेऽभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं हे-
 माद्रौ निर्णयामृते च भविष्योत्तरे—'कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्या-
 मिनोदये । अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥' इत्यश्वन्द्रः । मदनरत्ने
 'विधूदये' इति पाठः । 'दिनोदये' इति पाठात् सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्ते स्नानं
 वदतां गौडानां तदनुसारिणां चाज्ञतैव । 'पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेवरे ।
 पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥' इति । स्मृतिदर्पणेपि—'चतुर्दशी
 चाश्वयुजश्च कृष्णा स्वात्यक्षयुक्ता च भवेत् प्रभाते । स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं
 युग्मन्धतैलेन विभूतिकामैः ॥' इति । पृथ्वीचन्द्रोदये पात्रे—'आश्वयुकृष्णपक्षस्य
 चतुर्दश्यां विधूदये । तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा ॥' इति । 'कर्तव्यं
 मङ्गलस्नानं नरैर्निरयभीरुभिः ।' इति कालादर्शे पाठः । उभयत्राश्वयुगित्यमावा-
 स्यान्तमासमभिप्रेत्योक्तम् । तथा—'तैले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावल्यांश्चतुर्दशीम् ।'
 प्राप्येति शेषः । 'प्रातःस्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ।' इति । दिनद्वयेपि
 चन्द्रोदये चतुर्दशीसत्त्वे तदभावेप्यरुणोदये संपूर्णे खण्डे वा दिनद्वये चतुर्दशीसमत्वे
 च पूर्वदिनेऽभ्यङ्गं कुर्यात् । 'पूर्वविद्धचतुर्दश्याम्' इति वचनात् । पूर्वदिने परदिन
 एव वा सत्त्वे सैव ग्राह्या । दिनद्वयेप्यसत्त्वे अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । 'पक्षे प्रत्यू-

पसमये' इत्युक्तेः । वक्ष्यमाणवचनाच्च । तदभावे तु चतुर्दशीहासं पूर्वेद्युः प्रवेश्य पूर्वेऽह्नि त्रयोदशीमध्ये एवाभ्यङ्गं कुर्यादिति दिवोदासः । केचिदत्र वचनमपि साधकत्वेन वदन्ति—'तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परेह- नि । तावान् ग्राह्यः स पूर्वैचुरदृष्टोपि स्वकर्मणि ॥' इति । तन्मन्दम् । नहीदं वचनं पूर्वदिनस्यापूर्वं ग्राह्यत्वं विधत्ते । नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौ दिनद्वये कर्मकालव्या- स्यभावे सर्वत्र पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । किंतु यत्रैकभक्तादौ दिनद्वये कर्म- कालव्याप्त्यभावे वाक्यान्तरेण न्यायेन वा पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वमुक्तम्, तत्र मुख्य- काले तत्तियेरभावोऽपि तत्रैवानुष्ठानबोधकमिदम् । नचात्र तदस्तीति यत्किंचिदेतत् । तेन चतुर्थयामगामिनी ग्राह्या । अत एव सर्वज्ञनारायणः—'तथा कृष्णचतुर्दश्यामा- ष्विनेऽर्कोदयात्पुरा । यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यङ्गो विशिष्यते ॥' इति । 'मृगा- ङ्कोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् । दर्शो वा मङ्गलस्नानं दुःखशोकभयमदम् ॥' इति कालादर्शे त्रयोदशीनिषेधाच्च । तेनायमर्थः—यथाग्निहोत्रे यावज्जीवं सायंप्रातः- कालेषु व्याप्यकालस्य गुरुत्वम् । तथात्र चतुर्दशीचतुर्थयामारुणोदयचन्द्रोदयाना- मुत्तरोत्तरस्य व्याप्यत्वादगुरुत्वमिति । यदपि दिवोदासीये—'त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी । रात्रिशेषे त्वमावास्या तदाभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥' इति वचनंतद्धे- माद्रिनिर्णयामृताधलिखितत्वेन निर्मूलम् । समूलत्वेपि चतुर्दश्याः सूर्योदयासंबन्धित- रूपः क्षयोत्र विवक्षितः । सूर्योदयात् प्राक् समाप्तौ चन्द्रोदयकालसत्त्वे च तथैवाङ्गी- कारात् । किंतु अभ्यङ्गकालात् प्राक् समाप्तिरूपोऽत्र हासः क्षयशब्देन विवक्षितः । स चारुणोदयात् चतुर्थयामाद्वा प्राक् यदा हासस्तत्परमिदम् । अत एव सर्वज्ञ- नारायणेन चतुर्थयाममात्रे स्नानमुक्तम् । तथा चोदाहृतम्—'तथा कृष्णचतुर्दश्याम्' इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदोपि—'इषासितचतुर्दश्यामिन्दुक्षयतिथावपि । ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावलिर्भवेत् ॥ कुर्यात्संलभ्रमेतच्च दीपोत्सवदिनत्रयम् ॥' ये तु त्रयोदशीमध्ये स्नानमाहुस्तेपामाश्रयं न विन्न इत्यलं भूयसा । यदपि—'अरुणोदय- तोन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः । तस्याब्धिकभवो घर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥' इति दिवोदासीये भविष्यवचनम् । तन्मुख्यकालेऽरुणोदये चतुर्दश्याभावेपि तत्रैव स्नातव्यमित्येवंपरमिति सर्वं सिद्धम् । चतुर्थदिकात्मकोऽरुणोदय इति तत्रैवोक्तम् । मदनत्रये पात्रे—'अपामार्गमथो तुम्बीं प्रपुन्नाटमथापरम् । भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥' प्रपुन्नाटश्चक्रमर्दः । मन्त्रस्तु—'सितालोपुसमायुक्त सकण्ठकदलान्वित । हर पापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥' इति । अस्यामेव प्रदोषे दीपान् दद्या- दित्युक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—'ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् । ब्रह्मविष्णु- शिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥' इति । दिवोदासीये ब्राह्मे—'अपावास्याचतुर्दश्याः

प्रदोषे दीपदानतः । यममार्गाधिकारेभ्यो मृच्यते कार्तिके नरः ॥ ' खण्डतिथौ तु पूर्वैर्हि प्रदोषे दीपान् दत्त्वा परेद्युः स्नायादिति दिवोदासीये उक्तम् । अत्र नरको-
 देशेन चतुर्वर्तियुक्तं दीपदानं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—'दत्तो दीपश्चतुर्दश्यां नरकप्रीतये
 मया । चतुर्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापापनुत्तये ॥' तत्रैव लङ्गे—'मापपन्नस्य शाकेन
 भुवत्वा तत्र दिने नरः । प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' अत्र यम-
 तर्पणमुक्तं मदनपारिजाते वृद्धमनुना—'दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ॥'
 मदनरत्ने ब्राह्मे—'अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्चिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म-
 राजस्य नामभिः ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय
 सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चि-
 त्तगुहाय वै नमः ॥' इति । तर्पणप्रकारस्तु हेमाद्रौ—'एकैकेन तिलैर्मिथान् दद्यात्रींस्त्री-
 ज्जलाञ्जलीन् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥' तथा मदनरत्ने स्कान्दे—'द-
 क्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः । देवतीर्थेन देवलात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥'
 तथा—'यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ।' इति । इदं जीवत्पितृकेणापि
 कार्यम् । 'जीवत्पितापि कुर्वति तर्पणं यमभीष्मयोः ।' इति पाशोक्तेः । अत्र भीष्म-
 तर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये । तत्प्रकारस्तु माघे वक्ष्यते ॥ इति नरकचतुर्दशी ॥

कार्तिकामावास्यायां प्रातरभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शे—'प्रत्यूष आश्व-
 युग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः । भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये ॥' अस्य व्या-
 ख्याने आदिशब्दात्पञ्चत्वगुदकस्नानादेरुपसंग्रहः । तदुक्तं पुष्करपु-
 राणे—'स्वातीस्थिते स्वातिन्दुर्यादि स्वातिगतौ भवेत् । पञ्चत्वगुदक-
 स्नायां कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ॥ नीराजितो महालक्ष्मीमर्चयन् श्रियम-
 श्रुते ।' आश्वयुग्दर्श इति दर्शशब्दः प्रत्यूषस्वातियुक्ततिथिपरः । तदुक्तं ब्राह्मे—'ऊर्जे
 शुकृद्वितीयायां तिथिषु स्वातिक्रमणे । मानवो मङ्गलस्नायी नैव लक्ष्म्या वियु-
 ज्यते ॥' तत्रैव—'इषे भूते च दर्शे च कार्तिकप्रथमे दिने । यदा स्वाती तदाभ्यङ्ग-
 स्नानं कुर्याद्दिनोदये ॥' कश्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शं प्रक्रम्य—'इन्दुक्षयेपि
 संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये । तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥' इति ।
 स्वातीपोगं विनाऽप्यभ्यङ्ग उक्तः । मालत्ये—'दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दीपावली
 स्मृता ॥' अत्र विज्ञेयो हेमाद्रौ भविष्ये—'दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते वालातुराज-
 नात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ॥ दीपवृक्षाश्च दातव्याः शवत्या
 देवगृहेषु च ॥' तत्रैवाभ्यङ्गमभिषाय—'एवं प्रभातसमये तमावास्यां नराधिप ।
 कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दक्षिणैरघृतादिभिः ॥ दीपान् दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य
 यथाविधि । स्वलंकृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना ॥' अयं प्रदोषव्यापी ग्राहः ।

कार्तिकामा
 वास्यायामभ्य
 ङ्गलक्ष्मीपूजना
 दिविधिः ।

‘तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोपे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्ग-
दर्शनम् ॥’ इति ज्योतिषोक्तेः । दिनद्वये सत्त्वे परः । ‘दण्डैकरजनीयोगे दर्शः
स्यात्तु परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वेद्युः परेऽहि मुखरात्रिका ॥’ इति तिथितत्त्वे
ज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीये तु प्रदोपस्य कर्मकालत्वात् ‘अर्धरात्रे भक्त्येव लक्ष्मी-
राश्रयितुं गृहान् । अतः स्वलंकृता लिप्ता दीपैर्जाग्रन्नोत्सवाः ॥ सुधाधवलिताः
कार्याः पुष्पमालोपशोभिताः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेश्च प्रदोपार्धरात्रव्यापिनी मुख्या ।
एकैकव्याप्तौ परैव । प्रदोपस्य मुख्यत्वादर्थरात्रेनुष्ठेयाभावाच्च । यस्तु—‘अपराह्णे
प्रकर्तव्यं श्राद्धं पितृपरायणैः । प्रदोपसमये राजन् कर्तव्या दीपमालिका ॥’ इति
क्रमः । स संपूर्णतिथावेव प्राप्तेरनुवादो न विधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्तैर्वलवच्चात्सं-
पूर्णतिथौ प्राश्या खण्डतिथावप्राश्या विध्यनुवादविरोधाच्चेत्युक्तं अत्रैव । दर्शं पर-
रात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तं मदनरत्ने भविष्ये—‘एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्धलो-
चने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः ॥ निष्कास्यते महृष्टाभिरलक्ष्मीः
स्वगृहाङ्गणात् ॥’

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोत्रीडनमुक्तं निर्णयामृते । अस्यामेव रात्रौ वलेः

पूजोक्ता हेमाद्रौ भविष्ये । ‘कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्वलेः ।

पूजां कुर्याच्चूपाः साक्षाद्भूमौ मण्डलके शुभे ॥ वलिमालिख्य दैत्येन्द्रं

वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः । गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥

लोकश्चापि गृहस्यान्तः शय्यायां शुक्लतण्डुलैः । संस्थाप्य वलिराजानं

फलैः पुष्पैस्तु पूजयेत् ॥’ मन्त्रस्तु पात्रे—‘वलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।

इन्द्रशत्रोऽमराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥’ इति । तथा—‘वलिसुहृदस्य दीयन्ते

दानानि कुरुनन्दन । यानि तान्यक्षयाण्याहुर्ममैवं संप्रदर्शिनम् ॥’ इति । तदेतत्

पूर्वविद्धप्रतिपदि कर्तव्यम् । ‘पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ।’ इति हे-

माद्रौ पात्रोक्तेः । माधवोपि—‘बल्युत्सवं च पूर्वेद्युरूपवासवदाचरेत् ।’ इति । निर्-

र्णयामृतेपि—‘या कुहूः प्रतिपन्मिश्ना तत्र गाः पूजयेच्चूपा । पूजनात्रीणि वर्धन्ते प्रजा

गावो महीपतिः ॥’ इति । तथा—‘भद्रायां गोकुलक्रीडा स देशो वै विनश्यति ॥’

भद्रायां द्वितीयायाम् । तथा—‘प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीयायां तु गोर्चनम् । क्षेत्रच्छेदं

करिष्येते विचिनाशं कुलक्षयम् ॥’ इति । तथा—‘प्रदिपदर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां

मतम् । परविद्धेषु यः कुर्यात् पुत्रदारधनक्षयः ॥’ इति देवलवचनाच्च । एते च वि-

धिप्रतिपेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायाह्नव्यापिले द्वितीयदिने चन्द्रदर्शनसंभवे च

ज्ञेयाः । ‘गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमो राजा पशून्हन्ति सुर-
भिः पूजकांस्तथा ॥’ इति पुराणसमुच्चयात् । दिनद्वये सायाह्नव्यापिले तु परैव

कार्तिकशुक्ल
प्रतिपदि गोत्रीड
न-बलिपूजनादि
विधिः ।

ग्राह्या । ' वर्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्धत्रियामिका । द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा
 तत्र चोच्यते ॥ ' इति । तथा—'त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेत्सार्द्धत्रियामा प्रतिपद्दि-
 वृद्धौ । दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोन्पथा पूर्वयुते विधेये ॥' इति पुराणसमु-
 चयादिति निर्णयामृतकारः । सार्द्धत्रियामिकेत्यनेन चन्द्रदर्शनाभाव उक्तः । द्विती-
 यायाः पञ्चधा विभक्तदिनचतुर्थाशरूपापराह्व्याप्तवैव चन्द्रदर्शनसंभवात् । वयं त्वे-
 तद्वचनद्वयं पूर्वविद्धासंभवे वेदितव्यमिति श्रूमः । दिनद्वये प्रतिपदः सापाह्व्यास्थ-
 भावे तु पूर्वैव । रात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्यापित्वात् । परदिने चन्द्रोदये
 तन्निषेधादिति दिक् । मदनरत्रे तु पूर्वविद्धायां गोक्रीडा । नीराजनमङ्गलमालिके
 तूत्तरत्र कार्ये । 'कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानाद्द्वितयं भवेत् । नारीनीराजनं प्रातः
 सायं मङ्गलमालिका ॥ यदा च प्रतिपत्स्वल्पा नारीनीराजनं भवेत् । द्वितीयायां
 तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥ ' इति ब्राह्मोक्तेः । ' लभ्यते यदि वा प्रातः
 प्रतिपद् घटिकाद्वयम् । तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका ॥ ' इति भवि-
 ष्योक्तेः । 'प्रातर्धौ यदि लभ्येत प्रतिपद् घटिका शुभा । द्वितीयायां तदा कुर्या-
 त्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥ कार्तिके शुक्लपक्षादौ लमावास्या घटीद्वयम् । देशभद्रभ-
 यान्नैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् ॥' इति देवीपुराणाद्येत्युक्तम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे
 बलिप्रतिपदं प्रक्रम्य—'तस्मिन् द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य
 तस्य संवत्सरं जयः ॥ पराजयो विसृद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् । दयिताभिश्च सहितैर्नैया
 सा च भवेन्निशा ॥ ' इति । अत्र गोवर्धनपूजादि मार्गपालीपूजादि चोक्तं
 हेमाद्रौ निर्णयामृते च स्कान्दे—'प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् । भूपणी-
 यास्तथा गायः पूज्याश्चावाहदोहनाः ॥' गोवर्धनश्च गोमयेन कार्यधिनेण वा ।
 मन्त्रस्तु—'गोवर्धन धराधार गोकुलत्राणकारण । बहुबाहुकृतच्छाय गवां कौटिमदो
 भव ॥' गोमन्त्रस्तु—'लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता । घृतं वहति
 यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥' तत्रैव स्कान्दे—'ततोऽपराह्नसमये पूर्वस्यां दिशि भा-
 रत । मार्गपालीं प्रवध्नीयाच्छुभ्रे स्तम्भेय पादपे ॥ कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकर्वद्गु-
 भिर्मुने । दर्शयित्वा गजानश्वान् सायमस्यास्तले नयेत् ॥ कृतहोमे द्विजेन्द्रस्तु बध्नी-
 यान्मार्गपालिकाम् । नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥ मार्गपालिं नमस्तेस्तु
 सर्वलोकमुत्तमदे । विधेयः पुत्रदारार्थः पुनरेहि व्रतस्य मे । नीराजनं च तत्रैव
 कार्यं राष्ट्रजयमदम् ॥ राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः रूद्रजातयः । मार्गपालीं सगु-
 लक्ष्य नीरजः स्युः मुखान्विताः ॥' तत्रैवादिष्टपुराणे—'कुशकाशमयीं कुर्याद्य-
 टिकां सुदृढां नवाम् । तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः ॥ शृङ्खला कर्षेय-
 युक्तां यथासारं मुहुर्मुहुः । जयोन हीनजातीनां जयो राष्ट्रस्तु वत्सरम् ॥' इति ॥
 यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्रायेत्युक्तं निर्णयामृतादां । यमद्वितीया मध्या-

हृत्वापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—‘उर्जंशुक्लद्वि-
 तीयायामपराङ्घेऽर्चयेद्यमम् । स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न
 पश्यति ॥’ इति । ‘उर्जे शुक्रे द्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः । चे-
 ष्टितः किन्नरैर्हृष्टस्त्वै यच्छति वाञ्छितम् ॥’ तथा भविष्ये—‘प्रथमा
 श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेतरा । तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
 श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्मला । आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके याम्यका
 मता ॥’ इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वतीपूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्त्वा
 चतुर्थ्यामुक्तम्—‘कार्तिके शुकुपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर । यमो यमुनया पूर्वं भो-
 जितः स्वगृहेऽर्चितः ॥ अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे
 विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥ स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् । दानानि
 च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥ स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः ।
 सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥’ प्रतिपन्नाः मातृभगिन्य इति हे-
 माद्रिः । ‘पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर । मातृलस्य सुताहस्ताद्वितीयायां
 तथा नृप ॥ पितृमातृः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् । भोक्तव्यं सहजा-
 याश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥ सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्धनम् । यस्यां
 तिथौ यमुनया यमराजदेवः संभोजितः प्रतिजगत्स्सुदौर्हृदेन । तस्यां स्वसुः करत-
 लादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥’ गौडास्तु—‘यमं च चित्र-
 गुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्रथैः ॥’ मन्त्रः—‘ए-
 होहि मार्तण्डज पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेश । भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण
 चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥ भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यम-
 राजस्य यमुनायां विशेषतः ॥’ ज्येष्ठाग्रजातेति वदेदिति स्मार्ताः । इत्यन्नदान-
 भित्यप्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणेपि—‘या तु भोजपते नारी भ्रातरं पुग्मके तिथौ ।
 अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमामुयात् । भ्रातुरायुःक्षयो राजन् न भवेत्तत्र
 कर्हिचित् ॥’ इति ।

कार्तिकशुक्लनवमी युगादिः । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । शुकुपक्षस्य-
 स्वात् । अत्रापि पिण्डरहितं श्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत् प्रागुक्तम् ।
 अत्रैव विष्णुत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ पात्रे—‘कार्तिके शुकनवमीमवाप्य वि-
 जितेन्द्रियः । हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विष्टम् ॥ पूजये-
 द्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् । एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं
 विधिम् ॥’ इति ॥

कार्तिकशुक्लकादश्यां भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—‘अतो नरैः प्रयत्नेन क-

कार्तिकशुक्ल-
 नवम्या विष्णु
 त्रिरात्रजनम् ।

तेष्वं भीष्मपञ्चकम् । कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतवतः ॥ एकादश्यां तु
 गृहीयाद्दत्तं पञ्चदिनात्मकम् ॥' इति । तद्विधिस्तु गोमयेन स्नात्वा
 मौनी पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैर्विष्णुं संस्त्राप्य संपूज्य पायसं निवेद्य द्वाद-
 शाक्षरमष्टोत्तरशतं जप्त्वा—'ॐ नमो विष्णवे' इति पदक्षरेण घृता-
 क्तान् यवान् त्रीर्हींश्चाष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् । एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् । विशेष-
 पस्त्वाद्येहि हरेः पादौ कमलैः संपूज्य त्रिगोमयं भाश्यम् । द्वितीयेहि विश्वपत्रै-
 र्जानुनी संपूज्य गोमूत्रम् , त्रयोदश्यां भृङ्गराजेन नाभिं संपूज्य क्षीरम् , चतुर्दश्यां
 करवीरैः स्कन्धं संपूज्य दधि, पौर्णमास्यां होमान्ते लौहीं पापप्रतिमां खड्गचक्रहस्तां
 कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां प्रस्थितिलोपरिस्थां कृत्वा धर्मराजनामभिः करवीरैः संपूज्य—'य-
 दन्यजन्मनि कुतमिह जन्मनि वा पुनः । तत्सर्वं प्रशमं यातु मत्पापं तव पूजनात् ॥'
 इति पुष्पाञ्जलिं शिष्ट्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य विभाय दत्त्वा विमान् संभोज्य
 दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं प्राज्य पौर्णमास्यां नक्तं भुञ्जीतेति लघुनारदीये । पञ्चगव्य-
 भाशनं पदक्षरेणेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ भविष्ये तु शार्कैर्मुन्यन्नेर्वा पञ्चाहं वर्तनमु-
 क्तम् । अन्तेप्युक्तम्—'यद्भीष्मपञ्चकमिति प्रथितं पृथिव्यामेकादशीप्रभृतिपञ्चदशी-
 निरुद्धम् । मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्निष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥'
 इति । तथा पाद्ये—'पञ्चाहं पञ्चगव्याशी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चमु । अहःस्वपि तथा
 दद्यान्मन्त्रेणानेन सुवत ॥' [इति] 'सत्यव्रताय श्रुचये गाङ्गेयाय महात्मने । भीष्मा-
 यैतद्दद्याम्यर्घ्यमाजन्मद्रहस्यचारिणे ॥ वैद्ययाघ्रपद्यगोत्राय' इति च । 'सव्येनानेन
 मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ।' इति ॥

कार्तिकशुक्लद्वादश्यां रेवतीनक्षत्रयोगरहितायां पारणं कार्यम् । तदुक्तम्—'आ-
 भाकासितपक्षेणु पैत्रश्रवणरेवती । संगमे न हि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥' इति ।
 यदा तु रेवतीयोगरहिता द्वादशी सर्वथा न लभ्यते, तदा रेवत्याश्र-
 तुर्यपादं वर्जयेत् । वचनं तु प्रागुक्तम् । लघुनारदीये—'कार्तिके शुक्ल-
 पक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः । प्रातर्दत्त्वा शुभान् कुम्भान् प्रयाति ह-
 रिमन्दिरम् ॥' मदनरत्ने वाराहे—'एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भाषिनि ।
 उत्तरापादसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥ तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्वमानन्त्यम-
 श्रुते ॥' अस्यामेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—'एकादश्यां च शुक्रायां
 कार्तिके मासि केशवम् । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥' इति । मदन-
 रत्ने भविष्ये—'कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथामृत । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमु-
 त्थापयेत् द्विजः ॥' रामार्चनचन्द्रिकादौ तु द्वादश्यामुक्तम् । 'पारणादे पूर्वरात्रे चण्डा-

कार्तिकशुक्ल-
 द्वादश्यां पारणा-
 दिविधिः ।

विष्णुप्रतो दीन्वादयेन्मुहुः ।' इति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । 'तत्रैव देवदेवस्य
 शोक्तव स्नानं पूर्वं महश्चैव । महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्सुधीः ॥' म-
 न्तास्तु वाराहपुराणे उक्ताः—^ॐ ब्रह्मेन्द्रद्राग्निकुरेभ्यःसोमादिभिर्वन्दित वन्दनीय ।
 बुद्धयस्य देवेश जगन्निवास मन्त्रभावेन मुखेन देव ॥ इयं तु द्वादशी देव प्रबो-
 धार्थं विनिर्मिता । तथैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोवि-
 न्द त्वज निद्रां जगत्पते । तथि मुग्धे जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ॥ उत्थिते चे-
 ष्ठे सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव । गता मेघा विषचैव निर्मलं निर्मला दिशः ॥ शर-
 दानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव । इदं त्रिष्णुरिति प्रोक्तो मन्त्र उत्थापने हरेः ॥'
 इति । एवं देवमुत्थाप्य तदग्रे चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिं कुर्यात् । तदुक्तं भारते—
 'चतुर्धाऽऽगृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समाप-
 येत् ॥' लघुनारदीये—'चातुर्मास्यव्रतानां च समाप्तिः कार्तिके स्मृता ॥' मन्त्रश्च
 निर्णयामृते सनत्कुमारेणोक्तः—'इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपु-
 र्णतां यातु तत्प्रसादाज्जनार्दन ॥' इति । अथ वाराहोक्तो बोधनीविधिः । एका-
 दश्यां रात्रौ कुम्भे घृतपात्रोपरि हैमं मापमितं मत्स्यं पञ्चामृतेन संस्नाप्य कुङ्कुमपी-
 तवस्त्रपुगपद्माद्यैः संपूज्य मत्स्यादिदशावतारान् संपूज्य जागरं कृत्वा प्रातर्देवमा-
 चार्यं च ब्रह्माद्यैः संपूज्य—'जगदादिर्भगद्गुणो जगदादिरनादिमान् । जगदाद्यो जग-
 योनिः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥' इति नत्वा दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।
 तथा ब्राह्मे—'महातुर्घरवे रात्रौ भ्रामयेत्स्यन्दने स्थितम् । उत्थितं देवदेवेशं नगरे
 पार्थिवः स्वयम् ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् । कथयित्वा
 द्विजेभ्यस्तद्दद्यान्नक्त्या सदक्षिणम् ॥' यस्य भक्षयस्य नियमः कृतस्तद्द्रव्यं दद्यादि-
 त्यर्थः । इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । अशौचे तु पूजामन्येन कारयेत् । कार्तिक-
 शुक्लद्वादशी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । अन्यत् प्रायुक्तम् ॥
 कार्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुण्ठसंज्ञा । सा विष्णुपूजायां रात्रिव्यापिनी ग्राह्या ।

वैकुण्ठचतुर्दशी । दिनद्वये तद्ब्रह्माग्नीं निशीथप्रदोपोभयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ
 भविष्ये—'कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप । सोपवासस्तु
 संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥' इति । अस्यापेव विश्वेश्वरमतिष्ठादिनत्वात्तत्प्री-
 त्यर्थं यदोपवासादि क्रियते तदारुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं त्रिस्थलीसेतौ
 सनत्कुमारसंहितायाम्—'वर्षं च हेमलम्बाख्ये मासे श्रीमति कार्तिके । शुक्लपक्षे च-
 तुर्दश्यामरुणाभ्युदयं मति ॥ महादेवतिथौ ब्राह्मे गृहूर्ते मणिकर्णिके । स्नात्वा विश्वे-
 श्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयत् ॥' इति । तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः । 'ततः प्र-
 भाते विमले कृत्वा पूजां महाद्भुताम् । दण्डपाणेर्भहाधाम्नि धनेऽस्मिन्कृतपारणः ॥'

प्याष्टमी स्कन्दपत्नी शिवरात्रिशतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥' इति भृगुक्तेः परेऽह्नि रात्रावाधयाममध्ये पारणासंभवे इदम् । अन्ययोत्तरैवेति दिवोदासः । अब्दपर्यन्तपट्टीषु--'सेनाविदारक स्कन्द महासेन महाबल । रुद्रोमाग्निज पङ्कज गङ्गागर्भ नमोस्तु ते ॥' इति राजतं स्कन्दं संपूज्य विमाय दद्यादिति दिवोदासः ॥

मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनीतीर्थे श्राद्धं त्रिस्यलीसैतौ भट्टचरणैरुक्तम् । तस्य प्राप्तपैशाच्यस्वपित्राद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वादपराह्व्यापिनी ग्राह्या । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकत्वे त्वेकोद्विष्टत्वात् मध्याह्नव्यापिनीति । कुलधर्मव्रतादौ तूत्तरं च । 'चैत्रनभोगतेतरसिता स्यादूर्ध्वा' इति दीपिकोक्तेः ॥

मार्गशीर्ष-
चतुर्दश्यां
पिशाच-
विमोचनीश्राद्ध-
विधिः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः । तदुक्तं स्कान्दे सहाद्विखण्डे--'मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽह्नि सुनिर्मले । शृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां यज्ञस्य वासरे ॥ जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् । तं विष्णुमागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत्स्वयम् ॥ दत्तवान् स्वस्य पुत्रत्वाद्दत्तात्रेय इतीश्वरः ॥' इति । इयं मदीपव्यापिनी ग्राह्येति वृद्धाः ।

मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका । एवं पौषादिमासत्रयेपि । 'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्रलायनोक्तेः । 'एकस्यामष्टम्यां वै कार्या' इति हरदत्तः । क्वचित् पञ्चम्यप्युक्ता । मौ-
अष्टकानि-
र्णयः ।
ष्टपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।' इति पाणवचनात् । तत्पूर्वसप्तमीषु पूर्वेषुः तत्परनवमीष्वन्वष्टकास्तु च श्राद्धसुक्तं कालादर्शे--'मार्गशीर्षे च पौषे च माघे मीष्टे च फाल्गुने । कृष्णसे च पूर्वेषुरन्वष्टक्यं तथाष्टका ॥' इति । यत्तु विष्णुः--'अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोन्वष्टकाः' इति । यच्च कौर्मै--'अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ॥' इति । तच्चतुर्थ्यामनावदयकत्वार्थम् । 'या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात् मयन्नतः ।' इति वायुब्रह्माण्डपुराणात् । 'श्राद्धमेतेष्वर्कुर्याणो नरकं मतिपद्यते ।' इति विष्णुक्तेरिति शूलपाणिः । शाखाभेदाद्व्यवस्येति तत्रम् । वायुब्रह्माण्डयोः--'आद्यापूर्पः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् । शकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ॥' पौषादिः क्रमः । अन्यष्टका तु प्रागेव निर्णता । तत्राष्टम्यपराह्व्यापिनी ग्राह्या । 'अथाञ्जादनपर्यन्तं श्राद्धं पा-

१—एवं पाषाणयनभित्तायां केषांभित्तरान्गुनाष्टम्यां धर्मोत्तु सप्तमीषु भाद्रपदशुक्लैऽपि न दोषः । 'श्राद्धात्तत्राद्युत्पत्त्यै पराशराश्रयं तु यः । कर्तुंनिश्चयं शुभं भा मीष तत्तत्र भेदितम् ॥' इत्युक्तेरिति ज्ञेयम् ।

वर्षणवद्भवेत् ।' इत्याश्वलायनकारिकोक्तेरपराहकालत्वाच्च पार्वणस्य । पूर्वधुरष्टकाश्रा-
द्धयोस्तु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः । अत एव सूत्रम्—'पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात्
अपरेधुरन्वष्टक्यम्' इति च । अत्र कामकालौ विश्वेदेवा—'इष्टिश्चाद्धे क्रतुदक्षा-
वष्टम्यां कामकालौ' इति सायणीये शङ्कोक्तेः । अत्र श्राद्धाकरणमायश्चित्तमुक्तमृ-
ग्विधाने । 'एभिर्द्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने । अन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं
याति सर्वथा ॥' इति । अशक्तौ त्वाश्वलायनः—'अथ शोभूतेष्टकाः पशुना स्या-
लीपाकेन चाप्यनङ्गुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षग्रुपोपेदेपामेष्टकेति नत्वेवानष्टकाः
स्यात्' इति । मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टका न कार्या । चतुर्णामिति श्र-
हणादित्युक्तं नारायणष्टकौ । तथा काठकग्रहोपि—'महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि
कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥' इति । मार्गादिरविवारेषु का-
म्यं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ । तत्र भक्ष्याण्युक्तानि हंसे सौरधर्मे—'पतत्रित्वं तुलस्यास्त्रिफल-
मथ घृतं मार्गशीर्षादिभक्ष्यं मृष्टीनां त्रिस्तिलानां त्रिपलदधि तथा दु-
ग्धकं गोमयं च । त्रिलं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो त्रिःपलाः स-
क्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करा सद्भविरिति विधिना भानुवारे क्रमेण ॥' इति ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीय-

परिच्छेदे मार्गशीर्षमासः समाप्तः ॥

धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः । अन्यत्मागवत् । अत्रोत्सर्जननिर्णयो
वक्तव्योप्युपाकर्मप्रसङ्गात् प्रागेवोक्तः ॥

कल्पतरौ भविष्ये—'पौषे मासे यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तस्यां स्नानं
जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ॥ मन्त्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भ-
भवेत् ।' अत्रैव रोहिण्यार्द्रायोगे पुण्यतमलं तत्रैव ज्ञेयम् ॥

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । सा चोक्ता प्राक् । पौषपौर्णिमानन्त-
राः सप्तम्यष्टमीनवम्योष्टकाद्याः प्रायुक्ताः ॥

पौषामावास्यायामर्धोदयो योगविशेषः । तदुक्तं मदनरत्ने महाभारते—'अमार्क-
पातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुष्यमाघयोः । अर्धोदयः स विशेषः कोटिमूर्त्यग्रहैः समः ॥'

इति पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनीपौर्णमास्युत्तरामावास्येत्यर्थ इति भट्टाः ।
मदनरत्ने पुष्यस्य च माघस्य वेत्यर्थ उक्तः । तन्न । हेमाद्रिविरोधात् ।
तत्र हि माघ एवोक्तः । तथा—'दिवैव योगः शस्तोऽयं नतु रात्रौ
कदाचन।' इति । इदमर्थमन्यनिवन्धेष्वभावात्त्रिर्णयामृतमात्रोक्तोर्निर्मुक्तमेव । तेन हे-

क्षया व्यवस्था । इदं च स्नानं प्रयोगेऽति प्रशस्तम् । 'काश्याः शतगुणं प्रोक्तं गङ्गा-
यमुनसंगमे । सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी ॥ पश्चिमाभिमुखी गङ्गा
कालिन्द्या सह संगता । हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥' इत्यादि-
पाशादिवचनेभ्यः । विस्तरस्तु मत्पितामहकृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः ॥ ब्राह्मे- 'यत्र-
कुत्रापि यो माघे प्रयागस्तरणान्वितः । करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्ब्राह्ममज्जनम् ॥'
तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे- 'माघे मासि च
यः स्नायाच्चैरन्तर्येण भावतः । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥' मा-
घस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः । विष्ण्वादिवाक्ये सदावश्यशब्दाभित्यत्वावगतेर्नित्य-
काम्यमिति तु युक्तम् । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु व्यहमेकाहं वा स्नायात् ।

यंपूर्णमाघमा-
नाशक्तो दिनत्र-
यं स्नानमिति ।

'महामार्गीं पुरस्कृत्य सस्त्रौ तत्र दिनत्रयम् ।' इति लिङ्गात् । 'अ-
स्मिन् योगे त्वशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु
ज्यहं स्नातस्य यत्फलम् ॥ नाश्वमेघसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ।'

इति पाशादिवचनात् । अत्र मकरसंक्रमो रथसप्तमी माघी ज्यहमित्येके । माघशु-
क्लदंशम्यादीत्यन्ये । मकराद्यज्यह इत्यपरे । माघमासाद्यज्यह इति केचित् । त्रयो-
दश्यादीति बहवः । 'महामार्गीं पुरस्कृत्य सस्त्रौ तत्र दिनत्रयम् ।' इति पाशाक्तेः ।
एतस्यार्थवादत्वाद्यर्त्तिकचिह्निनत्रयमिति भट्टाः । तत्त्वं तु- 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्'
इति न्यायात्रयोदश्याद्येवेति प्रयागं विनापि पाशा- 'अस्मिन्योगे त्वशक्तोपि स्ना-
यादपि दिनत्रयम् ।' इति । माघस्नाने नियमास्तु नारदीये- 'न बद्धिं सेवयेत्
स्नातो ह्यस्नातोपि वरानने । होमार्थं सेवयेद्बद्धिं शीतार्थं न कदाचन ॥ अह्न्यहनि
दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ।
अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वमासं नयेद्भृती ॥' तथा- 'अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं स्ना-
नमाचरेत् । पदे पदेश्वमेघस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥' तथा- 'शङ्खचक्रपरं देवं
माघवं नाम पूजयेत् । बद्धिं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ॥ भूशय्या व्र-
ह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् । अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥'
तथा- 'तिलस्नायी तिलोद्धर्ता तिलहोमी तिलोदकी । विलयुर् तिलदाता च
पट्टतिलाः पापनाशनाः ॥' इति । प्रयागासंभवे काश्यां दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयागती-
र्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे- 'काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः । दशा-
श्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद् ध्रुवम् ॥' इति । स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः-
'काष्ठपौनान्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'
भविष्ये- 'तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देषास्तु नित्यशः । ततः मञ्जालयेद्बद्धिं
सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् । भोजयेद्द्विजदा-

म्पत्यं भूपयेद्वस्त्रभूषणैः ॥ कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च । चोलकानि च
 देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना
 दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥' पात्रे—'भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ॥'
 तथा—'अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माघे नराधिप । सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्दे-
 दविदे तथा ॥' माघान्ते तु विशेषो नारदीये—' माघावसाने सुभगे पङ्कसं भोजनं
 स्मृतम् । सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ॥ दम्पत्योर्वाससी सुक्ष्मे
 सप्तधान्यसमन्विते । त्रिशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥' इति । अत्र—
 'एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा ।' इति पाश्र्ववचनात् पूर्वेहि उपवासपूजनादि
 कृत्वा परेऽहि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा—'सवित्रे प्रसवित्रे च—' इति
 पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—' दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तुते । परिपूर्णं कुरुष्वेह
 माघस्नानमुपः पते ॥' इति समापयेदिति संक्षेपः ॥

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतश्चत्वारिंशद् घटिकाः पुण्याः । 'त्रि-
 शत्कर्काटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः ।' इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
 माधवमते तु विंशतिः । 'त्रिशत् कर्काटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ।' इति वृद्ध-
 वशिष्टोक्तेः । यदा तु सूर्यास्तात् पूर्व संक्रान्तिर्भवति, तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः ।
 रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुण्यम् ।
 'यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं
 परेऽहनि ॥' इति वृद्धगार्ग्यवचनात् । अस्तमयं प्रदोषः । प्रदोषे पूर्वरात्रे ।
 'कार्मुकं तु परित्यज्य शपं संक्रमते रविः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्ना-
 नं दानं परेऽहनि ॥' इति भविष्योक्तेश्च । 'तदाभोगः परेऽहनि' इति हेमाद्रौ
 पाठः । कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोप्येवमूचुः । दाक्षिणात्याश्चैतदेवा-
 द्रियन्ते । यत्तु हेमाद्रिणाद्यो वाशब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे । यथा प्रदोषे पूर्वेषु-
 स्तथार्धरात्रे परेऽह्नीत्युक्तम् । तस्मै नमोस्तु । तेन परेऽहि पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति
 दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्धरात्रग्रहणम् । हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानन्तभट्टादिमते तु नि-
 शीथात् पूर्व पश्चाच्च संक्रान्तौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम् । 'धनुर्मानावतिक्रम्य
 कन्यां च मिथुनं तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥ दिनान्ते पञ्च ना-
 ड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥' इति
 स्कान्दवचनात् । पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभिक्षविषयम् । पूर्वोक्तवचोविरोधा-
 दिति मदनरत्ने उक्तम् । 'पटशीतिमुखेऽतीते अतीते चोचरायणे ।' इत्यादिवि-
 रोधाच्च । तेन पूर्वैकवाक्यतयायमर्थः । रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽहि उदये

क्षया व्यवस्था । इदं च स्नानं प्रयागेऽति प्रशस्तम् । 'काश्याः शतगुणं प्रोक्तं गङ्गा-
यमुनसंगमे । सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी ॥ पश्चिमाभिमुखी गङ्गा
कालिन्ध्या सह संगता । हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥' इत्यादि-
पाशादिवचनेभ्यः । विस्तरस्तु मत्पितामहकृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः ॥ ब्राह्मे- 'यत्र-
कुत्रापि यो माघे प्रयागस्तरणान्वितः । करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्ब्राह्ममज्जनम् ॥'
तथा समुद्रेष्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे- 'माघे मासि च
यः स्नायाञ्चैरन्तर्येण भावतः । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥' मा-
घस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः । विष्ण्वादिवाक्ये सदावश्यशब्दाभित्यत्वावगतेर्नित्य-
काम्यमिति तु युक्तम् । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु ज्येष्ठमेकादशं वा स्नायात् ।

संपूर्णमाघका-
नाशको दिनत्र-
यं स्नानविधिः ।
'महामार्घी पुरस्कृत्य सखीं तत्र दिनत्रयम् ।' इति लिङ्गात् । 'अ-
स्मिन् योगे त्वशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु
ज्येष्ठं स्नातस्य यत्फलम् ॥ नाश्वमेघसहस्रेण तत्फलं लभते श्रुतिः ।'
इति पाशादिवचनात् । अत्र मकरसंक्रमो रथसप्तमी माघो ज्येष्ठमित्येके । माघशु-
क्लदशम्यादीत्यन्ये । मकराद्यज्येष्ठ इत्यपरे । माघमासाद्यज्येष्ठ इति केचित् । त्रयो-
दश्यादीति बहवः । 'महामार्घी पुरस्कृत्य सखीं तत्र दिनत्रयम् ।' इति पाशोक्तेः ।
एतस्यार्थवादत्वाद्यत्किञ्चिद्दिनत्रयमिति भट्टाः । तत्त्वं तु- 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्'
इति न्यायात्रयोदश्याद्येवेति प्रयागं विनापि पात्रे- 'अस्मिन्योगे त्वशक्तोपि स्ना-
यादपि दिनत्रयम् ।' इति । माघस्नाने नियमास्तु नारदीये- 'न वह्निं सेवयेत्
स्नातो हस्नातोपि वरानने । होमार्थं सेवयेद्वाह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥ अहन्यहनि
दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ।
अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वमासं नयेद्भृती ॥' तथा- 'अप्राहृतशरीरस्तु यः कष्टं स्ना-
नमाचरेत् । पदे पदेश्वेयस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥' तथा- 'शङ्खचक्रधरं देवं
माघवं नाम पूजयेत् । वह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाग्रनो भवेत् ॥ भूशय्या व्र-
ह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् । अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥'
तथा- 'तिलस्नायी तिलोद्भृतां तिलहोमी तिलोदकी । तिलमुक्त्वा तिलदाता च
पद्मस्तिलाः पापनाशनाः ॥' इति । प्रयागासंभवे काश्यां दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयागती-
र्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे- 'काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः । दशा-
श्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद् भुवम् ॥' इति । स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः-
'काष्ठपौनान्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'
भविष्ये- 'तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः । ततः प्रज्वालयेद्वाह्निं
सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् । भोजयेद्द्विजदा-

स्पृश्यं भूपयेद्वृक्षभूपणैः ॥ कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च । चोलकानि च
 देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना
 दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥ पाद्मे—‘भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ॥’
 तथा—‘अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माघे नराधिप । सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्दे-
 दविदे तथा ॥’ माघान्ते तु विशेषो नारदीये—‘माघावसाने सुभगे पङ्कसं भोजनं
 स्मृतम् । सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ॥ दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे
 सप्तधान्यसमन्विते । त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥’ इति । अत्र—
 ‘एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा ।’ इति पाद्मवचनात् पूर्वैर्हि उपवासपूजनादि
 कृत्वा परेऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोचरशतं होमं कृत्वा—‘सवित्रे प्रसवित्रे च—’ इति
 पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—‘दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तुते । परिपूर्णं कुरुष्वेह
 माघस्नानमुपः पते ॥’ इति समापयेदिति संक्षेपः ॥

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतश्चत्वारिंशद् घटिकाः पुण्याः । ‘त्रि-
 मकरसंक्रा
 निनिर्णयः
 शत्कर्काटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः ।’ इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
 माधवमते तु विंशतिः । ‘त्रिंशत् कर्काटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ।’ इति वृद्ध-
 वशिष्टोक्तेः । यदा तु सूर्यास्तात् पूर्वं संक्रान्तिर्भवति, तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः ।
 रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुण्यम् ।
 ‘यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं
 परेहनि ॥’ इति वृद्धगार्ग्यवचनात् । अस्तमयं प्रदोषः । प्रदोषे पूर्वरात्रे ।
 ‘कार्मुकं तु परित्यज्य झपं संक्रमते रविः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्ना-
 नं दानं परेऽहनि ॥’ इति भविष्योक्तेश्च । ‘तदाभोगः परेऽहनि’ इति हेमाद्रौ
 पाठः । कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोप्येवमूचुः । दाक्षिणात्याश्चैतदेवा-
 द्वियन्ते । यत्तु हेमाद्रिणाद्यो वाशब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे । यथा प्रदोषे पूर्वपु-
 स्तथार्धरात्रे परेऽह्नीत्युक्तम् । तस्मै नमोस्तु । तेन परेऽह्नि पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति
 दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्धरात्रग्रहणम् । हेमाद्रिस्मृत्यर्थसाराणन्तर्गद्वादिमते तु नि-
 शीथात् पूर्वं पश्चाच्च संक्रान्तौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम् । ‘घनुर्मानावतिक्रम्य
 कन्यां च मिथुनं तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥ दिनान्ते पञ्च ना-
 ड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदयेपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’ इति
 स्कान्दवचनात् । पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभिन्नविषयम् । पूर्वोक्तवचोविरोधा-
 दिति मदनरत्रे उक्तम् । ‘पङ्कशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।’ इत्यादिवि-
 रोधाच्च । तेन पूर्वोक्तवाक्यतयायमर्थः । रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽह्नि उदये

पञ्च नाड्यः पुण्याः, रात्रावपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनान्ते पञ्च नाड्य इति । एवं सर्वेषामविरोधः । मकरे सामान्येन परदिने पुण्यत्वेपि पुण्यातिशयार्थमिदम् । यत्तु देवल्यज्ञपाश्र्वाँ-‘आसन्ने संक्रम पुण्यं दिनार्थं स्नानदानयोः । रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्यथ नो दिवा ॥’ इति । अत्र माघवः । अयने दिवा जाते तदर्थं पुण्यम् । कर्के पूर्वं मकरेन्त्यम् । एतन्मध्यंदिनायनपरमिति । हेमाद्रिस्तु रात्रौ विषुवत्यासन्नदिनार्थं पुण्यम् । अयने त्वासन्नदिनं पुण्यम् । दिने इति पाठे उभयत्र दिनार्थं पुण्यमित्याह । एतदेवोक्तं दीपिकायाम्-‘अथायनमघः पश्चान्निशीथाद्देवघासासन्नमहस्तदर्थमथवा पुण्यम्’ इति । तच्चं तु आसन्नसंक्रममित्यस्य विषुवत्येवान्वयः । अयने रात्रौ सति दिने पुण्यम् । कस्मिन्नित्यपेक्षायां कर्के पूर्वेऽङ्घ्रि मकरे परेऽङ्घ्रि इति वाक्यान्तरवशादर्थे उच्यमाने न कोपि विरोधः । यत्स्वनन्तमट्टः-‘अथ संक्रमणं भानोर्निशीथात् प्राग् यदा भवेत् । अयनं विषुवं तत्र प्राग्दिनान्तिमनाडिकाः ॥ पञ्च पुण्यतमाः पश्चान्निशीथाच्चेद्भवेत्तथा । आद्याः परदिनस्यापि तद्दित्येष निर्णयः ॥’ इति । अपराकल्पेवम् । ‘अस्तं गते यदा सूर्ये क्षयं याति दिवाकरः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥’ इति बौधायनवचनाद्दिनद्वयं वा पुण्यकालः । ‘तदा पुण्यं दिनान्तरम्’ इति मदनरत्ने पाठः । गुर्जरप्राच्योदीच्यास्त्रिदशेयाद्रियन्ते । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् । तिथितत्त्वाद्यो गौडग्रन्थास्तु प्रदोषार्धरात्रिभिन्ने रात्रेः पूर्वभागे पूर्वदिने परभागे च परदिने पुण्यमन्यसंक्रान्तिवत्, विशिष्य तयोर्निर्देशात् । प्रदोषश्च-‘प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ।’ इति वत्सोक्त इत्याहुः । तत्र । ‘अस्तं गते’ इति त्रितयवैयर्थ्यापत्तेः । अतः प्रदोषपदेन तद्भिन्नैव रात्रिरुच्यते । अत एव-‘यावन्नोदयते रविः’ इति बृहद्गार्ग्यादिभिर्देक्षिणायने पूर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तम् । वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा । इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः । मकरे दानविशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे-‘धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद्यथोत्तरायणे । सर्वान् कामानवाप्नोति चिन्दते परमं सुखम् ॥’ विष्णुधर्म-उत्तरे त्वयने विषा वक्ष्मदानं महत्फलम् । तिलपूर्णमनडाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥’ इति । शिवरहस्येपि-‘तस्यां कृष्णतिलैः स्नानं कार्यं चोद्वर्तनं शुभैः । तिला देयाश्च विभेभ्यः सर्वदेवोत्तरायणे ॥ तिलतैलेन दीपाश्च देयाः शिवग्रहे शुभाः ॥’ कल्पतरु कालिकापुराणे-‘होमं तिलैः प्रकृर्वात सर्वदेवोत्तरायणे । तान् यो देवाय विभेभ्यो हात्केन समं ददत् ॥ उत्तरायणभासाय नरः कस्मात्स शोचति ॥’ तथा मकरे रानावपि श्राद्धादि भवतीत्युक्तं भाक् । मायामायां योगविशेषोर्थोदयः प्रागे-योक्तः ॥

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं हेमाद्रौ यमेन—‘अनर्काभ्युदिते काले माघ-
 माघकृष्णच
 चतुर्दश्या यमतर्पण
 पवि० ।
 कृष्णचतुर्दशीम् । स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’
 इति ॥

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । ‘माघशुक्लचतुर्थ्या तु
 नक्तत्रतपरायणः । ये त्वां दुष्टेर्चयिष्यन्ति तेर्च्याः स्युरसुरदृहाम् ॥’ इति काशी-
 मा० शु० च
 तुर्थ्या संतर्प्य
 विधिः ।
 खण्डात् । ‘माघमासे चतुर्थ्या तु तस्मिन् काले उपोषितः । अर्च-
 यित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥’ इति त्रिस्थलीसेतौ लै-
 द्वाच । इयमेव कुन्दचतुर्थी । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । ‘माघशुक्-
 लचतुर्थ्या तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् । संपूज्य यो हितः काशीं समाप्नोति श्रियं
 नरः ॥’ इति कालादर्शं कौर्मोक्तं ॥

मार्यशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी । तदुक्तं हेमाद्रौ चाराहे—‘माघशुक्लचतुर्थ्या तु वर-
 माराध्य च श्रियः । पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात्समृद्धये ॥’
 श्रीपञ्चमी ।
 इयं माघवमते पूर्वा, हेमाद्रिमते परा । चैत्रशुक्ले श्रीपञ्चमीति दिवो-
 दासः ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी । सा अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । ‘सूर्यग्रहणतुल्या
 तु शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥’
 रथसप्तमी ।
 इति चन्द्रिकायां विष्णुवचनात् । ‘अरुणोदयवेलायां शुक्ला
 माघस्य सप्तमी । प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति वचनाच्च । यत्तु
 दिवोदासीये—‘अचला सप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महाभरः । द्वादशी वत्सपूजाया
 सुखदा प्राग्युता सदा ॥’ इति पट्टीयुतसमुक्तम् । तद्यदा पूर्वेति घटिकाद्वयं पट्टी
 सप्तमी च परेषुः क्षयवशादारुणोदयात् पूर्वं समाप्यते तत्परं ज्ञेयम् । तत्र पट्ट्यां
 सप्तमीक्षयं प्रवेश्यारुणोदये स्नानं कार्यम् । मदनरत्ने भविष्योत्तरे—‘माघे मासि
 सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः ॥’
 अत्र विधिर्भविष्ये—‘स्नात्वा पट्ट्यामेकमुक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते
 चालयेथास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥’ तथा जलं प्रक्रम्य—‘न केन चाल्यते
 यावत्चावत्स्नानं समाचेरत् । सौवर्णे राजते पात्रे भवत्यालानुमयेथ वा ॥ तैलेन
 वर्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ॥’ महारजनं कुसुम्भम् । ‘समाहितमना भूत्वा
 दत्त्वा शिरसि दीपकम् । भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्र-
 रु-

१ अथामेव पञ्चम्यां रतिकामपूजादिवैसन्तोत्तमनं कार्यं । ‘माघमासे सुरधृष्ट शुक्राया पञ्चमीतिथी ।
 रतिकामौ शु संपूज्य वर्तव्यं शुभहोतव्यम् ॥ दानानि च प्रदेयानि तेन बुध्यति माघव ॥’ इति पुराण
 समुध्यात् ॥

पाय रसानां पतये नमः । वरुणाय नमस्तेस्तु हरिवास नमोस्तु ते ॥ जले परि-
हरेद्दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवताः ।' इति । 'चन्दनेन लिखेत्पत्रमष्टपत्रं सकाणिकम् ।
मध्ये शिवं सपत्नीकं मणवेन च संयुतम् ॥' पूर्वादिदलेषु रविभानुविवस्वद्भास्कर-
रसवितर्कसहस्रकिरणसर्वात्मकान् संपूज्य गृहं गच्छेदिति । स्नानमन्त्रश्च काशीख-
ण्डे—'यद्यजन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरी
इन्तु सप्तमी ॥ एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तराजितम् । मनोवाकायजं यच्च
ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ॥ इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमा-
युक्तं हर माकरि सप्तमि ॥ एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवा-
दित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलपो भवेत् ॥' दिवोदासीये मदनरत्ने च इक्षुदण्डेन
जलं चालयित्वा सप्तार्कपत्राणि वदरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तमन्त्रैः
स्नात्वा तिलपिष्टमयापूर्वैर्हैमं सूर्यं संपूज्य विप्राय दद्यात् । अर्घ्यमन्त्रो मदन-
रत्ने—'सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकमदीपन । सप्तमीसहितो देवगृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥'
ततः—'जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते
सूर्यमण्डले ॥' इति प्रार्थयेत् । सौरागमे—'अर्कपत्रैः सवदरैर्द्वारसतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतृष्टये ॥' अत्र दानविशेषो मदनरत्ने भविष्ये—
'ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाय भक्तिमान् । स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुदं
तथा । काञ्चनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजम् ॥ संछाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धु-
पैरथार्चयेत् ॥' दानमन्त्रस्तु—'आदित्यस्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च । दुष्ट-
दौर्भाग्यदुःखघ्नं मया दत्तं तु तालकम् ॥' तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तम् ।
दीपमात्रमिति हेमाद्रौ । तत्रैव भविष्योत्तरे—'एवंविधं रथवरं रथवाजियुक्तं हैमं च
हेमशतदीपितिना समेतम् । दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः सोसद्गचक्रगतिरेव
मर्ही भुनक्ति ॥' इयं मन्वादिरपि । इयं च शुरुपसस्यलात् पूर्वाङ्गिकी ग्राह्या ।
यदा माघो मलमासो भवति तदा मासद्वये मन्वादिथाद्दं कुर्यात् । 'मन्वादिर्कं
तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि च ।' इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ॥

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी । तदुक्तं हेमाद्रौ पात्रे—'माघे मासि सिताष्टम्यां
भीष्माष्टमी । सतिलं भीष्मर्तर्पणम् । थाद्दं च ये नराः कुर्युस्तं स्युः संत-
तिभागिनः ॥' इति । भारतेपि—'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय
यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥' इति धवलनिघन्ठे स्मृतिः ।
'अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् । अन्नं च विधियद्गुः सर्वे वर्णा
द्रिजातयः ॥' सर्ववर्णोक्तेः 'द्रिजातयः' इति संबोधनम् । तर्पणमन्त्रस्तत्रैव ।
'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी नितेन्द्रियः । आभिरद्भिरवामोति पुत्रपौत्रो-

चित्तां क्रियाम् ॥ वैवाघ्रपदगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतज्जलं
भीष्माय वर्मिणे ॥ वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च । अर्घ्यं ददामि भीष्माय
आवालव्रह्मचारिणे ॥' इति । एतज्जीवत्पितृकस्यापि भवति । 'जीवत्पितापि
कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ।' इति पाशोक्तेरिति जीवत्पितृकनिर्णये पितृचरणैरु-
क्तम् । एतच्चापसव्येन कार्यमिति दिवोदासीये । अत्र श्राद्धं काम्यं, तर्पणं च नि-
त्यम् । 'ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं
नश्यति सत्तम ॥' इति मदनरत्ने वचनात् ॥

माघशुक्ला द्वादशी भीष्मद्वादशी । 'तया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति ।
सा भीष्मद्वादशीत्येषा सर्वपापहरा शुभा ॥' इति हेमाद्रौ पाद्मवच-
नात् । इयं पूर्वद्युता युग्मवाक्यात् ॥

माघी पूर्णिमा परेत्युक्तं प्राक् । तथा हेमाद्रौ ब्राह्मे—'माघस्थयोश्च जीवेन्दोर्भ-
हामाघीति कथ्यते ॥' तत्रैव ज्योतिषे—'मेघपृष्ठे तथा सौरिः सिंहे
च गुरुचन्द्रमाः । भास्करः श्रवणर्षे च महामाघीति सा स्मृता ॥' तथा
भविष्ये—'वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ॥ स्नानदानविहीनास्ता
न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥' तथा—'तिलपात्राणि देयानि कञ्चुकाः कम्बलास्तथा ।'
इति ॥

माघपूर्णिमानन्तराष्टमी माघी अष्टका तन्निर्णयः, पूर्वद्युरन्वष्टकानिर्णयश्च पूर्व-
मुक्तः । मलमासे चैता न भवन्तीत्येतत्सर्वं मार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहि-
तम् । तथा चतसृष्वष्टकास्वशक्तावेपा आवश्यकी । 'हेमन्तशिशिर-
योश्चतुर्णामपरपक्षानामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्वलायनोक्तेः । तथा मा-
घाष्टकां प्रक्रम्य—'तामेकाष्टकेत्याचक्षते' इत्यापस्तम्बवचनाच्चेत्यादि प्रयोगपारिजाते
ज्ञेयम् ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीय-
परिच्छेदे माघमासः समाप्तः ॥

कुम्भे पोडश घटिकाः पुण्याः । शेषं प्राग्वत् । फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां विशेषः
कल्पतरौ—'फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।' इत्युप-
सीताष्टमी । क्रम्य—'जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी । उपोषितो
रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥ रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥'

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः । सा च केषुचिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी ब्राह्मे-
त्युक्तं, केषुचिन्निशीयव्यापिनी । तत्राद्या माघवीये—'त्रयोदश्यस्तगे
सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥'

देवि नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥' इति वीप्साश्रुतेः । 'अर्णवो यदि वा शृप्येत् क्षीयते हिमवानपि । चलन्त्येते कदाचिद् द्विनिश्चलं हि शिवव्रतम् ॥' इति वचनाच्च नित्यता । 'मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोपकः । गणलभक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥ सर्वान् भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमयामुयात् ॥' इति स्कान्दात् । 'द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशतिवर्षाब्दिके तु वा ।' इति तत्रैवेशानसंहितावचनात् काम्यता । तत्रैव—'शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् । आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥' अत्र जागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतं, न तु मत्येकम् । समुदितानां फलसंबन्धात् । यत्—'अथवा शिवरात्रिं च पूजाजागरणैर्नयेत् ।' तथा—'अखण्डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोपयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोपि यः पुमान् । जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥' इत्यादिस्कान्दं तदनुकल्पत्वादशक्तपरम् ॥

माघेतरप्रतिमासशिवरात्रिस्तु शिवरात्रिशब्दस्य माघकृष्णचतुर्दश्यामेव रूढतात्, माघेतरशिव-
रात्रिव्रतनिर्णयः । 'माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥' इति हेमाद्रौ वचनाच्च नायं निर्णयस्तत्रेति रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन् दिने अधिका रात्रिव्याप्तिः सा ग्राह्या । साम्ये तु पूर्वैवेति हेमाद्रिखचिवान् । वस्तुतस्तु प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि—'सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम् ।' इत्युपक्रम्य—'चतुर्दशाब्दं कर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभम् ।' इति हेमाद्रौ कालोचरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात् । कौण्डपायिनामयनामिहोत्रे नैत्यकायिहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्यादेव । अतः प्रदोषनिर्दोषोभयव्याप्त्यैव निर्णय इति वयं प्रतीमः । अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे—'आदीं मार्गेशिरे मासि दीपोत्सवदिनेपि वा । शृङ्गीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोपयेत् ॥' तथा—'दीपोत्सवे तथा माघे कृष्णा या तु चतुर्दशी । द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरम् ॥

एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान् ॥' वरयेदिति शेषः । चतुर्दश वा विमान् आचार्यं च वृत्वा—'कुम्भोपरि न्यसेद्देवमुमया सहितं शिवम् ॥ सौवर्ण्य्ये वा सौप्ये वृषभे संस्थितं शुभे ॥' इत्युक्तम् । हेमां मूर्तिं संपूज्य स्थिरं चरं वा लिङ्गं पश्चामृतसहस्रशतपञ्चाशत्तदर्धान्यतरकुम्भैः सेनाप्य संपूज्य जागरं कृत्वा परेणस्त्रिलान् सहस्रं शतं वा हुत्वा विभेभ्यो वस्त्राणि द्वादश गाश्च दत्त्वा आचार्याय धेनुं शय्यां च दत्त्वा विमान् भोजयेदिति मदनव्रते उक्तम् ॥

माघामावास्या घृणादिः । तदुक्तम्—'माघमासे त्वमावास्या' इति । अन्यत् माघत् । तथान्योपि विशेषो विष्णुपुराणे—'माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपति

योगं यदि वारुणेन । ऋक्षेण कालः स परः पितृणां न ह्यल्पपुण्यैर्नुप लभ्यतेऽसौ ॥^१
इति । वारुणं शतभिषक् । इदं च कुम्भादित्ये ज्ञेयमिति हेमाद्रिः । भारते—‘काले
धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन् भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः । दत्तं तिलात्नं मद्ददाति
वृत्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्दनुष्यैः ॥’ इति ॥

फाल्गुनपौर्णमासी होलिका । सा च सायाहव्यापिनी ग्राह्या । ‘सायाह्वे
होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रीडनं गवाम् ।’ इति वचनादिति निर्ण-
होलिकानिर्णयः ।
यामृते उक्तम् । ज्योतिर्निबन्धे तु—‘प्रतिपद्भूतभद्रासु याचिता हो-
लिका दिवा । संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरं दहति सा द्रुतम् ॥ मदीपव्यापिनी ग्राह्या
पौर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होली निरामुखे ॥’ इति
नारदवचनात् मदीपव्यापिनीत्युक्तम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये—‘अस्यां नि-
शागमे पार्थ सरक्ष्याः शिशवो गृहे । गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे ॥’
इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च । तेनेयं पूर्वविद्धा—‘श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हु-
ताशनी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥’ इति ब्रह्ममन्त्रसंस्कृतोक्तम् ।
दिनद्वये मदीपव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वाच्च च होलिकानिषेधात् । तदुक्तं
निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये—‘भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति
वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्पात्तां परिवर्जयेत् ॥’ तथा—‘भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रा-
वणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपति हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥’ तथा—‘दि-
नार्थात् परतोपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका
दीप्यते तदा ॥’ इति । यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी मदीपव्यापिनी परदिने च क्षयव-
शात्सायाहात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते, तदा पूर्वदिनसंपूर्णरात्रौ भद्रासत्त्वाच्च च
तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्यात् । ‘सार्धयामत्रयं वा स्यात् द्वितीयदिवसे
यदा । प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता ॥’ इति भविष्यवचनादिति
निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु—‘वह्नी वह्नि परित्वजेत्’ इति भविष्ये ।
वह्नी होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः । तदुक्तं भिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् ।
अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वेत्यर्थः । ‘मदीपव्यापिनी चेतस्याद्यदा पूर्वदिने तदा ।
भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥’ इति नारदवचनात् । ‘निशागमे

१—ब्राह्मे—‘फाल्गुनस्यापरे पक्षे कुम्भस्थे दिवशाधिपे । जीवे पनुषि योगे च शोभने रविवासरे ॥ पु-
ष्यक्षे यदि सपूर्णा गोविन्दद्वादशी मता ॥’ तितितत्त्वे—‘फाल्गुने गुरुपक्षे स्यात्पुष्यक्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम मदापातकनाशिनी ॥ गोविन्दद्वादशीं प्राप्य गच्छेत्पुण्योत्तमम् । विनायासेन राजेन्द्र
मुक्तं सायुज्यमाप्नुयात् ॥’ अत्र श्रीगोविन्द सपुण्योपवास कुर्यात् । ‘उपोष्य च जगन्नाथ नमोच्छ्रीपुरषो-
त्तमम् ।’ इत्युक्ते । गद्याराने मन्त्र पात्रे—‘महापातकसप्तानि यानि पापानि हन्ति वै । गोविन्दद्वादशीं
प्राप्य तानि मे हर जाहवि ॥’ इत्यन्यत्र विशेषः ।

प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेद्दृष्ट्वां पूजिता दुःखदा भवेत् ॥
 इति दिवोदासीये वचनात् । 'यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः । भद्रामुखं
 परित्यज्य कार्या होली मनीषिभिः ॥' इति विधाविनोदेभिधानाच्च भद्रामुखं वि-
 द्याय पूर्वदिने एव कार्येत्याहुः । भद्रामुखं तु—'नाड्यस्तु पञ्च चदनं गलकस्तथैका'
 इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टाचारोप्येवमेव । अत्र चेचन्द्रग्रहणं तदा ततोर्वाङ्घ्रि-
 भद्रावर्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् । अथ परेऽह्नि ग्रस्तोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रा-
 वर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्या । ग्रहोत्तरं प्रतिपत्सच्चाचत्पूर्वं
 च दिवा होलानिपेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौ-
 र्णमासीसत्त्वे कर्मकालस्पर्शं चतुर्थयामादिगौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च
 ग्रहणकाळ एव होली कार्या । नच 'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा
 कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेत् ॥' इति निपेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् ।
 तस्योत्तरार्थशेषत्वात् । पूजामन्त्रस्तु—'असृक्पाभयसंनस्तैः कृत्वा त्वं होलि वालि-
 शैः । अतस्तां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव ॥' इति । यत्तु वार्तिककारैर्होलिका
 आचारप्राप्त्युक्तम् । तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यसिद्धानि कृत्वा चिन्ता
 ज्ञेया । आर्त्यधिकरणवत् । हुताशनी मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि । सा तु
 पौर्वाङ्घ्रिकी ग्राह्या । मलमासे सति मन्वादिश्राद्धं मासद्वये कार्यमित्युक्तं प्राक् । कृ-
 ल्यचिन्तामणौ ब्राह्मे—'नरो दौलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां सं-
 यतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥'

चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः । सा चौदयिकी ग्राह्या । 'प्रवृत्ते मधुमासे
 तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।' इति भविष्योक्तेः । दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ।
 'वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या प्र-

वसन्तोत्सव-
 निषेधः ।

१—अत्र घर्मसिन्धौ तु पूर्वं यद्वल्पायुक्त्वा शुष्कानां वाष्पानां गोमयपिण्डानां च राशिं कृत्वा वदिना
 प्रदांय, तत्र मन्त्रस्तु—'अम्नाभिमंयसप्रमः इत्या त्व होलिके गतः । अतस्तां पूजयिष्यामि भूत भूति-
 प्रदाः भव ॥' इत्युक्तः । तत्र पूर्वापि भेददर्शानामन्तस्व सखता सद्विधा भवति । परं तत्र सत्त्वावलम्बि-
 ण्यै सर्वथा सुषिय एव प्रभवः । अन्येपि पूजोत्तर विरोपलाशोक्तः । यथा—'तमाग्निं विः परिक्रम्य मायन्तु
 च हृदन्तु च । जल्पन्तु ज्येच्छया लोका निःपट्टा बला यन्मतम् ॥' ज्योतिर्नयने—'पथमप्रमुत्तास्तासु वि-
 मयोऽनन्तपुण्याः । दश स्तु शोभनास्तासु काष्ठस्यैव विपीयते ॥ स्यात्कालमृतिरुगेदाच्छिद्युदाहरितवदिना ।
 प्राप्ताया पूर्णमासी तु कुर्वीतान्काष्ठदीपनम् ॥ प्रामादद्विष मन्त्रे वा तथैवाद्यसमन्वितः । आत्वा राजा शुनि-
 भूत्वा स्वस्तिवाचनतत्परः ॥ दत्त्वा दानानि भूर्गोपि दीपयेद्गोलिकावितिम् । ततोभ्युक्ष्य निति सर्वां साज्येन
 पयसा सुषीः ॥ नारिकेलानि देवानि धीजपूरपत्तानि च । गीतवाद्यस्तथा कृत्वा राशिः सा नीयते जने ॥ व
 माग्निं विः परिक्रम्य शब्दोत्सवमगाद्वितं ॥ तत्र शब्देन सा पाप्य शशयो वृत्तिमानुवा ॥' इति । होलि-
 कादिनं, हरिमङ्गलं तदुत्तरदिनं च शुभे वर्ज्यम् । 'दोष्टिनामदृष्टानुकावन प्रेतदादिदिवनीय पामः । तत्परं च
 करिणंशकं दिनं वाजतं यद्वत्कर्मसुभयम् ॥' इति वचनादित्यपि विरोपस्तम्भः ।

तिपत्सर्वदा बुधैः ॥' इति वृद्धवशिष्टप्रचनात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये-
 'चैत्रे मासि महाबाहो पुण्ये तु प्रतिपदिने । यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
 न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाथयो व्याधयो नृप ॥' इति । तथा- 'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्यु-
 दिते रवां । कृत्वा चापश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः ॥ वन्दयेद्भौलिकाभूमिं स-
 र्वदुःखोपशान्तये ॥' मन्त्रश्च- 'वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च । अतस्त्वं
 पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥' इति । अत्र चूतकुसुमपाशन-
 मुक्तं तत्रैव पुराणसमुच्चये- 'वृत्ते तुपारसमये सितपञ्चदश्यां प्रातर्व-
 सन्तसमये समुपस्थिते च । संपाश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन सत्यं हि पार्थ पुरुषोय
 समाः सुखी स्यात् ॥' मन्त्रस्तु- 'चूतमग्न्यं वसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तव । सच-
 न्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥' इति ॥

चैत्रामावास्या मन्वादिः । सा चापराह्वय्यापिनी ग्राह्या । कृष्णप-
 क्षस्थत्वात् ॥ इति फाल्गुनमासः समाप्तः ॥

एवं निरूपितमिदं गहनं तु कालतत्त्वं विचार्य वचनेनैव नयेद्य सम्यक् ॥
 तद्दीपदृष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोस्मि तेषु ॥ १ ॥
 मया सद्वाऽसद्वा यदिह गदितं मन्दमतिना किमेतच्छब्दयं वाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना ॥
 तदेवं यत्किञ्चिद्भद्रितमिह विख्यातमहिमा प्रतापोयं सर्वो विकसति तु पित्रोश्चरणयोः ॥ २ ॥
 यो भाट्टतन्त्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निरपिलेष्वपि मर्मभेत्ता ।
 योत्र श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतोमुनास्तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिन-
 करभट्टानुजभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ
 संवत्सरकृत्यनिरूपणं नाम द्वितीयः
 परिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णापणमस्तु ॥

निर्णयसिन्धौ

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ प्रकीर्णकनिर्णयः ॥ श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरसंज्ञितः । निरूप्य तिथि-

गर्भाधानवि-
शौ प्रथमरजोदर्श-
ने तिथि-नक्षत्रा-
दिफलम् ।

कृत्यं तु प्रकीर्णं वक्तुमुद्यतः ॥ १ ॥ तत्रादौ संस्कारेषु गर्भाधानम् । तत्र
प्रथमरजोदर्शने दुष्टमासग्रहणसंक्रमादिफलं, तत्र शान्त्यादि च पितृकृतं
भट्टकृतप्रयोगरत्ने ज्ञेयम् । किञ्चित्च्यते । मदनरत्ने नारदः—‘अमा-

रिक्ताष्टमीपष्टीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि । परिशस्य तु पूर्वाद्धिं व्यतीपाते च वैद्यतौ ॥
संध्यासूपपुत्रे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् । रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागि-
नी ॥ पतिव्रता क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् । वैधव्यं सुतलाभश्च मैत्रं शत्रुविवर्द्धनम् ।
मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुलर्द्धिर्वन्धुनाशनम् । मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः ॥
तेजश्च सुतनाशश्च कुलहानिस्तिथिक्रमात् ॥ ’ गर्गः—‘सुभगा चैव दुःशीला वन्ध्या
पुत्रसन्विता । धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतानमोदिनी ॥ सुपुत्रा चैव दुष्पुत्रा पितृवे-
श्मरता सदा । दीना प्रजायती चैव पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥ साध्वी पतिप्रिया
नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी । स्वकर्मनिरता हिंसा पुण्यपुत्रादिसंयुता ॥ नित्यं धन-
चयासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता । मूर्खा चाज्ञा पुण्यवती दसर्पादेः क्रमात्फलम् ॥’
नारदः—‘कुलीरवृषपापान्त्यत्र्युक्कन्यातुलाघटाः । राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां
प्रथमार्त्तवे ॥’ गर्गः—‘सुभगा श्वेतवस्त्रा स्यात् दृढवस्त्रा पतिव्रता । क्षीमवस्त्रा क्षितीशा
स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥ दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा । नीला-
म्बरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः ॥ वस्त्रे स्युर्विषमा रजविन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ।
समाधेत्कन्यका चेति फलं स्यात् प्रथमार्त्तवे ॥’ अथ स्त्रीसंसर्गवर्जनमाह
वशिष्ठः—‘प्रभूतदोषे यदि दृश्यते तत् पुष्यं तदा शान्तिकर्म कार्यम् । वि-
वर्जयेदेव तद्वैकशय्यां यावद्रजोदर्शनमुत्तमेऽह्नि ॥’ ज्योतिर्निवन्द्ये वशिष्ठः—‘आ-
द्यतौ पौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुसुक्षापवारा रिक्तामार्काष्टपथ्यः पितृपरस-
दने रात्रिसंध्यापराह्णे । मिश्रोग्रा मूलतीक्ष्णं विवरमनरुणात्पाधिकास्रद्राष्ट्रोत्पातः
पापस्य लग्नं न सदरुणजरत्रीलरक्ताम्बरं च ॥ आद्यतौ दुर्भगा नारी विष्कम्भे

१ ‘संभार्जनीकाष्टवणादिपूर्णां हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् । तन्लोपभोगे तपसि दिवता पेट्टं
जो भागवती तदा स्नात् ॥’ इति प्रथमे रजमि सर्वगिदमिनि संस्कारमयूरे ।

चेद्रजस्रला । वन्ध्या चैवातिगण्डे च शूले शूलवती भवेत् ॥ गण्डे तु पुंश्रली नारी
व्याघाते चात्मघातिनी । वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च पतिघातिनी ॥ परिषे
मृतवन्ध्या च वैधृता पतिमारिणी । शेषाः शुभावहा योगा यथानामफलप्रदाः ॥'

शान्तिमाह प्रयोगपारिजाते शौनकः—'सार्तवानां तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि
शौनक । पञ्चमेह्नि चतुर्थे वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ द्रोणप्रमाणधान्येन
श्रीहिराशित्रयं भवेत् । कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥

सूक्तेनाथ नवर्चेन प्रसुव आप इत्यथ । ऋचायाः प्रवतस्तद्द्रायाज्या च ततः क्र-
मात् ॥ मध्यकुम्भे क्षिपेद्धान्यमीपधानि च हेम च । उदुम्बरः कुशो दूर्वा राजीव-
वटविल्वकाः ॥ विष्णुक्रान्ताथ तुलसी वहिषं शङ्खगुप्पिका । शतावर्षश्वगन्धा च
निर्गुण्डी सर्पपद्मयम् ॥ अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा । मियद्रवश्च गोधूमा
श्रीहृषोऽथ एव च ॥ क्षीरं दधि च सर्पिश्च पञ्चपत्रं तथोत्पलम् । कुरण्डकत्रयं
गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ॥ द्वात्रिंशदौषधानीह यथासंभवमाहरेत् । मृत्तिकाश्रीप-
धादीनि तन्मन्त्रेण क्षिपेत् क्रमात् ॥ कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं मृद्रेणुताम्रजम् ।
शुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरंदरम् ॥ जपेद्गायत्रीमा होमाच्छ्रीमूक्तं च जपे-
त्ततः । स्पृशन्वै दक्षिणं कुम्भं ऋत्विगेको जपेदथ ॥ चलारि रुद्रमूक्तानि चतुर्मे-
न्त्वोत्तराणि च । संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं श्रीमूक्तं रुद्रसंख्यया ॥ शन्न इन्द्राश्रीमूक्तं च
तत्रैव संस्पृशन्नपेत् । कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ दूर्वाभिस्तिल-
गोधूमैः पापसेन घृतेन च । तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरैकेका चाहुतिर्भवेत् ॥ अष्टोत्तर-
सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ॥ ततः स्वि-
ष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिमूक्ततः । संततामाज्यधारान्ता पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥ अया-
ऽभिपेकं कुर्यात् प्रतिकुम्भस्थितोदकैः । आपोहिष्ठेति नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ॥
इन्द्रो अङ्गत्चेनैव पावमानैः क्रमेण तु । उभयं शृणवचन स्वस्तिदाविश एकया ॥
त्रैयम्बकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया । समुद्रज्येष्ठा इत्यादि त्रायन्तां च त्रिभिः क्र-
मात् ॥ इमा आपस्तृचेनैव देवस्यलेति मन्त्रतः । मन्त्रेणाय तमीशानं लमग्ने रुद्र इ-
त्यथ ॥ तमुष्टुहीति मन्त्रेण शुवनस्य पितरं तथा । याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसंकल्पम-
न्त्रतः ॥ इन्द्र ता वृषभं पञ्चमन्त्रैर्धवाभिपेचयेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय
च भूपर्णः ॥ सदक्षिणमनड्वाहं प्रदद्याद्गुद्रजापिने । महाशान्तिं प्रजप्याथ ब्राह्म-

१—प्रथमदिननिर्णयस्तु पारिजाते चतुर्विंशतिमते—'पूर्वाह्नयोस्तु रात्री भेज्जन मरण रजः । रथ पूर्व-
दिनादित्यं तृतीये तृतेरहनि ॥ केचिद्विद्वोदिते सूर्ये जनन मरण तथा । रजो वा दश्यते श्रीणां यसाहसल
शर्वरी ॥ अपरे स्वर्षरात्रात्प्राह्मस्तौ रजसि सूक्ते । पूर्वमेव दिन प्राहुर्ध्वं वैदुत्तरेहनि ॥' इति । अत्र दे-
पाचारतो व्यवस्था ॥

पान् भोजयेदथ ॥' इति । नारदः—' तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलासतः । मत्सेका-
ष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ततः ॥ स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥'
प्रकारान्तरं मदनरत्ने ज्ञेयम् । विस्तरभयाच्चोच्यते । ग्रहणे रजोदर्शने तु जातक-
र्ममस्तावे शान्तिं वक्ष्यामः ॥

प्रथमतो विशेषः स्मृतिचन्द्रिकायाम्—'प्रथमतो तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीः स्त्रि-
यः । अक्षतैरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागन्धपुष्पादीन्द्यु-
स्ताम्बूलकं स्रजम् । दीपैर्निराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे । लवणा-
पूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ॥' इति । द्वितीयाद्यृतुषु तन्नियमानाह मदन-
पारिजाते दसः—'अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् । न कुर्यात्सार्त्तवा नारी
ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥' अत्रिरपि—'वर्जयेन्मधु मांसं च पात्रे स्वर्वं च भोजनम् ।
गन्धं माल्यं दिवास्वापं ताम्बूलं चास्यशोधनम् ॥ दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाङ्ग-
लिना पिबेत् ॥' मदनरत्ने हारीतः—'रजःप्राप्तावधः शयीत भूमौ कार्णा-
यसे पाणौ मृन्मये वाश्रीयात्' इति । विष्णुधर्म—'आहारं गोरसानां च
पुष्पालंकारधारणम् । अञ्जनं कङ्कतं गन्धान् पीठशय्याधिरोहणम् ॥ अग्निसंस्पर्शनं
चैवं वर्जयेत्सा दिनत्रयम् ॥' इति । तथा च प्रथमतोः पूर्वं स्त्रीगमनं न कार्यम् । 'प्राग्रजो-
दर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः । व्यर्थाकारेण शुकस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥' इति
तत्रैवाश्वलायनोक्तेः । एतच्च दशवर्षात् प्राग्ज्ञेयम् । प्रथमतो गमने गौतमेन विशेषो
दर्शितः—'गौरीमपि च रत्यर्थं गच्छेत् पुरुष आकुलः । अन्यथा वीर्यपातो हि सह-
स्रकुलपातकः ॥' अन्यथापि तदिच्छया भवतीति विज्ञानेश्वरः । तत्र ऋतौ गम-
नमाह याज्ञवल्क्यः—'पोडशर्चुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।' इति ।
अत्रुतावप्याह गौतमः—'ऋतायुषेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्जम्' इति । मनुः—'ऋतुः
स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः पोडश स्मृताः । तासामाद्याश्वतसस्तु निन्दितैकादशी
तथा ॥ त्रयोदशी च शेपाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥' मदनरत्ने देवलः—'तस्मा-
त्त्रिरात्रं चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।' इति । तत्र तिध्यादीनाह श्रीधरः—'पष्टव-
ष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हिला । शेपाः शुभाः स्युस्तिथयो निपेके
वाराः शशाङ्कार्कसितेन्दुजानाम् ॥' उभयत्र पक्षद्वये । आर्यो गुरुः, सितः
शुकः, इन्दुजो बुधः । 'विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानि निपे-
ककार्ये । पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराश्वित्रादित्याश्च मध्यमफला विफलाः
स्युरन्ये ॥' विष्ण्वादिदेवत्यनक्षत्राण्युपक्रान्तानि रत्नमालायाम्—'भेशादस्यमा-

१ 'श्रीधर्मिणी त्रिरात्र तु स्वमुख नैव दर्शयेत् । स्ववान्य भाववेनापि यावत्क्रान्नात्र शुद्धति ॥ युग्रात
मधुवदनमीक्षेत्रान्यस्य काव्यन्ति । अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भासु विलोकयेत् ॥' इति याज्ञवल्क्येण ॥

मिधात्शशिनः शर्वो दितिर्वाक्पतिः कद्रुजाः पितरो भगोर्यमरविल्लग्राहया
 मारुतः । शक्राग्नी तथ मित्र इन्द्रनिर्ऋती तौयं च विश्वे विधिर्गोविन्दो वसवोऽमुपाद-
 रणार्हिर्गुह्यपूपाभिधाः ॥ ' उत्तराशब्देनोत्तरानयम् । अत्र मूलस्य पूज्यत्वमुक्तम् ।
 याज्ञवल्क्येन तु—' एवं गच्छन् स्त्रियं क्षापां मघां मूलं च वर्जयेत् ।' इत्युक्तम् । तेन
 पूर्वत्र मूलं चिन्त्यम् । अत्र ' समासु पुत्रा विपमासु कन्याः ' इति ज्ञेयम् । ' युग्मासु
 पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । ' इति हेमाद्रौ शङ्कोक्तेः । तत्राप्युत्तरोत्तराः
 प्रशस्ताः । तदाहापस्तम्बः—' तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ताः ' इति । तत्रै व्यासः—' रात्रौ
 चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पासुर्धनवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥
 सप्तम्यां सप्तजा योपिदृष्टम्यामीश्वरः पुमान् । नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः
 सुतः ॥ एकादश्यामथर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसं-
 करकारिणी ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां
 पतिव्रता ॥ आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥ ' इति । अत्र चतुर्थ-
 दिननिषेधेपि—' स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः । ' इति महाभारतोक्तेः,
 ' चतुर्थेहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भं संदधाति ' इति हारीतोक्तेर्विकल्पो ज्ञेयः ।
 तत्रापि—' स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते । गम्या निवृत्ते रजसि नानि-
 वृत्ते कथंचन ॥ ' इत्यापस्तम्बोक्तेर्व्यवस्था ज्ञेया । प्रभासखण्डे मरीचिः—' शुद्धा
 भर्तुश्चतुर्थेहि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शु-
 द्ध्यति ॥ ' श्रौतकर्ममध्ये रजस्वला चेत्तत्र चतुर्थदिनेप्यधिकारः । 'अथ यदा त्रिरात्रिणी
 स्यादयैनासुपहृयेत् ' इत्यापस्तम्बसूत्रात् । ' चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्राभिरद्भिः स्नाता
 वासोयोः कृजालानि मन्त्रैर्धारयेत् ' इति सोमेष्युक्तम् । एवं सर्वत्र श्रौतकर्मणीति
 धूर्तस्वामिरामाण्डारादयः । अत्र सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम् । युग्मा-
 स्विति बहुचचननिर्देशादिति विज्ञानेश्वरः । तत्रैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम् ।
 'सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । इदं चर्तौ
 गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिना गमनासंभवे श्राद्धैकाश्यादावपि कार्यम् । 'ब्रह्मचार्येव
 पर्वाण्याद्याथतस्रथ वर्जयेत् ' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । व्याख्यातं चेदं मिताक्ष-
 रायाम्—'यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्युत्तौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्त्वननदोषः '

१-क्षामा लघ्वाहारादिना कृषामित्यर्थे । अत एव गृहस्पति पुत्रयोराहारविशेषेन निमित्तमाह—' स्त्रिया
 शुक्राधिके स्त्री स्यात्पुमान् पुसोधिके भवेत् । तस्माच्छुक्रवृद्धिपर्ये स्त्रिगर्भ भक्ष्य च मक्ष्येत् ॥ लघ्वाहारा
 स्त्रियं कुपोदेव सजनयेत्सुतम् ॥ ' इति । २- ' यदा युग्मास्वपि रात्रिषु शोणिताधिक्यं तदा ह्येव भवति पु
 रुषाकृति । अयुग्मास्वपि शुक्राधिक्ये पुमानेव रुषाकृति । कालस्य निमित्तत्वात् शुक्रशोणितयोर्बोपादान
 कारणत्वेन प्रावल्यात्तस्मात्क्षामा कर्त्तव्या ' इति मिताक्षरायाम् ।

इति । पर्वाणीति बहुत्वेनाष्टमीचतुर्दशयोर्ग्रहणमिति च । मदनरत्नेष्वेवम् । यत्तु हेमाद्रौ शिवरहस्ये—‘दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ।’ श्राद्धं दत्त्वा च शुक्त्वा च श्रेयोर्था नच पर्वसु ॥’ इति । तदनुविषयम् । ‘ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ।’ इति मन्त्रकैः । दर्शादौ तु न भवत्येव पर्वणां पर्युदस्तत्वात् । ‘ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् । तत्र गच्छन्समाप्नोति हानिपृक्कलमेव तु ॥’ इति वृद्धमन्त्रकैः श्राद्धे ब्रह्मचर्यं नियतमित्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । एतत्सति संभवे ज्ञेयम् । अनेकभार्यस्यर्चुयौगपद्ये हेमाद्रौ कश्यपः—‘यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् । रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशीपि वा ॥’ इति । ग्रहणमृतग्रहणम् । ऋग्विधाने—‘विष्णुयोनिं जपेत्सुक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती । गर्भाधानं ततः कुर्यात्सुपुत्रो जायते ध्रुवम् ॥’

अगमने दोषमाह पराशरः—‘ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥’ अस्त्रापवादमाह मदनरत्ने व्यासः—‘व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेपि नारीणां भ्रूणहत्या मस्युच्यते ॥ वृद्धां बन्ध्यामसदृत्तामनपत्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥’ वृद्धां गतरजस्काम् । गर्भाधानाद्ब्रह्मोमाकरणे प्रायश्चित्तमाह पारिजाते आश्वलायनः—‘गर्भाधानस्याकरणात्तस्मां जातस्तु दुष्यति । अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिः ॥’ गर्भाधानं च मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यम् । ‘उत्सवेषु च सर्वेषु सीमन्तन्नस्तुजन्मसु । सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते ॥’ इति ज्योतिर्विबन्धे भृगूक्तैः । ऋतौ गमने पराशरः—‘ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥’ स्त्रीणां तु न स्नानम् । ‘उभावप्यशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥’ इति वृद्धशातातपोक्तैः ॥

अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते । तत्र राज्ञौ रजसि जननादौ च राज्ञि त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वयं चेत्पूर्वदिनं श्राद्धं, परतस्तूत्तरदिनमिति मिताक्षरायाम् । यत्तु—‘प्रागर्द्धरात्रात्प्राग्वा सूर्योदयात्पूर्वदिनं श्राद्धम्’ इत्युक्तं, तत्र देशाचाराद्भववत्या । तथा सप्तदशदिनपर्यन्तं पुना रजोदृष्टौ स्नानमात्रम् । अष्टादशे एकरात्रं, ऊनविंशे ब्रह्म, विंशतिप्रभृतित्रिरात्रमिति तत्र

१—‘यत्र तत्राश्रमे वसतििति वातप्रस्थाश्रेष्ठया । तस्य हि भार्या सह गमनपक्षे ऋतुगमन प्रवक्तव्यम् । न च वनस्थभार्याया ऋतुर्न भवतीति वाच्यम् ।’ वन पक्षाशतो मनेत्र’ इति, ‘वर्षरेकयुगा भार्यापुद्गरेऽपि पुमान्’ इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात्’ इति मन्वभेमुक्तावली ।

एव ज्ञेयम् । यत्तु—‘चतुर्दशदिनादर्धागशुचितं न विद्यते ।’ इति, तत्र स्नानप्रशु-
तित्वमभिप्रेतम् । एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरं प्रायशो रजस्तेनैव । यस्यास्त्वर्वाक्
प्रायशो रजोदर्शनं तत्रोक्तं स्पृत्यर्थसारे—‘त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायो रजोवतीनामेका-
दशदिनात्प्रागशुचितं नास्ति । एकादशदिने एकरात्रं, द्वादशे द्विरात्रं, उर्ध्वं त्रिरात्रम्’
इति । प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् । रोगजे तु तत्रैव विशेषः संग्रहे—‘रोगेण यद्रजः स्त्री-
णामन्वहं हि प्रवर्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतम् ॥’ इति । कर्माधि-
कारस्तु रजोनिवृत्तावेव । ‘साध्याचारा न तावत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला । याव-
त्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते ॥’ इति श्राद्धहेमाद्रौ शब्दोक्तेः । तत्रापि स्वका-
लेऽशुचिरेवेत्याह ऋष्यशृङ्गः—‘रोगजे वर्त्तमानेपि काले निर्याति कालजम् । तस्मा-
त्कालेऽप्रमत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत् ॥’ तथा रजस्वलाया रजस्व-
लान्तरस्पर्शेऽकामतः स्नानम् । कामत उपवासः पञ्चगव्याशनं च ।
असवर्णानां तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छ्रार्थपादोनकृच्छ्रकृच्छ्राणि,
क्षत्रियादीनां तु कृच्छ्रपाद एव । क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः ।
वैश्याशूद्रयोः पूर्वया स्पर्शेऽहोरात्रं द्विरात्रं च । एतच्च कामतः । अकाम-
तश्च प्राक्शुद्धेरनशनम् । अकामतश्चाण्डालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेव प्राक्शुद्धेः । का-
मतस्तु प्रथमेऽह्नि त्र्यहः द्वितीये द्व्यहस्तृतीय एकाहः । श्वस्पर्शे तु द्व्यह
एकाहो वा । भुज्जानायाश्चाण्डालादिस्पर्शे पञ्चानम् । उच्छिष्टयोः स्पर्शे तु कृच्छ्र
इत्यादि मिताक्षरायां ज्ञेयम् । स्पृत्यर्थसारे तु सर्वत्र चालापत्यायाः स्पर्शे स्नाने
कृते भुक्तिः पश्चादनशनमत्यान्नाय इति ॥

स्नानविधिं चाह पराशरः—‘स्नाने नैमित्तिके माप्ते नारी यदि रजस्वला । पा-
त्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा त्रतं चरेत् ॥ सिक्तगान्ना भवेदग्निः सा-
द्रोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपीठनं वुर्यान्नान्यद्वासथ धारयेत् ॥’ अथ
रजस्वलास्नानम् । देवहवल्गुभः—‘ब्रह्मानुराधाश्विनसौम्यभेषु हस्नानिलासण्डलवा-
सवेषु । विश्वार्यमसोत्तरभाद्रभेषु वराङ्गनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥’ ज्वरे तुशनाः—
‘ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिभ्रुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्वा-
त्केन कर्मणा ॥ चतुर्येहनि संमार्त्तं स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलाऽवगाथापः
स्ताता स्नाता पुनः स्पृशेत् ॥ दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच पुनः पुनः । अन्ते
च वाससां त्यागस्ततः श्रद्धा भवेत्तु सा ॥’ इति । इदं चातुरमारने ज्ञेयम् । ‘आतुरे
स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो घनातुरः ॥’ इति पराशरोक्तेः । रजसोऽज्ञाने तु पराशर-
माधवीये प्रजापतिः—‘अविज्ञाते मले सा च मलवद्वसना यद्वि । कृतं शृष्टेपु दुष्टं स्या-

च्छुद्धिर्न, स्यान्निरात्रतः ॥ ' देवजानीये कारिकायाम्—' उच्छिष्टा तु द्विजातीनां रजः स्त्री यदि पश्यति । उपवासमधोच्छिष्टे ऊर्ध्वोच्छिष्टे ऽपहं क्षिपेत् ॥ '

अथ पुंसवनेनम् । प्रयोगपारिजाते जालूकर्ण्यः—' द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवने भवेत् । व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्ये सीमन्तेन सहाथवा ॥ ' बृह-
विधिः । स्पतिः—' तृतीये मासि कर्त्तव्यं गृष्टेन्यत्र शोभनम् । गृष्टेद्यतुर्थे मासे तु षष्ठे मास्यथ चाष्टमे ॥ ' सकृत्प्रमृता गृष्टिः । एतेन प्रतिगर्भमपि भवतीति ज्ञायते । बह्वृचकारिकापि—' कर्त्ता स्याद्देवरस्तस्या यस्याः पत्युरसंभवः । आवर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ ' ब्राह्मे—' गर्भाधानादिसंस्कर्त्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः । अभावे स्वकुलीनः स्याद्ब्रान्धवोऽन्यत्र गोत्रजः ॥ ' मदनरत्ने सत्यव्रतः—' गृतो देशान्तरगतो भर्त्ता स्त्री यद्यसंस्कृता । देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् ॥ ' हेमाद्रौ यमः—' प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुंसवने चन्द्रमा युक्तः स्यात् ' इति । ब्राह्मः—' इस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसवनेषु कार्येष्वेतानि शुभानि विष्ण्वानि ॥ ' अनुराधापि पुंसवने । ' अनुराधान् हविषा वर्षयन्तः ' इति श्रुतेः । गर्गोपि—' पुत्राम श्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः । अभिजित्प्रौष्ठपाद्यैव अनुराधा तथाश्वयुक् ॥ ' वृत्सिंहः—' रिक्तां पर्व च नवर्मा त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः । ' ज्योतिर्निबन्धे वशिष्ठः—' मृत्युश्च सौरिस्वनुहानिरिन्दोर्मृतमजा पुंसवने बुधस्य । काकी च बन्ध्या भवतीह शुक्रे स्त्री पुत्रलाभो रविभौमजीवैः ॥ '

अनबलोभनस्याप्ययमेव कालः । दीपिकायां तु 'चतुर्थेऽनबलोभनम्' इत्युक्तम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् । हेमाद्रौ वैजवापः—' चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे च ' इति । वशिष्ठः—' चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाप्यथचाष्टमे । ' हेमाद्रौ शङ्खः—' गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं, यावद्वा न प्रसवः ' कार्णार्जुनिः—' गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा । सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्चहस्य वचनं यथा ॥ ' मासश्चात्र सौरः सावनो वा । कालविधाने—' चतुर्थपष्टाष्टममासभाजि सौरिण गर्भे प्रथमं विधेयम् । सीमन्तकर्म द्विजभानिनीनां मासेऽष्टमे विष्णुवर्ति च कुर्यात् ॥ ' वशिष्ठः—' चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथचाष्टमे । ' ज्योतिर्निबन्धे नारदः—' अरिक्तापर्वदिवसे कु-
जजीवार्कवासरे ॥ ' काल विधाने—' सीमन्ते तिष्यहस्तादितिहरिशशभृत्पौष्णवि-

१-एतद्विधिः कुर्यात् । चेद्विहितवशात् । अथवा—' उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनेन बलोभनं च ' इति । अथ व्याख्यायां—' इतो नारायणभट्टः—' गर्भे लभ्यते येन कर्मणा विपिक्तं तीर्थमधोर्ध्वं च भवति तत्र भोक्तव्यम् । पुनर्वसुषो जायते येन तत्पुंसवने । पुनर्वसु सन् येन नाप्युप्यते तदनबलोभनम् । वर्णविहारे ऋष्यः १- पौरुषदित्वात् । एतानि कस्यांविषयविषयाश्रयानि । न केवलमेतानि किं तर्हि गर्भाधानादय आत्मज्ञान-
पयन्ता आश्रयताः । ' इति । विशेषविधिषु तत्र एव श्रेयः ।

॥ पक्षच्छिद्रं च रिक्ता पितृतिथिमपहायापराः स्युः प्रशस्ताः ॥ ' अदितिः । पक्षच्छिद्रं चाह वशिष्ठः—'चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा । पृष्ठी च त्रि पक्षच्छिद्राहयाः स्मृताः ॥ क्रमादेतास्तु तिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः । ४-८-मनु-१-४-तत्त्वा-२५-इ-९-दश-१०-शेषास्तु शोभनाः ॥ ' पे- 'शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशीम् । पौर्णमासीं प्रशंसन्ति तत्कर्मणि ॥' बृहस्पतिः—' पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णशान्त्यत्रिकं विना । तुर्थी च शुक्लपक्षे शुभमद्रे ॥ ' नारदः—' विमक्षत्रिययोः कुर्यादिव सीमन्त-वैश्यशूद्रकयोरेतदिवानिश्यपि केचन ॥ ' वाराः पूर्वोक्ता एव । एतच्च गर्भमिति विज्ञानेश्वरः । 'सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।' क्तेः । सकृत्प्रतिगर्भं वा कार्यमिति हेमाद्रिः । ' सकृच्च कृतसंस्काराः देवस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वैः संस्कृतो भवेत् ॥ ' इति हारी-सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इप्पते । केचिद्गर्भस्य संस्कारान् प्रुजते ॥' इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च । स एव—'स्त्री यज्ञकृतसीमन्ता विचन । गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥' सीमन्ते भोजने प्राय-परशरमाथवीये धौम्येन—'ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । श्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' ऋग्विधाने तु—' अरौद्वेज्जपेन्मन्त्रं त्र्ययः । सीमन्ते च यदा बुद्धं भुच्यते किलिपपाचदा ॥ ' इति ॥

'अणीतत्पतिधर्माः । वराहः—'सामिपमशनं यद्वात्ममदा परिवर्जये-दतः प्रभृति ।' शूद्रकारिकायाम्—' अद्धारभस्मास्थिकपालजुली-शूर्पादिकैशूपविशेन्न नारी । सोल्लखलाज्ये हपदादिके वा यन्ते तुपा-दि न तथोपविष्टा ॥ नो मार्जनीगोमयपिण्डवादी कुर्यान्न वा-
इत्या न नखैल्लखेत्स्यां कलिं वप्रर्भद्रमथो न कुर्यात् ॥ नो

हस्पेतिरपि—'मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिधिन्योऽप्रमादतः । नक्षत्रतिथिलक्षणां
विचार्यैवं पुनः पुनः ॥ ' सूतके संध्यादौ विशेषं वक्ष्यामः ॥

अथ जन्मनि दुष्टकालाः । तत्र गण्डान्तः । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—'पूर्वान-
जन्मनि दुष्ट-
कालाः ।
न्दाख्ययोस्तिथ्योः संधिनाडीद्वयं तथा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रो-
द्वाहत्रतादिषु ॥ कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मौनमेपयोः । गण्डान्तम-
न्तरालं स्याद्धटिकार्थं मृतिप्रदम् ॥ सार्पेन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यपोद्देशांशभसंधयः । तद्ग्र-
भेष्याद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥ ' रत्नमालायाम्—'पौष्णाधिन्योः सार्पपि-
त्रक्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । स्याद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मो-
द्वाहकालेष्वनिष्टम् ॥ ' रत्नसंग्रहे नवनीतारिष्टे—'सर्वेषां गण्डजातानां परित्वागो
विधीयते । वर्जयेद्दर्शनं स्नावं तच्च पाण्मासिकं भवेत् ॥ तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो
लभे तु संधौ तनयस्य नाशः । सर्वेषु नो जीयति हन्ति वन्धून् जीवन् पुनः स्याद्-
हुवारणाश्वः ॥ ' अथैषां दानमुत्तरगार्ग्ये—'तिथिगण्डे खनद्वाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते ।
काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुप्ये
गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्राष्ट्रे स्यात्पूर्वापाठे च काञ्चनम् ॥
उत्तरापुप्यचित्रासु पूर्वापाठोद्भवस्य च । कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन
नक्षत्राकरजां बुधः ॥'

अथाश्लेषाफलम् । 'सूर्दास्यनेत्रगलकांसयुगं च बाहू हज्जानुगुह्यपदमित्यहिदे-
हभागः । वाणादिनेत्रहुतभुक्श्रुतिनागरुद्रपण्णन्दपञ्चशिरसः क्रमशस्तु
नाड्यः ॥ राज्यं पितृक्षयो मातृनाशः कामक्रियारतिः । पितृभक्तो
वनी स्वधस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥ '

अथ ज्येष्ठाफलम् । ब्रह्मयामले—'ज्येष्ठादौ जननीमाता द्वितीये जननीपिता ।
तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे
गोत्रक्षयो भवेत् । सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥ नवमे श्वशुरं
हन्ति सर्वे हन्ति दशांशके ॥' इति ॥

अथ मूलफलम् । भ्रष्टाटः—'अशुक्तमूलसंभवं परित्यजेत्तु बालकम् । समाष्टकं
पिताय वा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥ तदाद्यपादके पिता द्वितीयके ज-
नन्यथ । धनक्षयस्तृतीयके चतुर्थकेः शुभावहः ॥ प्रतीपमन्त्यपादतः
फलं तदेव सार्पभे ।' अशुक्तमूलं त्वाह दृढवशिष्टः—'ज्येष्ठान्ते घ-
टिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् । अशुक्तमूलमित्याहुस्त्रत्र जातं शिशुं त्यजेत् ॥'
केचिज्येष्ठान्त्यं मूलार्थं च पादमशुक्तमूलमाहुः । कश्यपसंहितायां लन्यथोक्तम्—'मू-
लाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । मातरं स्वं तृतीयोर्यान् मुहदं तत्तुरी-

दुष्टकालादि-
विशेषणं दान-
निर्णयः ।

आश्लेषाजन-
नफलम् ।

ज्येष्ठाजनने
मध्यमादिचरणे
जननीमात्रादे-
रनिष्टम् ।

अशुक्तमूल-
नमनि शलक-
त्यागः ।

यजः ॥ फलं तदेव सार्षसें प्रतीपं त्वन्त्यपादतः ॥ ' अथ मूलवृक्षः । जयार्णवे—'मूलं
 स्तम्भं लचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । वेदाश्च मुनयश्चैव दिशश्च वसवस्तथा ॥
 नन्दा वाणा रसा रुद्रा मूलभेदः प्रकीर्तितः । मूले मूलविनाशाय स्तम्भे हानिर्धन-
 क्षयः ॥ लचि भ्रातृविनाशाय शाखा मातृविनाशकृत् । पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु
 नृपवल्लभः ॥ फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम् ॥ ' अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—
 ' मूले सप्तघटीषु मूलहननं स्तम्भेष्टसु स्वक्षयं त्वग्दिग्बन्धुविनाशनं च विटपे रुद्र-
 हंतो मातुलः । पत्रैकैः सुकृती तु वाणकुसुमे मन्त्री फले सागरे राजा बद्धिशिखाल्प-
 मायुरिति सन्मूलाद्विपे स्यात्फलम् ॥ ' भूपालवल्लभः—' वृपालिसिंहेषु घटे च मूलं
 दिवि स्थितं युग्मतुलाद्गनान्त्ये । पातालगं मेपधनुःकुलीरनक्रेषु मर्त्येष्विविति संस्म-
 रन्ति ॥ स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले चेद्दनागमः । मर्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यं
 समादिशेत् ॥ ' वशिष्ठः—' नैर्ऋत्यभोञ्जतसुतः सुता वा क्षिमादवश्यं श्वशुरं निहन्ति ।
 तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति तस्योत्क्रमेणाहिभवे कलत्रम् ॥ सुरेश्वराराजनिता धवा-
 ग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरम् । पुरन्दरक्षेण जनितः सुतस्तथा स्वस्याग्रजं हन्ति
 न पुत्रिका यदि ॥ ' प्रयोगपारिजाते—' मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्ग-
 नाम् । माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ॥ ' नृसिंहप्रसादे—' धवाग्रजं हन्ति
 सुरेन्द्रजाता तथैव पद्भ्या भगिनीं पुमांश्च । द्विदैवजा देवरमाशु हन्याद्भार्यानुजामाशु
 निहन्ति मनुः ॥ पत्न्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्षजः पुमान् । तथा भार्यास्वसारं
 वा शालकं वा द्विदैवजः ॥ कन्यका देवरं हन्ति विशाखान्त्यसमुद्भवा । आद्यपाद-
 त्रये नैव आद्यभे तु पुमान् भवेत् ॥ न हन्याद्देवरं कन्या तुलामिश्रा द्विदैवजा । तद-
 क्षान्तोद्भवा वर्ज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥ चित्राद्यर्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वापादा-
 यिष्णवपादे तृतीये । जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं बालनाशम् ॥
 द्विमासं चोत्तरादोपः पुष्ये चैव त्रिमासकः । पूर्वापादाष्टमे मासि चित्रा पाण्मा-
 सिकं फलम् ॥ नवमासं तथाश्लेषा मूले चाष्टकवर्षकम् । ज्येष्ठा पञ्चदशे मासि
 पुत्रदर्शनवर्जिता ॥ ' वशिष्ठः—' व्यतीपातेद्ब्रह्मनिः स्यात्परिषे मृत्युर्मादिशेत् । वै-
 धृतौ पितृहानिः स्यात्प्रेन्द्रावन्थर्ता व्रजेत् ॥ मूले समूलनाशः स्यात्कुलनाशो धृतौ
 भवेत् । विकृताङ्गश्च हीनश्च संध्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्रसूतौ च सर्पारिष्टभय-
 प्रदः । तद्वत्सदन्तजातश्च पादजातस्तथैव च ॥ विपरीतप्रसूतौ तु नाभिनालेन वे-
 ष्टितः । राष्ट्रस्य नृपतेश्चैव स्वस्यापि च विनाशकः ॥ तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत गृहाणां
 भूरचेतसाम् ॥ ' गर्गः—' कृष्णां चतुर्दशीं पोढां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् । द्वितीये
 पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरम् ॥ चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् । षष्ठे
 तु धननाशः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ॥ तस्मात्सर्वभयत्रेण शान्तिंकुर्याद्विधानतः ॥'

जुहुयाच्च समिदाज्यतिलांश्चरुम् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा ।
 देवताभ्यश्चतुर्वक्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥ ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यत् इन्द्र भयामहे ।
 ततः खिष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः ॥ अभिपेकं कुडुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपू-
 जयेत् । हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ॥ आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत् । प्रतिमां गुरवे दत्त्वा उपस्कारसमन्विताम् ॥ ब्राह्मणान् भोज-
 येच्छक्त्या दीनानारायांश्च तर्पयेत् । एवं शान्तिविधानेन सर्वारिष्टं मलीयते ॥' इति ।
 अन्येषु मूलाद्युक्तोप शान्त्यादि प्रयोगपारिजाते मत्कृते शान्तिरत्ने च ज्ञेयम् ॥

मिताक्षरायां मार्कण्डेयः—' रक्षणीया तथा पृष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ

जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शत्रुहस्ताश्च वृत्त्य-
 दिदेवतापूजनम् गीतैश्च योपितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥' व्यासः—
 'सूतिकाचासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि
 कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत मृतकं पुत्रज-
 न्मनि ॥' अपराकं ब्राह्मे—' कन्याश्चतस्रो राकाद्या वातग्री चैव पञ्चमी । क्रीडनार्था
 च बालानां पृष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥ खड्गे तु पूजनीया वै वैश्वैर्ब्राह्मैर्द्विजातिभिः ॥'
 राकानुमतिः सिनीवाली कुहूरिति चतस्रः कन्या इत्यर्थः ॥

अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः । पारिजाते शौनकः—' अशुत्रो मृतपुत्रो वा पु-

त्रार्थं समुपोष्य च । वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥
 दत्तकग्रहण- विधिः । बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अन्वाधानादि यत्नं
 कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने स-
 मर्थो दातास्वै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ देवस्यलेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अङ्गादङ्गेत्यृचं जष्ट्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि ॥ गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधा-
 नतः । यस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमन्न ऋचैकया ॥ सोमोदददित्येताभिः मत्पृचं प-
 ञ्चभिस्तथा । खिष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥' स च—' ब्राह्मणानां
 सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥'
 मिताक्षरादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । स च होमोत्तरं जलपूर्वकं देयः,
 न बाह्मात्रेण । 'व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृहीयात्' इति वशिष्टोक्तेः । 'माता पिता
 वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥' इति मन्-
 क्तेः । तत्रैव वशिष्टः—'न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा, न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृही-
 याद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इति । इदं च भर्तृसत्त्वे । अन्यथा—'दद्यान्मातापिता वा यं
 स पुत्रो दत्त्रिमः स्मृतः ।' इति वत्सव्यासवचोविरोधः स्यात् । दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् ।

यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाद्ब्रह्मात् व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्रधरेणोक्तम् । वाचस्पतिश्चैव भेवाह । तन्न । भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्वददृष्टरूपं दत्तकर्तृ होमसाध्यमुक्तम् । स्त्रियाश्च होमासंभवस्तथापि व्रतादिवद्विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथादयः । संबन्धतत्त्वेप्येवम् । एवं शूद्रस्यापि । 'स्त्रीशूद्रश्च सधर्माणम्' इति स्मृतेः । अत एव शूद्रकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः । 'दक्षिणार्थं तु यो विमः शूद्रस्य जुहुयाद्विः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥' अत्र माधवाचार्यः—'यो विमः शूद्रदक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्भन्त्रैर्जुहोति तस्य विमस्यैव दोषः । शूद्रस्तु होमफलं लभेतैव' इति व्याचक्षे । दत्तके विशेषः कालिकापुराणे—'पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षात् दत्ताद्याः सुता नृप ॥ गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रोऽपि प्रथमं चरेत् ॥' पञ्चमोर्ध्वं तु स्वदानेच्छोरेव दानं न चान्यथा । 'विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥' इति हेमाद्रिमाधवधृतव्यासदक्षादिवचनात् । यच्च याज्ञवल्क्यः—'स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।' इति । तदूर्ध्वं स्वदानानिच्छुपुत्रपरम् । तेन सर्वस्वदाने स्वदानेच्छुदारपुत्रदानं सिद्धम् । यत्तु विश्वजिदधिकरणं पठे । तत्र पुत्रादीनां ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात् पुत्रत्वेन दानमाशङ्कानिराकृतम् । जन्यपुंस्त्वस्य दानेनानिष्यत्तेः । दासत्वेन दानं भवत्येव । तस्माद्यथेष्टविनियोगार्हत्वं स्वत्वं भवत्येव । पुत्रे स्वताभावं वदन् पुत्रक्रयविक्रयादिश्रुतः शेषविक्रयादिश्रौतलिङ्गादासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगात् मूर्ख एव । 'यो नहिग्रभायारणः सुशेवोन्वोदर्यो मनसा मन्तवा उ' इति श्रुतौ दत्तकनिषेधः । सोऽप्यौरसातिशयार्थः । अन्यथा श्रुतः शेषादिप्रतिग्रहश्रौतलिङ्गविरोधापत्तेः । 'उपेयां तव पुत्रताम्' इत्युक्तेः । इदं च श्रौतलिङ्गं स्वयंदत्तक्रीतपरम्, न दत्तकपरम् । द्वादशविधपुत्रमध्ये 'दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः, क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः' इति याज्ञवल्क्येन तयोर्दत्तकाद्रेदीक्तेः । तयोश्च 'दत्तौरसेतरैर्पां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः' इति कलौ निषेधात् । तेन संस्कारोत्तरं स्वयं क्रीतौ न भवतः । तदुत्तरं दत्तको न भवत्येवेति सिद्धम् ॥

अथ यमलयोः संस्कारक्रमार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते । मनुः—'पुत्रः कनिष्ठो

यमलसंस्कारो
ज्येष्ठकनिष्ठत्वम्

ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः । कथं तयोर्विभागः स्यादिति चेत्सं-
शयो भवेत् ॥ सदृशः स्त्रीमजातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो
ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥' तेन कनिष्ठायां पूर्वजात एव ज्येष्ठो न ज्ये-
ष्ठायां पश्चाज्जात इत्यर्थः । स एव श्राद्धाधिकारी । 'जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्र-
ह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥' देवलः—'यस्य
जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् । संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रति-
ष्ठितम् ॥' भागवते तु—'द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययात् ।' इत्युक्तेः
पश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । पूर्वमेव तु युक्तम् 'गर्भा-
ष्टमे' इत्यादौ विशेषनिर्देशे एव गर्भग्रहणं नान्यत्र । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ॥

अथ सूतिकालानाम् । ज्योतिषे—'करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्त्यमैत्रेन्दवाश्विधु-
वभेहि पुंसाम् । तिथावरिके शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्त्रानविधिं शुनीन्द्राः ॥'

अथ नामकर्म । मदनरत्ने बृहस्पतिः—'द्वादशे दशमे वापि जन्मतोपि त्रयो-
दशे । षोडशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥' याज्ञवल्क्यः—
नामकर्मविधिः । 'अह्न्येकादशे नाम' हेमाद्रौ भविष्ये—'नामधेयं दशम्यां तु द्वा-
दश्यां मासि केचन । अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥' दशम्यामती-
तायामिति ज्ञेयम् । 'आशौचापगमे नामधेयम्' इति विष्णुक्तेः । शृङ्गपरिशिष्टेपि—
'जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम्' । व्युष्टेऽतीते । ज्योतिषे-
वन्धे गर्गः—'अमासंक्रान्तिविध्यादौ मासकालेपि नाचरेत् ॥' श्रीधरः—'मित्रादि-
त्वमघोत्तराशतभिपक्खातीघनिष्ठाच्युतभाजेशाश्विशशाङ्कपौष्पादिनकृतपुण्येषु राशौ
स्थिरे । छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवर्षी शूद्धेष्टमे भार्गवहाचार्यामृतपादभागदिवसे
नामानि कुर्याच्छिशोः ॥' मनुः—'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेप्यसंयुतम् ॥' मदनरत्ने नारदीये—'सूतकान्ते नाम-
कर्म विधेयं स्वकुलोचितम् । नाम पूर्वं तु मासस्य मङ्गलं सुसमाक्षरैः ॥' तत्रैव
गार्ग्यः—'मासनाम शूरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता ॥' स्मृतिसंग्रहे—'कृणोऽन-
न्तोच्युतश्चक्री वैकुण्डोऽथ जनार्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥' अत्र मार्गशीर्षादिश्रैत्रादिर्वा क्रम
इति मदनरत्ने । 'तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्संयुध्य चैव हि । देवालयगजाश्वानां
दक्षानां वापिऋषयोः ॥ सर्वापणानां पुण्यानां चिह्नार्थं योपितां नृणाम् । काव्यानां
च कवीनां च पश्वादीनां च सर्वशः ॥ राजप्रासादवास्तूनां नामकर्म विशिष्यते ॥'
नासत्रमपि नाम कार्यम् । 'अभिवादनियं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामो-

पनयनात् ' इत्याश्वलायनोक्तेः । ' कुलदेवतानसत्रसंबद्धं पिता नाम कुर्यात् ' इति मदनरत्ने शब्दोक्तेः । तत्र नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं परिशिष्टे । ' तदक्षरादिकं नाम यस्मिन् धिष्ये यदक्षरम् । ' इति । सुदर्शनभाष्ये तु—' रोरेममृज्येविषु वृद्धिरादौ घ्रान्त्ये च वान्त्ये श्रवशाश्वयुक्षु । शेषेषु नाम्बोंः कपरः स्वरान्त्यः स्वा-
 प्पोरदीर्घः सविसर्ग इष्टः ॥ ' इत्युक्तम् । घ्रान्त्येति प्रौष्ठपदेत्यत्रादौ घ्रात्परे च वृद्धिः प्रौष्ठपाद इति । अन्त्यमपभरणीशब्दः श्रुतायुक्तः । तत्र श्रवणादौ च वादिवृद्धिः । अपभरण आपभरण इत्यादि । मदनरत्ने वशिष्टः—' जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः । उत्तरारिवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः ॥ श्रवणादितिर्पैत्रं च स्वा-
 ती मृगशिरस्तथा । प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि ॥ '

अथ दोलारोहः । पारिजाते बृहस्पतिः—' दोलारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वाद-
 शेषि वा । षोडशे दिवसे वापि द्वाविंशे दिवसेपि वा ॥ ' ज्योति-
 दोलारोहविधिः । निबन्धे—' करत्रये वेष्णवरेवतीषु दितिद्वये वाश्विनकध्रुवेषु । कुर्याच्छि-
 शूनां नृपतेषु तद्द्वान्दोलनं चै सुखिनी भवन्ति ॥ ' तत्रैव—' आन्दोलाशपने पुंसो
 द्वादशो दिवसः शुभः । त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा ॥ अन्यस्मिन् दि-
 वसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते ॥ '

अथ दुग्धपानम् । वृसिंहः—' एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शब्देन पाययेत् । अत्र
 प्राशननक्षत्रे दिवसोदयरात्रिषु ॥ '

अथ कर्णवेधः । मदनरत्ने वशिष्टश्रीधरौ—' मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्या
 कर्णौ द्वादशे षोडशेहि । मध्येनाहः पूर्वभावेन रात्रौ नक्षत्रं द्वे द्वे तिथी
 वर्जयित्वा ॥ ' अत्र जन्ममासो वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—' मासे
 षष्ठे सप्तमे वाष्यष्टमे मासि वत्सरे । कर्णवेध प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥ ' म
 दनरत्ने—' प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेथ वा । द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शु-
 भावहम् ॥ ' हेमाद्रौ व्यासः—' कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेपि वा । क-

१—एतत्पूर्वमन्योऽपि विशयस्तेनोक्तः—' द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा । द्वयक्षरं प्रतिष्ठानामथचतुरक्षरं मद्रावर्चं सकामं । युग्मानि त्वेव पुत्रासु अयुजानि स्त्रीणाम् ' इति । अत्र नारायणीयवृत्ति—' द्वे अक्षरे यस्य तद् द्वयक्षरं व्यञ्जनमपरिमितम् । चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कर्तुं । मद्रं देवं भवं, भवनाथं नागदेवं दद्रदत्तं देवदत्तं इत्येवलक्षणानि नामानि भवन्ति । व्यक्षरं चतुरक्षरं वेत्ति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—(व्यक्षरमिति) प्रतिष्ठानम्वर्चसे च कुमारस्य । तत्सत्कारत्वात् न कर्तुं । अथवा युग्मानि युग्माक्षराणि पुसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थं । कथं युग्ममेवाद्रियेत न पूर्वाणि लक्षणातीति । तेन शिवदत्तं नागदत्तं देवस्वामी वसुचर्मा दद्रं जनार्दनं वेदधोयं पुरातनं विष्णुधर्मा इत्यादि सिद्धम् । अयुजान्वयुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुभद्रा सावित्री सत्यदा वसुदा इत्यादि ' इति ।

र्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥' श्रीधरः—' हरिहयकरचित्रासौम्यपौणोत्तरापादितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलभे । शशिशुखुधकाव्यानां दिने पूर्वरिक्त्तारहिततिथिषु शुद्धे नैवने कर्णवेधः ॥' मदनरत्ने बृहस्पतिः—' द्वितीया दशमी पृथ्वी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णो राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥' हेमाद्रौ देवलः—' कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तद्दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥' शङ्खः—' अङ्गुष्ठमात्रमुपिरौ कर्णौ न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥'

अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः—'सार्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
सार्धमासद्वये ताम्बूलभक्षणम् । कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च ॥ मूलार्कचित्रकरतिप्यहरीन्द्रभेषु पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु । अर्केन्दुजीवभृगुवोधनवासरेषु ताम्बूलभक्षणविधिर्धुनिभिः प्रदिष्टः ॥'

अथ निष्क्रमणम् । ज्योतिर्निवन्धे—' तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ॥' यमः—' ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥' अत्र—'सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।' इति छन्दोगपरिशिष्टात् 'छन्दोगानां निष्क्रमणे द्विधाश्राद्धं नास्ति' इति कल्पतहः । व्यासः—' मैत्रे पुष्यपुनर्वसुप्रथमभये पौष्णेऽनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तारासु शस्तासु च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरौ शुक्ले विरिक्ते तिथौ कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यग्रहालोकिते ॥' मदनरत्ने—' अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥' विष्णुधर्म—' दिगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः । पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ वह्निर्निष्कासयेद्देहात् शङ्खपुण्याहनिखनैः ॥ चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दधि ते मे रक्षन्तु सर्वदा ॥ अममत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥' माधवीये मार्कण्डेयः—' अग्रतोय प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं क्षदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥' इति ॥

१—इदं च शक्यं परिसंख्याविधया । 'शिशोर्विधर्मं कार्यं यावदाभरणसमम् ।' इति संस्कारकौस्तुभोक्तविष्णुधर्मोक्तवाक्यतो यथेच्छाभरणानुकूलैनाहुषाधिकच्छिद्रनिरासार्थम् । न तु विषयाऽहुषमात्रच्छिद्रविधायम् । तथा सति सूर्यच्छायाप्रवेशानुकूलच्छिद्रनियामकदेवलवाक्वर्चव्यर्थापत्तिः ।

अयोपवेशनम् । प्रयोगपारिजाते पात्रे विष्णुधर्मे च—‘पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोप्यत्र विशेषतः ॥
 पचने मास्युप-
 वेशनम् । उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शरुदेवतम् । प्राजापत्यं च हस्तश्च श-
 स्तमाश्विनमित्रभम् ॥ वाराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजम् । रक्षेन्नं व-
 स्रुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ॥ आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिमिये ।
 अचिरादायुस्तवस्य ये केचित्परिपन्थिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्देहस्वाचिरेण
 तान् । वरेण्याशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभू-
 तनमस्कृता ॥ चराचराणां भूतानां प्रतिष्ठानाव्यया ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं
 ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥’

अथान्नप्राशनम् । पारिजाते नारदः—‘जन्मतो मासि पष्ठे स्यात्सौरैणान्ना-
 शनं परम् । तद्भावेष्टमे मासि नवमे दशमेपि वा ॥ द्वादशे वापि कु-
 प्ठे मास्यन्न-
 प्राशनविधिः । वीति प्रथमान्नाशनं परम् । संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डि-
 ताः ॥’ मदनरत्ने लौगाक्षिः—‘पष्ठेन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ इति । शङ्कः—‘सं-
 वत्सरेन्नप्राशनमर्थसंवत्सरे वा’ इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—‘पष्ठे वाप्यष्टमे मासि
 पुंसां स्त्रीणां तु पञ्चमे । सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥ रिक्तां दिन-
 क्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम् । ल्यक्त्वान्पतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्ञवासराः ॥
 चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥’ श्रीधरः—‘आदित्यतिष्यवस्रसौ-
 म्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः । बालान्नभोजनविधौ दशमे
 विशुद्धे छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥’ वशिष्ठः—‘बालान्नशुक्तौ व्र-
 तबन्धने च राजाभिपेके खलु जन्मधिष्यम् । शुभं लनिष्टं सततं विवाहे सीमन्तया-
 चादिषु मङ्गलेषु ॥’ मार्कण्डेयविष्णुधर्मयोः—‘ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं चन्द्रार्कौ च
 दिगीश्वरान् । भुवं दिशश्च संपूज्य हुता बहौ तथा चरुम् ॥ देवतापुरतस्तस्य धा-
 ष्युत्सन्नगतस्य च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥ मध्वाज्यदधिसंपुक्तं
 भाशयेत्पायसं तु वा ॥’ इति ॥

अथाब्दपूर्तिः । व्यवहारनिर्णये—‘नवाम्बरधरो भूता पूजयेच्च चिरायुषम् ।
 अब्दपूर्तौ मार्क-
 ण्डेयादिपूजनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्याप्तं
 रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादं च इन्मन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥
 स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः । पर्णां च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे

र्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥' श्रीधरः—'हरिहयकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्पादिति वसुपु षट्कालीसिंहवज्ये मूलये । शशिशुखुधकाव्यानां दिने पूर्वविरक्तारहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः ॥' मदनरत्ने बृहस्पतिः—'द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णां राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥' हेमाद्रौ देवलः—'कर्णरन्ध्रे रवेः श्लाघा न विशेषग्रजन्मनः । तद्दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यांघाश्च पुरातनाः ॥' शङ्खः—'अङ्गुष्ठमात्रमुपिरौ कर्णौ न भवतौ यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥'

अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः—'सार्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 सार्धमासद्वये ताम्बूलभक्षणम् । कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च ॥ मूलार्कचित्रकरतिप्यहरीन्द्रभेषु पौष्णे तथा मृगश्रिरोदितिवासवेषु । अर्केन्दुजीवभृगुवोधनवासरेषु ताम्बूलभक्षणविधिर्गुनिभिः प्रदिष्टः ॥'

अथ निष्क्रमणम् । ज्योतिर्निवन्धे—'तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ॥' यमः—'ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥' अत्र—'सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।' इति छन्दोगपरिशिष्टात् 'छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्ति' इति कल्पतरुः । व्यासः—'मैत्रे पुण्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्णेऽनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तारासु शस्तासु च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधशुरी शुके विरिक्ते तिथौ कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यग्रहालोकिते ॥' मदनरत्ने—'अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥' विष्णुधर्मे—'दिगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः । पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ वहिर्निष्कासयेद्देहात् शङ्खपुण्याहनिस्त्रयैः ॥ चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दद्मि ते मे रक्षन्तु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमयापि वा । रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥' माधवीये मार्कण्डेयः—'अग्रतोयप्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्भालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥' इति ॥

१—इदं च वाक्यं परितोष्याविधेया । 'शिशोर्निवर्धने कार्यं यावदाभरणसमम् ।' इति संस्कारकौल्यभोजविष्णुधर्मोक्तवाक्यतो यथेच्छाभरणानुकूल्येनाहुष्ठाधिकच्छिद्रनिरासार्थम् । न तु विषयाऽहुष्ठाप्रतिष्ठाविध्यर्थम् । तथा सति सूर्येच्छायाप्रवेशात्कूलच्छिद्रमिधामकदेवलवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः ।

पुनः पुनः ॥' तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोप्युक्तः । आदित्यपुराणे- 'स-
 वैश्व जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविभाश्च पूजनीयाः प्रव्रततः ॥
 स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं यज्ञात्कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥'
 कृत्यचिन्तामणौ- 'गुहदुग्धतिलान्दद्याद्दस्ते प्रन्यौ च वन्दयेत् । गुग्गुलं निम्ब-
 सिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकम् ॥ संपूज्य भानुविघ्नेशौ महापिं प्रार्थयेदिदम् । चिरंजीवी
 यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥ रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ।
 मार्कण्डेय नमस्तेस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्धयर्थं प्रसीद भगवन्मुने ।
 चिरंजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ॥ कुहप्य मुनिशार्दूल तथा मां चिरजी-
 विनम् । मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्धयर्थमस्माकं व-
 रदो भव । सतिलं गुहसंभिश्चमज्जल्यर्थमितं पयः ॥ मार्कण्डेयादूरं लब्ध्वा पिबाम्या-
 युर्विष्टब्धये ॥' इति पयः पिबेत् । तिथितत्त्वे स्कान्दे- 'खण्डनं नक्षकेशानां मैथु-
 नाध्वगमौ तथा । आभिषं कलहं हिंसां वर्षष्टद्वौ विवर्जयेत् ॥' तत्रैव दीपिकायाम्-
 'कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् । अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे
 पदे ॥' कृतान्तः शनिः । 'तस्य सर्वौपधिल्लानं गुरुदेवाग्निपूजनम् ॥' दृढमजुः-
 'मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नापादुष्ण-
 वारिणा ॥' अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या । 'युगाद्या वर्षष्टद्विश्च सप्तमी पार्वती-
 म्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥' इति कृत्यतत्त्वार्थवे वचनात् ।
 विशेषो मत्कृतशूद्रधर्मं ज्ञेयः ॥

अथ कटिखनम् । प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे- 'प्रतिसंवत्सरान्तर्षे वक्ष्ये नृणां विधिं
 कटिखनम् परम् । दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥ वध्नीयात्क-
 नेम् ।
 टिस्रुत्रं च वासः संगृह्य नूतनम् । दूर्वाङ्कुरैरयाज्येन चरुणा वा पि-
 नाकिनम् । आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत् पितृदेवताः ॥

अथ चौलम् । प्रयोगपारिजाते पङ्कुरनिष्यः- 'जाताधिकाराजन्मादिवृत्तीये
 द्वे तु चौलकम् । आद्येन्द्रे कुर्वते केचित्पञ्चमेन्द्रे द्वितीयेके ॥ उपनीत्या
 चौलविधिः ।
 सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः ॥' बृहस्पतिः- 'वृत्तीयेन्द्रे शिशोर्ग-
 र्भाज्जन्मतो वा विशेषतः । पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोपि वा समम् ॥' तत्रैव
 नारदः- 'जन्मतस्तु वृत्तीयेन्द्रे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः । पञ्चमे सप्तमे वापि जन्मतो
 मध्यमं भवेत् ॥ अधर्मं गर्भतः स्यात्तु नवमैकादशेषि वा ॥' इति । परिजाते वृह-
 स्पतिः- 'उत्तरायणगे सूर्ये विशेषात्सौम्यगोलके । शुरुपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे
 शुभेत् ॥ अथभान्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे विधाकृते ।' तत्रैव वशिष्ठः- 'द्विधि-

पञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च । दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता ॥
 वृत्तिहीये—‘पथ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी । द्वादशी दर्शपूर्णं द्वे प्रतिपच्चैव
 निन्दिताः ॥’ वशिष्ठः—‘रेवरङ्गारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि । निन्दिता दिवसाः
 क्षौरे शेषाः कार्यकराः स्मृताः ॥’ ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः—‘पापग्रहाणां वारादौ
 विमाणां शुभदं रवौ । क्षत्रियाणां क्षमासूनौ विद्शुद्राणां शनौ शुभम् ॥ इस्ताम्बि-
 विष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभम् । सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥
 त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा । क्षौरे पण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश
 गर्हिताः ॥ निधने जन्मनक्षत्रे वैनाशे चन्द्रमेष्टमे । विपत्करे वधे क्षौरं मत्यरे च
 विवर्जयेत् ॥’ अत्र लग्नशुद्धिरन्ये च योगा ज्योतिर्विज्ञयो ज्ञेयाः । अन्ये च वि-
 शेषाः श्मश्रुकर्मनिर्णये वक्ष्यन्ते । एतच्च शिशोर्मातरि गर्भिण्यां न कार्यम् । तदाह
 ज्योतिर्निबन्धे मनदरत्रे च वृद्धगार्ग्यः—‘पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भ-
 वेत् । शस्त्रेण मृत्युमामोति तस्मात्क्षौरं विवर्जयेत् ॥’ अस्यापवादमाह तत्रैव ना-
 रदः—‘सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चाब्दात् प्रागथोर्ध्वं तु गर्भि-
 ण्यामपि कारयेत् ॥ यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणे यदि । सहोपनीत्या
 कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥’ बृहस्पतिः—‘गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न
 कारयेत् । व्रताभिपेक एवं स्यात्कालो वेदव्रतेष्वपि ॥’ अभिपेकः समावर्तनम् ।
 ‘गर्भिण्यामपि पञ्चमासपर्यन्तं न दोषः’ इत्युक्तं मुहूर्तदीपिकायां गर्भेण । ‘पञ्च-
 ममासादूर्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युः’ इति । मदनरत्रे बृहस्पतिः—‘पुत्रचूडाकृतौ
 माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते गुरुस्तत्र दम्पती शिशुरब्दतः ॥ गर्भे
 मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु । पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥’
 गर्गः—‘ज्वरस्थोत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो
 धर्मं समाचरेत् ॥’ लग्नमिति मङ्गलोपलक्षणम् । ज्योतिर्गर्गः—‘विवाहोत्सवयज्ञेषु
 माता यदि रजस्वला । तदा स मृत्युमामोति पञ्चमं दिवसं विना ॥’ वशिष्ठः—‘यस्य
 माङ्गलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला ।’ अर्थं तदेव । तत्रैव बृहस्पतिः—‘प्राप्त-
 भ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तपिता तदा ॥’
 पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । संकटे तु वाक्यसारे उक्तम् । ‘अलाभे मुमुहूर्तस्य
 रजोदोषे क्षुण्णस्थिते । श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥’ एतच्च मण्डनो-
 त्तरं न कार्यम् । ‘न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च सोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।’
 इति मदनरत्रे वशिष्ठोक्तेः । तत्रैव कात्यायनः—‘कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनात् त्व
 मुण्डनम् । प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥’ तथा वृद्धमनुः—‘एकमातृ-

स्कार्म दशमेऽन्वाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् ।' गौणकालमाह मनुः—'आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आ द्वाविंशत् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥' ज्योतिर्निबन्धे—'अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेर्हृथ्मन्दतः । अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥' गर्गः—'विभ्रं वसन्ते क्षितिर्पनिदाधे वैश्यं घनान्ते व्रतिर्न विदध्यात् । माघादिशुक्लान्तिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् ॥' हेमाद्रौ ज्योतिषे—'माघादिषु च मासेषु यौञ्जी पञ्चमुशस्यते ॥' कालादर्शे वृद्धगार्ग्यः—'माघादिमासपट्टके तु मेखलाबन्धनं मतम् । चूटाकरणमन्त्रं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥' मैत्रेयसूत्रेपि—'वसन्तो ग्रीष्मः शरत् इत्यृतवो वर्णानुपूर्व्येण माघादिपण्मासा वा सर्ववर्णानामेतदुदगयनमनयोर्विकल्पः' इति । अत्रेदं तत्त्वम्—नात्र वसन्तेनोत्तरायणस्य संकीचः । श्राद्धदर्शस्यापराह्वविधिनैवाधाने वसन्तादेः । कृत्तिकादिनेव सायंभातविधिना यावज्जीवविधेरिव युक्तः । आद्ययोः परस्परव्यभिचारान्नियमः । अन्त्ये निमित्ते साङ्गकर्माङ्केः कालापेक्षा । इह तूत्तरायणं विना वसन्तस्याभावात्त नियमः, न वा निमित्तत्वं । नचैकं वृणीत इतिवदवगुत्यानुवादः । तद्ब्रह्मव्यभेदापरिहारात् । उत्तरायणविधिवैयर्थ्याच्चनुकल्पोपमिति । माघ आदिर्येषां पञ्चानां एवं पट्ट । पारिजाते वृहस्पतिः—'सपचापकुलीरस्यो जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥' वृत्तशते—'न जन्मधिष्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीयदिने विदध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा घृताया अपि मङ्गलानि ॥' राजमार्तण्डः—'जातं दिनं दूषयते वशिष्ठो वृष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः । जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च श्रेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥ जन्ममासे तियाँ भे च विपरीतदले सति । कार्यमङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥ जन्ममासनिषेधेषि दिनानि दश वर्जयेत् । आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोपरे ॥' ग्रन्थान्तरे—'व्रते जन्मत्रिस्वारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सकृत् । शुभोत्तिकाले तुर्याष्टव्ययस्यो द्विगुणार्चनात् ॥ शुद्धिर्नैव शुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चित्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् ॥ जन्ममादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ । मौञ्जीवन्धः शुभः प्रोक्तश्चित्रे मीनगते रवौ ॥' नारदः—'वालस्य बलहीनोपि शान्त्या जीवो बलमदः । योक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते चोपनायनम् ॥' शान्तिश्चाग्रे वक्ष्यते । ज्योतिर्निबन्धे वृसिंहः—'तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी । पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥ धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा । शुक्लत्रयोदर्शो केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥' टोहरानन्दे वशिष्ठः—'नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिनम् । मेखलाबन्धने शस्तं

चौले वेदव्रतेष्वपि ॥ प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे न पूर्वा परसंयुता ॥' एतदतीतकाल-
 स्यार्तस्य बटोरुपनयनविषयम् । 'प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ।
 चन्द्रे बलयुते लग्नवर्षाणामपि लङ्घने ॥' इति व्यासोक्तेरित्याहुः । एवं सप्त-
 म्यपि । तस्या गलग्रहलोक्तेः । बृहस्पतिः—'शुक्रपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णथान्त्यत्रिकं
 विना ॥' तथा—'मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत् ॥' मदनरत्ने
 नारदः—'विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्का-
 रमर्हति ॥' अपराह्णस्त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव । वसन्ते गलग्रहो न
 दोषायेत्यर्थः । नारदः—'कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादि दिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं
 च अष्टावैते गलग्रहाः ॥' वशिष्ठः—'पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेपि च । अनध्याये
 चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ अनध्यायस्य पूर्वेषुस्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गं
 च विचारम्भं न कारयेत् ॥' राजमार्चण्डः—'आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सि-
 ध्यति । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥' ज्योतिर्निबन्धे—'अष्टकासु च सर्वासु
 युगमन्वन्तरादिषु । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि ॥' सोपपदास्तु स्मृत्यर्थ-
 सारे—'सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी भावे एताः
 सोपपदाः स्मृताः ॥' एवं प्रदोषदिनं वर्ज्यम् । प्रदोषस्वरूपमाह गोभिलः—'पट्टी च
 द्वादशी चैव अर्थरात्रेणनाडिका । प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तु न यामिका ॥' ज्यो-
 तिर्निबन्धे व्यासः—'या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे
 तृतीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥' अत्रापि कृष्णप्रतिपद्जज्ञेयम् ।
 यत्तु बृहद्गार्ग्यः—'अनध्याये प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् । सप्तमी माघशुक्ले तु
 तृतीया चाक्षया तथा । बुधत्रयेन्दुवाराश्च शस्तानि व्रतबन्धने ॥' इति तत्राय-
 थिचार्योपनयनविषयम् । 'स्वाध्यायवियुजो घन्नाः कृष्णप्रतिपदादयः । प्रायथि-
 त्तिनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः ॥' इति तेनैवोक्तेरिति निर्णयामृतकालादर्शौ ।
 यद्यप्यधोपेतपूर्वस्थेषु कला अनिरुक्तं परिदानं कालश्रेत्याश्रयायनेन पुनरुपनयने
 कालनियम उक्तः, तथापि निमित्तान्तरमेव सः । तदानीमकरणे तु पूर्वोक्तकालो
 ज्ञेयः । प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तम् । गर्गः—'ग्रहे रवीन्द्रोरवनि-
 प्रकम्पे केतूद्भ्रमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि
 वदन्ति केचित् ॥' संकटे तु चण्डेश्वरः—'दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ
 विदारणे च । केतौ तथील्लोकांशुकृष्णप्रपाते ष्यर्हं न कुर्याद्भ्रतमद्गलानि ॥' तत्रैव—
 'वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेपि

च ॥ ' हेमाद्रौ ज्योतिषे—' हस्तत्रये पुण्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादिति विष्णु-
 भेषु । शस्ते तिथौ चन्द्रवलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतचन्धमोक्षौ ॥ ' ज्योतिर्नि-
 वन्धे नारदः—' श्रेष्ठान्त्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च । विष्णुत्रयाश्विमित्रा-
 क्षयोनिभान्युपनायने ॥ ' बृहस्पतिः—' त्रिपूत्रेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
 त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोरुत्तमं धुपनायनम् ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे—' पूर्वाहस्तत्रये सर्पशु-
 तिमूलेषु बहुचाम् । यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुण्यमृदुधुवैः ॥ सामगानां हरीशार्क-
 वसुपुण्योत्तराश्विभैः । धनिष्ठादितिमैत्रार्केष्विन्दुपौष्णेष्वथर्वणाम् ॥ ' राजपार्त-
 षट्स्तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधयति । ' ताराचन्द्रानुक्त्रेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
 पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे नारदः—' सर्वेषां
 जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्राकौ मध्यमी ज्ञेयौ सामवाहुजयोः कुजः ॥
 शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपवलं तथा । शाखाधिपतिलयं च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥ '
 शाखाधिपाश्च व्रतसंग्रहे—' ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः । जीवसितौ
 विभाणां क्षत्रस्यारोणगू विशां चन्द्रः ॥ ' इति । पारिजाते बृहस्पतिः—' बहुचानां गुरोर्वीरे
 यजुर्वेदजुषां युधे । सामगानां घरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥ ' अत्र लग्नशुद्ध्यादि
 दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नोच्यते । लल्लः—' व्रतेऽह्नि पूर्वसंध्यायां चारिदो यदि
 गर्जति । तद्दिने स्वादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे—' नान्दी-
 श्राद्धं कृतं चेत्स्वादनध्यायस्त्वकालिकः । तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥'
 एतद्ब्रह्मचातिरिक्तानाम् । तेषां तद्दिने वेदारम्भाभावात् । अतस्तेषामुपनयनं न भ-
 वत्येव । ऐतरेयोपनिषदि—' मृगादिज्येष्ठान्तं वर्षर्तुः । तं विना वर्षादौ त्रिरात्रम-
 नध्यायः ' इति वेदभाष्ये उक्तम् । ' एतच्च प्रातस्तनिते सायं स्तनिते तु दिवैव चरं
 श्रययित्वा सायं संध्योत्तरं होमं कुर्यात् । ' न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदृषिते ।
 ब्रह्मौदनं पचेदशौ पकं चेन्न निवर्तते ॥ ब्रह्मौदनं पचेदशौ पकमन्नं न दुष्यति ॥ '
 इति संग्रहोक्तः ' इति प्रयोगरत्ने भट्टचरणाः ॥

अत्र शान्तिरप्युक्ता नृसिंहप्रसादे—' ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि ।
 तदा विप्रकरं ज्ञेयं चदोरध्ययनस्य तत् ॥ तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये
 शिवादिशान्ति । ब्राह्मणानुसारतः । प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तिपत्रौ भवेत् ॥
 भूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठेत् मन्नाविद्वज्ये । गायत्री चैव मन्त्रः स्यात् प्रायश्चित्तं तु
 सर्पिषा ॥ धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् । ब्राह्मणान् भोजयेत् पथा-
 चतौ ब्रह्मौदनं चरेत् ॥ '

उपनयने चाधिकारिणो माधवीये दृढमनुनोक्ताः—‘पिता पितामहो भ्राता
 शतयो गोत्रजाग्रजाः । उपनयनेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः ॥’
 उपनयने पि-
 प्रायश्चित्तकारिणः ।
 प्रयोगरत्ने—‘पितृवोपनयेत् पुत्रं तदभावे पितुः पिता । तदभावे पि-
 तुभ्राता तदभावे तु सोदरः ॥’ पितेति विप्रपरं, न क्षत्रियादेः । तेषां पुरोहित एव ।
 उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात् । तेषां चाध्यापनेऽनधिकारात् । अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठभ्रात्र-
 भावेऽधिकारः । ‘असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।’ इति याज्ञवल्क्यो-
 क्तेः । तेनेदमविभक्तपरम् । पूर्वं तु विभक्तपरम् । मातृ रजोदोषे तु मातृक्तम् ॥

अथ पण्डमूकादीनां विशेषः । प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो
 ब्राह्मणः स इति श्रुतिः । तस्माच्च पण्डवधिरकुञ्जवामनपङ्कपु ॥
 मण्डवधिरा-
 दीनां संस्काराः ।
 जडगद्गदरोगार्तशुष्काद्भ्रुकलाङ्गिषु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे
 निरिन्द्रिये ॥ धस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्का-
 र्याविति केचित् प्रचक्षते ॥ कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चेतयोः । तदपत्यं
 च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥ संस्कारमन्तहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु । उप-
 नेयांश्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ॥ आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा
 जपेत् । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विभेण कारयेत् ॥ एवमेव द्विजैर्जाती संस्कार्यौ
 कुण्डगोळकौ ॥’ इति । स्पृत्यर्थसारेष्वेवम् । कुण्डगोळकयोः संस्कार्यत्वं श्राद्धे
 निषेधश्च क्षेत्रजपुत्रविषयः । अन्यस्य ‘दिव्वास्त्रेप विधिः स्मृतः’ इति वचनात्
 अब्राह्मण्येनोपनयनाद्यश्राद्धेरित्यपराकः । उपनयनं च कुमारं भोजयित्वा कार्यम् ।
 ‘प्रागेवैनं तदहर्भोजयन्ति’ इति मदनपारिजाते गोभिलोक्तेः । गायत्र्युपदेशश्चोत्त-
 रतोम्रेः कार्यः । ‘उत्तरेणाग्निमुपविशतः । प्राङ्मुख आचार्यः । मत्वद्भुत्त इतरोऽ-
 षीहि भोः’ इति सांख्यायनसूत्रोक्तेः । यद्यपि कात्यायनेन—‘अथास्मै सावित्री-
 मन्वाहोत्तरतोम्रेः मत्वद्भुत्ताय’ इत्युक्त्वा—‘दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके’ इति
 विकल्प उक्तः, तथापि कात्यायानमेव सः । बह्वृचानां तूत्तर एव वेदेष्वयात् । भिक्षार्या
 विशेषमाह कात्यायनः—‘मातरमेवाग्रे भिक्षेत’ । पराशरमाधवीये—‘मातरं वा स्वसारं
 वा मातृर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥’

अथ संस्कारलोपे शौनकः—‘आरभ्याधानमा चोलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
 संस्कारलोपे
 प्रायश्चित्तम् ।
 व्याहृत्याग्निं तु संस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥ एतेष्वेकैकलोपे तु
 पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडायामर्षकृच्छ्रं स्यादापदि स्वेवमीरितम् ॥
 अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् ॥’ पारिजाते कात्यायनः—‘ल्लोपे कर्मणि
 सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद्भुक्तं कर्म समाचरेत् ॥’ स्पृत्यर्थ-

सारे चैवम् । कारिकायां तु—‘ प्रायश्चित्ते कृतेऽतीते लुप्तं कर्म कृताकृतम् । ’ इत्युक्तम् । ‘ प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥ ’ इति । त्रिकाण्डमण्डने तु—‘ कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च । कालातीतानि कृत्वा विदध्यादुत्तराणि तु ॥ ’ तत्र सर्वेषां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । देशकालकर्त्रेणैव । ‘ गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृद् । सकृद्देव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ ’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एतद्ब्रह्मनामपत्यानां युगपत्संस्कारकरणविषयमिति बोधदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करण इत्यन्ये । तत्रापि चौलस्योपनीत्या सहेति पक्षे उपनीतिदिन एवानुष्ठानं न पूर्वदिने । सहस्रस्य दिवसैक्ये सन्निकृष्टतरत्वात् । वृद्धाचारोऽप्येवम् ॥

उपनीतिदिने मध्याह्नसंध्यामाह पारिजाते जैमिनिः—‘ यावद् ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकं च न । ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥ ’ इति । ब्रह्म गायत्री । यत्तु वचनम्—‘ उपायने तु कर्तव्यं सायंसंध्ये

उपनयनदिने
गायत्र्युपदेशो
र संध्या ।

उपासनम् । आरभेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥ ’ इति । तन्त्राखान्तरविषयमिति पारिजातः । विकल्प इति युक्तं पश्यामः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः । ‘ त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति ’ इत्यापस्तम्बोक्तेः । वीधायनसूत्रे तु सदा धारणमप्युक्तम्—‘ उपनयनादिरग्निष्टोमौपासनमित्याचक्षते । पाणिप्रहणादित्येके नित्योपाचार्योऽनुगतो निर्मन्थ्यः ’ इति । इदं जातारणपक्षे । अन्यथा मन्थनासंभवात् ॥

ब्रह्मयज्ञे विशेषमाह तत्रैव जैमिनिः—‘ अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थाने तु सावित्री शृण्वते तत्समासतः ॥ ’ इति । येषां तद्दिन एव वेदारम्भस्तेषां नेदमिति दिक् ॥

अथ ब्रह्मचारिधर्माः । याज्ञवल्क्यः—‘ मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लौघाणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ’ मनुः—‘ अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् । ’ वर्जयेदिति प्रकृतम् । पारिजाते कौर्मि—‘ नादर्शं चैव वीक्षते नाचरेदन्तधावनम् । शुक्लच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कापतः ॥ ’ एतन्निषिद्धमध्यादिविषयम् । अन्यस्य शुक्लच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः । ‘ स चेद्याधीयीत कामं शूरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राप्तीयात् । ’ इति वशिष्टोक्तेः । ज्येष्ठभ्रातुरित्यपि ज्ञेयम् । ‘ पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम् ’ इत्यापस्तम्बोक्तेः । शुरुषुत्रे तु स्मृत्यन्तरे उक्तम्—‘ शुरुवद्गुरुषुत्रः स्यादन्धोच्छिष्टभोजनात् ॥ ’ प्रचेताः—‘ ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विषवा च विवर्जयेत् ॥ ’ यमः—‘ भेखलामजिनं दण्डमुपवीतं

ब्रह्मचारिण
कर्तव्यकर्तव्य
निः ।

च नित्यशः । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्या-
मधःशय्यां गुरोर्हितम् ॥ ' कुर्यादिति शेषः ॥

मेखलामाहाश्वलायनः—' तेषां मेखला मौञ्जी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्यावी
वैश्यस्य ' इति । आचार्यः—' त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समाहृता । तद्ग-
न्ययत्नयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥ ' मनुः—' मौञ्जी त्रिवृत्समा
श्रद्धा कार्या विमस्य मेखला । त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभि-
रेव वा ॥ मौञ्ज्यभावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥ ' अत्र प्रवरसंख्यानियम
इति वृद्धाः ।

अथ दण्डाः । मनुः—' ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैप्पलो-
दुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ' एषामभावे गौतमः—' यज्ञियो
वा सर्वेषां सूर्धललाटनासाममाणः ' इति ॥

अजिनमाहाश्वलायनः—' अहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौ-
रवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ' इति । यद्यप्यैणेयशब्देन मृगीचर्मैवोच्यते
' एण्या ढब् ' इति पाणिनिस्मृतेः, ' ऐणेयमेण्याश्चर्मोद्यमेणस्यैणमु-
भे त्रिषु । ' इति अमरकोशाच्च । तथापि ' कृष्णरुखस्तान्यजिनानि ' इति शङ्कोक्तेः,
' सर्वेषां वा रौरवम् ' इति यमोक्तेश्च मृगचर्मणा सह विकल्पो ज्ञेयः । यत्नाजिन-
योस्तु विकल्पः । ' कार्पासं वा विकृतम् ' इति गौतमोक्तेः ॥

अथ यज्ञोपवीतम् । मनुः—' कार्पासगुपवीतं स्याद्विमस्योर्ध्वघृतं त्रिवृत् ॥ ' पारि-
जाते देवलः—' कार्पासक्षौमगोवालक्षणवल्बवृणादिकम् । यथासंभवतो
धार्पगुपवीतं द्विजातिभिः ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आ-
वर्त्य पण्णवत्या तत्रिगुणं कृत्य यत्रतः ॥ अञ्जिलङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्वघृतं त्रिवृत् ।
अप्रदक्षिणमाहृत्य सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ततः प्रदक्षिणावर्त्त समं स्यान्नवसूत्रकम् ।
त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्धा ब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्ममेत् ॥ ' तन्नवतन्तु कार्यम् । ' सावित्र्या त्रिगुणं
कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् । ' इति तेनैवोक्तेः । छन्दोगपरिशिष्टे—' त्रिवृदूर्ध्वघृतं कार्यं
तन्तुत्रयमधोघृतम् । त्रिवृत् चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ ' ऊर्ध्वघृतं दक्षिणं
करसूर्ध्वं कृत्वा वलितम् । भृगुः—' वामावर्त्तवलितं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं त्रि-
गुणं कार्यम् । ' स एकस्तन्तुरेवं त्रितन्तुकमित्यर्थः । कात्यायनः—' पृष्ठदेशे च नाभ्यां
च घृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्धार्यगुपवीतं स्यान्नातिकम्बं नचोच्छ्रितम् ॥ ' वशिष्ठः—
' नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमथो नाभेस्तपःक्षयः । तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ '
पारिजाते देवलः—' उपवीतं षटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति

शास्त्रस्य निश्चयः ॥' स एव—'वहूनि वाऽऽयुष्कामस्य' । तत्र मन्त्रमाह स एव—'य-
ज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वापि धारयेत् ॥' हेमाद्रौ—'यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते
स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥' देवलः—'सावित्र्या
दशकृत्वाऽऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विच्छिन्नं चाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृ-
जेत् ॥' मनुः—'मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अष्टु प्रास्य विनष्टानि
शृङ्गीतान्यानि मन्त्रतः ॥'

अथैतल्लोपे प्रायश्चित्तम् । मनुः—'अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् । अ-
नातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥' अमत्या आपदि त्यागे तु
यज्ञोपवीतलो-
पे प्रायश्चित्तम् । याज्ञवल्क्यः—'भैक्ष्याधिकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः । कामाव-
कीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्यनेन तु ।'
मन्त्रास्तु मिताक्षरायां ज्ञेयाः । सकृदलोपे तु ऋग्विधाने—'मानस्तोके जपेन्मन्त्रं श-
तसंख्यं शिवाढ्ये । अधिकार्यं विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिणः ॥' स्मृत्यर्थसारे
तु संध्याधिकार्यलोपे स्नात्वाऽष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेऽष्टशतम् । अभ्यासे द्विष्ट-
णम् । पुनः संस्कारश्चेत्युक्तम् ॥

अपरात्के संवर्तः—'यः संध्यां चैव नोपास्ते अधिकार्यं यथाविधि । गायत्र्यष्टस-
हस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥' अधिकार्यं संध्याद्वये कार्यम् । 'अधिकार्यं ततः
कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । सायमेव वा । 'सायमेव वा-
ग्निमिन्धीवेत्येके' इति लौगाक्षिणोक्तेः । पारिजाते वृद्धशातातपः—'ब्रह्मचारी तु
योऽश्रीयान्मधु मांसं तथैव च । प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥' ऋग्वि-
धाने—'तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवाढ्ये । ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनं चेत्
पूर्णमेति तत् ॥' स्त्रीसङ्गे तु मनुः—'अवकीर्णां तु कामेन गर्दभेन चतुष्पथे । स्था-
लीपाकविधानेन यजेद्दे निर्ऋतिं निशि ॥' विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः । उपवी-
तनाशे तु हारीतः—'मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयात् ।' त-
त्रैव मरीचिः—'ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्गे विष्णून्ने कुरुतेऽथ वा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणा-
यामेन शुद्ध्यति ॥' मनुः—'भोशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । आपु-
ष्पान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने । आकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वा-
क्षरः प्लुतः ॥' शर्मन्निति नकारात् पूर्वं इत्यर्थः । अभिवादाने मत्प्रतिवादानादौ वि-
शेषः स्मृत्यर्थसारे पारिजातादौ ज्ञेयः । यमः—'ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायाम-
भिवादायेत् । विना शिष्यं च पुत्रं च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥'

अथ पुनरुपनयनम् । पारिजाते शातातपः—'लथुनं शृङ्गनं जग्ध्वा पलाण्डं च

लघुनारिणि
विदमक्षणे पुन-
रुपनयनम् ।

तथा शुनम् । उष्ट्रमानुपकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ॥ उपायनं पुनः

कुर्यात्सकृच्छ्रं चरेन्सुहुः ॥' इति । हेमाद्रौ वृद्धमनुः—'जीवन्यदि

समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च । उष्टृत्य स्नापयित्वास्य जातक-

र्मादि कारयेत् ॥' तत्रैव पात्रे—'प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनःसंस्कारमर्हति ।' चन्द्रि-

कायां बौधायनः—'सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवद्गकलिङ्गांश्च

गता संस्कारमर्हति ॥' हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वृद्धगौतमः—'खरसुष्टं च महिपम-

नडाहमजं तथा । वस्तमारुह्य मुखजः क्रोशे चान्द्रं विनिर्दिशेत् ॥' मार्कण्डेयः—

'खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति । तप्तकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोध-

नम् ॥ पुनर्जन्म प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥' मदनरत्ने मिताक्षरायां च स्नानमा-

त्रमुक्तम् । मनुः—'अज्ञानात्प्राश्य विष्णुत्रं सुरासंस्त्रमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो

वर्णा द्विजातयः ॥' मिताक्षरायां पराशरः—'यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रत्रज्यात्तो वि-

निर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेचिकीर्षति ॥ संचरेत्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि

चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥' बौधायनसू-

त्रम्—'अयोपनीतस्य व्रतानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां

न स्त्रिया सह भुञ्जीत मधुमांसश्चाद्धसूतकान्मानि दशासंधिनीक्षीरं छत्राकनिर्यासौ

विलापनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनःसंस्कारः ।' प्रतिपिद्धदेशगमनमित्येके ।

अथाप्युदाहरन्ति—'सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् । एतानि ब्राह्मणो

गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥' 'अथ पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनप्रभृत्य-

मिसुखात् कृत्वा पालार्शीं समिधमाज्येनाऽङ्कताभ्याधाय वाचयति—'पुनस्ता-

दित्या रुद्रा वसवः कामाः स्वाहा' इति । अथात्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्म आ-

त्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदादिति द्वाभ्याम् । अथ पक्वाञ्जुहोति—'सप्त ते अग्ने

समिधः सप्त जिह्वाः सप्त घृतेन स्वाहा' इति । अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'यिन देवाः

पवित्रेण' इति तिसृभिः अनुञ्जन्दसं खिष्टकृत्प्रभृति सिद्धमा घेनुवरदानात् । अथा-

परमा परिधानात् कृत्वा पालार्शीं समिधमाधायाथाव्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोत्यथ व्याहृती-

र्जुहोति । अथापरो ब्राह्मणवचनादेव सावित्र्या शतकृत्वा घृतमभिमन्त्र्य प्राश्य

कृतप्रायश्चित्तो भवति । गुरोर्वाप्युच्छिष्टं भुञ्जीत ।' अथाप्युदाहरन्ति—'वपनं दक्षि-

णादानं मेखला दण्डमजिनभैक्ष्यचर्याव्रतानि च निवर्तन्ते पुनःसंस्कारकर्मणि ।'

इति । आश्वलायनगृह्येपि—'अयोपेतपूर्वस्य' इत्यादिना पुनःसंस्कार उक्तः । तथा

पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरुपनयनमित्यपराकार्कादयः । त्रि-

स्थलीसेतौ—'कर्मनाशाजल्पस्पर्शात्करतोयाचिच्छनात् । गण्डकीवाहुतरणात् पुनः-

संस्कारमर्हति ॥' गौडास्तु- ' करतोयाजलस्पर्शात्कर्मनाशाविलङ्घनात् ।' इति पठन्ति । तत्र । दानधर्मेषु करतोयास्तान्ने प्राशस्त्योक्तेः । ' करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठेति विश्रुते । आह्लावयसि पौराणां पापं हरकरोद्भवे ॥' इति स्मृतिदर्पणचन्द्रिकालिखितस्तानमन्त्राच्च । पराशरः- ' अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥' हरदत्तस्तु- ' य एकं वेदमधीत्यान्यं वेदमध्येतुमिच्छति तस्य पुनरुपनयनम् । तेन प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यम् ' इत्याह । अन्ये नैतन्मन्यन्ते । ' सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते ।' इत्यापस्तम्बोक्तेः । तद्विधिः कारिकायाम्- ' वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये स्वधीयते । उपनीतिरियं तेषामलंकरणवर्जिता ॥ यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् । कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥ मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह । अनुभवचनीयश्च तदभावे द्वयं न हि ॥ परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् । पूर्वस्या चाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्दृणीमहे ॥' इति । यच्च हारीतः- ' द्विविधाः क्षियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमप्रीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्ष्यचर्या' इति । ' सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाहः कार्यः' इति । तद्युगान्तरविषयम् । ' पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥' इति यमोक्तेः ॥

अथानध्यायाः । पारिजाते बृहस्पतिः- ' प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोऽनध्यायपरि-
गणनम् ।
र्दयोः । श्रोऽनध्यायेऽद्यशर्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥' नारदः- ' अयने विषुवे चैव शयने घोषने हरेः । अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥' निर्णयामृते- ' चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु । अनध्यायस्तु कर्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥' गर्गः- ' शुचावूर्जतपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' स्मृत्यर्थसारेपि- ' आपादीकार्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयासु च' इति । मनुः- ' उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्तन्तासु च रात्रिषु ॥' इति । उत्सर्गे तु- ' मनुक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां त्र्यहस्य विकल्पः' इति विज्ञानेश्वरः । अष्टकाशब्देन सप्तम्यादि त्रयं ज्ञेयम् । ' तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमन्यामेकः' इति गौतमोक्तः । ' ऋत्तन्तास्त्विति सौरऋत्तन्तासु चान्द्रान्तस्य पर्वत्वेनैव निषेधसिद्धेः' इति सर्वज्ञनारायणः । एते नित्याः । नैमित्तिकानप्याह याज्ञवल्क्यः- ' त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्यागुल्बन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा ॥ संन्यागर्जितनिर्थातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा शा-

द्विकं प्रतिगृह्य च ॥ पशुमण्डकनकुलम्बाहिमार्जारमूषकैः । कृतेन्तरे त्वहोरात्रं शक्र-
पाते तयोच्छ्रये ॥ 'ग्रहणे धुनिशोक्तावपि ग्रस्तास्ते ग्रहमित्युक्तं प्राक् । स्मृत्यर्थ-
सारे तु- 'रात्रौ तु ग्रहे तिस्रो रात्रीः दिवा च त्र्यहम् ।' इत्युक्तम् । ऋतुः सौरः ।
शुक्त्वेत्युत्सवविषयम् । 'ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे' इति गौतमोक्तेः । श्राद्धिकमहैको-
दिष्टभिन्नम् । तत्र तु ग्रहमिति मनुः । स्मृत्यर्थसारे चैवम् । यत्तु- 'पश्चाद्यन्तराये
ग्रहमपवासां विप्रवासश्च' इति गौतमोक्तं तत् प्रथमाध्ययने । याज्ञवल्क्यः- 'श्व-
क्रोष्टृगर्दभोल्लकसामवाणार्तनिःसने । अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ दे-
शेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंग्रहे । शुक्त्वाद्र्पाणिरभोन्तरर्धरात्रे त्रिमास्ते ॥
पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोप्राणहस्त्यश्वनौष्टक्षगिरिरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्
विदुः ॥' वाणो वंशः । शततन्तुर्वणिषि हरदत्तः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्त-
नितं गर्जः । वर्षातोऽन्यत्र गर्जदृष्टिविद्युतां यौगपथे आकालिकः । वर्षासु तात्का-
लिक इति नारायणः । संध्यागर्जे तु हारीतः- 'सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः । मातः-
संध्यास्तनितेऽहोरात्रं रात्रौ विद्युत्परराध्यवधिः । 'विद्युति नक्तं चापररात्रात्'
इति गौतमोक्तेः । 'तृतीयदिनांशोत्तरं तु विद्युति सर्वरात्रम्' इत्याह स एव । त्रि-
भागादिप्रवृत्तौ सर्वमिति अर्धरात्रे मध्ययामद्वयमिति विद्वानेश्वरः । मध्यदण्डचतु-
ष्टय इति निर्णयामृते । मनुः- 'न विवादे न कलहे न सेनायां न सद्गरे । न शु-
क्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥ रुधिरं च सुते गात्राञ्छ्लेण च परिक्षते ॥'
कौर्मि- 'श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च । कदाचिदपि नाध्येयं कोवि-
दारकपित्तयोः ॥' मनुः- 'क्षयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चेवावसक्थिकाम् । नाधी-
यीतामिपं जग्ध्वा मृतकान्नाद्यमेव च ॥' प्रौढपादः पादोपरि पाददाता । आस-
नारूढपादो वेति हरदत्तः । सोपपादास्वपि प्रायुक्तम् । स्मृत्यर्थसारे- 'श्रवणद्वाद-
शीमहाभरण्योः प्रेतद्वितीयायां रथसप्तम्यामाकाशे शवदर्शने चाहोरात्रम् । अस-
पिण्डे सुरौ मृते त्रिरात्रम् । आचार्ये उपाध्याये च पक्षिणी । आचार्यभार्यापुत्र-
शिष्येष्वहोरात्रम् । अग्र्युत्पाते गोविप्रमृतौ त्रिरात्रम् । अयने विषुवे च पक्षिणी ।
अकालवृष्टौ च । आरण्यमार्जारसर्पनकुलपञ्चनखादेरन्तरागमने त्रिरात्रम् । आर-
ण्यश्वसृगालादिवानररजकादौ द्वादशरात्रम् । खरवराहोपचाण्डालसूतिकोदकया-
शवादौ मासम् । गोगवयाजानास्तिकादौ त्रिमासम् । शशमेपश्वपाकादौ पण्मा-
सम् । गजगण्डसारसिंहव्याघ्रमहापापिकृतघ्नादावन्दमनध्यायः । शोभनदिने चान-
ध्यायः । विवाहप्रतिष्ठीचापनादिप्रासमाप्तेः सगोत्राणामनध्यायः । 'उदयेऽस्त-

मये चापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् । तद्दिनं तदहोरात्रं चानध्यायविदो विदुः ॥ ' के-
चिदाहुः—' क्वचिदेशे यावच्चदिननाडिकास्तावदेव त्वनध्यायस्तत्तन्मिश्रे दिना-
न्तरे । ' प्रदोषं त्वाह प्रजापतिः—' पृष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रेननाडिका । प्र-
दोषे न तृतीयीत तृतीया नवनाडिका ॥ ' निर्णयामृते गर्गः—' रात्रौ यामत्रयाद्-
र्वाक् सप्तमी वा त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥ रात्रौ
नवसु नाटीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥'
कौर्मै—' अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि
वर्जयेत् ॥ ' शौनकः—' नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारयणेपि च । नानध्या-
योस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः ॥ ' इत्यनध्यायाः ॥

अथ महानाड्यादिव्रतम् । श्रीधरः—' तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्ष-
णम् । चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥ ' एषां लोपे शौ-
नकः—' व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् । अकृत्वाभ्य-
स्यते येन स पापी विधिघातकः ॥ प्रत्येकं कृच्छ्रमैकं चरित्वाज्याहुतीः शतम् ।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्वाह शौनकः ॥ ' स्मृत्यर्थसारे तु—' त्रीन् पद्
द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं चरेत् ' इत्युक्तम् ॥

अथ समावर्तनम् । सुरेश्वरः—' भौमभानुजयोर्वरे नक्षत्रे च व्रतोदिते । ता-
राचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रिया ॥ ' बौधायनसूत्रे तु—' रोहि-
ण्यां तिष्ये उत्तरयोः फाल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैन्द्रे विशाखायां वा
स्नायात् ' इत्युक्तम् । वशिष्ठः—' स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेच्छुभम् ।
पूर्वाह्ने तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥ ' ' सर्वं ऋतवो विवाहस्य ' इति सू-
त्रात् यदा दक्षिणायने विवाहस्तदा समावर्तनमपि तत्रैव । अन्यथोदगयने समाव-
र्तने ' अनाश्रमी न तिष्ठेत् ' इति विरोधः स्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये । एतच्च ब्रह्म-
चारिव्रतलोपमायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । तदाह बौधायनः—' शौचसंध्यादर्भभिक्षा-
शिकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादण्डाजिनधारणे दिवास्वापच्छत्रपादुकास्त्रगिवा-
रणाङ्गोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनधूतवृत्त्यभीतवाद्याद्यभिरतौ ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत् । म-
हाव्याहृतिहोमं पाहित्रयोदशहोमं च कुर्यात् । ' समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमा-
शौचं कार्यम् । ' आदिपृष्ठी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तुदकं दत्त्वा
त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ' इति मन्त्रैः । आदिपृष्ठी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । ब्रह्मचर्ये
यदि कश्चिन्न मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति सिध्यति । जन्ते
तु सत्यपि न त्रिरात्रम् । तत्रातिक्रान्ताशौचाभावादुदकं दत्त्वेति वचनाच्चेति दिक् ।

तत्रापि विकल्पः । ' पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति काँश्चित् । आशौचं कर्म-
णोऽन्ते स्याद्वयहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥ ' इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥

स्नातकप्रतान्याह व्यासः—' यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रं चो-
ष्णीपममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥ रौकमे च कुण्डले वेदः कृतकेश-
खानकनियमाः ।
नखः शुचिः ॥ ' वेदो दर्भवदुः । मनुः—' उपानहौ च वासश्च धृत-
मन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ' अन्यान्यपि बह्वृचग्रहस्मृ-
त्यादिभ्यो ज्ञेयानि ॥

अथ छुरिकाबन्धः । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—' छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां
प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥ जीवे शुके च
मृपुत्रे चन्द्रतारावलाञ्जिते । मौञ्जीबन्धर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥ '
संग्रहे—' शूद्राणां राजपुत्राणां मौञ्ज्यभावेऽस्त्रबन्धनम् । मौञ्जीबन्धो-
क्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना ॥ '

अथ विवाहः । याज्ञवल्क्यः—' अविपुत्रब्रह्मचर्यां लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अन-
न्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमस-
मानार्पणोत्रजाम् ॥ ' लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि
काशीखण्डादौ प्रसिद्धानि । आन्तराण्याभ्यलायनोक्तानि ' अष्टौ पिण्डान्कृत्वा '
इत्यादीनि ॥

मनुः—' असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां
दारकर्मणि मैथुने ॥ ' दक्षिणमातुर्यहीता अपि सपिण्डा सगोत्रा । तत्कुलनिवृत्तये
चकारान्मातुरसगोत्रा दत्तस्य पितुर्जनककुले पितुरसगोत्रापि सपिण्ड-
त्वात्त्रिपिण्डेत्यन्यश्चकारः । असपिण्डां सापिण्ड्यरहिताम् । तच्चैकशरी-
रावयवान्वयेन भवति । एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु सा-
क्षात्परम्परया वा शृङ्गशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भ्रा-
तृपत्नीनां च परस्परं नैतत्संभवति । तथापि आधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोस्त्येव ।
' अस्थिभिः अस्थीनि ' इति मन्त्रलिङ्गात् । एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्र-
द्वारा तास्वाहिता इति मदनरत्ने पारिजातविज्ञानेश्वरादयः । बाह्यस्पतिशुद्धिविवेक-

१—तानि च सकलानि यथा—' अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते शक्यं प्रतिष्ठितम् । य-
दियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपचतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डाननिमग्न्यं कुमारीं द्यादेवामेकं
गृह्णन्ति । क्षेत्राचेदुभयतः सत्याद्भृश्यादक्षवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विवाद्योऽष्टावशुपती वेदिपुरीषाद्भृ-
वर्षस्त्रियविदाधिनो ह्यदारसर्वसपत्ना देतनारुक्ततवी चतुष्पाद्भिर्प्रजाजिनीरिणादधन्या स्मरानात् पतिप्री । '
इति ।

शूलपाण्यादिगौडमैथिलादयोप्येवम् । श्रुतावपि—‘एतत् पादकौशिकं शरीरम् । त्रीणि पितृवस्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्रायुमज्जानः पितृतस्तद्भ्रमांसरुधिराणि मातृतः’ इति, ‘प्रजामनु प्रजायसे’ इति च । चन्द्रिकाचारार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यम् । ‘लेपभाजश्वतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥’ इति मात्स्योक्तेः । न च पितृव्यादिप्वेतन्नास्तीति वाच्यम् । तत्कर्तृकश्राद्धे दैवतैक्येन तत्सच्चात् । दैवदत्तकर्तृकश्राद्धे हि ये देवताभूतास्तेषां मध्ये यः कश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेऽनुभवति तेषां सापिण्ड्यम् । ‘सद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृकश्राद्धे सहाधिकारिलेन तदन्वयात् । ‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च भूतके ।’ इति स्मृतेश्च । श्रुतीनां च वैराग्यार्थत्वात्तस्य सापिण्ड्यनिमित्तत्वे मानाभावात् । न च मातुलादिप्वेतन्नास्तीति वाच्यम् । मातामहर्षद्वैवतैक्यात् । ननु गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात्सापिण्डत्वं स्यात् । किं बहुना । ‘सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिच्यतः ।’ इति मार्कण्डेयपुराणाद्वाज्ञोपि श्राद्धकर्तृत्वात्सापिण्ड्यप्रसङ्गः । सत्यम् । ‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’ इति याज्ञवल्क्यवचनेन मातापितृसंबन्ध एव तत्सच्चात् । ऊर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तत इति शेषः । ननु पञ्चमत्वाद्यत्र नियम्यते, न मातृतः इत्यादि, वाक्यभेदात् । मैवम् । मातृकुले पञ्चमत्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च यौषणे तुल्यत्वात् । पौरुषेयत्वाददोष इति चेत् तुल्यमन्यत्रापि । अन्यकर्तृके राज्ञस्तत्पितृणां वा देवतात्वाभावाच्च । किंच अवयवान्वयपक्षे यथा योगरूढ्या परिहारस्तथेहापि । तेन मातृकुले पितृकुले चैकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यमित्याहुः । तेनैकस्य पित्रादयः पद् पुत्रादयश्च पद् सापिण्डा भवन्ति । अत्र केचिदुभयतः सापिण्ड्यनिष्ठत्वावेवोद्वाहो नान्यथा इत्याहुः । शुद्धचिन्तामणिषाचस्पतिहरिदत्तादयस्तु सगोत्रत्वत्सापिण्ड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन संयोगवद्भयनिरूप्यत्वात् । एकतो निष्ठत्वादन्यतो निष्ठत्तेरावश्यकत्वान्मूलपुरुषमारभ्याष्टमो धरो भूलपुरुषमारभ्य द्वितीयातृतीयादिकां कन्यासुद्वेदित्याहुः । शिष्टास्तु न वधुवरयोः स्वतः सापिण्ड्यं, किंतु कृतस्वसंततित्वात्सापिण्ड्येनैव । अतोष्टमवरं प्रति कन्याया असापिण्ड्येपि कन्यायाः कृतस्थेन सापिण्ड्यात्संततित्यलाद्वरस्तां प्रति सापिण्ड एवेत्यविवाहः । सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः । इदमेव च युक्तम् । आशौचिन्पेवं सापिण्ड्यं ज्ञेयम् । यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि सापिण्ड्यं मण्डकमुत्तित्वपुनरनुवर्तते । यथा कृतस्यात्पञ्चम्योः कन्ययोः पुत्रौ तत्र निष्ठतिः । तदपत्ययोस्तनुवृत्तिस्तत्रापि न सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोर्दोषः । संबन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः । अत्र कृतस्वमारभ्य गणना कार्या । तदुक्तम्—‘वप्या वरस्य वा तातः कृतस्याद्यदि सप्तमः ।’

पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥' इति । कूटस्थो मूलपुरुषः । विश्व-
रूपनिबन्धे—' एवमुक्तप्रकारेण पितृवन्धुषु सप्तमात् । ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मा-
तृवन्धुतः ॥ संतानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च । तमादाय गणेद्धीमान् वरं यावच्च
कन्यकाम् ॥' स्मृतितत्त्वे नारदः—' आ सप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अ-
विवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥' अत्र बन्धुभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात् पितुः
पितृष्वसृपुत्रात्सप्तमीं, मातुः पितृष्वसृपुत्राच्च पञ्चमीमपि त्यजेत् । एवमन्यबन्धुषु
ज्ञेयम् । तत्रापि त्रिगोत्राल्ययेऽर्वागपि विवाहं कुर्यात् । वक्ष्यमाणवचनात् । त्रिगोत्र-
गणना च मातामहगोत्रापेक्षया । ननु स्वापेक्षया । अन्यथा पितुः पितामहद्विदुर्दौहित्री-
पुत्री परिणया स्यात् । बन्धा मातामहगोत्रापेक्षया तु त्रिगोत्रान्तर्गतान् विवाहप्रसङ्ग इति
संबन्धतत्त्वादयो गौडग्रन्थाः । संबन्धविवेके शूलपाणिरप्याह पञ्चमात्सप्तमाच्चार्वागपि
त्रिगोत्रान्तरिता विवाहा । 'असंबद्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा । सा वि-
वाहा द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥' इति बृहन्मनूक्तेः । 'सन्निकर्षेपि क-
र्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि ॥' इति देवलोक्तेश्चेति । एतच्च दाक्षिणात्या न म-
न्यन्ते । यत्तु वशिष्ठः—'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ।' इति । यच्च
विष्णुपुराणम्—'पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थ उद्गृहेत्कन्यां न्या-
य्येन विधिना वृष ॥' इति, तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्येति व्याख्येयम् । 'पञ्चमे सप्तमे चैव
येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शुद्रतां गताः ॥' इत्यथ-
राके मरीचिवचनात् । हारलतायां शङ्खलिखितौ—'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः
साम्प्रपौरुपी । पिण्डद्वयोदकदानं च आशौचं च तदानुगम् ॥' गोत्रं संतानम् । आ-
शौचं तानभिव्याप्य गच्छतीत्यर्थः । शुद्धिविवेके शुद्धिचिन्तामणौ च ब्राह्मे—'सर्वे-
पामेव वर्णानां विधेया साम्प्रपौरुपी । सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशाच्च विस्मृतौ नामगोत्रतः । समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि न-
श्यति ॥' सप्तोर्ध्वं त्रयः सोदकाः । ततो गोत्रजाः । तत्रैव ब्राह्मे—'अविभक्तध-
नास्त्वैते सपिण्डाः परिकीर्तिताः ॥' तेन विभक्तधनाभावे विभक्तः सपिण्डो धन-
हारी नान्यथा इत्यर्थः । तेन विवाहे आशौचे धनग्रहणे च त्रिधा सापिण्ड्यम् ।
यत्तु—'पञ्चमीं मातृतः परिहरेत्सप्तमीं पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा' इति पै-
ठीनसिस्मृतौ त्रीनित्यनुकल्प इति माधवोक्तेः, 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृत-
स्तथा । दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥ उद्गृहेत्सप्तमादूर्ध्वं तद-
भावे तु सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पृष्ठीं
पञ्चमीं च तथैव च । एवमुद्गृहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥ तृतीयां वा च-
तुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ यस्तु दे-

शान्तरूपेण कुळमार्गेण चोद्गहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाचैतत्प्रदृश्यते ॥ ' इति चतुर्विंशतिमतात्, ' चतुर्य्यामुद्गहेत्कन्यां चतुर्यः पञ्चमोपि वा । पराशरमते पष्टी पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥ ' इति पराशरोक्तेश्चानुकल्पत्वेनापदि पञ्चम्यादिरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते । अत्र हि तदभावे इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम् । तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तमरीचिवचोविरोधात् । वस्तुनि विकल्पासंभवात् । ' पञ्चमात्सप्तमादीमान् यः कन्यामुद्गहेद्विजः । गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्गहन् ॥ ' इति विष्णुक्तेः । पराशरस्य मूलाभावाच्च । तस्मान्मदनपारिजाताद्युक्तदिशा दत्तकसापन्नसंबन्धाद्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिसपिण्डविषये वा पूर्वोक्तानि नेयानि । न त्वनुकल्प इति भ्रमितव्यम् । यत्तु स्मृतिचन्द्रिकामाधत्वादय आहुः—' तृतीये संगच्छावहै, चतुर्थे संगच्छावहै ' इति शतपथश्रुतेः, ' वृक्षां जहृर्मातुल्यस्येव योपा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ' इति, ' गर्भे नु नौ जनिता दम्पतीकर (?) ' इति च मन्त्रवर्णात्, ' मातृष्वसृतां केचित्पितृष्वसृतां तथा । विवहन्ति कचिदेशे संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥ ' इति शातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहोपि कार्यः । यद्यपि पितृष्वसृकन्योद्वाहोपि प्राप्तस्तथापि ' अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु । ' इति निषेधाद्ब्रह्मन्तरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः । अयं तु दाक्षिणात्यशिष्टाचारात् कार्य इति । नच पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता । मानान्तरेणासिद्धौ ' उपरि हि देवेभ्यो धारयति ' इतिवदनुवादानुपपत्त्या विधिकल्पनात् । यत्तु शातातपः—' मातुलस्य सुतामृदा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' यच्च मनुः—' पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च । मातृश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्तिष्ठस्तु भार्यायै नोपयच्छेत् युद्धिमान् ॥ ' यच्च व्यासः—' मातुः सपिण्डाद्यत्वेन वर्जनीया दिनातिभिः । ' इति, तद्दान्धर्वादिबिवाहोदमातृविषयम् । तत्र पितृगोत्रानिवृत्तेः । अत्र एव मार्कण्डेयपुराणम्—' गान्धर्वादिबिवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् । ' इति । ब्राह्मादिबिवाहे तु परिणयेवैति । भट्टसोमेश्वरोपि तृतीयेऽध्याये वाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्य स्मृतिविरोधेनाचारप्राप्तस्यास्य वार्तिकवाधोक्तावपि पूर्वोक्तधर्वाल्लिङ्गबलीयस्त्वादस्य कर्तव्यतामाह । तदेतद्वत्तकस्य पालकद्वित्रिममातृसोदरकन्याविषयत्वेनासवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन युगान्तरपरत्वेन चोपपन्नमपि अविचारितरमणीयं यथा तथास्तु । तथापि कलौ तावन्नपिद्धमेव । ' गोत्रान्मातुः सपिण्डाद्य

१—यंस्कारकांस्तुभे वृ—' कटावपि येषां कुले देशे अनुकल्पत्वेन सापिण्डसङ्कोचः परंपरया व्यवगतः, तेषां तादृशसङ्कोचेन विवाहे न दोषः । भक्तिश्च भार्यात्वोपपत्तिः । अन्येषां तैः एव व्यवहारो नैव दोषः । हेमाद्रादीं धादनिधेषोपि स्वकुलदेशे परंपरयाऽनागतसापिण्डसङ्कोचेन कृतविवाहविषय एवेति दोषम् । ' इत्युक्तम् ।

विवाहो गोवधस्तथा ।' इत्यादिपुराणात् । माधवीये वीषायनोप्यस्य निन्दामाह—
 'पञ्चधा विप्रतिपदिर्दक्षिणतस्तथोत्तरत ऊर्णाविक्रयोऽनुपेतेन स्त्रिया च सह भोजनं
 पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वदृष्टदृष्टपरिणयनम्' इति । अथोत्तरतः सीधुषानादि-
 कमुक्त्वा इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति । इतर इतरस्मिन्निति भट्टसोमेश्वरेणापि
 स्मृतिविरुद्धानां मातुलकन्पोद्वादादीनामस्माद्रचनादप्रामाण्यमित्युक्तम् । बृहस्पति-
 रपि—'वदूयते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाथ नराः पूर्वं व्यभि-
 चाररताः स्त्रियः ॥ उत्तरे मघपाथैव स्पृश्या वृणां रजस्रलाः ॥' इत्यनाचारत्व-
 माह । अत एव हेमाद्रौ मात्स्ये कर्नाटकादीनां तत्कारिणां श्राद्धे निषेधः । वीष-
 देवेनापि लिखितं ब्राह्मणम्—'यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वै तृपलीपतिः । श्राद्धं न
 गच्छेत्तद्विभाः कृतं यद्य निरामिषम् ॥' इति । तस्मान्मातृवतः पञ्च पितृवतः सप्त ल्य-
 भतोद्गहेदिति सिद्धम् । संवन्वदिवेके मुमन्तुः—'ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामा दश-
 माद्धर्मविच्छिन्निर्भवति । आ सप्तमाद्रिक्यविच्छिन्निर्भवति । आ तृतीयात्पिण्डविच्छि-
 त्तिः । अन्यथा पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद्ब्रह्मतुल्यो भवति।' अस्यायमाह शूलपाणिः—
 'जीवत्पितृादिक्रियस्य वृद्धप्रपितामहादयस्त्रयः श्राद्धदेवतात्वात्पिण्डभाजो भवन्ति ।
 तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यन्ता लेपभाजः । श्राद्धकर्ता च दशम इति दशमादूर्ध्वं सा-
 पिण्ड्यनिवृत्तिः । दशमादित्युपलक्षणम् । तेन पितृपितामहजीवने नवपुरुषपर्यन्तं
 पितृजीवने चाष्टपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यमिति ज्ञेयम् ।' अपुत्रघनग्रहणे संनिहि-
 ताभावे सप्तपुरुषपर्यन्तमधिकारः । धनग्राहिणमारभ्य तृतीयः पौत्रस्तदूर्ध्वं श्राद्धवि-
 छेदः । अन्यथा धनहारित्सेऽपुत्रश्राद्धाचकरणे ब्रह्महत्येत्यर्थः । आ तृतीयादित्यवृ-
 द्कन्पाविषयम् । 'अप्रचानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' इति वशिष्ठोक्तेः ।
 एतच्चाशौचविषयं सापिण्ड्यं, न तु विवाहादौ । तत्र पूर्वोक्तवचनैः पञ्चमत्वसप्तम-
 त्वनियमादिति मेधातिथिसमुक्त्वा दाक्षिणात्याः । वाग्दानोत्तरमेतदिति शुद्धिविवेकः ।
 मातृकुलविषयं कानीनकन्यकाविषयं चैतत् । अन्यथा—'अप्रचानां तथा स्त्रीणां
 सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रचानां भर्तृसापिण्ड्यं ग्राह देवः प्रजापतिः ॥' इति
 कौर्मण विरोधः स्यादिति रत्नाकरस्मृतितत्त्वादिति गौडग्रन्थाः । युक्तं चैतत् । अ-
 न्यथा कन्योत्पत्तौ पुरुषत्रयपर्यन्तमेव सूतकं स्यादूर्ध्वम् । सापन्नमातामहकुले साह
 मितासुरायां शङ्कः—'यद्येकजाता बहवः पृथक्सेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौ-
 चाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥' पृथक्सेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीषु जाताः, पृथग्जनाः सजा-
 तीयभिन्नमातृषु जाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमिति विज्ञानेश्वरो व्याचरुषौ । पृ-
 ध्वीचन्द्रोदये सापिण्ड्यदीपिकायां चैवम् । मदनपारिजाते तु पृथक्सेत्रजाः भिन्नमा-

वृजाः पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः। एतद्विजातीयसापन्नमातृकुलविषयम् । सवर्णसापन्न-
 मातृकुले चतुःपुरुषं सापिण्ड्यम् । 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति व-
 शिष्ठोक्तेः । सप्तमीमिति द्राक्षणादीनां क्षत्रियादिदारोत्पन्नपितृकुलविषयं चेत्युक्तम् ।
 तत्स्वकपोलकल्पितत्वात् ग्रन्थान्तरविरोधाच्च निर्मूलम् । 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः'
 इत्युक्त्वा मुमन्तुना 'तदपत्यानि भागिनेयानि' इति पृथङ्निषेधाच्च । अन्यथा स-
 पिण्ड्यत्वेन निषेधात् सपन्नमातृकुलादिनिर्देशो व्यर्थः । अत एव तेन स्मृतिकौमुद्यां
 सवर्णसापन्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव शब्दवचनं व्याख्यातम् । तेन वाशिष्ठं 'प-
 ञ्चमीं सप्तमीमतीत्य' इति व्याख्येयम् । तस्मात् प्राच्येव व्याख्या युक्ता । प्रयोग-
 रत्ने भट्टैः स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु च सपन्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव
 सापिण्ड्यञ्चुक्तम् । यथाह मुमन्तुः—'मातृपितृसंबन्धा आ सप्तमादविवाहा भव-
 न्ति । आ पञ्चमादन्येषां पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातृलास्तद्भागिन्यो मातृ-
 प्वसारस्तद्दुहितरश्च भागिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा संकरकारिणः
 स्युस्तथाध्यापयितुरेतदेव' इति । आ पञ्चमादिति मातृकुले त्रिगोत्रान्तरितविषयं
 वेति प्राच्याः । मातृस्ये—'समानप्रवरा चैव शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव
 संततिः प्रतिपिच्यते ॥' तद्भागिन्यो मातृप्वसार इति तु आकरे न पठितम् । कचि-
 द्दचनादविवाहः । यथा गृह्यपरिशिष्टे—'अविरुद्धसंबन्धासुपगच्छेत' इत्युक्त्वा विरु-
 द्धसंबन्धः स्वयमेवोक्तः । 'यथा भार्यास्वसृष्टुर्हिता पितृव्यपत्नी स्वसा च' इति ।
 बौधायनः—'मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं
 तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥' अतो मातृप्वसुः सापन्नपुत्रकन्याप्यविवाहा । 'सापन्न-
 मातृकुलजाम्' इति मदनपारिजातोक्तेरिति केचित् । केचित्तु 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः
 समः' इति मनुक्तेस्तत्पत्न्या मातृसाक्षत्पितृभ्रातामहत्साज्येष्ठभ्रातृपत्नी भगिनी न
 विवाहा । तथा—'उत्पादकब्रह्मदाशौर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।' इति मनुक्तेर्गुण्णा
 त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं सखापि निर्वाप्यः । अतस्त्वेयां कन्या नोद्वाहाः । 'गायत्र्या
 उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्बहेद्विजः । गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्यापि नेष्यते ॥
 पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदपिच्यते । वाससंबन्धकृतानां तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् ।
 विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोकगर्हो प्रसज्यते ॥' इति वचनाच्चेत्याहुः । तत्र मूलं चि-
 न्त्यम् । दत्तकविषये तूच्यते । तत्र गौतमः—'ऊर्ध्वं सप्तमादिवद्वन्धुभ्यो वीजिनश्च
 मातृवन्धुभ्यः' पञ्चमादिति वन्धुग्रहणान्न दत्तकमात्रपरमिदम् । किंतु संतानेपि । ए-
 तत्क्षेत्रजादिसर्वङ्ग्यासुप्यायणपरमिति हरदत्तः । अत्र स्मृतिचन्द्रिका—'नियोगाय
 उत्पादयति तस्माद्भीमिनोप्यूर्ध्वं सप्तमादित्यर्थः' इति । दत्तकस्य जनकविषयमेतदिति
 सापिण्ड्यमीमांसायाम् । तेन दत्तकस्य जनककुले साप्तपौरुषं, जननीकुले पाञ्चपौरुषं

सापिण्ड्यम् । 'दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवदुःसपिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रिणं पालकस्य च ॥' इति वृहन्मनूक्तेः । 'वीजिनश्च' इति गौतमोक्तेश्च । पालकपितृकुले तु पञ्चपुरुषम् । पालकमातृकुले त्रिपुरुषम् । तथा चापराकं पैठीनसिः—'त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्गहेत्' इति । एतत्स एव व्याचरुयौ—'दत्तकादीन् पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रार्पेयान् प्रत्येतदुच्यते पञ्च पितृत इति । नान्यान् प्रति' इति । यत्तु वृद्धगौतमः—'स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥' यच्च वशिष्ठः—'अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स्यात्स्वशाखभाक् ॥' इति । यच्च नारदः—'धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागितं तेषु केवलमीरितम् ॥' तत्पालककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं न इत्येवंपरं, न तु सर्वथा सापिण्ड्यनिषेधपरमिति सापिण्ड्यमीमांसायाम् । मदनपारिजातादपि दत्तकानुम-वेशेऽल्पं सापिण्ड्यं प्रतिभाति । तथाहि तेन त्रीनतीत्येत्युदाहृत्य यस्य माता दत्त-पुत्री प्रतिग्रहीत्रा पुत्रीकृता तस्याः प्रतिग्रहीतृकुले त्रीनतीत्येति । पञ्च पितृतः इति यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यज्जनककुलं तद्विषयमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्व-वचसां महानिवन्धेषु काप्यनुपलम्भादपरार्कादिलेखनाभावात् पूर्वोक्तव्यवस्थायाश्च प्रातिभङ्गानतुल्यत्वाद्यैरेतल्लिखितं तेषामेव शोभते । मम तु पालककुले एकपिण्डदानक्रियान्वयित्तरूपं साप्तपौरुषमेव सापिण्ड्यम् । 'वीजिनश्च' इति गौतमोक्तेर्जनककुलेपि तावदेव । 'त्रीन् मातृतः' इत्यादि तु सवर्णसापन्नमातृकुलपरम् । 'यद्ये-कजाता बहवः' इति शाङ्गैकवाक्यत्वादिति युक्तं प्रतिभाति । अत एवास्य द्वायामु-प्यायणत्वं हेमाद्रिपवरमञ्जरीवृत्तिकृत्कारायणादिभिरुक्तम् । भट्टसोमेश्वरेणापि—'पृथायाः कुन्तिभोजस्य पालककन्यात्वेपि ऊर्ध्वं सप्तमातृ पितृवन्पुभ्यो वीजिनश्च' इति गौतमोक्तेर्दत्त्रिमायाः पृथाया जनकस्य शूरसेनस्य कुलेपि साप्तपौरुषम् । पालक-कुलेपि तावदेव सापिण्ड्यमुक्तमपि वा कारणाग्रहणे इत्यत्र सापिण्ड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यम् । पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषम् । पिण्डनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम् । पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपौरुषमित्युक्तम् । तत्र । 'चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥' इति कालि-कापुराणादुपनयनोत्तरं दत्तकनिषेधात् त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं ब-हुना । मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां कन्यानामियं संख्या रामवाजपेयिनोक्ता—'उद्गोडुः पितरौ पितृश्च पितरौ तज्जन्मकृद्दम्पतीद्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततोप्यस्य क्रमात् .पोडश । वंशारम्भकृद्दम्पतीप्रमितिरीत्या सप्तकसं सदा एकैकान्वयक-

न्यकाः पितृकुले त्वासप्तकक्षं ध्रुवे ॥ यद्यप्येकस्य घटवः मृताः स्युस्तदपीह तु ।
 संबन्धसाम्यादेकैकगणितेत्यवधार्यताम् ॥ एकस्मान्मिथुनात्सुतोय दुहिता द्वन्द्वद्वयं
 तद्वयाचस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशाऽतो रदाः । यावत्सप्तमकक्षमग्निकृतवः
 कन्या इहैकान्वये ता दन्तैर्गणिता रसैकसदृशो वंशे सपिण्डाः पितुः ॥ मातुर्जन्म-
 द्दम्पती च मिथुनं द्वन्द्वं तयोः सागरास्तस्याः पञ्चमकक्षमष्टमितिरित्येकान्वयः पुं-
 सुते । द्वन्द्वाद्वन्द्वयुगं भतोन्धय इतोऽष्टौ पञ्चकक्षं शरक्षोप्यः सप्तगुणाः शराभ्रविधवो
 मातुः सपिण्डाः कुले ॥ कुलद्वयस्य कन्यकायुता भिधःसपिण्डकाः । हिमांशुदग्ध-
 रादृशो विवाहकर्मवर्जिताः ॥' इति । एतच्च सर्ववर्णसाधारणम् । सर्वत्र सापिण्ड्य-
 सद्भावादिति विज्ञानेश्वरोक्तेः । 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातुः पितुः क्रमात् । स-
 पिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' इति हरनाथधृतदेवलवचनाच्च । संबन्ध-
 तत्त्वे सुमन्तुः—'पितृष्वसृष्टतां मातृष्वसृष्टतां मातुलसृष्टतां मातृसगोत्रां समानार्पणीं
 विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवद्विभृयात्' इति दिक् । ऋषेरिदमार्पं
 प्रवरः । गोत्रं प्रसिद्धम् । समाने आर्पे गोत्रे यस्य तस्माज्जाता या न भवति ताम् ॥

अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः । तौ च भिन्नौ निषेधे निमित्तम् । 'सगो-

विवाहे गोत्र-
 प्रवरनिर्णयः ।
 त्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्' इति आपस्तम्बोक्तेः । 'असमानप्रवरैर्वि-
 चाहः' इति गौतमोक्तेश्च । तत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमज्जर्यां वीधा-
 यनः—'विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त
 ऋषयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम् ॥' इति । यद्यपि केवल-
 भार्गवेष्वार्ष्ट्रिपेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु च हरितादिषु च नैतत्, भृग्वङ्गिरसोरुक्तेष्व-
 नन्तर्गतेः । तथाप्यत्रेष्टापत्तिरेवेति केचित् । अत एव स्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्यादेवात्रावि-
 वाह उक्तः । यद्यपि वशिष्ठादीनां न गोत्रत्वं युक्तम्, तेषां सप्तपितृणां तदपत्यत्वा-
 भावात् । तथापि तत्पूर्वभाविवाशिष्ठाद्यपत्यत्वेन गोत्रत्वं युक्तम् । अत एव पूर्वेपां
 परेषां चैतद्गोत्रम् । अत्र विशेषोऽस्मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयः ॥

प्रवरास्तु प्रवर्णानि प्रवराः । कल्पकारा हि वाशिष्ठेतिहोतावशिष्ठवदित्यध्वर्युरित्या-

दिना येषां प्रवरणमामनन्ति ते प्रवराः । तच्च वरणं यद्यपि गोत्रभूतस्यापि
 प्रवरनिर्णयः ।
 कचिद्दृश्यते, तथापि पूर्ववदपिभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा तेषां त्र्यार्षेयै
 एकार्पे इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । अन्ये तु तद्गोत्राणां त्र्यार्षेय इति भेदमाहुरिति
 दिक् । तत्त्वं तु गोत्रभूतस्य पितृपितामहप्रपितामहा एव प्रवराः । 'पितृवाग्नेऽथ पुं-
 त्रयो पौत्रः' इति शतपथश्रुतेः, 'परं परं प्रथमम्' इत्याश्वलायनोक्तेश्च । अत्र विशेष-
 पमाह वीधायनः—'एक एव ऋषिवर्यात् प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रलभ्यत्र

भृग्वह्निरसां गणात्' इति । स्मृत्यर्थसारे—'प्रीयमाणा तथा चापि सत्तया बानुवर्त-
नम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥' भृग्वह्निरोगणेषु तु माधवीये
स्मृत्यन्तरे—'पञ्चार्पे त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वह्निरोगणेष्वेव श्रे-
पेष्वेकोपि चारयेत् ॥' शेषगोत्रेषु एकोपि समानः प्रवरो विवाहं चारयेदित्यर्थः ।
बौधायनोपि—'भृग्वह्निरसावधिकृत्य द्वापेयसन्निपाते विवाहरूपापेयाणां त्र्यापेयस-
न्निपाते विवाहः पञ्चार्पेयाणाम्' इति । भृग्वह्निरोगणेष्वपि जमदग्निगौतमभरद्वा-
जेष्वेकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्यसाम्ये वा सगोत्रत्वादेवाविवाह इति दिक् ॥

अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः—'गोत्राणां तु सहस्राणि
प्रयुतान्यर्बुदानि च । ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥' तत्र
सप्त भृगवः । वत्सा बिदा आर्ष्टिपेणा यास्का मित्रधुवा वैन्याः शुनका
इति । वत्सानां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदभ्येति, भार्गवौर्वजामदभ्येति वा,
भार्गवच्यावनाप्रवानेति वा । बिदानां पञ्च । भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वचैदेति, भार्ग-
वौर्वजामदभ्येति वा । एतौ द्वौ जामदभ्यसंज्ञौ । आर्ष्टिपेणानां भार्गवच्यावनाप्र-
वानांर्ष्टिपेणानूपेति, भार्गवार्ष्टिपेणानूपेति वा । एषां त्रयाणां परस्परमविवाहः । वा-
त्स्यानां भार्गवच्यावनाप्रवानेति । वत्सपुरोधसयोः पञ्च । भार्गवच्यावनाप्रवान-
चात्सपौरोधसेति । वैजवनिमतिययोः पञ्च । भार्गवच्यावनाप्रवानवैजवनेमतिथेति ।
एते त्रयः क्वचित् । एषामपि पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्गणस्था ऋषयोऽन्यश्च विशेषो
मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यास्कानां भार्गववैतहव्यसावेतसेति । मित्रधुवानां. भार्गव-
वाध्यश्वदिवोदासेति, भार्गवच्यावनदिवोदासेति वा, वाध्यश्वेत्येको वा । वैन्यानां
भार्गववैन्यपार्थेति । एत एव श्यैताः । शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति द्वौ वा ।
भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति ।
शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति । एतौ द्वौ क्वचित् । यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा
सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—'यस्का मित्रधुवा वैन्याःशुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं
स्वं हिला गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥' इति ॥

अथाह्निरसः । ते गौतमाः, भरद्वाजाः, केवलाह्निरसश्चेति त्रिधा । अत्र गौतमा
दश । आयास्याः, शरद्वन्ताः, कौमण्डाः, दीर्घतमसः, औशनसः, कारेणुपाले-
याः, राहूगणाः, सोमराजकाः, वामदेवाः, बृहदुक्थाश्चेति । तत्रायास्यानामा-
ह्निरसायास्यगौतमेति । शरद्वन्तानामाह्निरसगौतमशरद्वन्तेति । कौमण्डानामाह्निरसौ-
तथ्यकाक्षीवन्तगौतमकौमण्डेति वा, आह्निरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति वा,
आह्निरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति वा, आह्निरसौशिजकाक्षीवतेति त्रयो वा ।

दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति, आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसामाङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपाळानामाङ्गिरसगौतमकारेणुपाळेति त्रयः । राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति । सोमराजकानामाङ्गिरससोमराजकगौतमेति । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । वृहदुक्थानामाङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति, आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा । उत्थयानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेत्यापस्तम्बः । आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति कात्यायनः । एतौ द्वौ क्वचित् । रघुवानामाङ्गिरसराघुवगौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः ॥

अथ भरद्वाजाः । ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा ऋक्षाः कपय इति । भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येति पञ्च, आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति वा । अन्त्ययोर्न्वत्ययो वा भारद्वाजगार्ग्यसैन्येति वा । गर्गभेदानामाङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति । ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसवार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्च, आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति त्रयो वा । कपिलानामाङ्गिरसामहीयवोऋक्षयसेति । आत्मभुवानामाङ्गिरसभारद्वाजवार्हस्पत्यमन्ववरात्मभुवेति पञ्च । अयं क्वचित् । भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः ॥

अथ केवळाङ्गिरसः । हारीतानां आङ्गिरसाम्बरीपयौवनाश्वेति, आद्यो मानघाता वा । कुत्सानामाङ्गिरसमानघातकौत्सेति । कण्वानामाङ्गिरसजमीढकाण्वेति, आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा । स्थीतरणामाङ्गिरसवैरूपराथीतररेति, आङ्गिरसवैरूपपरार्पदश्वेति वा, अष्टादंष्ट्रपार्पदश्ववैरूपेति वा, अन्त्ययोर्न्वत्ययो वा । मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येति, आद्यस्ताक्ष्यां वा, आङ्गिरसताविमौद्गल्येति वा । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुडुत्सत्रासदस्यवेति । एषां स्वर्गणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति । हरितकुत्सयोस्तु न भवति ॥

अथात्रयः । ते चत्वारः । आत्रेयाः, वाञ्छतकाः, गविष्टिराः, मुद्गला इति । आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति । वाञ्छतकानां अत्रेयार्चनानशवाञ्छतकेति । धनंजयानामात्रेयार्चनानशधानञ्जयेति क्वचित् । गविष्टिराणामात्रेयार्चनानशगविष्टिरेति, आत्रेयगाविष्टिरपौर्वातिथेति वा । मुद्गलानामात्रेयार्चनानशपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गलवैजवापानामात्रेयार्चनानशातिथेति, आत्रेयार्चनानशगाविष्टिरेति वा । सुमङ्गलानामत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित् । अत्रेः पुत्रिकापुत्राणामात्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्रीणां सर्वेषामविवाहः ॥

अथ विश्वामित्राः । ते दश । कुशिकाः, लोहिताः, रौक्षकाः, कामायनाः, कताः

धनंजयाः, अघमर्षणाः, पूरणाः, इन्द्रकौशिका इति । कुशिकानां विश्वामित्रदेव-
रातौदलेति । लोहितानां विश्वामित्राष्टकूर्त्वाहितेति, अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा, वैश्वा-
मित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा, विश्वामित्राष्टकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्चामित्रगाधि-
नरैवणेति, वैश्चामित्ररौक्षकरैवणेति वा । कामकायनानां वैश्चामित्रदेवश्रवसदैवतर-
सेति वा, अजानां वैश्चामित्रमाधुच्छन्दसाजेति, वैश्चामित्राश्मरथवाधुलेति वा । अघ-
मर्षणानां वैश्चामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्चामित्रपौरणेति द्वौ वा, वैश्चा-
मित्रदेवरातपूरणेति वा । इन्द्रकौशिकानां वैश्चामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनंजयानां
विश्चामित्रमाधुच्छन्दसधानंजयेति, वैश्चामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा । कतानां
वैश्चामित्रकाल्यात्कीलेति (?) । एते धौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्चामित्रमाधुच्छन्द-
सरौहिणेति । रेणूनां वैश्चामित्रगाधिनरैवणेति । वेणूनां वैश्चामित्रगाधिनरैवणेति ।
जहूनां वैश्चामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्चामित्राश्मरथ्यवाधुलेति ।
उदवेणूनां वैश्चामित्रगाधिनरैवणेति । एते आश्वलायनमात्स्योक्ताः । अन्यैस्त्व-
न्येपि पद्भुणा उक्ताः । तेऽन्यत्र मत्कृतौ ज्ञेयाः । एषां विश्वामित्राणामविवाहः ॥

अथ कश्यपाः । ते पञ्च । निधुवाः, कश्यपाः, रेभाः, शाण्डिलाः, लौगाक्षयश्च ।
निधुवाणां काश्यपावत्सारनैधुवेति । कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति । रेभाणां
काश्यपावत्सारैभ्येति । शाण्डिलानां काश्यपशाण्डिल्येति । अन्त्यस्थाने देवलो
वा, सितो वा । शाण्डिलासितदेवलेति वा, कश्यपासितदेवलेति वा, अन्त्ययो-
र्व्यत्ययो वा, देवलासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां कश्यपानामवि-
वाहः ॥

अथ वाशिष्ठाः । ते पञ्च । वाशिष्ठाः, कुण्डिनाः, उपमन्यवः, पराशराः, जातूक-
र्ष्याश्चेति । वाशिष्ठानां वाशिष्ठेन्द्रमदाभरद्वस्विति, वाशिष्ठेत्येको वा । कुण्डिनानां
वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूनां वाशिष्ठेन्द्रमदाभरद्वस्वयेति, वाशिष्ठा-
भरद्वस्विन्द्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा । पराशराणां वाशिष्ठशशवपाराश-
र्येति । जातूकर्ष्यानां वाशिष्ठान्त्रिजातूकर्ष्येति । वाशिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्त्य-
स्यात्रिभिश्च ॥

अथागस्त्याः । ते चत्वारः । इध्मवाहाः, साम्भवाहाः, सोमवाहाः, यज्ञवाहा-
श्चेति । आद्यानामागस्त्यदाड्य्यच्युतैध्मवाहेति । आगस्त्येत्येको वा । सोमवाहाना-
मागस्त्यदाड्य्यच्युतसोमराहेति । साम्भवाहानां साम्भवाहोन्त्यः । यज्ञवाहानां
यज्ञवाहोऽन्त्यः । आग्नी पूर्वोक्तावेव । सारवाहानां तदन्ताग्रयः । दर्भवाहानां
तदन्ताग्रयः । अगस्तीनामागस्त्यमादेन्द्रमायोभुवेति । पूर्णमासानामागस्त्यर्षार्ण-

मासपारणेति । हिमोदकानामागस्त्यहैपचांचैहमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनाथक-
पाणिकेति । एते पद ऋचित् । अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ॥

अथ द्विगोत्राः । शौङ्गशैशिरिणामाङ्गिरसचार्यस्पत्यभारद्वाजकाल्यासीलेति पञ्च,
दिगोत्रप्रवर-
निर्णयः । काल्यासीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरिणा । आङ्गिरसकाल्यासीलेति त्रयो
वा । एषां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानां च
संस्कृतिपूतिमापादीनां आङ्गिरसगौरिवीतसांकृत्येति, शाक्तयगौरिवीतसांकृत्येति वा ।
एषां स्वगणस्यैर्वशिष्ठैः शौङ्गशैशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपा-
रिजाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवाशिष्ठेति, काश्यपावत्सारासितेति वा । एते-
हर्वशिष्ठा नक्तं कश्यपाः । एषां वशिष्ठैः कश्यपैः संकृताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य
जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते । तदयुक्तम् । बहुचक्षुतौ-‘ययै-
वाङ्गिरसः सधुपेयां तव पुत्रताम् । आङ्गिरसो जन्मनास्याजीमार्तिः श्रुतः कविः ॥’
इत्यङ्गिरोगणस्थलेन भार्गवजामदग्न्यतस्मृतेर्वाधात् । तेन मल्लक्ष्ण्युत्या हरिवंशादि-
स्मृतेश्च वाधात् । तेन द्वौ देवरातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः । अन्यो भार्गवः ।
तयोः कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्न्यैर्भवत्येव विवाहः । भार्गवेण तु नेति
तत्त्वम् । धनंजयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः । जातूकर्णानां वशिष्ठैरत्रिभिश्चावि-
वाहः । एवं दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनाम् । उत्पादकपालकयोः पित्रो-
र्गोत्रप्रवरा वर्ज्या इति प्रवरमञ्जरीनारायणहृत्तिप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्व-
त्रोपपत्तयः, मूलं च मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् ॥

क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः । यद्यपि बहुचपरिशिष्टे
कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तः, तथापि-‘ भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।
चत्वारोपि भरद्वाजगोत्रैकयान्मन्वस्युर्मिथः ॥ कथिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा दि-
जाः । नोद्बहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरेक्याश्च कुत्रचित् ॥’ इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह
एव तयोरिति प्रवरमञ्जर्यां यद्यपीदमुक्तं, तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु भवत्येव । तथा
बहुचपरिशिष्टे यौधायनः-‘ एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत-
मृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥’ भाष्ये स्मृत्यन्तरे-‘ पञ्चानां तु त्रिसायान्यादविवाह-
स्त्रिपु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपि वारयेत् ॥’ इति देशाचाराच्च ।
सोप्याभीरदेशे प्रसिद्धः । चतुर्विंशतिमते-‘ यस्तु देशानुरूपेण कुलगागेण चोद्बहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाच्चैतत्प्रदृश्यते ॥’ इति दिक् । तथाच भृगुः-‘ यस्मिन्
देशे पुरे ग्रामे त्रैविधे नगरेपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥’

इति । पुनश्चतुर्विंशतिमते—‘यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां किल सर्वेषां सदाचारः स उच्यते ॥’

स्वगोत्राद्यज्ञाने तु सत्यापादः—‘अथाज्ञानबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेण वेति’ । ‘आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् । दत्त्वात्मानं तु कस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ॥ यद्वा स्वगोत्रप्रवरविधुरो जामदग्निजः । विवाहं च न तेनैव गोत्रेण तु समाचरेत् ॥’ इति कश्चित् । दिवो-
दासीपेपि—‘स्वगोत्रप्रवराज्ञाने जमदग्निमुपाश्रयेत् ॥’

अथ मातृगोत्रनिर्णयः । शातातपः—‘मातुलस्य सुतामृद्धा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ यद्यपि—‘सगोत्रां मातृ-
रप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञातेप्युद्गहेदविशङ्कितः ॥’
इति व्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेन सगोत्रलदोपस्तथापि नेदं कलौ प्रवर्तते । ‘गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।’ इति कलिबर्जलोक्तेः । इदं मातृगोत्रवर्जनं माध्य-
न्दिनीयानामेव । ‘मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानामपुत्रायाश्च’ इति सत्यापादोक्तेरिति कश्चिन्महाराष्ट्रकल्पितम् । तत्रिर्भूलम् । अन्यथा गुर्जरादेः कातीयस्य कृतो न नि-
पेधः । अत एव प्रवरमञ्जरीकारः—‘दोषस्यातिगुरुत्वात् सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यम्’ इति । यत्तु गुर्जरादीनां माध्यन्दिनीयानामप्याचरणांच ‘एकस्मिन् प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च । तस्युद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता ॥’ इति मातृकु-
ले प्रवरचिन्तनमुक्तम्, तदासुरादिविवाहोदापरमिति दिक् । विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरे-
भ्यो ज्ञेयः ॥

सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे—‘इत्थं सगोत्रसंबन्धविवाहविषये स्थिते । यदि कश्चिज्ज्ञानतस्तां कन्यामृद्धोपगच्छति ॥ गुरुत्वप्रव्रताच्छु-
ध्येद्गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् । भोगतस्तां परित्यज्य पाळयेज्जननीमिव ।
अज्ञानादैन्दवैः शुद्धेरेत्रिभिर्गर्भस्तु कश्यपः ॥’ एवं सापिण्ड्येपि ‘स-
पिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ।’ इति बृहद्यमोक्तेः । तिथितत्त्वे बौधायनः—
‘सपिण्डां सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ॥’

कन्याविवाहकाल उक्तो ज्योतिर्निबन्धे—‘षट्चन्द्रेण नोद्वाहा कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥’ राजमार्चण्डः—‘अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥ मासत्रयाद्धर्मवयुग्मवर्षे युग्मेपि मासत्रयमेव यावद् । विवाह-
शुद्धिं प्रचदन्ति सन्तो वात्स्यादयः स्त्रीजनिजन्ममासात् ॥’ पराशरमाधवीये तु

स्वगोत्राज्ञाने पुरोहितादिगोत्र-
प्रवरो भवति ।

मातृगोत्रनि-
र्णयः ।

सोमो सापि-
ण्ड्यादिविवाहे
प्रायश्चित्तम् ।

कन्याविवाह-
कालः ।

—‘जन्मती गर्भावानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् । कुमारीवरणं दानं भेखलाबन्धनं
तथा ॥’ इत्युक्तम् । संबन्धतत्त्वे यमः—‘कन्या द्वादशवर्षाणि यापदत्ता वसेद्बृहे ।
ब्रह्महत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥’ भारते—‘त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां
भार्या विन्देत् नशिकाम् । दशवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ अतोऽपृष्टत्वे
रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ॥’ तत्रैव—‘सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्वव-
र्णिकः । कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः ॥’ राजमार्तण्डः—‘राहुग्रस्ते
तथा शूद्धे पितृणां प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या चन्द्रलवबलेन तु ॥’ चका-
रादतिवाला । प्राणसंशय इत्युक्तेः । मनुः—‘त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां ह्यां द्वादशवर्ष-
र्षिकीम् । द्व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥’ यद्यपि—‘विवाहस्तष्टव-
र्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ।’ इति संवर्तोक्तेः, ‘अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ इत्या-
देश्च दशवर्षादूर्ध्वं विवाहो निषिद्धः, तथापि दातुरभावे द्वादशषोडशाब्दे ज्ञेये ।
‘त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत् पितृशासनम् ।’ इति पराशरमाधवीये वीधायनोक्तेश्च ।
मनुः—‘स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् । हीनक्रियं निःपुरुषं निश्छन्दोरो-
मशाशंसम् ॥ क्षयामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुण्डिकुलानि च । नक्षत्रसनदीनाम्नीं नान्य-
पर्वतनामिकाम् ॥ न पक्ष्यहिमेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् ॥’ यमः—‘तस्माद्-
द्वादह्येत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।’ तथा मूलजादीनां फलं प्रागुक्तम् । तथा वर्ष-
वश्यग्रहमैत्र्यादियदित्तविचारो ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयः । विस्तरान्तु नोच्यते ॥

अथ गुर्वर्कबलम् । ज्योतिर्निबन्धेर्गर्गः—‘स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां स्वेर्वलम् ।

स्त्रीणां गुरु-
बलश्रेष्ठत्वात्वरण-
विवाहे तत्रितिस-
णम् ।

तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥ जन्मनिदशमारिस्थः पूजया

शुभदो गुरुः । विवाहेऽथ चतुर्थाष्टादशस्यो मृतिप्रदः ॥’ देवलः—‘न-

ष्टात्मजा धनधती विधवा कुशीला पुवान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा ।

स्वामिमिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या वन्द्या भवेत् सूरगुरो क्रमशोभिजन्मा ॥’ बृह-

स्पतिः—‘ज्ञपचापकुलीरस्यो जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपन-

यादिषु ॥’ लल्लुः—‘द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि पष्ठाष्टमे तृतीये च । प्राप्ते पाणिग्रहणे

जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥’ गर्गः—‘सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात् परं गुरुः । पञ्च-

१-नमिकाउक्षणं तूक्तं शूद्रग्रहे—‘नमिकां तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् । ऋतुमती त्वनमिका तां
प्रचरन्ते नमिकाम् ॥ अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी । अर्धयज्ञिता भवेत् कन्या कुचहीना च
नमिका ॥’ इति । तथा रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहकारणमुक्तं तत्रैव । यथा—‘व्यजनेस्तु समुत्पन्नैः द्योभो
सुशील कन्यकाम् । पयोधरेस्तु गन्धर्व रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः ॥ तस्मादव्यजनोपेतामरजानपयोधराम् ।
अमुक्तो चैव सोमार्थः कन्यकां तु प्रशस्यते ॥’ इति ।

पठान्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्तमात् पञ्चवर्षेषु स्वोचस्वर्षगतो यदि । अ-
शुभोपि शुभं दद्याच्छुभकृत्सेषु किं पुनः ॥ रजस्वलायाः कन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्त-
येत् । अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥ अर्कगुर्वर्षलं गौर्या रोहिण्यर्कव-
ला स्मृता । कन्या चन्द्रवला प्रोक्ता वृषली लग्नतोऽनला ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नव-
वर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ '

अथ बृहस्पतिशान्तिः । शौनकः—'कन्यकोद्गाहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते ।

शुभानुकूल्या
ये तच्छान्तिवि-
धि ।

ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥ सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण
वेष्टयेत् । ईशान्यां धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पं
च पलाशं चैव सर्पपान् । मांसीं शुद्धच्यपामार्गीं विडङ्गीं शङ्खिनीं

वचा ॥ सहदेवी हरिकान्ता सर्वापथिशतावरी । वला च सहदेवी च निशा-
द्वितयमेव च ॥ कृताज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः । ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य
पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्यसमिध-
श्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवव्रीहितिलाः साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः । अष्टो-
त्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभि-
मन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥ प्रतिमा कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्पथाच्छुभदः स्यान्न संशयः ॥' इति बृहस्पतिशान्तिः ॥

शौनकः—'गुरोर्दित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारगे गुरौ । नष्टेशशिनि शुक्रे वा बाले
दृष्टेऽथवा गुरौ ॥ पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरद्यधिकमासके । केतुद्रमे
निरंशेऽर्के सिंहस्येऽमरमन्त्रिणि ॥ विवाहव्रतपानादिपुरहर्म्येऽष्टहादि-
कम् । सौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥' मदनपारिजाते
ज्योतिःसागरे—'बाले शुक्रे दृष्टे शुक्रे दृष्टे जीवे नष्टे जीवे । बाले जीवे जीवे सिंहे
सिंहादित्ये जीवादित्ये ॥ तथा मलिम्बुचे मासि घुराचार्येऽतिचारगे । वापीरूपवि-
वाहादिक्रियाः प्राशुदितास्त्यजेत् ॥ सिंहस्यं मकरस्यं च गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ॥'
लल्लुः—'अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैव चेत् पुनः । लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्म-
बहिष्कृतः ॥' सिंहस्यगुरोरपवादमाह पराशरः—'गोदाभागीरथीमध्ये नोद्गाहः सिंहगे
गुरौ । मघास्ये सर्वदेशेषु तथा मीनगते रवौ ॥' वशिष्ठोपि—'विवाहो दक्षिणे कूले
गौतम्यां नेतरत्र तु । भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा । विवाहो व्रतबन्धश्च
सिंहस्ये ज्ये न दुप्यति ॥'

कन्यादातृक्रममाह याज्ञवल्क्यः—'पिता पितामहो भ्राता सकूल्यो जननी तथा ।

कन्यादाने पि
शापरिकारिणः ।

कन्यामदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः ॥ अभयच्छन् समाप्नोति
भूणहत्सामृतादृता । गम्यताभावे दावणां कन्या कुर्यात्सर्ववरम् ॥'

भ्रातृणां संस्कृतानामेवाधिकारमाह स एव याज्ञवल्क्यः—‘असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥’ अत्र चकारेण पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने स्वांशसमांशचतुर्थभागदाने वा संस्कृतग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अतः कर्तुंनियमोयम् । तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिसत्त्वे मात्रादेरेवाधिकारो न भ्रातुरित्युक्तं संबन्धतत्त्वाद्दौ । कन्यास्वयंवरे मातुर्दातृत्वे च ताभ्यामेव नान्दीश्राद्धं कार्यम् । तत्र च स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वाऽन्यद्ब्राह्मण-द्वारा कारयेदिति प्रयोगपारिजाते । वरस्तु संस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् न माता । ‘पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ।’ इति निषेधात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वीचन्द्रोदये । माधवीयेऽपराकं च नारदः—‘पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥ माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः ॥ सकुल्यः पितृपक्षीयो बान्धवो मातुर्वंशजः ॥’ मदनपारिजाते कात्यायनः—‘स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवः । मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥’ ततोऽन्यामौरसीभिर्नां धर्मजां नयोगात् क्षेत्रजां मातामहो माता मातुलो वा दद्यात् । तेनौरसीदाने पितृबन्धुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः अनुमतिं विना । अस्यापवादस्तत्रैव—‘दीर्घमवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ॥ माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥’ मनुः—‘यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमात्रजेत् ।’ ॥

परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरत्ने स्कान्दे—‘आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् । धर्मेण विधिना दानमसगोत्रेपि युज्यते ॥’ अत्र प्रकृतिग्रहणादप्रकृतिस्थेन कृतमकृतमेव । ‘स्वतन्त्रो यदि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतं गतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥’ इत्यपराकं नारदोक्तेः । यदि तु सप्तपदीविवाहहोमादि प्रधानं जातं तदङ्गवैकल्येपि नादृष्टिर्विवाहस्य । गौडा अप्येवमाहुः । तत्रैव मरीचिः—‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठे वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् । कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥’

अथ मासनिर्णयः । तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः । ज्योतिःप्रकाशे व्यासः—‘माघ-फाल्गुनवैशाखे यच्छूडा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे वापादमासे च शुभगा वित्तसं-
विवाहे माघ-
दिमासानां प्रा-
शस्त्वम् ।
युता ॥ श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भद्रपदे तथा । चैत्राश्वयुजात्तिकेषु या-
ति वैधव्यतां लघुः ॥’ नारदः—‘माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभमदाः ।
कार्तिको मार्गशीर्षथ मध्यमा निन्दिताः परे ॥’ वशिष्ठः—‘पौषेपि कुर्यान्मकरस्थि-
तेऽङ्कं चैत्रे भवेन्मेघगतो यदा स्यात् । मशस्तमापादकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिषु-
नस्थितेऽङ्कं ॥’ आचार्यच्छूडामणौ ज्योतिर्गर्गराजमार्तण्डौ—‘माह्वल्येषु विवाहेषु कन्या-

संवरणेषु च ॥ दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवाजिताः ॥ ' आपस्तम्बः—'सर्व-
 ऋतवो विवाहस्य । शैशिरौ मासौ परिहाय्योत्तमं च नैदाघम् । ' 'अत्र माघफाल्गुना-
 पाढवर्जा नव मासा मुख्यः कालः' इति सुदर्शनभाष्येऽविलायां ब्रह्मतीर्थैश्चोक्तम् ।
 वीधायनसूत्रेपि—'सर्वे मासा विवाहस्य शुचितपस्तापस्यवर्जम्' इत्येके । तेन पूर्वोत्तरौ
 शिशिरसवन्धिनौ मासौ पौषचैत्रौ विवाह इति निर्णयामृतव्याख्यानं मौर्ख्यकृत-
 मित्युपेक्ष्यम् । निशि चैत्सर्वेषु द्वादशस्यपि मासेषूद्गहेदिति कालादर्शः । ये तु
 ज्योतिषे माघादिविधयस्तो गृह्यसूत्राणां द्विजपरत्वेन प्रावल्याच्छूद्रादिपराः । ज्योति-
 षे—'वात्स्यो वर्षमनूनमिच्छति तथा रैम्योऽयनं चोत्तरं श्रीवासन्तमृतुं विहाय मुनयो
 माण्डव्यशिष्या जगुः । चैत्रं प्रोज्ज्य पराशरः परिणये पौषं च दौर्भाग्यदं ह्यापादा-
 दि चतुष्टयं न निनदं कैश्चित् प्रदिष्टं युधैः ॥' चण्डेश्वरः—' मार्गं मासि तथा ज्येष्ठे
 क्षौरं परिणयं व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ कृत्तिकास्थं रविं
 त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् । उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥ '
 रत्नकोशे—' जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठे मास्याद्यगर्भस्य शुभं
 वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥ ' पराशरः—' अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि ।
 व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः ॥' मिहिरः—'ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया वि-
 वाहो न प्रशस्यते । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठौ मासः प्रशस्यते ॥ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ
 प्रोक्तावेकं ज्येष्ठं शुभावहम् । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् ॥ ' यत्तु—'सा-
 र्वकालमेके विवाहम्' इति, तदासुरादिविवाहविषयम् । ' धर्मेषु विवाहेषु काल-
 परीक्षणं नाधर्मेषु' इति गृह्यपरिशिष्टात् । रत्नमालायामप्येवम् । तेनासुरादयो माघ-
 चैत्रादिनिषिद्धकालेष्वपि भवन्ति । मासाः सौराः । 'सौरो मासो विवाहादौ'
 इत्युक्तेः । 'क्षपो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः ।'
 इति लपवादः ॥

अथ दश दोषाः । व्यवहारोक्तये—' वेधश्च लत्ता च तथैव पातः खर्जूरवेधो
 वेधादिदश दशयोगचक्रम् । युतिश्च जामित्रमुपग्रहश्च वाणारूपवज्रे च दशैव दो-
 षाः ॥' एषां लक्षणं ज्योतिषे ज्ञेयम् । अतिचारगे गुरौ तु वशिष्ठः—
 'अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥'
 रत्नमालायाम्—' एकपञ्चनवयुग्मपद्दशत्रीणि सप्तचतुरष्टलाभगः । द्वादशाजटपभा-
 दिराश्रितो घातचन्द्र इति कीर्तितो युधैः ॥ ' नारदः—' भूषाणनन्दहस्ताश्च रसदि-
 म्बद्विशैलजाः । वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥ यात्रायां युद्धकार्येषु
 घातचन्द्रं विवर्जयेत् । विवाहे सर्वमातृलये चौलादौ व्रतबन्धने ॥ घातचन्द्रो नैव

चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ' ज्योतिर्निबन्धे- ' विवाहचौलव्रतबन्धयत्रे पट्टाभि-
 पेके च तथैव रात्राम् । सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्तनीयः खलु यातचन्द्रः ॥'
 नारदः- ' अकालजा भवेयुश्चेद्द्विज्वीहारदृष्टयः । प्रत्यर्कपरिवेपेन्द्रचापान्ध्वनयो यदि ॥
 दोषाय मङ्गले नूनं न दोषार्थं कालजाः ॥ ' अकालदृष्टिस्वरूपमाह लल्लः- ' पौषा-
 दिवतुरो मासाः प्रोक्ता दृष्टिरकालजा । ' इति । शार्ङ्गधरः- ' निर्घाते क्षितिबलने
 ग्रहयुद्धे राहुदर्शने चैव । आ पञ्चदिनात्कन्या परिणीता नाशमुपयाति ॥ उत्का-
 पातेन्द्रचापमवलघनरजोधूमनिर्घातविद्युद्दृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैक-
 रात्रम् । दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यशुभफलदृशो दुर्मेनोभ्रान्तबुद्धो चौले मौञ्जीनिबन्धे प-
 रिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ॥ ' ज्योतिःप्रकाशे- ' अर्वाक् षोडश नाड्यः संक्रान्तेः
 पुण्यदाः परतः । उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः ॥ ' गर्गः- ' दिग्दाहे
 दिनमेकं च ग्रहे सप्तदिनानि तु । भूकम्पे च समुत्पन्ने त्र्यहमेव तु वर्जयेत् ॥ उत्का-
 पाते त्रिदिवसं धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ दर्श-
 नादर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनं त्यजेत् । यावत्कैतूद्गमस्तावदशुभः समयो भवेत् ॥ '
 अस्यापवादोऽद्भुतसागरे- ' अथ दिवसत्रयमध्ये मृदु पानीयं यदा भवति । उत्पात-
 दोषशमनं तदैव संप्राहुराचार्याः ॥ ' संबन्धतत्त्वे- ' भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति दृदि-
 श्राद्धे कृते सति ॥ '

अथापरिहार्ये कन्यावैधव्ययोगे विशेष उच्यते । मार्कण्डेयपुराणे- ' बालवैध-
 व्ययोगे तु कुम्भे द्रुपतिपादिभिः । कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येति
 चापरे ॥ ' अत्र पुनर्दोषाभाव उक्तो विधानतत्त्वे- ' स्वर्णांश्चुपिप्प-
 लानां च प्रतिपा विष्णुरूपिणी । तथा सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न
 जायते ॥ ' सूर्यारुणसंवादे- ' विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबलान्विते । विवाहोक्ते
 च तां कन्यां कुम्भेन सह चोद्गहेत् ॥ सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुविधानतः । कुङ्कुमा-
 लंकृतं देहं तपोरेकान्तमन्दिरं ॥ ततः कुम्भं च निःसार्य प्रथम्य सलिलाशये । ततो-
 ऽभिपेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ ' कुम्भमार्थना तत्रैव- ' वरुणाङ्गस्वरूपाय
 जीवनानां समाश्रय । पातं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रमुखं कुरु ॥ देहि विष्णो वरं
 देव कन्यां पालय दुःखतः । ततोऽलंकारवस्त्राढ्यां वराय प्रतिपादयेत् ॥ ' इति
 कुम्भविवाहः ॥

मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तम्- ' ब्राह्मणं साधुमाम्बय संपूज्य त्रिविधार्हणैः । तस्मै
 दद्याद्दिधानेन विष्णोर्भूतिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याय
 वा पुनः । निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥ दधानां वा-
 ससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् । सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेनष्ट-

दीरयेत् ॥ यन्मया प्राचिजनुपि घ्नन्त्या पतिसमागमम् । विपोपविपशङ्खाद्यैर्हतो वा-
तिविरक्तया ॥ प्राप्यमानं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःसौघना-
शाय शुभलब्धये ॥ बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमां तनुम् । सौवर्णां निर्मितां
शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेदिति । एवमस्त्विति
तस्योक्तिं शृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः ॥
अन्येष्वश्वत्यविवाहदृष्टसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः । विस्तरभयान्नोच्यते ॥

अथ प्रतिकूलादि । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—‘कृते तु निधये पश्चान्मृत्यु-

विवाहनिबन्धे
वधुरगृहे कस्य-
चिन्मृती प्रति-
कूलादि ।

र्भवति कस्यचित् । तदा न मङ्गलं कुर्यात् कृते वैधव्यमाप्नु-

यात् ॥’ ज्योतिर्मेषातिथिः—‘वधुवरार्थं घटिते सुनिश्चिते वरस्य

गेहेष्यथ कन्यकायाः । मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न

कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः ॥’ मङ्गलं विवाहः । स्मृतिचन्द्रिकायाम्—‘कृते वाह-

निधये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं भुवम् ॥’

भृशुः—‘वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंश-

क्षयदो यतः ॥’ शौनकः—‘वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां

प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥ पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही । पितृव्यस्त्री

सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥ एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।

अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिद्बुधैर्न तद्भवेत् ॥’ माण्डव्यः—‘वाग्दानानन्तरं माता

पिता भ्राता विपद्यते । विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशस्थितिभिच्छता ॥’ संकटे

तु मेषातिथिः—‘वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरा-

दूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥’ स्मृतिरत्नावल्याम्—‘पितुरब्दमशौचं

स्यात्तदर्थं मातुरेव च । मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषां तु

सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥’

ज्योतिःप्रकाशे—‘प्रतिकूलेपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परः । शान्तिं विधाय

गो दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥’ शान्तिं विनायकशान्तिम् । तथा च मेषा-

तिथिः—‘संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य

कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥’ इति ॥ ‘प्रतिकूले न कर्तव्यो गच्छेद्यावदतुत्रयम् । प्रति-

कूलेपि कर्तव्यमित्यगुरुर्वहुविधे ॥ प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ॥’

ज्योतिःसारे—‘दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां

नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥’ मेषातिथिः—‘पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।

भवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
आचतुर्थे ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ '

अथ रजोदोषे निर्णयः । माधवीये- ' प्रारम्भात् प्राग्विवाहस्य माता यदि

^{रजोदोषस्य} रजस्वला । निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥ ' आर-
^{त्रिवृत्तौ विवाहः ॥} म्भात् नान्दीश्राद्धात् । ' नान्दीमुखं विवाहादौ ' इत्यादिना तस्यैव
प्रारम्भोक्तेः । मेधातिथिः- ' चौले च व्रतवन्द्ये च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या
रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥ वधूवरान्यतमयोर्जननी चेद्रजस्वला । तस्याः
शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरन्नवीत् ॥ ' वृद्धमनुः- ' विवाहव्रतचूडासु माता
यदि रजस्वला । तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेष्मभिः ॥ ' गर्गः- ' यस्योद्वाहा-
दिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला । तदा न तत्पकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥ ' नान्दी-
श्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कपर्दिकारिकासु- ' सूतिकोदकययोः शुद्धयै गां दद्या-
द्धोमपूर्वकम् । हर्षी मापमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिना चर्चयेत् ॥ प्रत्युचं पापसं हुता
अभिपेकं समाचरेत् ॥ ' इति । सूतकादिसंकटे तु कृष्णान्दीभिर्घृतं हुता पयसिनीं
गां च दत्त्वा विवाहादि कुर्यात् इति च प्रागुक्तम् ॥

अथैकक्रियानिर्णयः । ज्योतिर्निवन्द्ये वृद्धमनुः- ' एकमातृजयोरेकवा-

^{एकमातृजक-} सरे पुरुषद्विषोः । न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ '
^{न्यापुत्रयोरेकव-} एतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकदिने निषिद्धं मातृभेदाभावात् ।
^{विवाहादि ।} नारदः- ' पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । न तपोव्रतमुद्वा-

हान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥ ' वराहः- ' विवाहस्तोकजातानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्विपंस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥ मदनरत्ने वशिष्ठः- ' न पुंविवाहोर्ध्व-
मृतत्रयेपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् । न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां
यदि नाब्दभेदः ॥ एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् । पण्मा-
समध्ये मुनयः समसुर्न मण्डनं मुण्डनतोपि कार्यम् ॥ ' एतदपवादस्तत्रैव- ' ऋतु-
त्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य भवेशनम् । तदा षोडशरस्यापि विवाहस्तु मशस्यते ॥ '
सारावल्याम्- ' फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत
नर्तव्यविलङ्घनम् ॥ ' संहितामदीये- ' ऊर्ध्वं विवाहाचनयस्य नैव कार्या वि-
वाहो दुहितुः समार्थम् ॥ अमाप्य कन्यां श्वशुरालयं च वधुः प्रवेशया स्वगृहं च
नादी ॥ ' मदनरत्ने वशिष्ठः- ' द्विगोमनं लेकगृहेपि नेष्टं शुभं तु पश्चात्तरभिर्दि-
नेस्तु । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेयवाचार्यविभेदतो वा ॥ एकोदरमम-
तानां नाभिकार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरममृतानां नेति शतावपोऽप्रवीत् ॥ ' ज्यो-

तिर्निवन्धे कात्यायनः—' कुले ऋतुत्रयादर्वाद् मण्डनान्न तु मुण्डनम् । प्रवेशा-
 निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मद्गलत्रयम् ॥ कुर्वन्ति मुनयः केचिदल्पस्मिन्वत्सरे लघु ।
 लघु वा गुरु वा कार्यं मासं नैमित्तिकं तु यत् ॥ पुत्रोद्वाहः प्रवेशारूयः कन्योद्वाहस्तु
 निर्गमः । मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मद्गलम् ॥ चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जये-
 न्मण्डनात्परम् । मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥ अभिन्नवत्सरेपि
 स्यात्तद्दहस्तत्र भेदयेत् । अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥ ' संकटे तु कप-
 र्दिकारिकासु वराहमिहिरथ—' उद्वाह पुत्री न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वाहनं कदा-
 चित् । यावच्चतुर्थे दिनमत्र पूर्वं समाप्य चान्योद्वाहनं विदध्यात् ॥ ' कश्यपः—' मौञ्जी-
 वन्धस्तयोद्वाहः पण्मासाभ्यन्तरेपि वा । पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोष-
 कृत् ॥ ' ज्योतिर्निवन्धे—' विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि
 स्यात् । वैषव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥ ' तथा—
 ' विवाहमप्ये यदि चेत् क्षयाहस्तत्र स्वमुख्याः पितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे
 परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तत् ॥ ' ' ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ' इति
 श्रुतेश्च । मासिकविषये कालहेमाद्रौ शाळ्यायने—' प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि
 सपिण्डीकरणं तथा । अपकृप्यापि कुर्वीत कर्तुर्नान्दीमुखं द्विजः ॥ ' वृद्धिं विनाप-
 कर्षे दोषमाह तत्रैवोशनाः—' वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी
 नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥ ' इति । मेधातिथिः—' प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरे-
 द्वाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थे ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ ' स्मृत्यन्तरे—
 ' सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धश्चैत्तरनिषेधनात् ॥ '
 स्मृतिसारावल्याम्—' भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । एकस्मिन्मण्डपे
 चैव न कुर्यान्मण्डनद्वयम् ॥ ' सहोदरविषयमेतत् । यमः—' एकोदरमसूतानामेकस्मिन्
 वासरे पुनः । विवाहं नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥ ' गार्ग्यः—' भ्रातृयुगे
 स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । न कुर्यान्मद्गलं किंचिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥ एकस्मि-
 न्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । शौरं चैव विवाहं च मौञ्जीवन्धनमेव च ॥ '
 ज्योतिर्विवरणे—' एकोदरयोरेकदिनोद्वाहने भवेन्नाशः । नद्यन्तर एकदिने केष्याहुः
 संकटे च शुभम् ॥ ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
 नारीविवाहात्तदहेपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥ ' भिन्नमातृजयोस्तु एक-
 वासरे विवाहमाह मेधातिथिः—' पृथग्मातृजयोः कार्पो विवाहस्तेकवासरे । एकस्मि-

१—'चौलमप्याक् परतयेत्यर्थः । २ वृद्धयुत्तरं प्रेतकर्माणि लुप्यन्ते । तत्र तु मनःसमाधानाय रुद्रैकद-
 शिनीपूजादिकमाचरन्ति इति टीकायासुक्तम् ।

मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥ पुंप्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरस्थयोः । भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥ ' यमयोस्तु विशेषः भट्टकारिका-याम्—' एकस्मिन् वत्सरे चैकवासरे मण्डपे तथा । कर्तव्यं मङ्गलं स्वत्तोभ्रात्रोर्यमल-जातयोः ॥ ' ज्योतिर्निबन्धे नारदः—' प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् । नैवैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ॥ नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् । नैकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्ययोः ॥ न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन ॥ ' इति ॥

कन्याया रजोदर्शने तु अपराकं संवर्तः—' माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ' हारीतः—' पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्दृष्यतीति ॥ ' देवलात्रिकश्यपाः—' पूर्वार्थं तदेव । ' श्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता । यस्तां समुद्गहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥ ' माधवीये बौधायनः—' व्रीणि वर्षाण्यृतुपती काहेत पितृशासनम् ॥ ' विष्णुः—' ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ' अत्र वरस्य दोषाभावमाह यमः—' कन्या द्वादश वर्षाणि याऽपदत्ता वसेद्गृहे । श्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयत्स्वेयम् ॥ एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन । नतु तां वन्धकीं विद्यान्मनुः स्यायंश्रुवोऽश्रवीत् ॥ ' मनुः—' अलंकारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरे । पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयी स्याद्यदि संहरेत् ॥ ' वरं मत्याह—' पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतुनां प्रतिबोधनात् ॥ ' १

अत्र प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन—' कन्यामृतुमतीं श्रुत्वा कृत्वा निष्कृतिमात्मनः । श्रुद्धिं च कारयित्वा तामुद्गहेददृशंसधीः ॥ पिता ऋतून् स्वपुन्यास्तु गणयेदादितः सुधीः । दानावधि गृहे यत्रात् पालयेच्च रजोवतीम् ॥ दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि । दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥ दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वापतिनिःस्वः सदक्षिणम् । तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः । अष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥ तामुद्गहन्वरथापि कृष्माण्डैर्बुध्याद्भिजः ॥ ' इति । मदनपारिजाते यज्ञपार्श्वः—' विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते । कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्च-

१—'उभाभ्यां भगिनीभ्यां शिरःस्वपुष्पपट्टिकादर्शनं न कार्यम् । एतावता परस्परपरिधिरःस्वपुष्पपट्टिकादर्शनं परस्परकन्ययोर्निबिद्धम्' इति टीकायां व्याख्यातम् ।

यित्वा यथाविधि । युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततस्तन्त्रं प्रवर्तयेत् ॥' बौधायनसूत्रम्—' अथ यदि कन्योपसाधमाना चोह्यमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमन्त्रयेत् । पुमांस्तौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनाबुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम् ॥' इति । अथ द्वादशरात्रमलंकृत्य प्राशयेत्पञ्चगव्यमथ शुद्धां कृत्वा विवहेत् ॥

अत्र गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहास्तद्भवस्था चाकरे ज्ञेया । मनुः—' पदानुपूर्व्या गान्धर्वाद्यष्टौ विप्रस्य शत्रस्य चतुरोऽवरान् । विद्मशूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्वर्ष्यान्- विवाहभेदाः । राक्षसान् ॥' चतुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान् । तान् राक्षसवर्ज्यान् वैश्यशूद्रयोः । स एव—' आसुरं वैश्यशूद्रयोः' । हेमाद्रौ पैठीनसिः—' राक्षसो वैश्यस्य पैशाचः शूद्रस्य ।' प्रचेताः—' पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च' । मनुः—' राज्ञस्तथाप्युरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ।' क्षत्रिपादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः—' सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या । चौर्येणोपि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥' गान्धर्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकं दानमाह तत्रैव यमः—' नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात्पतिसं सप्तमे पदे ॥' पराशरमाधवीये देवलोपि—' गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्ववाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः ॥' त्रैवर्णोक्ते-गान्धर्वादीं विप्रवर्जमधिकार उक्तः । तत्रैव परिशिष्टे—' गान्धर्वास्तुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः । पूर्वं परिश्रयस्तेषु पश्चाद्गोमो विधीयते ॥' अतो होमादावकृते भार्यात्वाभावाद्दान्तराय देया । तथाच तत्रैव वशिष्ठबौधायनौ—' वलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥' इति । अत्र मन्त्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्बलादपहारे राक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थं । तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता वेत्याहृत्य कन्या-नुमत्यभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम् । मदनपारिजाते नारदः—' पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां च निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥' स्मृतिचन्द्रिकायामपराकं चैवम् ॥

१—अत्राभलायवृष्टासूत्रे तु ब्राह्मादिक्रम उक्तः । स वस्य लक्षणाणि च यथा—' अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः । तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः । कृत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशवरान् दश परान् पुनात्युभयतः । सहपर्मं चरत इति प्रौत्रापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतः । गोमिपुर्न दारवोपयच्छेत् स कर्पः सप्तवरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः । मिथः समर्थं कृतोपयच्छेत् स गान्धर्वः । धनेनोपतोष्योपयच्छेत् स आर्षुः । सुतानां प्रमत्तानां वापहरेत्स पैशोचः । इत्वा मित्रा च क्षीर्पाणि इदती रुद्रश्चो हरेत्स राक्षसः ।' इति । २ इत् आरभ्य 'गर्हितः' इत्यन्तो प्रत्यः कृत्विज इत्यते । डीकायां तु व्याख्यातः परं तत्र न तस्यापरवक्तोति भाति । 'तथ्यवरपा चाकरे ज्ञेया' इत्युक्तेः । ३ उक्तविवाहाद्यंभवे इत्यर्थः । ४ पैशाचेनापीति तात्पर्यम् ॥

दित्रन्वृत्वाद्यैर्गता भाशुत्तरां दिशम् । तत्र मृत्सिकर्ता श्लक्ष्णां वृहीत्वा पुनरागतः ॥
 मुन्मयेष्वथवा वैणवेपु पात्रेषु योजयेत् । अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् ॥
 शौनकः—‘आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वान्यत्र विघातच्यं मङ्गले-
 ऽङ्कुरवापनम् ॥’ वृहस्पतिः—‘आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योऽङ्कुरार्पणम् ॥’ त-
 त्रैव वाग्दानं हरिद्रावन्दनं च कार्यम् । ज्योतिःप्रकाशे—‘चतुर्थो मण्डपः श्रेष्ठः स-
 त्तमः पञ्चमस्तथा । नवमैकादशौ श्रेष्ठौ नेष्टौ षष्ठतृतीयकौ ॥ विवाहमे स्योदये वा
 कन्यावरणमाचरेत् ॥’ वरस्यापि वरणमाह चण्डेश्वरः—‘उपवीतं फळं पुष्पं वासांति
 विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्राता द्विजेन वा ॥’ इति ॥

वाग्दानोत्तरं वरमरणेऽपरार्कस्मृतिकेन्द्रिकायां वशिष्ठः—‘अग्निर्वाचा च दत्तायां
 म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥’

वाग्दानोत्तरं
 वरमरणे अन्यो
 विवाहः ।
 यत्तु नारदः—‘उद्वाहितापि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमैयुना । पुनःसंस्का-
 रमर्हेत् यथा कन्या तथैव सा ॥’ इति । यच्च कात्यायनः—‘वरो यद्यन्यजातीयः
 पतितः क्लीव एव च । विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घायोपि वा ॥ ऊढापि देया
 सान्यस्मै सहावरणभूषणा ॥’ इति । इदं कलौ निषिद्धम् । ‘देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता
 कन्या न दीयते ।’ इत्यादिपुराणे कलौ निषेधात् । दत्ताशब्द ऊढापरः ‘ऊढायाः
 पुनरुद्वाहम्’ इति हेमाद्रावुक्तेः । अत एव सगोत्रासपिण्डादिविवाहेषु—‘भोगतस्तां
 परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ।’ इत्युक्तम् । देशान्तरगमने तु कात्यायनः—‘वरयिता
 तु यः कश्चित्पणश्येत् पुरुषो यदा । ऋतागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥’
 अपरार्कं नारदोपि—‘प्रतिशुद्धं तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । त्रीन्तून् समति-
 क्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥’ शुल्कदाने तु मनुवशिष्टौ—‘कन्यायां दत्तशुल्कायां
 म्रियते यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥’ चन्द्रिकायां
 कात्यायनः—‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु
 देयान्यस्मै विधानतः ॥ अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै । पूर्वागतश्च स-
 र्वेषां लभेताद्यवरस्तु ताम् ॥ पश्चाद्वरेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः । अथागच्छेन्न-
 वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘सकृत् मदीयते कन्या हरंस्तां चौर-
 दण्डभाक् । दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चिद्वर आत्रजेत् ॥’ पूर्वस्य दौषसत्त्वे इदमिति
 विश्वानेश्वरः । संबन्धतत्त्वे वशिष्ठः—‘कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्दि पतितस्य च । अ-
 पसारिविधर्मस्य रोगिणां वेपधारिणाम् ॥ दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोदा तथैव

१-अथ ‘चतुर्थः’ इत्याद्युक्तेर्वान्मण्डपसंख्यादिगम आनन्दवकः । तेषु मण्डपा उक्ताष्टौकाया यथा—‘अष्टहस्त-
 भारभ्य विरहितद्वान्ताः सप्त, पञ्चविंशतिहस्ताः, पश्चाद्यष्टहस्ताः, शतहस्ताः, सदस्रहस्तधेलेकादश मण्डपाः ।
 चतुर्ध्वतुर्दशहस्ताः । आसी द्वौ अष्टमश्च न विदितो न निषिद्धः’ इति ।

च ॥ 'मनुः—'पण्डान्धवधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् । विवाहसंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ पितृव्यपुत्रे सापत्रे परदारस्रुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥' अन्यद्वक्तव्यं विस्तरभीतेर्नोच्यते इति दिक् ॥

अत्र नान्दीश्राद्धे विशेषं तदधिकारिविशेषं चाग्रे वक्ष्यामः । इदं चाद्यविवाहे पिता कुर्याद्वितीयादौ वर एव । 'नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।

विवाहे नान्दीश्राद्धम् । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥' इति स्मृतेः । त्रिकाण्डमण्डनोपि—'पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणिग्रहं यदा । पितुर्नान्दीमुखश्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिः ॥' रेणुकाकारिका—'उक्तकाले विवाहाङ्गं कुर्यान्नान्दीमुखं पिता । देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् ॥'

लग्नघटीस्थापनमाह नारदः—'पङ्कजलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः पलैः ॥ ताम्रपात्रे जलैः पूर्णं मृत्पात्रे वायवाशुभे । मण्डलार्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥' तत्र मन्तः—'मुख्यं लमसि यन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । भव भावाय दंपत्योः कालसाधनकारणम् ॥' इति ॥

वरस्य मधुपर्कमाह याज्ञवल्क्यः—'प्रतिसंवत्सरं त्वर्च्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः । मधुपर्कविधिः । म्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रतृत्विजः पुनः ॥' अत्र विशेषो गृहपरिशिष्टे—'वरस्य या भवेच्छास्त्रा तच्छाखागृहचोदितः । मधुपर्कः मदातव्यो ह्यन्यशास्त्रेषु दातरि ॥' अत्र वरदातृशब्दौ ऋत्विगाद्युपलक्षणम् । तदाहुः—'अर्च्यशाखया मधुपर्कः' इति । 'अर्च्यस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छाखया मधुपर्कः' इति याज्ञिकाः । जयन्तस्तु 'वरणवत्सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्कः' इत्याह । तच्च नाद्रियन्ते वृद्धाः । अत्र 'पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः' इत्यादिशृणुपरिशिष्टादेर्विष्टरादिलक्षणं मधुपर्कादिविधिश्च स्वगृहादेश्ज्ञेयः ॥

कन्यादाने प्रपितामहपूर्वकमित्युक्तं स्पृत्यर्थसारे—'नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥' नान्दीमुखे इति षड्चाद्यतिरिक्तविषयम् । शृणुपरिशिष्टे पित्राद्यानुलोम्याभ्यानात् । व्यासः—'भुक्त्वा समुद्रहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा । उपोषितः सुतां दद्यादचित्ताय द्विजाय तु ॥' भुक्त्वेति मधुपर्कं वैधभोजनपरम् । शृणुपरिशिष्टे—'कन्यां वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते । प्रत्यह्मस्रुता वरयन्ति प्रतिशृण्वन्ति प्राप्नुवाः ॥' मदनरत्ने

ऋष्यशृङ्गः—‘ वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाथै-
वमेव हि ॥ तिष्ठत्पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् । मधुपर्काचितायैनां तस्मै
दद्यात्सदक्षिणाम् ॥ उदपात्रं ततो गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् । गौरीं कन्यामिमां
विम भयाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विम समाश्रय ॥ भूमिं
गां चैव दासीं च वासांसि च स्वशक्तितः । महिषीं वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि ॥
ततः स्वगृह्याविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् । यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यकुतुकानि
च ॥ ’ एतत्कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौनकः । गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषमाहा-
श्वलापनः—‘ अर्धरात्रे व्यतीते तु परेषुः प्रातरेव हि । गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञ-
विदो विदुः ॥ ’ इति । औपासनहोमे विशेषमाह शौनकः—‘ यदि रात्रौ विवाहाशि-
रुत्पन्नः स्यात्तथा सति । उपक्रम्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदग्न्यम् ॥ ’ यदि रात्रौ
नवनाडीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदा तदेव होमारम्भः, तदुत्तरं चेत्यरदिने सायमारम्भ
इति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् ॥

अथ देवकोत्थापनम् । ‘ समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं शुभः । पण्डं च विपमं
देवकोत्थापनम् । मेष्टं शुक्ला पञ्चमसप्तमौ ॥ ’

निर्णयदीपे मार्ग्यः—‘ नान्दीश्राद्धे कृते पञ्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धं
क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥ अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं
तथैव च । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् ॥ उपवासं व्रतं चैव
श्राद्धभोजनमेव च । नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥ ’
बृहस्पतिः—‘ तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविषुवे नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न
दुष्यति ॥ ’ योगियाज्ञवल्क्यः—‘ न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य
च । अनुव्रज्य सुहृद्भूयर्चयित्सेष्टदेवताम् ॥ ’ ज्योतिषे—‘ स्नानं सचलं तिल-
मिश्रकर्म भेदानुपानं कलशप्रदानम् । अपूर्वतीर्थाभिरदर्शनं च विवर्जयेन्मङ्ग-
लतोऽन्दमेकम् ॥ मासपट्टं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणे न च । जीर्णभाण्डादि न
त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ॥ ऊर्ध्वं विवाहात् पुत्रस्य तथा च व्रतबन्धनात् । आत्मनो
मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥ अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि । माङ्गल्येषु
च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥ ’

ज्योतिर्निबन्धे—‘ उद्वाहात् प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तृष्टे कन्यका इत्यात्तज्जननीं
क्षये निमतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् । षीपे च श्वशुरं पतिं च मलिनै
चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भ-

चेत् ॥ निवन्धे—‘ विवाहात् प्रथमे पौषे आपाढे चाधिमासके । न सा भर्तृष्टहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृष्टहे तथा ॥ ’ हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—‘ विवाहप्रत्यूढासु वर्षमर्थं तदर्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ’ तथा अर्थं पूर्ववत् । ‘ सपिण्डा नैव कुर्वीरन्नद्विः स्नानमृतत्रये । तीर्थे संवत्सरे भेते पितृयज्ञे महालये ॥ कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ ’

अथ वधूप्रवेशः । जयतुङ्गे—‘ मार्गशीर्षे तथा माघे माघवे ज्येष्ठसंज्ञके । सुभ-
शस्ते भवेद्देशप्रवेशो नवयोपिताम् ॥ ’ नारदः—‘ आरभ्योद्वाहदिव-

विवाहात् पष्ठा-
दिवसे वधू-
प्रवेशः ।

सात् पष्ठे वाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥ ’

संग्रहे—‘ विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे त्रिथौ षोडशवासरान्तात् ।

ऊर्ध्वं ततोऽब्दे युजि पञ्चमान्तादतः परस्तान्निपयो न चास्ति ॥ ’ नारदः—‘ समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् ॥ ’

प्रयोगरत्ने तु—‘ वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभमदः पञ्चमकेऽथ वाह्नि । द्वितीयेके वाथ चतुर्थके वा पष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥ ’ इत्युक्तं तत्र धूलं चिन्त्यम् ।

वृद्धवशिष्ठोपि—‘ पष्ठाष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः । पञ्चाङ्गसंगृह्यदिनं विनापि विधावसप्तोचरगेऽपि कार्यः ॥ ’ लङ्घः—‘ स्वभवंनपुरमवेशे

देशानां विपुत्रे तथोद्वाहे । नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥ ’ मा-
ण्डव्यः—‘ नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु । वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं

शुरुश्रयोः ॥ ’ ज्योतिःप्रकाशे—‘ वामे शुक्रे नवोढायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे । धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरः स्थिते ॥ नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं संमुखे भृगां । तदेव विपुत्रैर्लेयं केवलं तु द्विरागमे ॥ पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे

प्रयायादक्षिणापरं । पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशी ॥ ’ व्यवहार-
तत्त्वे—‘ पौष्णात्कराच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु । पुष्ये च मैत्रे च

वधूप्रवेशो रिक्तरे व्यर्ककृजे च शस्तः ॥ ’ गर्गः—‘ व्यतीपाते च संक्रान्तां ग्रहणे वैधृतावपि । श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥ ’ तथा ‘ अमासंक्रा-
न्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेपि नाचरेत् ॥ ’ इति ॥

अथ द्विरागमनम् । ऋक्षोच्चये—‘ माघफाल्गुनवैशाखे शुक्रेपक्षे शुभे दिने । शुर्वा-
दित्यत्रिशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥ ’ बादरायणः—‘ नीहारांशु-

द्विरागमन
निर्णयः ।

दिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मालुराधाग्निनीशुक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे

प्रशस्ते त्रिथौ । कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे जीवज्ञास्फुजितां दिने नववधूप्रवेशप्रवेशः शुभः ॥ ’

अथ पुनर्विवाहः । श्रीधरीये-‘ पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभदृष्टिदम् ।

भाष्यामप्रना-
दिरोपयुक्तायां
पुनर्विवाहः ।

लयेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतरादिसंभवे ॥ अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टरोगादि-

संभवे । विवाहे चापि दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्य दोषस्य

शान्त्यर्थं पुनर्विवाहमिष्यते ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-‘ सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्द्यार्थ-

दन्यमियंवदा । स्त्रीप्रसूत्राधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ’ मनुः-‘ वन्द्याष्टमेऽधि-

वेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वमियवादिनी ॥ ’ संग्रहे

तु-‘ अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् । मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वमियवा-

दिनीम् ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-‘ एकासुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति । समर्थ-

स्तोपयित्वाथैः पूर्वोदात्तपरं व्रजेत् ॥ आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसुं मियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्त्रुतीयांशमद्रव्यो भरुणं स्त्रियाः ॥ ’ मनुः-‘ अधिविन्ना तु या नारी

निर्गच्छेद्रोपिता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ’ इति ।

हेमाद्रौ कात्यायनः-‘ अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्रहुत्वं

चेज्ज्येष्ठया गार्हता न चेत् ॥ ’ याज्ञवल्क्यः-‘ सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न

कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ’ द्वितीयविवाहहोमेऽग्निमाह

कात्यायनः-‘ सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्घोडुं कारणान्तरात् । यदीच्छेदग्निमान्कर्तुं

फ होमोस्य विधीयते ॥ स्वाग्नाविव भवेद्दोमो लौकिके न कदाचन ॥ ’ त्रिकाण्ड-

मण्डनोपि-‘ आधायां विद्यमानायां द्वितीयासुद्गहेत्यदि । तदा वैवाहिकं कर्म कुर्या-

दावसथेऽग्निमान् ॥ ’ सुदर्शनभाष्ये तु-‘ द्वितीयविवाहहोमो लौकिक एव न पूर्वा-

पासने’ इत्युक्तम् । इदं चासंभवे । तत्र चाग्निद्वयसंसर्गः कार्यः । तदाह शौनकः-‘ अ-

द्याग्न्योर्गृहयोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥

अरोगासुद्गहेत्कन्यां धर्मलोपभवात्स्वयम् । कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ॥

पृथक्स्वष्टिलयोरग्निं सप्ताधाय यथाविधि । तत्र कृत्वाज्यभागान्तपन्वाधानादिकं

ततः ॥ जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्रां तयान्वारण्य आहुतिः । अग्निमीले पुरोहितं सूक्तेन

नवर्चेन तु ॥ समिध्यैतं समारोप्य अयं ते योनिरित्युवा । प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठार्शो

त्रिधाय तम् ॥ आज्यभागान्ततन्त्रादि कृतारभ्य तदादितः । समन्वारण्य एताभ्यां

पत्नीभ्यां जुहुयात्तत्तम् ॥ चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः पद्भिर्यथाक्रमम् । अग्रावग्नि-

श्चरतीत्यग्निनाग्निः समिध्यते ॥ अस्तीदमिति तिसृभिः पाद्भिर्नो अग्न एकया । ततः

स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥ गोपुगं दक्षिणा देया श्रोत्रियायादिताम्रये ।

पत्न्योरेका यदि मृता दग्ध्वा तैत्रेय तां पुनः ॥ आदधीतान्यया सार्धमाधानधि-

धिना गृही ॥ ' इति । वौधायनसूत्रे तु—' अथ यदि गृहस्थो द्वे भार्ये विन्देत कथं तत्र कुर्यादिति यस्मिन् काले विन्देतोभावशी परिचरेदपराभिमुपसमाधाय परिस्तीर्याज्यं विष्ठाप्य मुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वारब्धायां जुहोति नमस्त ऋषे रादाव्यथायै वा स्वथायै वा मान इन्द्राभिमतस्त्रहृद्धारिष्ठां स एव ब्रह्मन्न वेदमुखाहेत्याऽयं ते योनिर्ऋत्विज इति समिधि समारोपयेत् । पूर्वाभिमुपसमाधाय जुह्वान उद्बुध्यस्वाग्र इति समिधमाधाय परिस्तीर्य मुचि चतुर्गृहीता द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्धयोर्यजमानोऽभिगृह्णाति यो ब्रह्मा ब्रह्मण इत्येतेन सूक्तेनैकं चतुर्गृहीतं जुहोत्यभिमुखात् कृत्वा पक्वां जुहोति संमितं संकल्पेथामिति पुरोनुवाक्यामनूच्यन्ने पुरीष्ये इति याज्यया जुहोत्यथाज्याहुतीरुपजुहोति पुरीष्यमस्तमित्यन्तादनुवाकस्य स्विएकृत्प्रभृति सिद्धमा धेनुवरदानादयाग्रेणाग्निं दर्भस्तम्बे हुतशेषं निदधाति ब्रह्मजज्ञानं, पिताविराजामिति द्वाभ्यां संसर्गविधिः कार्यः ।' द्वितीयादिविवाहे काल उक्तः । संग्रहे—' प्रमदामृतिवासरदितः पुनरुद्गाहविधिर्वरस्य च । विषमे परिवत्सरे शुभो युगले वापि मृतिप्रदो भवेत् ॥' ('पत्नीवियोगे प्रथमे च वर्षेनो चेद्विषर्षे पुनरुद्गहेत्सः । अयुग्ममासे तु शुभप्रदः स्याद्द्विशिष्टगर्गादिपराशराद्याः ॥ भार्यान्तरविवाहः स्यादयुग्मे वत्सरे शुभः । युग्मे भर्तृधिनाशः स्याद्गर्गस्य वचनं यथा ॥ अपुत्रिणी मृता भार्या तस्या भर्तृविवाहकम् । युग्माब्दे युग्ममासे वा विवाहः शुभदो मतः ॥ प्रजावत्यां तु भार्यायां मृतायां ब्राह्मणस्य तु । प्रथमेऽब्दे न कर्तव्यो विवाहोऽशुभदो भवेत् ॥')

तृतीयविवाहनिषेधो मात्स्ये—' उद्गहेद्रतिसिद्धयर्थं तृतीयां न कदाचन । मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ॥ नश्यत्येव न संदेहो गर्गस्य वचनं यथा ।' इति । संग्रहे—' तृतीयां यदि चोद्गाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् । चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्के समुद्गहेत् ॥' तद्विधिस्तु—' रविशन्योर्हस्ते वा वरः संकल्प्य स्वस्तिवाचनानान्दीश्राद्धे कृत्वाचार्यं वृत्वा आकृष्णेनेति छायायुतं सूर्यमर्के संपूज्य गुडौदनं दत्त्वा बह्वेण तन्तुभिरावेष्ट्य 'त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छायाया सहितो रवे । तृतीयोद्गाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥' इति संप्रार्थ्य जलेन त्रिः सिचेत् । 'मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी । अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रति रक्षतु ॥ नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहि मां कृपया देवि पत्नी मे त्वमिहागता ॥ अर्के त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ॥ तृतीयोद्गाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय ॥' इति । तत आचार्यः—' काश्यपगोत्रामादित्यप्रपौत्रौ

तृतीयविवाह-
निषेधादर्कविवा-
हविधिः ।

सवितुः पौर्वां पम पुत्रीमर्ककन्याममुकगोत्राय वराय दास्ये ' इति वाग्दानं कृत्वा वरस्य मधुपर्कं कृत्वाऽन्तःपदं धृत्वा स्वस्तिन इति सूक्तं जप्त्वा पूर्ववत्कन्यां दत्त्वा 'अर्ककन्यामिमां०' इत्युद्देन कन्यादानमन्त्रमुक्त्वा दक्षिणां दद्यात् । ततो गायत्र्या वेष्टितसूत्रेण बृहत्सामेन मन्त्रेण कङ्कणं बद्ध्वाऽर्कस्य चतुर्दिक्षु कुम्भेषु विष्णुं संपूज्याग्रिं प्रतिष्ठाप्याधारान्ते संगोभिरिति बृहस्पतये, यस्मै त्वा कामकामायेत्यृचाऽद्ये व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यं हुत्वाचार्याय गोगुगं दत्त्वा । 'मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा । अर्काऽपत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥' इति नमेत् इति दिक् ॥ इति निर्णयसिन्धौ अर्कविवाहः ॥

अथाधानम् । रत्नमालायाम्—'प्राजापत्ये पूषभे सद्विदैवे पुष्ये ज्येष्ठास्वैन्दवे कृत्तिकासु । अध्याधानं ह्युत्तराणां त्रयेपि चित्रादित्ये कीर्तितं गर्गमुख्यैः ॥'
 आश्वलायनः—'अन्याधानं कृत्तिकासुरोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः श्रौष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चिद्दसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्यापकुष्ठा यस्मिन्कास्मिंश्चिदतावादधीत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम् ।' काल्याणनसूत्रे श्रीकामादीनामपि वर्षासूक्तम् । सोमाधाने ऋत्वाद्यनालोचनमार्तपरम् । 'अथो स्रल्ल यदैव नः श्रद्धोपनमेदधादधीत सैवास्वादिः' इति । 'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं तदेतदार्तस्यातिवेलं वा श्रद्धायुक्तस्य भवति' इति वीषायनोक्तेरिति । मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः—'पुष्याभ्येयत्र्युत्तरादित्यपौष्णज्येष्ठाचित्रार्कद्विदैवेन्दुभेषु ॥ कुर्युर्वेदधाधानमाद्यं वसन्तग्रीष्मोष्मान्तेष्वेव विप्रादिवर्णाः ॥' कालादर्शं—'अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे । उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥ सोमं च पशुबन्धं च सर्वाश्च विकृतीरपि । सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥' अत्र विशेषः पूर्वमुक्तः । अग्निहोत्रकाल उक्तश्चन्द्रोगपरिशिष्टे—'उदितेऽनुदिते चैव समयाभ्युपिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥' एतेषां स्वरूपं तत्रैव—'रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूपिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रविर्यावन्न दृश्येत समयाभ्युपितं च तत् ॥ रेखागात्रं प्रदृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः । उदितं तद्विजानीयाचन्न होमं प्रकल्पयेत् ॥' आश्वलायनः—'उपोदयं व्युपित उदिते वा' सायं तु स एव 'अस्तमिते होमः' इति । गौणकालमाह स एव—'प्रदोषान्तो होमकालः सङ्खान्तः प्रातः' इति । चन्द्रोगपरिशिष्टे—'यावत्सम्यद्भाव्यन्ते नभस्पृक्षाणि सर्वतः । न च लोहितमापैति तावत्सायं तु हूयते ॥' औपासनेप्येवम् । 'तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालं व्याख्याता' इत्याश्वलायनोक्तेः ॥

अथावसथ्याधानम् । पारस्करः—‘ आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एके-
पाम् ’ इति । दायाद्यकालो विभागकालः । मदनरत्रे व्यासः—‘ अग्निर्वैवाहिको येन
न गृहीतः प्रमादिना । पितृर्पुपरेते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥ योऽगृहीत्सा विवाहाग्नि
गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥’ ज्येष्ठभ्रातरि
पितरि वा साग्नौ कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्यभावेपि न दोषः । तदाह तत्रैव गार्ग्यः—‘ पि-
तृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः॥ ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुप्येताग्निना विना ॥’

गृहस्थाध्य
यनविहितया
ज्येष्ठभ्रातरि क
साधने कनिष्ठ
स्थानधिकार ।

गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह सत्यव्रतः—‘ अनधीत्य द्विजो वेदं स्नात्वोद्गाह्य यथा
तथा । अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥’ इदं चाधानं ज्येष्ठे-
ऽकृताधाने न कार्यम् । ‘ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्त्रा स विज्ञेयः परिविचिस्तु पूर्वजः ॥ ’ इति मनुशातातपोक्तेः ।
स्मात्तेष्वेवम् । ‘ सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्यादारसंग्रहम् । आवसथ्यं
तथाधानं पतितस्तु तथा भवेत् ॥’ इति तत्रैव गार्ग्योक्तिः । आज्ञायां त्वदोषमाह
मुमन्तुः—‘ ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वति
शङ्कस्य वचनं यथा ॥’ दृढवशिष्टः—‘ अग्रजस्तु यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजातुम्
क्षेत्रजान्त्वान्वा
धनाधिकार ।

अग्रजानुमितः कुर्यादाग्निहोत्रं यथाविधि ॥’ हारीतः—‘ सोदराणां तु
सर्वेषां परिवेत्त्रा कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्य-
या ॥’ अधिकारिणोऽपि भ्रातुरुजुज्ञया कुर्यादिति मदनपारिजातः ।
विवाहस्तनुज्ञयापि नेत्यर्थः । सोदरोक्तेरसोदराणां सापन्नदत्तकादीनां न दोषः ।
दत्तकस्यापि सोदरविवाहाभावे दोष एव । तदाह हेमाद्रौ वशिष्टः—‘ पितृव्यपुत्रान्
सापन्नान् परनारीसुतांस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥’ परनारीसुताः
दत्तकादयः । देशान्तरे विशेषमाह स एव—‘ अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठ-
भ्रातरमनिविष्टप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति ’ इति । स्त्रीवादावप्यदोषमाह का-
त्यायनः—‘ देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यपणानसहोदरान् । वैश्यानिष्ठांश्च पतितशूद्रतुल्याति-
रोगिणः ॥ जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखञ्जकान् । अतिदृढानभार्यांश्च कृपिसक्ता-
घृपस्य च ॥ धनदृष्टिप्रसक्तंश्च कामतोकारिणस्तथा । कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिवि-
न्दन्न दुप्यति ॥’ आशार्केऽपि—‘ उन्मत्तः किल्विपी कुष्ठी पतितः स्त्रीव एव वा । राज-
यक्ष्मापयावी च न न्याप्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥’ एवं ज्येष्ठे छिन्नहस्तादावपि
न परिवेत्तृत्वम् । तदाह त्रिकाण्डमण्डनः—‘ दर्शोऽपि पौर्णमासेऽपि सोमेज्यामग्नि-
संग्रहम् । अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे
सोदरे चाप्यकुर्वति । क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ नाधिकारविद्या-

१ अनौजाने दामकुञ्जाने । क्षेत्रजानो ज्येष्ठेऽनौजाने विद्यमाने जीवति यस्मात्तदा सोदरे कर्तव्यमग्निहोत्रं ना-
धिकारविप्रातोऽस्तीत्यन्वयः ।

तोऽस्ति भिन्नोदर्येपि चौरसे । पग्बन्धमूकवधिरपतितोन्माददूपणे ॥ संन्यस्तछिन्नह-
स्तादौ यद्वा पण्ढादिदूपणे । जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ॥' इति ।
' आरोहतं दशतं शकरीर्मम ' इत्याधाने मन्त्रवर्णाच्च । शकरीरङ्गुलीः । तन्त्रवनेप्यु-
क्तम्—' अङ्गवैकल्यात् पूर्वमाहिताशित्वेऽधिक्रियेतैव नित्येषु । आधानं तु न
कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वात् ' इति । एवं चतुरङ्गुलेपि । पङ्कजलकाणविकर्णादेस्त्वस्त्ये-
वाधिकारः । एकादशसु दशान्तर्गतेः । ' शरीरकार्श्यं वा विप्रतिपिद्धम् ' इति
हिरण्यकेशिसूत्रे कर्माशक्तिहोतरेवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् । अत एव द्राघायणसूत्रे
' याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैः ' इति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः । अपराकेशशनाः—
' पिता पितामहो यस्य अग्रजो बाथ कस्यचित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परि-
वेदने ॥ ' पितुराज्ञायामप्यदोषमाह मदनरत्ने मुमन्तुः—' पित्रा यस्य तु नाधानं
कथं पुत्रस्तु कारयेत् । अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ ' इति
नाधानं कृतमित्यर्थः । एतदाज्ञायामेवेमि हेमाद्रिः । यत्तु—' पितुः सत्यप्यनुज्ञाने
नादधीत कदाचन । ' इति, तत्सत्यधिकारं ज्ञेयम् ॥

अथ शूद्रसंस्काराः । यमः—' शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं भजापतिः ॥ ' छन्दसा मन्त्रेण । व्या-

शूद्राणां पुं-
न्वरहिता सं-
स्काराः ।

सोपि—' गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । नामक्रिया नि-

ष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥ कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तः
स्नानमुद्वाहो विवाहादिपरिग्रहः ॥ त्रेतादिसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ '
इत्युक्त्वाह—' नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज स्त्रियाः क्रियाः । विवाहो मन्त्रत-
स्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ॥ ' इति । मदनरत्ने—हिरण्यगर्भदाने तु—' गर्भाधानं
पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुंगवाः ॥ ' इत्युक्त्वा—
' जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः । ' इत्यत्र ' स्त्रियाः जातकर्मनामकर-
णनिष्क्रमणात्प्राशनचूडाविवाहाः षट् । शूद्राणां तु षडेते पञ्चमहायज्ञाश्चेत्येकादश ।
इत्युक्तम् । रूपनारायणहरिहरभाष्ययोरप्येवम् । शार्ङ्गधरस्तु—' द्विजानां षोडशैव
स्युः शूद्राणां द्वादशैव हि । पञ्चैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥ वेदव्रतो-
पनयनमहानाश्रीमहाव्रतम् । विनाद्वादश शूद्राणां संस्काराः नाममन्त्रतः ॥' इत्याह ।
अपराकेशस्तु—' गर्भाधानमृतौ पुंसः ' इत्यत्राह—' एतच्चातुर्वर्ण्यपरम् ' न द्विजातिमा-
त्रपरम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यात् ' इति । तेन तन्मतेऽष्टौ भवन्ति । ब्राह्मे
तु—' विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा । ' इत्युक्तम् । अत्र सदसच्छूद्रगो-
चरत्वेन देशभेदाद्वयवस्था । यत्तुमन्तुः—' न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न षसंस्कारमर्हति । '

इति । तदर्थमाह मेधातिथिः—‘ यत्सामान्यतो निषिद्धं स्तेयानृतादि न तदतिक्रमे-
ऽस्य पापं यथा द्विजानाम् । उपनयनरूपं संस्कारं च नार्हति ’ इति । ते च तूष्णीं
कार्याः । ‘ शूद्रो वर्षश्रुतयोपि वर्षणत्वाद्दर्ममर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपङ्कारा-
दिभिर्विना ॥ ’ इति व्यासोक्तेः ॥ ‘ अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते । ’
इति मरीच्युक्तेश्च । इयं परिभाषा सर्वार्था, तेन शूद्रधर्मेषु सर्वत्र विभेण मन्त्रः पठ-
नीयः । सोपि पौराण एवेति श्रुतपाणिः । एवं स्त्रीणामपीति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ
तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धे संस्कारनिर्णयः ॥

अथ क्षुद्रकालाः । तत्र जलाशयस्य । वराहः—‘ हस्ते चाम्युपपौष्णकेशवम-
धामिरोत्तरारोहिणीदेवज्येषु च शुक्रसाम्यशशभृद्गागीशवारांशके ।
रिक्तां छिद्रतिथिं विहाय वृषभे नक्रे कुलीरे षटे मीने कूपतडागकर्म
मुनयः शंसन्ति शुद्धेऽष्टमे ॥ हस्तो मघानुराषाण्युप्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभि-
पगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः ॥ ’ हेमाद्रौ भविष्ये—‘ तस्मिन् सलिलसंपूर्णे
कार्तिके तु विशेषतः । मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीति चोत्तरायणे ॥ न कालनिय-
मस्तत्र सलिलं तत्र कारणम् ॥ ’ दीपिकापि—‘ मार्तण्डेन्द्रशुद्धौ सुरजिदशयने माघ-
पङ्कस्य शुद्धे मूलाषाढोत्तराश्विनश्रवणगुरुकरे पौष्णशक्राजचन्द्रे । मैत्रे शास्त्रे च
पूर्णाग्रद्वय १३ रवि १२ तिथौ सद्वितीयातृतीये कार्या तोयमतिष्ठा ङ्गुरुसितदिने
कालशुद्धे सुलभे ॥ ’ वराहः—‘ आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य गृहस्य वा भवति कूपः । नित्यं
स करोति भयं दाहं च स मानसं प्रायः ॥ नैर्ऋत्ये बालभयं वनितादिभयं च वायव्ये ।
दिव्यत्रयमेतस्यवत्ता शेषास्तु शुभावहाः कूपाः ॥ ’ वास्तुशास्त्रे—‘ भूतिं शुष्टिं पुत्रहानिं
पुरन्ध्रीनाशं मृत्युं संपदं शत्रुवाधाम् । किञ्चित्सौर्यं शंभुकोणादि कुर्यात् कूपो
मध्येगेहमर्षस्य च ॥ ’

उत्सर्गविधिश्चोक्तो बह्वचपरिशिष्टे—‘ अयातो वापीकूपतडागयज्ञं व्याख्या-
स्यामः । पुण्येह्युदकसमीपेऽग्निं समाधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वाज्य-
भागान्ते आज्याद्भृतीर्जुह्यात् । समुद्रज्येष्ठेति प्रत्यृचं, ततो हविषाष्टौ
तत्त्वायामीति पञ्च, त्वं नो अग्ने इति द्वे, इमं मे वरुणेति च स्विष्टकृतं नवमम् ।
मार्जनान्ते धेनुं तारयेत् । अवतीर्यमाणामनुमन्त्रयेत् । ‘ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व
शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम् । मां तारयन्ती कुरु तीर्याभिपेकं लोकालोकं
वरते तीर्यते च ॥ ’ इति पुञ्जग्रान्धारण्य उत्तीर्यापो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तिवत्यथा-
पराजितायां दिश्युत्यापयेत्सूपवसाद्भगवतीति दिहृतं चेद्विकृष्वतीन्यलंकृतां विप्राय

वापीकूप
सर्गविधिः ।

दद्यादितरां वा शक्या दक्षिणां तत उत्सृजेद्देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत' इति । विस्तरस्तु मात्स्योक्तेऽस्मत्कृते जलाशयोत्सर्गविधौ श्रेयः । कूपादेरुत्सर्गाकरणे दोष उक्तो भविष्ये—' सदा जलं पवित्रं स्यादपवित्रमसंस्कृतम् । कुशाग्रेणापि राजेन्द्र न स्पष्टव्यमसंस्कृतम् ॥' तथा—' वापीकूपतडागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतम् । अपेयं तद्भवेत्सर्वं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥'

अथ वृक्षारोपणम् । चण्डेश्वरः—' आदित्यचान्द्रपितृतिप्यविशाखपौष्णमूलोत्तरत्रयतुरङ्गमवारुणाथ । एतेषु तारकगणेषु हितं नराणां वृक्षादिरोपणमिहोपदिशन्ति धीराः ॥'

अथ मूर्तिप्रतिष्ठा । वशिष्ठः—' हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरज्यभेषु । तिस्रोत्तराधावृक्षशाङ्गभेषु सर्वाभरस्थापनमुत्तमं स्यात् ॥' मात्स्ये—' चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥' नारदस्तु चैत्रं निषेधति । 'विचैत्रेष्वेव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु ।' इति । तेनात्र विकल्पः । अत्र माघमासो विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः । 'माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् ।' इति विष्णुधर्मोक्तैरिति हेमाद्रिः । मात्स्ये—' दृढा धनकरी स्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता । द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां धनप्रदा ॥ चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति यमस्य स्यात्सुखावहा । विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ॥ पञ्चम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् । षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी ॥ अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां च विनश्यति । भद्रकाल्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति तुष्टये ॥ धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा त्रिथौ । एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ॥ त्रयोदश्यां तथा श्रेया चतुर्दश्यां विनश्यति । कृष्णपक्षे षड्दश्यां कर्तुः सप्तकरी भवेत् ॥ षड्दश्यां तथा शुक्रे सर्वकामकरी भवेत् । आपादे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ॥ ज्येष्ठाश्विनरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा । हस्तोऽश्विनी रेवती च शुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनूराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥' श्रीपतिः—' रोहिण्युत्तरपौष्णवैष्णवकरादित्याश्विनीवासवानूराधेन्दवजीवभेषु गदितं विष्णोः प्रतिष्ठापनम् । पुष्यथुलभिजित्सुरेश्वरकयोर्विंशतिपिस्कन्दयोर्मन्त्रे तिग्मरुचेः करे निर्गतभे दुर्गादिकानां शुभम् ॥ गणपरिवृद्धरक्षोपक्षभूतासुराणां प्रथमफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे । श्रवसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं च स्थिरेषु ॥ तेजस्विनी क्षेमकृद्दिदाहविधापिनी स्याद्धनदा दृढा च । आनन्दकृत्कल्पविना-

शिनी च सूर्यादिवारेषु भवेत्प्रतिष्ठा ॥ ' माघवीये वैखानसः—' मातृभैरववाराहनर-
सिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्र्यथ स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥' वैश्वदोष्यर्थे । लिङ्ग-
प्रतिष्ठायां विशेषो हेमाद्रौ लक्षणसमुच्चये—' उत्तराशागते भानौ लिङ्गस्थापनमुत्तमम् ।
दक्षिणे त्वयने पूज्यं त्रिवर्षार्धे भयावहम् ॥ स्वयहे स्थापनं नेष्टं तस्माद् वै दक्षिणायने ।
स्थापनं तु प्रकृतव्यं शिशिरादावृतत्रये । प्रावृषि स्थापितं लिङ्गं भवेद्भद्रयोगदम् ॥
हेमन्ते ज्ञानदं चैव लिङ्गस्थारोपणं मतम् ॥' रत्नावल्याम्—' माघफाल्गुनवैशाखज्ये-
ष्ठापादेषु पञ्चसु । मासेषु शुक्लपक्षेषु लिङ्गस्थापनमुत्तमम् ॥' विष्णोरप्याह तत्रैव
वैखानसः—' मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा सुरा । मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठ-
श्रेष्ठो वैशाख एव च ॥ वृषे वाप्यश्वयुद्मासे श्रावणे मासि वा भवेत् ॥' वौधायनसूत्रे
विष्णुप्रतिष्ठासुप्रक्रम्य—' द्वादश्यां श्रोणार्यां वा यानि चान्यानि पुण्यनक्षत्राणि'
इति । कृत्तिकादिविशाखान्तेष्वित्यर्थः । सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्म-
' माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् । लोकानन्दकरी चैत्रे वैशाखे वरसं-
युता ॥ आज्ञायुता सदा ज्येष्ठे आपादे धर्मवृद्धिदा । श्रावणे धनहीना स्यात् प्रोष्ठ-
पादे विनश्यति ॥ आश्विने नाशमाप्नोति वर्धिता कार्तिके तथा । सौम्ये सौभाग्य-
मतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥ दोषान्विताधिमासे स्यात्कर्तुरात्मन एव च ॥' इति ।
अत्र श्रावणाश्विनयोर्निषेधो मार्गशीर्षविधिश्च विष्णुव्यतिरिक्तविषयः । पूर्वोक्तवच-
नादिति हेमाद्रिः । माघश्रावणभाद्रपदनिषेधः शिवव्यतिरिक्तविषयः । तत्र तस्योक्तेः ।
देवीस्थापने तत्रैव विशेषो देवीपुराणे—' देव्या माघेऽऽश्विने मासे उत्तमा सर्व-
कामदा ।' तथा—' न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् । सर्वकालं प्रकर्तव्यं
कृष्णपक्षे विशेषतः ॥' अन्यश्चात्र विचारो हेमाद्रौ ज्ञेयः । नारदः—' हन्त्यर्थहीना
कर्तारं मन्त्रहीना तु ऋत्विजम् । स्त्रियं लक्षणहीना तु न प्रतिष्ठासमो रिपुः ॥'

अत्राधिकारिण उक्ताः कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे 'वर्णाश्रमविभेदेन देवाः
स्थाप्यास्तु नान्यथा । ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्रीसहितः मधुः ॥
चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः । भैरवोपि चतुर्वर्णैर-
न्यजानां तथा मतः ॥ मातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमाः । लिङ्गे
यद्दी यतिर्वापि संस्थाप्यानु यजेत्सदा ॥' शिवसर्वस्वे भविष्ये—' यस्तु पूजयते लिङ्गं
देवादिं मां जगत्पतिम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः ॥ तस्य
प्रीतः प्रदास्यामि शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥' तिथितत्त्वे स्कान्दे—' शूद्रः कर्माणो यो

१—मुक्तिकामाना दक्षिणायने न दोष ' भेदोचरे प्रीष्ठा रत्नावने मुक्तिविच्छेदाम् । दक्षिणे तु सुशुश्रूषां मत्मासे न सा द्रव्यो ॥' इति वचनात् ।

नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये । तस्याहमर्चा शुद्धामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥ ब्रह्मचारी
 गृहस्थो वा वानप्रस्थश्च सुव्रतः । एवं दिने दिने देवं पूजयेदम्बिकापतिम् ॥ संन्यासी
 देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् । नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ ' एतच्च
 सुराण्यसिद्धजीर्णलिङ्गपूजाविषयम् । यानि तु त्रिस्थलीसेतौ नारदीये- 'यः
 शूद्रेणाचितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणयेन्नरः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥
 नमेचः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 पाखण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाखण्डतां व्रजेत् । आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-
 मश्नुते ॥ योपिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेचु यः । स कोटिकुलसंयुक्तमा-
 कल्पं रौरवं वसेत् ॥ ' इत्यादीनि, तानि नूतनस्थापितलिङ्गादिविषयाणि । 'यदा
 प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्न्याविधि । तदामभृति शूद्रश्च योपिद्वापि न संस्पृशेत् ॥' इति
 तत्रैवोक्तेः । प्रतिष्ठायां तु शूद्रादीनां नाधिकारः । ' स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां
 च जनेश्वर । स्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य वा ॥ यः शूद्रसंस्कृतं
 लिङ्गं विष्णुं वापि नमेन्नरः । इहैवात्यन्तदुःखानि पश्यत्यामुष्मिके किन्तु ॥ शूद्रो
 वानुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा । केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकम-
 श्रुते ॥ ' इति बृहन्नारदीये स्कान्दोक्तेरिति त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणाः । चतु-
 र्वर्णैरिति पूर्वोक्तवचनाद्विष्ण्वादिप्रतिष्ठायां शूद्रस्य विकल्प इति युक्तं पश्यामः ।
 तत्रैव गौतमः- ' शिवार्चनं सदाप्येवं श्रुचिः कुर्याद्दुदहसुखः ॥ ' वाचस्पतिमतम्-
 ' प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातःसायं निशासु च ।' इति प्रयोगपारिजाते । गृहपरि-
 शिष्टे- ' प्रतिमाः प्राङ्मुखीरुद्ङ्मुखो यजेताऽन्यत्र प्राङ्मुखः ' एतच्च स्थिरप्रति-
 माविषयम् । अन्यत्र च लार्चाम् ॥

अथ प्रतिमाः भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये- ' सौवर्णी राजती ताम्नी
 मन्मथी च तथा भवेत् । पाषाणघातयुक्ता वा रीतिकांस्वमथी तथा ॥
 प्रतिमानिर्णय' । रीतिः पित्तलम् । शुद्धदारुमथी वापि देवतार्चा प्रशस्यते । अहुष्टप-
 र्वादारभ्य वितस्ति यावदेव तु ॥ गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥'
 पञ्चरात्रे तु- ' मृदारुलाक्षागोमेदमधुच्छिष्टमथी न तु ।' इति निषेध उक्तः । भाग-
 वते- ' शैली दारुमथी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमथी मणिमथी प्रति-
 माष्टविधा स्मृता ॥ ' काष्ठं मधुकस्यैव । ' तत्र काष्ठेषु मधुकमानीय च वर्धुधरे ।
 कृत्वा तत्प्रतिमां चैव प्रतिष्ठाविधिनाचरेत् ॥ ' इति वाराहोक्तेः । देवीपुराणे-
 ' सप्ताहुलं समारभ्य यावच्च द्वादशाहुलम् । गृहेष्वर्चा समाख्याता प्रासादेष्वधिका
 शुभा ॥ '

तित्थितच्चे कालिकापुराणे—‘ प्रतिभायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्य देवस्य वा हरेः ॥ अन्येषामपि देवानां
 प्रतिमासु च पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
 वामुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच मन्त्रवित् ॥
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेपि समाचरेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु
 च ॥ अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कचन ॥ ’ ह्यशीर्षपञ्चरात्रे—‘ अर्चकस्य तपो-
 योगादर्चनस्यातिशयनात् । आभिरूप्याच विम्बानां देवः सांनिध्यमृच्छति ॥ ’
 प्रयोगपारिजाते व्यासः—‘ प्रतिमापटयन्त्वाणां नित्यं स्नानं न कारयेत् । कारयेत्पर्व-
 दिवसे यदा वा मलधारणम् ॥ ’

लिङ्गे विशेषस्तित्थितच्चे भविष्ये—‘ मृद्मस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयं तथा ।
 कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥ वासं विचमदं
 लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् । कृत्वा पूजय विभेन्द्र लप्स्यसे वाञ्छितं
 फलम् ॥ ’ तत्रैव कालकौमुद्यां स्कान्दे—‘ अक्षादल्पपरीमाणं न लिङ्गं
 कुत्रचिन्नरः । कुर्वीताङ्गुष्ठतो द्वस्वं न कदाचित्समाचरेत् ॥ ’ अक्षोऽशीतिर्गुञ्जाः ।
 ‘ गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः । ते षोडशाक्षः कर्पोस्त्री ’ इत्यमरकोशात् । प्रयोगपारिजाते
 क्रियासारे—‘ नवाष्टसप्ताङ्गुलिकं लिङ्गं श्रेष्ठमिहोच्यते । पट्पञ्चकचतुर्मानं मध्यमं
 त्रिविधं स्मृतम् ॥ त्रिद्वयोकाङ्गुलिमानं यत्रिविधं तत्कनीयसम् । एवं नवविधं प्रोक्तं
 चरलिङ्गं यथाक्रमम् ॥ ’

अथ पञ्चसूत्रीनिर्णयः । गौतमीतन्त्रे—‘ लिङ्गमस्तकविस्तारो लिङ्गोच्छ्रायसमो
 मतः । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत् पीठं व्यचस्थितम् ॥ प्रणालिका तथैव
 स्यात् पञ्चसूत्रविनिर्णयः ॥ ’ अत्रेदं तत्रम् । लिङ्गमस्तकविस्तारं लिङ्गो-
 च्छ्रायसमं कृत्वा तत्रिगुणसूत्रवेष्टनार्हं लिङ्गस्यौर्ध्वं कृत्वा तत्समं वृत्तं चतुरस्रं वा
 पीठविस्तारमधोर्ध्वं च कुर्यात् । पीठोच्चता तु लिङ्गोच्चतातो द्विगुणा । पीठमध्ये
 लिङ्गाद्विगुणस्युलं पीठोच्चतातृतीयांशेन कण्ठं कृत्वा तस्योर्ध्वं अधश्च समं चप्रद्वयं
 त्रयं वा कृत्वा लिङ्गविस्तारपट्टांशेन पीठोपरि बाह्यमेखलां कृत्वा तदन्तःसंलग्नं तत्समं
 स्वातं कृत्वा पीठाद्बहिर्लिङ्गसमदीर्घां पीठार्धदीर्घां वा मूले दैर्घ्यसमविस्तारां तृतीयां-
 शेन मध्ये स्वातां पीठवत्समेखलां प्रणालिकां कुर्यादिति । अत्र मूळं सिद्धान्तशेखरे
 शैवागमे च ज्ञेयम् ॥

१—तत्र हि—‘पञ्चसूत्रविधानं च पार्थिवे न विचारयेत् । यथाकथञ्चिद्विधिना रमणीयं प्रकल्पयेत् ॥ ’ इति
 दृश्यते । अन्योऽपि विस्तारस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

तियित्तत्त्वे ब्राह्मे—‘सर्वत्रैव प्रशस्तोऽञ्जः शिवस्यार्चनं विना ॥’ तत्रैव वाराह-
पात्रयोः—‘शुभे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारका-
यास्तु नार्च्ये सूर्यद्वयं तथा ॥ शक्तित्रयं तथा नार्च्यं गणेशत्रयमेव च ।
द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भद्रां च प्रतिमां तथा ॥ नार्चयेच्च तथा यत्स्यऋ-
मादिदशकं तथा । शुभेऽसिद्धिगन्धा भद्राश्च नार्चाः पूज्या वसुंधरे ॥ एतासां पूजना-
न्नित्यमुद्देगं प्राप्नुयाद्दृही । शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं नहि ॥ विपना नैव
पूज्याः स्युर्विषमेष्वेक एव हि । शालग्रामशिला भद्रा पूजनीया सचक्रका ॥ खण्डि-
ता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥’ वाराहे—‘दद्याद्भक्त्या यो देवि शाल-
ग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां दिव्यां पृथ्वीदानफलं लभेत् ॥’ तत्रैव—‘यः पुनः
पूजयेद्भवत्या शालग्रामशिलाशतम् । तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं चर्पशतैरपि ॥’ विष्णु-
पुराणे—‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते । स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति
नान्यथा ॥’ अविभक्तानां पृथग्देवपूजामाह मयोगपारिजाते आश्वलायनः—‘पृथ-
गप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम् । अग्निहोत्रं सुरार्चां च संध्या नित्यं भवेत्
पृथक् ॥’ तत्रैव विष्णुधर्मै—‘शालग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा । ब्राह्मणः
पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥’ इदं स्पर्शसहितपूजाविषयम् । ‘शूद्रो वानुप-
नीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा । केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकपश्रुते ॥
ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती । सनाथा मृतनाथा वा तस्या ना-
स्तीह निष्कृतिः ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शने नाधि-
कारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥’ इति स्कान्दात् । स्पर्शरहिता तु तयोर्भव-
त्येव । ‘शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णां वसुंधरे । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्-
शाधिको मतः ॥ गौदाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो योपिद्वापि कदाचन । स्वपते नरके
योरे यावदाभूतसंप्रवम् ॥ यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां चापि वसुंधरे । दूरादेवास्पृश-
न् पूजां कारयेत्सुसमाहितः ॥’ इति वाराहोक्तेः शालग्रामशिलामात्रे निर्वन्द्यो
न प्रतिमादौ । ‘सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः । लिङ्गान्यपि तु पू-
ज्यानि मणिभिः कल्पितानि च ॥’ इति तत्रैवोक्तेः । ‘चत्वारो ग्रामणैः पूज्या-
स्त्रयो राजन्यजातिभिः । वैश्यैर्द्वौ चैव संपूज्यां तर्पकः शूद्रजातिभिः ॥’ इति स्कान्दाच्च । अन्ये तु दीक्षितादीक्षितविषयत्वेन व्यवस्थामाहुः । विष्णुधर्मै—‘तयोरसंभवेर्चा
वे सा चेह नवपा स्मृता । रजजा हेमजा चैव राजती ताम्रजा तथा ॥ रतियवर्चा
तथा लौही शैलंजा द्रुमजा तथा । अधमाधमा च विज्ञेया मृन्मयी प्रतिमा च या ॥’
एषां फलानि तत्रैव हेयानि । ‘नार्च्या शुभेऽभजा मूर्तिश्चतुरङ्गुलतोऽधिका ।

न वितस्त्यधिका धातुसंभवा श्रेय इच्छता ॥ एवं लक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता ।
 उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा ॥' तत्रैव पात्रे शालग्रामं प्रक्रम्य—' त-
 त्राप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् । यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु
 महत्फलम् ॥ ' तथा—' यवमात्रं तु गर्तः स्याद्यवार्थं लिङ्गमुच्यते । शिवनाभिरिति
 ख्यातस्त्रिपु लोकेषु दुर्लभः ॥ ' तत्रैव—' शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्र-
 चित् । वाराणस्या यवाधिक्यं समन्ताद्योजनत्रयम् ॥ यो मृतस्तत्समीपे तु मृतो वा
 नीयतेऽन्तिकम् । स वै मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न चान्यथा ॥ ' तत्रैव—' चक्राङ्क-
 मिधुनं पूज्यं नैकं चक्राङ्कमर्चयेत् । चक्राङ्कमिधुनात्सार्धं शालग्रामं प्रपूजयेत् ॥ '
 तत्रैव वाराहे—' म्लेच्छदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति । योजनानां तथा
 त्रीणि मम क्षेत्रं यमुंधरे ॥ ' तत्रैव शालग्रामं प्रक्रम्य—' क्रयक्रीता परिज्ञेया मध्यमा
 याचिताऽधमा ॥ ' प्रयोगपारिजाते वाराहे—' एवंलक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता ।
 उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा ॥ '

अथ पार्थिवपूजा नन्दिपुराणे—' आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धन-
 वान् सुखी । वरमिष्टं लभेद्विद्मं पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥ तस्मात्तु पार्थिवं
 पार्थिवपूजाविधिः । लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥ ' तत्रैव—' गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलिपुष्प-
 निवेदने । ज्ञेयो नमः शिवायेति मन्तः सर्वार्थसाधकः ॥ सर्वमन्त्राधिकश्रायमोकाराद्यः
 षडक्षरः ॥ ' भविष्ये—' मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः
 प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत् ॥ ' अत्र—' न प्राचीमग्रतः शंभोः ' इति रुद्रयामले
 निषेधात् नोत्तरा । प्राची तु प्रसिद्धैव । तिथितत्त्वे देवीपुराणे—' मृदाहरणसंगष्टे
 प्रतिष्ठाह्वानमेव च । स्नपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूल-
 पाणिः पिनाकधृक् । शिवः पशुपतिश्चैव महादेव इति क्रमः ॥ ' स्कान्दे—' शुष्का-
 ण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत् । ' तत्रैव भविष्ये—' घञ्चूरकैश्च यो लिङ्गं
 सकृत्पूजयते नरः । स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥ ' योगिनीतन्त्रे—' शि-
 वागारे श्लोकं च सूर्यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशवाद्यं मधुरीं न च वादयेत् ॥'
 श्राद्धहेमाद्रौ स्कान्दे—' स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं वाससा आप्तुतः शुचिः । ' प्रयोग-
 पारिजाते क्रियासारे—' मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् । अद्भुततर्जन्यग्रा-
 भ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥ अपनीतं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् । असून्यप-
 स्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः ॥ ' शूलपाणौ लैङ्गे—' वरं प्राणपरित्यागः शिरसो
 वापि कर्तनम् । न चैवापूज्य भुञ्जीत शिवलिङ्गे महेश्वरम् ॥ सूतके मृतके चैव न

त्याज्यं शिवपूजनम् ॥ ' तिथितत्त्वे लैङ्गे- ' विना भस्त्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् ॥ '

रुद्राक्षधारणे विशेषः शिवरहस्यं- ' एकवक्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

रुद्राक्षधारणे एक-
वक्रादिभेदेन फल-
विशेषः ।

अवध्यत्नं प्रतिस्तीतो वह्निस्तम्भं करोति च ॥ द्विवक्रो हरगौरी स्या-
द्दोषघाघयनाशकृत् । त्रिवक्रो ह्यग्निन्माय पापराशिं प्रणाशयेत् ॥

चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्रस्तु कालाग्नि-
भक्ष्याभक्ष्यपापनुत् ॥ षड्वक्रस्तु शुद्धो ज्ञेयो धूम्रहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्र-
स्त्वन्तः स्यात्स्वर्णस्त्रेयादिपापहृत् ॥ विनायकोऽष्टवक्रः स्यात्सर्वाघृतविनाश-
कृत् । भैरवो नववक्रस्तु शिवसायुज्यकारकः ॥ दशवक्रः स्मृतो विष्णुर्भू-
तभेतभयापहः ॥ एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यः
सर्वरोगनिवर्हणः ॥ त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशस्यः
श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः ॥' इति । तथा- ' विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं
शुचि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्वतुर्दश ॥ पञ्चामृतं पञ्चगव्यं
स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिघ्रायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ॥ व्यम्बकादि-
कमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥' यद्वा ' ॐ अघोर ॐ ह्रौं अघोरतर ॐ ह्रौं ह्रौं
नयस्ते रुद्ररूपाय ह्रौं स्वाहा' अनेनाभिमन्त्र्य धारयेत् । तथा- ' अष्टोत्तरेण शतं कार्या
चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमाना वा ततो हीनाधमाः स्मृताः ॥' प्रजापतिः-
' मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चविंशत्या पञ्चदश्याभि-
चारिके ॥ सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यं सर्वं को-
टिगुणं भवेत् ॥ यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं शुचि सन्मुखम् । तस्य प्रीतो भवेद्भद्रः
स्वपदं च प्रयच्छति ॥' इति । पदार्थादर्शे चोपदेवः- ' रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरि-
मितान् मस्तके विंशती द्वे पट्टे पट्टे कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव । बाहो-
रिन्दोः कलाभिर्नपनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं
स स्वयं नीलकण्ठः ॥' हेमाद्रौ शिवधर्म- ' स्नानं पञ्चशतं ज्ञेयमभ्यद्रः पञ्चविंशतिः ।
पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं मकीर्तितम् ॥ पञ्चविंशत्यलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारये-
द्य । शिवस्य सर्पिणा स्नानं मोक्षं पञ्चशतेन च ॥ तावता मधुना चैव दध्ना चैव
ततः पुनः । तावतैव च क्षीरेण गव्येनैव भवेत्ततः ॥ भूयः सार्धसहस्रेण पलाना-
मैक्षवेण च । रसेन कारयेत्स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥' विष्णुवादी तु
स्कान्दे- ' क्षीरादशगुणं दध्ना घृतैश्च दशोत्तरम् । घृतादशगुणं क्षौद्रं क्षौद्राच्चैसवर्नं

तथा ॥ ' ब्राह्मे—' देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् । पलानि तत्र देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥ ' इदं क्रोडीकृताभिमायेण । तत्रैव संग्रहे—' विष्णुक्तेनाय दातव्यं नैवेद्यस्य शतांशकम् । पादोदकं प्रसादं च लिङ्गे चण्डेश्वराय तु ॥ '

पञ्चायतनसंनिवेशमाह धोपदेवः पदार्थादर्शश्च—'शंभौ मध्यगते हरीनहरभू-
 देव्यो हरौ शंकरेभास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापि-
 ताः । देव्यां विष्णुहरेभवक्त्ररवयो लम्बोदरेऽजेश्वरेनार्याः शंकरभा-
 गतोऽतिमुखदाः व्यस्तास्तु हानिप्रदाः ॥' शंकरभागत ईशानकोणादारभ्य प्रदक्षिण-
 मित्यर्थः । अत्र दिक्स्वरूपमुक्तं प्रयोगपारिजाते मन्त्रशास्त्रे—' देवस्य मुखमारभ्य
 दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ॥ तदादि परिवाराणामद्वाधावरणस्थितिः ॥ ' तत्र क्रमः
 पाद्मे—' रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तु पञ्चमः । अनुक्रमेण पूज्यन्ते व्युत्क्रमे
 तु महद्भयम् ॥ ' तथा—' पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची प्रोक्ता विचक्षणैः ॥ '

अथ केशवादिमूर्तयः । धोपदेवः—'केविगोवादापुहपेभजाच्युकुममात्रिना ।
 बाधोन्मृहःसानिथ्रीपशास्त्रे वि गपे चपे ॥' अत्र केविगवित्याद्यैः
 केशवादिमूर्ति-
 निर्णय । केशवविष्णवादिचतुर्विंशतिमूर्तयोऽभिधीयन्ते । शात् शङ्गात् चगे चक्र-
 गदे ज्ञेये इत्यर्थः । शिष्टे भुजे पद्मं त्वर्थतः सिद्धम् ॥ अत्र दक्षिणोर्ध्वकरक्रमेण
 ज्ञेयम् । 'दक्षिणोर्ध्वकरक्रमात्' इति हेमाद्रौ वचनात् । तेन हेमाद्रिणा संवादः ।
 विशब्देन विपरीतं गचे इत्यर्थः । अत्रापि शादित्यनुष्टुप्तिः । शङ्गाद्दाचक्रे इत्यर्थः ।
 गपे इत्यत्रापि शादनुवर्तते । शङ्गाद्दापद्मे इत्यर्थः । विपरीते पद्मगदे इत्यत्रापि
 शङ्गाज्ज्ञेये । चपे चक्रपद्मे । शङ्गाचक्रपद्मे इत्यर्थः । वि इत्यत्रापि पद्मचक्रे इति ।
 तेन चगे चक्रगदे इत्यष्टौ मूर्तयः । गपे गदापद्मे इत्यष्टौ मूर्तयः । चपे चक्रपद्मे इत्यत्र
 च अष्टौ मूर्तयः । अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥

अथ बौधायनमूत्रं त्रैविक्रमीं चानुसृत्य लिङ्गार्चाप्रतिष्ठोच्यते । 'यज-
 देवप्रतिष्ठाप्रयोग । मानः पूर्वोक्तकाले पूर्वेषुः दशद्वादशपोटशान्यतरहस्तं मण्डपं कृत्वा-
 ज्ञेये हस्तमात्रं चतुरस्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा पूर्वतो हस्तमात्रां वेदीं
 नैर्ऋते वास्तुमण्डपं मध्ये वेदीं तदुपरि सर्वतोभद्रं च कृत्वा प्राणानायम्यास्यां मूर्तां
 देवस्य सान्निध्यसिद्ध्यर्थं दीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृद्ध्यास्तयमुखकामोहममुकमूर्तिप्र-

१ अस्यार्थे—शंभौ मध्यगते सति हरीनहरभूदेव्यो विष्णुसूर्यगणेशदेव्यः स्थाप्याः । विष्णो मध्यगे शिवग-
 नेशसूर्यदेव्यः स्थाप्याः । सूर्ये मध्यगे शिवगणेशविष्णुदेव्यः स्थाप्याः । देव्या मध्यगाचो विष्णुदरगणेशसूर्या-
 र्याः स्थाप्याः । गणेशे मध्यगे विष्णुशिवसूर्योम्नाः स्थाप्याः । शंकरभागत ईशानीमारभ्य प्रादक्षिण्येन स्था-
 पयेत् । यतो ब्यत्याचे दानिकरा भवन्ति । इति ।

तिष्ठां करिष्ये इति संकल्प्य । गणेशपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि
 कृत्वाचार्यं चतुर ऋत्विजश्च वृत्वा वस्त्राद्यैः पूजयेत् । अथाचार्यो यदत्र संस्थितमिति
 सर्पपान् विकीर्यापोहिष्ठेति कुशोदकेन भूमिं मोक्ष्य । देवा आयान्तु, यातुधाना
 अपयान्तु, विष्णो देवयजनं रक्षस्विति भूमौ प्रादेशं कृत्वाऽऽस्तकृततुलापद्धतिमार्गेण
 मण्डपप्रतिष्ठां कृत्वाऽऽकृत्वा वा पूर्वरात्रौ हिरण्योपधानं देवं पञ्चगव्यहिरण्यवदूर्वाश्व-
 त्यपलाशपर्णरापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति अतसृभिः पवसानः शुवर्जन इत्यनु-
 वाकेनाभिषिच्य व्याहृतिभिरिदं विष्णुरिति फलयवदूर्वाः समर्प्य रक्षोहणसिति
 हस्ते कङ्कणं वच्चा त्राससाच्छाद्य अवतेहेड उदुत्तममिति जलेधिवासयेत् । इदं
 वौधायनोक्तम् । ततश्चललिङ्गार्चायां वा अत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य गोक्षीरे नीवारचरुं कृत्वा
 विष्णुश्चेत् कृसरमपि श्रपयित्वाज्यभागान्ते पलाशोदुम्बराश्वत्यशम्यपामार्गसमिद्धिः
 आज्येन चरुणा तिलैर्वा प्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौ वाहुतीर्लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्यो
 हुत्वा स्थाप्यदेवमन्त्रेण पूर्वोक्तसमितिलनैवारचर्वाज्यैरष्टशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा
 'अग्निर्ब्रह्मिः' इत्यनुवाकेन दशाहुतीर्हुयात् । प्रतिद्वयहोमान्ते देवं पादनाभि-
 शिरःशु स्पृशेत् । आज्यहोमे चोचरतः सजलकुम्भे संपातान्नयेत् । तेषां मन्त्राः ।
 इन्द्रायेन्दो इतीन्द्रस्य । स्योनेति पृथिवीमूर्तेः । अघोरेभ्य इति तत्पतेः शर्वस्य ।
 अग्न आयाहीत्यग्नेः । अग्नि दूतमित्यग्निमूर्तेः । नमः शर्वाय च पशुपतये चेति
 पशुपतेः । यमाय सोममिति यमस्य । असिद्धिवीरिति यजमानमूर्तेः । स्तुहि धृतं
 तत्पतेः उग्रस्य । अगुन्वन्तं त्रिःश्रुतेः । आकृष्णेन सूर्यमूर्तेः । यो रुद्रो अग्नौ इति
 तत्पते रुद्रस्य । इमं मे चरुणस्य । शं नो देवी जलमूर्तेः । नमो भवायेति भवस्य ।
 आनो निद्युद्धिरिति वायोः । वात आ वातु वायुमूर्तेः । तमीशानं तत्पतेरीशानस्य ।
 आप्यायस्वेति कुबेरस्य । वयं सोमेति सोममूर्तेः । तत्पुरुषाय महादेवस्य । अ-
 भित्वा ईशानस्य । आदित्यन्नस्येत्याकाशस्य । नम उग्राय चेति तत्पतेर्भीमस्य ।
 ततो देवस्य पादौ स्पृशेत् । एवं द्वितीये हुत्वा नाभि, तृतीये मध्यं, चतुर्थे उरः, प-
 ञ्चमे शिरः स्पृष्ट्वा प्रतिपर्यायं संपातजलेन देवं अभिषिञ्चेत् । ततः स्विष्टकृदादिहो-
 मशेषं समाध्यार्चा शोधयेत् । स्थिरलिङ्गार्चादीं तु नेदानीमग्निस्थापनहोमादि
 कार्यम् । ततो देवं नत्वा । 'स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोस्तुते । शुद्धेपितृवधिष्ठाने
 शुद्धिं कुर्मः सहस्र ताम् ॥' इति संप्राथम्ये । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इति सत्त्विगुत्थाप्य
 पूर्वमकृतेऽभ्युत्तारणे अधुना वा कार्यम् । 'अग्निःसप्तम्' इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा
 वत्सदितं पुनः पठेत् । एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारं वा पठन् जलं पातयेत् ।
 ततोऽर्चा द्वादशवारं मृदा जलेन च मक्षाल्य मन्त्रवत्पञ्चगव्यं कृत्वा 'पयः पृथिव्याम्'

‘आर्वोराजानम्’ इति च संस्त्राप्य । आप्यायस्व, दधिक्राव्णः, तेजोसि, मधुवाता, आयं गौः इति पञ्चामृतैः संस्त्राप्य । लिङ्गं चेत् ‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’ इत्यष्टाभिः संस्त्राप्य । घृतेनाभ्यज्योद्वर्तनेनोद्वर्त्योष्णोदकेन प्रक्षाल्य गन्धं दत्त्वा संपातोदकेनाभिपिच्य सपल्लवैः चतुर्भिः कुम्भैः ‘आपोहिष्ठा’ इति त्रिभिः ‘आकलशेषु’ इति च प्रत्येकं, ‘समुद्रज्येष्ठा’ इति चतुर्भिः, ‘आकलशेषु’ इति च भिलितैः संस्त्राप्यादुम्बरादिपीठेऽर्चासुपवेश्य परितोऽष्टदिक्षु सजलकुम्भान् संस्थाप्य तेषु गन्धपुष्पदूर्वाः क्षिप्त्वा आद्ये सप्तमृदः, द्वितीये पुष्करपर्णशमीविकङ्कताश्मन्तकलचः पल्लवांश्च, तृतीयादिषु सप्तधान्यं पञ्चरत्नफलपुष्पाणि कुशदूर्वागोरोचनसम्पातोदकगन्धफलसर्वौषधीः क्षिप्त्वा । क्रमेण ‘आपोहिष्ठा’ इति तिसृभिः, ‘हिरण्यवर्णाः’ इति चतसृभिः, पचमानानुवाकेन चाभिपिच्यैककुम्भे शमीपलाशवटखदिरविल्वाश्वत्यविकङ्कतपनसाम्रशिरीषोदुम्बराणां पल्लवान् कपायांश्च क्षिप्त्वा । ‘अश्वत्येवः’ इत्यभिपिच्य पञ्चरत्नोदकेन ‘हिरण्यावर्णाः’ इति संस्त्राप्य वाससी दत्त्वा उपवीतादि दीपान्तं कृत्वा ‘हिरण्यगर्भः, य आत्मदा, यः प्राणतः, यस्येमे, येन द्यौः, यं क्रन्दसी, आपो ह्यत्, यथिदापो’ इत्यष्टौ पिष्ट्रीपान् दत्त्वा । सुवर्णशलाकया तैजसपात्रस्थं मधु घृतं च गृहीत्वा ‘चित्रं देवानां’ ‘तेजोसि’ इति मन्त्राभ्यां ‘ॐ नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः । हिरण्यरेतसे विष्णो विश्वरूपाय ते नमः ॥’ इति च दक्षिणसत्ये देवनेत्रे मन्त्रावृत्त्या लिखेत् । ‘अञ्जन्ति ता’ इत्यञ्जनेन मधुना वाङ्मत्वा ‘देवस्य ता’ इति मध्वाज्यशर्कराभिरङ्कत्वा तेनैवाञ्जनेन पुनरञ्जयेत् । अत्रानज्मीति विशेषः । स्थिरलिङ्गे तु स्वर्णसूच्या गन्धेन । ‘ॐ नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे पराय परमात्मने विश्वरूपायोपाभियाय नमः’ इत्यङ्गनादिनाञ्जयेत् । तत आदर्शभक्ष्यादि दर्शयेत् । ततः कर्ता आचार्याय गामृत्सिम्पथ दक्षिणां दद्यात् । अयाचार्यः प्रत्पृचमादौ प्रणवं वदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा । वंशपात्रे पञ्चवर्णोदनेन देवस्य नीराजनं कारयित्वा रुद्राय चतुष्पयादौ दद्यात् । मन्त्रस्तु— ‘ॐ नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तशूलधरायोपादयिताय विश्वाधिपतये रुद्राय वै नमो नमः । शिवमगाहितं कर्मास्तु स्वाहा’ इति ॥ अश्वत्यपणै भूतेभ्यो नम इति । केचिदेतद्रात्रौ स्थिरप्रतिष्ठायामिच्छन्ति । अयाचार्यः सर्वतोभद्रं देवानावाहयेत् । मध्ये ब्रह्माणम् । पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादिलोकपालान् । ईशानेन्द्राद्यन्तरालेषु वसून्, रुद्रान्, आदित्यान्, अश्विनौ, विश्वान्देवान्, पिदन्, नागान्, स्कन्दद्वयौ । ब्रह्मेशानाद्यन्तरालेषु दक्षविष्णुदुर्गास्वधाकारमृत्युरोगान्, समुद्रान्, सरितः, मघतः, गणाधिपं चेति । मध्ये एव पृथिवीमेहं संस्थाप्य देवं चावाह्य । प्रागादिं वज्रं, शक्तिं, दण्डं, खड्गं, पाशं, अङ्कुशं, गर्दां, शूलं । तद्ब्राह्मे गौतमं, भरद्वाजं, विश्वामित्रं,

कश्यपं, जमदग्निं, वशिष्ठं, अत्रिं, अरुन्धतीं च । तद्ब्राह्मो नवग्रहान् । तद्ब्राह्मो ऐन्द्रीं, कौमारीं, ब्राह्मीं, चारार्हीं, चामुण्डीं, वैष्णवीं, माहेश्वरीं, वैनायकीमिति । एता नामभिरावाह्यं संपूज्य । अर्चायां देवं तन्मन्त्रेणावाह्यं । मण्डलमध्येऽर्चा 'सुप्रतिष्ठो भव' इति निवेश्य संपूज्य । वह्नौ मण्डलदेवतानां नामभिस्त्रिलाज्येन दशदशाहुती-
हुत्वा शय्यायां देवमारोप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा देवे न्यासं कुर्यात् । यथा—पुरुषात्मने नमः, प्राणात्मने०, प्रकृतितत्त्वाय०, बुद्धितत्त्वाय०, अहंकारतत्त्वा-
य०, मनस्तत्त्वाय० इति सर्वाङ्गे । प्रकृतितत्त्वाय०, बुद्धितत्त्वाय० हृदि । शब्दतत्त्वा-
य० शिरसि । स्पर्शतत्त्वाय० त्वचि । रूपतत्त्वाय० हृदि । एवं रसगन्धश्रोत्रत्वक्च-
क्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसत्त्वरजस्तमोदेहतत्वानि
विन्यसेत् । ततः पुरुषसूक्तस्याद्यसृष्ट्यं करयोः । तदुत्तरं जान्चोः । तदुत्तरं कव्योः ।
'तं यज्ञम्' इति तिस्रः नाभिहृत्कण्ठेषु । 'तस्माद्भवा' इति द्वयं बाहोः । 'ब्रा-
ह्मणोस्य' इति द्वयं नासयोः । 'नाभ्या' इति द्वयमक्षयोः । अन्त्यां शिरसि ।
केचित्तलन्यासमन्यथैवाहुः । पुरुषमकृतिमहदहंकारतत्वानि । शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
तन्मात्राणि । आकाशवायुतेजोपृथिवीश्रोत्रत्वक्शूरसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थ-
मनस्तत्वानीति । केचिदेतानि स्थिरलिङ्गादावेवेच्छन्ति । 'ततः मुखशायी भव' इति
शय्यायां देवं स्थापयित्वा मण्डलशय्ययोरन्तराले न गन्तव्यमिति प्रैयं दत्त्वा
मण्डलदेवताभ्यो नामभिः पायसेन चरुणा वा वलीन्दद्यात् । नीवारचरुशेषेण
दिग्बलिम् । नेदं स्थिरप्रतिष्ठापाम् । स्थिरलिङ्गार्चादौ तयं विशेषः । 'अग्निस्थाप-
नहोमवर्ज्यं सर्वं पूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्निस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमं कुर्यात् । नात्र
नीवारश्चरुः । विष्णुश्रेत्पूर्वोक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन मत्पृथमाज्यं हुत्वा इदंविष्णुरिति
पादौ स्पृष्ट्वा, पुनस्ता एव हुत्वा 'विष्णोर्नुक्तम्' इति नाभिं स्पृष्ट्वा, पुनस्ता एव
हुत्वा, 'अतो देवा' इति शिरः स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन सर्वाङ्गं
स्पृशेत् । स्थिरलिङ्गं चेदग्निस्थापनादि पूर्वोक्तसमिदाज्यतिल्लाहुतीर्हुत्वा 'या त
इषुः' इत्यनुवाकान्तं 'द्रापे' 'सहस्राणि' इत्यनुवाकाभ्यां च मत्पृथमाज्यं
हुत्वा 'सर्वो वै रुद्रः' इति मूळं स्पृशेत् । पुनस्ता एव हुत्वा 'कद्रुद्राय' इति
मध्यम् । पुनस्ता एव हुत्वा । 'नमो हिरण्यवाहवे' इत्यग्रम् । पुनस्ता एव हुत्वा
सर्वरुद्रेण सर्वाङ्गं स्पृशेत् । ततो 'धामन्त' इति पूर्णाहुतिं शुभुयात्र वा ॥ एवम-
धिवासनं कृत्वा परेषुः सद्यो वा पीठिकां स्थापयित्वा 'महीमूषु' इत्यावाह्यं ।
'अदितिर्घोः' इति स्तुत्वा 'हीं नमः' इति संपूज्य तैनेव पूर्णाहुतिं हुत्वा ।
'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति देवमुत्थाप्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा । पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा

‘उदुत्यम्’ इत्युत्थाप्य ‘कनिकदत्’ इति सूक्तेन विष्णुं ‘सद्योजातम्’ इति पञ्चानुवाकैर्लिङ्गं गृहं प्रवेश्य पीठिकायां इन्द्रादिनामभिरष्टरत्नानि सिद्ध्वा सप्तधान्यरूप्यवृषपमनःशिलाः क्षिप्त्वा पायसेन संलिप्य प्रणवेनाङ्गन्यासं कृत्वा सुवर्णशलाकामन्तरितां कृत्वा सुलग्ने ‘ॐ प्रतिष्ठितं परमेश्वर’ इत्युक्त्वा ‘अतो देवा’ इति विष्णुं रुद्रेण च लिङ्गं स्थापयेत् । ततः प्राणप्रतिष्ठा । चलाचार्चादौ त्वधिवासनान्ते परेद्युः ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ इति देवमुत्थाप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा घृते ग्रीहचरं कृत्वा तद्देवतामन्त्रेण दशाहुतीर्हुत्वा नामभिर्जुहुयात् । अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, धन्वन्तरये स्वाहा, कुहूँ स्वाहा, अनुमत्यै स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, परमेष्ठिने स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहा, अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, अग्नयेन्नादाय स्वाहा, अग्नयेन्नपतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते इति । ततः ‘सप्त ते अग्ने’ ‘पुनस्ता’ इत्याभ्यां पूर्णाहुतिः । ततः आचार्यो ‘या ओषधीः’ इति सर्वांषधीः समर्प्य । संपातोदकं देवमन्त्रेण शतवारमभिमन्त्र्य तेनैवाभिषिञ्चेत् । ततः ‘उत्तिष्ठ’ इति देवमुत्थाप्य । ‘विश्वतश्चक्षुः’ इत्युपस्थाय देवं ध्यात्वा जपेत् । ब्रह्मणे नमः । एवं विष्णवे० रुद्राय० इन्द्रादीनष्टौ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्योऽश्विभ्यां मरुद्भ्यः कुबेराय गङ्गादिमहानदीभ्योऽग्रीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये सर्वेशाय विश्वेभ्यो देवभ्यो ब्रह्मणे नम इति । ततः संपातोदकेन यजमानमभिषिच्य । देवं ध्यात्वा ‘ॐ प्रतिष्ठितं परमेश्वर’ इति पुष्पाञ्जलिं निवेद्य सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव भक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करचरणाद्यवयविनं शङ्खचक्राद्यापुधवन्तं निजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमलेऽवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयांसं ‘परमेष्ठ्यसि परमां धियं गमय’ इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलावागतं विभाव्याऽर्चायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । यथा प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः । ऋषयः सामानि छन्दांसि । क्रियामयवपुःप्राणारूपा देवता । आं वीजम् । क्रौं शक्तिः । प्राणप्रतिष्ठार्यां विनियोगः । ततः ऋष्यादीन् क्रमेण शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु विन्यस्य । ॐ कं खं गं घं ङं अं पृथिव्यप्तेगोवाप्याकाशात्मने आं हृदपाय नमः । ॐ चं छं जं झं ञं ईं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने ईं शिरसे स्वाहा । ॐ टं ठं डं ढं णं लं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाप्राणात्मने ऊं शिखायैवपद् । ॐ तं थं दं धं नं एं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं कवचाय हुम् । ॐ पं फं बं भं मं ओं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मने औं नेत्रत्रयाय वीपद् । ॐ यं रं लं वं शं षं सं हं ङं षं अं मनोकुब्जहंकारचिन्तात्मने अः अस्त्राय फद् । एवं आत्मनि देवे च कृत्वा देवं

प्राणप्रतिष्ठा ।

स्पृष्ट्वा जपेत् । ओं आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः ।
 ओं आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य जीव इह स्थितः । ओं आं ह्रीं
 क्रौं यं रं लं वं शं पं सं हं सः देवस्य सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्रौं अं यं रं लं वं शं पं
 सं हं सः देवस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणप्राणा इहागत्य स्वस्तये सुखेन मुचिरं ति-
 ष्णन्तु स्वाहेति । ततोऽर्चाह्यङ्गुष्ठं दत्त्वा जपेत् । 'अस्यै प्राणाः प्रतिष्णन्तु अस्यै प्राणाः
 क्षरन्तु च । अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कञ्चन ॥' इति । ततः प्रणवेन संरुध्य
 सजीवं ध्यात्वा । 'ध्रुवा चौः' इति तृचं जप्त्वा कर्णे गायत्रीं देवमन्त्रं च जप्त्वा
 पुरुषसूक्तेनोपस्थाय पादनाभिशिरः स्पृष्ट्वा । 'इहैर्विधि' इति त्रिजपेत् । ततः कर्ता
 'स्वागतं देवदेवेश मद्भ्राग्यात्त्वमिहागतः । प्राकृतं त्वमदृष्ट्वा मां बालवत्परिपालय ॥
 धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शुभाय नः । सान्निध्यं तु सदा देव स्वार्चायां
 परिकल्पय ॥ यावच्चन्द्रावनीसूर्यास्तित्पुन्यप्रतिपातितः । तावच्चयान् देवेश स्थेयं
 भक्तानुक्रम्यया ॥ भगवन् देवदेवेश तं पिता सर्वदेहिनाम् । येन रूपेण भगवं-
 स्वया व्याप्तं चराचरम् ॥ तेन रूपेण देवेश स्वार्चायां सन्निधो भव ॥' इति नमेत् ।
 एतदन्तं सर्वदेवानां समानम् । देवमन्त्रश्च मूलमन्त्रो वैदिको वा ग्राह्यः । अथाचार्यः
 कर्ता वा लिङ्गमर्चा वा ॐ भूः पुरुषमावाहयामि । ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि ।
 ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । प्रणवेना-
 सनं दत्त्वा तेनैव दूर्वाश्यामाकविष्णुक्रान्तापन्नमिश्रं पाद्यम् । 'इमा आपः शिव-
 तयाः पूताः पूततमा मेध्या मेध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाद्यास्ता जुपतां प्रति-
 श्रुतां प्रतिश्रुताह भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः' इति पाद्यम् । 'भगवान्
 महादेवो रुद्राय नमः' इति लिङ्गे । 'इमा आपः आचमनीयास्ता जुपताम्'
 इत्याचमनीयम् । अर्घ्या इत्यर्घ्यम् । ततो वेदमन्त्रैः संस्त्राप्य 'इदं विष्णुः' इति
 विष्णौ । 'नमो अस्तु नीलश्रीवाय' इति लिङ्गे प्रतिस्तरं विस्रस्य । 'इमे गन्धाः
 शुभा दिव्याः सर्वगन्धैरलंकृताः । पूता ब्रह्मपवित्रेण पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥'
 पूता इत्यादि पूर्ववत् । इति गन्धम् । 'इमे माल्याः शुभा दिव्याः सर्वमाल्यैरलं-
 कृताः । पूता' इत्यादिमाल्यम् । 'इमे पुष्पाः शुभा' इत्यादि पुष्पम् । 'वनस्प-
 तिरसोद्भूतो गन्धाढ्यो धूप उत्तमः । आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिश्रुयताम् ॥'
 प्रतिश्रुत्वाहित्यादि धूपम् । 'ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततं मियः । प्रज्यो-
 तिः सर्वभूतानां दीपोयं प्रतिश्रुयताम् ॥' इति दीपं दत्त्वा । विष्णौ संकूर्पणवाप्तु-
 देवप्रपुत्रानिरुद्धपुरुषोत्तमापोक्षजन्तृसिद्धाच्युतजनार्दनेनोपेन्द्रहरित्रीकृष्णोतिशदशनाम-
 भिः केशवादिद्वादशनामभिर्वा पुष्पाणि समर्प्य । तैरेव तर्पणं कृत्वा । पायसगुदौ-

दनचित्रौदनानि 'पवित्रं ते विततम्' इति निवेद्य । कृसरं पूर्वोक्तनामभिर्हुत्वा । तेनैव शार्ङ्गिणे श्रिये सरस्वत्यै विष्णवे इति हुत्वा । 'विष्णोर्लुकं वीर्याणि' 'तदस्य मिय-मभिपायो' 'प्रतद्विष्णुस्तद्वते वीर्येण' । 'परोमानया तन्वा वृधानः' । 'विचक्रमे पृथिवीमेष एतां' । 'त्रिदैवः पृथिवीमेष एतां' । इति द्वादशनामभिश्चागुप्त्यै स्वाहे-ति जुहुयात् । लिङ्गे तु दीपान्तं कृत्वा । भवाय देवाय० शर्वाय० ईशानाय० पथुपत-थे० रुद्राय० उग्राय० भीमाय० महतो देवाय नम इति गुप्पाणि दत्त्वा । तैरेव तर्पणं कृत्वा । 'पवित्रं ते' इति पायसं गुडौदनं च निवेद्य पूर्वोक्तनामभिः कृसरं हुत्वा । 'भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा' इत्याद्यष्टाभिर्गुडौदनं हुत्वा । 'भवस्य देवस्य सुताय स्वाहा' इत्याद्यैर्हरिद्रौदनं हुत्वा । 'त्र्यम्बकं यजामहे' । मानो महान्तमुत मानो० । 'मानस्तोके तनये०' । 'आरात्ते गोघ्नमुतपूरुपघ्ने०' । 'विकिरिद्विलोहित०' । 'सहस्राणि सहस्रशो' इति द्वादश फलैर्हुत्वा । 'शिवाय शंकराय सहस्रानाथ शि-तिकण्ठाय कपर्दिने ताम्राय अरुणाय अपगुरुमाणाय हिरण्यवाहवे सस्विजराय बभ्रुशाय हिरण्याय, इति च जुहुयात् । ततः स्विकृदादिहोमशेषं समाप्य । पूर्वो-क्तसर्वहविर्भिविष्णवे लिङ्गाय वा बलिं दद्यात् । मन्त्रस्तु—'त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरा-तनं नारायणं विश्वसृजं यजामहे । त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मनात्मन् प्र-तिशुक्लीष्व हव्यं ॥' इति । लिङ्गे तु नारायणपदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततोऽश्वत्य-पर्णे भूर्भुवःस्वरोमिति हुतशेषं निधाय प्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजे आत्मने परमात्मने नमः इति नत्वा आचार्याय शतं तदर्धं तदर्धं द्वादश तिस्र एकां वा गां दत्त्वा ऋत्विग्भ्योपि दक्षिणां दत्त्वा शतं द्वादश वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति संक्षेपः । मासादमात्रे नूतने तु मात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेव कुर्यात् । गोरुत्तारणपा-त्रीमक्षेपादि तु न भवति द्वारलोपात् । वारुणहोमस्थाने वास्तुहोमः । अन्यत्तद्दे-व ॥ इति भट्टकमलाकरकृतौ लिङ्गार्चाप्रतिष्ठाविधिः ॥

अथ पुनःप्रतिष्ठा । तामधिकृत्य ह्यशीर्षपञ्चरात्रे—'चाण्डालमद्यसंस्पर्शदूषिता

पुनःप्रतिष्ठा
कारणानि ।

बहिनायवा । अगुण्यजनसंस्पृष्टा विमलतजदूषिता ॥' संस्कार्येति शे-
पः । पदार्थादर्शे ब्राह्मे—'खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे मानविवाजिते ।

यागरीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥ अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते । दग्ध-
स्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवाकसः ॥' यागः पूजा । पशुर्दमादिः । पञ्चरा-
त्रे—'खण्डिता स्फुटिता दग्धा यस्मादर्चा भयावहा । तस्मात्समुद्भरेत्वा तु पूर्वो-
क्तविधिना नरः ॥' अर्चाभङ्गादावुपवासः कार्यः । 'न राज्ञो विभुवेऽश्रीयात्पुरा-
र्चाविष्टवे तथा ।' इति विष्णुधर्मोक्तेः । सिद्धान्तशेखरे—'चौरचण्डालपतितभ्यो-

१ सहस्राणीत्यमुवाकस्य दशर्चत्वेनात्र दशभिरित्येवापेक्षितमिति भाति । अत्र द्वादशपदं सप्त दस्यत त-
स्मात्सिद्धम् ।

दक्ष्यास्पर्शने सति । शवाद्युपहते चैव प्रतिष्ठां पुनराचरेत् ॥' पञ्चरात्रे—'अङ्गा-
दङ्गादिसंधाने प्रतिष्ठां पुनराचरेत् । जलाधिवासविहितनेत्रोन्मीलनवर्जिताम् ॥' शुद्धि-
विवेके विष्णुः—'द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिः' इति ।
अर्चाः प्रतिष्ठाः । तद्रव्यस्य ताम्रादेरुक्तशौचं कृत्वा पुनःप्रतिष्ठां कुर्यादित्यर्थः ।
स्मृत्यर्थसारेभ्येवम् । तद्विधिविधायनसूत्रे—'पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वमेकरात्रं द्विरात्र-
मेकमासं द्विमासं वार्चनादिविच्छेदे शूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शने पूर्वोक्तकाले पुण्याहं
वाचयित्वा युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा निशायां जलाधिवासं कृत्वा शोभूते
कलशपूर्णेन पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैः स्नापयित्वाऽन्यं कलशं शुद्धोदकेनापूर्य तसि-
न्नावरत्नानि प्रक्षिप्य तं कलशं तत्प्रायश्च्याप्यष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारं चाभिपन्नय
तेनोदकेन देवं स्नापयेत्ततः शुद्धोदकेन स्नापयेदष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा पुरु-
पसूक्तेन मूलमन्त्रेण च । ततः पुण्याणि दत्त्वा यथासंभवमर्चयित्वा गुढौदनं निवेदयेत्'
इति । बुद्धिपूर्वं तु विच्छेदे पूर्वोक्तां प्रतिष्ठां पुनः कुर्यात् । पूर्वोक्तविष्णुवचनात् ।
इदं मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च । देवार्चाप्रासादभे-
दने तु शूलपाणौ काश्यपः—'वापीकूपारामसेतुसभातडागवभेदेवतायतनभेदने माय-
श्चित्तं चतस्र आज्याहुतीहुर्जुयात् । 'इदं विष्णुः' 'मानस्तोके' 'विष्णोः कर्माणि'
'पादोस्य' इति यां देवताश्रुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति ।
शङ्खलितितौ 'प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातभङ्गेषु तत्समुत्थानं प्रतिसंस्कारो-
ऽष्टशतं च निपातितानाम्' इति । समुत्थानं प्रतिक्रिया । प्रतिसंस्कारः पुनःप्रतिष्ठा ।
अष्टशतं षणा दण्डश्रेत्यर्थः ॥

अथ जीर्णोद्धारः । सच लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्यः । अयं चाना-

जीर्णोद्धारवि-
विः) दिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गादिदुष्टेषु न कार्यः । तत्र तु महाभिपेकं
कुर्यादिति त्रिविक्रमः । कर्तायुक्तदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा
पुण्याहं वाचयित्वा आचार्यमृत्विजश्च कृत्वा । लिङ्गे ॐव्यापकेश्वरहृदयाय नमः ।
ॐव्यापकेश्वरशिरसे स्वाहेत्येवं पढङ्गं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्या-
घोरेण घृतसर्पपः सहस्रं हुत्वा इन्द्रादिभ्यो नाम्ना वलिं दत्त्वा जीर्णदेवं मणवेन
संपूज्य ब्रह्मादिमण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं मार्ययेत् । 'जीर्णभग्निदं
देव सर्वदोषावहं नृणाम् । अस्योद्दारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता लया ॥
जीर्णोद्धारविधानं च नृपराष्ट्राहितावहम् । तदचस्तिष्ठतां देव महरामि तवाहाया ॥'
इति । ततः क्षीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धिभ्राष्टीत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण हुत्वा-
ऽत्रानां दशांशेन लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पापसेन हुत्वा लिङ्गं मार्ययेत् ।
'लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समाधिष्ठितम् । यायास्त्वं संमितं स्थानं संत्यज्यैव
शिवाहाया ॥ अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविद्येश्वरयुता । शिवेन सह संविष्ट'

इति मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत् । ततोऽह्नमन्त्रितेन खनित्रेण खात्वा लिङ्गमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिङ्गं प्रणवेन मूर्तिं क्षिपेत् । दारुमयं तु मधुनाऽभ्यज्याघोरेण दहेत् । हेमरत्नादिमयं तु दग्धं चलितं वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत् । 'भगवन् भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते । जीर्णलिङ्गसमुद्धारः कृतस्तवाज्ञया मया ॥ अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले । प्रायश्चिन्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तर्पितम् ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥' इति । ततो यजमानः प्रार्थयेत् । 'गोविपक्षिलिपभूतानामाचार्यस्य च यज्वनः । शान्तिर्भवतु देवेश अच्छिद्रं जायतामिदम् ॥' मूर्त्तौ तु विशेषः—'त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निर्माययत्यसौ । वासं कुरु सुरश्रेष्ठ तावत्त्वं चालपके गृहे ॥ वस क्लेशं सहित्वैव मूर्तिं वै तव पूर्ववत् ॥ यावत्कारयते भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितम् ॥' इति । ततो नवां मूर्तिं लिङ्गं वा कृत्वा विधिना स्थापयेत् । मूलं त्वग्निपुराणे स्पष्टम् । इति जीर्णोद्धारः ॥

अथ तुलसीग्रहणम् । देवयाज्ञिककृते स्मृतिसारे—'वैष्टौ च व्यतीपाते भौ-
 मभार्गवभानुषु । पर्वद्वये च संक्रान्तौ द्वादश्यां मृतकद्वये ॥ तुलसीं
 ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥' विष्णुधर्मोत्तरे—'रवि-
 वारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । जीवितस्य विनाशाय प्रविचिन्वीत धर्म-
 वित् ॥' तथा—'संक्रान्तावर्कपक्षान्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः । यैश्छिन्नं तुलसीपत्रं
 तैश्छिन्नं हरिमस्तकम् ॥' पात्रे—'द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके । लुनाति
 स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥' रुद्रयामले—'द्वादश्यां च दिवा स्थापस्तुलस्यवचय-
 स्तथा । विष्णोश्चैव दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः ॥' विष्णुधर्मो—'न छिन्द्यात्तुलसीं
 विमो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् । देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधां तथा ॥ इन्दुक्षये
 न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥' ग्रहणमन्त्रस्तु पात्रे—'तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं
 केशवमिये । केशवार्थं विचिन्वामि वरदा भव शोभने ॥' इति । पारिजाते
 श्लोः—'स्मिन्पुष्पकृष्णादीनां द्वितीयः ग्रहरो मतः' ॥

अथ पुष्पादेः पर्युषितत्वम् । भार्गवार्चने भविष्ये—'ग्रहं तिष्ठते जाती
 करवीरमहर्निशम् । तुलस्यां विल्वपत्रेषु सर्वेषु जलजेषु च ॥ न
 पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेषु च ॥' बृहन्नारदीये—'वर्ज्यं पर्यु-
 पितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् । न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम् ॥'
 तत्रैव पात्रे—'तुलसी पर्युषिता नैव विल्वं तु त्रिदिनावधि । पत्रं पञ्चदिनाच्याज्यं
 शेषं पर्युषितं विदुः ॥' स्कान्दे—'पालाशं दिनमेकं तु पङ्कजं च दिनत्रयम् । पञ्चाहं

पुष्पादीनां पर्यु-
 षितत्वविचारः ।

विल्वपत्रं च दशाहं तुलसीदलम् ॥' पदार्यादर्शं वोपदेवस्तान्ययाह—'विल्वापामा-
 र्गजातीतुलसिशमिश्रताकेतकीभृङ्गदूर्वामन्दाम्भोजाहिदूर्वाभुनितिलतगरप्रसकदारम-
 छयः । चम्पाभ्वारातिकुम्भीदमनमरुवका विल्वतोऽहानि शस्तास्त्रिश ३० इये ३ का
 १ र्थ ६ री ६ शो ११ दधि ४ निधि ९ वसु ८ भू १ भू १ यमा २ भूय ए-
 वम् ॥' अस्वार्थः—शता शतावरी । मन्दः मन्दारः । अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः ।
 अश्वारातिः करवीरः । कुम्भी पाटलेति कैदेवनिषण्डुः । अरयः पद् । ईशा एकादश ।
 उदधयश्चलारः । निधयो नव । वसवोऽष्टौ । भूः एकः । यमौ द्वौ । विल्वपारभ्या-
 ऽहिपर्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिशदादिगणयेदित्यर्थः । एतद्दिनोत्तरं पर्युपि-
 तानीत्यर्थः । टोडरानन्दे स्कान्दे दमनमुपक्रम्य—'तस्य माला भगवतः परमप्रीति-
 कारिणी । शुष्का पर्युपिता वापि न दुष्टा भवति क्वचित् ॥' तिथितत्त्वे मात्स्ये—'वि-
 ल्वपत्रं च माध्यं च तमालामलकीदले । कहारं तुलसीं चैव पत्रं च मुनिपुष्पकम् ॥
 एतत् पर्युपितं न स्यात् कुशाश्च कलिकास्तथा ॥' स्मृतिसारावल्याम्—'जलजानां
 च सर्वेषां पत्राणामहतस्य च । कुशपुष्पस्य रजतसुवर्णकृतयोरपि ॥ न पर्युपितदो-
 षोऽस्ति तीर्थतोपस्य चैव हि । मुकुलैर्नाचयेद्देवं पङ्कजैर्जलजैर्विदना ॥'

अथ शिवनिर्मात्यनिर्णयः । सिद्धान्तशेखरे—'धराहिरण्यगोरजताम्ररौ-

प्यांशुकादिकान् । विहाय शेषं निर्मात्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ॥
 शिवनिर्मात्यवि-
 चारः । अन्यदन्नादि पानीयं ताम्बूलं गन्धपुष्पकम् । दद्याच्चण्डाय निर्मात्यं

शिवशुक्तं तु सर्वेशः ॥ आचार्यशिवचण्डानामाज्ञाभङ्गे तु लक्षकम् । धनस्य भक्षणं
 तेषां पादोनं लक्ष्मीरितम् ॥ निर्मात्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरीरिता । दानं च भक्ष-
 णसमं तदर्धं तदुपेक्षणम् ॥ अकामाद्भक्षणं यद्वा निर्मात्यस्य जपेत्सुधीः । ब्राह्मणपथकसाहसं
 धर्मेण सहितं ततः । कामतो भक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चान्यतः । निर्मात्यलक्ष्णे ऽप्योर्
 प्रजपेदद्युतं ततः ॥ स्पर्शश्च लक्षणसमी विक्रयो भक्षणेन च ॥' स्मृत्यर्यसारेपि—'शैवसार-
 निर्मात्ये नैवेद्यभक्षणे चान्द्रम्, अभ्यासे द्विगुणं, मत्याभ्यासे प्रतपनम् । अन्यनिर्मा-
 ल्येप्यनापद्येवम्' इति । इदं च ज्योतिर्लिङ्गाद्यतिरिक्तविषयम् । तथा च पुरुषार्थसं-
 योषे भविष्ये—'ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति सत्तमः । तस्य नैवेद्यनिर्मा-
 ल्यभक्षणोत्तमः ॥ शालग्रामोद्भवे लिङ्गे बाणलिङ्गे स्वयंभुवि । रसान्द्रि-
 त्पार्यं च मुद्रासिद्धप्रतिष्ठिते ॥ हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते ॥ शिवदी-
 क्षावता भक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते ॥' तथा—'बाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदि
 स्थिते । चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शंभोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ लिङ्गे स्वयंभूते बाणे रत्नने
 रमनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥ यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति
 तन्नोक्तव्यं न मानवैः । चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥' वैश्विक-

म्याम्—‘वाणलिङ्गे च लोहे च सिद्धलिङ्गे स्वयंशुचि । प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधिकृतो भवेत् ॥’ अत्र ‘ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥’ इति स्कान्दादशुचिना न ग्राह्यं शिवनिर्माल्यं किंतु स्नात्वेति स्मार्ताः । अनुपनीतेन न ग्राह्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीप्ताहीनैर्नग्राह्यमिति शैवाः । तिथितत्त्वे हेमाद्रौ च परिशिष्टे—‘अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलासद्गात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥’ पञ्चायतनपूजायां तन्त्रेण च निवेदितमित्यर्थः ॥ शिवपुराणे—‘ये वीरभद्रशपिताः शिवभक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्र देवेषु ये भक्ता ये न दीक्षिताः ॥ तेपामनर्हमीशस्य तत्प्रसादचतुष्टयम् ॥’ काशीखण्डे—‘जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्तानजन्मनः । एष जालन्धरो बन्धः समस्तसुरवल्लभः ॥’ तथा—‘स्नापयित्वा त्रिधानेन यो लिङ्गस्नपनोदकम् । त्रिः पिवेत्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥ लिङ्गस्नपनवाभिर्भ्यः कुर्यान्मूर्ध्न्यभिषेचनम् । गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः ॥’ इदं पूर्ववाक्यवशाद्द्विश्वेश्वरविषयमिति केचित् । काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिङ्गविषयम् । काशीखण्डे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये ॥

अथ कृपिः । राजमार्तण्डः—‘ऋसेषूत्तरपौष्णवैष्णवमघामूलानुराधाश्विनीमा-

कृपिकर्मनिर्णय ।

जापत्यकरद्विदैवतगुरुप्रालेयपादेषु च । निर्दोषैर्हृषभैर्हैलैश्च सुपनोमालाभिरभ्यर्चितैर्दत्त्रा क्षेत्रपतेर्वलिं हलधरः क्षेत्रं ततः कर्षयेत् ॥

प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्तण्डतिप्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषक् स्वाती विशाखा तथा । जीवाकेंन्दुसितेन्दुनन्दनदिने लग्ने च सौम्योदये सस्यानां वपने तथैव लवने शस्तास्तथा रोपणे ॥’ चण्डेश्वरः—‘हस्तचित्रादितिस्वातीरेवत्यां श्रवणत्रये । स्थिरलग्ने गुरोर्वारे बीजं धार्यं ज्ञशुक्रयोः ॥’ ‘अधनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा’ । ‘लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे निधापयेत् । सस्यदृद्धिं परां कुर्यात् पूजितं प्रतिपूजयेत् ॥ दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमभिनवासु नारीषु । व्ययमपि सस्यधनानां न बुधा बुधवासरे कुर्युः ॥ शनिवारे च नो कार्यो धनधान्यव्ययो बुधैः ॥’

अथ बल्लम् । श्रीपतिः—‘रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विमे व्युत्तरासु च पुनर्वसुद-

ये । रेवतीषु वसुदैवते च भे नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥ जीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ भौमे शुचे बुधदिने नृ भवेद्धनाय । हानाय मन्त्रिणि भृगौ मियसंगमाय मन्दे मठाय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥ रोहिणीगुरुपुनर्वसुचरे या विभक्तिं नववस्त्रभूषणे । सा न योपिदवलम्बते पतिं स्नानमाचरति वारुणेपि या ॥’

ब्रह्मपरिधानमि-
र्णय ।

अथालङ्कारचलयादि । देवशुक्लभः—‘ नासत्यपूपवसुभिः करपञ्चकेन मार्त-
 ण्डभौमगुरुदानवमन्त्रिवारे । युक्ताभुवर्णमणिविद्रुमशङ्खदन्तरक्ताम्ब-
 राणि विधृतानि भवन्ति सिद्ध्यै ॥’ ज्योतिर्निबन्धे—‘ हस्तानुराध-
 मृगपूपधनिष्ठयुक्तविभोचरासु च पुनर्वसुरोहिणीषु । लभे स्थिरे रविमुतेन्दुजजीववारे
 हेमादिधारणविधिः कथितो नराणाम् ॥’ तत्रैव श्रीपतिः—‘ पौष्पाश्विनीवसुकरादिषु
 पञ्चकेषु कौमुम्भहेममणिविद्रुमकाचशङ्खाः । नार्या धृताः सुतसुखार्थकरा भवन्ति
 ब्राह्मोत्तरादितिगुरुष्वसुखाय भर्तुः ॥’ तत्रैव—‘ शङ्खादिवररत्नानि गुण्यादित्युत्त-
 रासु च । रोहिण्यां नैव शृङ्गीत भर्तुर्जीवितकाङ्क्षिणी ॥’

अथ सूचीकर्म । ‘ वासवादितिभत्वाप्रमैत्रचन्द्राश्विनीषु च । सूचीकर्म तनुत्रा-
 यचीकर्म । णमेभिर्कक्षैः प्रशस्यते ॥’

अथ शय्या । ‘ हस्तादितिब्रह्मगुरुचराणि पौष्पाश्विमूलेन्दुभचित्रभानि ।
 शय्याचारमः । वारेषु जीवेन्दुसितेन्दुजानां शय्यासनारम्भणमुत्तमं स्यात् ॥’

अथ शस्त्रधारणम् । ‘ पुष्ये चादितिचित्रपद्मनये शक्रोत्तरा रेवतीस्वाती-
 चाजिचिशाखमित्रसहिते भानौ गुरौ भार्गवे । कुम्भे कीट्युहे वृषे मृग-
 पतौ चेन्दौ शुभैर्वीक्षिते सन्नाहः शरसङ्क्रान्तलुरिका धार्या नृपाणां
 हिताः ॥’

अथ स्वामिसेवा । चण्डेश्वरः—‘ रोहिण्युत्तरपौष्णेषु वसुवारुणयोरपि । सेवेत
 स्वामिर्न भृत्यः शुभवारोदये तथा ॥’ ज्योतिर्निबन्धे—‘ दासीदासादि-
 भृत्यानां कुर्यात्संग्रहणं युषैः । स्थिरलभे शुभैर्दृष्टे मन्दबारे विशेषतः ॥’

अथ गजाश्वदोलाः । स एव—‘ पौष्णप्रजेशादितिभद्रयानि हस्तादि-
 पदकश्रवणोचराणि । दोलादिमातद्दत्तरत्नमाणामारोहणेऽभीष्टफल-
 प्रदानि ॥’

अर्धं नृत्यम्—‘ हस्तः पुष्यो वासवं रोहिणी च ष्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्च ।
 नृत्यारम्भः । पूर्वाचार्यैः कीर्तितशक्रवर्ती नृत्यारम्भे शोभनोऽयं भवर्गः ॥’

अथ राजदर्शनम् । श्रीपतिः—‘ मृगाश्विपुष्यश्रवणश्रविष्ठाहस्ताधुवत्वाद्भूमपूप-
 राश्वदर्शनम् । भानि । मैत्रेण युक्तानि नरेश्वराणां विलोकने भानि शुभप्रदानि ॥’

अथ क्रयविक्रयौ । ‘ भाद्रद्वयत्रिदशमन्त्रिदिवाकरेषु मूलानिलोचरतुंगमरैव-
 तीषु । सारद्वयाणिरजननीकरमैत्रयेषु लभः सदैव महति क्रयविक्रया-
 भ्याम् ॥’ वस्त्रे तु ‘ चित्रा शतभिषास्वाती रेवती चाश्विनी शुभा ।
 श्रवणथ तथा भोक्ता वस्त्राणां क्रयणे शुभाः ॥’

अथ सेतुः । स्वातीयुक्ते मन्दवारे वृषलघ्ने शुभे दिने । सेतूनां वन्दनं कार्यं
सेतुवन्दनम् । ध्रुवभे चार्कजीवयोः ॥'

अथ पशुकृत्यम् । श्रीपतिः—'चित्रोत्तरावैष्णवरोहिणीषु चतुर्दशीदर्शदिनाष्ट-
मीषु । स्थानप्रवेशं गमनं विदध्यात् पुमान् पशूनां न कदाचिदेव ॥'
पशूनां कथा-
विनिर्णयः । चण्डेश्वरः—'हस्तमूलविशाखासु रेवत्यां श्रवणे तथा । मैत्रे च वारुणे
श्रेष्ठं पशुक्रयणमुच्यते ॥ पूर्वात्रयामृतमयूखहुताशनेषु इन्द्राग्निवाजिवसुवारुणशंकरेषु ।
एतेषु गोमहिपदन्तितुरङ्गमादिनानाप्रकारपशुजातिगतिः मशस्ता ॥'

अथ गजदन्तच्छेदः । ज्योतिर्निबन्धे—'साष्टे वैष्णव अश्विन्यामादित्ये वसु-
गजदन्तच्छेदः । दैवते । दन्तिनां शुभदं कर्म पुष्ये हस्ते च कर्तनम् ॥'

अथ निक्षेपः । 'भरणी त्रीणि पूर्वाणि आर्द्राश्लेषा मघा तथा । चित्रा ज्येष्ठा
विशाखा च मूलं मृगशुनर्वसू ॥ एभिर्दत्तं प्रयुक्तं च यद्यन्निसिप्यते
घननिक्षेपः । घननिक्षेपः । पृष्ठतो धावमानस्य निर्धनो नोपपद्यते ॥'

अथ ऋणमोक्षः । श्रीधरः—'वागीशमन्ददिवसांशकलग्नयुक्ते रिक्तासु मन्ददि-
वसे कुलिकोदये च । मैत्रद्वितीयपदमैत्रमुहूर्तयुक्ते राशुद्रमे च ऋणमो-
क्षमुशन्ति सन्तः ॥'

अथ राजसुद्रा । 'मृदुभ्रुवक्षिमचरेषु भेषु योगे प्रशस्ते शनिचन्द्रवर्जम् ।
राजसुद्रानि-
मापम् । वारे तथैव पूर्णजयाह्वये च सुद्राप्रतिष्ठा शुभदा हि राज्ञाम् ॥'

अथ नौः । चण्डेश्वरः—'पौष्णाश्विनीतुरगवारुणमित्रचित्राशीतोष्णरश्मिवस-
नौकानिर्मा-
पम् । वोऽनलवन्त्यसूनि । वारे च जीवभृगुनन्दनके प्रशस्ते नौकादिसंघटन-
वाहनमेषु कुर्यात् ॥'

अथ भोगः । 'शुभरविभातुराधाविधातृपौष्णाश्विरोहिणीषु स्यात् । स्वा-
भोगनिर्णयः । त्युत्तरासु कुर्याच्छयनासनभोगभोगादि ॥'

अथ श्मशुकर्म । श्रीपतिः—'पुष्ये पौष्णे चाश्विनीष्वैन्दवे च क्षाके हस्ताये
त्रिके भेष्यदित्याम् । सौरं कार्यं वैष्णवादित्रये च मुक्त्वा भौमादित्य-
श्मशुकर्म । पातङ्गिवारान् ॥ न स्नातशुक्लोत्कटभूपितानामभ्यक्तयात्रासमरोत्सु-
कानाम् । सौरं विदध्यान्निशिसंध्ययोर्वा जिजीविषूणां नवमे न चाहि ॥' त्रिस्थ-
लीसेतौ वृद्धगार्ग्यः—'रव्यारसौरवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि । श्राद्धाहःप्रतिपद्रिक्ता-
भद्राः सौरेषु वर्जयेत् ॥' गार्ग्यः—'पृष्ठचमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमी तथा । आसु
सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥' राजमार्तण्डः—'देवकार्ये पितुः श्राद्धे स्वेरं-

शपरिहये । शौरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥' बृहस्पतिः—'राजकार्ये नियुक्तानां नराणां भूपजीविनाम् । श्मश्रुलोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम् ॥' तथा—'शौरं नैमिचिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥' केचित्तूत्तरार्धमन्यथा पठन्ति 'मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते ।' इति । नारदः—'नृपविमाज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे । उद्वाहेऽखिलवारसंतिथिषु शौरमिष्टम् ॥' भारते—'प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयित समाहितः । उदङ्मुखोऽथवा भूत्वा तथायुर्विन्दते महत् ॥' अपराके—'उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् ॥ दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंक्षये । शिखाद्यै नवसंस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥' यतीनां तु विशेषो निगमे—'कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ।' इति । अन्येपि विधिप्रतिषेधाः प्राशुक्ताः ।

अथेन्धनसंग्रहः—'ब्रह्मानिलार्कमघमूलत्रिपूर्वरौद्रपौष्णानुराधगुरुविष्णुविद्याख्युक्ते । वारे कुजार्कभृगुनन्दनसोमजानां श्रेष्ठेन्धनस्य करणं भवति प्रशस्तम् ।

अथ नवाग्रम् । श्रीपतिः—'रेवतीश्रुतिपुनर्वसुहस्तब्राह्मणतः पृथगपि द्वितये च । नवाग्रमुद्घातं । न्युत्तरेषु गदितं पृथुकानां प्राशनं नवनवाग्रविधानम् ॥'

अथ नवभोजनपात्रम् । ज्योतिर्निबन्धे—'भोज्यपात्रं सुधासिन्धौ घटयेद्वा नवगोवनगानम् । समाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्ते काले भोजनमाचरेत् ॥'

अथ नवपर्णफलादिभक्षणम् । चण्डेश्वरः—'मूलाश्विनैत्रकरतिप्यहरीन्द्रभेषु पौष्णोत्तरैन्दवपुनर्वसुवासषेषु । वारेषु भूमितनयार्कजवारवर्जं ताम्यूलनूतनफलाद्यशनं हिताय ॥'

अथ होमे आहुतिपातः । ज्योतिषे—'तरणिविद्भृगुभास्करिचन्द्रभाः कुजसुरेज्यविधुंतुदकेतवः । रविभतो दिनभं गणयेत्क्रमात् प्रतिस्वर्ग त्रितयं त्रितयं न्यसेत् ॥ दिनकरार्कितमःकुजकेतवो हृतशुजे न शुभास्त्वितरे शुभाः । दहनचक्रमिदं प्रविलोचयतां हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये ॥' अत्र शान्ति-

१ निषिद्धदिने शौरे कृते सत्परिहारमाह गर्गः—'निषिद्धेषु च कालेषु शौरकर्म यदा भवेत् । तद्दोषघान्तये शिष्टं धर्माद्यं शुभे दिने ॥' इति । निषिद्धेषु दिने यथापर्यकता तदा । 'आगतोऽहिच्छत्रः पाटलिपुत्रोऽदितिर्दितिः धीराः । शौरे स्मरणाद्येषां शेषा नश्यन्ति निःशेषाः ॥' इति पद्यं पठित्वा कार्वाकिलुक्तं टीकायाम् ॥ २ अभिनिर्णयो मुहूर्तचिन्तानाम्नी—'येन तिथिर्वास्तुता कृतास्त शेषे गुणेऽग्रे मुक्ति वदितव्यः । सोदयाय होमे शशिपुग्मशेषे प्राणार्पणात्वां दिवि गृन्ते च ॥' इति ।

रुक्ता विष्णुधर्मै-‘ क्रूरग्रहमृत्वे चैव संजाते हवने शुभे । शान्तिं विधाय गां दद्याद्वा-
ह्मणाय कुटुम्बिने ॥ आयसीं प्रतिमां कृत्वा निसिपेत्तामधोमुत्तीम् । गोमूत्रमधुग-
न्धाद्यैरर्चितां प्रतिमां ततः ॥ स्वस्थां निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते ॥ ’ अत्रा-
पवादः क्रियासारे-‘ नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् । ’

अथ ज्वरादौ फलम् । श्रीपतिः-‘ स्वात्साश्लेषारौद्रपूर्वांशु शक्रे रोगोत्पत्ति-
र्जायते यस्य पुंसः । तद्रूपज्यव्यापृतो निष्पयन्नः स्याद्गुग्गुलुधर्मैर्लब्धज-
न्मापि वैद्यः ॥ व्याध्युत्पत्तिर्यस्य पौष्णे समंत्रे प्राणत्राणं जायते तस्य
कृच्छ्रात् । वैश्वे सौम्ये रोगमृत्तिस्तु मासाद्विंशत्या स्याद्वासराणां मघासु ॥
पक्षाद्दस्ते वासवे सद्द्विद्वे मूलाश्विन्योरग्निधिष्ये नवाहात् । याम्ये साष्ट्रे वैष्णवे
वारुणे च नैरुज्यं स्याद्भूनमेकादशाहात् ॥ आर्हिर्बुधे तिष्यसंज्ञे यमारुये प्राजाप-
त्यादित्ययोः सप्तत्रात्रात् । रोगान्मृत्तिर्जायते मानवानां निःसंदिग्धं जल्पितं गर्ग-
मुख्यैः ॥ ’ ज्योतिषे-‘ एकाहो निधनं दशाहमनलाद्वाणा वियत्पर्वताः सप्ताहा
विलयश्च मासयुगुलं मासो मृतिः पक्षकः । द्वौ मासावथ विंशतिर्दश निशाः पक्षा-
न्तपक्षा नखा मासौ पक्षदशान्तपक्षककुम्भः पीडादिनान्यभिभात् ॥ ’ दैवज्ञः-‘ उर-
गवरुणरौद्रा वासवेन्द्रत्रिपूर्वा यमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमि-
पष्टी द्वादशी वा चतुर्थी भवति मरणयोगो रोगिणां कालहेतुः ॥ ’ अत्र शान्तिः । कुम्भे
हैमीं नक्षत्रदेवताप्रतिमां संपूज्य द्वादशदलेषु संकर्षणादिद्वादशमूर्तीर्द्वादशादित्यान्
वा संपूज्य दूर्वासमितिलक्ष्मीराज्यैर्गायत्र्या तद्देवतायै अष्टोत्तरशतं हुत्वा दध्योदनं
षडं दत्त्वाचार्याय गां प्रतिमां च दत्त्वा विमान् भोजयेदिति संक्षेपः । विशेषस्तु
मतद्देमाद्रौ पदार्थादर्शे च ज्ञेयः ॥

अथ भेषजम् । चण्डेश्वरः-‘ मूलानुराधमृगतिष्यपुनर्वसौ च पौष्णाभिनीश्रव-
णशुक्रकरत्रये च । वारेषु वाकपतिदिनेषु सितेन्दुशस्ते भेषज्यभक्षणम-
मीषु हितं नराणाम् ॥ ’

अधारोग्यरूतानम् । श्रीपतिः-‘ इन्दोर्वारे भार्गवे च ध्रुवेषु सार्पादित्यस्वाति-
युक्तेषु भेषु । पित्र्ये वान्ते वापि कुर्यात्कदाचिन्नैव स्नानं रोगनिर्मुक्त-
जन्तुः ॥ चरे विलम्बे रविभौमवारे रिक्ते त्रिधा स्याद्बहुले च पक्षे ।
धिष्ये चरे रोगनिपीडितानां स्नानं नराणां निरुजलकारि ॥ ’

अथ दन्तधावनम् । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः-‘ प्रतिपद्दर्शपष्टीषु चतुर्दश्यष्टमीषु
च । नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ ’ नारदः-‘ चतुर्द-
श्यष्टमीपौर्णमासीसंक्रमणेषु च । नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं वि-
वर्जयेत् ॥ श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा भोषितभर्तृका । व्यतीपाते च संक्रान्त्यां न-

ज्वरादौ फलं
परिहारश्च ।

भेषजम् ।

भारोग्यरूतानम् ।

दन्तधावनम् ।

न्दाभूताष्टपर्वसु ॥ तैलं क्षौरं रतिं मांसं दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥' वशिष्ठः—'शन्यर्क-
शुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे । जन्माहे श्राद्धदिवसे दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥' हेमाद्रौ
स्कान्दे—'अभ्यङ्गे जलधिस्लाने दन्तधावनमैथुने । जाते च निधने चैव तत्कालव्या-
पिनी तिथिः ॥' संवर्तः—'रवौ विवाह आशौचे वर्जयेदन्तधावनम् ॥' व्यासः—'अ-
लामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ । अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्त-
धावनम् ॥'

अथामलकस्नानम् । व्यासः—'श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥ चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमा-
मलकैस्त्यजेत् ॥' क्रतुः—'पष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी ।
संक्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥' यत्तु—'नवमी दशमी चैव तृतीया
च त्रयोदशी । प्रतिपद्वादशी कृष्णा स्नानं ताम्रं विवर्जयेत् ॥' यच्च 'दर्शे स्नानं न
कुर्वीत मातापित्रोः सुजीवतोः । पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे पित्रोरन्नतिजीविते ॥' इति
कण्वयमाद्यैः स्नानमात्रं निषिद्धम् । तद्भोगार्थस्नानपरं, न नित्यनैमिचित्कपरमिति
हेमाद्रिः ॥

अथ तैलनिषेधः । कात्यायनः—'पक्षादौ च रवौ पष्ठ्यां रिक्तायां च
तथा तिथौ । तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥' गर्गः—'प-
ञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे । द्वादश्यां सप्तमीपष्ठ्योस्तैलस्पर्शं
विवर्जयेत् ॥ न च कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा । शाश्वतीं गतिमन्विच्छन्
दशम्यामपि पण्डितः ॥' तत्रैवायुर्वेदे—'पष्ठ्यां दिनसप्तयेऽष्टम्यामेकादश्यां च पर्वसु ।
द्वादश्यां च चतुर्दश्यां पञ्चम्यां प्रतिपत्तिथी ॥ व्रते श्राद्धदिने जन्मत्रितये श्रवणा-
र्द्रयोः । ज्येष्ठोत्तराफाल्गुनीषु व्यतीपाते च वैश्वतौ ॥ विष्टियोगे च संक्रान्तौ मन्वा-
दिषु युगादिषु । नाभ्यङ्गं तत्र बालानां वृद्धानां तु न दोषकृत् ॥' इति । व्यव-
हारतत्त्वे—'संक्रान्तिभद्राव्यतिपातवैष्टुतिपष्ठ्यष्टमीपर्वसु नार्कभूयते । स्नाने द्वितीया
दशमी च गार्हिताः पष्ठ्याद्यमाद्या रदधावनेऽधमाः ॥' अस्यापवादमाह तत्रैव
प्रचेताः—'सार्पपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुप्यति
कदाचन ॥' आयुर्वेदे—'निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणेष्वपि रात्रिषु । किंचिद्गोघृतयुक्तं
वा विप्रपादरजोन्वितम् ॥ भानौ दूर्वान्वितं भौमे भूयुक्तं पुष्पयुग्वरी ॥ सर्वेषां स-
र्वदा तैलमभ्यङ्गेषु न दुप्यति ॥' महल्लेष्वप्यदोषः । 'माद्रत्यं विद्यते स्नानं वृद्धिप-
र्वोत्सवेषु च । स्नेहपात्रसमायुक्तं मध्याह्नात् माक्तदिप्यते ॥' इति मदनपारिजाते
कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रौ घृहन्मनुः—'तैलाभ्यङ्गो नार्कवारं न भौमे नो संक्रान्तौ

वैष्टुती विष्टिपष्टयोः । पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः प्रोक्तान् सुक्ता वासरे सूर्यसूतोः ॥
तिलस्नाननिषेधस्तु पद्मत्रिंशन्मते— तथा सप्तम्यमावास्यासंक्रान्तिग्रहजन्मम् । धनपु-
त्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ ’

अथ गृहारम्भः । ज्योतिर्विबन्धे वादरायणः— वैशाखे फाल्गुने पौषे श्रावणे
मार्गशीर्षके । सूत्रारम्भः शिलान्यासः स्तम्भारम्भः प्रशस्यते ॥ ’ ना-
हतेः । गृहारम्भ-
रदः— सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनि-
र्माणे पुत्रारोम्यधनप्रदाः ॥ ’ अत्र वृषासिंहवृश्चिकाः वैशाखश्रावणकार्तिकाः सौरा-
ज्ज्ञेया इति कालादर्शः । तत्रैव कारणतन्त्रे— स्थिरमासे स्थिरे राशौ स्थिरेशे नव-
वेदमनाम् । कुर्वीत स्थापनं शङ्कोः स्तम्भस्थापनमेव वा ॥ ’ कार्तिकनिषेधस्तुलापरः ।
‘कुम्भे माघेपि सर्वेषां मन्दिराणामुपक्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च ॥’
मार्गशीर्षनिषेधो धान्यगृहपरः । ‘पाकभोजनशालादौ मार्गशीर्षश्च फाल्गुनः । रथ्या-
गेहमठादौ च सहस्यः शुचिरेव तु ॥ ’ पौषापादनिषेधस्तु प्रधानगृहपरः । ‘न प्र-
धानगृहारम्भं कुर्यात्पौषे शुचावपि ।’ इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिस्तत्त्रे— ‘पूर्वापरारस्यं
तु नभोज्यत्पौषे याम्योत्तरारस्यं सहसि द्वितीये । कार्यं गृहं जीवपुधर्मगार्कनीचा-
स्तर्गौ जीवसिती च हित्वा ॥ ’ रत्नमालायाम्— ‘कर्कनक्रहरिकुम्भगतोऽर्कं पूर्वपश्चि-
ममुखानि गृहाणि । तौलिमेपटपटधिकपाते दक्षिणोचरमुखानि वदन्ति ॥ ’ दैवह-
षल्लभः— ‘शोकं धान्यं पञ्चतां निःपशुतं स्थापं नैःस्वं संगरं भृत्यनाशम् । स्वथ्री-
माप्तिं बहिभीतिं च लक्ष्मीं कुर्युश्चैत्राद्या गृहारम्भकाले ॥ ’ गर्गः— ‘त्र्युत्तरामृगरोहिण्यां
पुष्ये मैत्रे करत्रये । धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारम्भः प्रशस्यते ॥ रोहिण्यां श्रवणत्रये-
ऽदितियुगे हस्तत्रये मूलके रेवत्युत्तरफाल्गुनीतुरगभे मैत्रोत्तरापादयोः । शूलं वास्तु
कुर्णार्कवर्जितदिने गोकुम्भासिंहे मुखे कन्यायां मिथुने नभःशुचिसहोराधोर्जके फा-
ल्गुने ॥ ’ कालादर्शे सनत्कुमारः— ‘आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभप्रदाः ।
वास्तुशास्त्रे— ‘मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे श्रावणे तथा । फाल्गुने च कृतं वेदमसर्व-
संपत्प्रदं भवेत् ॥ कार्तिके माघमासे च चैत्रे ज्येष्ठे तथाश्विने । मास्यापाट्टे माद्रपदे
न कुर्यात्सर्वथा गृहम् ॥ द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा । प्रयोदशी च
दशमी पूर्णा चैकादशी तथा ॥ वेदमारम्भे शुभाय स्युर्विशेषाच्छुक्लपक्षगाः ॥ ’ व्य-
षहारसारे— ‘शिलान्यासः प्रकर्तव्यो गृहाणां श्रवणे मृगे । पौष्णे हस्ते च रोहिण्यां
पुष्याश्विन्युत्तरात्रये ॥ वास्तुमदीपे— ‘अथोद्युत्तैर्भविदपीन खातं शिलास्तर्षवोर्ध्व-
मुखैश्च पटम् । त्रिर्षुखैर्दोरकपादयानं गृहप्रवेशो गृहमिधुर्वैश ॥ ’ लल्लः— ‘स्नानं
च पाकं शयनं च भोज्यं गजालयं वाजिगृहं पनस्य । देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण

मध्ये सभा भूपनिवेशनाय ॥' शिल्पशास्त्रे—'कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिमुखं शम्भुकोणेऽग्निखातं वायव्ये स्यात्तदास्यं ललिधनमकरे ईशखातं वदन्ति । कुम्भे मीने च मेपे निर्कृतिदिशि मुखं खातवायव्यकोणे चाग्नेः कोणे मुखं वैष्टपमिथुनगते कर्कटे रक्षखातम् ॥' तत्त्वचिन्तामणौ—'यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां द्वात्रिंशद्वस्ततोऽधिकम् । न तत्र चिन्तयेद्दीमान् गुणानाञ्चव्ययादिकान् ॥' राजमार्तण्डः—'आयव्ययौ मासशुद्धिं तृणागारे न चिन्तयेत् । शिलान्यासादि नो कुर्यात्तृणागारे पुरातने ॥' व्यवहार-तले—'निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणकाष्ठपृष्ठहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥' चण्डेश्वरः—'पूर्णादि सप्तमीं यावत् पूर्वास्यं वर्जयेद्दृढम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥ अमावास्याष्टमी यावत्पथिमास्यं विवर्जयेत् । नव-म्यादौ तथा याम्यं यावत्कृष्णचतुर्दशी ॥ ध्रुवं दृष्ट्वायवा स्मृत्वा कर्तव्यं वास्तुरोप-णम् । सायाह्ने वर्ज्यदिवसे राशौ त्यक्त्वा महानिग्राम् ॥' वराहः—'दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमाम् । शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समस्त्याप्याः ॥' कात्यायने वास्तुशास्त्रे—'खाते चैव शिलान्यासे ष्टपचक्रं प्रशस्यते ।' तच्चोक्तं शान्ति-रत्ने—'चतुर्हस्तप्रमाणं तु खाला गर्तं समन्ततः । कुम्भोदकैः सेचयेद्युः शान्तिपाठ-पुरःसरम् ॥ तत्र ईशानदिग्भागे सासतं रत्नपञ्चकम् । साज्यं कुम्भं स्थिरं युक्त्वा वास्तुपूजनपूर्वकम् ॥ कुम्भोपरि शिलान्यासः कर्तव्यस्तदनन्तरम् ॥'

अथ गृहप्रवेशः । बृहस्पतिः—'नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमेन तु ।

गृहप्रवेशः ।

जयायाद्युचरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत् ॥' वशिष्ठः—'कृत्वा शुकं पृष्ठतो

वामतोऽर्कं विमान् पूज्यानग्रतः पूर्णकुम्भम् । हर्म्यं रम्यं तोरणसन्नि-
तानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतवाचैर्विशेष ॥' व्यवहारतत्त्वे—'सौम्यायने श्रावणमार्ग-

पौषे जन्मर्शलश्रोपचयोदयेशे । वामं गतेऽर्के गृहवास्तुपूजां कृत्वा विशेद्देश्म भूदृश-

द्धम् ॥' वास्तुशास्त्रे—'लप्रात्मागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं
न्यसेत्कोणे सूर्यं वामं विचिन्तयेत् ॥' वशिष्ठः—'चन्द्रजार्पासित्वासरेशु च श्रीकर्तं

सुतमहार्थलाभदम् । सूर्यसन्तुदिवसे स्थिरमदं किं तु चौरभयमत्र निर्दिशेत् ॥'

रत्नकोशे—'पुष्ये घनिष्ठामृदुवारुणेषु स्वायंशुवर्से त्रिष्टु चोचरासु । अशीणचन्द्रे शुभदे
नृपस्य तिथावरिके च गृहप्रवेशः ॥' नारदः—'प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्ति-

कमासयोः । माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभनः ॥ अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलि-
भोजनम् । गृहं न भविशेद्दीमानापदामाकरो हि तत् ॥' ज्येष्ठः क्षुद्रगृहपरः ।

दृष्टगार्ग्यः—'भानोश्च भौमस्य विहाय वारौ शूलादियोगानशुभात्रवापि । रिक्ता
तिथिश्चापि मृदुधुवर्से सौम्यायने च भविशेद्गृहाणि ॥' रत्नमालायाम्—'त्वाष्टमि-

प्रशशिषुष्यर्दवतान्यामनन्ति मुनयो मृदन्पय । मैत्रगे हरति भूषणाम्बरोद्गीतमद्रुचि-

धानमेषु च ॥ ' रोहिष्युत्तरात्रयं च ध्रुवाणि । प्रवेशश्च वास्तुपूजां कृत्वा कार्यः ।
'जीर्णोद्दारे तथोद्याने तथा गृहनिवेशने । नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्तने ॥ द्वारा-
भिवर्तने तद्द्रासादेषु गृहेषु च । वास्तुपञ्चमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ॥ ' इति
मात्स्योक्तेः । तत्रैव—'कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताग्रदलपुष्पफलो-
पशोभम् । दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो माद्गल्यशान्तिनिलयं स्वगृहं विशेषे ॥
गृहोक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात्प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः । संतर्प-
येद्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः शुक्लाम्बरः स्वभवनं प्रविशेत्सुरूपम् ॥ '

अथ कलिवर्ज्यानि । बृहन्नारदीये—' समुद्रयातुः स्त्रीकारः कमण्डलुविधा-
रणम् । द्विजानामसवर्णांसु कन्यासूपयमस्तथा ॥ देवराच मुतोत्पत्ति-
र्मधुपर्कं च गोवधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्रमे-
घकौ ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मतः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहु-
र्मनीषिणः ॥ ' कमण्डलुः ' सोदकं च कमण्डलुम् ' इत्युक्तः मृन्मयो वा । दत्ता ऊढा ।
'ऊढायाः पुनरुद्गाहं ज्येष्ठानां गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कम-
ण्डलुम् ॥ ' इति हेमाद्रौ वचनात् ऊढायाः 'पुरा पुरुषसयोगान्मृते देयेतिकेचन' इत्या-
दिभिर्विवाहतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे—' गौत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।
नराश्रमेधौ मयं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥ ' गौत्राद्गौत्रजायाः पितृष्वसुः, मातृ-
सपिण्डात् मातृलात्तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः । तेन यानि तद्विधायकानि
तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः—' तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्ग्रह्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥ ' इति कलौ तन्निन्दामाह । मातृतस्तृतीयां
मातृलकन्यामित्यर्थः । उक्तं चैतत्प्राक् ' मयं स्त्रीभ्यश्च सुरामाचामम् ' इत्यादिना वि-
हितमपि वर्ज्यम् । हेमाद्रौ आदित्यपुराणे—' विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियो-
जनम् । बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥ कन्यानामसवर्णानां विवा-
हश्च द्विजन्मभिः । आततापिद्विजाश्रयाणां धर्मयुदेन हिंसनम् ॥ द्विजस्यान्वी तु नी-
यातुः शोधितस्यापि संग्रहः । सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥ महाप्रस्थानगमनं
गोसंज्ञितश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥ अग्निहो नह्वन्याश्च
लेहो लीढापरिग्रहः । वृचस्वाध्यायसाक्षेपमद्यसंकोचनं तथा ॥ प्रायश्चित्तविधानं
च विमाणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ॥ ' संसर्ग-

१—एतच्च वर्ज्ये रागप्राप्ते समुद्रयाने एव । शङ्खोद्दारादितोषं तु यात्राविधिनान्तरीयकं समुद्रयानम् । अतो
सोपाभावात् प्रायश्चित्तमिति टीक्ष्णम् । समुद्रयानविधायकानि विधिमतिपेधवचनानि स्मृत्यादी गवेषणीयानि ।

दोषः 'तत्संसर्गो च पञ्चमः' इत्युक्तः । स्तेयं च तदन्यानि महापातकानि ब्रह्महत्यासुरापानगुरुत्वपानि त्रीणि । तेषां कामकृतानां मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं विप्राणां कलौ नेत्यर्थः । मरणान्तिके हि जातिवधनिमित्तं द्वादशशब्दद्विगुणं ब्रह्मवधनिमित्तं च द्विगुणं भवति । तत् 'चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः' इति निषिद्धम् । न चात्महत्याविधिना तद्वाच्यः । तेन ह्यात्महत्यानिमित्तस्यैव बाधो न जातिवधनिमित्तस्याभिन्नविषयत्वात् । संसर्गिणस्तु कामतोपि व्रतस्यैवोक्तेर्न मरणान्तिकम् । नापि स्तेये तत्र राक्षो वधकर्तृत्वात् । तेन तयोर्मरणान्तिकत्वाभावात् तयोरेव निष्कृतिर्नान्येषां त्रयाणाम् । युगान्तरे तु कलौ निषेधत्वात् प्रवृत्तिः । एतद्विप्रपरं न सत्रियादेः । तदुक्तम् 'विप्राणां मरणान्तिकम्' इति । विशेषोऽस्मत्कृते प्रायश्चित्तरत्ने ज्ञेयः । 'वरातिथिपितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया । द्वाचौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ सवर्णान्याद्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि । अयोनी संग्रहे वृचे परित्यागो गुरुस्त्रियः ॥ परोद्देशात्पसंत्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिभाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सघर्षकः ॥ अस्त्यसंचयनादूर्ध्वमद्गस्पर्शनमेव च । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥ पद्भक्तानशने चान्नहरणं हीनकर्मणः ॥' माघवीये पृथ्वीचन्द्रोदये च- 'रूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थसीरिणाम् । भोज्याज्जता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥ शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्दृचिशीलता । आपद्दृत्तिर्दिजाश्रयाणामश्वस्तनिकता तथा ॥ प्रजार्थं तु द्विजाश्रयाणां प्रजारणिपरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुख्याग्रिधमनक्रिया ॥ बलात्कारादिदुष्टद्वीसंग्रहो विधिचोदितः । यतेश सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥ नवोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुचोदिता । ब्राह्मणादिषु रूद्रस्य प्रचनादिक्रियापि च ॥ भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणे तथा । गोवृत्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥ पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतः सायं गृहत्वं च सूरिभिस्तच्चदर्शिभिः ॥ एतानि लोकगुह्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥' सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः संग्रहो व्यवहारकः । न च मद्यं चेति सामान्येन निषिद्धस्याऽनेनोपसंहार इति वाच्यम् । निषिद्धस्य निष्ठत्तिमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात् । 'न हिंस्यात्' इत्यस्य 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषत्वापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणाऽन्यत्रेत्युपरम्यते । सुराग्रहस्योद्देश्यस्य सौत्रामणिविशेषणानिवक्षया वाजपेयेषु निषेधः । सौत्रामण्यां तु 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेर्वैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः । वाजपेये तु तत्प्राप्तौ मानाभावात् सोमसुरयोः सहत्यागेनांशे सुराद्रव्यत्वात्तत्प्राप्तवया यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात् कलौ नाधिकार इति शुक्तं भतीमः । वि-

काण्डमण्डनादिलिखनं तु निर्मूलमनाकरं च । वृत्तेति ' एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धेद्यो-
 द्विवेदसमन्वितः । ' इति उक्तः । आद्यस्याशौचस्य संकोचः ' न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा
 भृग्वग्निपतनाद्वते । ' इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः । ' कलौ कर्तव्यं लि-
 प्यते ' इति व्यासोक्तेः । पतितसंसर्गं दोषसत्त्वेऽपि पातित्वं नेत्यर्थः । अन्यथा ' सं-
 सर्गः शोधितैरपि ' इति विरोधापत्तेः । स्वेयमिन्ने महापापे रहस्पकृते प्रायश्चित्तं
 नेत्यर्थः । सवर्णान्या असवर्णा क्षत्रियादिस्तथा द्रुष्टे अपोनीं शिष्यादौ ' चतस्रस्तु
 परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च याः ' इत्युक्तस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणार्थं
 आत्मनस्त्यागः । यद्वा परोद्देशात्मत्यागो दानं ' मनसा पात्रमुद्दिश्य ' इत्युक्तम् । उ-
 द्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनं ' प्रतिग्रहसमर्थोऽपि ' इत्युक्तम् । वेतनग्रहणेन प्रतिमा-
 पूजा । ' स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः । ' इत्युक्तः स्पर्शः ।
 पदिति । ' उपोषितरूपहं स्थिता धान्यमब्राह्मणादरेत् । ' इत्युक्तमश-
 चीर्यम् । आपदि क्षान्नादिवृत्तिः । ' मुखेनैव घमेदग्निम् ' इत्युक्तं घमनम् । ' दशा-
 हेनैव शुद्धोत् भूमिपुं च नवोदकम् । ' इत्युक्तो दशाहः । ' गुरवे तु वरं दत्त्वा ' इ-
 त्युक्ता दक्षिणा । शूद्रेषु दासगोपालेति । ' कन्दूपकं स्नेहपकं यच्च दुग्धेन पाचि-
 तम् । एतान्यशूद्रान्भुजो भोज्यानि मनुब्रवीत् ॥ ' इत्युक्तोऽर्थोऽस्मन्तुक्ता शूद्रस्य
 पाकक्रिया । ' पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिणो दमः । ' इत्युक्तः । सायं-
 गृहत्वं ' विधूमे सन्नमुसले ' इत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रेण तु- ' अटन्ति वसुधां विमाः
 पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता हनाहारा यत्र सायंगृहास्तु ते ॥ ' इति विष्णुपुरा-
 णोक्तो निषिद्धः । तेन ज्ञातशीलपान्यादेः श्राद्धादौ विनियोगो न कार्यः
 कलावित्यर्थ उक्तः । एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः । निगमः- ' अग्निहोत्रं गवालम्भं
 संन्यासं पलपैतुकम् । देवरात्र्यं मुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥ ' अग्निहोत्रं
 तदर्धमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । ' अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताम्पोस्तु
 पूयकृतिः । सर्वाधानं तयोरेवयकृतिः पूर्वयुगाश्रया ॥ ' इति लींगासिवाचना-
 दिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन ' चत्वार्यन्दसहस्राणि चत्वार्यन्दशतानि च ।
 कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा प्रेतापरिग्रहः ॥ संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन वि-
 जानता ॥ ' इति व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः-
 ' यावद्दर्शविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चामिहोत्रं च तावत्पूर्वात्कलौ
 युगे ॥ ' इति । अत्र पूर्वयुगाश्रितेति लींगासिवाचये पूर्वयुगानि कृतादीनीत्येकोऽर्थः ।
 अन्ये तु युगस्य पूर्वं कलेः पूर्वो भागः । सच ' चत्वार्यन्दसहस्राणि ' इति पूर्वोक्त-

वाक्याच्चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षावच्छिन्नः । तस्मिन् भागे सर्वाधानं कार्यम् । तदुत्तरे तु
यावद्वर्णविभागोऽस्तीति वाक्यात् वर्णविभागपर्यन्तमर्धाधानमित्याहुः । संन्यासस्त्रि-
दण्डः । इति कलिवर्ज्यानि समाप्तानि ॥

इति श्रीमन्नारायणभद्रसूरिसूत्ररामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टा-
नुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे
पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

तृतीयपरिच्छेदे उत्तरार्धम् ।

श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धनिर्णयः । नानानिबन्धवैमत्यभ्रान्तचित्तोद्दिधीर्षया । कमलाकर-
श्राद्धनिर्णयः । संज्ञेन क्रियते श्राद्धनिर्णयः ॥ तत्स्वरूपमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः—‘प्रेतं
पितृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकी-
र्तितम् ॥’ ब्राह्मणस्वीकारान्तश्चतुर्ष्यन्तपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमि-
त्यर्थः । तत्र यद्यपि ह्योमपिण्डभोजनानि प्रधानानीति हेमाद्रिः । ‘ह्योमश्च पिण्डदानं
च तथा ब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नौपचारिकम् ॥’ इति
श्रीधरश्च । तथापि क्वचिद्विशेषं वक्ष्यामः । निमित्तभेदे भोजनस्य पिण्डदानस्य वा
निषेधो न प्राधान्यं निरूपयति । असोमयाजिनो दधिपयोयागवत् । यच्च शूलपाणिः—
‘नित्यश्राद्धमर्द्वैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।’ इति हारीतीये नित्यश्राद्धमघादौ
पिण्डनिषेधोऽस्ति नच प्राप्तिं विना सः । नचातिदेशं विना प्राप्तिः । नचाङ्गत्वेन
विनातिदेशः । प्रधानस्थानतिदेशात् । सप्तमे उपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः । तेन भो-
जनं प्रधानम्, पिण्डोऽङ्गम् । पिण्डदानमात्रविधिस्त्वद्भूतात्कर्मान्तरमेव प्रकरणान्तर-
न्यायादिति । तत्र । ‘जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि । न पक्वं भोजये-
द्विमान् सच्छूद्रोपि कदाचन ॥’ इत्याद्यैर्जातश्राद्धशूद्रश्राद्धादौ भोजनस्य निषेधेना-
ङ्गत्वापत्तेः—‘न तौ पशौ करोति’ इतिवदुपजीव्यविरोधेन विकल्पापत्तेश्च । तेनै
श्राद्धशब्दाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौ निषेधः पर्युदासो वा ‘दीक्षितो न ददाति न जु-
होति’ नासोमयाजी सन्नयेत्’ इतिवदिति तत्रम् । धर्मप्रदीपेपि । ‘यजुषां पिण्ड-
दानं तु बहृचानां द्विजार्चनम् । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम् ॥’ तच्च
‘पितृन् यजेत, पितृभ्यो दद्यात्’ इत्युभयमयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकम् । पि-
तरो देवता’ इति पितृउद्देश्यकत्वाद्यागत्वं, विप्रापेक्षया च दानत्वमित्यविरुद्धम् । ए-
तेन नार्यं यागः । देवतोद्देशेन त्यागो यागः यागोद्देश्या च देवतेत्यन्योन्याश्रयादिति
गौडमतमपास्तम् ॥ वैधशब्दविरोधोद्देश्यत्वस्य तस्येदमिति स्वत्वारोपप्रवियोगित्तस्य
वा देवतात्वात् । तत्रैव मुमन्तुः—‘श्राद्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।’ आ-
दित्यपुराणे—‘न सन्ति पितरथेति कृत्वा मनसि यो नरः । श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य
रक्तं पिबन्ति ते ॥’

१-तौ चक्षुषीसहावाग्यभागी । २-पिण्डदानादेरनङ्गत्वापादनेन । ३-इदं च ‘देशे काले च पात्रे च श्रद्धया
विभिना च यत् । पितृउद्देश्य विषेभ्यो दत्त श्राद्धमुदाहृतम्’ इति प्रामाण्यात् ॥

तद्देदानाह विश्वामित्रः—‘ नित्यं नैमिचिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । पा-
श्राद्धभेदाः । वर्षं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥ कर्माङ्गं नवमं श्रौतं दैविकं
दशमं स्मृतम् । यात्रास्येकादशं श्रौतं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥’ इति ॥

एषां लक्षणानि भविष्ये—‘ अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् । वैश्व-
श्राद्धलक्ष-
णमिति । देवविहीनं तदशक्तायुदकेन तु ॥ एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमिचिकमु-
च्यते । तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्विजान् ॥ कामाय विहितं
काम्यमभिमेतार्यसिद्धये । वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ॥ गन्धोदक-
तिलैर्मिश्रं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु मेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ ये स-
माना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया
अपि ॥’ एतदुभयमेव स्त्रियाः । तेन स्त्रीकर्तृकं स्त्रीसंमदानकं चेत्युभयनियम इति
कल्पतरुः । ‘ अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमिति स्मृतम् । क्रियते वा पर्वणि
यत्तत् पार्वणमिति स्थितिः ॥’ अत्र पर्वं ‘ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पौ-
र्णिमा । पार्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रमणं तथा ॥’ इति विष्णुपुराणोक्तं संक्रा-
न्त्यादि । ‘ गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । बहूनां विदुषां संप-
त्सुखार्थं पितृवृत्तये ॥ क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति
यत् श्रौतं वैनतेय मनीषिभिः ॥ निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं
पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ॥ देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । ग-
च्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सपिपा ॥ यात्रार्थमिति तत् श्रौतं मवेद्ये च न
संशयः । शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ॥ पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥’
गोष्ठ्यां श्राद्धकर्तृसमुदाये संभूयसामग्रीसंपादनेन श्राद्धमित्यर्थः । युगपत्तीर्यादि-
प्राप्तां विदुषां श्राद्धसंपदा सुखार्थं भिन्नपाकाशक्तौ बहुपितृकश्राद्धमेकः कुर्यादिति
कल्पतरुः शङ्करप्रश्न । शुद्धिश्राद्धं भायश्चिच्छ्राद्धमिति मैथिलाः । अत्र पार्वणैकोद्दिष्ट-
द्विसपिण्डीकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यम् । तस्यैवार्यं प्रपञ्चः ॥

अथ श्राद्धभेदाः । मनुः—‘ शुचिदेशं विविकं तु गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणा-
श्राद्धभेदाः । श्रवणं चैव मयनेनोपपादयेत् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्म—‘ दक्षिणां-
प्रवणे देशे तीर्थादीं च घृहेषु वा । भूसंस्कारादिसंपुक्ते श्राद्धं कुर्यात् प्रपञ्चतः ॥’
तत्रैव प्रभासखण्डे—‘ तीर्यादष्टगुणं पुण्यं स्यादरे ददतः शुभे ।’ भारते—‘ तस्य
देशाः कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा सरस्वती । प्रभासं पुष्करं चेति तेषु श्राद्धं महाफ-
लम् ॥’ स्कान्दे—‘ तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र मवेद्विज । तत्र श्राद्धं मदा-

१-अत्र स्त्रीश्राद्धः पश्यन्मवयुर्व्यक्तमिति टीक्ष्णः । २-‘प्रवणं कर्मनिशोर्भात्’ इति कोशादिश्रौतानि
निग्रहम् । ३-दक्षिणतो निर्गम्यते इत्येते । ४-भूयस्वसरे यात्रावचनयोक्तः । ‘ मनुद्दिर्गार्जनात्प्राप्त्यन्यतो-
क्तमणाराथा । वेदुदयेषनादिनादृहे मार्वन्तेपरा ॥’ इति ।

तव्यं पितृणां वृत्तिहेतवे ॥ ' माधवीये श्राद्धोपक्रमे व्यासः—' महोदयौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजाङ्गले ।' शङ्खः—' गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोप्यमरकण्टके । नर्मदा वाहुदातीरे भृगुलिङ्गे हिमालये ॥ गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा । सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥ अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥' आदित्यपुराणे—' पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । महानद्याः पश्चिमेन यावद्बृध्रेश्वरो गिरिः ॥ उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिणमानसम् । एतद्गयाशिरो नाम त्रिपु लोकेषु विश्रुतम् ॥' इति । शूलपाणौ बृहस्पतिः—' गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ धर्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च । दृष्ट्वैतानि पितृन्शार्चन् वंशान्विशतिमुद्धरेत् ॥' त्रिस्यलीसेतौ वायवीये—' शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे । उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥' सप्तगोत्राणि तु—' पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा । पितृमातृवृषसा चैव सप्त गोत्राणि वै विदुः ॥' इति । एषां गोत्राणामेकोत्तरशतं कुलं पुरुषा इत्यर्थः । ते चोक्तास्तत्रैव—' तत्त्वानि विंशति नृपा द्वादशैकादशा दश । अष्टाविति च गोत्राणां कुलमेकोत्तरं शतम् ॥' तत्त्वानि चतुर्विंशतिः । ते च द्वादश पूर्वाः । द्वादश पराः । एवमग्रेपि । प्रयोगपारिजाते पात्रे—' शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् । वाराणस्यां यवाधिक्यं समंताद्योजनत्रयम् ॥' तथा—' यत्किञ्चित् पेटकं कुर्यात्सपिण्डं वा तदन्तिके । विष्णुलोकं स गच्छेत्तु लभते शाश्वतं पदम् ॥' तत्रैव वाराहे—' चक्राङ्गस्य तु सान्निध्ये यत् कर्म क्रियते नरैः । स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥'

अथ निपिद्धदेशाः । पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—' त्रिशङ्कोर्वर्जयेदेशं सर्वं निपिद्धदेशादि । द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटान् ॥ देशस्त्रैशङ्खवो नाम श्राद्धकर्मणि वर्जितः ॥' वायवीये—' प्रणष्टाश्रमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ।' यमः—' रूक्षं कृमिहतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं लनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥' तत्रैव शङ्खः—' गोगनाश्वादिजुष्टेषु कृत्रिमायां तथा श्रुवि । न कुर्यान्श्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ॥' यमः—' परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्बपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥' ब्राह्मभारतयो-रपि—' परकीयग्रहे यस्तु स्वान् पितृन्स्तर्पयेद्यदि । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥ अग्रभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवनम् ॥' श्राद्धार्हाणामग्रभागं श्राद्धं, तदनर्हाणां श्राद्धाणां तु मूल्यमिति केचित् । षोडशीपिण्डे अवान्धवानामपि पिण्डोक्तेः,

‘येऽवान्धवा वान्धवा वा’ इत्यादितर्पणवाधापत्तेश्च नामगोत्रपूर्वं श्राद्धनिषेधो नान्यत्रेति गौडाः । विप्रामृतस्य शूद्रापुत्रश्राद्धनिषेधो नान्यत्र । अग्रदानं चान्नत्यागात्पूर्वं कार्यमिति मैथिल्याः । तन्न । अग्रभागस्य श्राद्धपरत्वे मानाभावात् अन्नदानेच तिषेधाभावात् । त्यागात्पूर्वं करणेऽनङ्गेन व्यवधानापत्तेः । अङ्गत्वे च मानाभावात् । इदं च स्वाम्यनुज्ञाभावे । तदुक्तं तत्रैव ब्राह्मे-‘स्वन्तुलिप्तेषु गेहेषु स्वेष्टनुज्ञापितेषु च । श्राद्धमेतेषु दातव्यं वर्ज्यमेतेषु नोच्यते ॥ किरातेषु कलिङ्गेषु कौङ्गेषु त्तसे-
 प्वपि । सिन्धोरुत्तरकूलेषु नर्मदायाश्च दक्षिणे ॥ पूर्वेण करतोयाया न देयं श्राद्धमुच्यते ॥’ इदं काम्यविषयम् । अन्यथा तत्रत्यानां सर्वश्राद्धाकरणापत्तेः ॥ नर्मदादक्षिणेऽपवादः स्कान्दे-‘सहस्रस्य चोद्भवो यत्र यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्यामपि कृत्स्नार्यां स प्रदेशोऽतिपावनः ॥’ परकीयज्ञापवादः आदित्यपुराणे-
 ‘अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तेषु परि-
 ग्रहः ॥ वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च । देवत्वात्तश्च गर्ताश्च न स्वाम्यं
 तेषु विद्यते ॥’ स्मृतिसारे-‘नैकवासा न च द्वीपे तान्तरिक्षे कदाचन । ध्रुतिस्तु-
 त्युदितं कर्म न कुर्यादधुचिः क्वचित् ॥’ दिवोदासीये-‘श्लेच्छदेशे तथा राशौ
 संध्यायां विप्रवर्जिते । न श्राद्धमाचरेद्विद्वान्न चाकाशे कथंचन ॥’

अथ श्राद्धकालाः । ते च संक्रान्तियुगादिमहालयादयः प्रायेण पूर्वपरिच्छे-
 श्राद्धकालाः । दहये उक्ता एव । केचित्तूच्यन्ते । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः-‘श्राद्धं
 वृद्धावचन्द्रेभञ्जयाग्रहणसंक्रमे । नवोदके नवाश्रे च नवच्छन्ने तथा गृहे ॥ न
 चैक्ष्वेषु चेद्दन्ते पितरो हि मघास्त्वपि । पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥’
 इति शातातपपाठः । नवोदके नवकूपवाप्यादाविति केचित् । वर्षोपक्रमे आर्द्रा-
 प्रवेशे इति गौडाः । नवान्नश्राद्धे विशेषो ज्योतिषे-‘ज्येष्ठाश्लेषागतौ सूर्ये मृगशिरा-
 निशात्मके । नवान्नभोजनश्राद्धं जन्मचन्द्रतिथौ न च ॥ आश्लेषाशुक्रिकाज्येष्ठामू-
 लाजपदगेषु च । गुरुभौमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नवोदनम् ॥’ तत्रैव-‘वृथिके
 शुरुपक्षे तु नवान्नं शस्यते युषेः ।’ अतः कृष्णपक्षे नेति गौडाः । मैथिलास्तु-
 ‘अकृताप्रयणं चैव धान्यजातं नरोक्षम ।’ इति वराहोक्तेः प्रतिधान्यं श्राद्धमाहुः ।
 तन्न । जातपदस्य श्राद्धयोग्यसमूहपरत्वात् । हेमाद्रौ जातकुर्याः-‘ग्रहोपरागे च
 मुते च जाते पित्र्ये गयायामयनद्वये च । नित्यं च शक्रे च तथैव पक्षे दत्तं भवेदि-
 ष्कसहस्रतुल्यम् ॥ शक्रे प्राहुरमावास्यां शीणचन्द्रां द्विजोत्तमाः । अष्टकासु भवेत्परं
 तत्र दत्तं तथाऽक्षयम् ॥’ तत्रैव शक्रे-‘पदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तर्ध्वं च ।
 पञ्चकं नाम तत् श्लोकमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥’ याज्ञवल्क्यः-‘अमावास्याष्टका वृदिः
 कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्धिषुवत्सर्वसंक्रमः ॥ व्यतीपातो गमन्या-

या ग्रहर्णं चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ ' कृष्ण-
पक्षः सर्वोपि । 'शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रमेत मासि मासि वाऽशनम्' इति श्रुतेः ।
' ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्यां यदहः संपद्यते ऋते चतुर्दशीम् ' इति कात्यायनोक्तेः, मासि-
मासि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयान्, इत्यापस्तम्बोक्तेश्च वीप्सया सर्वं कृष्णपक्षेषु
नित्यम् । तेनोपसंहारान्महालयपरत्वं परास्तम् । अत्र प्रत्यहं, पञ्चम्यादि, यदहः-
संपत्तिर्वा इति त्रयः पक्षाः । यदैकदिने श्राद्धं तदा दार्शै पृथगेव । याज्ञवल्क्येनामा-
वास्यायाः पृथङ्निर्देशात् । एतेन 'कृष्णपक्षे यदहःसंपद्यते अमावास्यायां तु
विशेषेण' इति निगमोक्तेर्युणोऽपरपक्षश्राद्धस्यामावास्यायेति शूलपाणिमतमपास्तम् ।
' अशक्तौ दर्शनापि मासिश्राद्धसिद्धिः ' इति नारायणवृत्तिः । निरशिकानां कस्मि-
श्चिदिने । आहिताग्नेस्तु दर्शं एव । ' न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजग्मनः । ' इति
मनूक्तेः । सर्वकृष्णपक्षाशक्तौ मात्स्ये- ' अनेन विधिना श्राद्धं विरब्दस्येह निर्व-
पेत् । कन्याकुम्भवृत्तस्येऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा ॥ ' कर्कोपि- ' आहिताग्नेः संवत्सरे
त्रिःश्राद्धनियमः ' इति । देवलः- ' अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् ।
द्विश्रतुर्वा यथाश्राद्धं मासेमासे दिनेदिने ॥ ' कृष्णपक्षेष्वपि महालयस्य श्रेष्ठतम् ।
तद्योक्तं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ शङ्कः- ' फलं लक्षं समुत्पत्तौ भ्रमणे को-
टिरुच्यते । पतने शतकोट्यस्तु पाते वै दत्तमलयम् ॥ ' ज्योतिःशास्त्रे- ' द्वाविंशति-
स्तथोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः । पतने दशनाड्यस्तु पाते तु सप्त नाडिकाः ॥ '
अन्यौ च द्वौ व्यतीपातौ प्राशुक्तौ । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः- ' यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति
गृहं वेदविदग्निचित् । तेनैकेनापि कर्तव्यं श्राद्धं च विपुवस्त्वयम् ॥ ' इदं चापिण्डं
कार्यमिति हेमाद्रिः । एतज्जीवत्पितृकोपि कुर्यात् । ' उद्गाहे पुत्रननने पित्र्येष्ट्यां
सौमिके मन्त्रे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पठेते जीवतः पितुः ॥ ' इति मैत्रायणीयपरि-
शिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे फलविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः- ' कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै
सत्सुतानपि । द्यूतं कृपिं च वाणिज्यं दिशफैकशफांस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्
स्वर्णरौप्ये सकृत्प्येक । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानामोति श्राद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्यभृ-
तिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ ' एताः कृष्णपक्षस्था एव । महालये तु फलभूते-
ति पृथ्वीचन्द्रोदयः । पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः- ' अमावास्याव्यतीपात-
पौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ' एतन्माध्यादि-
परम् । ' ग्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव । पौर्णमासी तथा माघी
श्रावणी च तुषोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी । एतांस्तु
श्राद्धकालान्वै नित्यानाह मजापतिः ॥ ' इति विष्णुधर्मोक्तेः । विष्णुः-
' माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णा त्रयोदशी ' इति । अत्र माघी पौर्णमासीति

कल्पतरुः । 'श्रावण्यूर्ध्वमपि मयायोगसंभवाद्भ्रयोदशीविशेषणम्' इति गौडाः । नक्षत्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः—'स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं चलं तथा । पुत्रान्द्रैष्टुयं च सौभाग्यं सशुद्धिं सुख्यतां शुभम् ॥ प्रवृत्तचक्रतां वापि वाणिज्यप्रवृत्तीनपि । अरोगितं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् । अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान् प्रागुयादिमान् ॥' फलान्तराण्यपि महाभारतकौर्मोद्देशेयानि । माघवीये मरीचिः—'कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत् फलमीरितम् । विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते ॥' वृहस्पतिः—'आरोग्यं चैव सौभाग्यं शशूणां च पराजयम् । सर्वान् कामान् श्रियं विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ॥ सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृत्तुभते फलम् । ववादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृत्तुभते फलम् ॥' अन्यानि च पण्यवतिश्राद्धादीनि प्रागुक्तानि । मार्कण्डेयपुराणे—'श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने । जन्मक्षेणं ग्रहपीडामु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥'

अथ श्राद्धाधिकारिणः । चन्द्रिकायां सुमन्तुः—'मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थित-
 स्यौरसः सुतः । पौत्रेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकर्मादितः ॥' तत्रैव हेमा-
 द्रौ शङ्खः—'पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः । पुत्राभावे
 तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥' अत्र यद्यपि पुत्रपदं क्षेत्रजादि-
 द्वादशविधपुत्रपरम् । ते च द्वादश पुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः—'औरसो धर्मपत्नी-
 जस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो
 गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः ॥ अक्षतायां
 क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । दद्यान्मातुः स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः
 सहोदजः ॥ उत्सृष्टो शूबते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः । पिण्डदोशहरथैषां पूर्वाभावे
 परः परः ॥' इति तथापि 'दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः' इति हेमाद्रायादि-
 त्यपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तकपरमेव । यद्यपि 'पिण्डदोशहरथैषां
 पूर्वाभावे परः परः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकमाप्तिः, तथाप्यौरसा-
 भावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः तदभावे दत्तकादयः इति ज्ञेयम् । 'पुत्रेण लोकान्
 जयति सौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥' इति
 जीमूतवाहनधृतवशिष्ठहारीतशङ्खलिखितोक्तेः । 'लोकानन्त्यं दिवः माप्तिं पुत्रपौत्रप्र-
 पौत्रैः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च 'पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च । पत्नी
 भ्राता' च तज्जश्च पिता माता सुपा तथा ॥ भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदक-

स्तथा । असंनिधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥’ इति । स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य । यद्यपि बृहस्पतिना—‘पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ । रिक्थे च पिण्डदाने च समानी परिकीर्तितौ ॥’ इति पौत्रसाम्यमुक्तम् । याज्ञवल्क्येन च—‘औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकामृतः ।’ इति औरससाम्यम्, तथापि ‘लोके राजसमो मन्त्री’ इत्यादीं किञ्चिद्भूने समशब्दप्रयोगात् गौणमुख्ययोः साम्ययोगाच्च स्तुत्यर्थं तत्र न तु समविकल्पः इति भ्रमितव्यम् । ‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्री वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः । सपिण्डसंततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥ तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षसपिण्डेन संबन्धो यो जलेन वा ॥ कुलद्वयेपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप । तत्संघातगतैर्वापि तद्विधयात्कारयेन्नृपः ॥’ इति विष्णुपुराणाच्चेति । प्रपौत्रानन्तरं दत्तकाद्य इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः । मदनपारिजातेष्वेवम् । षोडशब्रह्मधरादयस्तु—‘पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ।’ इति सुमुन्तुक्ती ‘पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशहादि कर्तव्यं श्राद्धपोडशम् ॥ नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुनर्वांश्चेत्पितामहः ॥’ इति । छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधमुत्तरत्वात् ‘पूर्वाभावे परः परः’ इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामप्यधिकार इत्याहुः, तद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगादत्तके सति पौत्रस्यांशहरत्वस्याप्यभावापत्तेः पुनपदस्यौरसमात्रपरत्वाच्चिन्त्यम् । अत एव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुनस्यैवाधिकारः । ‘औरसश्चानुपनीतोपि कुर्यात्’ इत्याह पृथ्वीचन्द्रोदये सुमुन्तुः—‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः । व्रतस्यो वाव्रतस्यो वा एक एव भवेद्यदि ॥’ इत्यमनुः—‘कुर्यादनुपनीतोपि श्राद्धमेको हि यः सुतः । पितृयज्ञादुत्ति पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥’ एको मुख्य औरस इत्यर्थः । मनुः—‘नयस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामोञ्जिवन्धनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वयानिनयनादते ॥’ ब्रह्म वेदः । सुमुन्तरपि—‘नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मोञ्जी निरभ्यते । मन्त्राननुपनीतोपि पठेदेवैक औरसः ॥’ अयं मन्त्रपाठस्त्रिरर्पणतृप्तचूडस्यैव । ‘अनुपेतोपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेतृमेधिकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥’ इति सुमुन्तुक्तेः । यत्तु व्याघ्रः—‘कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वपाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥’ इति । यच्च स्मृतिसंग्रहे—‘कृतचूडोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् । षडाहरेत्स्वर्षणारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥’ इति । तत्र प्रथमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः । त्रिरर्षोर्ध्वे मन्त्ररत्नस्य विकल्प इति चन्द्रिका षोडशेव । दत्तकादिपते निषेध इति वयम् । मदनरत्ने स्कान्दे—‘यज्ञेषु मन्त्रचत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप । तयोर्ध्वेर्देहिकं कर्म कुर्यात्सा धर्मसंस्कृता ॥’

अशक्तौ तु कात्यायनः—‘असंस्कृतेन पत्र्या च ह्यभिदानं समन्तकम् । कर्तव्यमितर-
त्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥’ पुत्रश्च न जन्मतोऽधिकारी किंतु वर्षोत्तरमित्याह काला-
दर्शः—‘चौलादाद्यान्दिकादर्वाङ् न कुर्यात्पैतृमेधिकम् । पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रुया-
दणमोचनात् ॥ पितरं नांदििकाचौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥’ एतच्चौरसस्यैव । दत्त-
कादीनां तूपनीतानामेवाधिकार इति कालादर्शः । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि स्वान्दे-
‘पित्रोरनुपनीतोपि विदध्यादौरसः सुतः । और्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धका-
रिणः ॥’ इति । अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः पूर्वमुक्तः ।
प्रपौत्राभावे दत्तकादय एकादश पुत्राः । तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याश्च सः । ‘अ-
पुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्र्येव दद्यात्तत्पिण्डं कुत्समंशं लभेत
सा ॥’ इति वृद्धमन्त्रकेः । ‘भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भ्रत्रे भार्या तयैव च । श्वश्व-
देश्च स्त्रिया चैव तदभावे सपिण्डकाः ॥’ इति । ‘पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्र्यभावे
तु सोदरः ।’ इति च हेमाद्रौ ब्रह्मोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रस्तु—‘कानीनगृहसहजपुन-
र्भूतनयाश्च ये । पत्र्यभावे विकुर्युस्ते अपशस्ताः स्मृता हि ते ॥’ इति स्मृतिसं-
ग्रहात् पत्र्यभावे कानीनादय इत्याह । पत्न्युरपि सपत्नीपुत्रे सति नाधिकारः ।
‘पितृपत्र्यः सर्वा मातरः’ इति सुमन्त्रकेः । ‘विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्व-
देहिकम् । तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्याः स्मृतास्तया ॥ तेषामभावे तु पतिस्तदभावे
सपिण्डकाः ॥’ इति मदनरत्रे कात्यायनोक्तेश्च । ‘वहीनामेकपत्नीनामेव एव विधिः
स्मृतः । एका चेत् पुत्रिणी तार्सां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥’ इति बृहस्पतिवच-
नाच्च ॥ अपरार्केष्वेवम् । तेन यच्छुद्धिविवेके उक्तं ‘सत्यपि सपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधि-
कारः’ इति तन्निरस्तम् । यच्च तत्रैव कात्यायनः—‘न भार्यायाः पतिर्दद्या-
दपुत्राया अपि कश्चित् ।’ यच्च विष्णुपुराणम्—‘कुलद्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः
कार्या क्रिया नृप ।’ इति, यच्च मार्कण्डेयपुराणम् ‘सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभ-
र्तुणाममन्तकम् ।’ इति । तदासुरादिविवाहोदाविषयम् । ‘धर्म्यैर्विवाहैरूदा या सा
पत्नी परिकीर्तिता । क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्र्यभिधीयते ॥ न सा दैवे
न सा पित्र्ये दासीं तां मुनयो विदुः ॥’ इति माधवीये शातातपोक्तेः । यत्तु
शुद्धिरन्नाकरः शूलपाण्डिश्च—‘अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डमदा भवेत् । तस्य
पिण्डान् दशैकं वा एकाहेनैव निक्षिपेत् ॥’ इति जाबालोक्तेः ‘भर्तुर्धनहरा
पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अद्वादद्वास्तंभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ॥’
इति बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारिलोकेश्च ‘पुत्राभावे कन्या तदभावे सपत्नीपुत्रः’

इत्याह तुः । तत् पूर्वविरोधात् 'मातृर्दुहितरः शोपमृणं ताभ्य ऋतेऽन्वये ।' इति दुहितृमातृधनग्राहित्वेन पुत्रस्य तच्छ्राद्धानधिकारापेक्षोपेक्ष्यम् । वर्चनं तु भ्रातृपुत्राद्यभावविषयम् । पत्रयभावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनात् । विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात्, पूर्वोक्तजावाल्यवचनाच्च । तत्राप्युदानूदसमवाये ऊदैव । 'दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता । आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः ॥' इति भरद्वाजोक्तेः । तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात् । 'मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥' इति चन्द्रिकायां वृद्धमनूक्तेः । 'यथा व्रतस्थोपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप । उदकायां महावाहो दौहित्रोपि तथाहति ॥' इत्यपराकं भविष्योक्तेश्च । एतद्धनहारिण आवश्यकं नान्यस्येत्याह तत्रैव स्कान्दे—'श्राद्धं मातामहानां तु अचर्यं धनहारिणा । दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्तव्यं पूर्वमुचरम् ॥' इति । तेन दौहित्रोऽत्र पुत्रीकृत इति देवयाज्ञिकोक्तिः परास्ता । अत्र पत्नीदौहित्रसमवायेशहरत्वात् पत्येव कुर्यात् । दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः, अविभागे भ्रातृपुत्रः । भ्रातृतत्पुत्रसत्त्वे कनिष्ठश्चेत् भ्रातैव । ज्येष्ठश्चेत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रन्याः । हारलतादौ तु—'भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे तज्जार्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चो यस्य नास्ति सहोदरः ॥' इति ब्राह्मोक्तेः । 'पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्रयभावे सहोदरः' इति कौर्मोच ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्न तत्पुत्रः । यत् 'नानुजस्य तथाग्रजः' इति तत् कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् । यच्च मनुः—'सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥' इति । तत् सहोदराभावविषयमित्युक्तम् । एतेन पुत्रत्वातिदेशोऽयम् । अतस्तस्मिन् सति एकादश पुत्राः प्रतिनिधयो न कार्याः । स एव पिण्डदोशहरथेति । अत्रापि वाचस्पतिमनुटीकाकल्पतरुभ्राकरादयः परास्ताः । 'द्वादशविषयपुत्राभावे पत्नीदुहितरः' इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च । तस्माद्दत्तकपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वरः । अविभक्तविषयं वा । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—'पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसंनिर्था । धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः ॥ भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्यादाहादि तत्सुतः । ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे च तत्सुतः ॥' इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृशुपास्वसृत्तपुत्रादयः धनहारित्वात् । भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः—'अनुजा अग्रजा वापि भ्रातृः कुर्वीत संस्क्रियाम् । ततः स्वसोदरास्वदूतक्रमेण तनयस्तयोः ॥' अपराकं कार्णामिनिः—'पुत्रः शिष्योऽथवा पत्नी पिता भ्राता श्रुपा

गुरुः । स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम् ॥' मार्कण्डेयपुराणे—'पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । विचाभावेपि शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकम् ॥' तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कालादर्शः । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः पूर्ववाक्येष्वथ-ततः-शब्दादिभिः श्रौतक्रमोक्तेः 'अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इति-वत् । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धमनुः—'सुपास्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंवन्धिवान्धवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन्सपिण्डान्तं यथाविधि ॥' मार्कण्डेयपुराणे—'पुत्राद्युत्सन्नवन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च । जामातां स्नेहवत्कुर्यादखिलं पतृमेधिकम् ॥' चन्द्रिकायां वृद्धशा-
तातपः—'मातुलो भागिनेयश्च स्वस्त्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामह-
स्य च ॥ एतेषां चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितृस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्तव्यमिति वेदविदो विदुः ॥' शुद्धिविवेके पृथ्वीचन्द्रोदये च ब्राह्मे—'दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्येहनि वास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥'
दत्ता वाग्दत्ताः । 'मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे । तेपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥ जामातुः श्वशुराश्चकुस्तेषां तेषि च संयताः । मित्राणां तद-
पत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥ भागिनेयस्युतानां च सर्वेषां तपरेऽहनि । राजा-
ऽसति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ॥ मन्त्री वा तदशौचं तु पुरा चीर्त्वा करोति सः ॥' अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधानमस्थिसंचयनपरम् । कालादर्शे—'दाहादि मन्त्रवत् पित्रोर्विदध्यादौरसः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुतः ॥
दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च । पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च ॥ सपिण्डः सोदको मातुः सपिण्डश्च सहोदकः । स्त्री च शिष्यात्विगाचार्यां जामाता च सखापि वा ॥ उत्सन्नवन्धो रिषयेन कारयेदवनीपतिः ॥' गौतमः—
'पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः । तदभावे ऋत्विगाचार्याः' । यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः—'श्रीत्या श्राद्धं प्रकर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् ।' इति तत् सर्वर्णविषयम् । 'ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्यात्कर्म किंचन । कामाहोभा-
द्भयान्नोहारकृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥' इति ब्राह्मोक्तेः । 'न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात्कचित् ॥' इति पार-
स्करोक्तेश्च । पारशव ऊढशूद्रापुत्रः । अत्रेदं तत्त्वम् । सर्वत्र पुत्रादेः पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्राभावोऽसन्निधिर्नाशश्चोच्यते । अतएव पूर्वत्र 'अस-
न्निधाने पूर्वेषाम्' इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्वाधिकारे प्राप्ते 'प्रोपिता-
वसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ॥'

‘ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्’ इत्याद्यैर्देशान्तरेऽर्पवादात्पुत्रनाशे एव पद्यदेः सपिण्डनादा-
वधिकारः । असंनिधौ तु तत्पूर्वमेव नोर्ध्वम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृत-
मप्यकृतमेवेति पुनरावर्तनीयम् । मासिकापकर्षोप्यावर्तनीयः । एकादशाहमासि-
कानि नावर्तन्ते । ‘तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ।’ इतिवदावृत्तिविधा-
नाभावादिति केचित् । तन्न । अस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्तते ।
वृद्धिश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्तते । ‘नासपिण्ड्याऽग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं स-
माचरेत्’ । न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥’ इति, ‘वृद्धयुत्तरनिषेधनात्’
इति, ‘भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा’ इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिका-
रात् । यथात्र ज्येष्ठकर्तृकत्ववापः, तथा पुनर्कर्तृकत्वस्यापि वापः । सपिण्डने तु बहु-
वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः । अधिकारविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे-
‘पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासां
भेदान् शृणुष्व मे ॥ अथाहाद्वादशाहाच मध्ये याः स्युः क्रिया नृप । ताः पूर्वा
मध्यमा मासि मासेकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ भेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । कि-
यन्ते याः क्रियाः पुत्र प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥ पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलै-
स्तथा । तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ पूर्वा मध्याश्च कर्तव्याः पुत्रार्थैरेव
चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ मृताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणा-
मप्युत्तराः क्रियाः ॥’ दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एवमन्यस्य धनहर्तुः
‘यथार्थहरः स पिण्डदायी’ इत्यापस्तम्बोक्तेः । ‘भेतस्य भेतकार्याणि अकृता
धनहारकः ।’ वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्गतं मपतश्चरेत् ॥’ इति पृथ्वीचन्द्रोदयं
व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्कान्देपि-‘मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितम् ।’
इत्युक्त्वा ‘ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य
कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम् ॥’ इत्युक्तम् । क्रियानिग्रन्थे कात्यायनः-‘न च माता
न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु
कनीयसाम् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये वौषायनः-‘पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां
तु कर्तव्यं । भ्रात्रा चैव न कर्तव्यं भ्रातृणां च कनीयसाम् ॥ यदि स्नेहेन
कुर्यात्तां सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥’
अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्यात् । ‘उत्सन्नरान्यवं भेतं पिता भ्रातायवाग्रजः ।
जननी चापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥’ इति मुमन्तूक्तेः । ब्रह्मचारिणां

१-‘पुत्रागमे तु पत्नी स्यात्’ इत्यस्य, ‘पितु पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रिया’ इति सम्मान्यशास्त्रम्
सपिण्डने निषेधात्तेऽगतिश्चवापते ॥

तु शुद्धिविवेके पृथ्वीचन्द्रोदये च ब्राह्मे- 'असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः ।
 श्राद्धं तु मातापितृभिर्नतु तेषां करोति सः ॥' श्राद्धं मासिकाब्दिकादि सर्वं
 कार्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधोऽन्यसत्त्वे । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे- 'न त्यजेत्सूतके
 कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥ पित-
 र्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् । आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् त्र्यहं वा ब्रह्म-
 चारिणाम् ॥' पद्य याज्ञवल्क्यः- 'न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितस्तया ॥' इति
 तदप्यन्यसत्त्वे । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यं पूर्वोक्तदृढमनुवचनात् ।
 'आचार्यपितृनुपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रती व्रती । संकरान्नं च नाश्रीयान्न च तैः
 सह संवसेत् ॥' इति तेनैवोक्तेः । 'ब्रह्मचारिणः शवकार्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र
 मातापित्रोः' इति वशिष्ठोक्तेः । अत्राशौचमेकाहं वक्ष्यामः । प्रागुपनयनान्मृतस्य
 तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवज्ज्यं षोडशश्राद्धादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देवजानीये ।
 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेपु' इति प्रचेतोवचनाच्च । एतच्चाग्रे
 वक्ष्यामः । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये परीचिः । 'बहवः स्युर्यदा
 पुत्राः पितृरेकत्र वासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥ द्रव्येण
 चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥' ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ।
 तेन ये ब्रह्मचर्यपराश्रवर्जनादयः फलसंस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् ।
 संसृष्टिनामप्येवम् तुल्यत्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोशनाः- 'नवधाद्धं सपिण्डत्वं
 श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥' लघुहारीतः-
 'सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या
 अपि क्वचित् ॥ ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक्पृथक् ॥' मदनरत्ने- 'विभ-
 क्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥'
 एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् शूलपाणिः परास्तः । दत्तकस्तु
 जनकस्य पुत्राद्यभावे दद्यान्न तत्सत्त्वे । 'गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेदग्निमः सुतः ।
 गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधाः ॥' इति मनुक्तेः । इदं जनकस्य
 पुत्रसत्त्वंविषयम् । एतच्च प्रवरमञ्जयां काल्यायनलौगाक्षिभ्यां स्पष्टमुक्तम् । अथ ये
 दत्तकीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्पेया जातास्ते व्यामुष्यायणा भवन्ति ।
 यथा 'शौङ्गशैशिरीणां यानि चान्यान्येवं समुत्पत्तीनि कुलानि भवन्ति' इत्यादिना
 द्वयोः पित्रोः प्रवरानुक्तत्वोक्तम् । 'अथ यद्येषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्वयं
 हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुपं दद्युर्यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यामेव दद्युरेकस्मिन् श्राद्धे
 पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चावृतीयात् पुरुषात्'

इति । हेमाद्रौ कार्णाजिनिः—‘यावन्तः पितृवर्ज्याः स्युस्तायद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् । चतुर्थपुरुषच्छेदस्तसादेया त्रिपुरुषी ॥ साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् । मृताहे लेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि ॥’ इति । अस्यार्थमाह हेमाद्रिः—दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्वर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः । दत्तकानां पुत्रास्तु पितृर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः । तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च सपिण्डयेयुः । चतुर्थोपि तत्कुलस्थ एव । तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा । छन्द इच्छा । दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयम् । तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक्पिण्डदानं द्वयोरुद्देशेनैको वेति । अत्र केचित्—आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोः श्राद्धम् । यस्त्वपरिभाष्य दत्तः स गृहीतुरेव सपालकायैव दद्यादित्याहुः । अत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः । वस्तुतस्तु जनकस्य पुत्रपत्न्याद्यभावे दत्तको द्वयोर्दद्यादन्यथा पालकायैव प्रागुक्तकाल्यायनवचनात् । मानवीयमप्येतद्विषयमेव । गोत्रं तु श्राद्धे पालकस्यैव विवाहादौ तूभयोरित्यादि मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयम् । यस्तु मूल्यक्रीतायां परभार्यायां दास्यां चोत्पन्नः स बीजिन एव दद्यात् । मूल्यं विना स्वयमुपनतायां तु क्षेत्रिण एव । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये कौर्मै—‘अनियोगात्सुतो यस्तु शुल्कतो जायते त्विह । प्रदद्याद्रीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततो न्यया ॥’ इति । क्षेत्रजादेर्विशेषस्तु कलौ तदभावाच्चोच्यत इति दिक् ॥

जारजानां विशेषमाहापराकं नारदः—‘जायन्ते लनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा । अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥ द्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता । अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा वोदुरेव ते ॥’ धर्मार्थं श्राद्धाकरणे फलमाह चन्द्रिकायां शातातपः—‘मीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिणाम् । एवं कुर्वन्नरः सम्यङ्महतीं धियमाश्रुयात् ॥’ गयायामपि तत्रैव ब्रह्मवैवर्ते—‘आत्मजो वायघान्योपि गयाशीर्षे यदा तदा । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥’ एतच्च यदा फलभूमार्थिना द्विस्रिर्वा क्रियते तदा प्रेतशिलाश्राद्धवर्ज्यं कुर्यात् । तस्य प्रेतत्वविमोक्षार्थे-

१—आवयोरयमिति भाषासंकेतेन गृहीतस्य तदहितस्यापि कामुष्यायणत्वसिद्धिविषये । २—‘काल्यायनवामने-
ऽप्यपदमधिकार्युपलक्षणं ज्ञेयम् । पौत्रादिसत्त्वे रिक्थग्रहणासम्भाव । अत्र यथाप्याहयजनकान्पर्वदेहिन् वापि
नोपलभ्यते तथापि रिक्थादानमेव तदधिकारलम्भकमिति टीकाकृदाशयः ।

त्वात् तस्य च जातत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु संन्यासिश्राद्धत्रदत्रापि सर्वं कार्यम् । साक्षाधिकारादिति युक्तं प्रतीमः । संमन्स्तपित्रादिस्तु पितुः पित्रादिभ्यः सर्वश्राद्धेषु दद्यादित्युक्तं प्राक् । वक्ष्यते च जीवत्पितृकश्राद्धे । अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं तूष्णीं भवति । 'स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्राद्युतस्य च । प्राग्द्विजाश्च व्रतादेशात्

च कुर्युस्तथैव तत् ॥' इति हेमाद्रौ मरीचित्रचनात्सिद्धम् । 'अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥' इति ब्राह्मोक्तेश्च । गृह्यते संवद्ध्यते । अस्य श्राद्ध-

प्रकरणे पाठेऽपि परिभाषात्वात् प्रकरणेन संकोचो युक्तः । तेन शूद्रस्य स्नातदानादावपि विभेण मन्त्रपाठः कार्यः । अमन्त्रस्येति विशेषणात् द्विधा अपीति शूद्रपाणिः । यत्तु तेनोक्तं 'मन्त्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तु नमस्कारेण अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति गौतमोक्तेरिति । तत्र । दृष्टद्वारैव हि तत्प्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण । अन्यथा नखविपूतेष्ववघातजन्यादृष्टार्थं सोऽपि क्रियेतेति यत्किञ्चिदेतत् । तेन 'पितृणां नामगोत्रतः' इत्यादौ यत्र द्विजानामपि नाममन्त्र उक्तः तत्र प्रतिप्रसवमात्रार्थं युक्तम् न तिलावपनादावपि । अत्र केचित् । वैदिकमन्त्रो विप्रस्य, पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः । 'न हि वेदेष्वधिकारः ऋचिच्छूद्रस्य विद्यते । पुराणेष्वधिकारो मे दाक्षिण्ये ब्राह्मणैरिह ॥' इति तत्रैव प्राज्ञोक्तेरित्याहुः । गौडा अप्येवम् । तत्र । 'नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु संनिधौ ।' इति कौर्म पुराणनिषेधेन वेदस्य दूरापास्तत्वात् । 'अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेण च । श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥ श्रौतं स्मार्तं च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम । तस्माच्छूद्रैर्विना विप्र न श्रोतव्यं कदाचन ॥' इति तत्रैव पुराणाधिकारे भविष्योक्तेश्च । एतेन 'नाध्येतव्यम्' इति निषेधो मन्त्रेतरपुराणपरः इति श्रीदत्तादिमतमपास्तम् । तेन पौराणमन्त्राणां तेषु क्रियेण पाठे च वैदिकान्तरमिति सिद्धम् । द्विजस्त्रियस्तु सं-

द्विजस्त्रीणां विशेषः ।

कल्पमात्रं स्वयं कुला वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेयुरिति प्रयोगपारिजातः । अतएव स्त्रीणामित्युक्तविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रि-

राह । 'अनुपनीतस्तु वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं स्वयमेव कुर्यात्' इत्युक्तं प्राक् । यत्तु 'प्राक्द्विजास्तु व्रतादेशात्' इति तदशक्तविषयमचूडविषयं वा इति दिक् । शूद्रस्य तु सदाश्राद्धमेव । 'सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विधीयते ।' इति सुमन्त्रोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्येपि—'एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा । नमस्का-

१-अत्र द्विजस्त्रीणां सकल्पमात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं कर्म ब्राह्मणद्वारा कार्यमित्युपदेशश्चिन्त्य । प्राक्तेषु गार्गीनैरेयीप्रश्नीनां स्वस्वशापागारगन्वेनोक्तत्वात्सकल्पसूत्रेषु यजमानपत्न्यास्तत्तन्मन्त्रपाठविधानात् ।

रेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा ॥' तत्रैव वृद्धपराशरः—'आमानेन तु शूद्रस्य तूर्णीं तु द्विजपूजनम् । कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेदय ॥' स एव—'आमं शूद्रस्य पकानं पकमुच्छिष्टमुच्यते ।' हेमाद्रौ भविष्ये—'धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते । अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ॥ आवाहनादि कर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु । देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥ पिण्डादीन्निर्वपेद्वीर नामतो गोत्रतस्तथा ॥' शूद्राणां गोत्राभावेपि काश्यपं गोत्रं ज्ञेयम् । 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः' इति श्रुतेः, 'गोत्रनाशे तु काश्यपः' इति व्याघ्रपादोक्ते-
 श्चेति हेमाद्रिः । एवमन्यत्र गोत्राज्ञाने तर्पणादिषु च ज्ञेयम् । तत्रैव भविष्ये—'शूद्रस्तु गृहपाकेन न पिण्डान्निर्वपेत्तथा । सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्समृतम् ॥' गौत-
 मः—'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति । 'देवताभ्यः पितृभ्यश्च' इत्ययं नमस्का-
 रमन्त्र इति केचित् । विज्ञानेश्वरोप्येवमाह । हेमाद्रिस्तु—'शूद्रोप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना घुघः ।' इति मात्स्ये मन्त्रनिषेधानाममन्त्रेणेत्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—
 'राजकार्ये नियुक्तस्य वन्धनिग्रहवर्तिनः । व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विभेण कारयेत् ॥'
 यत्तु भारते राजधर्मेषु—'यवनाः किराता गान्धाराक्षीनाः शबरधरवराः । शकास्तु-
 पाराः कङ्काश्च पडवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥' इत्युपत्त्वा 'ब्रह्मसूत्रमस्तथा वैश्याः शूद्राश्च
 मानवाः । कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥' इति चोक्त्वा 'वेदधर्मक्रि-
 याश्चैव तेषां धर्मो विधीयते । पितृयज्ञास्तथा रूपाः मयाश्च शयनानि च ॥ दानानि
 च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा ॥' तथा 'दक्षिणाः सर्वयज्ञानां दातव्या भू-
 तिमिच्छता । पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥' इति म्लेच्छादीनां श्राद्ध-
 विधानं । तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते
 निर्णयसिन्धौ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः ॥

अथ पितरः । हेमाद्रौ मात्स्यदेवर्षौ—'नामगोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यक-
 व्ययोः । अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिताः ॥ नाममन्त्रास्त-
 श्राद्धे पितरः ।
 दादेश भवान्तरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयन्त्येव तदाहारत्नमाग-
 तान् ॥ देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः । तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेप्यनु-
 गच्छति ॥ गान्धर्वे भोगरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् । श्राद्धानं वायुरूपेण नागसेप्यु-
 पतिष्ठति ॥ पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथामिषम् । दनुजत्वे तथा मद्यं मेतले रुधि-
 रोदकम् ॥ मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगकरं भवेत् ॥' अत्र पिनादिशब्दैर्जनकादी-
 नामेव देवतात्वमुच्यते न वस्त्रादीनाम् । 'असावेवत्त इति यजमानस्य पित्रे' इति

शतपथधृतेः । 'यस्य पिता भेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय' इति विष्ण्वादिस्मृ-
 तेश्च । यच्च मनुदेवतौ—'वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्त-
 थादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥' यच्च याज्ञवल्क्यः—'वसुरुद्रादितिमुताः पितरः
 श्राद्धदेवताः ।' इति तदभेदज्ञानार्थम् । यानि तु हेमाद्रौ नन्दिपुराणे—'विष्णुः पि-
 तास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च । ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ब्रह्मं च प्रपितामहः ॥'
 इति । यच्च भविष्ये—'अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रद्युम्नश्च पिता स्मृतः । संकर्षणस्तज्ज-
 नको वामुदेवस्तु तत्पिता ॥' स्वयं कर्ता । यत्तु तत्रैव—'प्रथमो वरुणो ज्ञेयः प्राजाप-
 त्यस्तयापरः । तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्डो ह्येव पिण्डविधिः स्मृतः ॥' यच्च मनुः—
 'सौमपा नाम विमाणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु मुकालि-
 नः ॥' यच्चादित्यपुराणे—'मासाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पितामहाः । संवत्सरः
 प्रजानां च सुष्टेकः प्रपितामहः ॥' यच्च नन्दिपुराणे—'अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानां
 पितरः परिकीर्तिताः । राज्ञां बर्हिषदो नाम विशां काव्याः प्रकीर्तिताः ॥ मुकालि-
 नस्तु शूद्राणां व्यामा म्लेच्छान्त्यजातिषु ॥' अत्रावाहनादिषु पित्रादयः समुच-
 येन विकल्पेन वा यथाचारं तच्चेदेवतारूपेण वाच्याः इति हेमाद्यादयः । हेमाद्रौ
 ब्राह्मे—'पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकम् । मातामहं न कुरुते पितृहा स
 प्रजायते ॥' धौम्यः—'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् । अविशेषेण
 कर्तव्यं विशेषान्नरकं भजेत् ॥' अस्यापवादमाह कात्यायनः—'कर्पूसमन्वितं सुवत्ता
 तथाचं श्राद्धपोढशम् । मत्याब्दिकं तु शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः ॥'
 कर्पूसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । दर्शदां सपत्नीकानामेव देवतात्नम् । 'स्वेन भर्त्रा
 समं श्राद्धं माता हृद्वे सुधासमम् । पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥' इति
 तत्रैवोक्तेः । चन्द्रिकायां चतुर्विंशतितमते—'सयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्
 क्रिया । केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः ॥ अन्वष्टकाम् ब्रह्मं च
 गयायां च क्षयेऽहनि । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥' इति कात्या-
 यनोक्तेश्च । अस्य निर्मूलतां वदन्तो गौडास्त्वज्ञा एव । 'अत्र भाग इत्यध्याहारः ।
 अन्यथा सपतिकार्ये मात्रे इति प्रयोगापत्तेः । अत्र मातृशब्दो जनन्यामेव मुख्यः ।
 तेन सापत्रमातृभ्यो न दद्यात् । एवं पितामहादिशब्दैः पितृजनन्यादय एवोच्यन्ते
 इति तत्सपत्नीभ्यो न देयम्' इति हेमाद्रिः । 'कारुण्येन तु महालयादौ देयम्'
 इति स एव ॥

अथ विश्वेदेवाः । हेमाद्रौ श्रद्धाहस्पती—'इष्टिश्राद्धे ऋतुदक्षीं सत्यौ नान्दी-
 विश्वेदेवनिर्णयः । मुखे वसु । नैमित्तिके कामकाली काम्ये च धूरिलोचनी ॥ पुष्कर-
 चार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥' तत्रैव 'उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजा-

तयः । अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे-
 देवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥ ' इति । ' इष्टि-
 श्राद्धं प्रति रुचिः इत्युक्तम् ' इति कल्पतरुः । आधानादिकर्माङ्गमित्यन्ये । नैमित्तिक-
 कमेकोदिष्टम् । ' एकोदिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । ' इति भविष्योक्तेः । एत-
 द्यद्यपि ' एकोदिष्टं देवहीनम् ' इति तत्र विश्वेदेवनिषेधस्तथापि नवश्राद्धे द्वादश-
 मासिके च कामकालौ ज्ञेयौ । ' नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु पट्टतून् । अतः
 परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥ यस्मिन्नेव पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।
 आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्जितम् ॥ ' इति बहुचपरिशिष्टात् । एतच्च बहुचा-
 नामेव तेषामेवोक्तेः । अन्येषां तु ' नात्र विश्वेदेवाः ' इति काल्याणोक्तेस्तन्निषेध
 एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । अन्ये तु नैमित्तिकं सपिण्डीकरणमाहुः । भविष्ये यद्यप्ये-
 कोदिष्टं तच्छब्देनोक्तं, तथापि ' तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्विजान् । ' इति
 तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात् । यद्यपि सपिण्डीकरणेऽशत एकोदिष्टत्वं तथापि ' सपिण्डी-
 करणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ' इति वचनात्तत्परत्वात् । हेमाद्रावादित्यपुराणे—' विश्वे-
 देवौ ऋतुदक्षौ सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ । नित्ये नान्दीमुखे श्राद्धे वसुसत्यौ च
 पैतृके ॥ नवान्नलम्बने देवौ कामकालौ सदैव हि । अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च
 धूरिलोचनौ ॥ पुष्करवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे ॥ ' कचिद्विश्वेदेवापवादमाह
 हेमाद्रौ शातातपः—' नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादेकोदिष्टं तथैव च । मातुः श्राद्धं च
 युगैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥ योजयेद्देवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्रतः ॥ '
 नान्दीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्राद्धमदैवतमिति हेमाद्रिः ।

अथ विप्राः ॥ ते चोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः । तत्राद्याः । अत्र मदीयाः
 श्राद्धे उत्तमा विप्राः श्लोकाः । ' त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुश्च बहुचोऽप्यार्यवर्णो याजुषसामगौ
 च । पदङ्गविच्च त्रिसुपर्णवेत्ताऽप्यार्यवर्षीर्णोऽध्ययने रतश्च ॥ शतायुवेदार्थविदी
 भवक्ता स्याद्ब्रह्मचारी च तथाभिचिच । सीददृत्तिः सत्यवाक्पूरुषैः स्वैर्माता-
 पित्रोः पञ्चभिः ख्यातवंशः ॥ पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामा पुराणवेत्ता पुत्री चेति-
 हासेष्वभिन्नः । योगी भिक्षुः सामगो ब्रह्मवेत्ता पञ्चाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो
 वा ॥ शंभुध्यायी श्रीशपादाञ्जसेवी पान्यश्चैते तूत्तमाः संप्रदिष्टाः । भिक्षुर्योगी
 पान्य एते ब्रह्मभ्या भाग्याल्लब्धाश्चेत्तदा भोजनीयाः ॥ श्राद्धे विप्रेषूपविष्टेषु
 पश्चात्संप्राप्ताश्चेद्विप्रमुख्यास्तु भोज्याः ॥ ' अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तत्रैव नारदः—

१ नित्ये आवायके इति टीकाकृतम् । नवान्नशब्दस्य नैमित्तिकमात्रोपलक्षणतया राष्ट्रपरागादेरपि ग्रहण
 हेमादिसमतम् ॥

‘यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् । विजानन्वसतो ग्रामे कव्यं तथाति
 राक्षसान् ॥’ दीपकलिकायां दक्षः—‘विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाशिषा ।
 परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥’ एतच्च ज्ञानिविषयम् । ‘त्रिणाचिकेत-
 त्रिसुपर्णो यजुर्वेदैकदेशौ तद्गृतेन तदध्यायिनौ च यस्य सप्त पूर्वं सोमपाः स त्रिसुपर्णः’
 इति वोपदेवः । सत्रिमधुर्नैवेदैकदेशस्तदध्यायी । केचिन्नाचिकेतं चयनं त्रिः कृतवा-
 नित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धम् । हेमाद्रौ गौतमः—‘युवभ्यो दानं प्रथमं पितृवयसः’
 इत्येके । मात्स्ये मनुः—‘यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ॥ सामस्वरवि-
 धिज्ञश्च पङ्क्तिपावननपावनः ॥’ कौर्मै—‘असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च । असंबन्धी
 च विज्ञेयो ब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये ॥’ गारुडे—‘श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा
 ब्रह्मवित्तमाः । ये धोनिगोत्रमन्त्रान्तेवासिसंबन्धवर्जिताः ॥’ मनुः—‘न मित्रं भोज-
 येच्छ्राद्धे धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं तु श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥’
 द्वयोर्भ्रात्रोः श्राद्धे भोजनं निषिद्धम् । ‘पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरभिं हविणीप-
 तिम् । सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥’ इति श्राद्धदीपकलिकायां जातू-
 कर्णोक्तेः ॥

अथ मध्यमाः । हेमाद्रौ कौर्मैगार्गी—‘नैकगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा
 मध्यमविषा । हविः । अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत् ॥ अत्र केचित्स्व-
 शाखीयान् मुख्यानाहुः पठन्ति च । निमन्त्रयीत पूर्वेषुः स्वशाखीयान् द्विजोत्त-
 मान् ॥ स्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्यान्निमन्त्रयेत् ॥’ इति । इदं तु निर्गूलश्राद्धेमा-
 द्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यम् । मनुरपि—‘यत्रेन भोजयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगम् ॥ एषामन्यतमो यस्य भुङ्गीत श्राद्धम-
 र्चितः । पितृणां तस्य वृत्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुपी ॥’ अत्र मामकाः श्लोकाः—
 ‘मातामहो मातुलभाग्निनेयदौहित्रजामातृगुरुस्वशिष्याः । ऋत्विक् च याज्यश्चशुरौ
 स्वबन्धुव्याला गुणाढ्यास्त्रनुकल्पभूताः ॥’ बन्धवो मातृपुत्रपितृपुत्रमातुलपुत्रा
 इति वोपदेवः । अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । सगुणस्वस्तीयाद्यतिक्रमे दीप एव । ‘सप्त-
 पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह । अतिक्रम्य द्विजानेताञ्चरके पातयेत् स्वग ॥
 संबन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विदधाति तथा । भाग्निनेयं विशेषेण तथा बन्धुं स-
 गाधिप ॥’ इति मदनरत्ने भविष्योक्तेः । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘ब्राह्मणप्रतिवे-
 श्यानामेतदेवानिमन्त्रणे’ इति गुण्यतिक्रमे दक्षपणं दण्डमाह । आसन्नमात्रेपरमि-

१-अत्र मातुलद्वयो धोनिबन्धा । सपिण्डाद्वयो गोत्रबन्धा । वेदाध्यापका मन्त्रसम्बन्धा । शिष्या
 छात्रिगुरवोऽन्तेवासिसंबन्धा वज्र्या इति टीकार्थं । यथोक्तप्राद्वान्नामेन श्राद्धविधाते त्र्येऽनुपदमेवापस्तम्बे
 नैतेषा विधानमप्यकारि ॥ २-अत्र मात्रपदस्य कृत्वार्यत्वान्मुह्यानुकरपयोर्दण्डमुचितम् ॥

दम् । मूर्खे तु न दोषः । ' ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे चैव विवर्जिते । ज्वलन्त-
मग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥ ' इति कात्यायनोक्तेः । विप्रस्यापि दोषः ।
' अविद्वान्प्रतियुद्धानो भस्मीभवति दारुवत् । ' इति मनुक्तेः । अपरार्के अग्निः—' पृ-
भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वागश्राद्धेयास्तु गोत्रिणः । पृभ्यस्तु परतो भोज्याः श्राद्धे स्यु-
गौत्रजा अपि ॥ ' एतच्च ब्राह्मणालाभे, अपिशब्दात् । असंभवे हेमाद्रौ गौतमः—
' शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवतः ' । आपस्तम्बः—' ब्राह्मणान्
भोजयेद्योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धिनः । गुणदान्यां तु परेषां समुदितः सोद-
र्योऽपि भोजयितव्यः ॥ एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ' इति । अत्र विशेषमाहाभिः—
' पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाय सपिण्डकः । न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धे
ऋत्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः । वैश्वदेवे नियो-
क्तव्या यथेते गुणवत्तराः ॥ सगोत्रा न नियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः ॥ ' इति ॥

अथ वर्ज्याः । अत्र मामकाः श्लोकाः—' वर्ज्यान् प्रवक्ष्ये त्वथ रोगिवैरिही-
नाधिकाङ्गान् कितवान् कृतघ्नान् । नक्षत्रशास्त्रेण च जीवमानान् भै-
षज्यवृत्त्यापि च राजभृत्यान् ॥ संगीतकायस्थकुसीदवृत्त्या वेदक्रये-

श्राद्धे वर्ज्या
विनाः ।

णापि कविल्लवृत्त्या । देवार्चनेनापि च जीवमानान् स्वाध्यायदाराभिमुताक्षकाणान् ॥
दुर्वालखल्वाटकुकुनख्यधर्मिण्डांश्च पौनर्भवकृष्णदन्तान् । अगारदाही गरदः समुद्रगार्थी
च कुण्डाश्चय कूटकारी ॥ बालांश्च योऽध्यापयते स्वपुत्रादवाप्तविद्यस्तथ कुण्डगोली ।
अग्नेदिधिष्वाः पतिरस्रकर्ता सोमक्रथी तैलिककेकरासौ ॥ युद्धाचार्यः पक्षिणां पोप-
कश्च स्रोतोभेत्ता वृक्षसंरोपकश्च । मेपाणां वा माहिपाणां च पुष्ट्या स्त्रीयस्त्रीषु
महितैर्यथ जातैः ॥ जीवत्यधेनुश्च दत्तानुयोगात् द्रव्यमाप्त्यै वेदमुद्धाटयन्तः ॥ ग्राम-
याजिपशुकेशविक्रयिस्तेनशिल्पिपितृवादकारकान् । अर्थकामरतशूद्रयाजकश्मशुहीन-
जटिमृण्डिनिर्घृणान् ॥ यस्य चैव गृहिणी रजस्वला स्वार्थपाककरशापदायकान् ।
स्त्रीचकुष्ठश्चतिविलोहितेक्षणान् कुञ्जवामनमृपाभिशापिनः ॥ पुत्रहीनमथ कूटसाक्षिणं
प्रातिहाविकमयाज्ययाजकम् । स्वात्मदावृपरिवेत्तृयाजकस्तेनहिंसकमुखान्निवर्ज-
येत् ॥ ' अत्र मूलं हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च ज्ञेयम् । भारते दानधर्मेषु श्राद्धवर्ज्याविमाधि-
कारे । ' कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः । ग्राममेप्यो वार्धुपिको गायकः
सर्वविक्रयी ॥ सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च यस्य
चोपपतिर्गृहे ॥ अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति । पर्वकारश्च सूची च
मित्रघृक् पारदारिकः ॥ अत्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च । श्वभिश्च यः
परिकामेयः शून्र दष्ट एव च ॥ परिवित्तिस्तथा स्तेनो दुश्कर्मा गुरुतल्पगः । कुशी-

लको देवळको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ ईदृशा ब्राह्मणा ज्ञेया अपाङ्गेया युधिष्ठिर ॥'
 तथा—' ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वाधुपिको नरः ।' काण्डपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा
 परशाखयोपनीतस्तदध्यायी च । क्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्तु—' तस्यामेव तु यो वृत्तौ
 ब्राह्मणो वसते रसात् । काण्डपृष्ठस्थितो मार्गत्सोऽपाङ्गेयः प्रकीर्तितः ॥' इत्याह ।
 हारीतः—' शुद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः घृताः । ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः का-
 ण्डपृष्ठा न संशयः ॥' अन्येपि हेमाद्रौ मात्स्ये—' त्रिशङ्कन् वर्षरानन्ध्रांथीनद्रविडकौ-
 ङ्गणान् । कर्णाटकांस्तथाभीरान् कालिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥' तत्रैव सौरपुराणे—' अद्रवद्र-
 कलिङ्गांश्च सौराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा । आभीरान् कौङ्गणांश्चैव द्राविडान् दाक्षिणाय-
 नान् ॥ आबन्त्यान्मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥' इदं काम्यश्राद्धपरम् । अन्यथा
 तत्रत्यानां सर्वे । चन्द्रिकायां यमः—' काणाः कुब्जाश्च पण्डाश्च कृतवन्ना गुरुतल्पगाः । मान-
 कूयास्तुलाकूडाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥ राजभृत्यान्धवधिरमूकखल्वाटपङ्कवः । वणि-
 जो मधुहर्तारो गरदा वनदाहकाः ॥ समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः । प्रव्रज्यो-
 पनिवृत्ताश्च तथा मत्रजिताश्च ये ॥ यश्च मत्रजिताज्जातः मत्रज्यावसितश्च यः । अवकीर्णो
 च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूपकः ॥' श्राद्धकाशिकायां कात्यायनः—' दिर्नयः किल दु-
 श्रमां शुक्रोऽतिकपिलस्तथा । छिन्नोप्रच्छिन्नलिङ्गश्च नैव केतनमर्हति ॥' दिर्नयः पि-
 त्रोर्वशे त्रिपुररुपं विच्छिन्नवेदाग्निः । हेमाद्रौ मरीचिः—' अविद्धकर्णः कृणश्च लम्ब-
 कर्णस्तथैव च । वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्षणि ॥' ब्राह्मे—' मूकश्च पु-
 तिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः । गलरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥
 पण्डतृवरमन्दांश्च श्राद्धेष्वेतान्विवर्जयेत् ॥' लम्बकर्णं चाह तत्रैव गोभिलः—' हनुमू-
 लादपः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ । द्वयङ्गुलौ व्यङ्गुलौ शस्ताविति शातातपोऽब्र-
 वीत् ॥' चन्द्रिकायां यमः—' द्वयङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो नतु ।' पण्डश्चात्र
 चन्द्रिकोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः । यथा—' पण्डको वातजः पण्डः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
 कालिकश्चेति सतैवं छाविभेदाः प्रकीर्तिताः ॥' इराशरमाधकीये ङु बहुर्दशाक्षिण
 उक्ताः । तेषां स्वरूपाणि तत्रैव ज्ञेयानि । चन्द्रिकायां शातातपः—' अग्निष्टोमादि-
 भिर्यज्ञैर्ये यजन्त्यल्पदक्षिणैः । तेषामन्नं न भोक्तव्यमपाङ्गास्ते प्रकीर्तिताः ॥'
 एतच्च शक्तौ सत्याम् । अपराके भारते—' अव्रती कितवः स्तेनः माणिविक्रय-
 कोपि वा । पश्चाच्चेत्पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥' श्राद्धदीपकलि-
 कायां यमः—' अपव्रीकश्च वर्ज्यः स्यात्सपव्रीकोप्यभधिकः ।' तत्रैवाभिलायनः—
 ' प्रतिमाविक्रयं यो वै करोति पतितस्तु सः । जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्र-
 याति यः ॥ मातापित्रोर्विना सोपि पतितः परिकीर्तितः ॥' तत्रैव जातूकर्ण्यः—' यत्र
 गतुलजोद्वाही यत्र वा वृपलीपतिः । श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिपम् ॥
 पितृपुत्रां भ्रातरौ द्वौ निरभिं शुर्बिणीपतिम् । सगोत्रभवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥'

बृहदारदीये—‘शङ्खं चक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा । स शुद्रवद्बहिष्कार्यः सर्व-
स्माद्द्विजकर्मणः ॥ शङ्खचक्राद्यङ्गं च गीतवृत्त्यादिकं तथा । एकजातेरथ धर्मो न
जातु स्यात् द्विजन्मनः ॥’ तेन ये तप्तमुद्रादिविधयस्ते शुद्रविषयाः इति । पृथ्वीच-
न्द्रोदये—‘शिवकेशवयोरङ्गान् शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत् मतिमान् वैदिके
वर्त्मनि स्थितः ॥’ इत्याश्रयायनोक्तेश्च । वृत्तं चोदराद्यर्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्वामि-
नी । अन्येपि निषिद्धा निबन्धेषु ज्ञेया इति दिक् । अत्र विप्रानां ब्राह्मणोक्तयैव
तद्दर्श्यानां निषेधे सिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणनं निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणप्राप्त्यर्थमिति विज्ञा-
नेश्वरः । कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वशिष्ठः—‘अपि चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः
पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥’ कचिद्विप्रानां जातिमा-
त्रेण ब्राह्मणमुक्तम् । चन्द्रिकायामाग्नेये—‘यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्य-
यात् । तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥ ब्राह्मणाः कृतसंस्थाना विप्र-
ब्रह्मसमाः स्मृताः ॥ अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः । तेषु तृष्टेषु सं-
तृष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥’ तत्रैव—‘न विचार्यं कुलं शीलं विद्या च तप एव च ।
पूजितैस्त्वैस्तु सन्तृष्टा देवाः सपितृगृहकाः ॥’ गयायां निर्गुणा अपि ते एव भोज्या
इति हेमाद्रौ । अक्षयवटश्राद्ध एव तन्नियमो नान्यत्रेति त्रिस्थलीसेतौ पितामहच-
रणाः । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि पात्रे—‘तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन । अन्नाथि-
नमनुभासं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥’ स्कान्देपि—‘ब्राह्मणाञ्च परीक्षेत तीर्थे क्षेत्रनि-
वासिनः ।’ मनुः—‘न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् । पित्र्ये कर्मणि तु
प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥’ असंभवपरमेतदिति मेधातिथिः । हेमाद्रौ व्यासः—‘गाय-
त्रीसारमात्रोपि वरं विप्रः घृयन्विततः । नायन्विततश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वधिक्रयी ॥
काणाः कूटाश्च कुल्याश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा । सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता
वेदपारगैः ॥’

अथ विप्रनिमन्त्रणम् । चन्द्रिकायां वाराहे—‘ब्रह्मशौचादि कर्तव्यं श्वः क-
र्तास्मीति जानता । स्थानोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रादिमन्त्रयेत् ॥ द-
न्तकाष्ठं च विष्टजेद्ब्राह्मणचारी शुचिर्भवेत् ॥’ तत्रैव प्रचेताः—‘दक्षिणं
चरणं विप्रः सत्पथं वै सन्नियस्तथा । पादावादाय वैश्यो द्वौ शुद्रः
प्रणतिपूर्वकम् ॥’ बृहस्पतिः—‘उपवीती ततो भूत्वा देवार्थं तु द्विजोचमान् । अपस-
व्येन पित्र्येऽथ स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥’ प्रचेताः—‘सवर्णं प्रेषयेदासं द्विजानां तु
निमन्त्रणे ।’ पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—‘राजकार्ये नियुक्तस्य वन्धनिग्रहवर्तिनः ।
व्यसनेषु च विप्रेण श्राद्धं सर्वत्र कारयेत् ॥’ चन्द्रिकायां यमः—‘अभोज्यं ब्राह्मण-
स्याहं वृषलेन निमन्त्रितम् । तथैव वृषलस्याहं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥’ तत्रैव

भादे विप्रनि-
मन्त्रणम् ।

पैठीनसिः—‘सप्त पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियान्नमन्त्रयेत्’ । आश्वलायनसूत्रेपि—‘एकैक-
 मैकैकस्य द्वौ द्वौ श्रीस्त्रीन्वा दृष्टौ फलभूयस्तस्म’ । द्वाविति दृष्टिश्राद्धे । गौतमः—‘न-
 वावरान् भोजयेदद्युजो वा यथोत्साहम्’ । याज्ञवल्क्यः—‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये
 उदगैकैकमेव वा । मातापहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥’ दीपकलिकायां प-
 राशरः—‘संपत्तावथ पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः । पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो
 वैश्वदेविके ॥’ दृढयाज्ञवल्क्यः—‘दशैकं पञ्च वा विमान् पार्वणे विनियोजयेत् ॥’
 अत्र वैश्वदेवे द्वौ चतुरो वोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन् पञ्च सप्त नव
 वोपवेशयेदिति निष्पुण्योर्थः । मनुः—‘द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा । भो-
 जयेत्सप्तमुदोपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ सत्क्रियां देशकालौ च शीघ्रं ब्राह्मणसंप-
 दम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः—
 ‘द्वौ दैवेऽयर्वणौ विप्रौ गार्हपत्यावोपवेशयेत् । पित्र्ये तूदङ्गुत्वांस्त्रींश्च बहुचाध्वर्युसा-
 मगान् ॥’ अत्यशक्तो हेमाद्री देवलः—‘एकेनापि हि विभेण पदपिण्डं श्राद्धमाच-
 रेत् । पदध्वर्यान् दापयेत्त्र पदभ्यो दद्यात्तथा हविः ॥’ गोमिलः—‘यद्येकं भोजये-
 च्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् । ऋचो यजूपि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥’ अत्र
 वैश्वदेवे विशेषमाह तत्रैव वशिष्ठः—‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कर्तव्यं भवेत् । अथ
 पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।
 प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥’ एतच्च सपिण्डीकरणवर्ज्यं ज्ञेयम् । ‘नि-
 श्वैवैकं सर्वेषां काममनाद्ये’ इत्याश्वलायनोक्तेः । अस्वर्ग्यं चक्तो नारायणवृत्तौ—‘आद्यं
 सपिण्डीकरणं तद्वर्ज्येषु सर्वश्राद्धेषु कामं अयाणामेकं भोजयेत् । सपिण्डीकरणे तु नियतं
 त्रिभिर्भवितव्यमिति । अनाद्ये पार्वणवर्जिते वा । अमोजने आमहेमश्राद्धादौ वा ।
 अन्नाभावे चेति व्याख्यान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । कारिकापि—‘दैवे पित्र्येऽय वैकैकं सपि-
 ण्डीकरणं विना ॥’ इति । अत्रैकविभे साम्नेविशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मचेताः—‘एक-
 स्मिन् ब्राह्मणे दैवे साम्नेरभिर्भवेत्सदा । अनयेः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्वतः ॥’
 सर्वथा विमालाभे तत्रैव हेमाद्री च सत्यव्रतः—‘निषाय दर्भनिचयमासनेषु समाहि-
 तः । प्रैपानुमेपसंयुक्तं सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥’ ‘अत्र प्रास्यभावात्सत्रे इव ऋत्वि-
 क्षार्थे यजमानविधौ न दक्षिणा’ इति केचित् । तत्र । अदृष्टार्थया दक्षिणायाः
 प्राप्तेः । ‘सर्वं तत्रिजटे तुभ्यं यच्च श्राद्धमदक्षिणम् ।’ इति पाद्यात् । ‘विदध्या-
 द्यौत्रमन्यश्चेदक्षिणार्धहरो भवेत् । स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यसौ प्रतिपादयेत् ॥’ इति

१-दैवे पित्र्ये च प्रत्येकमेकैकमाज्ञानिमन्त्रण च । २-‘नत्येवैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत् ।’ द्वौ दैवे पितृकृत्ये
 त्रीनैकैकमुभयत्र वा’ इति मनुश्लोकस्य एकैकमुभयत्रेति पक्षस्यापि प्रतिषेध । ‘अस्य प्रतिषेध इत्यंता
 मनुकामन्यदनुज्ञात् भवति’ इति गार्ग्यनारायणवृत्तिः ।

छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एवं यतिश्राद्धेपि कालायनः—‘यज्ञवस्तुनि सुष्टौ च स्तम्भे दर्भषटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥’ मातृश्राद्धे तु विमालाभे सुवासिन्योपि भोजनीया इत्याहापरार्के वृद्धवशिष्टः—‘मातृश्राद्धे तु विमाणा-मलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रान्विता भव्या योपितोष्टौ कुलोद्भवाः ॥’ इति । अष्टाविति वृद्धिश्राद्धविषयम् । पात्रे उत्तरखण्डे—‘सकृदभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलां च यः । पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं च कुरुते नरः ॥ पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पको-टिशतं दिवि ॥’ चन्द्रिकायां मात्स्ये—‘पठन्निमन्त्य नियमान् श्रावयेत्पैतृकान् शुभः । अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धका-रिणा ॥’ यत्तु मनुः—‘सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-द्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥’ इति तत्पूर्वेषुनिमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव दे-वलः—‘असंभवे परेषुर्वा ब्राह्मणांस्तात्रिमन्त्रयेत् । अज्ञातीनसमानार्पानयुग्मानात्म-शक्तितः ॥’ काल्यायनः—‘अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत्केतनं गृहशक्तः ।’

अथ श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः । तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपरार्के यमः—‘के-
 तनं कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम् । ब्रह्महत्यामचामोति शूद्रयोर्नौ
 श्राद्धकर्तृभो
 कर्तृनियमाः । च जायते ॥ आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् । अति-
 कृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥’ प्रमादाच्यागे तु हारीतः—
 ‘प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाधैर्न प्रयत्नतः । तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वं तत् फलम-
 श्रुते ॥’ प्रमादाभावे तु नारायणः—‘एकस्मिन्नेनसि प्राप्तं ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
 यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥’ यमः—‘आमन्त्रितस्तु यो विप्रो
 भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥’ तत्रैव देवलः—
 ‘पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् । मुक्ताहारोथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥’
 यमः—‘आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति । नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्व-
 भिजायते ॥’ यदि विप्रो विलम्बते तदोक्तमादित्यपुराणे—‘आमन्त्रितश्चिरं नैव
 कुर्याद्विप्रः कदाचन । देवतानां पिद्वणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥ चिरंकारी भवे-
 द्रोही पच्यते नरकाग्निना ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—‘निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वा-
 नं याति दुर्मतिः । भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः ॥ आमन्त्रितस्तु यः
 श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः ॥ आम-
 न्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्रहते द्विजः । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेदभोजनाः ॥

१—अत्र टीका—अनिन्द्येन भोज्यानेन नापक्रामेत्प्राभ्युपगच्छेत् किंतु अन्त्युपगच्छेदेव । केनन गृहीत्वा शक्त-
 येत् अनिन्द्येनामन्त्रितेन शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्तव्यमिति गीतम् । तेन निन्द्येनामन्त्रणे भोक्तुमसामर्थ्यं च
 प्रत्याख्येयमिति गम्यते इति । २—आहूतेन विषेण विलम्बो न कार्यः । सीघ्र परस्वाद्य न गतव्यमित्यत्र
 प्रमाणं ब्रह्मण्डे—‘न सीमामनतिक्रामेच्छ्राद्धार्थं वै निमन्त्रित । पर्यटन्तीममध्ये तु न कदाचित्पदुष्यति ॥’ इति ।

निमन्त्रितस्तु यो विमः प्रकुर्यात्कलहं यदि । पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभो-
जनाः ॥ शङ्खः-‘निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धं मैथुनं सेवते द्विजः । श्राद्धं दत्त्वा च
भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महत्तैनसा ॥’ मैथुनं ऋतावपि निपिद्धम् । ‘ऋतुकाले
निशुक्तो वा नैव गन्धेत् त्रियं क्वचित् । तत्र गच्छन्नवाप्नोति हनिष्टानि फलानि तु ॥’
इति तत्र माधवीये च वृद्धमनुक्तेः । ‘श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा चापि निम-
न्त्रितः । उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः
श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः । व्यवयं भोजनं चापि ऋतावपि विवर्जयेत् ॥’ इति
तत्रैवाश्वलायनोक्तेश्च । विज्ञानेश्वरेण तु श्राद्धे ऋतौ गच्छतोपि न दोष इत्युक्तं
तत्र्यगतिकगतिज्ञे ज्ञेयम् ॥ बृहस्पतिः-‘द्विनिर्शं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणः
सह । अन्यथा वर्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भारमाया-
समैथुनम् । श्राद्धकृच्छ्राद्धशुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् । स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा-
स्वापं तथैव च ॥’ यत्तु श्राद्धकारिकायां पुराणसमृचये-‘कृत्वा तु रुधिरस्त्रावं न
विद्वान् श्राद्धमाचरेत् । एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत् ॥’ इति
तन्निर्भूलम् । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः-‘पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्यपनमैथुनम् ।
संध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत् ॥’ इति । संध्यानिषेधः प्राय-
श्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः । यथाहोशनाः-‘दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धशुक्
द्विजः । ततः संध्यासुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥’ गौडास्तु-‘सायंसंध्यां परार्धं
च छेदनं च वनस्पतेः । अमावास्यां न कुर्वीत रात्रिभोजनमेव च ॥ द्यूतं च कलहं
चैव सायंसंध्यां दिवाशयम् । श्राद्धकर्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिं च वर्जयेत् ॥’
इति कामधेनौ वाराहायुक्तेः श्राद्धकर्तुरपि सायंसंध्यानिषेधमाहुः । शिष्टास्तु
निर्भूलसमाहुः । होमनिषेधस्तु स्वविषयः । ‘सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभो-
जने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । तत्र-
वादित्यपुराणे-‘निमन्त्रितस्तु न श्राद्धे कुर्याद्भार्यादिताडनम् ।’ चन्द्रिकायां प्रवे-
ताः-‘श्राद्धशुक् मातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तधावनम् । श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां
धावनं बुधः ॥’ हेमाद्रौ जावालिः-‘दन्तधावनताम्बूले तैलाभ्यङ्गमभोजनम् । रत्नौ-
पधपरान्नं च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् ॥’ इति विष्णुरहस्ये-‘श्राद्धोपवासदिवसे
खादिस्ता दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विधुद्ध्यति ॥ पुनर्भोजन-
मध्वानं यानमायासमैथुनम् । दानमतिग्रहौ होमं श्राद्धशुक् तष्ट वर्जयेत् ॥’ सोमो-
त्पत्तौ-‘वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्दनस्पतिम् । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते
नात्र संशयः ॥’ एतद्विहितेध्यादिव्यतिरेकेण । ‘वनस्पतिगते सोमेऽनडुहो यस्तु
वाहयेत् । नाश्रन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ॥ वनस्पतिगते सोमे मन्यानं यस्तु
कारयेत् । गावस्तस्य मणश्यन्ति चिरकालमुपस्थिताः ॥’ वनस्पतिगतस्वरूपमाह

पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः—‘ त्रिमुहूर्ते वसेदके त्रिमुहूर्ते वसेज्जले । त्रिमुहूर्ते वसेद्रोषु त्रिमुहूर्ते वनस्पतौ ॥ ’ कलिकायां वृद्धमनुः—‘ निमन्त्र्य विप्रास्तदहर्व-
र्जयेन्मैथुनं धुरम् । प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधाशीचे तथावृतम् ॥ ’ केचि-
न्निमन्त्रणात्पूर्वं शुद्धयर्थं पूर्वैर्हि क्षौरं कुर्वन्ति तत्र मूलं मृग्यम् । मरीचिः—‘ पृथ्वां
पर्वसु पक्षादौ रिक्ताभद्रातिथिष्वपि । पाते श्राद्धे व्रताहे च क्षौरं वर्ज्यं
निशासु च ॥ ’ यदा कर्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति, तदा
कर्त्रा प्रतिनिधिना च प्रागुक्तनियमाः कार्याः । ‘ न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनव-
काशतः । श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥ नियमानाचरेत्सोऽपि नि-
यतांश्च वसुंधरे । यजमानोऽपि तान्सर्वाणाचरेत्सुसमाहितः ॥ ’ इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः ।
द्वियास्तु पात्रे—‘ मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च । हसते वदते चैव
निराशाः पितरो गताः ॥ ’ आश्वलायनः—‘ श्राद्धेहि भोजयेद्वास्तौ न बालानपि
यत्रतः । माकृषिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहम् ॥ ’ वास्तौ ग्रहे ॥

अथ श्राद्धवस्तूनि । तत्रादौ कुंशाः पृथ्वीचन्द्रोदये दक्षः—‘ समित्पुष्पकुशा-

दीनां द्वितीयः परिकीर्तितः । ’ अष्टया भक्तदिने द्वितीयो भाग इत्यर्थः ।

श्राद्धपदार्थाः ।

तत्रैव यमः—‘ समूलस्तु भवेदर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि । मूलेन लो-

कान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः ॥ ’ व्यासः—‘ तर्पणादीनि कर्माणि पितृणां

यानि कानिचित् । तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भः सप्तपत्रैर्विशेषतः ॥ ’ शालङ्कायनः—‘ सपि-

ण्डीकरणं यावद्दुर्भः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥ ’

शङ्खः—‘ अनन्तर्गाभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमार्तं विशेषं पवित्रं

यत्र कुत्रचित् ॥ ’ हारीतः—‘ पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जुलैः । एकैकं न्यून-

मुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥ ’ स्मृत्यर्थसारे—‘ सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थि-

तं नवम् ॥ ’ रत्नावल्याम्—‘ द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्दुधः । ’ हेमाद्रौ

स्कान्दे—‘ अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकापापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु

पार्ये दर्भपवित्रके ॥ ’ पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः—‘ समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ

द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा त्रीन्वै विधृयात्सर्वकर्मसु ॥ ’ बौधायनः—‘ हस्त-

योरुभयोर्द्वौ द्वावासनेपि तथैव च । ’ दर्भग्रहणे मन्त्रमाह शङ्खः—‘ विरिञ्चिना

सहोत्पन्न परमेष्ठीनिसर्गत्र । जुद सर्वाणि पापानि दर्भे स्वस्तिकरो भव ॥ ’

स्मृत्यर्थसारे—‘ हुंफटकारेण मन्त्रेण सकृच्चित्वा समुद्धरेत् । ’ भारद्वाजः—‘ प्रेतक्रि-

यार्थं पित्रर्थमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभिमुखश्चिन्ध्यात्प्राचीनावीतिको द्विजः ॥ ’

१—कुशलक्षणम्—‘ सप्तपत्रा शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवा । अत्रमूला स्मृता दर्भा प्रमूलास्तु कुशा
स्मृता ॥ समूला कुतथा प्रोक्ताश्चित्रामास्तुणसङ्गिता ॥ ’ इति ।

कुशाभावेऽपराकं मृमन्तुः—‘कुशः काशः शरो गृन्द्रो यवा दूर्वाश्च बल्वजाः ।
गोकेशमुल्लङ्घन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः ॥’ काशादौ विशेषमाह शङ्खः—‘काश-
हस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशङ्कया । प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च ॥’
पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—‘मासिमास्युद्धता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः ।’ पट्ट-
त्रिंशन्मते—‘मासेन स्यादमावास्या दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः ।’ गृह्यपरिशिष्टे—‘ये
च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेघ्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो
विधीयते ॥’ लघुहारीतः—‘पथि दर्भाश्रितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणास-
नपिण्डेषु पट्ट कुशान् परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे । हता
मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥’ हेमाद्रौ—‘अन्यानि च पवित्राणि कुश-
दूर्वात्मकानि च । हेमात्मकपवित्रस्य द्वेकां नार्हन्ति वै कलाम् ॥’

अथ हविः । हेमाद्रौ प्रचेताः—‘कृष्णमापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥ कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च
ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥’ महायवा वेणुबीजम् । मधू-

लिका यावनाला इति हेमाद्रिः कल्पतरुश्च । भारते—‘वर्धमानतिलं श्राद्धम-
क्षर्यं मनुरवधीत् । सर्वकामैः स यजते यस्तिर्लैर्यजते पितृन् ॥’ चन्द्रिकायां
देवलः—‘इष्टापूर्ते मृताहे च दर्शदृक्त्वप्रकासु च । पात्रेभ्यस्तेषु कालेषु देयं
नैव कुभोजनम् ॥’ सायणीये—‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं मापमुद्गविवर्जितम् । तैलप-
केन रहितं कृतमप्यकृतं भवेत् ॥’ हेमाद्रावत्रिः—‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं
भवेत् ।’ तत्रैव ब्राह्मे—‘यवैर्वीहितिलैर्मौषेणैर्धूमैश्चणकैस्तथा । संतर्पयेत् पितृन्
मुद्गैः श्यामाकैः सर्पपद्वैः ॥ नीवारैर्हरिश्यामाकैः मियङ्गुभिरयार्चयेत् ॥’ हेमाद्रौ
कार्णाजिनिः—‘यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्दद्यात्तस्य यवतः । स तृप्तो दुस्तरं मार्गं ततो
याति न संशयः ॥’ कलिकायामाश्वलायनः—‘कदल्यादिफलैः शस्तैर्मूलैर्द्रादि-
कैरपि । गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धे संतर्पयेत् पितृन् ॥ कदल्याम्रफलादीनि श्राद्धे
संपादयेत्सुधीः ॥’ हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च मार्कण्डेयः—‘गोधूमैरिष्टुभिर्मुद्गैः
सतीनैश्चणकैरपि । श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासभेकं पितामहाः ॥ विदार्या च भरु-
ण्डैश्च तिलैः शृङ्गाटकैस्तथा । कञ्जुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धूवदरैरपि ॥ पालेवतैरा-
रुकैश्चाप्यक्षौटैः पनसैस्तथा । काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥
लाजाभिश्च सधानाभिश्चपुसैश्चारुचिर्भटैः । सर्पपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदै राजजम्बु-
भिः ॥ प्रियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च तिलण्टकैः । वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षी-
रिकावचैः ॥ लोचैः समोत्रैर्लकुचैस्तथा वै वीजपूरकैः । कुञ्जातकैः पद्मफलैर्मह्यमो-
ज्यैश्च संस्कृतैः ॥ रागखाण्डवचोप्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः । दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते

श्राद्धेषु पितरो वृणाम् ॥ ' एषां कोशहेमाद्यादिव्याख्या—चैद्यकाद्यनुसारेण मध्यदेश-
 भापया नामान्युच्यन्ते । सतीनैः कलायैः ' कलायस्तु सतीनकः ' इत्यमरः ।
 बह्व्रीति प्रसिद्धैः । विदार्या तत्कन्देन । भरुण्डं जलजं मखाणा इति श्राद्धमञ्जर्याम् ।
 भृक्कुम्भाण्डमित्यन्ये । शृङ्गाटकं सिंघाढा । कञ्जुकः कंचनारः । कन्दः सूरणः ' अ-
 शोन्नः सूरणः कन्दः ' इत्यमरः । कर्कन्धूः वन्यं सूक्ष्मं वदरम् । पालिवतं कोशातकी ।
 आरुकं अरुई । अलोठं अखरोटः । काकोलीक्षीरकाकोलयौ गौडेपु प्रसिद्धौ । पि-
 ण्डालकं सुयनी । महाराष्ट्राणां मोहलकन्द इति प्रसिद्धम् । त्रपुसादयस्त्रयः कर्कटी-
 भेदाः । चिर्भटं खर्वुजम् । सर्पपा इति दीर्घश्छान्दसः । मियाळं चिरौजी । फल्गु
 उदुम्बरम् । तिलण्टकं पटोलकम् । तालकन्दः कन्दविशेषः । चक्रिका तित्तिणी
 विन्वा । क्षीरिका खीरिणी । मोचं कदलीफलम् । लकुचं बडहरम् । मुञ्जातकं गौ-
 ढदेशे प्रसिद्धम् । पद्मफलं गट्टा । रागखाण्डवः ' पिप्पलीशुण्ठियुक्तस्तु सुद्रयूपस्तु
 खाण्डवः । रागखाण्डवतां याति शर्करासंयुतं तु तत् ॥ ' इत्युक्तः पानविशेषः ।
 त्रिजातं लवङ्गैलापत्रकाणि । मदनरत्रे कौर्मे—' कालशाकं च वास्तूकं मूलकं कृष्ण-
 नालिका । ' प्रशस्तानीति शेषः । हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च वायुपुराणे—' काल-
 शाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथाद्रकम् । विल्वामलकमृद्रीकापनसाम्नातदाडिमम् ॥
 चव्यं पालिवतासोठं खर्जूरं च कसेरुकम् । कोवितारश्च कन्दश्च पटोलं बृहतीफलम् ॥
 पिप्पली मरिचं चैव एला शुण्ठी च सैन्धवम् । शर्करागुलकर्पूरवदरीद्रोणपत्रकम् ॥'
 तथा ' मधुकं रामठं चैव कर्पूरं गुडमेव च । श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं
 तथा ॥ ' रामठं हिङ्गु । ' कसेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् । तमालं
 शतकन्दश्च मध्वालुः शालुकन्दकम् ॥ कालेयं कालशाकं च मुनिपण्णं सुवर्चलम् ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं चाम्बुवेजाङ्गुरस्तथा ॥ कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा तिन्दुकं मोच-
 मेव च । अलाबुं ग्रीवकं चारं कर्कन्धुर्मधुसाहयम् ॥ वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकप-
 रूपकम् । पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥ एवमादीनि चान्यानि स्वा-
 दूनि मधुराणि च । नागरं चार्द्रकं देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ ' इति । तथा—' शर्क-
 राक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमज्ञयाः । ' द्रोणशाकं ' गूम ' इति प्रसिद्धम् । मृद्रीका
 द्राक्षा । आम्रातं आंवाढा इति प्रसिद्धौ वृक्षः तत्फलं च । पालिवतं जम्बीरम्
 पालिआलमिति गौडप्रसिद्धं वा । खर्जूरं खजूर इति प्रसिद्धम् । कसेरुः जलजः
 कन्दः । कोविदारः कञ्चनारसदृशः । तालकन्दः तालमूली । विसं मसीडम् ।
 शतकन्दः शतावरी । शालुकं सेरुकीति प्रसिद्धम् । कालेयं करालसंज्ञः शाकः ।
 दारुहरिद्रा वेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । मुनिपण्णं कर्कटीसदृशं मुलटीया इति गौड-
 प्रसिद्धम् । सुवर्चलं शाकविशेषः । कट्फलं श्रीपर्णावृक्षफलम् । कौङ्कणी अम्लरसा

द्राक्षा । तिन्दुकं डिण्डिममिति कैदेवः तिन्दुफलं वा । ग्रीवकं फलविशेषः । चारं क्षुद्रतालम् । मधुसाहयं मधुकपुष्पं फलं वा । बैकद्रुतं चैत्रीति गौडरूपायाम् । पुरूपकं परुसमिति मसिद्धम् । नागरं शुण्ठी । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे-‘आन्नमात्रा-
तकं पिल्वं दाडिमं वीजपूरकम् । प्राचीनामलकं क्षीरं नालिकेरं परूपकम् ॥ नारद्रुकं
च खर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् । एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः ॥’
मात्स्ये-‘अन्नं तु सदधिशीरं गोघृतं शर्करान्वितम् । मांसं प्रीणाति सर्वान् पितृ-
नित्याह केशवः ॥’ याज्ञवल्क्यः-‘हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् । मत्स्यहा-
रिणकौरभ्रशाकुनञ्जागपार्वतैः ॥ ऐणरौरववाराहशाशैर्षयैश्चाक्रमम् । मासदृष्ट्याभि-
तृष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ खन्नामिषं महाशल्यं मधु मुन्यन्नमेव च । लोहामिषं
कालशाकं मांसं वाध्रीणसस्य च ॥’ निगमः-‘त्रिःपिषं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं दृढमजाप-
तिम् । वार्ध्रीणसं तु तं माहुर्याशिकाः श्राद्धकर्मणि ॥’ वार्ध्रीणसो जरञ्जाग इति
मेधातिथिः । कात्यायनः-‘छागोस्त्रैमेपानालभ्य श्रेपाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं
मृतानां वाहृत्य पचेत् ।’ कौर्मै-‘क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाय मृतानाहृत्य वा द्विजः ।
दद्याच्छ्राद्धे भयन्नेन तदस्याक्षय्यमुच्यते ॥’ श्राद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषमाह
मनुः-‘नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति संभवाने-
कविंशतिः ॥’ अत्र बहुषु वचनेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्योक्तेः । ‘विना मांसेन
यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।’ इति हेमाद्रौ देवलोक्तेः । ‘यच्छ्राद्धं मधुना हीनं
तद्रसैः सकलैरपि । मिष्टान्नैरपि संयुक्तं पितॄणां नैव तृप्तये ॥ अणुमात्रमपि श्राद्धे
यदि न स्याच्च मांसिकम् । नामापि कीर्तनीयं स्यात् पितॄणां तृप्तये ततः ॥’ इति
हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेश्च मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते । गौडनिबन्धे मात्स्ये-
‘मध्वभावे शुद्धो देयः क्षीरस्य च तथा दधि । न लभ्यते घृतं यत्र कुर्यात् घृतवती-
जपम् ॥’ श्राद्धकलिकायां नागरखण्डे-‘कयंचिद्यदि विभ्रेभ्यो न दत्तं भोजने
मधु । पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥’ बृहत्पराशरस्तु मांसं
निषेधति-‘यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितॄन् । स विद्रांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्या-
द्द्वारविक्रयम् ॥ क्षिप्त्वा कूपे यथा कंचिद्बाल आदातुमिच्छति । पतत्पञ्चानतः
सोपि मांसेन श्राद्धकृतया ॥’ स एव-‘सर्वथान्नं यदा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ।
ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्याच्च श्वादिहतं यदि ॥’ भागवतेपि-‘न दद्यादामिषं श्राद्धे
न चाद्याद्भैतत्त्ववित् । मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हिसया ॥’ तथेति शेषः ।
अत्र केचित्-‘मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य
सर्वेषां वा विरोधि यत् ॥’ इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्त्वा व्यवस्थामाहुः ॥ पृथ्वी-

चन्द्रोदयस्तु—‘अक्षता गोपशुश्रैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥’ इति निगमोक्तेः । ‘वराऽतिधिपितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ।’ इति कलिवर्ज्येषु हेमाद्रावादित्यपुराणात् । बृहन्नारदीये—‘मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ।’ इत्युक्त्वा ‘इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।’ इति बृहन्नारदीयेऽभिधानाच्च मांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः । कलौ पांसनिषेधानां च देशाचाराच्चवस्था । तथाच बृहन्नारदीये श्राद्धं प्रकृत्य—‘यथाचारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा । देशाचाराः परिग्राह्यास्तच्देशीय-जैर्नरैः ॥ अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥’ इति । ‘यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविधे नगरेपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥’ इति भृगुक्ते-थेत्याहुः । तन्न । होलाकाधिकरणन्यायेन देशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनायो-गात् । निरूपितं चैतत् पितामहचरणैर्मांसमीमांसायामिति दिक् । मनुः—‘संव-त्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च । वार्ध्वाणसस्य मांसेन वृत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ त्रिःपिबं त्त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धपजापतिम् । वार्ध्वाणसं तु तं माहुर्पाशिकाः श्राद्धक-र्मणि ॥’ क्षीरादौ विशेषमाह हेमाद्रौ सुमन्तुः—‘पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् । महिषीणां घृतं माहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘सन्धि-न्यनिर्दशाऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफं खेणमारण्यकमजाविकम् ॥’ हेमाद्रौ हारीतः—‘नवसूतायाः सप्तरात्रादित्येके, दशरात्रादित्यपरे, मासेन पेष्युषं भ-वतीति धर्मविदः ।’ एतद्रजोभावपरम् । देवलः—‘अजाविमहिषीणां तु पयः श्राद्धेषु वर्जयेत् । विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितम् ॥’ तत्रैव ब्राह्मण—‘माहिषं चा-मरं मार्गमाविकैकशफोद्धवम् । खेणमौष्ट्रं याचितं च दधि क्षीरं त्यजेत् घृतम् ॥ स-गुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि । दीर्णं तक्रमपेतं च नष्टास्वादं च फेनवद् ॥’ माहिषापवादोऽपराकं ब्राह्मण—‘देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुचृतम् । आरण्य-महिषीक्षीरं शर्करासुतिसंयुतम् ॥ मध्वक्तं तुहिनं चैव दद्यात्तदमृतं यतः ॥’ सुतिः क्षीरशरः । श्राद्धकौमुद्यां चैवम् । यद्यपि याज्ञवल्क्येन—‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहा-क्तं चिरसंस्थितम् । अस्नेहा अपि गोधूमपयगोरसविक्रियाः ॥’ इति पर्युषितं द-ध्यादि भोज्यमुक्तम्, तथापि गुडमरीचाकस्य पर्युषितदोषोन्नोच्यत इति हेमाद्रिः । तत्रैव ब्राह्मण—‘कालशाकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा । शाकमारण्यकं चैव दद्या-च्छ्राद्धेषु नित्यशः ॥’ तन्दुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः । महाराष्ट्राणां माठ इति म-सिद्धम् । आरण्यकं फांजीचूचादि । तत्रैव—‘दाडिमं मागधी चैव नागरार्द्रकतिन्ति-

१-होलाश्राद्धे ऋषिरेषु मांगकिधानर्मान् गोऽनाचार मुगन्तरारण्य वा गर्दनि ज्ञेयम् । मरं प्र ऋषिर्ज्येषु मांगनिषेधान् । इति टीकाशयः । २-त्रि पिबन्ति पय पूर् ३-६ श्रेष्ठं गतनन्यम् पुन तद- हानमस्ति । दस्यते च सर्वत्र मुदितानुदितयुस्तदेषु । ३-पेष्यसन्दः पेष्यसर्गः ।

णीः । आघ्रातकं जीरकं च कुवरं चैव योजयेत् ॥ ' मागधी पिप्पली । नागरं शु-
ण्ठी । कुवरं कुस्तुम्बरं धणिया इति प्रसिद्धम् । वायवीये—' अगस्त्यस्य शिखास्ता-
घ्राः कापायाः सर्व एव च । ' शिखा नवपल्लवाः । प्रभासखण्डे—' आरामस्य तु
सीमन्ताः कलापाः सर्व एव च । ' सीमन्ताः नवपल्लवाः । कौर्मे—' तमालं शतकन्दं च
मध्वालं शीतकन्दली । ' मध्वालः मोहलकन्दः । शीतकन्दली रातालु इति प्रसिद्धम् ॥

अथ वर्ज्यम् । मार्कण्डेयपुराणे—' यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताच्चदुपाजितम् ।

श्राद्धे वर्ज्यं-
वृत्ति । अन्यायकन्याशुल्कार्यं द्रव्यं चात्र विगर्हितम् ॥ पित्रर्थं मे प्रयच्छसेत्युक्त्वा
यच्चाप्युपाहृतम् ॥ ' चन्द्रोदये शङ्खः—' भूस्तृणं शिरसा शिशु पालङ्की-

मृचुकं तथा । कृष्माण्डालाबुधार्वाककोविदारान्श्च वर्जयेत् ॥ पिप्पलीं मरिचं चैव त-
या चै पिण्डमूलकम् । कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत् ॥ राजमापान् मसू-
रान्श्च कोद्रयान् कोरदूपकान् । लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥ '
भूस्तृणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा निर्गुण्डीति माधवः । तुलसीति पृथ्वीच-
न्द्रोदयः । साच भक्ष्यत्वेन निषिद्धा न पुष्पत्वेनेति गौडाः । पालङ्की पालक इति
प्रसिद्धा । मृचुकं जलजः शाकः । मसुकम् इति पाठे स्वदिरशाक इति हेमाद्रिः ।
मरीचान्यार्द्राणीति हेमाद्रिः । कृतं लवणं सागरभिन्नम् । ' सैन्धवं लवणं चैव
तया मानससंभवम् ' । ' यच्च सामुद्रिकं भवेत् ' इति शूलपाणौ पाठः । ' पवित्रे
परमे ह्येते मत्स्ये अपि नित्यशः । ' इति वायवीयोक्तेः । मानसं साम्भरम् । यस्तु भवि-
ष्यम्—' तर्ज्या दन्तकाष्ठं च मत्स्यं लवणं तथा ' इति । तत्र क्षारलवणं खारीति प्रसिद्धं
निषिद्धम् । ' शुक्ला तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु धने वसेत् ' इति ब्राह्मोक्तेरिति शूलपाणिः ।
क्षीरलवणमिति पाठात् क्षीरमिश्रं लवणं निषिद्धमिति वाचस्पतिः । राजमापाः चवत्री
इति प्रसिद्धाः । कोरदूपकः चणकोद्रवः । चन्द्रिकायां शङ्खः—' पिण्डालकं च तुण्डीरं
कर्मर्दं च नालिकम् । कृष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा व्रजत्यधः ॥ ' पिण्डालकं
महाराष्ट्रेषु पेण्डरमिति प्रसिद्धम् । तुण्डीरं विम्बीफलमिति कैदेवः । कर्मर्दं कर्-
वन्दमिति प्रसिद्धम् । तत्रैव ' विडालोच्छिष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्रेन वर्जयेत् । ' कृष्माण्डं
महिषीक्षीरमाढकयो राजसर्पपाः । चणका राजमापाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः ॥ '
वृद्धपराशरः—' करीरफलपुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च । जम्भारिका सजम्बीरा सुपर्कं
बीजपूरकम् ॥ जम्बूलावृत्ति पिप्पलयः पटोलं पिण्डमूलकम् । मसूराज्जनपुष्पं च
श्राद्धे दत्त्वा पतत्यधः ॥ ' जम्बूः सूक्ष्मा । माधवीये चतुर्विंशतिमते—' यावनालान्
कुलित्यांश्च वर्जयन्ति विपथितः । ' यावनालः जौधळा । अत्र यानि चणकादीनि-
विहितनिषिद्धानि तेषां विकल्पः । अन्यथा ' श्यामाकैश्चणकैः शकैर्नीवारैश्च भिष-

क्षुभिः । गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं म्रीणयते पितृन् ॥' इति 'गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनेक्षणकैरपि ।' इति हेमाद्रौ कौर्मविष्णुधर्मादिविरोधः स्यात् । पिप्पलीमरिचा-
 देस्तु प्रत्यक्षस्य निषेधो नतन्यद्रव्यमिश्रस्य । 'सौवीरतिकैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य
 सिद्धिर्महतीह यैस्तु । तद्दीजपूरान् परिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्यतीह ॥'
 इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः । तत्रैव 'दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा
 भवेद्यत्र च दीपमाने । श्राद्धेषु देयं विधिवच्चदेव तद्वत्तमक्षप्यमिति ब्रुवन्ति ॥'
 एतन्निषिद्धेतरविषयम् । चन्द्रिकायाम्—'कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ।
 न वर्जयेत् तिलांश्चैव मुद्गमापांस्तथैव च ॥' मात्स्ये—'ममूरशणनिष्पावराजमापकु-
 मुम्भिकाः । पद्मविल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूपकाः ॥ न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजा-
 विकं तथा । कोद्रवोद्दारवरककपित्थमधुकातसी ॥ एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः
 श्राद्धमिच्छता ॥' निष्पावाः वल्लाः । यत्तु मार्कण्डेयः—'मियद्भवः कोविदारा नि-
 ष्पावाश्चात्र शोभनाः ।' इति तत्र निष्पावः श्वेतशिम्बीति दानसागरे श्राद्धमकाशे
 चोक्तम् । विल्वं च रक्तं निषिद्धम् । 'जम्बीरं रक्तविल्वं च शालस्यापि फलं
 त्यजेत् ।' इति ब्राह्मोक्तेः । 'पारिभद्रो निम्बतरुः' इत्यमरः । रक्तमन्दार इति
 हेमाद्रिः । आटरूपो वासा तत्पुष्पम् । उद्दारः काञ्चनारः । मधुकं ज्येष्ठीमध्विति
 चन्द्रिका । वरका वनमुद्गाः । हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—'आसन्नारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
 अमेध्यैर्जङ्गमैः स्पृष्टं शुष्कं पर्युषितं च यत् ॥ द्विःस्त्रिन्नं परदग्धं च तथैवाग्रावलेहि-
 तम् । शर्कराकीटपापाणैः केशैर्येषामप्युपद्रुतम् ॥ पिण्याकं मयितं चैव तथा विलवणं
 च यत् । सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥ वाससा चावधृतानि
 वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥' द्विःस्त्रिन्नं पत्सकृत्पाकेन भक्ष्यमपि दिङ्गुजीरकादिसंस्का-
 रार्थं पुनः पच्यते तद्वर्ज्यम् । यत्तु तिक्तशाकान्नविकारादि द्विःपाकेनैव भक्षणार्हं
 तन्न निषिद्धम् । अग्रावलेहितमास्यादितपूर्वम् । पर्युषितस्य सदा निषेधेऽपि पुनर्वचनम् ।
 'अपूषाश्च करम्भाश्च धाना वटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥ यवागूः
 पायसं चैव यश्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुष्कं चेत्परिवर्जयेत् ॥' इति
 माधवीये यमोक्तवटकादेरपि पर्युषितस्य निषेधार्थमिति चन्द्रिकादयः । वर्ज्येषु विश्वा-
 मिनः—'कपित्थं कुरुकं चैव नारिकेलं च पैत्तिकम् । जम्बूफलादि फलं च पिण्याकं
 तन्दुलीयकम् ॥' हेमाद्रौ पद्मत्रिशन्मते—'वर्ज्या मर्कटकाः श्राद्धे राजमापास्तथैव च ।'
 मर्कटकाः लाका इति प्रसिद्धाः । पेंत्रीनसिः—'ष्टन्ताकनलिकापोतकुमुम्भमादमन्तकानि
 च । शाकानामभक्ष्याः' इति । पोतं पोई इति प्रसिद्धम् । कुमुम्भं कुरइ इति माहा-
 राष्ट्रे प्रसिद्धम् । मार्कण्डेयः—'वर्ज्याश्चाभिपवा नित्यं शतपुष्पा गवेषुकाः । जम्बी-

रकं फलं वर्ज्यं कोविदाराश्च नित्यशः ॥ 'अभिपवः शुक इति चन्द्रिका । संयानकमिति पृथ्वीचन्द्रः । शतपुष्पा ओषा इति प्रसिद्धम् । शाठ्यायनः—'मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका । आसुरान्मिदं सर्वं पिष्ट्वां नोपतिष्ठते ॥' मारिषं मध्यदेशे मरुसा इति, महाराष्ट्रेषु राजगिरा इति च प्रसिद्धम् । कलम्बिका वेण्वाकृतिपत्रा । तत्रैव 'गान्धारिकापटोलानि श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ।' गान्धारिका तन्दुलीपमिति चन्द्रिका । 'जवासारुया दुरालभा' इति कैदेवः । भारते—'हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु अलातुं लथुनं तथा । कुकुण्डकान्यलायूनि कृष्णं लवणमेव च ॥' पुनरलायुग्रहणमुभयालायुनिषेधार्थमिति पृथ्वीचन्द्रः । कुकुण्डकं वर्तुलछत्राकम् । तत्रैव—'कुस्तुम्बुरं कलिङ्गं च वर्जयेदाम्लवेतसम् ।' हेमाद्रौ ब्राह्मे—'वृन्ताकं पञ्चशिम्वं च लोमशानि फलानि च । कलिङ्गं रक्तचारं च वीणाकं घृतचारकम् ॥ कपालं काचमारीचे करञ्जं पिण्डमूलकम् । गृञ्जनं चुलिकां चैव गाजरं जीवकं तथा ॥' वृन्ताकं श्वेतम् । 'कण्डूरां श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत् ।' इति देवलोक्तेः । तेन कृष्णस्यानिषेध इति चन्द्रिकामाधवी । वस्तुतस्तु सदा श्वेतनिषेधात् पुनः श्राद्धे निषेधो व्यर्थः । तेन भक्ष्यस्य कृष्णवृन्ताकस्यापि निषेधार्थमिदमिति वयम् । कण्डूरा कपिकच्छूः । कुम्भाण्डं वृत्तालायुः । पञ्चशिम्वं बृहमयूरराजमापमठकुलित्थाः । लोमशानि कपित्यानि । रक्तचारं लोहितचारफलम् । वीणाकं दीर्घकृष्णकर्कटी । घृतचारकं वनस्थितचारफलम् चारोळीति प्रसिद्धम् । कपालं नारिकेलम् । काचं कुलुवृक्षफलम् । मरीचं आर्द्रमरीचानि । गृञ्जनं पलाण्डुभेदः पश्चिमदिशि प्रसिद्धः न तु गाजरम् । तस्य पृथगुक्तेः । हेमाद्रिणा तु गृञ्जनं गाजरमेवोक्तम् । गौडश्राद्धकौमुद्यामप्येवं तच्चिन्त्यम् । चुक्रिका चिरकालशुक्रं पानकम् । चन्द्रिकायां हारीतः—'न वटप्लक्षोदुम्बरशेखरदधित्थनीपमातुलिङ्गानि भक्षयेत् ।' शेखरः श्लेष्मातकः भोकरसंज्ञः । दधित्थं कपित्थम् । स्मृतिसारे—'क्षीरे तु लवणं दत्त्वा उच्छिष्टेषु च यत् घृतम् । स्नानं रजकतीर्थेषु तात्रे गव्यं सुरासमम् ॥' गौडनिबन्धसागरे स्मृतिः—'नारिकेरोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यं च ताम्रपात्रस्य मद्यतुल्यं घृतं विना ॥' 'ताम्रपात्रे घृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषं तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुघृतसारं च ताम्रपात्रे न दुप्यति ॥'

१-अत्र टीकाया माधव - 'वर्जयेद्गृञ्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् । करञ्जं येषु चान्ये वै रसगन्धोत्पन्नस्तथा ॥' इति निषेधः । विज्ञानेश्वरस्तु गृञ्जनं लघुनाजुकारं सुखमनालं, बन्धभेदः इत्याह । वारमटटीकाया च 'गन्धाहृतिरसिस्तान्य गृञ्जनं तु पलाण्डुना । सुखमनालमपत्रत्वाच्चिचतेऽसौ पलाण्डुत ॥' इति गृञ्जनस्य द्रव्याख्या कृतास्ति ।

अथ जलम् । याज्ञवल्क्यः 'शुचि गोवृत्तिकृचोयं प्रकृतिस्यं महीगतम् ।' वर्ज्यं
 आदेऽलनिर्णयः । जलमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—'दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोद-
 कम् । न भवेद्यत्र गोवृत्तिर्नक्तं यद्याप्युपाहृतम् ॥ यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनि-
 पानजम् । तद्बर्ज्यं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्मणि ॥' निपानो जलाशयः । शुद्धि-
 तत्त्वे शङ्खः—'स्नानमाचमनं दानं देवतापिवृत्तर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघा-
 द्विनिःसृतैः ॥' हेमाद्रावादित्यपुराणे—'चिरं पथ्युपितं वापि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।
 जाह्नव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥' कात्यायनः—'अपो निशि न
 गृहीत्यान्न पिवेच्च कदाचन । उद्धृत्याग्निमुपर्यग्रेर्घाम्नो धाम्न इतीरयेत् ॥' रजोदोषे
 तु प्रागुक्तं नारदीये—'त्यजेत्पथ्युपितं पुष्पं त्यजेत्पथ्युपितं जलम् । न त्यजेज्जाह्नवी-
 तोयं तुलसीविल्वपत्रकम् ॥' अन्यान्यपि पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्ये—'मध्याह्नः खड्ग-
 पात्रं च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रथाष्टमः स्मृतः ॥ पापं
 कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टाचेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥'
 ब्राह्मे 'यतिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेव च । दौहित्रं कुतपः कालश्लोकः कृष्णा-
 जिनं तथा ॥' शस्तानीति शेषः । दौहित्रं खड्गपात्रमिति कल्पतरुः । अपराकं स्मृत्य-
 न्तरे—'अपत्यं दुहितुश्चैव खड्गपात्रं तथैव च । घृतं च कपिलाया गोर्दौहित्रमिति कीर्ति-
 तम् ॥' ब्रह्माण्डे—'अमावास्यागते सोमे या तु स्वादिति गौस्त्वणम् । तस्या गौर्यद्भ-
 वेत् क्षीरं तद्दौहित्रमुदाहृतम् ॥' स्मृतिसंग्रहे—'उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतक-
 र्पटम् । श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥' उच्छिष्टं वत्सपीतशेषदुग्ध-
 मित्यर्थः । शिवनिर्माल्यं गङ्गोदकम् । वान्तं मधु । मृतकर्पटं तसरीपटम् ॥

तिलेष्वपापस्तम्बः—'अर्धव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा । ते वै श्राद्धे पवित्राः
 तिलनिर्णयः । स्युस्तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥' अभावे ग्राम्याः । 'गौराः कृष्णा-
 स्तपारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।' इति ब्राह्मोक्तेः ॥

अथ वर्ज्यानि चन्द्रिकायाम् । यमः—'कुण्डो विह्वराहश्च काकः श्वाय विडा-
 आद्वर्ज्यानि । लकः । वृषलीपतिश्च वृषलः पण्डोऽवीरा रजस्वला ॥ एते तु श्राद्धकाले
 वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः । खड्गः काणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरस्तथा ॥ न्यूनाहो-
 प्यतिरिक्ताहस्तमप्यपनयेत्ततः ॥' वायवीये—'अन्नं पश्येपुरेते तु यदि वै ह्यव्य-
 योः । उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥ सुमन्दुः—'चाण्डालादिवीक्षित-
 मन्नमभोज्यमन्यत्र मूत्रस्नाहिरण्योदकस्पर्शात् ।' तत्रैव जमदग्निः—'शुद्धवलोऽथ कृष्णा-

१—अथ टीकाया—'जतिव्यासु तिलाः प्रोक्ता वृष्णवर्णा वनोद्भवा । जर्जिलार्थं ते श्रेया अष्टयोऽपदिनाश्च
 ये ॥' इति व्याख्यातम् ।

स्नानीयं च पृथग्विधम् । पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्द्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥ ' औदुम्बरैस्ताम्र-
मयैः । ' अत्र क्षौरामलकस्नानादि निषिद्धतिथ्यादिव्यतिरिक्तविषयम् ' इति हेमा-
द्रिर्माधवश्च । यत्तु चन्द्रिकायां प्रचेताः- ' तैलमुद्वर्तनं स्नानं दद्यात्पूर्वाह्न एव च ।
आद्रशुग्भ्यो नखशमथुच्छेदनं तु न कारयेत् ॥ ' इति, तत्रिषिद्धतिथ्यादिविषयम् ।
निषिद्धतिथ्यादि तु मायुक्तम् । अभ्यङ्गे तु कलिकायां काल्यायनः- ' तैलमुद्वर्तने देयं
ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः । तैरभ्यङ्गश्च कर्तव्यो वर्ज्यकालं न चिन्तयेत् ॥ ' अपराके
प्रचेताः- ' स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । आद्रकृच्छ्रकृत्वासाः स्या-
न्मौनी च विजितेन्द्रियः ॥ ' हेमाद्रौ जाबालिः- ' ताम्बूलं दन्तकाष्ठं च स्नेहस्नानं
च भोजनम् । रत्नौषधपराञ्चानि आद्रकर्ता विवर्जयेत् ॥ ' वल्ले विशेषमाह तत्रैव
शुगुः- ' नमः स्यान्मलवद्रासा नमः कौपीनकेवलः । द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च अकच्छोऽवह्न
एव च ॥ नमः कापायवासाः स्यान्नमश्चार्द्रपटः स्मृतः । नमो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नमो
रक्तपटः स्मृतः ॥ नमस्तु लिङ्गवस्त्रः स्यान्नमः स्युतपटस्तथा ॥ '

ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात् ' जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
पुण्ड्रनिषेधः । तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ ' इति हेमाद्रादुक्तेः । ' यज्ञो
दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । वृथा भवति विभेन्द्र ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना
कृतम् ॥ ' इति बृहन्नारदीपात् । ' ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यात् दैवे पित्र्ये च कर्मणि । '
इति वृद्धपराशरोक्तेश्च । अन्ये तु- ' ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । आद्र-
काले तु संप्राप्ते कर्ता भोक्ता च संत्यजेत् ॥ वामहस्ते च दर्भास्तु ग्रहे रत्नावलिं त-
था । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ ' इति संग्रहोक्तेः । ' ऊर्ध्वपुण्ड्रं
त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा । आद्रकर्ता न कुर्वीत यावत्पिण्डाच्च निर्वपेत् ॥ '
इति विश्वप्रकाशे वचनाच्च न कार्यमित्याहुः । अत्राचाराद्व्यवस्था । अतएव बृहन्ना-
रदीये- ' ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं आद्रे नेच्छन्ति केचन । ' इति । ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिर्विष-
विषयः । निषेधः कर्तृपर इति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः- ' ललाटे पुण्ड्रकं
दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ॥ '
इति तद्भन्धेन त्रिपुण्ड्रविषयम् । ' प्राक्पिण्डदानाद्ग्रन्थाद्यैर्नालं कुर्यात्स्वविग्रहम् । ' इ-
त्याश्वलायनोक्तेः । पुण्ड्रं वर्तुलमित्यपराके मदनरवे च । पृथ्वीचन्द्रस्तु पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ।
' ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्द्वै त्रिपुण्ड्रकम् । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव
त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ' इति बृहत्पराशरोक्तेः । भोक्तुस्तिर्यग्लेपो भवत्येव । ' वर्जयेत्तिलकं
भाले आद्रकाले च सर्वदा । त्रिर्पगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत्तु मयत्नतः ॥ ' इति व्या-
सोक्तेरित्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे- ' सदभेण तु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकं बुधः ।

आचम्य स विशुद्धयेत दर्भत्यागेन चैव हि ॥' श्राद्धारम्भकालमाहापरार्कं गौतमः—
'आरभ्य कृत्वे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं शुभः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न
लङ्घयेत् ॥' एतदेकोदिष्टे । पार्वणे तूर्कं मात्स्ये—'ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कृतपाद्यमुहूर्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्तपञ्चकं श्वेतस्वधामवनमिष्यते ॥' तथा—'मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति
भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥'

अथ श्राद्धपरिभाषा । चन्द्रिकायां कात्यायनः—'दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्
श्राद्धपरिभाषा । परिचरन् सदा । पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥' वीधायनः—
'प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् । देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणास्तथा ॥'
पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्कः—'आवाहनार्घ्यसंकल्पे पिण्डदानान्नदानयोः । पिण्डाभ्यञ्जनकाले
तु तर्पेवाञ्जनकर्मणि । अक्षय्यासनयोः पाद्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत् ॥' तत्रैव परिशिष्टे—
'क्षणे च पिण्डदाने च गन्धधूपक्षये तथा । संकल्पे चासने दीपे अञ्जना-
भ्यञ्जने तथा ॥ अन्नार्घ्यदानाद्यन्तेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ॥' कलिकायां संग्रहे—
'आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने तर्पे च । अक्षय्ये पिण्डदाने च पटसु नामानि
कीर्तयेत् ॥' मात्स्ये—'सम्बन्धं मथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तत्रैव च । पश्चाद्रूपं विजानी-
यात् क्रम एष सनातनः ॥' तत्रैव—'सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्रेण तं वदेत् ॥' यथा काश्यपसंगीत्रेति । 'पराशरस-
गोत्रस्य वृद्धस्य तु महात्मनः । भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमधार्मिकः ॥'
इति मौल्यधर्मेषु प्रयोगाच्च । तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्यायत्वाच्छास्त्राभेदाद्भवत्येति
शूद्रपाणिः । एतद्येपामाज्ञानं तेषामेव । हेमाद्रौ बृहस्पचेताः—'गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त एवं दाता न मुच्यते ॥ सर्वत्रैव पितुः
प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु पित्रे संकल्पने तथा ॥ शर्मच्छर्ष्या-
दिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम् ॥' स्वर-
रान्तं संसुद्धयन्तमिति हेमाद्रिः । तत्रैव चन्द्रिकायां च स्तूत्यन्तरे—'गोत्रस्य त्वपरि-
ज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते । यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः कश्यपसम्भवाः ॥' यत्तु
सत्यापादः—'अथानाज्ञातबन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेण वा' इति, तद्विवाहपरम् ।
नामोच्चारणे विशेषमाह हेमाद्रौ वीधायनः—'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रि-
यस्य तु । शुभ्रान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥' पित्रादिनामाज्ञाने तत्रैव—
'पृथिवीवत्पिता वाच्यस्तत्पिता चान्तरिक्षवत् । अभिधानापरिज्ञाने दिविपत्यपिता-
महः ॥ पित्रादीनां नाम यदा पुत्रैर्न ज्ञायते तदा ॥ आपस्तम्बमूत्रेष्वेवम् । एतदन्य-
शास्त्रापरम् । आश्वलायनानां तूर्कं वत्सूत्रे—'यदि नामान्यविदांस्तत्पितृपितामहमपि-

तामहेति मूयात् । तत्कारिकापि—‘नामानि चैव जानीयाच्चचेत्यादि वदेत् कमात् । तत्तेवि संबन्धमात्रपरम् । तेन पितृव्यादावपि तथेति गौडाः । स्त्रीणां तु दान्तं नाम ज्ञेयम् । ‘दान्तं नाम स्त्रीणाम्’ इति पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः । कोचिद्देवीशब्दान्तमाहुः । अन्ये तु देवी दा इति द्वयोः समुच्चयमाहुः । हेमाद्रौ नानायणः—‘विभक्तिभिस्तु यत्किञ्चिदीयते पितृदैवते । तत्सर्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम् ॥’ चन्द्रिकास्मृत्यर्थसारयोश्च नारदीये—‘अक्षय्यासनयोः पृष्ठी द्वितीयावाहने तथा । अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥’ यत्तु व्यासः—‘चतुर्थी चासने नित्यं संकल्पे च विधीयते । प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः ॥’ इति । अत्र शास्त्राभेदाव्यवस्थेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ शृगुः—‘अर्घ्यावनेजनं पिण्डमन्नं प्रत्यवनेजनम् । सम्बुद्धिं तत्र कुर्वीत शेषे पृष्ठी विधीयते ॥’ तत्रैव मातृविशेषो नागरखण्डे—‘मातृमन्त्रे तथा मातुरासने कल्पने क्षणे । गोत्रे गोत्रार्थे गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥’ हेमाद्रौ प्रभासखण्डे—‘यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म मद्दक्षिणम् । प्राचीनावीतिना कार्यं पितृकर्माऽमद्दक्षिणम् ॥’ अनुपनीतस्त्रीशुद्धादेस्तृतीयैरेव सब्यापसव्ये ज्ञेये । तस्योपवीतस्थानीयत्वात् । ‘अपसव्यं क्रमाद्वत् कृत्वा कश्चित्सगोत्रजः ।’ इति ब्राह्मण्येति वाचस्पतिः । यत्तु केचित् ‘सदीपवीतिना भाव्यम्’ इत्यस्य पुरुषार्थत्वात् । प्राचीनावीतिकालेष्युपवीतान्तरेण तत्कार्यमेवेति । तत्र विशेषेण बाधात् । जमदग्निः—‘सूक्तस्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिण्डाघ्राणं च दक्षिणाम् । आह्वानं स्वागतं चार्घ्यं विना च परिवेषणम् ॥ विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा । विप्रप्रदक्षिणां चैव स्वास्तिवाचनकं विना ॥ पितृनुद्दिश्य कर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ॥’ हेमाद्रौ संग्रहे—‘आदौ विमाद्ग्निसौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते । पिण्डानप्यर्चयित्वा च विष्टज्य ब्राह्मणांस्तथा ॥ आचामेच्छ्राद्धकर्ता च स्थानेष्वेतेषु सस्रष्ट । आद्यन्तयोर्द्विराचामेच्छेषेषु तु सकृत्सकृत् ॥’ तत्रैव—‘श्राद्धारम्भेऽवसाने च पादशौचार्चनान्तयोः । विकिरे पिण्डदाने च पट्टस्याचमनमिष्यते ॥’ आश्वलायनः—‘दानाध्ययनदेवार्चानपहोमव्रतादिकान् । न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे माग्विप्राणां विसर्जनात् ॥’ एतन्नित्यवर्षमिति वीपदेवः । इदं विष्णुभिक्षदेवपरम् । विष्णोर्निवेदिताज्ञेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यथापि तदेयं तदानन्त्याय कल्पते ॥ पितृशेषं तु यो दद्याद्भृत्ये परमात्मने । रेतोघाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥’ इति स्कान्दात् ।

१-‘विभिलो व्युपवीतय अत्युपेति न तत्कृतम्’ इति सुधर्मत्वोक्तेः । २-‘अत्र कृत्वा मश्चित्तोत्रजः’ इति विशेषेणेत्यर्थः । ‘नोपवीतो स्यात्’ इति सामान्यतः कर्माभेदुपलक्षणोपवीतनिषेधात्परमो अपृत्वेत्युपवीतपसव्य बोध्यते इति तु प्रष्टव्यम् ॥

‘पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुनाशितमन्नमश्नन्ति’ इति श्रुतेः। ‘यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटिं पितरस्तु तृप्ताः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेश्चेति श्रीधरस्वामिदृशिहपरिचर्यादयः । एतत्सर्वं निबन्ध-विरोधान्निर्मूलम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—‘श्राद्धानि तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनम् ।’ शिवपुराणे—‘पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।’ पूर्वनि-पेधस्तु विहितभिन्नपरः । तथा हेमाद्रौ—‘देवार्चा दक्षिणाद्वादिः पादजान्वंसमूर्धसु । शिरोसजानुपादेषु वामाद्वादि च पैतृकम् ॥’ कलिकायां स्मृत्यन्तरे—‘श्राद्धारम्भे तु ये दर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् । अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिद्यन्ते विसर्जयेत् ॥ मार्जनादौ तु ये दर्भाः पिण्डोत्थाने विसर्जयेत् । उत्थानादौ तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ॥ प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेत् ॥’ ऊहमाह विष्णुः—‘मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोद्देन यथान्यायं शेषाणां मन्त्र-वर्जितम् ॥’ यथान्यायमिति यत्र बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तत्र सर्वपितृवाचि-त्वात्नोहः । तत्रापि ‘शुन्धन्तां पितरः’ इत्यत्रोह एव । सर्वपितृवाचित्वात् उत्त-रमन्तद्वयवैयर्थ्यात् । बहुवचनं तु नोह्यते । प्रकृतावसमर्थत्वात्पांशानितिवत् । ऋगन्ते च नोहः । तस्माह्वं नोहेदिति निपेयात् । ऐकोद्दिष्टेष्वेवम् । प्रेतैको-द्दिष्टे तु ‘एकचमन्तान् नोहेतैकोद्दिष्टे’ इति विष्णुक्तेरूहः । अत्र बहुवचन-स्याप्यूहो वचनात् । वृद्ध्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः । शेषाणामिति पितृव्या-थैकोद्दिष्टे आवाहनादिमन्त्रवर्ज्यं कार्यमिति कल्पतरुः । ऊहयोग्यपितृपदवान् मन्त्र एव तत्र न प्रयोज्यो नतूहः, नापि पितृपदरहितः प्रयोज्य इति शूळपाणिः । अर्थान्तरं चोक्तं प्राक् । बहुवचकारिकापि—‘अर्घ्यप्रदानमन्त्रे तु मात्रादिपदमावपेत् । शुन्धन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावपेत् ॥’ मातृश्राद्धे पिण्डदाने ‘ये च साम-त्रानु’ इत्यत्र नोह इति वृत्तिकृत् । तथा—‘मातृःश्राद्धेष्वनुद्देन कुर्यात्पितृश्राद्धमन्त्रणम् । दशदानमुपस्थानं तद्वत्कार्यमिति स्थितिः ॥ मवाहणमनुद्देन तद्वत्प्रादानमिष्यते ॥’ तथा—‘आयन्तुनस्तिष्ठोऽसीति उश्नन्तस्त्रेति पानि तु । अनूहः पितृशब्दोऽत्र पितृसा-मान्प्रवाचकः ॥’ आपस्तम्बानां तु वक्ष्यते । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—‘स्नातः स्नातान् समाहृतान् स्वागतैर्नार्चयेत् पृथक् ।’ कलिकायां नारदीये—‘मायश्चिचविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुज्ञां प्रयच्छ च । दद्याद् ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं कुशमेव च ॥’ तत्रैव संग्रहे—

१-पाशाधिकरणसिद्धान्ते तु प्रकृत्यर्थसमवेतार्थकबहुवचनस्य विकृतावविकृतस्यैव प्रयोग इति टीकाशयः ।
२-पितृशब्द न युञ्जतेत्याश्रयत्वेन पितृशब्दस्य निवर्तितत्वात्प्राप्तैकोद्दिष्टे सर्वपितृवाचिनः पितृशब्दस्य नोहः कार्य इति सिद्धान्तः ।

‘ तिथिवारादिकं ज्ञात्वा संकल्प्य च यथाविधि । प्राचीनावीतिना कार्यं सर्वं संकल्पनादिकम् ॥ सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रे तथैवच । वस्वादिरूपतां चापि स्वपितृणामनुक्रमत् ॥ ’ पृथ्वीचन्द्रोदये नारदीये—‘ श्राद्धार्थं समनुमासान् विप्रान् ब्रूयो निमन्त्रयेत् ।’ आपस्तम्बस्तु ‘ पूर्वेषुनिमन्त्रणं परेषुद्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम् ’ इत्याह । यूयं मया निमन्त्रणीया इति निवेदनरूपं आद्यम् । तद्विधिमाह शौनकः—‘ वृहीतासुकसंज्ञस्यासुकगोत्रस्य चासुके । श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्तया ॥ इत्येवं श्राद्धकृद्ब्रूयादौतथेति वदेत्तु सः । श्राद्धस्य कर्ता स ब्रूयात्तं प्राप्नोतु भवानिति ॥ स वदेत् प्राभवानीति इतरस्तं प्रति द्विजः ॥’ दैवे पार्वणे पुरुरर्वाद्रवौ वाच्यौ । ‘ पित्रादेरप्यनेनैव वृणीत विधिना द्विजान् ।’ ततः कर्ता बहुचोऽनाहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञपरिस्तरणादीध्माधानान्तं कुर्यात् । ‘ अर्धाधानिनोप्येवम् ’ इति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च । भाष्यकारमते आब्दिकेप्येवम् । वृत्तिकारमते जेदम् । हेमाद्रौ शम्भुः—‘संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डलं । उदङ्गुल्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्युचम् ॥’ व्याघ्रः—‘ उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्व्याग्रान् विन्यसेत् कुशान् । दक्षिणे दक्षिणाग्रास्तु सतिलान् विन्यसेत् कुशान् ॥ ’ तत्रैव बौधायनः—‘ चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ ’ तत्रैव लौगाक्षिः—‘ हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलम् । दक्षिणे च चतुर्हस्तं पितृणामङ्घ्रिशोधने ॥ ’ कलिकायां संग्रहे तु—‘ प्रादेशमावं देवानां चतुरस्रं तु मण्डलम् । त्यक्त्वा पङ्क्तुलं तस्मादक्षिणे वर्तुलं तथा ॥ ’ इत्युक्तम् । स्मृत्यन्तरे—‘ गर्तः पञ्चाङ्गुलो विभे जानुमात्रो महीशुभि । प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शूद्रेके ॥ तिर्यग्ूर्ध्वप्रमाणेन व्याख्यातो दैवपितृययोः । चतुरस्रं वर्तुलं च कथितं गर्तलक्षणम् ॥ पादप्रक्षालनं मोक्षमुपवेद्यासने द्विजान् । तिष्ठन्नेत् क्षालनं कुर्यान्निराशाः पितरो गताः ॥’ इति तत्समूलके मण्डलाग्रे पृष्कृ ज्ञेयम् । तत्र गोपये हेमाद्रौ भृगुः—‘ अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः आर्त्तया नवसूताया न गोगोमयमाहरेत् ॥ मात्स्ये—‘ अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्चापसव्यवत् । विप्राणां क्षालयेत्पादानभिवन्ध्य पुनः पुनः ॥ प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद्विप्रपादाभिषेचनम् ॥ ’ तत्रैव भविष्ये—‘ प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शन्नोदेवीरिति तृचा ।’ पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धवशिष्ठः—‘ न कुशग्रन्थिहस्तस्तु पाद्यं दद्याद्विचक्षणः ।’ कलिकायां संग्रहे—‘ ततः प्रक्षालयेत्पादौ भार्यास्त्रावितवारिणा ।’ तथा—‘ श्राद्धकाले यदा पत्नी वामे नीरप्रदा भवेत् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥’ तत्रैव—‘ नाथः प्रक्षालयेत्पादौ

१—‘ सर्वत्र धर्मकृत्यादी पत्नी दक्षिणत उपविशेत् । विप्रपादप्रक्षालनेऽभिवेके च वामतः ’ इति सिद्धान्त-
चापवादोक्तम् ।

कर्ता पित्रादिकर्मसु ॥' पाद्यानन्तरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमाद्रिः । तत्रैव लौगाक्षिः—
 'मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकम् ।' तत्रैव 'विधाय क्षालनं तेषां द्विराच-
 मनमिष्यते । स्वयं चापि द्विराचामेद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ॥' हेमाद्रौ नारदीये—
 'यत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः । संगच्छन्ते बुधाः श्राद्धमासुरं तत्प्रचक्षते ॥'
 हेमाद्रौ व्यासः—'सव्येनैवासनं धृत्वा दक्षिणे दक्षिणं करम् । व्याहृतीभिः सप-
 स्ताभिरासनेषूपवेशयेत् ॥ समाध्वमिति चैवोकत्वा दक्षिणं जानु संस्पृशन् । आस्यता-
 मिति तान्ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ॥' हेमाद्रौ शातातपः—'द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ
 प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । पित्र्ये तूदङ्मुखान्निधिं बहुचाध्वर्युसामगान् ॥' याज्ञवल्क्यः—
 'द्वौ दैवे प्रावत्तयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।' यत्तु हेमाद्रौ ह्यारीतः—'दक्षिणाग्रदभेषु
 प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत्, उदङ्मुखानित्येकै' इति तन्मैत्रायणीयविषयम् ।
 'प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येकै' इति तत्परिशिष्टात् विकल्प इति हेमाद्रिः ।
 माधवीये यमः—'भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं
 तमपि भोजयेत् ॥' कौर्म—'अतिथिर्यस्य नाभाति न तच्छ्राद्धं प्रचक्षते ।' विप्रनि-
 यमो माधवीये—'पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतस्थिताः । उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं
 वर्जयन्तः परस्परम् ॥' तत्रासनानि पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—'आसनं कुतुपं
 दद्यादितरद्वा पवित्रकम् ।' हेमाद्रौ चमत्कारखण्डे—'पिटृणां घटितं हैमं राजतं वापि
 चासनम् । येन ताम्रमयं दत्तमासनं पिटृकर्मणि ॥ स वै दिव्यासनारूढो नहि प्रच्यवते
 दिवः ॥' हेमाद्रौ नागरखण्डे—'अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशने ।' कलि-
 कार्या संग्रहे—'क्षौमं दुकूलं नेपालमाविकं दारुजं तथा । तार्गं पार्णं शृसीं चैव
 विष्टरादि च विन्यसेत् ॥ अग्निदग्धान्यायसानि भग्नानि च विवर्जयेत् ॥' हेमाद्रौ
 छागलेयः—'पश्चाद्भागादुपक्रम्य प्राच्यां पङ्क्तिर्यथा भवेत् । दक्षिणासंस्थिता ह्येषा
 पिटृणां श्राद्धकर्मणि ॥' पुलस्त्यः—'श्रीपर्णा वारुणी क्षीरी जम्बुकाग्रकदम्बकम् ।
 सप्तमं वाकूलं पीठं पिटृणां दत्तमक्षयम् ॥' संग्रहे—'शमी च काश्मरी शेलुः कदम्बो
 वरणस्तथा । पश्चात्सनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा ॥' कारिका—'द्वौ दैवे प्राङ्-
 मुखौ पित्र्ये श्रीन्विप्रानुदगानतान् ।' पैठीनसिः—'कुतपः श्राद्धवेद्यायां श्रोत्रियो
 यदि दृश्यते ।' आश्वलायनः—'नीवी वासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेत् ।'
 दृढयाज्ञवल्क्यस्तु—'दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयम् ।' यत्तु कातीयम्—
 'नीवी कार्या दशागुप्तिर्वामकुक्षौ कुशैः सह ।' इति तद्बृद्धिश्राद्धे । 'पिटृणां दक्षिणे
 पार्श्वे विपरीता तु दैविके ।' इति स्मृत्यन्तरात् । वामे दक्षिणे वेत्याचारादयवस्येति
 मदनपारिजाते । आचार्यः—'प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीस्मरणं तथा । श्राद्धं

कर्तास्मीति वदेद्विषैर्वाच्यं कुरुष्व च ॥ ' ब्राह्मे- ' ततस्तिष्ठान् गृहे तस्मिन् विकि-
रेचाप्रदक्षिणम् । श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहता इति ॥ ' स्मृत्यर्थसारे- ' अप-
हता इति तिलान्विकीर्य उदीरतामित्युचा प्रोक्षेत् । ' पराशरः- ' तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
गायत्र्यां च प्रयत्नतः । प्रोक्षयेदन्नजातं तु शूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये ॥ ' हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे-
' श्राद्धभूमौ गद्यां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् । वस्वार्दींश्च पितृन् ध्यात्वा ततः
श्राद्धं प्रवर्तते ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै
नित्यमेव नमोनमः ॥ आदिमध्यावसानेषु चिरादृत्तं जपेद्बुधः । पितरः क्षिपमाया-
न्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च ॥ ' तत्रैव स्कान्दे- ' तिला रक्षन्त्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु
राक्षसान् । पाँङ्ग वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः ॥ ' वशिष्ठः- ' श्रद्धवतीभिः
कृष्माण्डीभिः पावमानीभिश्च पाकादि प्रोक्षयेत् ॥ ' इति ।

अथ देवार्चा । तत्र प्रत्युपचारमाद्यन्तयोरपो दद्यादित्युक्तं वृत्तौ स्मृत्यर्थसारे
देवार्चनम् । च । हेमाद्रौ ब्राह्मे- ' आसनेप्रासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेपि वा । पितृकर्मणि
वामे च दैवे दद्यात् दक्षिणे ॥ ' प्रचेताः- ' आसनेप्रासनं दद्यात्तु पाणौ कदाचन ।
धर्मोसीत्यथ मन्त्रेण गृहीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥ ' धर्मोसीति मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
गालवः- ' दर्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे । दैवे क्षणैः क्रियतां तु निरङ्गुष्ठं
करं ततः ॥ अंतयेति द्विजा शूयुस्ते भामोतु भवानिति । कर्ता श्रूयात्ततो विप्रः प्राप्न-
वानीति वै वदेत् ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीये- ' यवैर्दभैश्च विश्वेषां देवानामि-
दमासनम् । दलेति शूयो दद्याद्वै दैवे क्षण इति क्षणम् ॥ ' ' तच्च पष्ठ्या चतुर्ध्या वा
कार्यम् ' इति स एव । ' ततोऽर्घ्यं कल्पयेत् ' इति मन्वादयः । शौनकजयन्ताभ्याम-
र्घ्यरहितस्य देवार्चनस्योक्तेः । ' आश्वलायनानां दैवेऽर्घ्यदानं न ' इति वीपदेव-
स्तत्र । परिशिष्टप्रयोगपारिजातविरोधात् । वृद्धिश्चाद्धे तु दैवेऽर्घ्यं दद्यात् । ' दैवे-
भ्योऽपि पृथग्दद्यादिद्वैर्घ्यं श्रुतिचोदनात् । ' इति शौनकोक्तेः ॥

अथार्घ्यपात्रम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे- ' श्रीर्धत्तेति ददेत्पुष्पं पात्रे हेमे च
राजते । औदुम्बरे वा खड्गे वा अर्घ्यपात्रे प्रदक्षिणम् ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये
मात्स्यपात्रयोः- ' पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः । जलजं वापि कुर्वी-
त तथा सागरसंभवम् ॥ ' ब्राह्मे- ' सौवर्णताम्ररौप्याश्मस्फाटिकं शङ्खशुक्तयः । भिन्ना-
न्यपि हि योज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि ॥ ' हेमाद्रौ प्रजापतिः- ' सौवर्णं राजतं ताम्रं खड्गं
मणिमयं तथा । यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः ॥ ' अत्र विमैकलद्वित्वचतुष्टादाव-

१- ' धर्मोऽसि विशिराजा प्रतिष्ठितः ' इति मन्तः । २- अत्र क्षणमन्त्रेण ' निर्वाणारविद्यती कालविशेषो-
त्सवयोः क्षणः ' इत्यमराग्निर्वीपारविधिरिष्टा ।

न्यपात्रे द्वे एव । मानवमूत्रे तु—‘द्वे वैश्वदेविके त्रीणि पितृभ्य एरुक्तमुभयत्र वा’ इत्युक्तम् । तदेकविप्रपरं पात्रालाभपरं चेति हेमाद्रिः । मदनरत्ने तु द्वैव एकपात्रमुक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि—‘पैत्रिकपात्राणि द्वे द्वे वै वैश्वदेविके ।’ इति बृहत्पराशरोक्तेर्द्वे एवेत्याह । बहुचानां तु द्वैव विप्रद्वित्रेप्येकमर्घ्यपात्रमर्शो दद्यादित्युक्तं परिशिष्टे प्रयोगपारिजाते च । कलिकायां हारीतः—‘दत्तमक्षय्यतां याति साङ्गिनार्घ्यं तु यत्कृतम् ।’ वृद्धमनुः—‘मृन्मयं टारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत् । राजतं दैविके कार्ये शिखापात्रं च वर्जयेत् ॥’ पुराणसमुच्चये—‘मृत्स्नाभवं तथा कांस्यमारक्तं नहुसंभवम् । त्रपुसीसलोहभवं टारुपात्रं च वर्जयेत् ॥’ तर्रर—‘अष्टानुलं भवेत्पात्र पितृणां राजतं शुभम् । दशाङ्गुलं तु देवानां सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥ म्यापयेदरघ्यपात्रे द्वे न्युब्जे तत्र कुशोपरि । द्वे द्वे पवित्रे विधिवत्पात्रयोशोपरि सिपेत् ॥’ यज्ञपार्श्वः—‘पवित्रेस्थेति मन्त्रेण पवित्रे छेदयेत्तु ते । ओषधीमन्त्रे वृत्ता अष्टुष्टानुलिपर्वणोः ॥ स्फयेन काष्ठेन लोहेन न मृन्मयनत्पादिभिः ॥’ वशिष्ठः—‘तूर्णां प्रोक्ष्याम्भरा पात्रे कुर्यादूर्ध्वविले ततः । पूरयेत्पात्रपुग्मं तु कृतोपरि पवित्रे ॥’ वृद्धपराशरः—‘पात्रद्वयमपार्श्वार्थं तेजसं चैकवस्तुनः । प्राञ्जलोऽमरतीर्थेन शशो देव्युदकं सिपेत् ॥ यवोसीति यवांस्तत्र तूर्णां पुष्पाणि चन्दनम् ॥’ मानवमूत्रे—‘सुमनसः प्रसिष्योत्पूय यवान् प्रसिष्य’ इति । यवोसीति मन्त्रः पात्रे—‘यवोसि पान्पराशो वा वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः ॥’ ‘राशो वा वाग्णो मधुमिश्रितः’ इति परिशिष्टपाठः । गोभिर्जन नृ—‘यवोसि गोमदैवत्यः’ इति तिलमन्त्रोऽत्र न्याहायुक्त उक्तः । हेमाद्रौ यमः—‘यदहस्तस्त्रो देवान् विनाम्पावाहनं प्रति । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इन्द्रचा ॥’ वृद्धपराशरः—‘ततः सव्यकरं न्यस्य सिप्रदक्षिणजानुनि । देवानावाहयिष्येऽश्मिति वायसुदीरयेत् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत । विश्वेदेवाः शृणुतेमपिति मन्वद्वयं पठेत् ॥’ भाद्रवशिषेपे विश्वेदेवानामज्ञाने हेमाद्रौ बृहस्पतिः—‘उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये दिजातयः । अयमुमारणीयस्तमन्त्रः श्रदासमन्वितः ॥ प्रागन्तनु महामागा विश्वेदेवा महाबन्ताः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥’ इदं शावाहनमर्घ्यपात्रामाहनात्प्राग् हेमाद्रिणोक्तम् । तत्र कार्त्तव्यैः प्राक्षार्यै तर्पण तत्सूत्रान् । अन्पेसादृषारम् । पृथ्वीचन्द्रोदये शरः—‘मयां पुष्यमादाय परणादिगिरीन्तरम् । अर्चयेत्सर्वेन कुर्यादन्तरे शोदकं तथा ॥’ पितृभ्य नृ मूर्धादिपादान्तम् । ‘पादमभ्रति मूर्धान्तं दैविके पूजनं भवेत् । निरःनभृति पादान्तं न यामे इति पठेत्के ॥’ इति मदनरत्ने प्रणेनमोक्तेः । वशिष्ठायां ग्रंथे—‘निष्ठुन कृता उक्तिर्भूता पत्रमन्तं समाहितः । विश्वेदेवाः शृणुन इत्यागच्छन्तपरं ततः ॥’ हेमाद्रौ

जातूकर्ष्यः—‘ततोऽर्घ्यपात्रसंपात्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् । तदग्रे चार्घ्यपात्रं तु स्वाहाघर्ष्या इति विन्यसेत् ॥’ गार्घ्यः—‘दत्त्वा हस्ते पवित्रं च कृत्वा पूजां च पादतः । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥’ संग्रहे—‘विधेदेवा इदं बोध्यमिति दानं समादिशेत् ।’ तदन्ते स्वाहा नम इति वाच्यम् । ‘या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारं नमोन्तकम् ।’ इति हेमाद्रौ नागरखण्डात् । आर्धवर्णसूत्रे तु—‘पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकरे निनयेत्’ इत्यस्यैव श्रवणमुक्तम् । गभस्तिः—‘अर्घ्यपिण्डप्रदानं च स्वस्त्यक्षय्ये तथैव च । गन्धपुष्पादिकं सर्वं हस्तेनैव तु दापयेत् ॥’ प्रतिविप्रं यादिव्येत्यावृत्तिः । बहुचानां खनेन दत्तार्घ्यानुमन्त्रणम् । ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जमुचानं वा कार्यमिति गारुडे उक्तम् । एतदापस्तम्बानां नियतमन्येषां न । हेमाद्रौ विष्णुधर्म—‘गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च बसैश्चाप्यथ भूपणैः । अर्चयेद्ब्राह्मणान् शक्या श्रद्धधानः समाहितः ॥’ पृथ्वीचन्द्रोदये मार्कण्डेयः—‘चन्दनागरुकरूपरक्तकुमानि मदापयेत् ।’ विष्णुः—‘चन्दनकङ्कुमकरूपरागुरुपद्मकान्यनुलेपनाय’ इति । व्यासः—‘अपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।’ कलिकायां स्मृतिः—‘गन्धद्वारेति वै गन्धमायने ते च पुष्पकम् । धूरसीत्यमुना धूपमुदीप्यत्येति दीपकम् ॥ युवं वस्त्राणि मन्त्रेण चक्षं दद्यात्प्रयत्नतः । आसने स्वासनं द्यादाद्यैस्त्वर्घ्यं द्विजोत्तमः ॥ सुगन्धिश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः । सुज्योतिश्चैव दीपे तु स्वाच्छादनमिति क्रमः ॥’ विप्राणां गन्धेन वर्तुलं त्रिपुण्ड्रमर्धचन्द्रं वा न कार्यमिति तिलकप्रकरणे निर्णोतम् । हेमाद्रौ देवलः—‘छलाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च दृपलीपतिम् ॥’ पुण्ड्रकं वर्तुलमित्यपराकं मदनरत्ने च—‘पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वर्तुलमर्धचन्द्रं च ।’ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्द्वै त्रिपुण्ड्रकम् । ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वै विद्ये च कर्मणि ॥ निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥’ इति दृष्टपराशरोक्तेस्तिर्यग्लेपो भवत्येव । ‘वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा । तिर्यगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत्तु भयन्नतः ॥’ इति व्यासोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु बृहन्नारदीये—‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन ।’ इति । तत् कर्तव्यपरम् । हेमाद्रौ पात्रे—‘पूतिकं मृगनाभिं च रोचनं रक्तचन्दनम् । कालेयकं तृणमन्धं तुरुष्कं चापि वर्जयेत् ॥’ कस्तूर्या विकल्प इति हेमाद्रिः । दृष्टशान्तातपः—‘पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् । राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराशैः पितृभिर्भैतः ॥’ पुष्पं तु ब्राह्मे—‘जातीचम्पकलोघ्राश्च मल्लिका वाणवर्षरी । चूताशोकादरूपं च तुलसीं शतपत्रकम् ॥ कुञ्जकं तगरं चैव भृङ्गमारुण्यकेतकी । यूथिकामतिशुक्लं च श्राद्धे योग्यानि भो द्विजाः ॥ कमलं कुमुदं पत्रं पुण्डरीकं च यन्नतः । इन्दीवरं

कोकनदं कङ्कारं च निवेदयेत् ॥' हेमाद्रौ वायुभविष्ययोः—'सुकुमारैः किसलयैर्य-
वदूर्वाङ्कुरैरपि । संपूजनीयाः पितरः श्रेयस्कामेन सर्वदा ॥' स्कान्दे—'जातिश्च
सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥'
तत्रैव वृद्धमनुः—'न नियुक्तः शिखावर्ज्यं माल्यं शिरसि धारयेत् ।' वर्ज्यानि
पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये—'केतकीं तुलसीपत्रं विल्वपत्रं च वर्जयेत् ।
श्राद्धे वर्ज्यपु-
ष्पाणि । द्रोणं च करवीरं च धनूरं किंशुकं तथा ॥' माधवीये स्मृत्यर्थसारे
तुलसी निषिद्धा । तुलसीनिषेधो निर्मूल इति हेमाद्रिः । समूलत्वेपि पिण्डपरः ।
'तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः । प्रयान्ति गरुडाकूटास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥'
इति प्रयोगपारिजाते पाद्मोक्तेरिति वोपदेवः । वृद्धपराशरः—'न जातीकुसुमैर्विद्वान्
विल्वपत्रैश्च नार्चयेत् । जपादिकुसुमं झिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ॥ पुष्पाणि वर्जनी-
यानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ।' हेमाद्रौ शङ्खः—'उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यदुहोद्भवानि
च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥ जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि
विशेषतः ।' अङ्गिराः—'न जातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रम्' इति । जात्यां विकल्प
इति हेमाद्रिः । निषेधः पिण्डविषयः । 'कुन्दं शंभौ च नो दद्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे । पिण्डे
जातीं च नो दद्यादेवीमर्केण नार्चयेत् ॥' इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेरिति वोपदेवः ।
स्मृतिसारे—'आगस्त्यं शृङ्गराजं च तुलसी शतपत्रिका । चम्पकं तिलपुष्पं च पडेते
पितृवल्लभाः ॥ केतकीं करवीरं च वकुलं कुन्दकं तथा । पाटलां चैव जातीं च
श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ॥' केचित्पिण्डे तुलसीमाहुः—'पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं
तुलसीदलैः । प्रीणिताः पितरस्तैस्तु यावच्चन्द्रार्कमेदिनीः ॥' इति मार्कण्डेयोक्तेः ।
धूपस्तत्रैव विष्णुधर्म—'धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः । अगरुश्च सकर्पूर-
स्तरुष्कतक् तथैव च ॥' विष्णुः—'घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्डदेवदारुसरलादि
दद्यात्' इति । तत्रैव देवलः—'ये हि प्रार्थयन्तु धूपा हस्तावाताहताथ ये । न
ते श्राद्धे नियोक्तव्या ये च केचोग्रगन्धयः ॥ घृतं न केवलं दद्याद् घृतं वा तृण-
गुग्गुलुम् ॥' दीपमाह विष्णुः—'घृतेन दीपो दातव्यस्ति लतलेन वा धुनः ।
वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥' वसुं ब्राह्मे—'कौशयं क्षौमकार्पासं दुह-
लमहतं तथा । श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानामोति चोत्तमान् ॥' हेमाद्रौ ब्रह्म-
वैवर्ते—'यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता । पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनार्जु-
तेऽखिलम् ॥' तत्रैव पाशे—'निष्क्रयो वा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते ।' अन्या-

१-शृगमदादयः प्राण्यहजा धूपा । धूमस्य व्यजनेनैव धूपेनाह विभूषयेत् ।' इत्यादिनावयव्यास धूप-
विषये हस्तव्यजनयातादिधमनमत्र निषिध्यते ।

न्यपि च देयानि । तत्रैव कालिकापुराणे—^१ धात्वादिनिर्मिता रम्या दीपिकाः
 श्राद्धकर्मणि । पितृनुद्दिश्य यो दद्यात्स भवेद्भ्राजने श्रियः ॥ यो
 श्राद्धे देयवस्तु
 निर्णयः ।
 धूपपात्रदानं तु पात्रमारार्तिकस्य च । दद्यात्पितृभ्यः प्रयतस्तस्य
 स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥ ^२ विष्णुधर्मै—^३ यः [कञ्चुकं तथोष्णीपं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥ स्त्रीणां श्राद्धे तु सिन्दूरं दद्यु-
 श्रण्डातकानि च । निमन्त्रिताभ्यः स्त्रीभ्यो ये ते स्युः सौभाग्यसंप्रयुताः ॥ ^४
 हेमाद्रावाहित्यपुराणे—^५ न कृष्णवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससंभवम् । पितृभ्यो
 नापि मलिनं नोपशुक्तं कदाचन ॥ न छिद्रितं नापदशं न धौतं कारुणापि च ।
 कार्पासनिपेधोऽन्यसंभवे । तत्रैव—^६ पितृन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
 यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धं तु निष्फलम् ॥ ^७ एतद्यतिस्त्रीशूद्रश्राद्धेष्वपि देयमिति
 हेमाद्रिः । तत्रैव नृसिंहपुराणे—^८ कमण्डलुं ताम्रमयं श्राद्धेषु प्रददाति यः । काष्ठेन
 निर्मितं वापि नारिकेलमथापि वा ॥ दद्यात् कमण्डलुं श्राद्धे स श्रीमानभिजायते ।
 यो मृच्चिकाविरचितान् श्राद्धेषु च घटान् शुभान् ॥ प्रदद्यात्करकान्वापि सोऽक्षयं
 विन्दते सुखम् ॥ ^९ तत्रैव—^{१०} उपानच्छन्नवस्त्राणि शुक्तिपात्रं कमण्डलुम् । शयनासन-
 यानानि दर्पणव्यजनानि च ॥ अन्नं सुसंस्कृतं गन्धांस्ताम्बूलं दीपचामरे । पि-
 तृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ^{११} सौरपुराणे—^{१२} चामरं तालवृन्तं च श्वेत-
 च्चत्रं च दर्पणम् । दत्त्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह ॥ ^{१३} तत्रैव नन्दिपुराणे—
^{१४} अलंकाराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्ययाः । केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः ॥
 तथा । ^{१५} स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्युरलंकारास्तु योपिताम् । मञ्जीरमेखलादामकणिकक-
 ङ्कणादयः ॥ आदर्शव्यजनच्छन्नशयनासनपादुकाः । मनोज्ञाः पट्टवासाश्च सुगन्धा-
 शूर्णसुष्टयः ॥ अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः । कठिसूत्राणि रौप्याणि
 मेललाश्रयं कम्बलाः ॥ कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलायतनं तथा । योजनाधारय-
 न्त्राणि पतद्ग्राहास्तर्धच ॥ तथाञ्जनशलाकाश्च केशानां च प्रसाधनम् । एतान्
 दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ^{१६} स्कान्दे—^{१७} सौवर्णं राजतं वापि कांस्ये-
 नाप्यय निर्मितम् । दत्त्वा भोजनपात्रं तु सम्राट् भवति भूतले ॥ ^{१८} वामनपुराणे—
^{१९} वन्दीकृतास्तु ये केचित्स्वयं वा यदि वा परैः । येन केनाप्युपायेन यस्तान्मो-
 चयते नरः ॥ पितरस्तस्य गच्छन्ति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ^{२०} पराशरः—^{२१} वाचयेत्परि-
 पूर्णत्वं वासो दत्त्वा विधानतः । ^{२२} नारदीये—^{२३} देवैश्च समनुज्ञातो यजेत्पितृगणं सप्त ।
 तत्र आसनाद्यशेषमर्चनकाण्डं वैश्वदेविकं ज्ञेयम् । पित्र्ये विशेषस्तुच्यते । ^{२४} तत्रासनं
 द्विगुणमुद्राः कुशाः । अत्रावाहनमासनात्पूर्वं वाघ्यैः पूरणोत्तरं चार्घ्याकरणोत्तरं वेति

स्मृतिषु त्रयः पक्षा उक्ताः । एषां शाखाभेदेन व्यवस्था । द्वितीयपक्ष एव बहुसंमतः । तत्रार्घ्यमाहाश्वलायनः—‘तैजसाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्मान्तर्हि-
 जर्घ्यविचारः । तेष्वप आसिच्य शंनोदेवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति—तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्रवद्भिः प्रतः स्वधया पितृनिर्माळोक्तान् मीणयाहि नः स्वधानमः’ इति । अश्ममयं स्फाटिकादि । मृन्मयं हस्तकृतमेव । ‘कुलाल-
 चक्रनिष्पन्नमासुरं दैविकं न तत् । तदेव हस्तघटितं दैविकं केवलं तथा ॥’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अन्यान्यपि पात्राणि पूर्वमुक्तानि । मनुः—‘अत्राभावे द्विजा-
 भावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत् । पात्राण्यासादयेत्रीणि नतु ब्राह्मणसंख्यया ॥’ दत्तकादेः कर्तुर्द्विपितृत्वादावपि वचनात् त्रीण्येव पात्राणीति हरिहरः । माथयीये वैजवापः—‘अर्घ्यं पितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् । एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि ॥’ हेमाद्रावप्येवम् । अत्रानुमन्त्रणं सकृत् । तिलोसीत्यस्य प्रतिपात्रमावृत्तिः पितृशब्दस्यानूहथेति वृत्तिकृत् । दर्भश्च त्रिगुणं पवित्रम् । ‘तिस्र-
 स्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे । एकोद्विष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेत् ॥’ इति हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमतात् । तत्रैव विष्णुः—‘दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणापरगर्गचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वप आसिञ्चन् । ‘शन्नो देवीरिति मन्त्रेण जलसेचनं षट्चभिन्नविष-
 यम् ।’ अत्रास्मिन्पक्षे प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः । कारिकायाम्—‘गन्धपुष्पाणि घृतेषु पात्रेषु प्रक्षिपेत् ।’ ब्राह्मे—‘जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्षपान् । कुशाग्रमधु-
 पुष्पाणि दक्ष्याचामेत्ततः स्वयम् ॥’ जातुकर्प्यः—‘ततोऽर्घ्यपात्रसंपर्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् । तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत् ॥’ ततस्तिष्ठदहस्तो विप्रसव्यजानौ दक्षिणकरं न्यस्यावाहनं पृच्छेत् । अत्र गोत्रसम्बन्धनामानि द्वितीया-
 न्ततं च प्रागुक्तम् । वैजवापयत्रो—‘तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यामन्त्र्य ।’ कौमे-
 ‘अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः । आवाहनं ततः कुर्यादुग्रान्तस्तेत्युच्चा-
 युषः ॥ आषाढ्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥’ अत्र सव्यस्यापि प्रागुक्तेष्वेवल्पः । अत्राद्यमन्त्रावृत्त्याऽस्मत्पितरममुकशर्मणममुकगोत्रं वमुरूपमावाहयामीत्युपत्त्वा मू-
 र्धादिपादान्तं तिलान्विकीर्य आयन्तुन इति सर्वान्ते सकृजपेदिति निषन्नाः । अत्रोपवेशनसंवेशनपाचार्यार्घ्याचमनीयान्यपि हेमाद्रिणोक्तानि तान्पर्यर्षवेदिनां नियतानि नान्येषाम् । तेषां च प्रतिपत्तामहादिपित्रन्तं प्रातिलोभ्येन सर्षः प्रयोगः । वाराहे—‘गन्धपुष्पार्चनं कृत्वा दद्यादस्ते तिलोदकम् ।’ गार्ग्यः—‘गिरस्तः पादतो वापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः ।’ ‘ततः स्वधार्घ्या इति पितृपितामहादिविभ्राथे प्रत्येकं निषेदयेत्’ इति कारिकायां वृत्तां च । आश्वलायनः—‘प्रसव्येनेतरपाप्यनुष्ठान्ते-

श्लोकेः कांस्यपात्रनिषेधमाह । घोषदेवस्तु स्मृतिसंग्रहमुदाजहार-‘ श्राद्धे पलाशपात्राणि मधुकौदुम्बराणि च । पारिकाकुटजगुक्षत्रकचानि क्रमाज्जगुः ॥ कदलीचूतपनसजम्बुपुत्रागचम्पकाः । अलाभे मुख्यपात्राणां ब्राह्मणः स्युः पितृकर्मणि ॥ ’ इति । हेमाद्रौ तु कदलीपत्रनिषेधमाहाङ्गिराः-‘ न जातीकुमुमानि दद्यात् कदलीपत्रम् ’ इति । क्रतुः-‘ अमुराणां कुले जाता रम्भा पूर्वपरिश्रिते । तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥ ’ एवं पात्राण्यासाद्य भस्ममर्यादां कृत्वा विमहस्तशोधनं कुर्यात् । तत्र ‘पिशङ्ग’ ‘रक्षायो’ इति मन्त्रद्वयं केचित्पठन्ति । मात्स्ये-‘ अकृता भस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनम् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ ’ तत्रैव ब्रह्मण्डे-‘ प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्घ्रिविधानवत् । प्रक्षालनजलं दर्भेस्तिर्लैमिश्रं क्षिपेच्छुचौ ॥ ’ मण्डलोपरीति हेमाद्रिः ॥

अघात्रौकरणम् । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः-‘ आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ

समाहितः । अनाहिताग्निश्चौपसदे अद्र्यभावे द्विजेऽप्यु वा ॥ ’ वाय-

अधोऽवरणम् ।

वीथे-‘ आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै मयजतः । अद्र्यर्थं लौकिकेषापि

जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥ ’ आहिताग्निः सर्वाधानी । अर्घाधानी तु शूद्र एवेति च-

न्द्रिकापरार्कमिताक्षरामाधवादयः । तस्यापि दक्षिणाग्नौ लौकिको शूद्र इति हेमाद्रिः

कल्पतरुश्च । आद्यपक्ष एव तु युक्तो बहुसंमतश्च । यद्यपि स्मार्तप्रार्ककरणं श्रौते

दक्षिणाग्नौ न युक्तं तथापि वचनाद्भवतीति हेमाद्रिचन्द्रिकादयः । इदं दर्शश्राद्ध

एव । आन्द्रिकादिषु तु सर्वाधानी पाणो अर्घाधानी शूद्रे कुर्यादिति हेमाद्रिर्माधवादयश्च ।

‘ पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सायिकः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं युधः ॥ ’

इति लौगाक्ष्यादिभिः क्रमोक्तो वैहृतदक्षिणाग्निसत्त्वात् । अतएवात्र वचने सायिक

आहिताग्निरुक्तो हेमाद्रिणा । एतदापस्तम्बादीनामेव । आश्वलायनस्य त्वाहिताग्नेः

पाणावेवेति वृत्तिः । अर्घाधानिनो शूद्रे एव व्यतिपद्भेनेति प्रयोगपारिजाते

परिशिष्टे च । घोषदेवस्त्वाह होमशब्दः पिण्डपितृयज्ञपरः । ‘पितृयज्ञे तु

जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः । श्राद्धे त्वौपासनाग्नौ तु निरमिलौकिकेऽनले ॥ अं-

नसिद्धैर्भार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । सन्यापाग्निं ततः कुर्याद्धोममग्निं समु-

त्सृजेत् ॥ ’ इति त्रिकाण्डमण्डनोक्तेः । श्राद्धे शृङ्गाश्रावेवेति लौकिकान्यादिवि-

धानं च तैत्तिरीयादिविषयम् । बहुचस्य त्वनग्रेरपि पाणिहोम एव । अग्निपाणी

विना सूत्रे विधानान्तरानुक्तेः । ‘अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।’

इति मन्त्रकेश्च । वृत्तावप्येवम् । क्वचित्साग्नेरपि पाणिहोम उक्तो शूद्रपरिशिष्टे-‘अन्व-

एक्यं च पूर्वेषुर्मासिमास्यथ पार्वणम् । काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥
 चतुर्ष्वर्षेषु चाग्नीनां बह्वौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वर्षिः ॥
 इति । एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं । शुद्धे तन्निपेधात् । बह्वृचभाष्यकारास्तु सर्वैकोद्दिष्टेषु
 पाणिहोममाहुः । इदं बह्वृचानामेव । अत्रेदं तत्त्वम् । 'स्थालीपाकेन सह पिण्डार्धमु-
 षृत्य' इति सूत्रे 'नात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चोच्यते । सर्वथादेषु प्रसङ्गात्तेनानुवादोयम्'
 इति वृत्तिकारोक्तेः पार्वणे आर्थिकस्नानङ्गस्य व्यतिपद्मस्य वार्षिकदिप्वनतिदेशाद-
 र्धाधानिनोऽपि पाणिहोम एवेति वृत्तिस्वरसः । एवं मासिकादावपि । 'पोडशे मा-
 सिकथाद्वे सपिण्डीकरणे तथा । पाणावेव तु होतव्यमन्यत्राग्नौ तु ह्ययते ॥' इति
 वोपदेवोदाहृतवचनाच्च । भाष्यकारमते तु—सूत्रे स्थालीपाकेनेति करणत्वान्नित्यवच्छ-
 वणाच्च पार्वणे साङ्गम् । अतः काम्यादिषु तदभावे कार्यस्य पिण्डदानस्याप्यभावः ।
 एतदेवानुसृत्य विकृतावपि वार्षिकादौ व्यतिपद्म उक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च ।
 तेनैतन्मतेऽर्धाधानिनोऽग्रावेव । वस्तुतस्तु 'स्थालीपाके सहशाखया प्रस्तरं प्रह-
 रति' इतिवत्सहभावमात्रश्रुतेः । पत्नीवते लघुरूपलक्षणमिव नाङ्गत्वम् । तत्रे वा नाङ्गा-
 नुरोधेन प्रधानभूतपिण्डदानत्यागो युक्तः । तेन व्यतिपद्माभावेऽप्यग्नौ होमो भवति
 इति वोपदेवः । अनाहिताग्नेर्द्विधाग्निमतस्तु सर्वमतेऽग्रावेव । वार्षिकादौ वृत्तिमते व्यति-
 पद्मो न, अन्यमते लस्ति । अत्र यथाचारमनुष्ठेयम् । आश्वलायनः—'उषृत्य घृताक्त-
 मन्ममनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां शुरुष्य कुर्वि-
 त्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात्' इति । व्यतिपद्मक्षे इदमिति वृत्तिः । करवै क-
 रवाणीत्यत्राग्रावित्यनुपद्मः । पुरस्तात् पिण्डपितृयज्ञे । तच्चैवम्—'मेषणेनावदायावदा-
 नसंपदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः इति
 स्वाहाकारेण वाग्नौ पूर्वं यज्ञोपवीती मेषणमनुमहृत्य' इति । अवदानसंपदा उपस्त-
 रणाद्यपेक्षयेत्यर्थः । व्यतिपद्मक्षे अतिप्रणीतेऽयं होमोऽन्यथा मुख्ये । 'अतिप्रणीतेऽग्रा-
 विभ्रमुपसमाधाय' इति बह्वृचपरिशिष्टात् । केचित्तस्य रक्षोनिवर्हणार्थतान्मुख्ये
 वदन्ति । तदेतद्विरोधाच्चिन्त्यम् । प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् । शौनकः—'स्वाहाकारेण
 होमे तु भवेद्यज्ञोपवीतयान् । तत्र प्रागग्रये हुत्वा पथात्सोमाय ह्ययते ॥ अग्नौ यज्ञो-
 पवीत्येव प्रक्षिपेन्मेषणं ततः ॥' छन्दोगपरिशिष्टे—'अग्नौकरणहोमथ कर्तव्य उपवी-
 तिना । अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च ॥' कात्तीयानां तपमव्यपेक्ष । पिण्ड-
 पितृयज्ञवस्तुला इति सर्वातिदेशात् । सव्यं तु छन्दोगपरम् । गोभिर्तेनैतदुत्तरमेवाप-
 न्योक्तेः । 'छन्दोगा जुहुयुः सव्येनापसव्येन यानुषाः ।' इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः

१-यदा व्यतिपद्मतिदेशः क्रियते तदाह स्वामान्यथाङ्गमणे नानिदिश्यते ।

अथ पाणिहोमः । आश्वलायनः—‘अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव’ इति । पिण्ड-
 पितृयज्ञकरणाभावेनाभ्यभावे काम्यादिष्वित्यर्थः । तेन बह्वाचानामे-
 पाणिहोम-
 विधिः ।
 कोद्दिष्टे पाणिहोमो भवत्येव । निषेधोऽन्यपरः । पाणिष्विति बहुव-
 चनात्सर्वविप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः । एवं मातामहेपि । शौनकोऽपि—‘सर्वेषामुप-
 विष्टानां विप्रानामथ पाणिषु । विभज्य जहुयात्सर्वं सोमायेत्यादिमन्त्रतः ॥’ यत्तु
 हेमाद्रौ कात्यायनः—‘पिष्ये यः पद्भिर्मूर्धन्यस्तस्य पाणावनमिकः । हुत्वा मन्त्रवद-
 न्येषां तूर्णानि पात्रेषु निक्षिपेत् ॥’ इति तद्बहुचातिरिक्तानाम् । यत्तु तत्रैव मात्स्ये-
 ‘अभ्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाथ जलेपि वा । अजकर्णेऽथ वा गोष्ठे तीर्थे वाथ
 शिवान्तिके ॥’ इति तत्तीर्थश्राद्धविषयम् । ‘तद्यदापां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो
 विधिस्तदा ।’ इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः । निर्जले त्वजकर्णादौ । यत्तु चन्द्रोदये
 यमः—‘दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाश्रीकरणं द्विजः ।’ इति तदभार्यपरम् । ‘अप-
 त्रीको यदा विमः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । पिष्यविप्रैरनुज्ञातो विश्वेदेवेषु हूयते ॥’
 इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः । हूयते इति छान्दसो व्यत्ययः । हेमाद्रौ वायवीये-
 ‘विधुरो दैविके कुर्याच्छेषं पिष्ये निवेदयेत् ।’ दैवविप्रानेकत्वे तत्रैव—‘वैश्वदेवे
 यदैकस्मिन् भवेयुर्द्वयादयो द्विजाः । तदैव पाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥’
 सौप्याद्यः । ‘प्रथमं वा नियम्येत’ इति न्यायात् । तेन मृतभार्यस्य दैवे होमः ।
 अनुपनीतप्रह्लाचार्यादेस्तु पिष्ये । ‘अभ्यभावस्मृतस्तावद्यावर्द्धाया न विन्दति ।’
 इति हेमाद्रौ जातुकर्ण्योक्तेः । सभार्यनष्टात्रैरपि पिष्यविप्रकरे इति पृथ्वीचन्द्रः ।
 उपवीतिलेन दैवे होमः, प्राचीनावीतिलेन पिष्ये । यद्वा सर्वत्र दैवपिष्यकरयोर्विकल्पः
 इति हेमाद्रौ मदनरत्ने पारिजाते च । यदा तु पितृमातामहयोदैवपिष्यविप्रभेदः
 तदा भेदेन पाणिहोम इत्यपरार्कचन्द्रिकादयः । यदा तु दैवं तन्त्रं तदा तन्त्रेण
 सकृदेव पाणिहोम इति केचित् । हेमाद्रिस्तु—‘मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रेण
 सामिकः ।’ इति कातीयस्मृतेर्भेदमाह । एवं पिष्येपि । माघवीयेष्वेवम् । एवं साग्ने-
 रपि विदेशादौ पाणिहोमो ज्ञेयः । यत्तु कर्केणार्थिं विना श्राद्धमेव नास्तीत्युक्तम्,
 तत्सपिण्डीकरणवार्थिकाद्यकरणापत्तेर्थात्किंचिदेव । यत्तु बृहन्नारदीये—‘अग्निर्दूरभा-
 र्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । भ्रातृभिः कारयेच्छ्राद्धं सामिकैर्विधिवद्विजाः ॥ क्षयाह-
 दिवसे प्राप्ते स्वस्याग्निर्दूरगो यदि । तथैव भ्रातरः स्युश्चेष्टौकिकाप्राविति स्थितिः ॥
 औपासनाशौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते । यद्यशौ जुहुयाद्वापि पाणौ वा सहि पातकी ॥
 औपासनाशौ दूरस्थे केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । पाणावेव तु होतव्यमिति नैतत्सम-
 ज्ञसम् ॥’ इति तद्बृहन्नारदीयेऽप्यम् । हेमाद्रौ यमः—‘अग्नीकरणवत्तत्र होमो विप्र-

करे भवेत् । पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो द्विजः ॥' मेषणेन करेण वा होमः । मेषणप्रहरणं नेति वृत्तिः । स्मृतिरत्रावल्याम्—'नानुज्ञा पाणिहोमे स्यान्न स्तः पर्युह्नोक्षणे । नाग्ने तमद्यादिति च न स्यातामिध्ममेषणे ॥' कर्काचार्योप्येवमाह । माघवीये चन्द्रिकायां चानुज्ञादि सर्वं भवतीत्युक्तम् । पाणिहोमे मन्नाद्याहापरार्के शौनकः—'अनग्निधेदाज्यं शृहीला भवत्स्वेवाशौकरणम्' इति पूर्ववत्तथास्तु इति । आश्वलायनः—'यदि पाणिष्वान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्ने सृष्टं दत्तमृहुकम्' इति पाणौ हुतं पात्रे निधाय विप्रैराचम्य भोजनार्थमन्ने परिविष्टे हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्यर्थः । सृष्टं प्रभूतम् । नैमित्तिकं चेदमाचमनं न हुतमक्षणनिमित्तम् । 'अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नन्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥' इति च बहुचपरिशिष्टात् । हेमाद्रावप्याचमने हेत्वर्थवाद उक्तः 'पाण्यांस्यो हि द्विजः स्मृतः' इति । भाष्ये ताचान्तेषु भक्षितेषु । चमृ भक्षणे इति भक्षणोत्तरं च नाचमनमग्निं साम्यात् । पूर्वनिषेधस्तु सपिण्डीकरणे ज्ञेयः ददातिचोदितत्वात् । यत्रच जुहोतिचोदितत्वादित्युक्तम् । नत्वेतद्बहुसंमतम् । यत्तु बौधायनेन—'तैरिमस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतं भवेत् ।' इति भक्षणमृक्तं तत् तच्छास्त्रीयानामेवेति हेमाद्रिः । तत्रैव यमः—'पित्र्यपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् । अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥' एतदग्निहोमेषि समम् । तथा कर्कस्तु सूत्रे हुतशेषं दत्त्वेत्यविशेषात्सर्वविषेषु दद्यादित्याह । तत्रैव वृद्धवशिष्टः—'पित्र्यविप्रकरे हुत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् । पिण्डेभ्यः शेषयोर्त्किञ्चिद् दद्याद्वैश्वदेविके ॥' अथापस्तम्बानां सूत्रे—'उद्भ्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते । काममुद्भ्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यसिष्ट उदरेज्जुहुयाच्च' । नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषो बृहन्नारदीये—'नष्टाग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । संधायाम्नि ततो होमं कृत्वा तं विसृजेत्पुनः ॥' अयाश्चेति तत्कालेऽग्निं संधाय हुत्वा त्यजेत् इत्यर्थः । एतदापस्तम्बानामेव । पाणिहोमस्तु छन्दोगादीनाम् । विश्वप्रकाशेषि—'सामिरौपासनेनाग्निरग्नौ कुर्वीत लौकिके । पाणौ होमं प्रशंसन्ति नक्षापस्तम्बशाखिनाम् ॥ स्नातका विधुरा वा स्युर्यदि वा ब्रह्मचारिणः । अग्नौकरणहोमं तु कुर्युस्ते लौकिकेऽनले ॥ अयाश्चाग्ने मनोज्योतिरुहृद्ध्य व्याहृतीर्जुनेत् ॥' ततोऽनुज्ञातोमीन्धनाद्याज्यभागान्ते यन्मे मातेत्याद्यैर्जुहुयात् । तत्र

१-विप्रपाणावमौकरणहोमनिमित्तम् । तस्मादमौ होमे तु निमित्ताभावस्तत्र कार्यम् । २-वादाग्नेनेकनिमित्तेषु निष्ठाग्न्याचमनं कार्यमित्यर्थः । ३-शाक्षणस्याप्यग्निताम्यमुक्तमन्यत्र—'अप्यभावे तु विप्रस्य पाण्येवोपपादयेत् । यो ह्यग्निं स द्विजो विप्रैरेन्द्रददीर्भिरुच्यते ॥' इति । ४-'अन्न पाणितले' इत्यादिकः । ५-अस्य पदस्य पूर्वार्थं तु 'अग्नौकरणशेषेण यदन्नमनिपारयेत् ।' इति ।

सप्तान्नाहुतयः पडाज्यस्येति त्रयोदश । व्यत्ययो वा । यथा—‘ यन्मे माता प्रलुलोभ तन्मे रेतः पिता वृद्धां यास्तिष्ठन्ति इति द्वाभ्याममुष्मैस्वाहेति पितुर्नाम्ना द्वौ होमौ । यन्मे पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः पितामहो वृद्धामन्तर्दधे ऋतुभिरिति तन्नाम्ना पितामहाय द्वौ । यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः प्रपितामहो वृद्धामन्तर्दधे ऋतुभिरिति तन्नाम्ना प्रपितामहाय द्वौ । मातामहेषु तूहः—‘ यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातामहो वृद्धाम् । अन्यं मातामहाहृद्धमित्यादौ । यन्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृद्धाम् । अन्यं मातुः पितामहाहृद्धम् । यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः प्रपितामहो वृद्धाम् । अन्यं मातुः प्रपितामहाहृद्धम् । सर्वत्राप्यमुष्या इत्यत्र डेन्तं तच्च नाम योज्यम् । तद् गृह्यसंग्रहे—‘ योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः । अन्नहोमे तथा स्पर्शे जलपिण्डादिदानके ॥ यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ ’ ततो ये के चेत्येकान्नाहुतिः । ततः स्वाहा पित्र्ये इत्याद्यैराज्यं हुत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा सर्वभक्ष्यं किञ्चिदादायोदगुणं भस्मापोह्य तत्र तूर्णां स्वाहाकारेण जुहोति । परिपेचनान्तं स्थालीपाकवत् । अयमग्नौकरणहोमो मासिकश्राद्ध एव । ‘ तच्च स्मार्ताग्न्यभावे न कार्यम् ’ इति केचित् । कार्यमेवेति बहवः । अतएव ‘ सर्वाधानिनो होमवर्ज्यं मासिकश्राद्धमुक्तं सुदर्शनभाष्ये । महालये तद्वदित्येके प्रकरणांतरत्वात् । कर्मान्तरत्वेन स्मार्तपार्वणवत्कार्यम् इति तस्मद्गुरवः । आच्छिन्नादिषु तु स्मार्तपार्वणविधिरेव । एवं मातृवार्पिकादिषु । मासि श्राद्धविकृतावष्टकायां मातृश्राद्धे वैकृतहोमेन प्राकृतहोमबाधः । ‘ अन्वष्टकासु मातृश्राद्धं न ’ इति भाष्ये । तत्रापि श्राद्धान्तरवत् क्रियमाणे तु यन्मे मातेत्यादौ गुणत्वेपि मातुः प्राधान्यं विवक्षितम् । ‘ मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ’ इति सूत्रात् । ‘ आग्नेय्येव मनोताकार्यम् (?) ’ इति वचनादग्निशब्दस्यैव वैकृतदेवताभिधायित्वम् । तेनामुष्या इत्यत्र ‘ अमुकशर्मभ्यां पितृभ्याम् ’ इत्याद्यूहः कार्यः । ‘ तच्च मासिश्राद्धं जीवत्पित्रादीनां व्युत्क्रममुत्पित्रादीनां च कार्यम् ’ इत्युक्तं सुदर्शनभाष्ये । तत्प्रकारस्तु वक्ष्यते । मातापित्रोर्द्विवादी तु नोहः । ‘ तस्मादहं नोहेत् ’ इति निषेधात्, प्रकृतावृहाभावाच्च पत्नीं सन्नद्येतिवत् । उपदेशिमते तूहः । यथा—‘ यन्मे मातरौ प्रलुलोभतुश्चरत्त्वावननुव्रते ’ इत्याद्यस्मत्पितृकृतमासिश्राद्धनिर्णये ज्ञेयमिति दिक् । अन्यत्प्राग्वत् ॥

अथ परिवेषणम् । तत्रोपवीत्येवाज्येन देवपूर्वं ‘ आमामुपकम् ’ इति पात्राण्युपस्तीर्य कुर्यात् इति हेमाद्रिः । भारते दानधर्मेऽपि—‘ आज्याहुतिं विना नैव यात्किञ्चित् परिवेष्यते । दुराचारैश्च यद्धृतं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ’ तत्रैव शौनकः—‘ विधिना देवपूर्वं तु परिवेषणमाचरेत् । ’ तत्रैव धर्मः—

‘फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेपणे ।’ तत्रैव वायुभविष्पयोः—‘भार्यया
 श्राद्धकाले तु प्रशस्तं परिवेपणम् ।’ ब्रह्माण्डे—‘नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना
 कुशम् । नायसेनार्थसेनैव श्राद्धे तु परिवेपयेत् ॥’ वशिष्ठः—‘आयसेन तु पात्रेण
 यदन्नं संप्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥’ पैठीनसिः—
 ‘सीसकायसरीतिपात्राण्ययज्ञियानि ।’ तत्रैव हारीतः—‘सौवर्णराजताभ्यां च खड्गे-
 नौदुम्बरेण वा । दत्तमक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण वा पुनः ॥’ कार्ष्णीजिनिः—
 ‘दर्व्या देयं घृतं चान्नं समस्तव्यञ्जनानि च । उदकं चैव पकाशं नो दर्व्या तु क-
 दाचन ॥’ यमः—‘पङ्कचां विपमदातुश्च निष्कृतिर्नैव विद्यते ।’ पृथ्वीचन्द्रोदये
 पराशरः—‘सर्वदा च तिला ग्राह्याः पितृकृत्ये विशेषतः । भोज्यपात्रे तिलान् दृष्ट्वा
 निराशाः पितरो गताः ॥’ चन्द्रिकार्या वृद्धशातातपः—‘हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा ल-
 वणव्यञ्जनादयः । पितृणां नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ तस्मादन्त-
 रितं कुर्यात्पार्णेनाथ वृणेन वा ॥’ घृतपात्रे विशेषो ग्रन्थान्तरे—‘ओदने परमात्रे
 च पात्रमासाद्य मुग्धधीः । घृतेन पूरयेत्पात्रं तद्धृतं रुधिरं भवेत् ॥’ घृतादिपा-
 त्राणि भूमौ स्थापयेन्न भोजनपात्रे इति मदनरत्ने । संग्रहे—‘हस्तदत्तं तु नाश्रीया-
 ल्लवणव्यञ्जनादिकम् । अपकं तैलपकं च हस्तेनैव प्रदीयते ॥’ पात्रालम्भनमुक्तं
 चतुर्विंशतिमते—‘उत्तानं दक्षिणं सव्यं नीचपात्राण्युपस्पृशेत् ।’ याज्ञवल्क्यः—‘द-
 त्तान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृतेर्दं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेश-
 येत् ॥’ वौधायनः—‘विप्राङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति ।’ पृथिवी ते पात्रं घौरपिधानं
 ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि । ब्राह्मणानां ता विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहो-
 म्यक्षितमसि मा मे पितृणां श्लेष्ठा अत्रामुष्मिँल्लोके’ इति । अथ जुहोम्यग्रे स्वाहा-
 शब्दः कातीयसूत्रे उक्तः । पैत्रे स्वधाशब्दः । अङ्गुष्ठे विशेषमाह हेमाद्रौ धौम्यः—
 ‘परिष्टत्य नवाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।’ तथा—‘उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गु-
 ष्ठनिवेशनम् । यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥’ तत्रैव यमः—‘विष्णो
 हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षस्व च क्रमात् ।’ दैवे पित्र्ये चेत्यर्थः । तत्रैवात्रिः—‘संबन्ध-
 नामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा । पितृक्रमादुदीर्यति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥ हस्ते-
 नाशुक्तमन्नाद्यभिदमन्नमुदीरयेत् ॥’ अत्र ‘अन्नदाने चतुर्थां स्यात्’ इत्यादिवि-
 शेषाः पूर्वमुक्ताः । अत्र पूर्वोक्तमन्त्रान्ते पुरुर्वार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा देवता इद-
 मन्नं सपरिकरं हव्यं अयं ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे दत्तं दास्यमानं चावृत्तेः गयेयं
 सूः गदाधरो भोक्ता इदमन्नं ब्रह्म सौवर्णपात्रस्यमन्नमक्षय्यवटञ्छायास्थं अमुकेभ्यो

प्राशनमाचरेत् ॥ ' ऋग्विधाने तु- ' इन्द्रायसामसूक्तेन श्राद्धविघ्नो यदा भवेत् ।
 अग्न्यादिभिर्भोजनेन श्राद्धं संपूर्णमेव हि ॥ ' इत्युक्तम् । अग्न्यादिभिरिति
 लौकिकाग्निस्थापनचरुनिर्वापाज्यभागान्ते नामगोत्रपूर्वमग्नौ पितृनाचाद्य संपूज्या-
 नत्यागं कृत्वा प्राणादिभिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुनैदित्यर्थः । भोजनेन पुनःश्राद्धेन ।
 तेन होमः पुनः श्राद्धं चेति पक्षद्वयमुक्तम् । सूक्तजपस्तुभयानुगतः । स्मृति-
 संग्रहे- ' प्राधान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता । अतो शुक्तिक्रियाहानौ
 श्राद्धादृष्टिं न मन्वते ॥ ' पिण्डदानोत्तरं वान्तौ होम एव नादृष्टिः । पिण्डदा-
 नात् प्राग्वान्तौ तद्दिने उपवासं कृत्वा परेद्युः पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव-
 ' श्राद्धपक्षौ तु शुद्धानो ब्राह्मणो वमते यदि । लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य अर्चयेच्च
 हुताशनम् ॥ ' तथा- ' एक एव यदा विघ्नो भोजने छर्दितो यदि । तदैवाग्निं
 समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ' द्वितीयपक्षे ऋग्विधाने- ' भोजनोपरुमादूर्ध्वं
 प्रक्रमात् पूर्वतो यदि । श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं जपहोमौ न तृप्तिदौ ॥ ' स्मृतिसं-
 ग्रहे- ' अकृते पिण्डदाने तु शुद्धानो ब्राह्मणो वमते । पुनःपाकात् कर्तव्यं पिण्ड-
 दानं यथाविधि ॥ ' पिण्डदानं श्राद्धम्- ' अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमेत्तदा ।
 पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥ ' इति तत्रैवोक्तेः । तथा- ' पित्र-
 र्थानां त्रयाणां च पिता च वमते यदि । तद्दिने चोपवासः स्यात्पुनः श्राद्धं परे-
 ऽहनि ॥ वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ॥ ' एषु वचनेषु मूलं चिन्त्यम् ।
 इदं मासिकाब्दिकविषयम् । दर्शादौ तु वान्तावामेन तदैव कार्यम् । ' श्राद्धविघ्ने
 द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराहते ॥ ' इति
 मरीचिस्मृतेः । श्राद्धे पिण्डदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्याः । तन्मते दक्षोक्तो
 होम एव नादृष्टिः । विप्रभोजनमिति मेधातिथिः । भोजनपिण्डदानाग्नौकरणा-
 नीति कर्पादिभूतस्वामिहेमाद्यादयः । श्राद्धस्य यागदानोभयरूपत्वात्संपूर्णदानाभा-
 वाद्भोजनस्याङ्गत्वेपि सोमवमते (!) इति युक्तं । तन्मते पूर्वोक्तो निर्णयः । अन्न-
 त्यागमात्रं प्रधानम् । भोजनं तु प्रतिपत्तिरूपमङ्गम् । अवो वान्तौ तद्दानेपि नादृष्टि-
 रिति गौडमैथिलादयः । नैमित्तिकविधानमिति युक्तं प्रतीमः । अत्रेदं तच्चम् ।
 वैश्वदेविकस्य वमने होमै एव नादृष्टिः । अङ्गत्वात् । तत्र रक्षणार्थत्वात् ' इष्टिश्राद्धे
 क्रतुदक्षौ ' इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र ज्यायान् शुहुयादितिवत् । पितामहादेरपि तथा ।

१-ऋग्विधाने- ' अग्न्यादिभिर्भोजनैव ' इति होमस्य पुनःश्राद्धस्य च प्रतिपादनात्पक्षद्वयमपि सप्रमाण-
 मिति टीकावाच्यः । २-ऋग्विधानेऽष्टस्य पक्षद्वयस्य चैव व्यवस्था । ३-अत्र प्रमाणतु- ' तदैवाग्निं समाधाय होम
 कुर्याद्यथाविधि ' इति ।

पितेत्युक्तेरिति केचित् । तस्यापि प्रधानत्वात् पितृवदिति तु युक्तम् । सपिण्डीकर-
णादौ चार्पिकवत् । 'सपिण्डीकरणादीनि यानि श्राद्धानि षोडश । तत्र पिण्डमधा-
नत्वं प्रेतत्वविनिवर्तकम् ॥' इति स्मृतेः । मईकौण्डिणादौ तूभयमाधान्यादावृत्तिरेव ।
'एक एव द्विजो भोज्यः पिण्डोऽप्येको विधीयते ।' इति स्मृतेः । वृद्धिसंकल्पनित्य-
श्राद्धादौ तु भोजनमाधान्यादानावावृत्तिरेव । 'वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिण्डदानं युधैः
स्मृतम् । नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्पिण्डदानविर्वाजितम् ॥' इति स्मृतेः । 'श्रुक्ति-
क्रियायाः माधान्यं श्राद्धे संकल्पसंज्ञके । तत्रैव पितृविमस्य तृपयाते पुनः क्रिया ॥'
इति संग्रहोक्तेश्च । मयादावप्येवम् । तीर्थमहालयादौ दर्शवदित्याशार्काद्यालोचनेन
प्रतीमः । आश्वलायनः—'वृत्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षत्रमीमदन्तेति च सपत्न-
मिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपश्रुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेद-
भिषेतेऽनुमते वा' इति । अत्र गायत्री मन्त्रिति त्रिकजपोऽपि ज्ञेयः । 'वृत्तान् बुध्वान्न-
मादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत् ।' इति प्रचेतसोक्तेः । व्यासः—'वृत्ताः स्येति तु पृष्टास्ते
ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यय ।' अभिमते विप्रैः स्वीकर्तुमिष्टे । शौनकोऽपि—'अन्नशेषैश्च किं
कार्यमिति पृच्छेत् तांस्ततः । ते इष्टैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिपूर्वकम् ॥ प्रदद्युः
सकलं तस्मै स्वीकुर्युर्वा यथारुचि ॥' श्राद्धविशेषे पशुभेदमाह हेमाद्रौ विष्णुः—'पित्र्ये
स्वदितमिति, गोष्ठ्यां शृशृतं संपन्नमिति, अभ्युदये दैवे रोचते इति, आयुष्यमिति
स्वैरिषु । स्वैरभिञ्जाश्राद्धम् । याज्ञवल्क्यः—'अन्नमादाय वृत्ताः स्य शेषं चैवानुमान्य
च । तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्यादापः सकृत्सकृत् ॥' इदं चात्र विकिरदानमन्यशास्त्रिणां ।
आश्वलायनानां तु पिण्डान्त एव सूत्रकृतीक्तम् । कात्यायनस्तु विकिरोचरं गाय-
त्र्यादिजपं वृत्तिपश्चं चाह । हेमाद्रौ देवलः—'ततः सर्वोशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं
बुधः । तेषामुच्छेपणस्थाने विकिरं भुवि निक्षिपेत् ॥' माधवीये प्रचेताः—'सार्वव-
र्णिकमादाय येअग्नीति भुवि क्षिपेत् ।' स च कुशे कार्यः । 'दर्भेषु विकिरश्च यः'
इत्युक्तेः । मन्तः कातीयः । 'अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कुले मया भूपौ दत्तेन
वृष्यन्तु वृत्ता यान्तु परां गतिम् ॥' इति । अन्ये तु—'असोमपाथ ये देवा यज्ञभाग-
विवर्जिताः । तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥' इति हेमाद्रौ गोभिलो-
क्तेन दैवे । 'असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिण्यो याः कुलस्त्रियः । दास्यामि तेभ्यो विकि-
रमन्नं ताभ्यश्च पेशकम् ॥' इत्यग्निपुराणोक्तेन पित्र्येऽन्नं विकीर्य । 'ये अग्निदग्धाः'

१—स्थालीपाकानादेव पिण्डार्थानोद्धरणम् । व्यतिपन्नपाथादन्यत्र तु केवलमुक्तशेषैरेव श्राद्धणसमीपे पिण्डदान-
मुचितम् । २—अभिमतेऽनुमते वेत्तव्यार्थं—यदि निप्रभ्य शेषान्नमभिमत् तदा ततोभ्यो निवेदयेत् । यदिच तैर-
नुमत इति सह मुच्यतामिति तदा तत्त्वैवमपि स्वीकृत्यैष्टे सह मुञ्जते ।

इत्युच्छिष्टपिण्डं कुशोपरि पृथग्दद्यादित्याहुः । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । ब्राह्मे-‘ततः प्रसाल्य हस्तौ च द्विराचम्य हरिं स्मरेत् ।’ माधवीये गौतमः-‘विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ।’ हेमाद्रौ व्यासः-‘उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ॥’ शृगुः-‘पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्वलिः ।’ श्राद्धकारिकायाम्-‘यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजसत्तम । तस्मादन्नं त्यजेद्भूमौ वामभागेषु पृथक्के ॥’ मनुः-‘उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पिण्डे भागपेयं प्रचक्षते ॥’ विष्णुः-‘उदन्मुखेष्वचमतमादौ दद्यात्’ ततः प्राङ्मुखेषु पिण्डे देवे चेत्यर्थः । शातातपः-‘विषेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनम् ।’ हेमाद्रौ वाराहे-‘हस्तं प्रसाल्य चक्षुषः पिवेद्भुपत्ना द्विजः सदा । तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥’ मरीचिः-‘हस्तं प्रसाल्य गण्डैपं यः पिवेदविचक्षणः । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥’ तत्रैव संग्रहे-‘पवित्रग्रन्थिमुत्सृज्य मण्डलं भुवि निक्षिपेत् । हस्तादीन् झालयेद्द्विधाश्चरावादी तु कुत्रचित् ॥’ व्यासः-‘ताम्बूलोद्दिरणं चैव गण्डूपोद्दिरणं तथा । कांस्यपात्रे तथा ताप्रे न कुर्वीत कदाचन ॥ उणोदकैर्धान्यचूर्णः करौ श्मश्रूणि शोधयेत् ॥’

अथ पिण्डदानम् । तच्चार्चनोत्तरमग्नौकरणोत्तरं भोजनोत्तरं विकिरोत्तरं स्वधावाचनोत्तरं विभविर्सर्जनोत्तरं चेति हेमाद्रौ स्मृतिषु च पञ्चा उक्ताः । तेषां शाखाभेदेन व्यवस्था । ‘भेतश्राद्धेषु पूर्वमन्वेषु भोजनोत्तरम्’ इति चन्द्रिकामाधवी । सर्वत्र भोजनोत्तरमिति षड्वः । आश्वलायनः-‘भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेके’ । सुक्तवत्स्विति पूर्वनिपेपार्थम् । सांभ्रितप्रतिप्रणीतसमीपे, अनभिर्द्विजसमीपे । हेमाद्रौ जातूकर्ष्यः-‘व्याममारं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।’ प्रसारितहृजान्तरं व्यामः । संकटे तु व्यासः-‘अरविमात्रमुत्सृज्य’ इति । यत्तु तत्रैव-‘सिकताभिर्भूदा वापि वेदी दक्षिणनिघ्नगा ।’ इति तदन्यशाखिपरम् । देवलः-‘ततस्त्वरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य च ।’ चन्द्रिकायाम्-‘पिण्डनिर्वापणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः । काशेषु राजर्वासु पवित्रे परमे हिते ॥’ आश्वलायनः-‘स्फयेन रेखामुल्लिखेत्’ अपहता असुरा रसांसि वेदिपदः’ इति तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिर्भेर्भरवस्तीर्य प्राचीनावीती रेखां त्रिकदकेनोपनयेच्छुन्यन्तां पितरः शुन्यन्तां पितामहाः शुन्यन्तां मपितामहा इति तस्यां पिण्डान्निष्पृणी-

१-‘अथ विभक्ति गण्डूपमर्मे स्थजति भूमिषु । प्रोपन्ति पितरः तर्के ये शान्ते भूमिदेवता ॥’ इति गण्डूपमर्कारः । २-अथैव व्याकरणा-पिण्डपितृयोनिभ्योपिपहपठे, शाभेरपिभ्यतिपहागपठे एवेतदिति श्रेयम् । ‘हुविषमर्मे पिण्डानां सतिर्भौ मदनन्तरम् । पञ्चमैव बन्ति तेभ्य पिण्डेभ्यो दापयेद्भुप’ इति देवतेन पिण्डरमिण एव होमविधानादमित्यसमीपे पिण्डदानं विहितम् । निरमित्यस्य तु विप्रगमिण एवेति टीकयागः ।

यात्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्तेसां ये च सामत्रान्नु' इति । हेमाद्रौ पारस्करः—'कराभ्यामुल्लिखेत् स्प्येन कुशैर्वापि मर्गं द्विजः ।' बहुवचानं करेणैव लेखा चाग्नेय्यभिमुखीति वृत्तिः । 'दक्षिणापार्ची वेदिमुद्धृत्य' इत्यापस्तम्बो-
 केथ । देवलः—'आवाहयित्वा दर्भाग्रैस्तेपां स्थानानि कल्पयेत् । तेष्वासीनेषु पात्रेण प्रपच्छेत्सतिलोदकम् ॥' पराचीनेन निम्नपितृतीर्थेन । वायवीये—'मधुसर्पिस्तिल-
 युतांस्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद्भुषः ।' त्रिस्थलीसेतौ—'तिलमन्त्रं च पानीयं धूपं दीपं पय-
 स्तथा । मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥' याज्ञवल्क्यः—'सर्वमन्त्रमुपादाय सतिलं दक्षिणासुरखः । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्याद्दं पितृयज्ञवत् ॥' केचित्
 पिण्डेषु मापान् वर्जयन्ति । 'मापाः श्राद्धेषु वै श्राद्धा चर्ज्याश्चैवाग्निपिण्डयोः । श्रा-
 ह्मणेषु यथा मद्यं तथा मापोऽग्निपिण्डयोः ॥' इति स्मृतिसारात् । 'मापान् सर्वत्र वै दद्यात् पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत् ।' इति स्मृतेश्च । अत्र 'मूलं चिन्त्यम् । हेमाद्रावपि
 सर्वशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वात्सर्वाङ्गग्रहणमुक्तम् । अत्र शेषमन्त्रमनुज्ञाप्य सर्वमेकत्रोद्धृत्यो-
 च्छिष्टसमीपे दग्धेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्' इति गोभिलसूत्रे । 'सर्वस्वात्मकृतादनात्
 पिण्डान्मधुतिलान्वितान् ।' इति च शेषनियमात्तदभावे पिण्डनिवृत्तिः प्राप्नोतीति
 मैथिलवाचस्पती । तन्न । तुषोपवाषवत्परप्रयुक्तद्रव्यलोप्यर्थकर्मत्वाद्गुणानुरोधेन प्रधान-
 नत्यागाच्च शेषलोपेऽपि द्रव्यान्तरेण कार्यम् । अतो नेयं प्रतिपत्तिः । किंतु प्रधानमि-
 त्युक्तं प्राक् । अन्यथा सपिण्डीकरणादौ संयोजनादेः प्रधानस्य लोपापत्तेरिति दिक् ॥

अथ पिण्डप्रमाणम् । हेमाद्रावद्विराः—'कपित्यविल्वमात्रान्वा पिण्डान् द-
 द्याद्विधानतः । कुकुटाण्डप्रमाणान्वामलकैर्बदरैः समान् ॥' इति । तत्रैव

पिण्डप्रमाणम् ।

धूम्रः—'कपित्यस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात्समाहितः । तत्समं विकिरं
 दद्यात् पिण्डान्ते तु पद्मत्रुलैः ॥' अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टास्तु—'एकोष्टिष्टे सपिण्डे तु
 कपित्यं तु विधीयते । नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा ॥ तीर्थे दशं च
 संप्राप्ते कुकुटाण्डप्रमाणतः । महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥' इत्याहुः ।
 कलिकायामाचार्यः—'यत्र स्युर्बहवः पिण्डास्तत्र विल्वफलोपमाः । यत्र चैको भवे-
 त्पिण्डस्तत्र खर्जूरसन्निभः ॥ प्रेतपिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते ॥' इति ।
 वायवीये—'पत्नी पिण्डांस्तु मृद्रीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी ॥' हेमाद्रौ लौगाक्षिः—
 'महालये गयापां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके । पिण्डश्चब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्त-
 येत् ॥' शाठ्यायनिः—'असावेतत्त इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधा नमः' । असावित्यत्र
 संबन्धरूपगोत्रादिविशिष्टं पित्रादिनाम संबुद्धयन्तमुक्त्वा पुनश्चतुर्थ्यन्ते तदन्तेऽयं पिण्ड
 इदमन्नं वा स्वधा नमो नमोपेति वदेदिति हेमाद्रिः । पित्रादीनामज्ञाने त्वाप-

स्तम्भः—‘यदि नामानि न विन्द्यात्स्वधापितृभ्यः पृथिवीपद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्, स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयम्, स्वधापितृभ्यो दिवि-पद्भ्य इति तृतीयम् । एवं मातामहेषु मातृषु च । बहुचानां तूक्तं प्राक् । कलिकायां स्मृतिः—‘यावदेवोच्चरेन्मन्त्रं तावत्प्राणं निरोपयेत् ।’ येषां तु गृहोक्ते दर्शे मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तेषां पितृभ्यः पश्चिमे मातृभ्यस्तत्पश्चिमे माता-महीभ्यः पिण्डादि देयमिति सांख्यायनः । अस्मिन्पक्षे तत्पश्चिमे मातामही-भ्योऽपि दद्यादिति हेमाद्रिः । ‘पूर्वासु पितृभ्यो दद्यादपरामु स्त्रीभ्यः’ इति सूत्राच्च । एवं यत्र तीर्थमहालयदौ ‘केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं मह-र्षयः ।’ इति चतुर्विंशतिमतात् । ‘पित्रादि नवदैवत्वं तथा द्वादशदैवतम् ।’ इत्य-ग्निपुराणाच्च मातृणां पृथगुक्तम् । यत्र वा—‘आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च । तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् ॥ पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात्पृथग्भाद्रपदे नरः । तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासेमघासु च ॥’ इति चतुर्विंशतिमते । ‘दौहित्रपुत्रदाराश्च एकनिष्ठाः सहोदराः । निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥’ इति भविष्ये एकोद्दिष्टान्युक्तानि, तत्रापि तत्पश्चिमे पिण्डदानं ज्ञेयम् । येषां न पृथक् तैः सपत्नीकाः पित्रादयो वाच्याः । ‘अन्वष्टका गया मातृश्राद्धं चैव मृतेऽहनि । एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेत् ॥’ इति शङ्को-क्तेश्च । मनुः—‘तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृजेत्लेपभागिनाम् ।’ हस्तलेपाभावेऽपि हस्तं निमृज्यादेवेति मेधातिथिः । विष्णुः—‘अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्भमूले करावघर्षणम् ।’ कलिकायां सुमन्तुः—‘एकोद्दिष्टेषु वर्षासु दर्भलेपो न विद्यते । सपिण्डीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र शस्यते ॥’ मनुः—‘आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसृन् । पद्भ्यस्तुंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥ उदकं निन-येच्छेपं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ॥’ त्रिः प्राणायामं कृतेति मेधातिथिः । अमन्त्रं प्राणाग्निरुध्येति कर्काधाः । मन्त्रवत् वसन्ताय नमः । ‘नमो वः पितरः’ इत्याद्यैः शेषं पूर्वावनयनशेषम् । आश्वलायनः—‘निष्टताननुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृष्याध्वमिति सव्यावृद्धदङ्गावृत्त्य यथाशक्ति प्रणाश्रासित्वा-ऽभिपर्यावृत्त्याऽमीमदन्त पितरो यथाभागमावृष्यायीपतेति चरोः प्राणभक्षं भक्ष-येन्नित्यं निनयनम्’ इति । नित्यग्रहणं शेषाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । शौनकः—‘अथैपामत्र पितर इत्याद्येनानुमन्त्रणम् । अमीमदन्तेत्याद्येन मन्त्रेणाप्यनुमन्त्र्य तान् ॥ पिण्डशिष्टचरोरन्नं किंचिदाध्याय तस्यजेत् । प्रक्षाल्याचम्य शुन्धन्तामि-त्याद्यैरेव पूर्ववत् ॥ मन्त्रैः पिण्डेषु पानीयं निपिञ्चेत् पितृतीर्थतः ॥’ व्याघ्रः—

‘अद्भिः प्रसाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डं तु पूर्ववत् । कृत्वाधनेजनं कुर्यात्पिण्डपात्रमधो-
 मुखम् ॥’ एतत्कातीपादीनाम् । आचार्यः—‘ततः सम्पृष्टिराद्यम् नीवां वि-
 सस्य वाग्यतः ।’ आश्वलायनः—‘असावभ्यङ्क्त्वासावभ्यङ्क्वेति पिण्डेष्वभ्यङ्ग-
 नाञ्जने वासो दद्याद्दशार्पूर्णास्तुका वा पञ्चाशदर्थताया ऊर्ध्वं स्वं लोमैतद्वः पि-
 तरो वासो मानोतोऽन्यत् पितरो युद्ध्वम्’ इति । श्राद्धचिन्तामणौ ब्राह्मे-
 ‘एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् । अष्टुकासुकगोत्रैतनुभ्यं वासः
 पठेद्बुधः ॥’ इदं कातीपानाम् । ‘एतद्व इति सूत्राणि प्रतिपिण्डम्’ इति तत्सूत्रात् ।
 हेमाद्रौ ब्राह्मे—‘श्रेष्ठमाहुर्लैककुदमञ्जनं नित्यमेव हि । तैलं कृष्णतिलेभ्यश्च दद्या-
 दभ्यक्षनं हि तत् ॥’ त्रैककुदं सुरमौ इति प्रसिद्धम् । अञ्जनप्राथम्यमापस्तम्बा-
 दिविषयम् । तत्रैव व्याघ्रः—‘गन्धपुष्पाणि घृषं च दीपं च विनिवेदयेत् ।’
 देवलः—‘दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् । भक्ष्याण्यपूर्वानिर्द्धं च व्य-
 ङ्गनान्यशनानि च ॥’ तत्रैव शङ्खः—‘यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यम-
 गहितम् । अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथंचन ॥’ एतत्सव्येनेति के-
 चित् । युक्तं त्वपसव्येन । मनुः—‘अवजिघ्रैश्च तान् पिण्डान् यथान्युक्तान् समा-
 हितः ।’ ततः ‘नमो वः पितर इषे’ इत्यादिनोपस्थानम् । मात्स्ये—‘अथाचा-
 न्तेषु चाचम्य वारि दद्यात्सकृत्सकृत् । तिलपुष्पासूतान् पश्चादसव्योदकमेव
 च ॥’ अत्र दैवे सव्यं पितृभ्ये त्वपसव्यमिति कर्कः । परिभाषोक्तवचनात्सव्यमिति
 युक्तम् । अत्र शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तित्यादिप्रयोगो ज्ञेयः । मात्स्ये—
 ‘दत्ताशीः प्रतिपृष्ठीयाद्भिजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः । अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वि-
 त्युक्ते पुनर्द्विजैः ॥ गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः । दातारो नोऽभिव-
 र्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् । स्वस्तिवाचनकं कुर्यात्पिण्डानुदृत्य भक्तितः ॥’
 स्वस्तिवाचनात्प्राक्पात्रचालनं कायम् । हेमाद्रौ बृहस्पतिः—‘भाजनेषु च तिष्ठत्तु
 स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतेः ॥’ जातुकर्ष्यः—
 ‘पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः । न स्त्रीभिर्न च बालेन नास-
 जाल्या कथंचन ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादसव्योदकमेव च ।’
 तत्रैव बृहद्वातातपः—‘पितृणां नामगोत्रेण करे देयं तिलोदकम् । मत्स्येकं पितृतीर्थेन
 असव्यमिदमस्त्विति ॥’ अत्र षष्ठी प्राशुक्ता । तत्रैव नागरत्ण्डे—‘उत्तानमर्ष्य-
 पात्रं तु कृत्वा दत्त्वा च दक्षिणाम् । हिरण्यं देवतानां च पितृणां रजतं तथा ॥’
 बृहस्पतिः—‘तस्मात् पर्णं काकिर्णा वा फलपुष्पमथापि वा । प्रदद्यादक्षिणां यज्ञे
 तथा स सफलो भवेत् ॥’ अत्र पितृदेवेन दक्षिणादाने अपसव्यं विप्रोद्देशेन सव्य-

मिति माधवः । कलिकायामाचार्यः—‘ दद्याद्यज्ञोपवीत्येव ताम्बूलं दक्षिणां तथा । ’
 अत्रिः—‘ वदेच्च तांस्ततो विमान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यताम् । ’ गोभिलः—‘ अघोराः
 पितरः सन्त्वित्युक्ते स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति पितृभ्यः स्वधोच्यतामित्युक्तेऽ-
 स्तु स्वधेत्युच्यमाने धारां दद्यादूर्जे वहन्वी’ इति । ‘ आपस्तम्बेन तु पुत्रान् पौत्रान-
 नभितर्पयन्ति ’ इत्यपि परिपेचने मन्त्र उक्तः । आश्वलायनः—‘ अथैतान् प्रवाहयेत् ।
 परेतन पितरः सौम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । दत्त्वायासभ्यं द्रवि-
 णेह भद्रं रथि च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥ ’ इति । मात्स्ये—‘ वाजे वाजे इति जपन्
 कुशाग्रेण विसर्जयेत् । ’ प्रचेताः—‘ स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् । ’
 आश्वलायनः—‘ अन्नं प्रकीर्योपवीत्यौ स्वधोच्यतामिति विसृजेदस्तुस्वधेति वा । ’
 ब्रह्मवैवर्ते—‘ आमावाजेति मन्त्रं तु पठित्वा च प्रदक्षिणाम् । द्वारोपान्ते ततः कृत्वा
 संयतः प्रविशेद्गृहम् ॥ प्राञ्जलिश्च ततः प्राह तान् विमान् सत्यवादिनः । दातारो
 नोऽभिवर्धन्तामन्नं च इति वदिति ॥ एवमस्त्विति ते तं च कथयन्ति समाहिताः ॥ ’
 एतन्मण्डलदेशे कार्यमिति हेमाद्रिः । मनुः—‘ दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव
 च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोस्तु ॥ ’ इति । बौधायनः—‘ अन्नं च नो
 बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि । याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कंचन ॥ ’ इति ।
 अत्र ‘ दातारो नोऽभिवर्धन्तां-लभन्-याचिद्बहु ’ इत्याद्यूहेन पठित्वा विप्रैः प्रति-
 वचनं कार्यमिति सुदर्शनभाष्ये । ‘ स्वादुर्पंसदः० ’ इति ‘ ब्राह्मणासः पितरः० ’ इति
 च मन्त्रद्वयं पठन्ति । शौनकः—‘ ब्राह्मणानथ निर्यातान् परीत्य त्रिःप्रदक्षिणम् ।
 सस्त्रीकः स्वजनैः सार्धं प्रणमेद्द्रचिन्ताञ्जलिः ॥ कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठपरमाः स्युः प्रदक्षिणे ।
 हेमाद्रौ बृहस्पतिः—‘ अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाञ्जवन्दनात् । अद्य मे वंशजाः
 सर्वे याता वोऽनुग्रहादिवम् ॥ पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः । तत्क्लेश-
 जातं चित्तात्तु विसृत्य क्षन्तुमर्हथ ॥ ’ प्रचेताः—‘ विसृजेद्वक्तिसंयुक्तः सीमान्ते
 चाप्यनुग्रजेत् । ’ इति ॥

अथ पिण्डप्रतिपत्तिः । हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—‘ पिण्डप्रश्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी
 मथर्मं नरः । पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥ उत्तमां गति-
 मन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति । आश्वानां प्रशां यशः कीर्तिमप्यु पिण्डं
 प्रवेशयेत् ॥ प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति । आकाशं गमयेदप्यु स्थितो
 वा दक्षिणासुखः ॥ ’ आश्वलायनः—‘ वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमं
 पत्रीं प्राशयेत् । ‘ आद्यत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । यथायमरपा असत् ’
 इति भर्त्रा दत्तस्याद्येनादाय द्वितीयेन प्राशनम् । आपस्तम्बस्तु-दाने मन्त्रमाह-

पिण्डप्रतिप-
 तिः ।

‘अर्षां स्त्रोपधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ इति मध्यमं पत्र्यै प्रयच्छति’ इति । प्राशनेऽपि ‘यथेह पुरुषो असत्’ इति तद्वितीयः पाठोऽन्येषां तत्तच्छाखायां श्रेयः । तत्रैव शङ्कः—‘पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्तवान्विता ।’ कलिकायां छागलेयः—‘प्राचीनावीतिनाऽऽमन्त्र्य पत्नीपिण्डो विभज्यते । प्रतिपद्यस्य मन्त्रस्य कर्तव्यावृत्तिरत्र तु ॥’ माधवीये विष्णुधर्म—‘तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।’ याज्ञवल्क्यः—‘पिण्डांस्तु गोऽजविभेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।’ बृहस्पतिः—‘अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा । तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति ॥’

अथ पिण्डोपघाते हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे देवलः—‘श्वसृगालखरैः पिण्डः स्पृष्टो भिन्नः प्रमादतः । कर्तुरायुष्यनाशः स्यात्वेतस्त्वं नोपसर्षति ॥’
 पिण्डोपघात-
 प्रायश्चित्तम् । जातूकार्ण्यः पूर्वश्लोकान्ते—‘तदोपपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् । पुनः स्नात्वा तदा कर्ता पिण्डं कुर्याद्यथाविधि ॥’ काकस्पर्शे तु न दोषः । पिण्डोपघातं प्रक्रम्य ‘धनस्य तु विनाशः स्यात् काकस्पर्शादिकं विना ।’ इति तत्रैव श्लोके गौतमोक्तेः । स्मृतिदर्पणे अत्रिः—‘मार्जारमूपकस्पर्शे पिण्डे च द्विदलीकृते । पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥’ बौधायनः—‘श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डो यद्युपहन्यते । प्राजापत्यं चरित्वाथ पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥’ घोषदेवोप्येवमाह—दिनान्तरे तु प्राजापत्यमात्रम् । शेषप्रतिपत्तित्वेन पिण्डावृत्तौ मानाभावादिति मैथिलाः । तन्न । सपिण्डीकरणादौ शेषनाशे संयोजनादिलोपापत्तेः । तेन वचनाद्भ्रमन इवात्रापि तन्मात्रपिण्डदानावृत्तिः । अत एव ‘नच नक्तं श्राद्धं कुर्वीतारव्ये वा भोजनसमापनात् ।’ इत्यापस्तम्बसूत्रम् । रात्रौ भोजनमात्रं पूर्वद्युः कार्यम् । श्राद्धसमाप्तिस्तु परदिने एव । समाप्तिपर्यन्तं कर्तुरूपवासश्चेति हरदत्तेन व्याख्यातम् । तस्मात् पाकान्तरेण पिण्डदानमात्रं कार्यम् ।

अथ पिण्डनिषिद्धकालः । स च प्रायेण महालयादिनिर्णये पूर्वमुक्तः । हेमाद्रौ बृहत्पराशरः—‘युगादिषु मघायां च विषुवत्ययने तथा । भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं नहि ॥’ स्मृतिरत्नावल्याम्—‘पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते ॥’ तत्रैव काल्यायनः—‘वृद्धेरनतरं चैव यवन्मासः समाप्यते । तावद् पिण्डान्नैव दद्यान्न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ बौधायनः—‘संस्कारेषु तयान्येषु मासं मासार्धमेव च । तथा—‘भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृशुमघासु च । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ त्रिस्थलीसेतौ कार्णाजिनिः—‘विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्षं तदर्पकम् ।’

मते ॥' इति हेमाद्रौ शालङ्कायनोक्तेश्च । तत्रैव परिशिष्टे—'संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे ए-
कोदिष्टे तथैवच । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥' स्मार्ताग्निमतां तद्गहि-
।।नां वाग्नौकरणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं पृथक्पाकेन । भृत्यपज्ञादि तु श्राद्धा-
न्त एव । अत्र मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादौ स्पष्टम् । सर्वेषां श्राद्धान्ते वा तत्पाकेन वैश्व-
देवनित्यश्राद्धादीति तृतीयः । 'श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्दैवदेवादिकं ततः । कुर्याद्भिक्षां
ततो दद्यादन्तकारादिकं तथा ॥' इति पैठीनसिस्मृतेः । ततः श्राद्धशेषात् । 'श्राद्धाहि
श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ।' इति चतुर्विंशतिमताश्च । एवं वैश्वदेवकालत्रयस्य आ-
श्राकं सांख्यायनपरिशिष्टमुदाहृत्यैव व्यवस्योक्ता । 'आदौ वृद्धौ क्षये चान्ते दर्शे मध्ये
महाहये । एकोदिष्टे निष्टृते तु वैश्वदेवो विधीयते ॥' इति बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां
श्राद्धान्ते एवेति गेषातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयो बहवः । नोपदेवस्तु वृत्तिकारेण विस-
र्जनान्तं श्राद्धमुक्त्वा 'उच्छेषणं तु' इति पूर्वोक्तमनुवाक्योदाहरणाद्बहुचानां श्राद्धान्त
एव । मध्यपक्षस्त्वन्यशाखापर इत्याह । हेमाद्रिस्तु वृद्धावप्यन्ते एव वैश्वदेवमाह । कात्ती-
यानां-तु श्रौतस्मार्ताग्निमतामादावेकेनैव पाकेनेति कर्कः । अन्येषां मते तैत्तिरीयाणां
तु सामिकानां सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पञ्चयज्ञाश्च अन्ते चेति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् ।
अस्य पक्षद्वयस्य पूर्ववद्वयस्या । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—'ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च
ततोऽतिथीन् । ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥' ततः श्राद्धशेषात् । नित्य-
क्रियां नित्यश्राद्धम् । तत्र—'पृथक्पाकेन नैत्यकम्' इति तेनैवोक्तेः पाकेक्ये विकल्पः ॥

अथ नित्यश्राद्धम् । हेमाद्रौ व्यासः—'एकमप्याशयेद्विप्रं पण्णामप्यन्वहं शुद्धी' ।
नित्यश्राद्धम् । अपीत्यनुकल्पः । प्रचेताः—'नामन्तरणं न होमं च नाहानं न विसर्जनम् ।
पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम् ॥' अत्र—'निर्दिश्य भोजयित्वा
द्विचिदत्वा विसर्जयेत् ।' इति तेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः । यशु—'नित्यश्राद्धं दैव-
नियमादिविवाजितम् । दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोद्भितम् ॥' इति काशी-

वर्तके-
नित्य-
श्राद्ध-
सन्ते-
च विद्यते ॥' एतद्विवाऽसंभवे रात्रावपि कार्यम् । 'दिवोदितानि
कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । याभिर्न्याः महरं यावत्तवत् कर्माणि कारयेत् ॥'
इति बृहन्नारदीयोक्तेः । 'रात्रौ महरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् । प्रह्वयज्ञं च सौरं च
वर्जयित्वा विशेषतः ॥' इति पृथ्वीचन्द्रश्रुतसंग्रहोक्तेश्च । नच दार्शिकान्दिकाद्यपि
रात्रौ स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्य तिथिसंबन्धित्वात् 'संध्यारात्रौ न कर्त-

व्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।' इति वैष्णवाद्यै रात्रौ निषेधात् । अत एवालपद्वादश्यां—'उपः-
 काले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ।' इत्याद्यैर्वर्णयैस्त्रयोदशीश्राद्धं नापकृष्यते ।
 भिन्नविषयत्वादित्युक्तं मदनरत्ने । नित्यं त्वपकृष्यते । अन्वहमित्युक्तेस्तिथिसर्वाधिका-
 भावात् । यथा च सुदर्शनभाष्ये—'परपक्षे पित्र्याणीति नियमेऽपि नित्यश्राद्धत्वे
 संवत्सरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयावलाच्छुक्लपक्षेऽपि' इत्युक्तम् । तथा रात्रा-
 वपि । तथा च माधवेन प्रतिपत्प्रकरणे स्पष्टमुक्तम् । वयं चाग्ने वक्ष्यामः । अस्य
 दिने करणे लोप एव । 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इति निषेधादिति पृथ्वीच-
 न्द्रोदयः । पात्राभावे कौर्मि—'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं प्रकल्पयेत् ।'
 तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः—'भिक्षुकाभावेऽन्नं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा मक्षिपेत्' इति ।
 हेमाद्रौ नागरखण्डे—'नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति । श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र
 नित्यत्वात्तन्न हापयेत् ॥' पददेवते पृथग् नेत्यर्थः । मात्स्ये—'ततस्तु वैश्वदेवान्ते
 सभृत्यसुतवान्प्रवः । भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ॥' सर्वं पर्वनिषिद्धं
 मांसमापाद्यपीत्यर्थः । एवं कृण्वैकादश्यादौ गृहिणोऽपि भोजनम् । अस्य वैधत्वेन
 निषेधाप्रवृत्तेः । एवं ग्रहणवेधेऽपि । यत्त्वनाहिताग्नेरमापममांसं वर्जयेदित्युक्तं तदे-
 यमेव । श्रौतत्वेन तस्य बलवत्त्वात् । देवलः—'श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्तेऽथ
 कथंचन । देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥' शिवराज्येकादश्यादौ
 खवघ्राणमेवेत्युक्तं भाक् । यत्र तूपवासो नावश्यकस्तत्रैकभक्तमयाचितं वा कार्यमिति
 हेमाद्रिः । जातूकर्ण्यः—'अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजन्मभिः । अन्यथा ह्य-
 म्भुरं श्राद्धं परपौके च सेविते ॥' श्राद्धशेषभोजनस्य कचिन्निषेधमाह हेमाद्रौ प्रायश्चि-
 त्काण्डे मार्कण्डेयः—'पित्रादीनामयाऽन्येषां श्राद्धशेषान्नभोजनम् । त्रतिनां विधवानां
 च यतीनां च विगर्हितम् ॥' अन्ये भिन्नगोत्राः । त्रतिनो ब्रह्मचारिणः । 'श्राद्धा-
 वशिष्टोक्तारस्ते वै निरयगामिनः । सगोत्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनां च न दोष-
 कृत् ॥' इति तत्रैवोक्तेः । तत्रैव जावालिः—'विप्रस्त्वन्यगृहे श्राद्धशिष्टान्नं भो-
 जनं चरेत् । प्राजापत्याद्विशुद्धिः स्याज्ज्ञातिगोत्रे न दोषकृत् ॥' यतीनां वपनं लस-
 प्रणवजपश्चेति तत्रैवोक्तम् । अस्यापवादमाह स एव—'श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातु-
 लस्य महात्मनः । ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः ॥ एतेषां श्राद्धशि-
 ष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते । इति केचित्प्रशंसन्ति मुनयस्तदसांप्रतम् ॥' विशेष-
 पान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । हेमाद्रौ जावालिः—'ताम्रूलं दन्तकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनम् ।

१-नार्यमहर्षे नियमार्थं न परिसाहचर्यं दोषप्रसङ्गात् । तेन श्राद्धे यदपि दत्त तत्र भुञ्जीतेति न, पितृ पित्र-
 ष्वो दत्त सर्वमपि भुञ्जीतेति नियम्यते । २-ज्ञातातपोऽपि 'श्राद्धं कृत्वा परगृहे यो भुङ्क्ते मयविद्वक्तः । पतन्ति
 पितरस्तत्रैव उपपिण्डौदकक्रियाः ॥' इति ।

रत्यापयपरात्मानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत् ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये आचार्यः—' न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् गृहे यत्नेन तद्दिने । श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि ॥'

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ पार्वणश्राद्धम् ॥

अथानुकल्पाः । तत्र विमालाभे—' भोजयेदयवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।

भावात्कल्पा । देवे कृता तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥' इति शङ्खोक्तेरेको विप्रः

पूर्वमुक्तः । विप्राभावे दर्भवटुः । 'निधाय वा दर्भवटूनासनेषु समाहितः । प्रेषा-
नुमेपसंपुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥' इति देवलोक्तेः । अशक्तायामश्राद्धम् ।

आमश्राद्धम् । 'आपद्यनशौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्या-

रजसि संक्रमे ॥' इति कात्यायनोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये जमदग्निः—' यावत्स्यान्ना-
ग्निसंपुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा । आमश्राद्धं तदा कुर्याद्धस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥' कौर्मे-

'अनग्निरधनो वापि तथैव व्यसनान्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात्पृथुलस्तु सदैव
हि ॥' आहिताग्नौ प्रवासस्थे तत्पत्नी गृहे दर्शं ऋत्विगादिना कारयेत् । 'अमावा-

स्यादि नियतं श्रोषिते धर्मचारिणि । पत्नी तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्पृत्विगादिना ॥'
इति लघुहारीतोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । आदिपदमादिकादिसर्वपार्वणपरमिति

शूलपाणिः । सुमन्तुः—' पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप । अपत्नीनां
महाबाहो विदेशगमनादिभिः । सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥' प्रचेताः—

'स्त्री शूद्रः स्वपचथैव जातकर्मणि चाप्यथ । आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्व-
णेन तु ॥' स्वयं पचतीति स्वपचः अपत्नीकः । विष्णुश्मसौ—' आत्मनो

देशकालाभ्यां विष्टुवे समुपस्थिते । आपद्यनशौ तीर्थे च प्रवासे पच्यसंभवे ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः । न पक्वं भोजयेद्विद्वान् सच्छूद्रोऽपि कदा-

चन ॥ भोजयन् प्रत्यवापी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥' अत्र प्रवासतीर्थग्रह-
णादावामहेमश्राद्धमेव, पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमाद्रिरत्नावल्यादयः । अ-

पराकविज्ञानेश्वरादयस्तु—' पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।' इति सु-
मन्तुक्तेः साधिकैर्निरधिकैश्च प्रवासादौ सर्वत्र पाकाभावे आमादि कार्यम्, पाकसं-

भवेत्तत्रैनेवेत्याहुः । अतएव पाकश्राद्धमुक्त्वा—' एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु
कर्मसु । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ॥' इति मात्स्ये निरग्ने-

रपि पाकेनोक्तमिति शूलपाणिकल्पतरु । एतच्छब्दः श्राद्धमात्रपर इत्यन्ये ।
'एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।' इति लघुहारीतीयमपि साधेरेव ।

निरग्नेर्महैकोद्दिष्टमप्यामेन । शूद्रस्य तु दशाहपिण्डाधामेनेति हलायुधः । उत्सन्ना-
ग्नीनां त्रामश्राद्धमेव, पूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात् । मरीचिः—' श्राद्धविघ्ने द्विजाती-

नामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृते ॥' स्मृति-
 र्पणे—'श्रुताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् । आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्ध-
 मामेन कर्हिचित् ॥' हेमाद्रौ व्यासः—'आमं ददत्तु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणम् ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् ॥ सिद्धाग्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धे-
 ऽप्यसौ विधिः । आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च भारत ॥ दद्याद्यच्च द्विजा-
 तिभ्यः शृतं वा शृतमेव वा । तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥'
 पक्षान्तरमाह स एव—'आमं ददद्धि कौन्तेय तदामं द्विगुणं चरेत् । त्रिगुणं चतु-
 र्गुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत् ॥' स्मृत्यर्थसारे समप्युक्तम् । पदत्रिशन्मते—'आ-
 मश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् । गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पाय-
 सेन वा ॥ पिण्डान् दद्याद्यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये
 व्यासः—'आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिः श्राद्धदः सदा । हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्म-
 णस्य विधानतः ॥' एतत्सग्नेः । निरग्नेः सदा तत्सत्वात् । यत्तु—'आमेन पिण्डं
 दद्याच्चेद्विमान् पाकेन भोजयेत् । पाकेन कुरुते पिण्डमामानं यः प्रयच्छति ॥ ता-
 बुभौ मनुजौ प्रोक्तौ नरकाहौ न संशयः ॥' इति । तददर्शादिपरम् । देशाचारा-
 द्यवस्थेति युक्तम् । मरीचिः—'आवाहने स्वधाकारं मन्त्रा ऊक्त्वा विसर्जने ।
 अन्यकर्मण्यनूयाः स्युरामश्राद्धविधिः स्मृतः ॥' आवाहने हविषे अत्तव इत्यत्र
 स्वीकर्तवे इत्यूहः । स्वधाकारे नमो वः पितर इषे इत्यत्र इषेपदस्थाने आमद्र-
 व्यायेत्यूहः । विसर्जने वाजेवाजे इत्यत्र वृक्षा इति स्थाने तत्स्येत तृप्यतेति
 बोहः । यद्यपि तस्मादहं नोहेदिति ऋच्यूहो निषिद्धः तथापि वचनाद्भवति ।
 'वृत्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुपमश्रो यथामुखम् । आमश्राद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पञ्च-
 मम् ॥' अयं चानुवादः खलेवाल्यां छेदनादीनामिवार्याभावालोपसिद्धेः ।
 धर्मपदीपे तु—'आमं चतुर्गुणं दद्याद्यथा द्विगुणं तथा । हेम चाष्टगुणं तद्दामे
 हेमेष्यसौ विधिः ॥ आमे हेमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैव च । व्यतीपाता-
 दिके श्राद्धे नियमान् परिवर्जयेत् ॥ गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।
 पिण्डदानं प्रकुर्वीत आमे हेमे कृते सति ॥ आमश्राद्धे च वृद्धौ च मेतश्राद्धे त-
 थैव च । विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ आमश्राद्धमनमुष्टमग्नी-
 करणवर्जितम् । वृत्तिप्रश्नं न कुर्वीत आमे हेमे कदाचन ॥' इत्युक्तम् ।
 पतञ्जल—'आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च ।' इति हेमाद्रौ भविष्यादिविरो-

धाचिन्त्यम्, शाखान्तरविषयं वास्तु । विकिरोऽप्यामेनेति हेमाद्रिः । शूद्रस्य तु तत्रैवोक्तम् । 'अश्रीकरणमन्तश्च नमस्कारो विधीयते ।' अग्रये कव्यवाहनाय नमः, सोमाय पितृमते नमः इत्थं मन्तः । मात्स्ये—'मन्तवर्ज्यं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते । एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्या-
दामान्नवहुषः ॥' तच्च पूर्वाह्ने कार्यम् । 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टं च मध्यतः । पार्वणं चापराह्ने तु मातृष्टुद्धिनिमित्तकम् ॥' इति हारीतोक्तेः । एतद्द्विजविषयम् । शूद्रकर्तृकं त्वपराह्ण एव । 'मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतुपः समुदाहृतः । आमश्राद्धं तु तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥' इति सुमन्तूक्तेरित्यपराकं हेमाद्रौ चोक्तम् ॥

तदभावे हेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः—'आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् । धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिपा ॥' धर्मः—'आमं हिरण्यश्राद्धम् । तु द्विगुणं प्रोक्तं हेमं तद्वच्चतुर्गुणम् ।' स्मृत्यर्थसारे—'हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं समं वा दद्यात् ।' हेमाद्रौ भविष्ये—'अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्म-
नि । हेमश्राद्धं संग्रहे च तथा स्त्रीशूद्रयोरपि ॥' शर्द्धिशन्मते तुर्यपादे—'वर्जयित्वा क्षयेऽहनि' इति पाठः । 'यस्य भार्या रजस्वला' इति व्यासपाठः । पुत्रोत्पत्तौ तु हेमनियममाह संवर्तः—'पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेनैव बुद्धिमान् । न पकेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥' भविष्ये—'गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा । पिण्डदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥ शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वेपे-
त्तथा । सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् ॥' हेमश्राद्धे पिण्डदानं नेति दिवोदासः । स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तस्तदाशयं न विशः । पद्मिशन्मते—'नाम-
न्तणाश्रीकरणं विकिरो नैव दीयते । तृप्तिपक्षोऽपि नैवात्र कर्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥' अत्र मरीचिना आमाभावे हेमविधिना स्थानापत्त्या धर्ममाप्तेः पूर्ववन्मन्त्रोहः पूर्वा-
ह्णकालता च ज्ञेयेति दिक् । पूर्वोक्तधर्मप्रदीपोक्तेश्च । व्यासः—'हिरण्यमामं श्राद्धीयं लब्धं यत्क्षत्रियादितः । यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्वाह्णान्तास्त्वयम् ॥' विप्रा-
ल्लब्धं भुञ्जीयात् । क्षत्रियादिलब्धे तु यथेष्टविनियोगः । तेनापि श्राद्धवैश्वदेवादि न कार्यम् । देवोद्देशेन त्यक्तस्य देवतान्तराय त्यागायोगादिति देवपातिकः । शूद्रलब्धे तूक्तं तत्रैव पद्मिशन्मते—'आमं शूद्रस्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते । तत्सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिकेन च ॥' इति । शुद्धितत्त्वेऽद्विराः—'शूद्रवेश्मनि विभेण हीरं वा यदि वा दधि । निष्टचेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥ शूद्रादिमृ-
हेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि ॥' पराशरः—'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजातिकरसंपृष्टं सर्वं तन्न विरुद्ध्यते ॥' विष्णुपुराणे—'संभोजयित्वा

युक्तीयाच्छुद्रान् ग्रहमागतम् ।' अद्विराः—' पात्रान्तरगतं ग्राहं दुग्धं स्वंगृहमागतम् ।'

सपिण्डश्राद्धाशक्तावाह हेमाद्रौ संवर्तः—'समग्रं यस्तु शक्नोति कर्तुं नैवेह पार्व-

सांख्यिक-
श्राद्धम् ।

णम् । अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥ पात्रे भोज्यस्य
चात्रस्य त्यागः संकल्प उच्यते ॥' व्यासः—'सांकल्पं तु यदा कुर्यान्न

कुर्यात्पात्रपूरणम् । नावाहनाग्नौकरणे पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥' पात्रमर्घ्यस्य । सम-

न्तकावाहनस्य निषेधः । तूर्णानि तु भवत्येवेति हेमाद्रिः । स्मृत्यर्थसारे—'विकिरं तु
न दातव्यम्' इति तृतीयपादे पाठः । स्मृत्यन्तरे—'त्यजेदावाहनं चार्घ्यमग्नौकरणमेव

च । पिण्डांश्च विकिराक्षय्ये श्राद्धे सांकल्पसंशके ॥' हेमाद्रौ वृद्धशतातपस्तु—'पिण्ड-

निर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥'

इत्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये वशिष्ठः—'आवाहनं स्वधाशब्दं पिण्डाग्नौकरणं तथा ।

विकिरं पिण्डदानं च सांकल्पे षड्विबर्जयेत् ॥' विकिरे विकल्पः स्मृत्यन्तरे—

'अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् । स तदा वाचयेद्विमान् संकल्पा-

त्सिद्धिरस्ति ॥' जगलेयः—'पिण्डो यत्र निवर्तते मघादिषु कथंचन । सांकल्पं

तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥' कार्णाजिनिः—'मौञ्जीबन्धाद्वत्सरार्थं वत्सरं

पाणिपीडनात् । पिण्डान् सपिण्डा नो द्युः प्रेतपिण्डं विनात्र तु ॥' अस्यापवादः

पित्रोराब्दिकादौ पूर्वमुक्तः । त्यक्ताग्रेरपि सांकल्पमुक्तं षड्विंशन्मते—'अनधिको

यदा विम उत्सन्नाभिस्तथैव च । तथा वृद्धिषु सर्वासु सांकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥'

अशक्ता पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीये—'द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु

पाचयेत् । पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विकक्षणः ॥' देवलः—'पिण्ड-

मात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः । श्राद्धीयाहनि संभासे भवेन्नि-

रशनोऽपि वा ॥' वृद्धवशिष्ठः—'किंचिद्द्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजैः । तृणानि

वा गवे दद्यात् पिण्डान्वाप्यथ निर्बपेत् ॥ तिलदर्भैः पितृन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्व-

कम् ॥' हेमाद्रौ भविष्ये—'अग्निना वा दहेत् कर्त्तुं श्राद्धकाले समागते । तस्मिन्वो-

पवसेदह्नि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ॥' श्राद्धसंहिता समन्तश्राद्धसंकल्पः । विष्णुवराह-

पुराणयोः—'असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यं मांसं स्वशक्तितः । प्रदास्यति तिलान्वापि

स्वल्पं वापि च दक्षिणाम् ॥ सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलो-

कपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥ न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चात्रं श्राद्धोपयोगिस्वपि-

१—इदं च शरदृश्राद्धमागतमपि प्राङ्मुखं—'शुभ्रात्र गोरसं क्षेहं शरद्वेस्मन आगतम् । पक्व विमृष्टे शुक्ले भोज्यं तन्मगुरुप्रवीत ॥' इति प्राभाष्यात् । २—तूर्णीमावाहनमप्रानाणिकमिति व्याख्याकाराशयः । तत्र 'अमन्त्रकावाहने तु देवतासाधिव्याभावेन श्राद्धहानिप्रसङ्गात्' इति अन्यैश्चोपपत्तिभिः सविस्तरं व्याख्याया प्रतिपादितमिति ।

वृत्ततोऽस्मि । वृष्यन्तु भवत्या पितरौ मर्यता भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ इत्ये-
तत् पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् । यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति भारत ॥
प्रभासखण्डे—‘ गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः । निरन्नो निर्धनो देवाः पितरौ
माऽनृणं कृयाः ॥ न मेऽस्ति वित्तं न धनं न भार्या श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ।
वनं प्रविश्येह तु तन्मयोर्धर्मजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
मह्यं दयध्वं पितृदेवतायाः । आख्याय चोत्सिष्य भुजौ ततो वै दिवा च रात्रि
समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ भवेत्स वै तेन कृतेन तेपामृणेन मुक्तः पितृदेवतात्नाम् ॥ ’
इत्यनुकल्पाः ॥

अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । दर्शे पट् प्राणायामाः । वृद्धौ त्रयः ।
श्राद्धभोजने संस्कारेषु जातकर्मादिचूडान्तेषु सांतपनम् । आद्ये चान्द्रं वा । अन्यसं-
प्रायश्चित्तम् । स्कारेषूपवासः । सीमन्ते चान्द्रमिति विज्ञानेश्वरः । आपदि नवश्राद्धै-
कादशाहेषु भोजने कायः । द्वादशाहे ऊनमासे च पादोनः । द्विमासे त्रिपक्षे ऊनपट्टो-
नाब्दयोश्चार्धकृच्छ्रः । त्रिमासाद्याब्दिकान्तेषु सपिण्डने च पादकृच्छ्र उपवासो वा ।
शुद्धव्यार्यभोजनेऽर्धम् । जपशीले तदर्धम् । अनापदि तूनमासान्तेषु चान्द्रं कार्यं वा ।
द्विमासादौ पादोनम् । त्रिमासादावर्धकायः । आब्दिके पादोनकायः । पुनराब्दिके
एकाहः । क्षत्रियादिश्राद्धेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि ज्ञेयानि । चाण्डालसर्पश्वादिहतपति-
तस्त्रीवादिनवश्राद्धे चान्द्रम् । आद्यमासिकान्ते चान्द्रं पराकश्च । द्वादशाहादौ पराकः ।
द्विमासादावतिकृच्छ्रः । त्रिमासादौ कायः । आब्दिके पादः । अभ्यासे सर्वं द्विगु-
णम् । आमहेमसंकल्पश्राद्धेषु तत्तदर्धानि । यतिर्व्रतचारी चोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा
त्रीनुपवासान् प्राणायामान्मृताशनं चाधिकं कृत्वा व्रतशेषं समापयेत् । अनापदि
द्विगुणम् । दर्शादौ दशगायत्रीमन्त्रिता अपः पिबेत् यद्प्राणायामा वा । संस्कारेषु
शीले कृच्छ्रः । सीमन्ते चान्द्रम् । अन्येषूपवास इति दिक् । अत्र माधवमिताक्षरादौ
कचिद्विरोधो विषयभेदात्परिहार्यः । एकादशाहे चान्द्रं पुनःसंस्कारश्चेति प्रायश्चित्त-
काण्डे हेमाद्रिः । यत्तूचनाः—‘ दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धष्टयद्विजः । ’
इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥

अथ क्षयाहश्राद्धम् । तत्स्वरूपमाह हेमाद्रौ व्यासः—‘ मासपक्षतिथिस्मृष्टे यो
क्षयाहश्राद्धम् । यस्मिन् म्रियतेऽहनि । प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥ ’
नारदीये—‘ पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता । ’ अत्र चान्द्रं मानं
ज्ञेयम् । ‘ आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रे मासः प्रशस्यते । ’ इति गगोक्तेः ।
मलमासमृतस्य तु सौरम् । ‘ मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् । ’ इति

हेमाद्रावुक्तेः । एतन्मृतमासस्यैवाधिक्ये ज्ञेयम् । ब्राह्मे-^१ प्रतिसंवत्सरं कार्यं माता-
 पित्रोर्मृतेऽहनि । पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य चैव हि ॥^२ अपुत्रस्येति भ्रात्राप्य-
 न्वयः । ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्यानावश्यकत्तार्थम् । मदनरत्ने भविष्ये-^३ 'सर्वेषामेव श्रा-
 द्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।' तथा-^४ 'भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
 मातापितृभ्यां सततं वर्षेवर्षे मृतेऽहनि ॥ स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम ना-
 मतः ॥' तच्च नानास्मृतिष्वेकोदिष्टं पार्वणं चोक्तम् । आद्यमाह यमः-^५ 'सपि-
 ष्ठीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं स्मृतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनि ॥'
 व्यासः-^६ 'एकोदिष्टं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेऽहनि । एकोदिष्टं परित्यज्य पार्वणं
 कुरुते नरः ॥ अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृयातकः ॥' अन्त्यमाह शातातपः-
^७ 'सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात् पार्वणवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं छागलेयोदि-
 तो विधिः ॥ यः सपिण्डीकृतं श्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन
 भवति पितृहा चोपजायते ॥' अत्रौरसक्षेत्रजयोः पार्वणं दत्तकादीनामेकोदिष्ट-
 मित्येकः पक्षः । साधोः पार्वणं निरग्रेकोदिष्टमित्यपरः । तद्वृषणं मिताक्षरादौ
 ज्ञेयम् । कल्पतरुस्तु 'साग्र्योरौरसक्षेत्रजयोः पार्वणम् । निरमिकयोस्त्वैकोदिष्टम्'
 इत्याह । अपराकल्पेवम् दत्तकादयो दश पुत्रास्तु साग्रयो निरग्रयश्चैकोदिष्टमेव
 कुर्युः । 'प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोदिष्टं
 सुता दश ॥' इति जातूकण्योक्तेः । यदा तु दत्तकस्य पिता दश महालये वा
 मृतस्तत्र पार्वणैकोदिष्टयोर्विकल्पः । वस्तुतस्तु सर्वेषां पावणैकोदिष्टयोर्ब्राह्मिण-
 वद्विकल्पः । स च देशाचाराद्भवत्स्थित इति सर्वनिबन्धसिद्धान्तः । अतएव
 पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः-^८ 'मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहनि ।' इत्यु-
 यत्ताह-^९ 'देशधर्म समाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे । सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं
 च क्षयाह्वयपि ॥' इति । तच्च केवलपिटृणां न सपत्नीकानामिति हेमाद्रिः ।
 अत्र मातामहा न कार्याः । 'कर्षूत्समन्वितं भुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धपोडशम् । प्रत्या-
 ब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः ॥' इति कात्यायनोक्तेः ।
 कर्षूत्समन्वितं सपिण्डनं यैरेकोदिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार्वणमेवेति शङ्कोक्तेः ।
 एवं संन्यासिनोऽपि । 'एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डीकरणा-
 भावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥' इति प्रचेतसोक्तेः । बायवीये-^{१०} 'संन्यासिनो-
 ऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं हि
 तत् ॥' पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः-^{११} 'संग्रामे संस्थितानां च श्रेतपक्षे शशिसये ।
 तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ चन्द्रक्षयानाशकसंयुगेषु यः श्रेतपक्षे
 मृतवान् सपिण्डः । सपिण्डितानामपि चाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्व-

पानि ॥' तथा—' भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च । दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविद्वद्ब्रवीत् ॥' दैवहीनमेकोद्दिष्टम् । ज्येष्ठो भ्राताऽनाद्यगर्भजः । तथा च तत्रैव शातातपः—' अनाद्यगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते । ऋते सपिण्डनाचस्य नवै पार्वणमाचरेत् ॥' आद्यगर्भे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेत्यर्थः । मातुस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः—' प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः । तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं चान्यदेव वा ॥' यच्चु तेनैवोक्तम्—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु ॥' इति तत्साप-
 व्रमातृपरम् । यच्चु वृद्धपराशरः—' अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एवास्य तु कुर्वीत पिण्डदानादिकां क्रियाम् ॥ पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भा-
 वजेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा श्रेयं पूर्ववदुचरेत् ॥' इति । तत्पितृवदेशाचारवद्भव-
 स्थितमिति पृथ्वीचन्द्रः । श्राद्धदीपकलिकार्या चतुर्विंशतिमते तु—' पितृव्यभ्रातृमा-
 तृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां हंपत्योः पार्वणं मियः ॥ अपुत्रस्य
 पितृव्यस्य भ्रातृभ्रैवाग्रजन्मनः । मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ॥'
 इत्युक्तं तत्पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि पार्वणमेव । ' सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाम-
 मन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥' इति लौगाक्षिसूत्रेः । ' ततः
 पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ।' इति ह्यमन्तूक्तेथैति निर्णयामृते उक्तम् ।
 अन्ये त्वेतत्पात्रिकपार्वणपरमाहुः । अत एव ' भर्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहा-
 त्पार्वणमाचरेत् । न तेन वृष्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥' इति वचनं
 क्षयाहे पात्रिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ भट्ट-
 चरणैः । ' स्वभर्तृप्रभृतिभ्यः' इत्यनेन विरोधाच्च । अपुत्राणां चाह हेमाद्रावाप-
 स्तम्बः—' अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादे-
 कोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ मित्रवन्पुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च । दद्याद्दे पात्रिकं
 श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥' पारिजाते च अन्यथा पार्वणमित्युक्त्वा सर्वत्र पार्व-
 णमित्युक्तम् । एकोद्दिष्टवाक्यानि तु तीर्थमहालयपराणीत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये
 वृद्धगार्ग्यः—' मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या । तयोश्च नैव कुर्वीत
 पार्वणं पिण्डनादते ॥' प्रचेताः—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणां
 च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥' अपत्नीनां ब्रह्मचार्यादीनाम् । मार्कण्डेयपुराणे—
 ' प्रति सांवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः । मृताहनि यथान्यार्यं वृणां यद्ददिहोदि-
 तम् ॥' वृणाभिति दृष्टान्ताद्गोविप्रहतपाखण्ड्यादीनां सपिण्डानामभावेऽपि सांवत्सर-
 मेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति शूलपाणिः । अत्रिवृद्धवशिष्टौ—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र

प्रदीयते । भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥ पितृव्यशुरवे श्राद्धमेको-
 दिष्टं न पार्वणम् ॥ ' यत्तु जातृकर्ण्यः—' पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।
 मातामहस्यासुतस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् ॥ ' इति, तदावश्यकत्वार्यं नतु पार्वणार्य-
 मिति हेमाद्रिः । युक्तं खेत्रम् । ' मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां
 तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूत्रवः ॥ ' इति पुलस्त्योक्तेर्मातामहस्य पार्वणमेव । तत्सा-
 हचर्यात् पितृव्यादौ तथा । ' पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं च पार्वणम् । ' इति सया-
 होक्तोपक्रमे पुलस्त्योक्तेश्च विकल्पः । केचित्त्रापस्तम्बादिवाक्यानि—' व्युत्क्रमाच्च
 प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता । ' इत्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृतसपिण्डनपितृव्या-
 दिपरानीत्याहुः । माता सपत्नमाता । एकोदिष्टं तु कनिष्ठपरमिति । पृथ्वीचन्द्रोदये-
 प्येवम् । विशेषस्त्रधिकारिनिर्णये प्रागुक्तः । केचित् पुत्रान्तराभावेऽपि पितामहवा-
 पिकमप्यावश्यकम् । ' पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभा-
 वेऽपि सच्छिष्यः कुर्यात्तस्यैर्ध्वदेहिकम् ॥ ' इति मार्कण्डेयपुराणादित्याहुस्तत्र ।
 ' पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धपोढशम् । ' इति कातीये विशेषोक्तेः ॥

अथ क्षयाहृद्वैधे निर्णयः । तत्रैकोदिष्टं मध्याह्ने कार्यम् । मध्याह्नश्च पञ्चधा

क्षयाहृद्वैधे
निर्णयः ।

विभक्तदिनतृतीयभाग इति माधवः । ' आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकोदिष्टं
 तु मध्यमे । पार्वणं चापराह्ने तु मातृर्द्विनिमित्तकम् ॥ ' इति हारी-

तोक्तौ मातःशब्दसाहचर्यात् । तत्रापि कुतुपादिषु मुहूर्तद्वितये ज्ञेयम् । ' प्रारभ्य
 कुरुते श्राद्धं कुर्यादारौहिणं शुभः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥ '
 इति गौतमोक्तेरेतत्परत्वात् । रौहिणो नवमो मुहूर्तः । मैथिलाः श्राद्धकौमुदी चैवम् ।
 अन्यथा—' ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतुपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं हेतुत्स्वधाभवनमि-
 प्यते ॥ ' इत्यादिविरोधात् । दीपिकापि—' एकोदिष्टमुपक्रमेत्, कुतुपे ' इति माधवीये
 व्यासोऽपि—' कुतुपप्रथमे भागे एकोदिष्टमुपक्रमेत् । आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियता-
 त्पवान् ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन कुतुपादिरौहिणान्तो, मुख्यः कालः । दि-
 नद्वये तद्व्याप्तौ समव्याप्तौ च पूर्वा । विषमव्याप्तावाधिक्येन निर्णयः । अव्याप्तौ, पू-
 र्वैव । परविद्धाया निषेधात् । सा च पूर्वदिने रौहिणलङ्घनापत्तेः परैवेति, गौडाः ।
 शुककृष्णवशात्सर्वदर्पाद्यैर्वा व्यवस्थेत्यन्ये । तत्र । परविद्धानिषेधमाधवस्यात् । अत्र
 मूलं कालमापवीये ज्ञेयम् । पार्वणं त्रपराह्ने कार्यं पूर्वेत्कवचनात् । ' मध्याह्नव्यापिनी
 या स्यात्सैकोदिष्टे तिथिर्भवेत् । अपराह्नव्यापिनी या, पार्वणे सा, तिथिर्भवेत् ॥ '
 इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगौतमोक्तेश्च । पूर्वेशुरेव परेशुरेव वाऽपराह्नव्याप्तौ सैव

श्राद्धा । दिनद्वये तद्व्याप्तौ तदस्पशेऽशतः समव्याप्तौ वा पूर्वेव । विषमव्याप्तौ ल-
 धिका श्राद्धा । 'अपराहृदव्यापिनी' स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः । 'महती यत्र तद्विद्वां
 मर्शंसन्ति महर्षयः ॥' इति मरीचिस्पृतेः । 'दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं
 दिनम् । पूर्वविद्धामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥' इत्यपराकं नारदोक्तेः ॥ 'अहे-
 ऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवे-
 यदि ॥' इति सुमन्तूक्तेः । 'पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डानित्याहिरसभापितम् ।'
 इति हेमाद्रौ पाठः । तत्रैव-वृद्धमनुः- 'न अहव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य च या
 तिथिः । पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता च या भवेत् ॥' मदनरत्नेष्येवम् । यत्तु
 कार्णाजिनित्यासौ- 'अहोऽस्तमयवेलायां कलामात्रा यदा तिथिः । सैव प्रत्या-
 द्धिके ज्ञेया नापरा पुत्रहानिदा ॥' इति तत्रिमुहूर्तस्तुतिः । पूर्वेद्युः सायं त्रिमु-
 हूर्ताभावे-तु, परैव । 'त्रिमुहूर्ता न चेत् ग्राह्या परैव कुतुपे हि सा ।' इति
 कालादर्शे गोभिलोक्तेः । कालादर्शेऽपि- 'प्रत्याब्दिकेऽप्येवमेव तिथिर्ग्राह्यापरा-
 ह्दिकी । उभयत्र तथात्वे तु महत्त्वेन विनिर्णयः ॥ समस्ते पूर्वविद्धैव हतथात्वेऽपि
 सा यदि । त्रिमुहूर्ता भवेत्सायं सर्वेष्टोऽयं विनिर्णयः ॥' अन्यत्रापि- 'सायंत-
 न्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके ग्राह्या सा अपराहृदयोर्पदि तदा यत्रा-
 धिका सा मता । तुल्या चेदुभयापराहृदसमये पूर्वा न चेत्तु द्वये पूर्वेव त्रिमुहूर्त-
 ग्राह्यसमये नो चेत्परैवोचिता ॥' माधवपृथ्वीचन्द्रौ तु- 'दिनद्वयेऽपराहृदव्याप्तौ
 अंशतः समव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धौ परा ।' 'खर्वदपौ परौ पूर्या' इत्युक्तेः ।
 'अपराहृदयव्यापिन्यतीतस्य च या तिथिः । क्षये पूर्वा च कर्तव्या वृद्धौ कार्या
 तयोत्तरा ॥' इति बौधायनोक्तेः । 'क्षयाहस्य तिथिर्या तु' अपराहृदये यदि ।
 'पूर्वा क्षये तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तयोत्तरा ॥' इति बृहन्नारदीयाश्वेत्याहतुः ।
 वृद्धिक्षया चात्र परतियेर्नतु ग्राह्यतियेः । तस्याः क्षयेऽपराहृदयव्याप्तैरसंभवात् ।
 तदाह माधवः- 'न ग्राह्यतिथिर्गौ वृद्धिक्षयावृर्ध्वतियेस्तु तौ ।' इति । यत्तु पृथ्वी-
 चन्द्रः- 'पूर्वोक्तं च ननु यत्र सायाहास्तमययोगिनी तिथिरुक्ता तत्रापराहृदव्या-
 पिनी ज्ञेया । सायाहृद्विमुहूर्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।' इति मात्स्यादी
 सायाहनपेधात् । यत्र 'त्रिमुहूर्तादिग्रहणं तच्छ्राद्धार्हापराहृद्विमुहूर्तपरम्' इ-
 त्याह । तदेमाद्रिमदनरत्नकालादर्शादिग्रन्थविरोधाच्छ्राद्धापत्तेश्च चिन्त्यम् । त-

१-तिपिन्योर्त्रैविध्यं यथा । आद्विदितिसत्त्वाविधा-पूर्वाहपराहस्य द्वितीयघटीत प्रहृता परेदि तिथिर्या
 पत्रघटीमिता १, पूर्वाहपराहस्यान्तिमघटीत प्रहृता परेऽदि क्षयशब्देन घटीमिता २, पूर्वाहपराहान्तिमघटी
 भवेत्ती पराहपराहघटीभयवतीति ३, त्रिधा ।

स्नात् पूर्वोक्तमेव साधु । यदा विघ्नवशाद्दिने सांवत्सरश्राद्धं न कृतं तदा रात्रा-
वपि कार्यम् । 'मृताहं समतिक्रम्य चण्डालेष्वभिजायते ।' इति मरीचिना मृता-
हातिक्रमे दोषोक्तेः । 'नच नक्तं श्राद्धं कुर्वीतारब्धे वा भोजनसमापनम्'
इत्यापस्तम्बेन गौणकालोक्तेथेति माधवः । आरब्धे श्राद्धे विघ्नवशाद्वात्रिभागे
पाते भोजनसमाप्त्यन्तं रात्रौ कार्यम् । शेषसमाप्तिः परादिन एवेति हस्दचः ।
ग्रहणदिने वार्षिकमाप्तौ तदिन एवान्नेनामेन हेम्ना वा कुर्यात् नोत्तरदिने इ-
त्युक्तं भाक् ग्रहणनिर्णये । तच्च प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे कार्यम् । अ-
न्यथा न । 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया मुतैः । क्वचित् त्रयोदशेऽपि
स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् ॥' इति लघुहारीतोक्तेः । इदमन्त्याधिकमासपरम् ।
द्वादशे त्रयोदशे चातीत इत्यर्थः । तेन यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमासे भवति तत्र
त्रयोदशेऽधिके एवाब्दिकं कार्यम् । यत्राधिकमध्ये द्वादशं मासिकं तत्र तस्य द्विराद्यं
कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमाब्दिकमिति माधवीये । हेमाद्रौ चैवम् । द्वितीयाब्दिकं तु
शुद्धमासे एव नाधिके । नाप्युभयोः । मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा
तत्रैव कार्यमन्यथा शुद्ध एवेति प्रागुक्तम् । दर्शे वार्षिकं चेत्तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा
ततः पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं चेति निर्णयदीपे क्रम उक्तः । स्मृतिसारेऽपि—'दर्शे क्षयाहे
संप्राप्ते कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पथादर्शो विधीयते ॥' इति ।
युक्तं त्वेवम् । तद्वचने मूलाभावात् । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।' इति
दर्शश्राद्धे पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यात्तस्याब्दिकेऽप्यतिदेशात्प्राप्तेः । 'पितृयज्ञानन्तरं वार्षिकं
ततो दर्शश्राद्धम्' इति व्यतिपन्नस्तु न भवत्येव । तस्यार्थिकत्वात् । कालादर्शेऽपि—'निमि-
त्तानि यतश्चात्र पूर्वाञ्जुष्ठानकारणम् ।' इति सर्वान्प्रत्येकरूप्याभावात्क्षयाहनिमि-
त्तस्यानियतत्वम् । देशजानीयेष्वेवम् । एवं मासिकादिष्वपि ज्ञेयम् । 'प्रत्यब्दं यो
यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥' इति सर्वातिदेशात् । मृताहे तृपोत्सर्ग उक्तो
हेमाद्रौ विष्णुधर्म—'अयनद्वितये चैव मृताहे वान्धवस्य च । उत्सर्जनेत्रीलृष्टपभं कौमुद्याः
समुपागमे ॥' कौमुदी कार्तिकी ॥

अथ शुद्धिश्राद्धम् । दिवोदासीये—'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचन ॥ वर्षान्तसपिण्डनेष्येत्तुल्यम् ।
'मृताहनि तु संप्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम् । वहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कु-
र्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥ प्रथमेऽस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणम् । तृतीये रुधिरं
भोक्तं श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम् ॥' इति श्राद्धकारिकोक्तेः शुद्धं किंचिदिति ज्ञेयम् ।

स्मृत्यन्तरे—‘सप्तत्रिंशच्च यो मासान् श्राद्धे भुङ्क्ते तमोदितः । स पङ्क्तिदूषितः पापः प्रेताशी च भवेत्तु सः ॥’ तत्र प्रथमेऽब्दे वर्षान्तसपिण्डनपक्षे मृताहात्पूर्वेऽङ्घ्रि सपिण्डनमध्वपूर्तिश्राद्धं च कृत्वा परेद्युर्वापिकं कुर्यात् इति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । हेमाद्रिस्तु मृताहे सपिण्डीकरणेनैव वार्षिकसिद्धिः । ‘पूर्णे संवत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्धिकमिष्यते ॥’ इति वचनादित्याह । इदमेव युक्तम् ॥

अथ क्षयाहाज्ञाने मरीचिः—‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्याहाज्ञाने दश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥’ इत्युक्तेः शुक्लैकादश्यामपि । बृहस्पतिः—‘न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रमीते मोषिते सति । मासश्चेत् प्रतियज्ञातस्तदृशं स्यादथाब्धिकम् ॥ दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानमासदिवसौ ब्राह्मो पूर्वोक्तया दिशा ॥’ मदनरत्ने भविष्ये—‘मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज । तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं सांवत्सरं तदा ॥ दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥’ निर्णयामृते तु—‘यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु । तदा चापादके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥’ इति बृहस्पतिस्मृतेरापादोप्युक्तः । कालादर्शेऽपि—‘मासाज्ञाने दिनज्ञाने कार्यमापादमाघयोः ।’ इत्युक्तम् । हेमाद्री प्रभासखण्डे—‘मृताहं यो न जानाति मासं वापि कथंचन । तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽपि मार्गके ॥’ भविष्ये—‘मृतवार्ताश्रुतेर्ब्राह्मो तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।’ पूर्वोक्तेति प्रस्थानदिनाज्ञाने मासज्ञाने च तदृशं मासाज्ञाने दिनज्ञाने च मार्गादाविति वच्छ्रवणदिनेऽपि हेयमित्यर्थः । श्रवणदिने मासाज्ञाने माघमार्गदर्शे कार्यं पूर्वोक्तप्रभासखण्डात् । अतोऽत्र लोप इति शूलपाण्युक्तं हेयम् । तिथितत्त्वे यमः—‘गतस्य न भवेद्द्वार्ता यावद्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं सुतरान्धवैः ॥ यन्मासि यदहर्घातस्तन्मासि तदहःक्रिया । दिनाज्ञानं कुहूस्तस्य आपादस्याथवा कुहूः ॥’

अथ श्राद्धविघ्ने निर्णयः । तत्र विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं सूतके मृतके चार्शायादविघ्ने निर्णयः । चाभावः । ‘निमन्त्रितेषु विप्रेषु मारुष्ये श्राद्धकर्मणि । निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥ देहे पितृषु तिष्ठत्सु नार्शानं पिपते क्वचित् ॥’ इति ब्राह्मोक्तेः । कर्तुंस्तु विष्णुराह—‘व्रतपद्मविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरुष्ये मृतकं न स्यादनारुष्ये तु मृतकम् ॥’ श्राद्धे मारुम्भस्तोत्रोक्तः । ‘मारुम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादां श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥’ इति । माघवीये ब्राह्मेऽपि—‘श्राद्धादां पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो

भवेत् । 'मितासरायां स्मृत्यन्तरे सद्यःशौचं प्रकृत्य- 'यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे
 श्राद्धकर्मणि ।' इति । तिथितत्त्वादिगौडग्रन्थास्तु निमन्त्रणोत्तरं कर्तुर्भोक्तुश्च नाशौ-
 चम् । 'निमन्त्रणोत्तरं श्राद्धे प्रारम्भः स्यादिति स्मृतिः ।' इति विष्णुक्तेः । यत्तु
 'श्राद्धे प्राक्परिक्रियाः' इति, तदर्थश्राद्धविषयमित्याहुः । दातृशुद्धे मरणादौ ब्राह्मे
 उक्तम्- 'भोजनार्थे तु संशुक्ते विमैर्दातृविषयते ।' शुद्धे इति शेषः । 'यदा कश्चित्त-
 दोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहिताः । आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥'
 इति । अस्य श्राद्धविषयत्वं हेमाद्रिणोक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । मम तु
 प्रतिभातीदं विवाहादिविषयम् नतु श्राद्धविषयं तत्पदाभावात् । 'विवाहोत्सवय-
 ज्ञेषु' इत्युपक्रम्य- 'सृजानेषु तु विमेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः
 सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥' इति पूदत्रिशन्मतेकवाक्यत्वात् । 'निमन्त्रि-
 तेषु विमेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । इति पूर्वोक्तविरोधाच्च । श्राद्धे तु यद्यपि विष्णुना
 प्राक्परिक्रमाशौचाभाव उक्तः, तथापि कर्तुरेव सः । भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव- 'अपि दातृ-
 शुद्धीगोश्च सूतके मृतके तथा । अविज्ञाने न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचन ॥ विज्ञाने
 भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥' इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः । आदिशब्दे-
 नाशौचमुच्यते । तच्चाह विष्णुः- 'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाचमश्नाति तस्य
 तावदाशौचम् । यावत्तेपामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इति । यत्तु- 'देहे
 पित्र्यु पित्र्यस्तु नाशौचं विद्यते कश्चित् ।' इति ब्राह्मं, तत् श्राद्धकालीनस्य निषे-
 धकम् न तदुत्तरकालीनस्य । शुद्धिदीपस्तु निमन्त्रितेष्वित्यामश्राद्धपरम्,
 भोजनार्थेष्वित्यादित्वन्नश्राद्धपरमित्याह । प्रायश्चित्तं त्वाह मार्कण्डेयः- 'भ्रुत्वा तु
 ब्राह्मणाशौचं चरेत्सांतपनं द्विजः ।' एतत्कामतः अभ्यासे शङ्कः- 'ब्रह्मणस्य तथा
 शुबला, मासमेकं व्रती भवेत् ।' इति । अज्ञानान्तु छागलेयः- 'एकाहं च त्र्यहं
 पञ्चसप्तसप्तमभोजनम् । ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेन्नरः ॥' इति वर्ण-
 क्रमेणेदम् । अभ्यासे तु द्वैगुण्यमित्यादि मितासराभाषवीयादौ ज्ञेयम् । मितासरा-
 भाषवादां तु श्राद्धे कर्तुर्भोक्तुश्च सर्वथा दोषाभाव उक्तः । आशौचमव्ये श्राद्धदिन-
 प्राप्तां तु माधवीये कालादर्शं च ऋष्यशृङ्गः- 'देये पित्र्याणां श्राद्धे तु आशौचं जायते
 यदा । आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते ॥' श्राद्धचिन्तामणौ ज्योतिषे-
 'प्रतिसांवरत्सरं श्राद्धमाशौचात् पतितं च यत् । मलमासेऽपि तत् कार्यमिति भागुरि
 भाषितम् ॥' आशौचान्तादिनत्वेन निमित्तत्वादित्यर्थः । एतन्मासिकादिपरं न
 दाशिकादौ । अत एव सुदर्शनभाष्ये अपरपक्षे पित्र्याणीति नियमात् कृष्णपक्ष
 श्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमेव न तु गौणकाले करणम् । तद्योपवासः । वेदोदितानां नित्यानां

कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकनतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥' इति मन्त्रेतित्युक्तम् ।
 आशौचे तु प्रायश्चित्तमपि न । मुख्यकाले अनधिकारात् । आशौचान्ते संभवे तु
 व्यासः—'श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने तन्तरा मृतसूतके । अमावास्यां प्रकुर्वाद्दे शुद्धावेके
 मनीषिणः ॥' हेमाद्रौ पट्टिंशन्मतेऽपि—'मासिके चाब्दिके त्वहि संप्राप्ते मृतसूतके ।
 वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे चापि विचक्षणाः ॥' गोभिलः—'देयं मत्याब्दिके श्राद्धे
 अन्तरा मृतसूतके । आशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मासेन्दुसये तथा ॥' मरीचिः—'श्राद्ध-
 विघ्ने समुत्पन्नेऽप्यविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'
 विशेषत इत्युक्तेः शुक्लादश्यामपि । आशौचेतरविघ्ने एतदिति माघवपृथ्वीचन्द्रौ ।
 यच्चत्रिः—'तददृश्येत् मद्गुप्येत केनचित्सूतकादिना । मृतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तद-
 हरेव च ॥' इति, तत् पूर्वकालाभावे ज्ञेयम् । एतदाब्दिकेतरश्राद्धपरम् । यच्च दे-
 वलः—'एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यास्मिंस्त्रिभौ तस्मिन् श्राद्धं
 कुर्यात् प्रयत्नतः ॥' इति । तदपि मासिकपरमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च । इदमपि
 पूर्वकालासंभवे व्याध्यादौ विस्मरणे चैवं ज्ञेयम् । अथ भार्यारजोदर्शने तत्र दा-
 शिकमानेन कार्यम् । 'श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् । अमावास्या-
 दिनियतं माससंवत्सरादृते ॥' इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः । व्याघ्रपादोपि—'आर्तवे
 देशकालानां विष्टवे समुपस्थिते । आमश्राद्धं द्विनैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदेव हि ॥'
 इति । दीपिकापि—'दर्शे तु भार्यार्तवेप्यामश्राद्धविधिं प्रवासिविधुराघाशाचरेयु-
 द्विजाः । वस्तुतस्तु । 'पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते।' इति सुमन्त्रुक्तेः ।
 पाककर्तृन्तरसत्त्वेऽन्नेनान्यथामेनेत्युक्तम् । 'मासिकानि सपिण्डानि अमावास्या
 तथाब्दिकम् । अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥' इति कलिकायां
 वचनाच्च । कालादर्शे तु स्त्रिया रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पञ्चमेहनीति पञ्चान्तरमुक्तम् । पारि-
 जातेप्येवम् । एवं महालययुगादावपि । आब्दिकं तु रजोदर्शनेपि तदिने एव कार्यम् ।
 'पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्योऽप्यनग्रिकः । अन्नेन वाब्दिकं कुर्याद्धेन्ना वामेन न क-
 चित् ॥' इति माघवीये लौगाक्षिस्मृतेः । मरीचिरपि—'अनग्रिकः प्रवासी च यस्य भार्या
 रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥' कार्णाजिनिः—'आपन्नो-
 प्याब्दिकं नैव कुर्यादाग्नेन कुञ्चित् । अन्नेन तदमायां वा कृष्णे वा हरिवासरे ॥'
 मयोगपारिजाते—'रजस्वलायां भार्यायां क्षयाइं यः परित्यजेत् । स वै नरेवमाप्नोति
 पावदाभूतसंभ्रवम् ॥ मासिकानि सपिण्डं च अमावास्या तथाब्दिकम् । अन्नेनैव तु कर्तव्यं

१-मासिकस्यान्ये शोदित्वा वर्षान्तसपिण्डनपक्षे ज्ञेया । २-तुमहन् दशोदभद्रानां वाब्दिकं दशभद्रान्यता ।
 आशौचमन्ये दर्शोपाते सर्वसमनततोपातुपपसोस्तदनन्तरं मुकृत्य दिव्यपिम्बुवनात् ।

यस्य भार्या रजस्वला ॥' देवपार्श्विकनिबन्धेऽपि—'भर्तुः श्राद्धं पञ्चमेऽह्नि कुर्याद्भार्या रजस्वला । पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्यतः ॥' कालादर्शेऽपि—'रजस्वलाह्नोऽनग्निर्विदेशस्थोऽथवाच्छिके । दर्शादाविव नामेन सन्नेन श्राद्धमाचरेत् ॥' अन्यत्रापि—'विदेशको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्याम् । श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नामेन हेन्ना न तु पञ्चमेऽह्नि ॥' एवं मासिकेऽपि । यत्तु मरीचिः—'आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥' माधवीये—'श्राद्धं तदा न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ।' इत्युत्तरार्थं, तदपुत्रकर्तृकश्राद्धविषयम् । 'अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सा तु कुयात्तपञ्चमेऽहनि ॥' इति गौतमोक्तेः । 'दैवे कर्मणि पित्र्ये वा पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ।' इति प्रभासखण्डाच्च । नन्वशुचित्वादेव तत्र पञ्चमेऽहन्पर्यात् श्राद्धं प्राप्तमिति वचनं व्यर्थम् । मैवम् । 'गर्भिणीवृत्तिकादिश्च कुमारी वाप्यरोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥' इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । 'अनुपनीतस्त्रीशूद्राश्च श्राद्धमृत्तिजा वा कारयेयुः । 'स्वयं वाऽमन्तकं कुर्युः' इति स्मृत्यर्थसाराचान्यद्वारा करणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य त्वदुक्तदिशा आशौचानन्तरं श्राद्धकर्तव्यताऽवेदकवाक्यवैयर्थ्याच्च । अतः प्रागुक्तमरीच्युक्तेः पत्नीपञ्चमेहनि इति युक्तम् । यत्तु—'सप्ताहात् पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने ।' इति, तद्रजोनिवृत्तिपरमिति हेमाद्रिभिन्नसर्वनिबन्धसिद्धान्तः । हेमाद्रिस्तु श्राद्धादौ स्त्रिया सहैवाधिकारात्तस्यां रजोदुष्टायां तन्निवृत्तेरेकभायेण पञ्चमेऽहनि कार्यं प्रागुक्तमरीच्युक्तेः । भार्यान्तरसत्त्वे तु पुष्पवत्स्वपीति वचनाच्छिने एवेत्याह । दीपिकापि—'भार्यतीं सति पञ्चमे च दिवसे स्याद्धार्षिकं मासिकं पक्वान्नैर्वहुभार्यकस्तधिकृते पत्न्यन्तरे तिष्ठति । कुर्यात्तद्द्वितयं स्वमुख्यदिवसे' इति तच्चिन्त्यम् । सहाधिकारः सहलघुत्या वा एकफलभावत्वेन वा पाककर्तृत्वेन वा । नाद्यः । तदभावात् । 'पाणिग्रहणादि सहत्वं कर्मणु' इत्यस्याग्निसाध्यकर्मविषयत्वात् । आब्दिकस्य च निरक्षरेपि पाकेनैवोक्तेः । स्वार्ताग्निसाध्यत्वानियमात् 'तामपरुध्य' इति पूर्वोक्तवचनासत्त्वाच्च । कथं च भार्यान्तरसत्त्वेऽधिकारः । 'ज्येष्ठ्या न विनेतरा' इति नियमात् । ज्येष्ठापरत्वे च तेनैव सिद्धैर्वचनवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः । अविभक्तभ्रातृष्वेकस्याऽशुचित्वेन्यस्याधिकारापत्तेः । न तृतीयः । प्रवासनिर्देशमृतिकारोगिण्यादिष्वप्यकरणापत्तेः । 'आरमेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं च धान्धवैः ।' इति देवलोक्तावामेनपदात्स्वस्य धान्धवानां च पाककर्तृत्वोक्त्या विरोधाच्च । 'ततस्तानि पपाचाथ सीता जनकनन्दिनी ।' इति पाद्मादिलिङ्गात् प्राशस्त्यं भार्यापाकस्योच्यते । न तत् कस्याप्यनिष्टम् । तेनैतद्वचनं

युक्त्याद्यभावात् पूर्वोक्तवचोविरोधाच्च यत्किञ्चिदेव । यदपि—‘श्राद्धीवाहनि संभासे यस्य भार्या-रजस्वला । श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ॥’ इति श्लोके गौतमपादोऽन्यथा दर्शितः । माघवीये च तद्वशात् पदान्तरमुक्तम् । तेनापि नाभिभे-
-तार्थसिद्धिः । यस्य भेतस्येत्यर्थात् । तेनात्र हेमाद्रिर्वभ्रामेति बहु वक्तव्येऽपि नोच्यते ॥

अथान्वारोहणे निर्णयः । लौगाक्षिः—‘मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं

अन्वारोहण-
निर्णयः ।

पृथक् । नवश्राद्धं च दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥’ समासेन तन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवद्वयोरैकः पिण्डो विपथ । पिण्डशब्दः श्राद्ध-

परः । नच श्राद्धं पृथगिति हेमाद्रिपृथ्वीचन्द्रौ । अत्र मृताहनीत्येकलात् दिनभेदे दिनैक्ये वा मृततिथेरैकत्वे कालैक्यं कर्त्रैक्यं पाकैक्यं च । ‘एकचित्पथिरोहे तु तिथिरैकैव जायते । एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्यद्गीत नामनी ॥’ इति स्मृत्यन्तराच्च । अन्येऽपि पद्धतौ भट्टैरप्युदाहृतम्—‘अन्वारोहे तु नारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिण्ड-

दानक्रिया तद्वच्छ्राद्धं मत्याब्दिकं तथा ॥ नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् । एक एव ह्यपोत्सगौं गौरैका तत्र दीयते ॥’ इति । तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव । तथा वार्षिके समासविधानादन्यत्र सर्वत्र पृथक्त्वे प्राप्ते नवश्राद्धमेव पृथ-

गिति परिसंख्ययान्यत्र पृथगुक्तेष्वपि वार्षिकयोऽप्येव श्राद्धतीर्थसपिण्डनान्वष्टरयादिषु समास एवेति मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः । अतः समासविधिवलात् ज्येष्ठपुत्रस्य कर्तृत्वे सपत्नमातुरन्वारोहणे तत्पुत्रे सत्यपि तद्धारिकादिकमविभक्तः सापत्नपुत्र एव ज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः । नक्ष्यमाणपृथ्वीचन्द्रादिमते तु औरस एव मातुः पृथङ्कुर्यात् । एवं चहीष्वपि मातृषु ज्ञेयम् । त्रिस्यलीसेतौ पितामहचरणैरप्येवमुक्तम् । यत्तु

गार्ग्यः—‘एकचित्पथां समासुर्दौ दंपती निधनं गतौ । पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादौदनं च पृथक् पृथक् ॥’ औदनं पिण्डः । तन्नवश्राद्धविषयम् । यत्तु भृगुः—‘या समारो-

हणं कुर्याद्भर्तृथित्यां पतिप्रता । तां मृताहनि संभासे पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥ मत्यब्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु समाचरेत् ॥’ तयोर्वा वार्षिकमेकोद्विष्टमुक्तं तद्विषयम् । ‘मत्यब्दं च मृताहनि’ इत्यन्वयः । नवश्राद्धं युगपदिति दर्शे वर्गद्वयवदेकतन्त्रेण पृथगित्यर्थमाह हेमाद्रिः । ‘एतन्मृततिथेर्भेदविषयम्’ इति पृथ्वीचन्द्रनिर्णयामृता-

द्याः । देवयाज्ञिकोप्येवम् । पराशरभाषवस्तु—‘गार्ग्यश्रृङ्गादिवचनालौगाक्षिवचनये समासेन पाकादितन्त्रैक्येन दर्शे वर्गद्वयवत् पृथक्श्राद्धं कुर्यात् नवश्राद्धं च तथा’ इत्याह । पृथ्वीचन्द्रचन्द्रिकादयस्तु—‘द्वयोरैकपिण्डदानं लौगाक्षिवचनं चापद्रिषयम् । पृथक्पिण्डदानं तु मुख्यः कल्पः’ । तदाह वृद्धपराशरः—‘आरुह्य भर्तृथितियद्गना

या प्राप्नोति मृत्युं खलु सत्वयुक्ता । एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक् स्वर्ग-

मपेक्ष्य सद्भिः ॥ एकत्वमिच्छन्ति मतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये चृत्तार्योः । ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसलघातान्नरकाधिवासम् ॥ भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीप्सती । सार्हेच्छ्राद्धं पृथक्पिण्डान् नैकत्वं तु स्मृतं तयोः ॥ पृथगेव हि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् । यानि श्राद्धानि सर्वाणि तान्युक्तानि पृथक्पृथक् ॥ ' विश्वादर्शेऽपि—' मातुर्गयाष्टकाष्टद्विमृताहेषु महालये । श्राद्धं कुर्यात् पृथग्देवं तन्त्रं चानुगतावपि ॥ एकचित्यां समारूढ मृतयोरेकवर्हिषि । पित्रोः पिण्डान् पृथग्दद्यात् पिण्डं तापत्सु तत्सुतः ॥ ' इत्यग्निस्मृतेरित्याहुः । यत्तु पदत्रिंशन्मते—' एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मात् पत्नीषु विद्यते ॥ ' इति, तद्दर्शादिपरम् । चन्द्रप्रकाशेऽपि—' एकचित्यां समारूढौ दंपती प्रमितौ यदि । पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥ मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह । तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेऽहनि ॥ पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः ॥ ' इति । सहगमने सर्वत्र श्राद्धार्थमेकपाक इत्याह मदनरत्ने प्रचेताः—' एकचित्यां समारूढौ त्रियेते दंपती यदि । तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक् पिण्डं समावपेत् ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । अत्र भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीमरणे पतिमरणदिनगणनयाशौचपिण्डदानैकादशाहादिकार्यम् । नात्र पक्षिणीवृद्धिः । ' मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव भुङ्क्षति ॥ पुत्रोऽन्यो चाग्निदस्त्वस्यास्तावदेवाथुचिस्तयोः । नवश्राद्धं सपिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥ ' इति पञ्चशीतिमतात् । ' यदा नारी विशेदाग्निं मियस्य मियवाञ्छया । तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥ ' इति लघुहारीतोक्तम् । भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे तु त्र्यहमाशौचम् । ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । त्र्यहमाशौचे तु निर्दृते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रतः ॥ ' इति ब्राह्मोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रापरार्को । एतदन्वारोहणे एव नलेकचितौ । ऋग्वेदवादः ' इमा नारीरविधवाः ' इत्यादिः । एतत्सवर्णापरमित्यन्ये । स्मार्तगौडास्तु—' देशान्तरमृते पत्या साध्वी तत्पादुकाह्वयम् । ' इत्युपक्रम्य, ब्राह्मे ' त्र्यहमाशौचे तु निर्दृते ' इत्युक्तेर्भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे त्र्यहः, सहगमने तु पूर्णं दशाहादि । पिण्डास्तु दशापि सहैव इति । तथा च जनकशूलपाणिशुद्धितत्त्ववृत्तव्यासः—' संस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्या हुताशनम् । तस्याः पिण्डादिकं त्रैयं क्रमशः पतिपिण्डवत् ॥ अन्विता पिण्डदानं तु यथा भर्तुर्दिनेदिने । तदर्थं रोहिणी यस्याचस्मात्सा नात्मघातिनी ॥ ' इति विष्णुक्तम् । पृथक्चितौ तु भर्त्राशौचमध्ये तदूर्ध्वं वा सत्यां त्र्यहणेण दशपिण्डाः । ' अन्वितायाः अदातव्या दशपिण्डारूपहेण तु । स्वान्याशौचे व्यतीते तु तस्याः

श्राद्धं प्रदीयते ॥' इति तत्रैव पैठीनसिस्मृतेः । भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु चतुर्थेऽह्नि श्राद्धम् । शूलपाणिना सिद्धमग्निपुराणीयत्वेनोक्तम्—'युद्धहतस्य सद्यःशौचे त्वना-
रोहणे त्रिरात्रम्' । 'एकचित्तौ तु संस्थितपतिम्' इति प्रायुक्तव्यासोक्तेः सद्यः-
शौचमित्याहुः । अन्यसपिण्डाशौचमध्ये विदेशमृतान्वारोहणं त्वनाशंक्यमेव ।
शुचिताया अङ्गत्वात् । अन्ये तु रजोवत्याः सृत्तिकायाश्चानुगमननिषेधादितराशौच-
स्यानिषेधः । अन्यथा मृत्युभर्तृमरणे का गतिरित्याहुः । तन्मूलवचनं विना चि-
न्त्यमेव । स्मृत्यर्थसारेऽपि—'सहगमने सर्वत्र श्राद्धपिण्डादीं पाकैक्यं कालैक्यं क-
र्त्रैक्यं चेति' । या तु पतिगुद्दिश्याऽन्यकालेऽन्यतिथावन्वारुढा तस्याः श्राद्धं त-
त्क्षयतिथौ कार्यं न भर्तृतिथौ । 'पारणे मरणे चृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।'
इति स्कान्दात्, 'तिथिरैकैव जायते' इत्यादिवचनाच्चेति मदनरत्नपारिजातपृथ्वी-
चन्द्रादयः । अन्ये तु तस्याः पतिमरणेन मृतमायत्वात् । 'सहाग्रतः पृष्ठतो वा तद्भ-
क्त्या म्रियते यदि । तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं पृथक् पत्युः क्षयेऽहनि ॥' इति स्मृ-
त्यन्तरात् । 'अग्रतः पृष्ठतो वापि तद्भक्त्या म्रियते यदि । तस्याः श्राद्धं मृतैः कार्यं
पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥' इति पुराणसमुच्चयाच्च भर्तृतिथावेवेत्याहुः । अत्र मूलं चि-
न्त्यम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—'माता महलसूत्रेण म्रियते यदि तद्दिने ।
उद्दिश्य विप्रपञ्चौ तां भोजयेच्च सुवासिनीम् ॥'

अथ श्राद्धसंपाते निर्णयः । तत्र पित्रोर्मृततिथ्येकत्वे मरणक्रमेण दशं वर्ग-
द्वयवचन्त्वेण श्राद्धं कुर्यात् । पौर्वापर्याज्ञाने तु पितृपूर्वकं कुर्यादिति
हेमाद्रिः । माधवादयस्तु—'पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युपितेऽपि
वा । पितृपूर्वं मृतः कुर्यादन्यत्रासति योगतः ॥' इति कार्णाजिनिस्मृतेः । सर्वत्र
पितृपूर्वं भिन्नप्रयोगमाहुः । पार्वणैकोद्दिष्टयोः संपाते माधवीये जाबालिः—'यद्येकत्र
भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् । पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरन् ॥'

शुद्धाहादिना युगपन्मरणे भ्रातृः—'एककाले गतामृतां बहूनामयत्रा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ॥ पूर्वकस्य मृतस्पादी
द्वितीयस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिधानेऽप्ययं क्रमः ॥'
ऋष्यशृङ्गः—'भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा । संवन्धासत्तिमालोच्य
तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥' गारुडे—'एकेनैव तु पाकेन श्राद्धानि कुरुनेऽत्र हि ।
विकिरं त्वेकतः कुर्यात् पिण्डान् दद्यात्पृथक्पृथक् ॥' अत्रानुगमने च दाहसंनि-
नादौ विशेषं बक्ष्यामः । अग्निः—'बहूनामयत्रा द्वान्यां श्राद्धं चैतस्यात्समेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक् श्राद्धानि कारयेत् ॥ 'पुलस्त्यः—' महालये गयाश्राद्धे गतासूनां सप्तदहनि । तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक्पृथक् ॥ ' इदं च पृथक्पाकेन भिन्नश्राद्धाशक्तौ । पृथक्पाकेन संवन्धासस्यां श्राद्धभेदस्तु मुख्य-पक्षः । 'एकत्रैव दिने श्राद्धद्वयं प्राप्तं यदा तदा ।' चरेदेव पुरा वर्षात् पितृर्मातृश्च तस्मृतः ॥ एकस्मिन् यः करोत्यङ्घ्रिः द्वयोः श्राद्धं यदा द्विजः । तदा पूर्वमृतस्यादौ कृत्वा स्नात्वा यथाविधि ॥ पश्चात् पश्चान्मृतस्यैव पृथक्पाकेः समाचरेत् । नैकस्मिन् दिवसे श्राद्धं त्रयाणां कुत्रचित् द्विजः ॥ एकः कुर्यात्तया मासे अन्यो भ्राता समाचरेत् । भ्रातर्यविद्यमाने तु तत् परेऽङ्घ्रिं समाचरेत् ॥ अन्यथा श्राद्धहन्ता स्याच्छ्राद्धसंकरकृद्भवेत् ॥' इत्याश्रयनोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । कात्यायनः—' द्वे बहूनि निमित्तानि जायिरक्षेकवासरे । नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तो-त्पत्त्यनुकमात् ।' जावालिः—' श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥ ' कालादर्शो—' नित्यदाशिकयोश्चोद-कुम्भमासिकयोरपि । दाशिकस्य युगादेश्च दाशिकालभ्ययोगयोः ॥ दाशिकस्य च मन्वादेः संपाते श्राद्धकर्मणः । प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥ ' अस्य देवताभेदेऽपवादमाह स एव—' नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि । दर्श-स्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि ॥ नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दाशिकाब्दिकयो-रपि । युगाब्दाब्दिकयोश्चैव मन्वाद्याब्दिकयोस्तथा ॥ प्रत्याब्दिकस्य चालभ्ययोगेषु विहितस्य च । संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुगं समाचरेत् ॥ निमित्तानि यतश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् । पित्रोस्तुः पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि ॥ ' माधवीये 'स्मृ-तिसंग्रहे—' काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रे श्राद्धस्य सिद्ध्यति ॥ '

अथ श्राद्धाङ्गतर्पणम् । पारिजाते पृथ्वीचन्द्रोदये च गर्गः—' पूर्वं तिलोदकं कृत्वा आमश्राद्धं तु कारयेत् । मल्यव्देन भवेत् पूर्वं परेऽहनि तिलो-
श्राद्धाङ्गतर्पण-
निर्णयः दकम् ॥ पक्षश्राद्धं हिरण्येन अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥ ' नच नित्यत-
 र्पणस्यैवायं परेह्युत्कर्षः, तद्यु श्राद्धाङ्गतर्पणपस्तीति वाच्यम् । ' यस्तर्पयति तान् विप्रः श्राद्धं कृत्वा परेऽहनि । पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत्कृप्यन्ति वै मृशम् ॥' इति गार्ग्येण फलनिन्दार्यवादाभ्यामङ्गलेनोक्तेः । श्राद्धप्रकमाद्वापिकम् । बृहश्रारदीयेप्या-
 द्दिकं प्रक्रम्य—' परेष्टुः श्राद्धकृन्मर्तो यो न तर्पयति पितृन् । तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा व्रजन्ति हि ॥ ' पितृशब्दश्च श्राद्धेऽयवर्गपरः । तेन तर्पणस्य पंगुपुरोडाशयागवत्

१—यथा पशुपुरोडाशयोर्देवतेभ्यः सर्वैव श्राद्धतर्पणयोरपीति भावः । तद्वत् । तथा 'सूक्तपातय प्रस्तरं प्रह-
 रति' इति विशेषतः ऋषितातामण्यादीनामेव सूक्तपाकत्वेन सामान्यतः कथनात्सूक्तपाकत्वेति चतुर्थ्येदेव-
 तात्पावगमाद्य यथा प्रस्तरप्रहरणत्वेदेवतासास्वरत्वे तद्वदुत्पिशादीनामपि सामान्यतयाहत्वमिति ज्ञेयम् ।

प्रस्तरप्रहरणवच्चैष्टदेवतासंस्कारकता । तेनाब्धिकदिने नित्यं स्वपित्रादितर्पणं कार्थमेव । श्राद्धाङ्गभूतस्यैव परेद्युरुक्तेः । तदुक्तम्—‘प्रत्यब्दाङ्गं तिलं दद्यान्निपिद्धेऽपि परेऽहनि । वर्गकस्य वचो येषामन्येषां तु विवर्जयेत् ॥’ क्वचिद्विशेषमाह गर्गः—‘कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं निपिद्धाहेपि तर्पणम् ॥’ तर्पणं तिलतर्पणम् । निपिद्धाहेऽपीत्युक्तेः । ‘सकृन्महालये श्वः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ।’ अत्र सप्तमीनिर्देशात् अङ्गिता स्फुटैव । तत्र जयात् जुहुयात् । मन्द्रं मायणीयायां मन्द्रं प्रातःसवने इत्यादिवत् । अस्यापवादो बृहन्नारदीये—‘वृद्धि-श्राद्धे सपिण्ड्यां च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके । संवत्सरविमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ तदयमर्थः—दर्शं विप्रनिमन्त्रणोत्तरं पाकारम्भोत्तरं वा श्राद्धप्रयोगस्यारब्धत्वात् ब्रह्म-यज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव श्राद्धाङ्गतर्पणस्य तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा सिद्धिः । ततः पूर्वं वै-श्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे श्राद्धाङ्गतर्पणं पृथकार्यम् । पित्रोर्वापिके तु नित्यतर्पणं तिलवर्ज्यं कार्यम् । नैव श्राद्धदिने कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् । श्राद्धं कृत्वा-ऽपराह्णे च तर्पणं तु तिलैः सह ॥’ इति वचनात् । ‘सप्तम्यां भानुवारे च माता-पित्रोर्भृतेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत् पितृघातकः ॥’ इति स्मृति-रत्नाख्यां वृद्धमनुक्तेश्च । अत्र नित्यतर्पणे तिलमात्रनिषेधो न तु तर्पणस्य । तिलैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु कातीयम्—‘उपरागे पितुः श्राद्धे पाते-ऽमायां च संक्रमे । निपिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥’ इति तत् परेषुः श्राद्धाङ्गतर्पणविषयमिति केचित् । श्राद्धाङ्गस्य तत्स्थानापन्नतर्पणविषयमिति यु-क्तम् । सकृन्महालये परेषुस्तर्पणम् । अष्टकासु तु सप्तम्यष्टमीश्राद्धयोरन्ते तदैव वर्गद्वयस्य । अन्वष्टक्ये तु मातृवर्गस्यापि । तीर्थश्राद्धे दर्शवत् । मघान्वष्टकादिष्वष्टकाव-दन्ते । अनेकश्राद्धसंपाते तु यदि तत् प्रसङ्गसिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणम् । तन्त्रत्वे तु श्राद्धसमसंख्यत्वे आदावन्ते वा । विषमसंख्यायां बहन्नुरोध इति । तस्माच्छ्राद्धा-ङ्गतर्पणं सिद्धम् । तद्विधिः संग्रहे—‘स्नात्वा तीरं समागत्य उपविश्य कुशासने । तर्पयेत् पितृन् सर्वांश्च स्नात्वा चतुर्षु च धारयेत् ॥’ तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृतेत्यर्थः । ‘अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं ज्ञान्वाच्यं भूतले । नामगोत्रस्वधारकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥’ अत्र वस्वादिरूपतोक्ता स्मृत्यर्थसारे—‘बभ्रुरद्रादितिष्ठतान् श्राद्धार्थं तर्प-येत् पितृन् ।’ तच्च बहुचानां दक्षिणेनैव । ‘अनादेशे दक्षिणं प्रतीयात्’ इति सू-त्रात् । अत्र प्रत्यङ्गलि मन्त्रावृत्तिः । निर्वापवचत्संध्यार्घ्यदानवच्च द्रव्यभेदात् । अवघातवेदिप्रोक्षणादीं तु द्रव्यैकत्वाच्च मन्त्रावृत्तिः । केचित्तु परिव्याणमन्त्रवक्तव्य-

माणानुवादित्तेन करणत्वाभावात्सकृदिच्छन्ति । तत्र । तत्रापूपद्रव्यैक्यात् परवीरसी-
तिकरणी भूतमन्वान्तरसत्त्वादन्यतरेण व्यवधानापच्योभयोः करणतायोगात् कर्तृ-
भेदेन विकल्पायोगाच्च क्रियमाणानुवादित्वम् । नतत्र तथेति वौधायनादिवचनात्
करणत्वमेव । तेनाष्टत्तिरेव युक्ता । एवं नित्येपि । यस्तु संग्रहे नाम्ना पठन्ति-‘पित्रोः
क्षयाहे संग्रामे यः कुर्यान्नित्यतर्पणम् । आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं तत्तोर्यं रुधिरं भवेत् ॥
सर्वदा तर्पणं कुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरःसरम् । मृताहे नैव कर्तव्यं कृतं चेन्नित्यफलं भवेत् ॥’
तत्समूलत्वे सति तिलविषयम् । यच्च पठन्ति । कपिलः-‘मन्वादिषु युगाद्यासु दर्श-
संक्रमणेषु च । पौर्णमास्यां व्यतीपाते दद्यात् पूर्वं तिलोदकम् ॥ अर्घोदये गजच्छाये
पट्टीषु च महालये । भरण्यां च मघाश्राद्धे तदन्ते तर्पणं विदुः ॥’ शौनकः-‘मा-
तापित्रोर्मृताहे च परेऽहनि तिलोदकम् । कारुण्याच्छ्राद्धविषये सद्यो दद्यात्तिलोद-
कम् ॥’ एतन्निर्मूलम् ॥

अथ तिलतर्पणनिषेधः । गार्ग्यः-‘भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृशुमघासु

तिलतर्पणनि-
षेधः ।

च । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ स्मृत्यर्थसारे-
‘विवाहद्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।’ अर्थं तदेव । ‘दृष्ट्वां सत्यां च

तन्मासि नेत्याहुस्तिलतर्पणम् ।’ हेमाद्रौ मरीचिः-‘सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्म-
दिने तथा । निशासंध्यासु पुत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ यस्तु संग्रहे-‘नन्दायां
भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाहये तथा ॥
अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
इति, तच्चिन्त्यम् ‘पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।’
इत्यादिविरोधात् । अत्रापवादः पृथ्वीचन्द्रोदये-‘तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां
प्रेतपक्षके । निपिण्डेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’ स्मृत्यर्थसारेऽपि-
‘तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदा ।’ इति । गोभिलः-‘तिलाभावे निपिण्डाहे
सुवर्णरजतान्वितम् । तद्भावे निपिण्डेषु दर्भमन्त्रेण वा पुनः ॥’ पतितस्य तिलोदकं
वक्ष्यामः ॥

अथ घृद्धिश्राद्धम् । तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे-‘जन्मन्ययोपनयने वि-

घृद्धिश्राद्धनि-
षेधः ।

वाहे पुत्रकस्य च । पितृन्नान्दीमुखात्राम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥ देवव्रतेषु
चायानयज्ञसुसवनेषु च । नवान्नभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्तवे ॥

१-आदिश्राद्धेन-‘आसु तोयमपि कावा तिलदर्भविमिश्रितम् । तितृमुदिस्य चो दद्यात् गतिं परमां स-
भेत्’ इति । तथा ‘मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रदत्तः सतित्यज्ञतिः । सहस्रसर्विणी एति पितृणामवर्णनम्’
इति च नागरराजब्रह्मण्डसंग्रहमाह्यवितोषापत्तेः ॥

देवारामतटागादिप्रतिष्ठासूत्सवेषु च । राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
वनस्थाद्याश्रमं गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव वा । पितृन्पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये ॥'
विष्णुपुराणे—' यज्ञोद्गाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः । पुत्रोत्पत्तौ वृषोत्सर्गे वृद्धि-
श्चाद्धं समाचरेत् ॥' तत्रैव—' नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ।' इत्युक्तेर्नि-
ष्कमात्रप्राशनयोर्न श्राद्धमिति मैथिलाः । पूर्वोक्तविरोधात् 'नानिष्ठा' इति निषे-
धात् । 'सुतोत्पत्तौ तथा श्राद्धे अन्नप्राशनिके तथा ।' इति राजमार्तण्डाच्च । यत्तु छन्दो-
गपरिशिष्टम्—'सूर्येन्दोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते' इति, तत्तेषामेवेति कल्प-
तरुः । बह्वृचकारिकायाम्—'स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । पुंसः सवनसी-
मन्तर्चौलोपनयनेष्विह ॥ विवाहे चानलाधेयमभृतिश्रौतकर्मणि । इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति
द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ॥ अन्यैः षोडशसंस्कारथावण्यादिष्वपीप्सते । वाप्यासुद्या-
पनादौ तु कुर्युः पूर्तेनिमित्तकम् ॥' षोपदेवकालादर्शौ—' सीमन्तव्रतचौलनामकर-
णात्रप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंसूत्यावसथमवेशन-
सुताद्यास्यावलोक्याश्रमस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्थौ च नान्दीमुखम् ॥' यत्तु
कामधेनी—'जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्सर्गादिकर्मसु । वत्सराभ्यन्तरे पित्रोर्वृषस्यो-
त्सर्गकर्मणि ॥ वृद्धिश्चाद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेत् ॥' इति । तत्र जलाशये वृ-
द्धिश्चाद्धस्य निषेधो न तु कर्माद्भवत्येति केचित् । अन्ये तस्य निर्मूलतामाहुः । श्रा-
द्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये—' अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुं-
सवे च निषेके च नववेशमवेशने ॥ देववृषजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थ-
यात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्चाद्धं प्रकीर्तितम् ॥' इदं चावश्यकम् । 'वृद्धौ न तर्पिता ये
वै पितरो वृहमेधिभिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः ॥' इति शातात-
पोक्तेः । अत्र श्राद्धत्रयं सपवाह—'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥' तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः—
'मातृश्राद्धं तु पूर्वेषुः कर्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेषु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृ-
तम् ॥' अत्राप्यशक्तौ स एव—'पृथग्दिनेष्वशक्तथेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं
प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकम् ॥' इति । वृद्धमनुरपि—'अलाभे भिन्नकालानां ना-
न्दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वेषुर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्ने मातृपूर्वकम् ॥' अत्र महत्सु पूर्वेषुस्त-
दहरल्पेषु' इति वृद्धपरिशिष्टाद्व्यवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव । 'पार्वणं चापराह्णे तु मा-
तृवृद्धिनिमित्तकम् ।' इति शातातपोक्तेः । अत्र प्रातःशब्दः सार्धमहरपरः । 'महरोप्य-
र्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते' इति गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । इदं च पुत्रजन्माति-
रिक्तविषयम् । तदाहात्रिः—'पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्दिना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि

कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं युधः ॥' इति । एतदनियतनिमित्तपरम् । 'नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्हृदिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥' इति लौगाक्षि-
 स्मृतेः । आधानार्द्रं नान्दीश्राद्धं स्वपराह एव । 'आमश्राद्धं तु पूर्वाह्ने सिद्धात्वेन तु
 मध्यतः । पार्वणं चाऽपराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाधिकम् ॥' इति निर्णयामृते गाल-
 वोक्तेः । 'नान्दीमुख्याह्वयं प्रातराब्धिकं स्वपराह्वतः ।' इति विष्णुक्तेश्च । इदं च
 मातृपितृमातामहादिक्रमेण नवदैवत्वं कार्यम् । तत्र मातामहाः सपत्नीकाः । 'वृद्ध-
 प्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सपत्नीकानाम्' इति पृथ्वीचन्द्रोदये गारुडे गद्यरूपेण
 पाठात् । हेमाद्रौ शङ्कः—'नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्या वैश्वदेविके ।' वृद्धपराशरः—
 'नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति
 स्मृतिः ॥' यत्तु वृद्धवशिष्टः—'नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकी-
 र्त्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥' यच्च स्मृत्यर्थसारे—'वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्रा-
 द्देषु भुञ्जते' इति । यच्च गारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम् । 'पि-
 तृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः' इति बहुचपरिशिष्टे काल्यायनेन चानुलोम्या-
 म्नानात् । पृथ्वीचन्द्रोदयेष्वेवम् । यत्तु केचिद्वृद्धिपदं पित्रादिषु प्रयुञ्जते । तत्र ।
 'अनस्मद्बृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्नामतिलाद्यैश्च नान्दीश्राद्धं तु
 सञ्चवत् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रोदये संग्रहोक्तेः । नच निषेधादेव विधिः कल्प्यत इति
 वाच्यम् । प्रौष्ठपदीश्राद्धे प्रपितामहात्परेषां वृद्धपित्रादीनां देवतात्वात् नान्दीश्राद्धत्व-
 सामान्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात् । गोत्रनामादिनिषेधस्तु—'शुभार्थो प्रथमान्तेन वृद्धौ
 संकल्पमाचरेत् ।' इत्युपक्रम्य 'अनस्मद्बृद्धशब्दानाम्' इत्युक्तेः संकल्पश्राद्धपरः ।
 'सपिण्डके तु सर्वं भवति' इति प्रयोगपारिजातः । 'गोत्रनामभिरामन्व्य पितृ-
 भ्योऽऽर्यं प्रदापयेत् ।' इति छन्दोगपरिशिष्टे तद्विधानात् । यत्तु ब्राह्मे—'पिता पि-
 तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयोः श्शुभ्रमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥ तेभ्यः
 पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैथिताः । ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥'
 इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणे—'ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ।'
 इति तज्जीवन्तिपित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु
 विष्णुः—'पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्' इति तद्दर्शदिविष-
 यमिति कल्पतरुः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु—'नान्दीमुखानां श्राद्धं तु
 कन्याराशिगते रवी । पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥' इति प्रौष्ठपदी-
 श्राद्धैकवाक्यतात्तत्रैव पूर्वेषां देवतात्वमित्याह । अत्र सत्यवसू विश्वेदेवावित्युक्तं
 माक् । यत्तु शातातपः—'मातुः श्राद्धं तु युगैः स्याददैवं प्राद्बुखैः पृथक् ।'
 इति, तद्विन्नमयोगमातृश्राद्धपरम् । यच्च मार्कण्डेयपुराणे—'विश्वेदेवविहीनं तु

केचिदिच्छन्ति मानवाः ।' इति, तद्विघ्नमयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वये विश्वेदेव-
विकल्पार्थम् । मयोगवये तु देवनियमः इति हेमाद्रिः । एतच्च मातृपूजापूर्वकं
कार्यम् । 'अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् । तस्य क्रोधसमाविष्टा
हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥' इति शातातपोक्तेः । कौर्म्येऽपि- 'सुप्वैर्धुवैः सनैवेद्यै-
र्गन्धार्थैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धन्नयं युषः ॥' इति । छन्दोगप-
रिशिष्टे- 'कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः मयन्नेन पूजिताः
पूजयन्ति ताः ॥ प्रतिमासु च श्रद्धासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वासतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च
पृथग्विषैः ॥ कुड्यलप्रां वसोर्धारां सप्तधारां घृतेन तु । कारयेत् पञ्चधारां वा नाति-
नीचां नचोच्छ्रिताम् ॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । पद्भ्यः
पितृभ्यस्तदन्तु श्राद्धदानमुपकमेत् ॥ अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात् ग्रहयद्गतद्विकारेष्वपि
नित्यं श्राद्धम् । 'नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समाचरेत् ।' इति शातातपो-
क्तेय । इयं च वसोर्धारा तच्छालीयानां नियता, अन्येषां तनियता । 'बहल्यं वा
स्यगृयोक्तम्' इत्युक्तेः । करणे लभ्युदयः । 'यन्नाम्नात् स्वशाखायाम्' इत्युक्तेः ।
आयुष्याणि 'आनो भद्राः' इत्यादीनि । पद्भ्य इति मात्रादित्रिकोपलक्षणमिति
पृथ्वीचन्द्रोदयः । छन्दोगानां पद्दैवत्वमन्येषां नवदैवत्वमित्याशार्कः । मम तु मत्
कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामहममातामहा इति मात्रा सहैव मातामहश्राद्धकरणात्
तद्विषयमिदं पद्भ्य इति । मातरस्तत्रैवोक्ताः- 'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री वि-
जया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरा-
त्मदेवतया सह । गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धी पूज्याश्चतुर्दश ॥' मातरो लोकमातर इति
सर्वविशेषणं, तेन चतुर्दशत्वम् । यदा पौढशेति पाठस्तदा देवतान्तरम् । चन्द्रिकार्या
चतुर्विंशतितमे सन्या उक्ताः । 'तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥' आस्तां जीवने मृत्युसंपूजनम् । मृ-
त्तानां त्वसतपुञ्जेषु इति हेमाद्रिः । 'ब्रह्माण्वाद्यास्तथा सप्त दुर्गासंघमणाधिपान् ।
वृद्धादादौ पूजयित्वा तु पद्माश्रान्दीमुखान् पितृन् ॥ मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततो
मातामहानपि । मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः ॥' इति । अत्र
द्वादशदैवतस्य देशाचाराद्भवस्या । ब्रह्माण्वाद्याः- 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी
वैष्णवी तथा । बाराही च तयेन्द्राणी चामुण्डाः सप्त मातरः ॥' इत्यपराकं उक्ताः ।
अत्र चौलादीनां यौगपद्ये तन्त्रतोक्ता छन्दोगपरिशिष्टे- 'गणशः क्रियामाणानां
मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगा दिषु ॥' मातृभ्यः, इति

पट्टचर्ये चतुर्थी । गणशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकादिने एकदेशकालकर्त्रे-
 क्यादित्यर्थः । तथा—‘असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः । प्रतिप्र-
 योगं नैव स्युर्मातरः सगणाधिपाः ॥’ कर्माद्युक्तावपि कुत्र श्राद्धं कार्यं कच नेत्युक्तम्
 तत्रैव—‘आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव
 च ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेच्छ्राद्धपेतेषु न पृथक्
 पृथक् ॥’ एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्तते किंत्वादौ । एतद्भिन्ने सोमयागादौ तु प्रतिप्रयोग-
 मावर्तत एव श्राद्धमित्यर्थः । कचिदादावपि निषेधमाह स एव—‘नाष्टकालु भवे-
 च्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोऽप्यन्तीजातकर्ममोपितागतकर्मसु ॥ विवाहादिः
 कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुमो यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-
 च्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥’ सोऽप्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः । ‘सोऽप्यन्ती-
 मभ्युक्ष्य’ इत्युक्तं कर्म । काल्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकमाधान्यात्तस्य च ‘जात-
 श्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।’ इति निषेधान्न जातकर्मणि नान्दीश्राद्ध-
 मित्याशार्कः । आमानेन वा कार्यमित्यपि तेनैवोक्तम् । गौडास्तु जातकर्मण्येव नि-
 पेधः । पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव । ‘जन्मन्यथोपनयने’ इत्युक्तेः । ‘नैमित्ति-
 कमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्म समं नरैः ॥’
 इति मार्कण्डेयपुराणाद्येत्याहुः । हारलतायां श्राद्धविवेके चैवम् । एतेन जातकर्मणि
 कालान्तरे श्राद्धनिषेधो न पुत्रजन्मादिने इति वाचस्पतिमतं परास्तम् । अथ ‘निपे-
 ककाले’ इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः । ‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने
 तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं विधिवत्कृतम् ॥’ इति पारस्करः । प्रोषितेति
 ‘प्रोष्यैत्य गृहानुपतिष्ठते पुत्रं दृष्ट्वा जपति’ इति विहितं कर्म । विवाहादिगर्भाधानान्तो
 यो गृहप्रवेशचतुर्थीकर्मादिः कर्मसमूह उक्तः सूत्रकारेण, तत्रापि प्रतिकर्म नेत्यर्थः ।
 अन्येऽपि हलाभियोगादयोऽपवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः । त इहामधाराद्योच्यन्ते ।

अथात्राधिकारिणः । त्रिष्णुपुराणे—‘जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डम-
 शेपतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥’ अत्र के-
 चित् जीवत्पितुः साधरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः नतु निरग्नेः । ‘न जी-

जातमादाधि-
 कारिणः ।

१-एवमेव पुत्रादेर्गणपदनेषु नामकरणादिसंस्कारेष्वेकस्मिन्नाहनि देशकालकर्त्रेक्यान्नादीश्राद्धमात्रा-
 पूजने सकृदेव कार्यं । अनेकानां पुत्राणां जातकर्मदिसंस्कारेषु सर्वकर्मोद्देशेऽपि वृद्धिश्राद्धादि सुगणपदेवेति श्लेषम् ॥
 २-अत्र यद्यपि पुत्रस्येति पुत्रत्वपरामर्शोऽस्ति तथापि ‘तृष्णीमेता किवा स्त्रीणाम्’ इति साधनव्यवस्थिति-
 सामान्यात्पन्दाया अपि मन्तरहितं जातवादि संस्कारालक्षणमाभ्युदयिकश्राद्धं च विहितमेव ।

वत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वात साग्निकः ॥
 पितामहेष्वेवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वात जीवति प्रपिता-
 महे ॥' इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः । प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निं कुर्या-
 दिति यद्व्याख्यातं तत्र । 'अग्निकोऽपि कुर्वात जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्य एव
 पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत् ॥' इति हारीतोक्तेः । सौमन्तवं तु वृद्धिश्राद्धभि-
 न्नश्राद्धपरमित्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धपदं पिण्डपितृपद्मपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्ण-
 यामृते तु हारीतीयेऽनग्निकोऽनाहिताग्निभिः । पूर्ववचने तु साग्निकः श्रौ-
 ताग्निः स्मार्ताग्निश्चोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तम् । तत्र । पूर्वोक्तदिशा गतिसं-
 भवेऽनग्निपदस्य स्मार्ताग्निपरत्वे मानाभावात् । वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् ।
 'पितरो जनकस्येज्या यावद्भवतमनाहितम् । समाहितव्रतः पथात्स्वान्यजेत पिताम-
 हान् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचोविरोधाच्च । अपराकोऽपि—'समावर्तने ब्रह्म-
 चारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात्' इत्याह । अतः पूर्वमेव साधु । वोपदेवोप्येव-
 माह । यत्तु मत्तं जीवत्पितुः पुत्रनामकर्मादौ न वृद्धिश्राद्धं, हारीतीये जन्मादावित्या-
 दिशब्देन तत्प्राप्तवपि—'उद्गाहे पुत्रजनने पित्र्येषां सांमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण
 आयाते पडेते जीवतः पितुः ॥' इति । मैत्रपरिशिष्टे—'उद्गाह एव तस्योपसंहारात् ।
 एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्गाहादिपरमेव' इति । तत्र । उद्गाहपदस्य स्व-
 चिवाहपरत्वापि संभवात् । पुत्रविवाहपरत्वे मानाभावात् । 'नामकर्मणि
 बालानां चूडाकर्मादिके तथा' इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलायज्ञत्वावगतौ नि-
 त्यानित्यसंयोगविरोधाच्च । अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः । तथा कात्या-
 यनः—'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्ग्रहनात्तेषां तस्याभावे
 तु तत्क्रमात् ॥' सुतानां चौलादिसंस्कारिषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धं
 'पिण्डदोऽशहरश्चैषाम्' इति दर्शनात् ओद्ग्रहनाद्विवाहपर्यन्तं दद्यात् । विवाहश्च प्रथमः ।
 'नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुषः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दि-
 कम् ॥' इति स्मृतेः । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्—'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
 पूर्वसंस्कृतैः ।' इति यः कर्तृक्रमस्तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः ।
 हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्यात्स तत्क्रमात्संस्कार्यपि-
 तृक्रमादद्यान्न तु स्वपितृभ्य इति व्याचरुषौ । समावर्तनस्यापि विवाहभाचीनसुतसं-
 स्कारत्वात् पितृव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः । तदभावे स्वय-
 मेव कुर्यात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् । एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वी-
 चन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेष्वेवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोपिते पतिते वा

धर्मार्थं तत्पुत्रमन्यः संस्कर्यात्तदा संस्कार्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् । 'पितरो जन-
कस्येज्या यावद्भवतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहान् ॥' इति
पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः । जीवरिपत्कस्य विशेषमाह कात्यायनः—'वृद्धौ तीर्थे च
संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥'
इति । यत्तु वृद्धचपरिशिष्टे—'जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् ।
तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैव' इति, तत् तच्छास्त्रीयानामेवेति दिक् । स्मृतितत्त्वा-
दिगौडग्रन्थेषु तु जीवन्मातृकः पितामथादिभ्यो वृद्धौ दद्यात् । 'जीवन्तमपि दद्याद्वा
प्रेतायाचोदके द्विजः ।' इति कात्यायनोक्तेः । 'जीवे तस्मिन्सुताः कुर्युः पितामथा
सदैव तु । तस्यां चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्वेति निश्चयः ॥' इति हारीतोक्तेश्चेत्यु-
क्तम् । तस्मिन् भर्तेरि । दाक्षिणात्यास्तु पूर्वोक्तस्य सपिण्डीकरणादिविषयत्वात् ।
'जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत् ।' इति वचनात्तद्वर्गस्य लोप एवेत्याहुः ।
यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः—'निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंस-
वने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिश्च तत् ॥' इति । तत्र गर्भाधानादौ कर्माङ्गं, जातकर्मादायुक्तं
तु वृद्धिश्राद्धं पृथगेव । वृद्धिवदित्युक्तेः । गौडनिबन्धे मात्स्ये—'अन्नमाशे च सीमन्ते
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निपेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देवव्रतजलादीनां प्रति-
ष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्रावृत्तौ तस्यै वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥' अत्र भूतनिमित्तानां
वृद्धित्वम्, भाविनिमित्तानामङ्गत्वम् । वृद्धिशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थं इति गौडाः । अन्ये
तु निपेकादौ कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोः समुच्चयमाहुः । नान्दीश्राद्धसंज्ञा तूभयानुगता ॥

अधेतिकर्तव्यता । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः—'मालत्याः शतपत्राया मल्लिका-

नान्दीश्राद्धे कर्तव्यम् । कुञ्जयोरपि । केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता ॥' श्राद्धे
मालानिषेधस्यायमपवादः । तथा—'सुवेपथूपणैस्तत्र सालंकारैस्तथा

नरैः । कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीत-
वृत्त्यादिहविताः ॥' हेमाद्रौ ब्रह्मण्डे—'कुशस्थाने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ।'
कुशा अपि वक्ष्यन्ते । छन्दोगपरिशिष्टे—'प्रातरामन्त्रितान् विमान् युग्मानुभयतस्त्व-
था ।' उभयतः दैवे पित्र्ये च । वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ, पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वाविति
विंशतिः । त्रिके वा द्वावित्यष्टौ विमाः । अत्र विप्रालाभे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहा-
पराकं वृद्धवशिष्टः—'मातृश्राद्धे तु विप्रानामलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रान्विता भव्या
योपितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥' मातृत्रिके चतस्रः मातामहीत्रिके चेत्यष्टाविति हेमा-
द्रिः । अत्र पित्र्ये प्राङ्मुखान् विमाः । पात्रे पित्र्ये चतुरस्रं मण्डलमिति जय-
न्तः । हेमाद्रौ वास्ते—'विमान् मदक्षिणावर्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।' छन्दोगपरि-

शिष्टे—‘गोत्रनामभिरामन्ह्य पितृभ्योऽर्घ्यं मदापयेत् । नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥ ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् । कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ ’ पित्रादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः । बहुचकारिकायां तु—‘दत्तार्घ्यादिकदेशः स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजम् । आष्टचिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते ॥ प्रतिद्विजं पृथक्पुर्वाग्निवीत्यर्घ्यानुमन्तणम् ॥ ’ इत्युक्तम् । ‘मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं स्तोत्रं मधुमन्त्रविवर्जितम् ॥ न चाशत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसूक्तकम् ॥ ’ तथा—‘संपन्नमिति तृप्ताःस्थप्रशस्थाने विधीयते । मुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते । पष्ठयैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥ ’ चन्द्रोदये ब्राह्मे—‘पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा । नान्दीमुखान् पितृन् भक्त्या साञ्जलिश्च समाह्वयेत् ॥ ’ तथा—‘शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा । मिथ्रीकृत्वा तु चतुरः पिण्डाञ्छ्रीफलसंनिभान् ॥ दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् । द्राक्षात्मलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ॥ तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥ ’ तत्रैव चतुर्विंशतिमते—‘द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावैकैकस्मै विनिक्षिपेत् । एकं नाम्ना परं तूर्णां दद्यात् पिण्डान्पृथक्पृथक् ॥ ’ वशिष्ठः—‘प्राञ्जुखो देवतीर्थेन प्राकूलेषु कुशेषु च । दत्त्वा पिण्डान्न कुर्वात् पिण्डयात्रमधोमुखम् ॥ ’ नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदानमन्त्र इति वृत्तिः । अत्र पिण्डाः कृताकृता इत्युक्तम् तत्रैव भविष्ये—‘पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्वावा कुर्याद्विचक्षणः । वृद्धिश्राद्धे महावाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥ ’ छागलेयः—‘अग्नौकरणमर्घ्यं वाऽवाहनं चावनेजनम् । पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने निवर्तेत ॥ ’ तेनात्र भोजनस्यैव प्रधानत्वाद्यदि विप्रस्य चमनं तदा तस्यैव पार्वणस्य पुनराष्टचिरिति सिद्धम् । अत्र सांकल्पे विशेषः प्रयोगपारिजाते संग्रहे—‘शुभार्थां प्रथमान्तेन वृद्धौ सांकल्पमाचरेत् । न पष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते ॥ ’ नामगोत्रादिनिषेधोऽप्यत्रैव न तु सपिण्डकश्राद्धे इति स एव । अत्रायं क्रमः । नान्दीश्राद्धे देवे क्षणः क्रियताम् इति द्वौ युगपन्निमन्ह्य ओतयेति विप्राभ्यां युगपदुक्ते प्रामुतां भवन्तौ प्रामुवाच इति वैश्वदेववत् पित्र्ये च द्विवचनान्तेन विप्रद्वये प्रयोगं कुर्यात् । आहिताग्निस्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे—‘योऽग्नौ तु विद्यमानेऽपि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत् । प्रतन्ति पितरस्त्वस्य नरके स च पच्यते ॥ ’ बह्वचपरिशिष्टे—‘द्वौ दर्भौ पवित्रे, पवित्राणि चत्वारि । ‘शंनोदेवीत्यनुमन्त्रितासु यवानावपति । ’ ‘यवोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रबवद्भिः

प्रतः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितृनिर्माणलोकान् प्रीणयाहिनः स्वाहेति स्वाहाघर्षाः' इति पृच्छति । विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं, नान्दीमुखः पितर इति यथालिङ्गमर्घ्यदानं, गन्धादिदानं द्विद्विः । पाणौ होमोऽप्रये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहेति । 'अतो देवा अवन्तु नः' इत्यङ्गुष्ठग्रहणम् । पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरमतिरथं च श्रावयेन्मधुवाता इत्यृचःस्थाने उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमतीः श्रावयेदक्षन्मीमदन्तेति च पष्टीं भुक्तशेषैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्' इति । चन्द्रिकायां वृद्धवशिष्टः—'पितृप्रश्ने तु संपन्नं देवे रुचितमित्यपि । दधिकर्कन्धुमिश्राथ पिण्डाः कार्या यथाक्रमम् ॥' कात्यायनः—'त्यमूपुवाजिनम्' इति विमंश्रं विसर्जयेत् । 'नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्ताम्' इत्यक्षय्यस्थाने, स्वधां वाचयिष्य इत्यस्य स्थाने 'नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये' इति, न स्वधां प्रयुञ्जीतेति । अत्र साग्निरनयिर्वा आदौ वैश्वदेवं कुर्यात् । 'आदौ वृद्धौ क्षये चान्ते मध्ये श्राद्धे तु पार्वणे । एकोद्विष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते ॥' इत्याशार्के शाङ्गायनपरिशिष्टात् । हेमाद्रौ तु—'शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः । श्राद्धाद्दि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥' इति चतुर्विंशतिमतान्नान्दीश्राद्धेऽप्यन्ते वैश्वदेव उक्तः । बहुचानामपि वृत्त्यालोचनात्तथैव । पूर्वोक्तं तु येषां परिशिष्टं तद्विषयमन्यविषयं वा ज्ञेयम् । अत्र श्राद्धाङ्ग-
तर्पणं नेत्युक्तं भाक् । इति निर्णयसिन्धौ वृद्धिश्राद्धम् ॥

अथ जीवत्पितृकश्राद्धम् । तत्रानेकपक्षा दृश्यन्ते । जीवन्तंपितरं भोजयित्वा
जीवत्पितृ-
श्राद्धम् । परयोः श्राद्धं कुर्यादित्येकः । होमान्तमेव कुर्यादित्यन्यः । 'हो-
मान्तः पितृपन्नः स्याज्जीवे पितरि जानतः । पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निपृणुयात् परौ ॥' इति यज्ञशास्त्रोक्तेः । 'यदि जीवत्पिता न दद्यादाहोमात् कृत्वा विरमेत्' इत्यापस्तम्बोक्तेश्च । 'जीवतां पिण्डानग्रौ हुत्वा परेभ्यो देयम्' इत्यपरः । 'ब्रुह्याज्जीवेभ्यः' इत्याश्वलायनोक्तेः । जीवतामजीवतां च पिण्डदानमितीतरः । 'जीवतामजीवतां वा देयमेवेति हिरण्यकेतुः' इति निगमात् । 'तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद्वाभ्यामेव न संशयः ।' इति भविष्योक्तेर्द्वाभ्यामेवेत्यन्यः । एते पक्षाः कलौ निपिद्धाः । 'मत्स्यक्षमर्चनं श्राद्धे निपिद्धं मत्स्यवत् । पिण्डनिर्वपणं चापि महापातकसंमितम् ॥' इति पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्योक्तेः । चन्द्रिकाप्येवम् । तस्मात् पितरि जीवति श्राद्धानारम्भ एवेत्येकः पक्षः । 'सपिता पितृकृत्येषु अधिकांशेन विद्यते ।' इति कात्यायनोक्तेः । 'जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत् ।' इति हारीतोक्तेश्च । पितुः पित्रादिभ्यो दद्यादिति सिद्धान्तः । 'धियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।' इति मनुक्तेः । 'पितुः पितृभ्यो वा

दद्यात्सपितेत्यपरा श्रुतिः ।' इति काल्यायनोक्तेश्च । अयं बहुसंमतः पक्षः । अन्ये शाखाभेदेन ज्ञेयाः । एवं जीवन्मातामहेनाप्यूहेन कार्यम् । 'मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्तोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्वर्जितम् ॥' इति विष्णु-
 क्तेः । 'एवं मात्रादिकस्यापि तथा मातामहादिके ।' इति पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुरा-
 णाच्च । 'पितरि जीवति तु स्वमातरि मृतायामपि पितुरेव मातृमातामहयोः कुर्यात् ।
 'येभ्य एव पिता दद्यात्' इति वक्ष्यमाणवचनात् 'इति पितामहचरणाः । मदन-
 रत्ने तु—'जीवत्पिता स्वमातृमातामहयोर्दद्यात्' इत्युक्तम् । कालादर्शेष्येवम् । 'मृते
 तु पितरि जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो वृद्धौ दद्यात्' इति स्मृतितत्त्वादिगौड-
 ग्रन्थाः । दाक्षिणात्यास्तु—'पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च । जीवेत्तु यदि
 वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत् ॥' इति वचनाच्चद्वर्गत्याग एवेत्याहुः । एवं पतितसं-
 न्यस्तपितृकादेरपि ज्ञेयम् । 'वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥' इति पट्टत्रिंशन्मतात् । संन्यस्ते जीवती-
 त्यर्थः । मृते तु संन्यस्ते तदाद्ये एव देयम् । मृतेपि परेभ्य एवेति गौडाः । काल्या-
 यनोऽपि—'ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सद्भवजिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददा-
 त्यसौ ॥' अयं च संन्यस्तपित्रादेरविशेषात्सर्वश्राद्धेऽधिकारः । एतन्निदण्डपरम् ।
 एकादशाहपार्वणवार्षिकाद्यपि तस्यैव । 'अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।'
 इत्युक्त्वा—'त्रिदण्डग्रहणादेव भेतत्त्वं नैव जायते ।' इत्युशनसा विशेषोक्तेः । 'ब्रा-
 ह्मणादिहते' इत्यादिनिषेधस्त्वेकदण्डादिपरः । अतः परमहंसानां वार्षिकादिकिमपि
 न कार्यमिति शूलपाणिश्राद्धतत्त्वाद्यो गौडग्रन्थाः । इदमेव तु युक्तम् । यत्तु हेमाद्रौ
 कौण्डिन्यः—'दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात्ति-
 लैस्तर्पणमेव च ॥' इति, तत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम् । मैत्रायणीयपरिशिष्टे—'उ-
 द्राहे पुत्रजनने पेय्येष्वं सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते पठेते जीवतः पितुः ॥'
 तत्रैव—'महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते । जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वण-
 धर्मवित् ॥' गयामृते इति मातृव्यतिरिक्तविषयम् । 'अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां
 यच्च मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि, च जीवति ॥' इति तत्रैवोक्तेः ।
 गयाप्राप्तौ प्रासङ्गिक्यात् । 'गयां प्रसङ्गतो गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत् ।' इति वच-
 नात् । तेन मृतमातृको गयायां तत्पार्वणमात्रं कुर्यात् । तज्जीवने तु तीर्थश्राद्धम-
 पि नेति कालादर्शस्मृतिदर्पणादयः । अन्ये तु गत्वा श्राद्धं नेति निषेधार्थः ।
 सामान्यतः प्राप्तं तीर्थश्राद्धं भवत्येव गयायामित्याहुः । यदा तु पितुः प्रतिनिधित्वेन
 गयां याति, तदा यजमानस्य पितृपितामहनपितामहा इत्येव श्राद्धम् । तत्र स्व-

अत्र यद्यप्यविशेषश्रवणात् ब्रह्मयज्ञसंध्यादिष्वप्यविभक्तानां पृथङ्निषेधः प्राप्नोति, तथापि द्रव्यसाध्यश्राद्धवैश्वदेवादिष्वेव सः । द्रव्यस्यानेकस्यामिकत्वेनैकस्य व्ययेऽनधिकारात् । यानि तु द्रव्यासाध्यानि मन्त्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः, द्रव्यव्ययाभावेऽनुमत्यनपेक्षणात् । 'द्रव्येण चाविभक्तेन' इत्यस्याविषयत्वात् । 'पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम् । अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्तया ॥' इति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च । अग्निहोत्रशब्दोऽग्निसाध्यश्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरः । तेष्वप्यन्यानुमत्यैवाधिकारेण न्यायसाम्यात् । पितृश्राद्धादिषु तुल्यफलेषु नित्येष्वनुमर्ति विनाप्येकस्याधिकारः । 'एकोऽपि स्यावरे कुर्यादानाध्ययनविक्रयम् । आपत्काळे कुटुम्बाधे धर्माधे च विशेषतः ॥' इति वचनात् । धर्माधेऽवश्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादाविति विज्ञानेश्वरः । केचित्त्वविभक्तानामपि पृथक्पाकत्वे देशान्तरे च दार्शिकाब्धिकयोः पृथक्त्वमाहुः । 'भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद्यदि । वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक् ॥' इति हारीवोक्तेः । 'अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृताहनि । देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥' इति यमोक्तश्चेति । तत्र मूलं चिन्त्यम् । तदयमर्थः । पञ्चमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात् । 'होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन । अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं कृतम् ॥' इति व्यासोक्तेश्च । यस्य तु ज्येष्ठेनाकृते वैश्वदेवेऽन्नं सिद्धयेत्तेन तूष्णीमग्नौ किञ्चित् सिद्ध्वा भोक्तव्यम् । यस्य त्वेषामग्रतोऽन्नं सिद्धयेत्स नियुक्तमग्नौ कृत्वाग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीतेत्यविभक्ताधिकारे पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः । आश्वलायनस्तु पाकपार्थक्ये पृथक्त्वं तदेकत्वेऽपृथक्त्वमाह । 'वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः । एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥ अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाका द्विजातयः । कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनात् प्राग्दिने दिने ॥' इति । ब्रह्मयज्ञसंध्यास्नानतर्पणादि तूक्तहेतोः पृथगेव । देवपूजा तूक्तवचनद्वयादेकत्र पृथग्वा । दर्शग्रहणश्राद्धादि त्वेकस्यैव । तीर्थश्राद्धाद्यपि युगपत्सर्वेषामविभक्तानां प्राप्तावेकस्य । भेदेन प्राप्तौ भिन्नम् । गयाश्राद्धेष्वेवम् । 'एष्टव्या वहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः । तेषां तु समवेतानां यथेकोपि गयां व्रजेत् ॥ तारिताः स्मो वयं तेन स याति परमां गतिम् ॥' इति हेमाद्रौ कौर्मोक्तेः । काम्येषु दानहोमादावन्यानुमत्यैवाधिकारः । द्रव्यासाध्यजपादौ तां विनापि । अपराकैपैठीनसिः—'विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिज्ञावत्सारादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते

सर्वेस्तु तत् कृतम् ॥ ' सांवत्सरात्पूर्वाणि मासिकान्येकत्रैव । तदाह लघुहारीतः—
' सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथक् नैव स्रुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या
अपि क्वचित् ॥ ' सपिण्डनं मासिकोपलक्षणम् । ' अर्वाक्संवत्सराज्येष्टः श्राद्धं
कुर्यात्समेत्य तु । ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्वे कुर्युः पृथक्पृथक् ॥ ' इति व्यासोक्तेः ।
उशनाः—' नवश्राद्धं सपिण्डलं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संवि-
भक्तधनेष्वपि ॥ ' मघात्रयोदशीश्राद्धं त्रिविभक्तानामपि पृथगित्युक्तं भारुः । यशु
वृद्धवशिष्टः—' मासिकं च वृषोत्सर्गं सपिण्डीकरणं तथा । ज्येष्ठेनैव प्रकर्तव्यमान्दिकं
मथमं तथा ॥ ' इति । तन्निर्मूलम् । बह्वचपरिशिष्टे ' नवश्राद्धं सह दद्युः ' इति ॥

अथ तीर्थश्राद्धम् । तत्र यद्यप्सस्तपितामहकृतत्रिस्थलीसेतुरेव जागर्ति,
तथापि किञ्चिदुच्यते । तत्र यात्रायां—' सहाग्रिर्वा सपत्नीको गच्छे-
त्तीर्थानि संयतः । भार्यश्चिती व्रजेत्तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा ॥ यज्ञे-
ष्वनधिकारी वा यश्च वा मन्त्रसाधकः ॥ ' इति कौर्मादिवचनात्साधेः सपत्नीकस्यै-
वाधिकारः । भारते—' ब्राह्मणः सत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम । न वियोनिं
व्रजन्येते स्नानात्तीर्थे महात्मनः ॥ ' स्कान्दे विषवायमेपु—' स्नानं दानं तीर्थयात्रां
विष्णुनामग्रहं मुहुः । ' एतत् पुत्राद्यनुमत्यैव । सधवायाः पत्या सहैवेति प्रागुक्तम् ।
काशीखण्डे—' मातुः पितुः सेतुमनास्तथास्थि स्रुतस्तु कुर्यात् सल्ल तीर्थयात्राम् । ' तद्विधिः
स्कान्दे—' तीर्थयात्रां चिकीर्षुः भान्विधायोपोपणं गृहे । गणेशं च पितृन् विमान् साधून्

शकत्या प्रपूज्य च ॥ कृतपारणको हृष्टो गच्छेन्नियमधृक् पुनः । आगत्या-
भ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभागभवेत् ॥ ' उपवासात् प्राग् मुण्डनं च
कार्यम् । ' प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कुर्याद्यथा न
विकचो भवेत् ॥ ' इति विष्णुक्तेः । प्रायश्चित्तार्थयात्रायां गयायां चैतदित्येके । केचित्तु
हेमाद्रौ भारते—' केशश्मश्रुनखादीनां वपनं नैव शस्यते । अतो न कार्यं वपनं गया-
श्राद्धार्थिना सदा ॥ ये भारतेऽस्मिन् पितृकर्मत्ववराः संधार्य केशानतिभक्तिभा-
विताः । ऋणक्षयार्थं पितृतीर्थमागतास्तेपामृणं संक्षयमेप्यति ध्रुवम् ॥ ' इति निपे-
धात् । गयायात्राद् वपनं न कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु—' गयाधिकरणकस्यैवायं
निपेधः । नतु यात्राद्रस्य ' श्राद्धार्थिना ' इत्युक्तेः । ' विशालं विरजं गयाम् ' इत्य-
नेनैकवाक्यत्वाच्च । श्राद्धं च पण्णवद्वादशदैवतं वा घृतेन कार्यम् । ' गच्छेद्देशान्तरं
यस्तु श्राद्धं कुर्यात्स सार्पिपा । ' इति विष्णुपुराणात् । यात्राद्गच्छेद्देशान्तरं
श्राद्धं च पारणादिने एव । ' उपोष्य रजनीमेकां प्रातः श्राद्धं विषाय च । गणेशं

ब्राह्मणाश्रया भुक्त्वा मस्थितवान् सुधीः ॥' इति स्कान्दलिङ्गात् । गौडनिबन्धे गौतमः—'तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहु-
 सर्पिःसमन्वितम् ॥' वृद्धिपदं तद्धर्मार्थं । श्राद्धोत्तरं यात्रासंकल्प इति भट्टाः । वाय-
 वीये—'उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः । विधाय कार्पटीवेपं ग्रामं गत्वा
 प्रदक्षिणम् ॥ ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् ॥' घृतस्य भोजनम् , तत्र
 क्रोशमध्ये , श्राद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधात् । 'ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविव-
 र्जितः ।' गयायामेवैतन्नान्यत्रेति केचित् । हेमाद्रिस्तु गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्था-
 नम् । तीर्थान्तरे तु श्राद्धोत्तरदिन इत्याह । प्रभासखण्डे—'यच्चान्यं कारयेच्छक्यत्वा
 तीर्थयात्रां नरेश्वर । स्वकीयद्रव्ययानान्भ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणम् ॥' यात्रामध्ये
 आशौचे रजसि वा श्रद्धिपर्यन्तं स्थित्वा तदन्ते गच्छेत् । मार्गवैपम्ये खदोपः ।
 यात्रामध्ये तीर्थान्तरमाप्तौ श्राद्धादि कार्यमेव । वाणिज्याद्यर्थं गतेन तु मुण्डनोप-
 वासादि न कार्यमिति प्रयोगसेतौ भट्टाः । वस्तुतस्तु तत्रापि मुण्डनोपवासश्राद्धादि
 कार्यम् । 'अर्थं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।' इति ब्राह्मोक्तेः । स्कान्दे—
 'द्विर्भोजनं तृतीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च । वाणिज्यं त्रींस्तथा भागान् हन्ति सर्वं
 प्रतिग्रहः ॥ यानं धर्मचतुर्थांशं छत्रोपानहमेव च ॥' इत्युत्तरार्थपाठान्तरम् । अत्र
 नदीषु विशेषः—'मार्गेऽन्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः । अर्वागेव सरस्वत्या
 एव मार्गगतो विधिः ॥' यत्तु—'पितृन् संतर्पयित्वा तु नदीस्तरति यो नरः । त-
 स्यात्सकृत्पानकामास्ते भवन्ति शृशदुःखिताः ॥' इति तत्सरस्वतीपरम् । शङ्खः—'तीर्थं
 प्राप्यानुपद्वेगे स्नानं तीर्थे समाचरेत् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु ॥' स
 एव—'न स्रवन्तीमतिक्रामेदनवसिच्य' । तीर्थप्राप्तौ तु प्रभासखण्डे—'यानानि
 तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः । छुटित्वा छोटनीं तत्र कृत्वा कार्पटिकाकृतिम् ॥'
 कृत्वेऽति गृहान्निर्गमसमये करणे इदम् । 'प्रयमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।
 अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मन्त्रयोगतः ॥' मन्त्रश्च प्रभासखण्डे—'नमोस्तु देवदेवाय
 शितिकण्ठाय दण्डिने । रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥ सरस्वती च
 सावित्री वेदमाता गरीयसी । सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थे पापप्रणाशिनी ॥'
 इति । मन्त्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यम् । 'पूर्वमावाहनं तीर्थे मुण्डनं तदनन्तरम् ।
 ततः स्नानादिकं कुर्यात् पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥' इत्युक्तेः । यत्तु—'गत्वा
 स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।' इति, तन्मुसळस्नानपरम् । काशीखण्डे—
 'तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसौ मुण्डनं तथा ।' उपवासे तत्रैवोक्तम्—'यदक्षि
 तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदहः पूर्ववासरे । उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्तेऽक्षि श्राद्धदो भवेत् ॥'

अत्र—‘उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रतः ।’ इति मासिदिनेषूपवासोक्तेर्विकल्पः । मुण्डने तु स्कान्ददेवलो—‘मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥’ विरजं लोणारमसिद्धम् । महातीर्थपरः सर्वतीर्थशब्दः । अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे—‘ऊर्ध्वमब्दाद्धिमासोनात्पुनस्तीर्थं प्रजेघदि । मुण्डनं चोपवासं च ततो यत्रेन कारयेत् ॥ तदा तद्रूपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ॥’ इति वा पाठः । ‘प्रयागे प्रतियात्रे तु योजनत्रय इष्यते । क्षौरं कृत्वा तु विधिवत्ततः स्नायात्सितासिते ॥’ तथा च बृहस्पतिः—‘क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि भुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ॥’ अपराके स्कान्दे—‘उदङ्मुखः माङ्गुलो वा वपनं कारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदङ्गसंस्थानि वापयेत् ॥’ इदं प्रयागे सधवानामपि समूलं भवतीति भट्टाः । युक्तं तु—‘सर्वान् केशान् समुञ्च्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥’ इति । तच्चाकृतचूडानां न कार्यमिति केचित् । तत्त्वं तु नैमित्तिकत्वात् पित्रादिमृतिवत्कार्यमेवेति । तदपि प्रयागे नित्यम् नान्यत्र । तच्च यतिभिस्तीर्थेऽपि ऋतुसंधिवेषेव कार्यं नान्यदा । ‘कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ।’ इति स्मृतेः । इदं जीवत्पितृकेणापि तीर्थे कार्यम् । नच ‘मुण्डनं पिण्डदानं च’ इति दक्षवचनेन निषेधः । ‘विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्भृतिं विना । यो वापयति ज्योमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥’ इति स्मृत्या तत्संकोचात् । तदपि प्रयागे प्रतियात्रम्, अन्यतीर्थे आद्ययात्रायामेवेति शिष्टाः । ततः स्नानम् । परार्थे तु मार्कण्डेयपुराणे—‘मातरं पितरं जायां भ्रातरं मुहूर्तं गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत सः ॥’ पैठीनसिः—‘प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत् ॥’ ततस्त्वर्षणश्राद्धे पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मदेवोपुराणकाशिसखण्डादिषु—‘अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थे श्राद्धं च तर्पणम् । अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥’ मात्स्ये—‘पितृणां चैव तर्पणम्’ इति तुर्यपादः । तत्र देवता महालयनिर्णये मायुक्ताः । शङ्खदेवलो—‘तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् । पात्रं च ब्राह्मणं भाष्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत् ॥’ हारीतः—‘दिवा वा यदि वा रात्रौ भुक्तो वोपोपितोऽपि वा । न कालनिपमस्तत्र गद्ग्रां प्राप्य सरिद्राम् ॥’ भारते—‘भुक्तो वाप्यथ वाऽभुक्तो रात्रौ वा यदि वा दिवा । पूर्वकालेऽथ वा काले शुचिर्वाप्यथ वाऽशुचिः ॥ यदैव दृश्यते तत्र नदी त्रिपथगा मिया । प्रमाणं दर्शनं तस्मान्न कालस्तत्र कारणम् ॥’ आशौचेपि कार्यम् । ‘विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्रत्कार्यं यज्ञादि कारयेत् ॥’ इति पैठीनसिस्मृतेः । तदानीमकरणे त्वाशौचान्ते एव कुर्यात् । प्रभासखण्डे—‘न

वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् । यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥ ’
मलमासेऽपि कार्यम्—‘नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलिम्लुचे । तीर्थश्राद्धं गज-
च्छायां भेतश्राद्धं तथैव च ॥ ’ इति बृहस्पतिस्मृतेः । एतच्चाशौचे प्रकृतभोजनस्य रात्रौ
वा स्नानश्राद्धादिकमाकस्मिकतीर्थभाप्तावामहेमश्राद्धविषयं ग्रहणादिवत् । नतु बुद्धि-
पूर्वमाशौचादौ तीर्थप्राप्तिः कार्या । मलमासे तु मासद्वये तीर्थश्राद्धं कार्यमिति चन्द्रि-
कार्या देवीपुराणे—‘श्राद्धं च तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥ ’ हेमाद्रौ—‘अर्घ्य-
मावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । तृप्तिप्रशं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥ ’
भविष्ये—‘आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते । आवाहनं न तीर्थे स्यान्नार्घ्य-
दानं तथा भवेत् ॥ आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्घ्याः सन्ति वै यतः ॥ ’ अग्नौकरणं
च नेति रत्नावल्याम् । अत्र पद्भ्यैवते श्राद्धेऽपि मात्रादीनां पिण्डमात्रं देयम् । ‘हविः-
शेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादृतः । क्रमशः पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥ ’
इति तीर्थोपक्रमे देवलोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । ततः सामान्यपिण्डं दद्यात् । ‘ततः
पिण्डमुपादाय हविषः संस्कृतस्य च । ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यं पिण्डमुत्सृजेत् ॥ ’
इति तेनैवोक्तेः । पात्रे—‘तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः । आमात्रेण हिरण्येन
कन्दमूलफलैरपि ॥ ’ पिण्डद्रव्याणि देवीपुराणे हेमाद्रौ ब्राह्मे च—‘सकुम्भिः पिण्ड-
दानं च संयावैः पायसेन वा । कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा ॥ ’ पि-
ण्डानां तीर्थे प्रक्षेप एव नान्या प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् । एतच्च विधवयाऽपुत्रया का-
र्यम् न सपुत्रयेत्युक्तं प्राक् । ‘सपुत्रया न कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचन । ’ इति स्मृ-
तेश्च । अनुपनीतेनापि कार्यम् । ‘एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु । ’ इति पात्रे
तीर्थश्राद्धमुपक्रम्योक्तेः । एतच्च जीवत्पितृकेणापि कार्यमित्युक्तं प्राक् । यतिना तु न
कार्यम् । ‘न कुर्यात्सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् । त्यक्तं संन्यासयोगेन ग्रह-
धर्मादिकं व्रतम् ॥ गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमारुकुलं धनम् ॥ ’ इति स्मृतेः । गयायां
तूक्तं वायवीये—‘दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे
पितृभिः सह मुच्यते ॥ गयायां धर्मपृष्ठे च कूपे यूपे वटे तथा । दण्डं प्रदर्शयन्
भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते ॥ ’ कृत्स्नत्रे प्रभासखण्डे—‘तीर्थे चेत् प्रतिपद्यति ब्रा-
ह्मणो वृत्तिदुर्लभः । दशांशमर्जितं दद्यादेवं कुर्वन्न हीयते ॥ ’ इति । विशेषान्तराणि
भट्टकृतत्रिस्थलीसेतौ ज्ञेयानीति दिक् ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ तीर्थश्राद्धविधिः समाप्तः ।

श्रीः ।

अथ आशौचप्रकरणम् ।

नारायणात्मजश्रीमद्रामकृष्णस्य सूनुना ।

कमलाकरसंज्ञेनाशौचं निर्णीयतेऽधुना ॥ १ ॥

मरीचिः—‘ आचतुर्थात् भवेत्स्रावः पातः पञ्चमपष्टयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्या-
जननाशौचम् । दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।
पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम् ॥ ’ अत्र सर्वत्र मूलं मिताक्षरायां ज्ञेयम् ।
अत्र मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्यनुवादः । रजस्वलात्वेनैव तत्सिद्धेः । यद्यप्यनेन च-
तुर्थमासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति, तथापि—‘ पण्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्रावो भवेद्यदि ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरप्यते ॥ ’ इत्यादिपुराणात् । ‘ रात्रिभिर्मास-
तुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति । ’ इति मन्वुक्तेः । ‘ गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे
त्रयः । ’ इति मरीच्युक्तेश्चतुरात्रं ज्ञेयम् । अचिरे त्रिमासमध्ये । उत्तमे ब्राह्मणे ।
अत्र सपिण्डानां स्नानम् । ‘ सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति । ’ इति
तत्रैवोक्तेः । एतदाचतुर्थमासात्पाते त्रिदिनस्योक्तेः । अकारणायाः शुद्धेरसंभवात्सद्यः-
पदं स्नानपरम् । एवमग्रेऽपि । ‘ गर्भस्रावे स्नानमात्रं पुरुपस्य ’ इति वृद्धवशिष्टोक्तेः ।
‘ पुरुपस्येति सपिण्डोपलक्षणं पूर्वोक्तवचनात् ॥ आचतुर्यमासं सपिण्डानां न स्नानं,
किंतु पुंस एव । पाते त्रिदिनं निर्गुणपरम् । गुणवत्स्तु—‘ अजातदन्ते तनये शिशौ
गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम् ॥ ’ इति यमोक्तेरेकाह-
मिति मदनपारिजातः । सप्तममासादि दशाहम् । एतत्सर्ववर्णविषयम् । ‘ तुल्यं व-
यसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । ’ इति व्याप्तोक्तेः । पराशरः—‘ जाते विमो दशा-
हेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ’ संवर्तः—
‘ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्धयेद्दशाहेन स्नानात्पु स्पर्शनं
पितुः ॥ ’ पुत्रपदात्कन्योत्पत्तौ न पितुः स्नानमिति हारलतायाम् । तत्र । पुनप-
दस्य ‘ पौत्री मातामहस्तेन ’ इति कन्यायामपि प्रयोगात् । यच्च तत्रैवोक्तम्—
‘ सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति
तत्क्षणात् ॥ ’ इत्यादिपुराणान्मुखदर्शनोत्तरमेव पितुः स्नानमिति । तत्र । विदेशे मुख-
दर्शनावध्यस्पृश्यतापत्तेः मुखदर्शनोत्तरं पुनःस्नानार्थमिदमिति स्मार्तगौडाः । तत्र ।

मूलैक्येन ज्ञानमात्रपरत्वात् । इदं सर्ववर्णसमम् । 'सूतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुद्ध्यति । ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' इति हारलतायां प्रचेतसोक्तेः । यत्तु ब्राह्मे- 'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः । गतैः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ॥' इति । प्रयोगपारिजाते पारस्करः- 'द्विजातेः सूतिका या स्यात्सा दशाहेन शुद्ध्यति । त्रयोदशेऽह्नि संप्राप्ते शूद्रा शुद्ध्यत्यसंशयम् ॥' इति, तदस्पृश्यत्परम् । अद्विराः- 'सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥ नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥' संसर्गो मैथुनम् । स्पर्श इत्यन्ये । मातुरेव सूतकम्, तां स्पृशतश्चेति हारलतायां मुमन्तूकेरिति । तन्न । 'संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ।' इति स्नानमात्रोक्तेः सौमन्तवचनस्य स्नानपर्यन्तमस्पृश्यत्वमात्रबोधकत्वात् । एवकारो वालस्पृश्यत्वार्थः । माधवस्तु- 'यस्तैः सहा सपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनम् । बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति ॥' इति बृहस्पतिस्मृतेः । शयनासनादिरूपं संसर्गमाह पराशरः- 'यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमृच्छति । सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विभः पटङ्गवित् ॥' पितृवत्सापत्नमातुः प्राक्सनानादस्पृश्यत्वम् । सूतिकास्पर्शे तु यावदाशौचं । 'अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्गृहं न व्रजन्ति च ।' इति ब्राह्मोक्तेरिति शुद्धितत्त्वादयः । तन्न 'तदेहं गत्वा सूतिकां यदि न स्पृशति तदा स्पृश्याः अन्यथा न इति तस्यार्थः । कर्मानधिकारमाह पैठीनसिः- 'सूतिकां पुनर्वतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम्' । इदमाशौचोत्तरम् । अन्यथा शूद्र्याः सपिण्डानामाशौचे तदभावः स्याद्विध्यनुवादविरोधश्च । एतच्च सोमयागादिश्रौतभिन्नपरम् । 'प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि' इति कात्यायनोक्तेः । व्यासः- 'प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥' पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रपरः । ब्राह्मे- 'देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् । आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठं च सर्वदा ॥' जनने विशेषः प्रागुक्तः । अत्र प्रयोगपारिजातः- पुंससवे दशाहः ह्यपत्ये तु त्र्यहः, 'पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते । त्र्यहादेकोदकानां च एकाहं सूतकं कश्चित् ॥ स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिः । स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिण्डलं द्विजोत्तमाः ॥' इत्यग्निस्मृतेरित्याह । मेधातिथिरपि- 'अप्रचानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' इति वासिष्ठमुक्त्वा 'आशौचे एवैतत्, विवाहे तु अवभिर्दाशित एव इत्याह । अन्ये तु त्रिपुरुषसापिण्डस्य कानीनकन्यापरत्वमाहुः । 'अप्रचानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रचानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः प्रजापतिः ॥' इति कौर्मविरो-

धाच । अत्रेदं तत्त्वम्—‘ पञ्चमात्सप्तमाद्धीमान् यः कन्यामुद्वहेद्भिर्जः । गुरुतल्पी स विज्ञेयः ’ इत्यादिविरोधात्रिपुरुषं प्रकरणान्मरणाशौचपरम् । वासिष्ठे तदग्रे उदकदानोक्तेः । तेन कन्याप्रसवेऽपि सप्तपौरुषं दशरात्रमेव । नच कन्यापुत्रकृतं प्रसवे बलावलं क्वाप्युक्तम् । अग्निस्मृतिस्त्वनुकल्पो विगीता वेति सर्वसिद्धान्तः । अन्यथा त्रिपुरुषसपिण्डानामष्टमादिसोदकानां च त्र्यहसाम्यायोगात् । चतुर्थादिसप्तमान्तानां च किमपि न स्यात् । तेन कन्याप्रसवे दशाह एव । किं च—स्त्रीजन्मोद्देशेन त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं तेषां च त्रिरात्रमित्यनेकार्थविधिः कथं स्यात् । वाक्यभेदापत्तेः । नच चतुर्थादीनां सोदकत्वं कापि सिद्धम् । तेन त्रिपुरुषं, चतुर्थादीनां च स्त्रीजन्मनि सोदकत्वं, विधाय पुनस्तेषां त्रिरात्राशौचविधौ विध्यनुवादविरोधो वाक्यभेदद्वयं चेत्यसंवादाध्यायिस्मृतिर्हेया ।

अथ मृताशौचम् । हारीतः—‘ जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम् ’ इति मृताशौचपरम् । जातमृते नाळच्छेदोर्ध्वम्, ‘ यावन्न छिद्यते नालं तान्नामोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥ ’ इति जैमिन्युक्तेः ‘ नालयां छिन्नायामाशौचम् ’ इति हारीतोक्तेश्च । नाडीछेदात्पाक् मातुः स्पर्शं न दोष इति शुद्धितरचोक्तिः परास्ता । नाभिच्छेदनात्पाक्मृती तु बृहन्मनुः—‘ जीवज्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ ’ इदं च प्रसवाशौचमेव, शावनिमिचं स्नानमात्रम् । ‘ मास्नामकरणात्स्यः शौचम् ’ इति शङ्खोक्तेः । अत्र कश्चिदाह—‘ नामकरणमाशौचान्तकालोपलक्षणम् ’ । ‘ आशौचव्यपगमे नामधेयम् ’ इति विष्णुक्तेः, ‘ आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते । ’ इति मनुक्तेश्च नाम्नो नियतकालत्वात् । नच—‘ नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ’ इति मनुक्तेरनियतकालत्वम् । दशम्यामतीतायां विप्रः । द्वादश्यामतीतायां क्षत्रियः । वैश्यः षोडशे । शूद्र एकत्रिंशे इत्यपि ज्ञेयम् । पुण्य इत्याद्यनुकल्पः । तेन नाम्नः कालोपलक्षणम् । एवं दन्तजननेपि ‘ दन्तजन्म सप्तमे मासि ’ इत्युपनिषदि नियतकालत्वात् । चोले तु न कालोपलक्षणम् ‘ प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् । ’ इति मनुक्तेः, ‘ ततः संवत्सरे पूर्णं चूडाकर्म विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनात् ॥ ’ इति यमोक्तेश्च तस्यापि नियतकालत्वात् इति । त्रन्मन्दम् । ‘ चोलेवनामदन्तजननयोरपि स्वरूपेणानिमित्तत्वोपपत्तेस्तद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदात् सप्तमासाद्वर्गादन्तजनने तदभावमसद्वाच । यस्तुपनिपदर्शनेन निर्णयं कुर्यात्स नूनं

‘शतायुः पुरुषः’ इति श्रुतेरर्वाविपट्टमरणे तदन्त्यकर्मापि त्यजेत् । ननु कालानुप-
लक्षणे नामोत्कर्षे तदभावे वा स्नानमात्राच्छुद्धिः स्यात् । ततः किम् । अस्तु । अत
एवोक्तं ‘आदन्तजन्मनः सद्यः’ इति । सा च विष्णुवचनाद्दाहाभावविषयेति व-
क्ष्यामः । त्रिवर्षादावपि स्यादिति चेत् । न । दाहदन्तादिनिमित्तैर्विशेषाशौचैः
पूर्वस्य वाधात् । तदुक्तम्—‘पूर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति ।’ इति ।
‘जननाद्दशरात्रे च्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे च’ इति परिशिष्टे ‘द्वादश्यामपरं रात्र्यां
मासे पूर्णे तथापरं । अष्टादशोऽहनि तथा षडन्त्यन्ये मनीषिणः ॥’ इति भविष्ये च
नाम्नः कालनियमाच्च । नच प्राथम्याद्दशरात्रेऽतीति इति मुख्यः कालः अन्यस्त-
नुकल्प इति वाच्यम् । चौलेऽपि तथापत्तेः । नच दन्तजननकालानुपलक्षणे सुदू-
न्तजातमृतस्य दाहैकाहप्रसङ्गः । दशाहेन वाधात् । नामकरणोत्तरमेव दाहप्रवृत्तेः ।
‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं
विधीयते ॥’ इति बृहन्मनुक्तेश्च । आशौचं दाहोपलक्षणम् । ‘सूतकवत्’ इति
पारस्करोक्तेः । यच्च विष्णुः—‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव
विशुद्धिः स्यान्न भेतेनोदकक्रिया ॥’ इति, तदपि भेताशौचनिषेधार्थं न तु सद्यस्त-
परम् । वाक्यभेदात् । किञ्च—नामकालात्प्राक्मृतस्य स्नानम्, तदुत्तरं लेकाहादि ।
नामकाले लेकादशाहे मृतस्य न किमपि स्यात् । अथ शहवचने ल्यबुलोपे पञ्चमी,
तदा प्रागिति नोपपद्येत । ‘नाम्नि वापि कृते सति’ इति मन्वादिविरोधात् । कृत-
नाम्न इति माधवमिताक्षरादिविरोधाच्च न कालोपलक्षणं कापीति दिक् ॥

नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राग्दाहे सत्यहः । ‘अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते

तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥’ इति यमोक्तेः । दा-

दन्तोत्पत्तेः
प्राग्माशौचनि-
षेधः ।

हाभावे तु स्नानमात्रम् । ‘अदन्तजाते भेते सद्य एव नास्याभिर्षं-

स्कारः’ इति विष्णुना दाहाभावे तदुक्तेः । ‘आदन्तजन्मनः सद्यः’

इति याज्ञवल्कीयाच्च । दाहविकल्पं चाह लौगाक्षिः—‘तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्पूर्णां सं-

स्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥’ अन्यत्राकृतचूडे । अत्र

चूडाकरणं तृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्तौ । मञ्जुरपि—‘नात्रिव-

र्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि

कृते सति ॥’ इति । उदकं दाहोपलक्षणम् । दन्तोत्पत्त्यनन्तरं प्राक्-

त्रिवर्षान्तान्मतेऽहः । ‘दन्तजातेप्यकृतचूडे सहोरात्रेण शुद्धिः’ इति

विष्णुक्तेः । त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडेऽकृतचूडे वा प्रागुपनयनात् त्र्यहः । ‘यद्यप्यकृतचूडो

वै जातदन्तस्तु संस्थितः । तथापि दाहयित्वा नमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥’ इत्यङ्गिर-

सोक्तेः । अकृतायामपि चूडायां त्रिवर्षोर्ध्वं दाहादि नियतम् । 'नात्रिवर्षस्य' ।
 वचनात् । कृतायां वर्षत्रयत्वादपि तन्नियतं तूष्णीमेव । अत्र जातदन्तत्वमुद्देश्यवि
 पणत्वादविवक्षितं । दाहयित्वेत्यप्पञ्जवादः । उभयविधौ वाक्यभेदात् । त्रिवर्षात्प्र
 चूडाभावेऽग्निदाने व्यहस्तदभावे विष्णुचेरेकाह इति माघवः । यत्तु कश्चिदाह—
 त्रिवर्षविषयादस्मादेवार्थात् त्रिवर्षोर्ध्वमपि ततिसद्धिः । विज्ञानेश्वरोक्तं च त्रिवर्षोः
 मकृतचूडाविषयत्वं चिन्त्यम् । जातदन्तपदवैयर्थ्यादिति तत्तुच्छम् । दाहस्याविधे
 लात्(1) 'वृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नेशिकी स्मृता ।' इति मनूक्तेः । त्रिवर्षोर्ध्वपेकाह
 पचेरर्थात् व्यहसिद्धेः । त्वयाप्यग्रे तथाङ्गीकारात्पदवैयर्थ्यस्य साम्याद्वाक्यार्थाज्ञ
 नाद्येत्यलं मिताक्षरार्थानभिज्ञदूषणेन । प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य सदा व्यहः । 'नि
 चचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' इति मनूक्तेः । एतत्सर्वं प्रागुक्तं सपिण्ड
 नाम् ॥ मातापित्रोस्तु दशाहोर्ध्वं मृते सर्वत्र त्रिरात्रम् । 'वालानामजातदन्तान
 त्रिरात्रेण शुद्धिः' इति कश्यपोक्तेः । 'वैजिकादभिसंवन्धादनुर्ह्यादयं व्यहम् ।
 इति मनूक्तेश्च । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—'अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते । द
 न्तजाते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणौ ॥' इति कौर्मत्काश्रयणं शूद्रपरम्
 'अनूढानां तु कन्यानां तथा वै शूद्रजन्मनाम् ।' इति व्यहानुष्टौ शब्दोक्तेः । 'त्रि
 रात्रं तु भवेच्छूद्रे पण्मासेऽपि शिशौ मृते ।' इति मात्स्यसूक्ताद्य । दन्तजाते शूद्रे तु
 पञ्चाहः । यथाहाङ्गिराः—'शूद्रे त्रिवर्षाण्युने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः । अत ऊर्ध्वं मृते
 शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥ पङ्परान्तमतीतो यः शूद्रः संश्रियते यदि । मासिकं तु
 भवेच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम् ॥' इति । यत्तु 'अनूढभार्यः शूद्रस्तु' इति शब्दोक्तं
 मासाशौचं, तत्सगुणशूद्रपरम् । निर्गुणे अनूढभार्ये शूद्रे त्रिवर्षोर्ध्वं द्वादशाहः । षड-
 ब्दोर्ध्वं मासः । षड्दात्मागपि कृतोद्वाहे मास इत्याहुः । 'एतत् 'तुल्ये वयसि सर्वे-
 पाम्' इति विरोधाच्छिष्टविगानान्नादर्थव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः । दाक्षिणात्यानां
 तथैव । अन्यदेशे प्रागुक्तमिति गौडाः । एवं कन्यास्वपि । तास्वप्यजातदन्तासु मृतासु
 पित्रोरेकरात्रमिति माघवः । यत्तु विज्ञानेश्वरेणोक्तम्—'ऊनद्विवर्ष उभयोः, सूतकं
 मातुरेव हि ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः 'गर्भस्ये भ्रंते मातुर्दशाहं, जाते उभयोः कृतेनाग्नि
 सोदराणां चेति पैङ्गोक्तेश्च पित्रोः सोदराणां च दशाहमस्पृश्यत्वमिति तन्नेदानीं
 प्रचरति । अत एव स्मृत्यर्थेसारे तन्नाहतम् । कन्यासु चौलात्पादमृता स्नानम् ।
 'अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।' इत्यापस्तम्बोक्तेः । इदं त्रिपुरूपमध्ये ।
 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरूपी विज्ञायते' इति वशिष्ठोक्तेः । इदं वाग्दानोत्तरम्
 इति गौडाः । तन्न । 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपरूपम् ।' इति वचनात् ।

वाग्दानात्पूर्वं तास्त्रेकाहः । 'अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः, कन्यास्वहा विधीयते ॥' इत्यद्विरसा त्रिरात्रविषयेऽहोविधानात् । अतः शुद्धस्योपनयनस्थानीयविवाहात्पूर्वं त्रिरात्रम् । विवाहोत्कर्षे तु षोडशाब्दमध्ये त्रिरात्रमेवेत्यपराकाद्याः । शूद्रे निर्गुणे तु त्र्यब्दोर्ध्वं पञ्चाहः, षडब्दोर्ध्वं तु विवाहाभावे द्वादशाहमिति गौडाः । सगुणानां षोडशाब्दोर्ध्वं तु विवाहाभावेऽपि पूर्णाशौचं वक्ष्यते । 'तदुत्तरं माग्विवाहाद्द्वर्तुकुले पितृकुले च सप्तपुरावाधि त्रिरात्रम् । 'अवारिपूर्वं प्रचा तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥' इति मरीच्युक्तेः । रत्राकरे शुद्धितत्त्वे च शब्दः—'पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्भति ॥' यावज्जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥ अथानुपनीते किञ्चिदुच्यते । नान्नः पूर्वं खननमेव । तदूर्ध्वं वर्षत्रयात्पूर्वं चोलाभावेऽद्भ्युदकदानविकल्पः । 'नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि चापि कृते सति ॥' इति मन्त्रोक्तेः । उदकक्रियासाहचर्यादाहस्योपलक्षणम् । खनने तु नान्पदोर्ध्वदेहिकम् । 'जनद्विवर्षे निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । उदकमन्त्यकर्मपरमित्यपरार्कः । यमः—'जनद्विवापिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि । यमगायां गायमानो—यमसूक्तमनुस्मरन् ॥' माघवीये ब्राह्मेऽपि—'स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथ वा । अजातदन्तो मासैर्वा मृतः पङ्क्तिर्गर्भोऽपि । वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निःक्षिपेत्तं तु काष्ठवत् । खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते ॥' अलंकरणमपि वक्ष्यते । कृतचूडस्य तु त्रिवर्षात्मागूर्ध्वं वाद्भ्युदकदानं नियतम् । यत्तु वशिष्ठः—'जनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' इति । तत्प्रथमाब्दचूडापरम् । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि नियतम् । वर्षत्रयोर्ध्वमुपनयनात्पूर्वं च तूष्णीमाद्भ्युदकदानम् । 'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।' इति पूर्वोक्तलौगाक्षिस्मृतेः पिण्डदानमपि कारयेत् । 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचेतसोक्तेः । 'उदकदानं सपिण्डं कृतचूडस्य' इति गौतमोक्तेः । उदकग्रहणमोर्ध्वदेहिकपरमिति हरदत्तः । 'द्वादशाहत्सरादर्वाक् पाण्डमरणे सति । सपिण्डीकरणं न स्यादेकोदिष्टानि कारयेत् ॥' इति हरदत्तप्रथमदेवलोक्तेश्च । मरीचिरपि—'प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्भूमन्तविचिन्तितम् ।' इति । एतदनुपनीतपरमिति विज्ञानेश्वरः । अत्र चूडवपूर्वाधिः । पूर्ववाक्येषु तद्ग्रहणात् । उदकग्रहणस्योपलक्षणतादाहः पूर्वाधिरिति केचित् । द्वादशाहत्सरादित्यनुपनीतदिज्ञानूद्भ्युदकविषयम् । त्र्यहशांशं पिण्डदानविधिमाह पारस्करः—'प्रथमे दिवसे दयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो

दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रास्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्घ्रि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः ॥' इति ।
 अत्र देवपाङ्गिकनिबन्धे विशेषः—' शिशुरादन्तजन्मनाद्बालः स्वाद्यावदाशिश्वः ।
 कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो भौञ्जिवन्धनात् ॥ आपञ्चवर्षात्कौमारः पौगण्डो नवहा-
 यनः ॥' तथा—' गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते । परं च पायसं
 क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः ॥ एकादशं द्वादशाहं वृषोत्सर्गविधिं विना ॥' तथा—
 ' यत्र प्रयीयते बालस्तत्र प्रायः प्रदीयते । किञ्चित्समानवयसां सत्कृत्यान्नं यथाविधि ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिकाम् । तद्ब्रह्माणि प्रदेयानि सोपानत्कानि
 तत्समे ॥ कुमारानां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनम् । यद्योपजीवते बालस्तत्तद्विधाय
 दीयते ॥' तथा—' भूमिनिक्षेपणं बाले आवर्षद्वयमाशिश्वम् । ततः परं खगश्रेष्ठ देह-
 दाहो यथाविधि ॥' अचूडेप्यूष्वं खनननिवृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति । प्रागपि कृतचूडस्य
 निवृत्त्यर्थमाशिश्वमिति । तथा—' चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत् । मृत-
 कान्ते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं तथा ॥ तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निधितम् ।
 श्राद्धानि षोडशापि स्युः सपिण्डीकरणं विना ॥' इदं पञ्चवर्षोत्सम् । ' जन्मतः
 पञ्चवर्षाणि शुद्धे दत्तमसंस्कृते । पञ्चवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते ॥ वृषो-
 त्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः । अहन्यहनि संप्राप्ते कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ॥
 पायसेन गुडेनैव पिण्डं दद्याद्यथाक्रमम् । उदकुम्भप्रदानं च पददानानि यानि च ॥
 दीपदानानि यत्किञ्चित्पञ्चवर्षाधिके सदा । कर्तव्यं तु खगश्रेष्ठ व्रतार्वाक् प्रेतवृत्तये ॥
 स्वाहाकारेणैव कार्याण्येकोद्दिष्टानि षोडश । ऋजुदमैस्तिलैः शुक्लैः प्राचीनावीतिना
 तथा ॥' इति तत्रैवोक्तेः । अत्र मूलं चिन्त्यम् । वापिकादि तु न भवत्येव । स-
पिण्डनाभावे पितृत्वायोगाद्ब्रह्मचर्याभावाच्च । दिवोदासीये—' अत्रते निधनं प्राप्ते वि-
प्रादौ शूद्रजातिवत् । क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ॥ उदकं पिण्ड-
दानं च कृतचूडे विधीयते ॥' इति । स्त्रीणां तूद्वाहात्प्रागुदकपिण्डदानविकल्पः ।
' स्त्रीणां चैके प्रदानाम्' इति गौतमोक्तेः । ' स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः' इति वचनात्
शूद्रेऽप्येवम् । एतद्रथोनिमिच्छाशौचं सर्ववर्णसमम् । ' तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते
तथैव च ।' इति व्याज्रवादीोक्तेः । यानि तु—' निर्दृच्छचूडके दिमे त्रिरात्राच्छुद्धिरि-
प्यते ।' इति । ' निर्दृच्छे क्षत्रिये पशुभिर्वैश्ये नवभिरुच्यते । शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु
मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ॥ अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । पञ्चवर्षान्तपत्तिते
तु शूद्रे मासमशौचकम् ॥' इत्याङ्गिरसादीनि, तानि शिष्टविगानाक्षादुर्व्यानीति
विज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः । तेनैतद्दशाच्छूद्राणां व्यवस्था प्राणुक्ता हेयैव । ' तुल्ये
वयसि सर्वेषाम्' इति दाक्षिणात्यपरम् । अन्यदेशे कौर्मोक्ता व्यवस्थेति शुद्धितत्त्वे ॥

अथ जाल्याशौचम् । तच्च द्विजपुंसामुपनयनोर्ध्वं प्रवर्तते 'त्रिरात्रमात्रतादेशा-
जाल्याशौचम् । दशरात्रमतः परम् । क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ॥ त्रिंश-
द्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तितः ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु स एव-
'त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।' इत्याह तत्र दशाहे त्रिरात्रमस्पृश्यत्वम् ।
एकदिनोत्पन्ने आशौचद्वये दशाहमस्पृश्यत्वम् । 'मरणं यदि तुल्यं स्यान्मरणेन
कथंचन । अस्पृश्यं तु भवेद्गोत्रं सर्वमेव सवान्धवम् ॥' इत्याहिरसोक्तेः । दशा-
हाशौचपरत्वे 'दशरात्रमतः परम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति शुद्धिविवेकादयः ।
तत्र स्मृतिभेदात्, त्रिरात्रं दशरात्रं वेति विकल्पायोगाच्च । यस्तु पुत्राणां वेदानध्याप्य
श्रुतिं विदधाति तत्राहाश्वलायनः—'द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत्'
इति । अत्र यावदुक्तनिषेधो वास्पृश्यत्वमात्रं वा न तु कर्मानधिकारः । एकादशा-
हान्तर्वैश्वदेवोक्तेः । 'एकादशाहिके' मुख्या तत्र हन्ते विधीयते ।' इति । शुद्धितत्त्वे
तु—'त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्यश्च' इति विष्णुक्तेः पित्रादयो
महागुरवः । भर्ताप्युक्तो रामायणे—'पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च ।' शातातपः—
'पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।' एकपदगृहानां पितृमातृनिषेधार्थम् ।
सोदकानां त्रिरात्रम् । 'त्र्यहात्तदकदापिनः' इति मनुक्तेः । अग्निपुराणे—'सपि-
ण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे ॥ जन्मना-
मस्मृतेर्वैश्वदेवे तत्परं गोत्रमुच्यते ॥' बृहस्पतिः—'दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धयन्ति
मेतस्मृतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुद्धयन्ति गोत्रजाः ॥' स्त्रीशूद्रयोस्तु
विवाहोर्ध्वं जाल्याशौचम् । वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।
इत्युक्तेः 'दत्तानां भर्तृरेव हि । स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा ।'
इति माधवीये ब्राह्मण्ये । शूद्रस्य विवाहाभावेऽपि षोडशवर्षोर्ध्वं मासः । अनूढभार्यः
शूद्रस्तु षोडशाद्दत्तरात्परम् । मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासात्तस्यापि बान्धवाः ॥
शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥' इत्यपराकं शङ्खोक्तेः । निर्ण-
यामृतमदनपारिजातादीं त्वन्यथोक्तम् । हारीतः—'आमोक्षीचन्धनादिभः क्षत्रि-
यश्चाश्वनुर्ग्रहात् । आभेतोदग्रहाद्द्वैश्यः सूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥' धनुःप्रतोदावष्टमेऽब्दे
द्वादशे वस्त्रद्वयमिति । मेधातिथिस्तु—'त्रिरात्रमात्रतादेशात्' इत्यत्र व्रतं कालोपल-
क्षणार्थम् । स च कालः स्वकीयः सर्वेषां चाष्टमवर्षरूपः । तेन चतुर्णामपि वर्णानामु-
पनयनाभावेऽप्यष्टमादूर्ध्वं पूर्णमेवाशौचम् । तथापि 'प्रागष्टमाच्छिशवः प्रोक्ताः' इति

१-मातापित्रादयो गुरवः पुत्रमेव । स्त्रीणां तु विवाहोत्तर पतिरेव गुरवोऽप्येवाग्नादयः । ते केवलं
पूज्या एव । २-प्रतोदग्रहणं श्रुतिर्मानिपुणानुद्धां शिशुर्धर्म, तेन शत्रुव्येक्षणत्वात्कर्मिणी ज्ञेयम् ।

स्मृत्यन्तरादूर्ध्वं संपूर्णमर्वाक् त्रिरात्रम् । येपि 'आपोऽशान्नेद्वालः' इत्याहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वं शूद्रे मास एव 'ऊर्ध्वमष्टम्यो वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी ।' इति वचनादित्याह । हारलताशुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्युक्तम् । अनुपनीतो विमः इत्युपज्ञा—'त्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव हि । द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षड्विदिकः ॥' इत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनमिति कालोपलक्षणम् । षड्वदपदं मासत्रयाधिकपरम् । 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वान्दे' इत्युक्तेः । यच्च जावालः—'व्रतचूडाद्विजानां च प्रतीतिषु यथाक्रमम् । दशाहन्यहणकाहैः शुद्धयन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥' इति । द्विजादन्ताः । इदं प्रतीतिष्वित्युक्तेः पञ्चाब्दोपनीतपरमिति । तदेतन्नाद्रियन्ते वृद्धाः । यानि तु पराशरः—'एकाहाद्वास्त्रणः शूध्वेघोऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥' केवलवेदः केवलश्रीतामेरप्युपलक्षणम् । अयं संकोचो होमाध्ययनपर एव न तु संध्यादाविति हारलतायाम् । अद्विराः—'सर्वेषामेव वर्णानां मृतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति ज्ञानातपोऽब्रवीत् ॥' देवलः—'आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः । निधने प्रसवे चैव पदयन्तः कर्मणः क्षयम् ॥' अत्यन्तोत्कृष्टस्य कर्महानौ पीडावतो विमपरिचर्यापरम् । शूद्रे दशरात्रमिति हारलतायाम् । पक्षः—'सद्यःशौचं तथैकाहुरुपहृत्तुरहस्तया । पन्द्रशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ मरणान्तं तथा चान्यदशपक्षास्तु मृतके ॥' मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे—'चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पनिशाः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयम् । अष्टमे दिनमेकं स्यान्नवमे यामकद्वयम् । दशमे स्नानमात्रेण चैतद्रीणं तु मृतकम् ॥' इत्यादीनि तान्यापदनापह्नुणवदगुणवद्विषयाणि देशाचारभेदाद्वा ज्ञेयानि । सद्यःशौचादिषडहान्ताः पक्षा यायावरादिपराः । अत्र मरणान्तं जननादिनिमित्ताद्भिन्नम् । 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।' इत्युक्तान्मधुपर्कपश्चाल्मभवत् शिष्टविगानान्नादर्थव्यानीति विज्ञानेश्वरः । 'अस्नाता चाप्यहुता च अदत्वाश्रंस्तथा द्विजः । एवंविषस्य विमस्य सर्वदा मृतकं भवेत् ॥' इति दशोक्त्या 'अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः । आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा ॥' इति ब्राह्मणादिवशाद्भवस्येत्यपरावर्कमदनपारिजातादयः । ग्राधु वस्तु—'वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमज्ञेयसंकोचनं तथा ।' इति कृत्स्नज्यैष्ठ्ये—'दशाह एव विमस्य सपिण्डमरणे सति । कल्पान्तराणि बुर्वाणः कर्त्ता भवति किल्विपी ॥' इति हारीतोक्तेश्च न्यूनाशौचपक्षा गुणान्तरविषयाः । मरणान्तादिपक्षास्तु निन्दार्थ

१- 'सप्तमे स्वरेव तु' इति षड् ऋचिः । २- इह च 'अर्थे पराशरार्थे' इति कश्चित्पठः ।
 प्राश्रवा पराशरमूर्तेर्गुणान्तरपरत्वं वदन्तस्तु स्वायम्भवात्प्राश्रवन्तपेताय एवति अस्वर्गपरः ।

वादः । अन्यथा—‘ नामधारकविप्रस्तु दशाहं मृतकी भवेत् । ’ इति विरोधः स्यादित्याह । यत्तु देवलः—‘ दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तच्चदर्शिनः ॥ ’ इति पूर्णाशौचे स्पृश्यतामाह । यच्चानुपनीतातिक्रान्ताशौचे त्रिरात्रादौ तेनैवोक्तम्—‘ स्वाशौचकालाविज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः । ’ इति तदपि युगान्तरेषु । ‘ अस्थिसंचयनाद्ध्वंमङ्गस्पर्शनमेव च । ’ इति माघवीये कलौ तन्निषेधात् । यत्तु हारलतायाम्—‘ चतुर्थेऽहनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणेन तु । ’ इति प्रचेतसोक्तेरुपैकाहाशौचेऽपि चतुर्थाह एवाङ्गस्पर्श इति । तत्र । देवलादिवशेनास्य दशाहगोचरत्वात् । ये तु वर्णसंकरजा मूर्धावसिक्ताघास्तेपामाशौचे विशेषः कलौ नोपयुक्त इति नोच्यते । प्रतिलोमजानां नाशौचम् । मलापकर्षणार्थं तु स्नानमात्रमिति विज्ञानेश्वरः । माघवस्तु—‘ शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवर्णस्य संकराः । ’ इति ब्राह्मोक्तेः शूद्रवदाह । हारलतायामप्येवम् ॥ दत्तक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु अहीनवर्णगान्नु स्त्रीषु च सपिण्डन्वेऽपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्भर्तुश्च त्रिरात्रमेव न दशाहादि । ‘ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रमृतासु मृतासु च ॥ ’ इति त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णुक्तेः सपिण्डानां त्वेकाहः । ‘ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः ॥ ’ इति माघवीये हारीतोक्तेः । ‘ मृतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥ ’ इति मरीच्युक्तेश्च । शङ्कः—अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ परपूर्वा पुनर्भूः । इदं सवर्णासु । हीनवर्णासु तु शङ्कलित्वा—‘ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ’ ब्राह्मेपि—‘ आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समवर्णेषु निश्चितम् ॥ ’ यत्तु पडशीतौ—‘ अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते । तास्वेवानन्यपूर्वासु पञ्चाहोर्भिविधुष्यति ॥ ’ इति । तत्र पञ्चाहे मूलं चिन्त्यम् । यत्तु याज्ञवल्क्यः—‘ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । ’ इत्येकाहमाह तदसंनिधौ क्षेपम् । यदा पितुरेकाहस्तदा सपिण्डानां स्नानम् । ‘ अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीमृतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥ ’ इति प्रजापत्युक्तेः । पितेति बोद्धुरुपलक्षणम् । तथोपक्रमात् । यत्तु दत्तके पालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात्पूर्वपितुर्न त्रिरात्रम् । पूर्वसंबन्धनिवृत्तेश्च न दशाहादीति कश्चित् ।

१-कलियज्येष्वपि सन्यासाग्निहोत्रयोल्याचरणम् । स्मार्तैरुप्यङ्गस्पर्शोऽन्याचरणम् । शुद्धिविषेर्नादित् स्पर्शास्याचरणम् । अत्र कारणं तु वेदार्थं स्वस्याप्रद एव । तस्माच्च नृते शुक्तिस्फुटिगणदेन नियेधत्ताचरणायम्, मासुपर्वेषु गवालयो ‘ न हि स्यात्तर्वा भूगवि ’ इति शुक्तिगणादादिति ॥

तत्र । जनकेऽपि—‘वैजिकादभिसंबन्धादनुरुध्यादयं व्यहम् ।’ इति वाचनिकाशौ-
चस्यानिर्वार्यत्वात् । पितृमरणेऽपि दत्तकादीनां त्रिरात्रम् । शुद्धितले ब्राह्मे-
‘दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।’ इत्युपक्रम्य—‘सूतके मृतके वैव
व्यहाशौचस्य भागिनः ।’ इत्युक्तेः दत्तोरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोश्च । स्मृतिकौमुद्यां
हारलतायामप्येवम् । दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे वा सपिण्डानामेकाहः ।
बीजिनश्चेति गौतमेन साप्तपौरुषसापिण्डयोक्तेः । सपिण्डानां चैकाहस्योक्तत्वात् । स-
पिण्डे तु पुत्रीकृते सपिण्डदत्तोरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोर्दशाह एव । तत्राकाहाभावा-
त्सपिण्डत्वेन दशाहप्रावल्याच्च । पूर्वापरयोर्भर्तुरुत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्वाह । माधवीये
मरीचिः—मातुरैक्याद्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ । एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं
मृतके तयोः ॥’ इति दिक् ॥

ऊढकन्यानां तु विष्णुराह—‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे
चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च’ इति प्रसवे एकरात्रं मरणे
त्रिरात्रमिति विज्ञानेश्वरापरारकौ । माधवस्तु—प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः,
एकरात्रं भ्रात्रादिवन्धुवर्गस्य । ‘दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयेताथ ध्रियेत वा । तद्वन्धुव-
र्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः ॥’ इति ब्राह्मोक्तेरित्याह । यत्तु कश्चिदाह—पक्षप-
देन भ्रातरो गृहन्ते । वाक्यान्तरेण भगिनीमृतौ त्रिरात्रोक्तेरिति तच्चिन्त्यम् । तद-
भावे तद्विरोधाच्च । भ्रातुः प्रसवे एकाहः । मृतौ त्रिरात्रमिति केचित् । युक्ता तु
पक्षिणी । ‘परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् ।’ इति ब्राह्मात् । भ्रातृ-
भिज्ञानामेकाहः । गर्भोक्तेः । ‘इतरेषां तु यथाविधि’ इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।
यत्तु प्रधानगृहे मृतौ पित्रोः पूर्णं भ्रातुरुपह इति कश्चित् स निर्मूलत्वात् ‘नाशौचं
पितृपक्षे’ इत्येतद्विरोधाच्च भ्रान्तः । ‘दत्ता नारी पितुर्गृहे प्रधाने सूयते यदा । ध्रियते
वा तदा तस्याः पिता शुष्येत्त्रिभिर्दिनैः ॥’ इति कल्पतरौ शुद्धितत्त्वे च । पितृगृहे
प्रसवे तु पित्रादीनामाशौचं नास्ति । मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव । ‘प्रत्ताप्रत्तासु यो-
पित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च । मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥’ ‘अजा-
तदन्तासु पित्रोरेकरात्रम्’ इति माधवीये शङ्कराचार्याजिनिस्मृतेः । ‘वैजिकादभिसंब-
न्धात्’ इत्युक्तेश्च । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । माधवस्तु इदं त्रिरात्रं जातदन्तपरम् । दन्तो-
त्पत्तेः प्रागेकरात्रं पित्रोः । ‘सद्यस्त्वमौढकन्यायां भौढायां वासराच्छुचिः । मदचायां
त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत् ॥’ इति पुलस्त्योक्तेः । अन्यत्र कन्यामृतौ पित्रोः
पक्षिणीत्याह । पडशीतावपि—पितृगृहादितोऽन्यत्र यदि पुत्री भवीयते । पक्षिणी तत्र

पित्रोः स्यान्नान्येषामिति निश्चयः ॥' इति । ग्रामान्तरे इयमिति स्मृत्यर्थसारे । भ्रा-
तृस्तु पक्षिणी । 'श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरि त-
द्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥' इति वृद्धवृहस्पतिस्मृतेः । शुद्धितच्चे कौर्मै- 'आद-
न्तात्सोदरे सद्य आचूढादेकरात्रकम् । आपदानात् त्रिरात्रं स्यादशरात्रमतः परम् ॥'

पित्रोर्भृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रम् 'पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥' इति माधवीये वृद्ध-
मनूक्तेः । इदं दशाहान्तः । ऊर्ध्वं तु पक्षिणी । भ्रातृभगिनीवृद्धे,
तस्या वा तद्गृहे मृतौ त्रिरात्रम् । अन्यत्र तु पक्षिणीति पदशीतावुक्तम् । ब्राह्मेऽपि-
'परस्परं मृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् । मातुलाशौचवत्पुण्याः पितृव्याशौ-
चमिष्यते ॥' इति । शिष्टास्त्वस्य निर्मूलत्वात्पितृव्ये स्नानमात्रमाहुः । त्रिंशच्छ्लो-
क्याम्- 'प्रेतेष्वार्यामातामहदुहितृसुतश्रोत्रियत्विक्कसयाज्यस्वस्त्रीयेषु त्रिरात्रं त्रिदि-
वसमशुचिः सोदकस्तूभयत्र । पक्षिण्याशौचमृत्विग्दुहितृसुतसहाध्यायियन्पुत्रया-
न्तेवासिश्चशुभ्रमित्रश्वशुरभगिनिकाभागिनेयप्रयाणे ॥ मातामह्यां च पित्रोः स्वसरि
च विरते मातुले मातुलान्यां चायो सज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथे च नष्टे ।
शिष्योपाध्यायवन्पुत्रयगुरुस्तनयाचार्यभार्यासगोत्रानूचानश्रोत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ
मातुले चैकरात्रम् ॥ रात्रिं सन्नक्षचारिष्यथ तु कथमपि स्वल्पसंबन्धयुक्ते स्नानं
वासोयुतं स्यादिदमपि सकलं सर्ववर्णेषु तुल्यम् ॥' इति । अत्र मूलं मिताशरादौ स्प-

ष्टम् । दौहित्रभागिनेययोरुपनीतयोस्त्रिरात्रम् । अनुपनीतयोः पक्षि-
णी । 'संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं
स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति वृद्धमनूक्तेः । संस्कृते दाहेन । तेन दाहे त्रिरा-
त्रं नान्यथेति गौडाः । तत्र । विशेषवैयर्थ्यात् । मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां
पक्षिण्येकाहयोर्व्यवस्था । मनुः- 'त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य
पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥' श्रोत्रिये स्वगृहे मृते त्रिरात्रम् ।
श्रोत्रिये स्वगृहे मृते । 'श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।' इति स्मृतेरिति माधवः ।
एकग्रामीणे त्वेकाहः । ऋत्विक्षु बहुल्पकालश्रौतस्मार्तपाजनपरे त्रिरात्रेकारात्रे त्रये ।
यद्यपि कर्म भुवंत एष वाचकः श्रुत्यो भवतीति शम्भराचार्यः कर्ममध्ये ऋत्विगवत्-
ऋत्विगवत् । मुक्तं तथापि कर्मण्याशौचनिषेधात्तदुत्तरमेतज्ज्ञेयम् । गौडास्तु- 'एकौ-
दकानां तु त्र्यदो गोत्रजानामहः स्मृतम् । मातृवन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ
तथा ॥' इति जाबालोक्तेर्मातृवन्धुष्वेकाहमाहुः । शिष्ये स्तोपनीते त्र्यहः । 'शि-
ष्यसतीर्थ्येसद्रात्रचारिषु त्रयेण त्रिरात्रमदोरात्रमेकाहः' इति माधवीये योपायनोक्तेः ।

अन्यत्र तु मनुः—‘मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यस्त्रिग्वान्वेषु च ।’ इति । वन्धु-
यम्—आत्मपितृष्वस्रात्मातृष्वस्रात्मातुलपुत्राः, पितुःपितृष्वस्रात्मातृष्वस्रात्मातुलपुत्राः, मातुः
पितृष्वस्रात्मातृष्वस्रात्मातुलपुत्राश्चेति विज्ञानेश्वरः । अत्र पक्षिणी । पितृष्वस्रादिक-
न्यानामूढानां लेकाहः । ‘तद्वन्धुवर्गस्तेकेन’ इति पूर्वोक्तब्राह्मात् ।
पितृष्वस्रादिक-
न्यानाम् । यत्तु पठशीत्याम्—‘एवं पित्रोर्भगिन्यां ये ये पितामहयोस्तया । ये
मातामहयोश्चैव भगिन्यां तत्प्रजाश्च याः ॥ मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैषां प्रजाश्च
याः । भ्रातरश्चेति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे च्यहम् ॥ एवं श्वशुरजामातृर्दाहित्रविपदि
स्मृतम् ॥’ यच्च यमः—‘जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता । पक्षिणी शाल-
कानां स्यादिति ज्ञातातपोऽब्रवीत् ॥ इति । तत्रिर्मूलत्वान्मितासरादिविरोधाद्योपे-
क्ष्यम् । मदनपारिजाते विष्णुः—‘असपिण्डे स्ववेशमनि मृते एकरात्रम् ।’ अत्र हर-
दत्तः—‘अन्तःशवे च’ इत्यापस्तम्बसूत्रमन्तःशवे ग्रामे घनुःशतादर्वागन्नमभोज्यम् ।
दीपमुदकुम्भं चोपनिधाय तु सुञ्जीत यदि समानवंशं न गृहमेवं सूतिकायामित्याह ।
प्रधानगृहमृतां तु—‘गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन । तस्याप्यशौचं विशेषं
चिरात्रं नात्र संशयः ॥’ इत्यङ्गिरसोक्तमिति माधवः । एतेन ‘चिरात्रमसपिण्डेषु
स्वगृहे संस्थितेषु च ।’ इति कौर्म व्याख्यातम् । शुद्धितत्त्वे वृहन्मनुः—‘श्वशुरपति-
ताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ दश-
रात्राच्छुनि मृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः । द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्ये मासचतुष्टयात् ॥
अत्यन्ते वर्जयेद्रेहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥’ अन्त्यो म्लेच्छः । अत्यन्तः श्वाक इति
वाचस्पतिः । तत्रैव यमः—‘द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् ।’ संवर्तः—
‘गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषिते । मोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गोमयेनोपलिप्पाय छागेन प्रापयेद्दुधः । ब्राह्मणमन्त्रपूर्तश्च हिरण्यकुशवारिभिः ॥
सर्वमभ्युक्षयेद्देश्म ततः शुष्यत्यसंशयम् ॥’ वृहद्विष्णुः—‘ग्राममध्यगतो यावच्छवस्ति-
पृति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥’ गृहे पश्चादां मृते-
प्येवम् । यत्तु माधवीये प्रचेतसा मातृष्वस्रादिषु त्रिरात्रमुक्तम् ‘मातृष्वस्रात्मातुल्योः
श्वशुरयोर्गुरोः । मृते चक्षिजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥’ इति । गुरु-
राचार्यः । ऋत्तिकु कुलागतः । तत्स्वगृहमृतां ज्ञेयम् । श्वशुरयोरन्यत्र मृतावपि संनिधौ
त्रिरात्रम् । असंनिधौ पक्षिणी । देशान्तरे एकरात्रम् । वक्ष्यमाणविष्णुक्तेरिति माध-
वगौडादायः । अन्यत्र तु मातृष्वस्रादिषु पक्षिणी । ‘पित्रोः स्वसरि तद्व्य पक्षिणीं
क्षपयेन्निराम्’ इति वृद्धमनूक्तेः । यत्तु वृद्धमनुः—‘भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रात-
र्यपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि मृते दाहित्रे भगिनीमुते ॥ शाब्दके त-
त्सुते चैव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यति ॥’ इति । तत्रातृर्दाहिनादां देशान्तरे, शालक-

सुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयम् । शालके तु स्वदेशे एकाहः 'आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्या-
यमातुलश्वशुरश्वश्रूश्वशूर्यसहाध्यायिशिष्येप्वेकरात्रम्' इति माधवीये विष्णुक्तेः ।
हरदचीये दशश्लोक्यामप्येवम् । श्वशूर्यः शालकः । देशान्तरे स्नानम् । श्वशुरयोर्दे-
शान्तरे एकाहः । जाबालः- 'एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम् । सर्वत्र
मूल्याभावेऽपि क्रियाकर्तृर्दशाहतः ॥ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ' इति मन्त्रुक्तेः । शिष्य इत्युपलक्षणम् ।
'निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः । तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात्तु पितृव-
त्क्रियाम् ॥ ' इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः । दिवोदासीये- 'सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा
योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येच्च दशमेऽहनि ॥ ' यत्रैकवि-
पये पक्षिण्येकाहादिपक्षद्वयमुक्तं, तत्र सन्निधिविदेशमैत्र्यादिकृता व्यवस्था । त्रिंश-
च्छ्लोक्याम्- 'वानप्रस्थे यतो चीपरमति कुलजे षण्ढके वापुवः स्याद्योषिद्वोविप्र-
गुप्त्यै मृतवति तु दिनं युद्धविद्धे तु सद्यः । ' अत्र मूलमाकरे स्पष्टम् । युद्धमूर्ध्नि
मृतस्य स्नानम् । 'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा-
युद्धे मृतस्य । शौचमिति स्थितिः ॥ ' इति मन्त्रुक्तेः । यज्ञोऽन्त्यकर्म । सर्वं तदैवेत्यर्थः ।
यस्तु भारते राजधर्मेषु- 'अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते । नह्यन्नमुदकं
तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ॥ ' इति श्राद्धादिनिषेधः स पुत्रायभावपरः । अतएव
तत्र कर्णादीनां श्राद्धमुक्तम् । अन्ये तु दशपिण्डनिषेधमाहुर्धर्षितिवत् । यत्तु पराशरः-
'आहवेऽपि इतानां च एकरात्रमशौचकम् । ' इति, तद्युद्धक्षतेन कालान्तरमृतेर्ज्ञेयम् ।
'असन्निधौ स्नानम्' इति माधवः । शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणे- 'दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि
हता म्लेच्छैश्च तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन्स्वर्गं न संशयः ॥ सर्वेषा-
मेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥ ' यत्तु बृहस्पतिः- 'डिस्वाहवे विद्युता च राज्ञां
गोविप्रपालने । सद्यः शौचं मृतस्याहुर्हृयहं चान्ये महर्षयः ॥ ' तच्छब्दं विना परा-
ज्मुखहते च त्रिरात्रम् । राज्ञा वध्ये हते सद्यःशौचमन्यत्र त्रिरात्रम् । तथैव व्याघ्रः-
'क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा । आसन्नाहारित्रारात्रं स्यादशरात्रमतः
परम् ॥ शस्त्रपाते त्र्यहादूर्ध्वं यदि कश्चित्प्रमीयते । आशौचं प्राकृतं तस्य सर्ववर्णेषु
नित्यशः ॥ ' शस्त्राघाते क्षतं विना । शवस्पृशे तु हारीतः- 'शवस्पृशो ग्रामं न प्रवि-
शेयुरानक्षत्रदर्शनात्, रात्रौ चेदादित्यस्य । ' यत्तु मनुः- 'अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रै-
रेव च त्रिभिः । शवस्पृशो विशुद्ध्यन्ति त्र्यहात्तूदकदायिनः ॥ ' इति । अह्ना रात्र्या
चेत्यहोरात्रमित्युक्तम् । त्रिभिस्त्रिरात्रैरिति नवरात्रमेवं दशरात्रमित्यर्थः । तत्तद्भ्राशने
तद्दवासेऽनापदि च ज्ञेयम् । 'अनदन्नघ्नमहैव न चेत्यां गृहे वसेत् । ' इति तेनयोक्तेः ।

मनुः-‘ब्राह्मणाणां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रै-
र्व्यपोहति ॥ ’ परेषां सर्ववर्णानां हीनेषु तद्वैशुण्यत्रैशुण्यचातुर्गुण्यायूहम् ॥

अथ रोदने समोत्तमवर्णयोः संचयनात्पूर्वं सचैलस्नानमूर्ध्वमाचमनम् । हीनवर्णेषु
रोदने निर्णयः । तु संचयनात्प्राक् सचैलमूर्ध्वं स्नानमात्रम् । विप्रस्य क्षत्रवैश्यविपये तु
ब्राह्मे-‘अस्थिसंचयने विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः । तदा स्नातः सचैलस्तु द्विती-
येऽहनि शुच्यति ॥ कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥ ’ क्षत्रियस्य वैश्येप्ये-
वम् । शूद्रे तु संचयनात्प्राक् विप्रस्य त्रिरात्रम् । क्षत्रवैश्ययोर्द्विरात्रम् । ऊर्ध्वं तु द्विजा-
नामेकाहः । शूद्रस्य शूद्रे स्पर्शं विना संचयात्पूर्वमेकाहः । ऊर्ध्वं सज्योतिरिति
माघवीये ज्ञेयम् । शुद्धितत्त्वे पारस्कारस्तु-‘अस्थिसंचयनादूर्ध्वं मासं यावद्द्विजातयः ।
दिवसेनैव शुच्यन्ति वाससां क्षालनेन च ॥ सजातेर्दिवसेनैव त्र्यहात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥’
इत्युक्तम् । सपिण्डानां रोदननिर्हारादावदोष इत्युक्तं प्राक् । विज्ञानेश्वरस्तु-‘मृतस्य
वान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानश्राद्धादिकर्म च ॥’
इति पारस्कारोक्तेः सर्वत्रैकरात्रमाह ॥

अथाशौच्यन्नभक्षणे विष्णुः-‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति
तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तम्’ इति ।
आशौच्यन्नभक्ष-
णे निर्णयः । अज्ञाने लङ्गिराः-‘अन्तर्दशाहे शुक्लान्नं सूते मृतकेऽपि वा ।
अस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं ब्रजत्यधः ॥’ प्रायश्चित्तं तमत्या विप्रस्य वर्ण-
क्रमेणैकाहत्रयहपञ्चाहसप्ताहोपवासाः, दश विंशतिः पष्टिः शतं च प्राणायामाः पञ्च-
गव्याशनं च । अभ्यासे द्विगुणम् । आपदि तु प्राणायामशतं पञ्चशतमष्टशतमष्टसहस्रं
गायत्रीजपश्च । मत्यापदि तु सवर्णाशौचे त्रिरघमर्षणं गायत्र्यष्टसहस्रं वा । क्षत्रिया-
शौचे उपवासस्तत्र । वैश्याशौचे त्रिरात्रोपवासश्च । शूद्राशौचे कृच्छ्रः । क्षत्रवैश्ययोः
पञ्चशतमष्टशतं गायत्रीजपः । उत्तमेषु शूद्रस्य सर्वत्र स्नानम् । मत्यानापदि विप्रस्य
वर्णेषु सांतपनकृच्छ्रमहासांतपनचान्द्राणि । अभ्यासे तु मासिकद्वैमासिकत्रैमासिक-

च्छौचं दास्या मासस्तु मृतकम् ॥' इत्यङ्गिरसोक्तेः । पडशीतावपि—'स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासास्तु कर्मसु । योग्याः स्युर्मासतो दासी मृती चेतस्पृश्यतामियात् ॥' दत्तदासादीनां स्वसपिण्डमरणार्थां स्वाम्याशौचसमसंख्यदिनोर्ध्वं सत्यपि मासाद्याशौचे स्वामिकार्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः । 'दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके ॥' इति वृहस्पतिस्मृतेः । दासश्चात्र—'गृहजातस्तथा क्रीतो लुब्धो दायादुपागतः । अन्नकालभृतस्तद्द्रदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महत्कर्णाद्युद्धमाप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः मत्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विधेयस्तर्येव वदवाहनः । विधेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥' इति नारदोक्तेषु गर्भभक्तदासी त्रिना ज्ञेयाः । वदवा दासी तथाहृतस्तामुद्गाश्च दासो जात इत्यर्थः । अन्तेवास्यपि तेनैवोक्तः । 'स्वशिल्पमिच्छाहर्तुं वान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं शुनिधितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ॥' इति । शिष्यस्तुल्यो विद्यार्थी । दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणे तु विष्णुः—'पत्नीनां दासानामानुलोभ्येन स्वामितुल्यमाशौचम्, मृते स्वामिन्यात्मीयम् ।' इति मतिलोमदासानामाशौचाभावः । 'वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तः ॥

अथ रात्रौ जनने मरणे चा—रात्रिं त्रिभागां कृत्वाऽत्रभागद्वये चेतूर्ण दिनम्,

रात्रौ जनने मरणे वा निर्णयः ।

अन्त्ये तुत्तरमिति मिनाक्षरायाम् । यत्तु भागर्षरात्रात् भाग्या मूर्षोदयात्पूर्वं दिनमित्युक्तं, तत्र देशाचारतो व्यवस्था । सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहं तद्विघ्नस्य मरणमारभ्य ज्ञेयम् । 'अनग्निमत उत्त्रान्तेरार्गाचादि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विन्ध्याद्विदेशस्ये मृते सति ॥' इति पंडीनसिस्मृतेः । सामिराहिताग्निः । आहिताग्निश्चेत्यवसन्निधयेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शबरदाशौचम्' इति वसिष्ठे रिगेषोक्तः । 'दाहादेव तु कर्तव्यं यस्य वतानिकी विधिः' इति ब्राम्हाद्य । यत्तु—पूर्तस्वामिना रामाण्डारेण चोक्तम् 'आहिताग्नेरपि मरणाघेर दशरात्रं दशरात्रं शत्रमाशौचम्' इति मरणनिमित्तत्वात्तस्य । यत्तु दाहादेव तस्याशौचमुक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव । तेन गृह्याग्नेः संस्कारार्हं त्रिरात्रम् । श्रौताग्नेस्तु दशरात्रम् । मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहम् । दाहात्त्रागपीति । तद्वचनविरोधात्पूर्वस्यैवोत्कर्षान्मूलरूपनालात्तत्राद्य चिन्त्यम् ।

अथान्तिक्रान्ताशौचम् । तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते नच्छेषेण शुद्धिः ।

अतिक्रान्ताशौचम् ।

'विगतं तु विदेशस्यं शृणुयाद्यो मनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥' इति मनुक्तेः । अत्र केचित्तत्तदुत्तरानिर्दिष्टविषयम् । तेषां तत्राशौचमध्ये श्रवणेऽपि तदाद्येव दशाहादि । 'पितरं चेन्मृतां स्यातां

दूरस्योऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ’ इत्यस्य सर्वापवादत्वादित्याहुस्तत्र । ज्ञातमरणस्य निमित्तत्वात्, ‘ अनश्रिमत् उत्क्रान्तेः ’ इत्यादिविरोधाच्च । स्मृत्यर्थसारेपि—‘ जनने मरणे वा प्रथमदिनादूर्ध्वं ज्ञाते पुत्रादीनां शेषेणैव श्रद्धिः ’ इति । षटशीतावपराकं चैवम् । दशाहादूर्ध्वं ज्ञाते तु वृद्धवशिष्टः—‘ मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्पण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ ’ जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव ‘ नाश्रद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । ’ इति देवलोक्तेः । पितुः स्नानं तत्रापि भवत्येव । ‘ निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्नुत्य श्रद्धो भवति मानवः ॥ ’ इति मनुक्तेः । तच्चातिक्रान्ताशौचं दशाहादिजात्याशौचविषयम् । न त्वनुपनीतादिनिमित्तत्रिरात्रादौ । ‘ उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् । ’ इति व्याघ्रोक्तेः । ‘ निर्देशं ज्ञातिमरणम् ’ ‘ अतिक्रान्ते दशाहे तु ’ इति मनुक्तेश्च । माधवीये देवलस्तु—‘ आ त्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात्पण्मासात्पक्षिणी ततः । परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यति ॥ ’ इत्याह । तत्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । इदं चैकदेशे । देशान्तरे तु स्नानमात्रम् । देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ । मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥ ’ इति पराशरोक्तेरिति विज्ञानेश्वरः । स्नानं वत्सरान्ते ‘ अर्वाक्त्रिपक्षात्रिनिशं पण्मासाच्च दिवानिशम् । अहः संवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृतेष्वपि ॥ ’ इति विष्णुक्तेरिति माधवः । इदं सपिण्डानां देशान्तरे स्नानं सोदकानामिति युक्तम् । लक्षणं त्वाह वृहस्पतिः—‘ महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं वदन्येके पट्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्ये त्रिंशदन्ये तथैवच ॥ ’ इति । एतत्सर्वं मातापितृभिन्नविषयम् । ‘ तयोस्तु पितरौ चेत् ’ इति पूर्वपैठीनसिवाक्यात्सदा पूर्णमेव दशाहादि । स्मृत्यर्थसारेपि—‘ मातापितृमरणे वृरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात् । स्त्रीषुः सयोः परस्परं सपत्नीषु चैवम् ’ इति । श्रद्धितत्वादयो गाढास्तु—‘ ऊर्ध्वं संवत्सरादा-

पडशीतावप्येवम् । एतत्सर्ववर्णतुल्यम् 'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।'
इति व्याघ्रोक्तेः ।

अथाशौचसंपाते उच्यते । तत्र शावे शावं, सूतके सूतकम् । शावे
<sup>अशौचस-
पाते निर्गम्य ।</sup> सूतकं, सूतके शावं वा । तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्वेण समं न्यूनम-
 धिकं चेति द्वादश भेदाः । यदैकदिने समं न्यूनमधिकं वाशौचद्वयं तत्र
 तन्त्रेणान्यसिद्धिः । द्वयोरेककालत्वात् । यदा तु द्वितीयादिदिनेषूत्तरं सजातीयं
 शावे जननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा पट्सु पक्षेषु पूर्वशेषेण शुद्धिः ।
 'अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विधुष्यति ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । अन्तरा
 ज्ञाते इत्यर्थः । ज्ञानस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात् । पूर्वशौचोत्तरं तन्मध्येोत्पन्ने जाते
 तूत्तरमेव कार्यम् । शुद्धितत्त्वेऽप्युक्तम्-पूर्वाशौचान्तररूपत्वं समानं लघु वा निमित्तं
 तत्कालादुपरि श्रुतं स्वाशौचहेतुरेव । अज्ञातं तु न । 'अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्रा-
 द्धादिषु कथंचन ।' इत्यस्याशौचसांकर्येऽपि पृच्छेत् । तेनाज्ञानादृपोत्सर्गादौ कृते
 पश्चात् ज्ञातेऽपि नादृष्टिरिति । माधवीये यमोऽपि-जनने जननं चेत्स्यान्मरणे मरणं
 तथा । पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥' अत्र केचित् 'अन्तर्दशाहे स्यातां
 चेत्पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥' इति मनुपरा-
 शराद्यैर्दशाहग्रहणात्पूर्णाशौचे एव पूर्वशेषेण शुद्धिः । त्र्यहाद्यल्पाशौचसंपाते तूच-
 रेणैव शुद्धिरित्याहुः । हरदत्तोप्येवमाह । गौडा अप्येवम् । तत्र । याज्ञवल्क्यादि-
 वशेन दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षणत्वात् । 'समानाशौचसंपाते प्रथमेन समा-
 पयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥' इति माधवीये शङ्कोक्तेः ।
 अपरार्कमिताक्षरादिविरोधाच्च । यदा तु सूतके शावं समं न्यूनमधिकं वा, तदा न
 पूर्वशेषाच्छुद्धिः । तदाहाङ्गिराः- 'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वय मृतकम् । तत्राधि-
 कृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥' पट्टनिश्चयते- 'शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं
 तु यदा भवेत् । शावेन धुष्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥' चतुर्विंशतिमतेपि-
 'मृतेन धुष्यते जातं न मृतं जातकेन तु ।' अतो यदा दशाहजननमध्ये तदन्ते वा
 त्र्यहादि शावं तदा पूर्वेण शुद्धावपि तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव । 'मरणोत्पत्ति-
 योगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।' इति कौर्माच्च । गौतमव्याख्यायां दृष्टान्ति-
 रपि- 'सूतकाद्विगुणं शावं शावात् द्विगुणमार्तवम् । आर्तवात् द्विगुणा मृति-
 स्ततोऽपि शवदाहकः ॥' अत्र पूर्वपूर्वेण भोत्तरोत्तरनिःशुद्धिरस्पृश्यताधिक्यादि-
 त्यर्थः । पडशीतावपि- 'स्वभावबहुमृतिस्तु न्यूनभावविशोधिनी ।' इति ।

रात्रिशेषादौ बंधितद्वित्रिदिनैरागन्तुकैः सूतेर्वहुत्वं न स्वभावेन । अतस्तत्र न्यूनशावस्यापि न पूर्वेण शुद्धिरिति वक्तुं स्वभावेत्युक्तम् । ब्राह्मेपि—‘ नागन्तुकैर्याहोभिराशौचमपनुद्यते । न च पातनिमित्तेन शावस्यान्यस्य शोधनम् ॥ ’ इति । एवं नव पक्षाः । यदा तु त्र्यहाद्यल्पाशौचमध्ये सजातीयं विजातीयं वा दीर्घकालमुत्तरं, तदाप्युत्तरं पूर्णं कार्यम्, न पूर्वेण शुद्धिः ॥ ‘ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ॥ ’ इत्युशनसोक्तेः । तेन त्र्यहादिशावमध्ये दशाहादिसूतकेऽपि न पूर्वेण शुद्धिरित्यपरार्कः । शावनिमित्तमस्पृश्यत्वं च भवत्येव । शुद्धिविवेके तु—‘ शावेन शुध्यते सूतिः ’ इति प्रागुक्तेस्तत्राप्युत्तराशौचनिवृत्तिरुक्ता । तत्र । उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्त्वात् । माधवीये यमोपि—‘ अथद्विदिमाशौचं पश्चिमेन समापयेत् । यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ॥ आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यति ॥ ’ हारीतोऽपि—‘ गुरुणा लघु शुध्येत्तु लघुना नैव तद्गुरु । ’ इति । गुरुत्वं लघुत्वं च कालकृतमेव । पूर्वात्तुरोधात् । एतच्च हरदत्तेन स्पष्टमुक्तम् । मिताक्षरायामप्येवम् । यत्तु ‘ अधानां योगपद्ये तु ज्ञेयाः शुद्धिर्गरीयसी । मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥ ’ इति हारीतकौर्मादि—तत्रास्पृश्यत्वाभिप्रायं शावस्य गुरुत्वं ज्ञेयम् । क्वचिदल्पकालेनापि दीर्घकालाशौचनिवृत्तिमाह देवलः—‘ परतः परतो शुद्धिरथवृद्धौ विधीयते । स्याच्चेत्पञ्चतमादहः पूर्वेणैवात्र शिष्यते ॥ ’ अस्यार्थः । अथद्वौ दीर्घाशौचे परतः शुद्धिः परमाशौचम् । यदि पूर्वाशौचमुत्तरस्य पञ्चमदिनात्परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वेणैव शुद्धिः । पूर्वस्योत्तराशौचाधिकाकालव्यापित्वे पूर्वशेषाच्छुद्धिरित्यर्थः । यथा पष्ठे मासे गर्भपातनिमित्तपटहाशौचमध्ये दशाहपाते पूर्वेणोत्तरनिवृत्तिः ॥ यथा वा त्र्यहमध्ये स्नावपातनिमित्तचतुरहपञ्चाहयोरिति कश्चित् । तत्र । दशाहावधि पूर्वशेषशुद्ध्या वेदैवाक्यविरोधात् । पञ्चादिदिने पूर्वाशौचमन्त्यरात्रौ तु द्व्यह इत्यनौचित्याच्च । अस्मद्गुरुवस्तु पञ्चतमादह आशौचं ततो न्यूनं त्र्यहादि चेत्स्यादस्मिन्विषये पूर्वेणैवाशुद्धिः शिष्यते । दशाहादिरात्रिशेषे त्र्यहादिपाते त्र्यहाद्यल्पाशौचानां परस्परं रात्रिशेषे संपाते च न द्व्यहादिवृद्धिरित्यर्थमाहुः । क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादमाह

१-यद्यपि—‘ शावेन शुध्यते सूतिः ’ इति प्रागुक्त्याच्छावमध्ये जनगर्भापशुनित्तिरुक्ता तद्यथा—‘ अथद्विदिमाशौचं ’ इत्यादिवचनेन स्वल्पशावे दीर्घसूत्याशौचनिवृत्तिर्नैव भवतीति ज्ञेयम् । २-विदेशात्मस्य चतुरहोत्तरकरणे श्रुते शेषपञ्चाहात्पञ्चदिनाधिकमाशौचम् । तत्रापि दशाहपाते पूर्वेणैव शुद्धिरित्यवगत्यम् । ३-वेदैवाक्यं यौपायनोक्तं । तत्रामेऽनुपदमेव ‘ अथ यदि दशरात्राः ’ इत्यादिनिर्दिष्टमस्ति । तत्र ‘ आनवमादिवसात् ’ इत्यनेन विरोधात् । यत्तु विरुद्धं ‘ शावशागद्वयं पाचन्मृतकस्य तु सूतकम् ’ इति ऋग्यजुसामयजुर्वेदेषु स्थानेषु बलवत्त्वात्तदुपेक्ष्यम् ।

गौतमः—‘ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां, प्रभाते तिसृभिः ’ इति । प्रभातेऽन्त्ययामे । ‘ रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिरुपहात् । ’ इति शातातपोक्तेः । इदं शावान्ते सूतकपाते सजातीये वा तुल्यम् । अत्र केचित् । रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः । ‘ अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ’ इति शङ्खलिखितोक्तेः । ‘ अथ यदि दशरात्राः संनिपतेन्युराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमादिवसादत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण, ष्युष्टायां त्रिरात्रेण ’ इति यौधायनोक्तेः । ‘ पुनःपाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । दशमेहि पतेयस्याहर्द्वयात्स विशुध्यति ॥ ’ इति । ‘ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः । ’ इति देवलोक्तेश्च । नवमदशमशब्दौ चोपान्त्यान्त्यदिनपरौ । तेन क्षत्रियादावपि तथेत्याहुः । माधवीये-
 प्येवम् । अन्येत्वाहुः—‘ अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचि-
 विमो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥ ’ इति । ‘ मनुपराशराद्यैर्दशमदिनेनोचरस्य शुद्धेरुक्त-
 त्वाद्द्विरोधः स्पष्ट एव । विरोधे च—‘ यद्वै किंचन मनुभवदत्तज्ञेपजम् ’ ‘ कलौ पाराश-
 रस्मृतिः ’ इत्यनेन पूर्ववचसां बाधः । अतएव वाचस्पतिना तेषामनाकरत्वमुक्तम् ।
 साकरत्वेऽपि जातिमात्रविप्रादिविषयं देशान्तरविषयं वा युगान्तरविषयं वास्तु । तेन
 गौतमीये रात्रिशब्दो नाहोरात्रपरः । ‘ रात्रिमात्रावशिष्टे ’ इति मिताक्षरोक्तेश्च । न
 कृकविकृतेरिवान्यथा व्याख्या युक्ता । माधवस्तु ‘ अनिर्गतदशाहम् ’ इति पूर्वस्व-
 ग्रन्थविरोधादुपेक्ष्य इति । अस्मत्पितृचरणास्तु यौधायनीये—‘ आनवमादिवसात् ’
 इति द्वितीयाशौचस्य नवमं दिनं प्रथमस्य दशममेवाहुः । ब्रह्मादिच्छेदेः पूर्वशेषापवा-
 दत्वात् । तस्य च न्यायतो द्वितीयदिनादेव प्रवृत्तेः । अत ऊर्ध्वमिति दशमरात्रिप-
 रम् । शङ्खलिखितोक्तौ देवलोक्तौ चाहःशेषे दशमेऽहि चातीते रात्रौ पतेदित्यर्थः ।
 दशम्यां पिता नाम कुर्यादिति वत् । तेन न मन्वाद्यैर्विरोधो नापि मिताक्षराद्यैरि-
 त्याहुः । अपराकैर्निर्णामामृतस्वरसोऽप्येवम् । यत्तु तत्रैव ब्राह्मे—‘ आद्यं भागद्वयं
 यावत्सूतकस्य तु मृतके । द्वितीये पतिते साघात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं
 द्वितीयास्तु सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः । एवमेव विचार्य स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥ मृत-
 कस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते । सूतकस्यान्तरे वाय मृतकं यत्र विद्यते ॥ मृतकान्ते
 भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु सर्वशः ॥ ’ इति । अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः । पूर्वाशौचचरमाहोरात्रस्य
 दिनरूपे आद्यभागद्वयेऽन्याशौचपाते पूर्वेण शुद्धिः । भागद्वयोर्ध्वं रात्रौ सूतकान्तरे
 द्वितीयात्पूर्वभिन्नात्सूतकान्ताद्द्व्यहादिरूपाच्छुद्धिरिति । अपराकैर्साशौचकालं
 त्रिधा विभज्य निर्गुणविषयत्वेनेदमुक्तम् । अस्य वचनस्य निर्मूललोक्तिरशोक्तिरेव ।
 अतः पूर्वाशौचान्त्यरात्रावन्याशौचेऽहोरात्रद्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामे तु दिनद्वयमिति
 भट्टचरणोपदिष्टः पन्थाः । एतत्संपूर्णाशौचसंपाते एव । रात्रिशेषे त्रिरात्रादिसंपाते

तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । द्विरात्रादिद्वेः पूर्वचार्यैर्दशाहविषयत्वात्पवादाभावे शेष-
 शुद्धेरेव सामान्यतः पठ्यते । पठशीतो तु दशाहान्ते व्यहपातेऽपि द्वित्रिदिनद्वि-
 रुक्ता ' रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् । ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यामशेषे दिन-
 त्रयम् ॥ ' इति । अनधिकं समं न्यूनं वा । तत्तुच्छम् । निर्मूलत्वादान्ते पक्षिण्यादिपा-
 तेऽपि द्विरात्रादिद्वयपक्षे । पूर्वाशौचान्तर्वधितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचान्तरपाते
 तु वधितस्याल्पत्वादधिकेनैव शुद्धिः । नच वधितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयम् । रात्रि-
 शेषपूर्वशेषशुद्धयपवादे नैमित्तिकादृष्टचिन्यायोज्जीवनात् । अपवादाभावे उत्सर्गस्य
 प्राप्तेः । अपवादान्तरमाह शङ्कः—' मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः
 शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ ' पादत्रयं स्पष्टम् । तुर्यस्य त्वयमर्थः—
 पित्राशौचमध्ये मातृमृतां पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । अत्राशु-
 द्धावित्युक्तेरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणे न पक्षिणी । किंतु पूर्णमेवाशौ-
 चम् । इयं च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तनैमित्तिकादृ-
 ष्टचिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणाः । सपिण्डाद्याशौचेन मातापित्रो-
 राशौचापगमो नास्त्येव । एवं भर्तुरपि । इयं च पक्षिणी दशमदिनात्पूर्वं मातृमरणे
 ज्ञेया । दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे द्व्यहद्व्यहसमुच्चिता पक्षिणीति कश्चित् ।
 तन्न । संख्यान्तरोपजननापत्या व्यहृदिश्रुतिवाधापत्तेः । अत एवैका देया पद्देया
 इत्यादौ श्रुतसंख्याधाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो द्वादशे । गुरुणि लयोरन्तर्गते ' गु-
 रुणा लघु शुद्धेत् ' इत्युक्तेश्च । मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी ' यदा नारी विशे-
 दामि मियस्य मियवाञ्छया । तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥ ' इति
 पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः । तत्रैव पठशीतमितेऽपि—' मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी
 चेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुध्यति ॥ पुत्रोऽन्यो वाग्निदस्तस्या-
 स्वावदेवाशुचिस्तयोः । नवश्राद्धं च पिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥ ' गृहीताशौचानां
 पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिण्डस्य वा मरणे नायं निर्णयः । अतिक्रान्तका-
 लाद्विद्यमाननिमित्तस्य बलवत्त्वात् । द्वादशवर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिण्डमरणे-
 प्येवम् । यत्तु अपराकं ब्राह्मे—' ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । व्यहा-
 शौचे तु निर्हृते श्राद्धं मामोति शास्त्रवत् ॥ ' इति, तद्भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे
 त्रिरात्राशौचपरम् इति पृथ्वीचन्द्रः । ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुगमनेऽप्याशौचपरमि-
 त्यपराकः । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—' भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रम् ।
 सहगमने तु संपूर्णम् । युद्धहतस्य सद्यःशौचेऽन्वारोहणे ब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् ।
 भर्तुरपि व्यहणे पिण्डदानम् । एकचित्तौ तु सद्यः शौचमित्याहुः । अन्यत्प्रागुक्तम् ।
 पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादान्तरमुक्तं पठशीत्याम् ' पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सतके मृतके

च सा । सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥ ' निर्णयामृते स्मृतिसंग्रहेऽपि-
 ' इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विना ॥ ' इदं मूल्यने दाहकरणे, मातुलादिसं-
 बन्धने दाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं प्राक् । वृद्धात्रिः- ' सूतकाद्विगुणं शवं
 शावाद्विगुणमार्तवम् । आर्तवाद्विगुणा सूतिस्ततोऽपि शवदाहकः ॥ ' तथाशौच-
 संपातेपि न शवजनननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः । ' आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्य यदा
 भवेत् । कर्तृस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥ ' इति प्रजापतिस्मृतेः ।
 आशौचे तु द्विविधेऽपि शातातपः- ' अन्तर्दाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।
 प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भ-
 वेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ ' मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरे-
 कादशाहं कुर्यात् । ' आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । ' इति स्मृतेः । के-
 चित्त्विदं क्षत्रियादिपरम्, विप्रदिस्त्वाशौचान्तर एकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः । अत एव
 विज्ञानेश्वरेण- ' दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ' इति शुचित्वं महैको-
 दिष्टाङ्गविप्रनिमन्त्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरङ्गत्वं दर्शितम् । एवं वृषोत्सर्गशय्या-
 दानादावपि । देवयाज्ञिकेन त्वाशौचान्तरेऽपि भवत्येवेत्युक्तम् ॥

अथाशौचापवादः । स च पञ्चधा । कर्तव्यः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः वि-

आशौचाप
वादः ।

धानाच्च । आयो ब्रह्मचारियत्यादिषु । ' नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां
 ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ ' इति
 कौर्मोक्तेः । तुर्यपादे ' शाचे वापि तथैव च ' इति देवलोपः । आशौचमन्त्यकर्मो-
 पलक्षणम् । ' ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं
 पुनःसंस्कारमेव च ॥ ' इति देवलोक्तेः । एतत्पिनाथतिरिक्तविषयम् । ' आचार्यं
 स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन विद्युज्यते ॥ ' इति
 मनुक्तेः । हारीतः- ' आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती
 प्रेतं न व्रतेन विद्युज्यते ॥ मातापित्रोस्तु यत्प्रोक्तं व्रतचारी तु पुत्रकः । व्रतस्थोऽपि
 हि कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाम् ॥ भवत्यशौचं नैवास्य न वाग्निस्तस्य लुप्यते ।
 स्वाध्यायं च प्रकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितम् ॥ ' संबर्तः- ' अन्यगोत्रोपसंबन्धः प्रेत-
 स्याग्निं ददाति यः । पिण्डं चोदकदानं च स दशाहं समाचरेत् ॥ ' निर्हरणमन्त्य-
 कर्मपरम् । एवं मातामहस्य ' यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
 तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥ ' इत्यपराके भविष्योक्तेः । ' माता-
 पित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ '
 इति कालादर्शाच्च । तत्रान्त्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव । ' सगोत्रो

तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । द्विरात्रादिदृष्टेः पूर्ववाक्यैर्दशाहविषयत्वात्पवादाभावे शेष-
 शुद्धेरैव सामान्यतः प्रवृत्तेः । षडशीतां तु दशाहान्ते व्यवहृत्तेऽपि द्वित्रिदिनशुद्धि-
 रूक्ता ' रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् । ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यामशेषे दिन-
 त्रयम् ॥ ' इति । अनधिकं समं न्यूनं वा । तत्तुच्छम् । निर्मूलत्वाद्दन्ते पक्षिण्यादिपा-
 तेऽपि द्विरात्रादिदृष्ट्यापत्तेश्च । पूर्वाशौचान्तर्वर्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचान्तरपाते
 तु वर्धितस्याल्पत्वादाधिकेनैव शुद्धिः । न च वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयम् । रात्रि-
 शेषपूर्वशेषशुद्धयपवादे नैमिचिकावृत्तिन्यायोज्जीवनात् । अपवादाभावे उत्सर्गस्य
 प्राप्तेः । अपवादान्तरमाह शङ्कः—' मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पितुः । पितुः
 शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ ' पादत्रयं स्पष्टम् । तुर्यस्य त्वयमर्थः—
 पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । अत्राशु-
 द्धाचित्युक्तेरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणे न पक्षिणी । किंतु पूर्णमेवाशौ-
 चम् । इयं च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यदिनद्वये प्रतिनिमिचनैमिचिकावृ-
 त्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणाः । सपिण्डाद्याशौचेन मातापित्रो-
 राशौचापगमो नास्त्येव । एवं भर्तुरपि । इयं च पक्षिणी दशमदिनात्पूर्वं मातृमरणे
 ज्ञेया । दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे ब्रह्महृद्यहसमुचिता पक्षिणीति कश्चित् ।
 तत्र । संख्यान्तरोपजननापत्या व्यहादिश्रुतिवाधापत्तेः । अत एवैका देया पद्देया
 इत्यादौ श्रुतसंख्यावाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो द्वादशे । गुरुणि लघोरन्तर्गते ' गु-
 रूणा लघु शुद्ध्येत् ' इत्युक्तेश्च । मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी ' यदा नारी विशे-
 दग्निं प्रियस्य प्रियवाञ्छया । तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥ ' इति
 पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः । तत्रैव षडशीतिमतेऽपि—' मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी
 चेदनलं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव श्रुष्यति ॥ पुत्रोऽन्यो वाग्निदस्तस्या-
 स्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवथादं च पिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥ ' गृहीताशौचानां
 पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिण्डस्य वा मरणे नायं निर्णयः । अतिक्रान्तका-
 लाद्विद्यमाननिमित्तस्य बलवत्त्वात् । द्वादशवर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिण्डमरणे-
 प्येवम् । यत्तु अपराकं ब्राह्मे—' ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । व्यहा-
 शौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत् ॥ ' इति, तत्रर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे
 त्रिरात्राशौचपरम् इति पृथ्वीचन्द्रः । ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुगमनेऽल्पाशौचपरमि-
 त्यपरार्कः । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—' भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रम् ।
 सहस्रमने तु संपूर्णम् । युद्धहतस्य सद्यःशौचेऽन्वारोहणे ब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् ।
 भर्तुरपि व्यहणे पिण्डदानम् । एकचित्तौ तु सद्यः शौचमित्याहुः । अन्यत्रागुक्तम् ।
 पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादान्तरमुक्तं षडशीत्याम् ' पूर्वाशौचेन वा शुद्धिः मृतके मृतके

च सा । सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥ ’ निर्णयामृते स्मृतिसंग्रहेऽपि—
 ‘ इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विना ॥ ’ इदं मूल्यने दाहकरणे, मातुलादिसं-
 बन्धेन दाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं मार्क । वृद्धात्रिः—‘ सूतकाद्विगुणं श्रावं
 शावाद्विगुणमार्तवम् । आर्तवाद्द्विगुणा सूतिस्ततोऽपि शवदाहकः ॥ ’ तथाशौच-
 संपातेपि न शावजनननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः । ‘ आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा
 भवेत् । कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ॥ ’ इति प्रजापतिस्मृतेः ।
 आशौचे तु द्विविधेऽपि शातातपः—‘ अन्तर्दाहे जननात्पश्चात्स्थान्मरणं यदि ।
 प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भ-
 वेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ ’ मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरे-
 कादशाहं कुर्यात् । ‘ आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि । ’ इति स्मृतेः । के-
 चिच्चिदं क्षत्रियादिपरम्, विभादेस्लाशौचान्तर एकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः । अत एव
 विज्ञानेश्वरेण—‘ दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ’ इति शुचित्वं महकौ-
 द्विप्राङ्गविप्रनिमन्त्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरङ्गत्वं दर्शितम् । एवं वृषोत्सर्गशय्या-
 दानादावपि । देवयाज्ञिकेन त्वाशौचान्तरेऽपि भवत्येवेत्युक्तम् ॥

अथाशौचापवादः । स च पञ्चधा । कर्तव्यः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः वि-

आशौचाप-
वादः ।

धानाच्च । आद्यो ब्रह्मचारियत्यादिषु । ‘ नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां
 ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ ’ इति

कौर्मोक्तेः । तुर्यपादे ‘ शावे वापि तथैव च ’ इति देवलपाठः । आशौचमन्त्यकर्मो-
 पलक्षणम् । ‘ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः किंयाः । यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं
 पुनःसंस्कारमेव च ॥ ’ इति देवलोक्तेः । एतत्पित्राद्यतिरिक्तविषयम् । ‘ आचार्यं
 स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन वियुज्यते ॥ ’ इति
 मनूक्तेः । हारीतः—‘ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु व्रती
 प्रेतं न व्रतेन वियुज्यते ॥ मातापित्रोस्तु यत्प्रोक्तं व्रतचारी तु पुत्रकः । व्रतस्थोऽपि
 हि कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाम् ॥ भवत्यशौचं नैवास्य न वाग्निस्तस्य, लुप्यते ।
 स्वाध्यायं च प्रकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितम् ॥ ’ संवर्तः—‘ अन्यगोत्रोपसंबन्धः प्रेत-
 स्याद्यि ददाति यः । पिण्डं चोदकदानं च स दशाहं समाचरेत् ॥ ’ निर्हरणमन्त्य-
 कर्मपरम् । एवं मातामहस्य ‘ यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
 तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥ ’ इत्यपराकं भविष्योक्तेः । ‘ माता-
 पित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ ’
 इति कालादर्शाच्च । तत्रान्त्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव । ‘ सगोत्रो

वासगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धेचु दशमे-
 ऽहनि ॥ ' इति दिवोदासोक्तवचनात् । अतएव ' ब्रह्मचारिणः श्वकर्मिणो व्रता-
 न्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोश्च ' इति गौतमीये व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशौचस्य ॥
 संध्यादिमर्कलोपस्तु नास्ति ' न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् । ' इति
 छन्दोगपरिशिष्टात् । ' पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः । सत्रतथापि
 कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥ तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्यते । अग्नि-
 कार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥ ' इति चन्द्रिकायां संवर्तोक्तेश्च । अत्र
 कर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध एव । अपरार्कभाषवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः-
 ' आचार्यं वाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा । मातरं वा स्वयं दग्धा व्रतस्थस्तत्र
 भोजनम् ॥ कृत्वा पतति नो तस्मात् भेदान्नं तत्र भक्षयेत् । अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न
 च तैः सह संवसेत् ॥ एकाहमभ्युचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुष्यति ॥ ' इति ब्राह्मोक्तेः ।
 तदन्नभोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च । दिवोदासादयस्तु ब्राह्मोक्तेः
 प्रथमेऽङ्गि संध्यादिलोपः । ' ब्रह्मचारी यदा कुर्यात् पिण्डनिर्वपणं पितुः । तावत्काल-
 मशौचं स्यात् पुनः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥ ' इति प्रजापतिवचनात् । द्वितीयाहादौ
 पिण्डदानकाले एवास्यास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदेत्याहुः । दशाहमस्पृश्यत्वेपि कर्माङ्गस्ना-
 नविधानार्थमेतदिति युक्तम् । अन्त्यकर्मकरणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्याशौ-
 चाभाव एव । सोऽपि ब्रह्मचर्यकाल एव । समावर्तनोचरं तु पूर्वमृतानां ज्येष्ठाशौचं
 भवत्येव । ' आदिष्टी नोदकं कुर्यादाद्यतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्र-
 मभ्युचिर्भवेत् ॥ ' इति मनुक्तेः । तत्रापि विकल्पः ' पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति
 कर्हिचित् । आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् ज्येष्ठं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥ ' इति छन्दोगपरि-
 शिष्टात् । तथा कृतजीवच्छ्राद्धेन किमप्याशौचं न कार्यमिति हेमाद्रिः । शुद्धितत्त्वे
 कौर्मै- ' सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे । डिम्बाहवहतानां च विद्युता पा-
 र्थिवैर्द्रिजः ॥ ' उपद्रवेत्यन्तमरके । ' उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते । ' इति
 पराशरोक्तेः । उपसर्गोऽत्यन्तमरक इति शूलपाण्यनिरुद्धभट्टादयः । याज्ञवल्क्योऽपि-
 ' आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ' इति मरणसमयेपि नाशौचम् । तथा च
 शुद्धिरत्नाकरे दक्षः- ' स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् । आपद्रतस्य स-
 र्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥ ' अतः सति वैराग्ये संन्यासोऽप्यातुरस्य भवतीतिकेचित् ॥
 अथ कर्मतः । त्रिंशच्छ्लोक्तयाम्- ' तत्तत्कार्येषु सत्रिव्रतितृपृनृपवहीसितार्त्विक्स्व-
 कर्मत आशौच-
 निर्णयः ।
 देशत्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिपक्कारुशिल्पातुराणाम् । संप्रारब्धेषु
 दानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धमतिष्ठाचूडातीर्थयात्राजपपरिणयनाशु-
 त्तवेज्वेतदर्थे ॥ ' नाशौचमिति शेषः । सत्री अन्नसत्रवान् । मुख्यसत्रस्य दीक्षित-

पदात्सिद्धेः । व्रती अनन्तव्रतादिनियमवान् । 'न व्रतिनां व्रते' इति विष्णुक्तेः । प्रचेताः—'कारवः शिल्पिनो वैद्यदासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥' कारवः सूपकाराद्याः । शिल्पिनश्चैलनिर्णेजकाद्याः । आतुरस्य व्याधिनाशार्थं दानादौ तुलादानादेः प्रारम्भो नान्दीश्राद्धं संकल्पो वा । यजनं तडागोत्सर्गकोटिहोमादिः । लघुविष्णुः—'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥' इति । पाकस्य परिसमंतात्क्रिया । पाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपस्तन्मन्दम् । रुढेर्योगाद्ब्रह्मवच्चात् । तीर्थेति आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ । 'विवाहदुर्गपद्मेषु यात्रार्या तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥' इति पैठीनसिस्मृतेः । अत्र विशेषः प्रागुक्तः । जपः पुरश्चरणादिः स्तोत्रपाठः, अविच्छेदेन संकल्पितहरिवंशश्रवणादिश्च । अत एवोक्तं ब्राह्मे—'गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥' इति । एवं देवपूजादि । मदनपारिजाते यमोऽपि—'शिवविष्णुवर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥' गौडशुद्धितत्त्वे मन्त्रमुक्तावल्याम्—'जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यत्तात्मनाम् ॥' राघवभट्टीये नारदः—'अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदि कामो न चेत्कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत् ॥' यत्तु तृप्तिहकल्पे—'सदा मन्त्रजपं मुक्त्वा यदि स्यादशुचिर्नरः । मनसावहितस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न तूचरेत् ॥' तन्मूत्राद्याशौचपरम् । रामार्चनचन्द्रिकायाम्—'अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्वप्नपि । मन्त्रैकस्मरणो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ॥' कालनियमाभावे तु स्तोत्रहरिवंशादि हेयमेव । उत्सवो स्थयात्रादिः । एषु नाशौचम् । अयं चाशौचाभावोऽनन्यगतित्वे आर्तौ च ज्ञेयः । अत्र मूलमाकरे स्पष्टम् । अत्र दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौचाभावः । तदादित्वाशौचमस्त्येव । 'तेन वैतानोपासनाः कार्याः' इति वैतानत्वेष्यवभृथादि न भवत्येव । अतएवोक्तं माधवीये ब्राह्मे—'तद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे । स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न सूतकम् ॥' इति । 'वैतानोपासनाः कार्याः' इत्यनेनैव सिद्धे ऋत्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणं यजमाने स्वयंकर्तृत्वार्थं स्नानमाप्ल्यर्थं वेति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु दीक्षया संस्कृतस्य प्रागवभृथात्कर्मप्राप्ल्यर्थं दीक्षितग्रहणम् । तेन ततः पूर्वं निषेध एव । यत्तु 'प्रारम्भो वरणं यज्ञे' इति,

तद्वल्लिखपरम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टे- ' न दीक्षिण्याः परं यज्ञे न-कृच्छ्रादि तपश्चरन् ।' इति । शुद्धितलेप्येवम् । ऋत्विजां च मधुपर्कोत्तरमाशौचाभावः । 'गृही-
 तमधुपर्कस्य यजमानास्तु ऋत्विजः । पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥'
 इति ब्राह्मणम् । अतएव रामाण्डारः- ' चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषामाशौचेऽन्य आग-
 मयितव्यः ' इत्याह । एवं स्मार्तेऽपि तुलाकोटिहोमादौ मधुपर्के सति दोषाभावो
 ज्ञेयः । यस्तु ' प्रारम्भो वरणं यज्ञे ' इति, तत्रापि मधुपर्कान्तं ज्ञेयम् । तेनाधाने-
 ष्टिपशुवन्धादौ तदभावादन्ये भवन्तीति सिद्धम् । अपवादान्तरमाह याज्ञवल्क्यः-
 ' वैतानोपासनाः कार्याः क्रिपाश्च श्रुतिचोदनात् ' तत्र त्यागमात्रे स्नानोत्तरं स्वयं-
 कर्तृत्वम् । ' श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् । ' इति स्मृतेः । त्यागा-
 तिरिक्ते तु श्रौते स्मार्ते चान्यस्यैव कर्तृत्वम् । ' सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभो-
 जने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥ ' इति बृहस्पत्युक्तेः । ' नित्यानि निव-
 र्तेरन्वैतानवर्ज्यम्, शालाग्रौ चैकेऽन्य एतानि कुर्युः ' इति पैठीनसिस्मृतेः इति विज्ञा-
 नेश्वरः । एकग्रहणं पूजार्थम् । तेन स्मार्ते कार्यमेवेति हारलतायाम् । दाक्षिणात्यास्तु
 विकल्पमाहुः । अपराकादिनिवन्धास्तु-श्रौतं सर्वं स्वयं कार्यं, स्मार्ते तु त्यागातिरि-
 क्तेऽन्यस्यैव कर्तृत्वम् । त्यागमात्रे तु स्वस्य- ' कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शवान्
 स्वयम् । ' इति हारीतोक्तेः । ' दर्शं च पूर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् । सूतकेऽपि त्वजे-
 न्मोहात्मायश्चिची पतेद्विजः ॥ ' इति मरीच्युक्तेः । ' जन्महान्यो वितानस्य कर्मत्यागो
 न विद्यते । शालाग्रौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥ ' इति जाबालोक्तेः
 त्याहुः । अपराकेऽप्येवम् । याज्ञिका अप्येवम् । ' सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्ते कर्म कथं
 भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥ ' इति जातुकर्णोक्तेः । चरुः स्मार्त-
 स्थालीपाकः । श्रवणाकर्मादियेति विज्ञानेश्वरः । प्रारब्धं तु सपिण्डेनापि कार्यम् ।
 ' न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् । ' इति मनुक्तेः । छन्दोगपरिशि-
 ष्टेऽपि- ' होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कानेन फलेन वा । अकृतं हावयेत् स्मार्ते तद-
 भावे कृताकृतम् ॥ ' अकृतं व्रीह्यादि । कृताकृतं तन्दुलादि । स्मार्तेहोमादौ तु
 विकल्पो ज्ञेयः । ' शालाग्रौ चैके ' इति प्रागुक्तेः । यदा करणं तदान्यद्वारा ।
 अत्रेदं तत्त्वम् । येषां बहृचादीनां द्वादशरात्रमहोमेऽपि नाग्निच्छेदस्तेन कार्यम् ।
 तैत्तिरीयाद्यैः कार्यम् । ' त्रिरात्रमह्यमानेऽग्निर्लौकिकः संपद्यते ' इति सुदर्शन-
 भाष्ये वचनात् । समारूढे त्वग्रौ तेनापि न कार्यम् । किंतु पुनराधानमेव । समा-
 रोपमत्वबरोहयोराशौचापवादाभावादनन्यकर्तृकत्वाच्च । अन्यथा पुनराधानमपि
 स्यात् । यन्वाश्वलायनः- ' तौ चापि सूतके शश्वे पर्वणीष्टिं महापदि । पुष्पवत्यां
 च भार्यायां न कुर्यात्तां कदाचन ॥ स्मार्ताग्निः सूतके शश्वे स्वयं न जुहुयाद्दि-

जः । श्रौताग्निस्तु सकृद्भुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥ ' इति । तदपि समारूढपरम् । तदाह स एव— 'स्मार्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु । समारोप्य तदन्तेषु विहृत्य लुह्यात्स्वयम् ॥ ' इति । तथा च मनुः— 'प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ' इति 'वैश्वदेवस्य त्वमित्साध्यत्वेऽपि वचनाद्विद्वत्तिः । 'विमो दशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः । ' इति संवर्तकतेः । यद्यपि— 'पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः । ' इति तेनैवोक्तेः पूर्वनिषेधो व्यर्थः तथाप्यापस्तम्बादीनां वैश्वदेवस्य पञ्चयज्ञभिन्नत्वात्पृथङ्निषेधः । हरदत्तस्त्वाशौचेपि बहुचैर्वैश्वदेवः कार्यः 'तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माशुचिर्यदेशः' इति ब्रह्मयज्ञस्त्वाशौचे विशिष्य निषेधात् । सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः— 'संध्याभिर्गृह्ये चरं होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥ सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्माणायाममृते द्विजः ॥ ' यत्तु चन्द्रिकायां जगवालः— 'संध्या पञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ ' इति । यच्च संवर्तः— 'सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते । ' यच्च विष्णुपुराणम्— 'सर्वकालमुपासा तु संध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ ' इति तत्पूर्णासंध्यापरम् । 'अर्घ्यान्ता मानसी संध्या कुशवारिविवर्जिता । ' इति शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः । पैठीनसिस्त्रर्घ्ये मन्त्रोच्चारणमाह । 'सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्' । प्रयोगपारिजाते भारद्वाजोपि— 'सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥ गायत्रीं सम्पशुचार्य सूर्यापार्घ्यं निवेदेयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि ॥ ' ग्रहणे श्राद्धादावप्याशौचापवादमाह व्याघ्रः— 'स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । ' इति । लैट्रेपि— 'सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ ' प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः— 'कन्याविवाहे संक्रान्तौ सूतकं न कदाचन । ' बृहदशातातपः— 'यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः । भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं क्वात्वा विमो विशुध्यति ॥ भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति । अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ' इदमविशेषात्सूतकादिपरमपीति शुद्धितत्त्वे शूलपाणौ च ॥

अथ द्रव्यतः । मरीचिः— 'लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठ-
तृणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पकापके स्वयं-
ग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥ ' स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञया
ग्राहं न तदस्तादित्यर्थः । क्रये तु तदस्तादपि न दोषः । पकं लडु-

द्रव्यतः शुद्धि-
निषेधः ।

विधीयते ।' क्रियान्त्यकर्म । तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि कार्यम् । तच्च विश्वप्रका-
शादौ शातातपीये च—' व्याघ्रेण निहते विभे विप्रकन्यां विवाहयेत् । सर्पदष्टे नाग-
वलिर्देयः सर्पश्च काश्चनः ॥ चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्भजेर्हते । राम्ना विनिहते
दद्यात्पुरुषं तु हिरण्मयम् ॥ चौरैण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृषेण निहते
दद्याद्यथाशक्त्या तु काश्चनम् ॥ शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । नि-
ष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥ शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् ।
संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् ॥ निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्यादश्वं हयाहते । शूना
हते क्षेत्रपालं स्थापयेज्जिज्ञासुः ॥ सूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । कृमि-
भिश्च मृते दद्याद्दोषूमान्पञ्चखारिकाः ॥ वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् ।
शृङ्गिणा निहते दद्याद्दृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥ शकटेन हते दद्याद्द्रव्यं सोपस्करान्वितम् ।
भृशुपातमृते चैव प्रदद्याद्दान्यपर्वतम् ॥ अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तितः । दारुणा
निहते चैव कर्तव्या सद्ने सभा ॥ शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
अश्मना निहते दद्यात्सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥ वृषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेम-
निर्मिताम् । उद्वन्यनेन च मृते कर्पिं कनकनिर्मितम् ॥ मृते जलेन वरुणं हैमं दद्या-
द्विनिष्कजम् । विपूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥ घृतधेनुः प्रदातव्या
कण्ठान्नकवले मृते । कासरोगेण च मृते अष्टकृच्छ्रं व्रतं चरेत् ॥ अतिसारमृते लतं
गायत्र्याः प्रयतो जपेत् । शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेद्बुधं यथोदितम् ॥ विद्युत्पातेन
निहते विद्यादानं समाचरेत् । अन्तरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥ सच्छास्त्र-
पुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्पर्शतो मृते । पतिते च मृते कुर्यात्प्राजापत्यांस्तु षोडश ॥ मृते
चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवार्तिं चरेत् । एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥'
तथा वैधमरणेपि न दोषः । तदाहर्तुर्भुवद्दगाग्यौ—' वृद्धः शौचमृते लुप्तप्रत्याख्या-
तभिषक्त्रयः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वभ्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमा-
शौचं द्वितीये तस्थिसंचयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥' इति ।
हेमाद्रौ विष्णुधर्मोऽपि—' नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ अमूर्या नाम
ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः ॥
अरिष्टैरात्मनो ज्ञात्वा मृत्युकालम्युपस्थितम् । व्याधितो भिषजा त्यक्तः पूर्णं वायुपि
चात्मनः ॥ यथा युगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन्काले तनुत्यागाद्य-
येष्टं फलमाप्नुयात् ॥ आयुपस्तु पुरा दष्टं मरणं ब्राह्मणस्य च ॥' नेति गौडानाम-
पपाठः । उच्यते असङ्गतेः । 'सत्रियस्य तु संग्रामे मृते भर्तारि योयितः ।' अपराकं
ब्रह्मगर्गः—' यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः । सोऽप्युदकं महायानां

कुर्वन्नात्र न दुष्यति ॥' अत्रोक्तवक्ष्यमाणवचोनिचयात्प्रयागातिरिक्तेऽचिकित्स्व-
 रोगाद्युपहतानामधिकारः । सोपि जीर्णवानप्रस्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरदेवयाज्ञिका-
 दयः । अत एव मिताक्षरादौ भृगुपातानशनादिकं वानप्रस्थस्यैवोक्तम् । मनुरपि-
 'आसां महाधिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय
 कल्पते ॥' इति । तेनान्यथापि तद्विषयतैव मूलैक्यादिति केचित् । तन्न । वान-
 प्रस्थमरणे आशौचनिषेधात् । तेन गृहस्थादिपरमेवेदम् । तेन यतेर्नाधिकारः ।
 काम्येऽनधिकाराच्च । नैमित्तिकत्वे त्वकरणे दोषो नित्यता च स्यात् । प्रयागे
 लरोगिणां रोगिणां च । यत्तु- 'शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजाश्च तथाधमाः ।
 एते त्यजेयुः प्राणान्वै वर्जयित्वा द्विजं नृप ॥ पतिता ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्महा
 भवेत् ॥' इति, तन्निर्मूलमिति भट्टाः । तत्त्वं तु हेमाद्रौ व्रतकाण्डेऽलिखना-
 न्निर्मूलत्वं चिन्त्यमेव । प्रक्रमात्तु पतित्वेति भृगुपातमात्रपरं युक्तम् । 'पतिता
 ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्महा भवेत् । इति तन्निर्मूलम् । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञात-
 मिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । यत्त्वादित्यपुराणे- 'अब्राह्मणो वा स्वर्गादिमहा-
 फलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं तोयं करोत्यनशनं तथा ॥' इति, तत्प्रयागातिरि-
 क्तपरमिति केचित् । हेमाद्रौ त्वेतदग्रे 'प्रयागवटशाखाग्रात्' इत्युक्तेर्ब्राह्मणस्य
 प्रयागेपि नेति प्रतीयते । माघवीयेऽपराकं चादित्यपुराणे- 'दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः
 पीडितस्तु पुमानपि । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ॥ अगाधतोयराशिं च
 भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि तुपारगिरिमादरात् ॥ प्रयागवटशाखाग्रा-
 देहत्यागं करोति च । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महापतिः ॥ उच्यमान् प्राप्नु-
 याल्लोकानात्मघाती भवेत् क्वचित् । महापापस्रयात्स्वर्गे दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥
 एतेपामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत् । आशौचं स्यान्न्यहं तेषां वज्रानलहते
 तथा ॥ वाराणस्यां त्रियेद्यस्तु मत्याख्यातभिषक्तिः । काष्ठपापाणमध्यस्थो
 जाह्नवीजलमध्यगः । अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलं गतो हरः । प्रणवं तारकं द्यूते
 नान्यथा कुत्रचिरक्वचित् ॥' हेमाद्रौ चैवम् । अत्र प्राप्ते काले इत्युक्तेरप्राप्तमरणका-
 लायाः स्त्रिया अन्वारोहणे संपूर्णमेवाशौचम् । पृथ्वीचन्द्रस्त्वत्रापि त्र्यहमाह ।
 शुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्येवम् । एतच्च वृद्धादिमरणं कलौ निषिद्धम् । 'भृग्वग्नि-
 पतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।' इति माघवेन पृथ्वीचन्द्रेण च कलिबज्र्येपुक्तेः ।
 नचात्र यावदुक्तनिषेधः । विशिष्टोद्देशवाक्यभेदात् । न च कलौ वानमस्याधम

निपेधादेव सिद्धैर्मरणनिपेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । सर्ववर्णेष्वित्यादिभिस्तद्भिन्न-
स्यापि प्राप्तेः काम्यं भवत्येव । 'ये वै तन्वं? विसृजन्ति' इति श्रुतेः स्मृत्या सं-
कोचायोगात् । नचेयं स्वाभाविकमृत्युपरा, धीरपदोक्तेः । मात्स्यभारतादिपु-
'न लोकवचनात्तात न वेदवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥'
इत्युक्तेः । अतएव विष्णुधर्मं रोग्यादिमरणमुक्त्वोक्तम्—'यथा युगानुसारेण संत्य-
जेदात्मनस्तनुम् ।' इति । काश्यामप्युक्तं मात्स्ये—'अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते
विधानतः । प्रविशन्ति सुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने ॥' हेमाद्रौ विवस्वान्-
'सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च । प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥
धर्मारजनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्ष-
णम् ॥' अपराकै चैवम् । सहगमनं कलौ भवत्येव । 'कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां
सहानुगमनादृते ॥' इति ब्रह्मवैवर्तात् । एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तं काशीखण्डादौ
चातुर्वर्ण्यस्य । तनुत्यागविधयश्च युगान्तरपरा एव । प्रयागेपि त्रिस्थलीसेतौ
स्कान्दे—'यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्प्राणत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न
प्राभुयादीप्सितान्यपि ॥' पाप्ने विष्णुः—'देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम संनिधौ ।
मत्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः ॥' कौर्मे—'व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो
वापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाय यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ ईप्सितौल्लभते कामा-
न्वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥' तथा—'या गतिर्योग्युक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः । सा
गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे ॥' वाराहे—'तत्र यो मुञ्चति प्राणान् वट-
मूलेषु सुन्दरि । सर्वलोकानतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते ॥' तथा—'अकामो वा
सकामो वा वटमूलेषु सुन्दरि । शीघ्रं प्राणान्प्रमुञ्चेत् यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥'
तथा—'पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भवि-
ष्यांश्च चतुर्दश ॥ नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥' ब्राह्मे—'ध्यात्वा
विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः । तनुं त्यजति वै माथे तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रायशो मुक्ति-
मान्भवेत् ॥' भविष्योत्तरे—'समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमघौ पतने च
पोडश । महाहवे पष्टिरशीतिगोमूत्रे अनाशके भारत चाक्षया गतिः ॥' इति सा-
मान्यतोपि फलम् । एवमन्येपि विधयो ज्ञेयाः । यत्तु गौडाः—'प्रयागादिमरणं
ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहुस्तद्दूषणं पितामहचरणैः प्रयागविधौ कृतमिति नात्रो-
च्यते । अत्र दशाहमाशीचम् । त्रिरात्रस्य प्राप्तकालगोचरत्वादिति भट्टाः । युक्तं तु
त्रिरात्रम् । दिवोदासीचेप्येवम् । श्रुद्धितत्त्वेपि काश्यपः—'अनशनमृतानामशन-

इतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां जातदन्तानां च त्रिरात्रम् । इति । एवं मरणान्तरप्रायश्चित्तेषु । पूर्वोक्तथात्महादेर्दाहाशौचादिनिषेधस्तदानीमेव, वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । 'गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैवच । उर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमौर्ध्वदेहिकम् ॥' इति हेमाद्रौ पद्त्रिंशन्मतात् ॥ एवं म्लेच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धमपि कार्यम् । 'ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोपाती पञ्चपातकी । सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥' इत्यग्निपुराणात् । एवं ब्राह्मेपि—'क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् । देशधर्मममाणत्वाद्गया-कूपे स्वबन्धुभिः ॥ मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरी स्मरन् ।' सूर्यपद इत्यर्थः । तत्र वर्षमध्ये कृत्यमुक्तमपराकं वायुपुराणे—'शुक्रपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धं तु वत्सरम् । द्वादशाहनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥' छागलेयः—'नारायण-बलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्चौचं नान्यथेत्यब्रवीधमः ॥' व्यासः—'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवे-न्नैतदन्यथा ॥' इति । स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं हेमाद्रौ पद्त्रिंशन्मते—'कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि । नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥ पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्दृपोत्सर्गादिकं च यत् । एको-द्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥' दिवोदासीये वृद्धशातातपस्तु—'पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यास्तु षोडश । मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥' इत्याह । इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादिविषयम् । 'इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मृदा वि-पादिना । घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः । यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥ यथा ते सं-भवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥' इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः । तत्रैव वीधायनोपि—'नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिषेक्तपतितमृरापात्मत्याग्निनां ब्राह्मणहतानां च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा कुर्वीत' इति । गृहपरिशिष्टे तु—'चण्डालादित्याद्युवत्या-दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यन्नतः । प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रा-यणत्रयम् ॥' इत्युक्तम् । मदनरत्ने ब्राह्मे—'प्रमादादपि निःशङ्कस्तकस्माद्विधि-चोदितः । चाण्डालैर्ब्राह्मणैर्धार्तरिहितो यत्र कुत्रचित् ॥ तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः । चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये ॥ यद्वा कृच्छ्रान्पञ्च-दश कृत्वा तु विधिना दहेत् । बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥' इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तु—'द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा र्कोगण्यब्दात्सर्वं कार्यम्' इत्युक्तम् । 'आत्मनो घातशुद्धयर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । तप्तकृच्छ्रचतुष्कं च त्रिंश-त्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥ अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम् । कृत्वा नारा-

यणवलिमनित्पत्वात्तदायुषः ॥ ' इति । इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुच्चितं कार्यम् । अतएव बौधायनोक्तं ' द्वादश वर्षाणि त्रीणि वा ' इति । मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारे च— ' ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिः कार्यः ' इत्युक्तम् । एवं म्लेच्छीकृतानामपि । यच्च कश्चिदाह— ' पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः, आत्मघाते तु वचनादस्तु, महापातके तु कथं स्यादिति । स स्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं चदन् हृदयशून्य एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति । पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविष्णुवापत्तेः । प्रायश्चित्तवोधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव । प्रायश्चित्तानर्हाणां तु पतितोदकमात्रं कार्यम् ' इति केचित् । मदनपारिजातादिस्वरसोप्येवम् । वस्तुतस्तु— ' तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानादानादविशेषात्तत्रापि नारायणवलिर्गयाश्राद्धं चेति युक्तम् । पतितोदकविधिस्तु ' पित्राद्यतिरिक्तविषयः ' इत्यपरे । स यथा हेमाद्रौ ब्राह्मे— ' पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तर्हि कर्तुमिच्छति । स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवतनाम् ॥ अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि । हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥ तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी । उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥ कीर्तयेः पातकीसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वेदेः । निश्चम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ॥ एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथा ॥ ' इति । इदं च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताहि यदा घटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितो भवतीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदं चात्मत्यागिविषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्ते नाशौचोदकभाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति गौडाः । यच्च कश्चिदाह— ' यः पतितो घटस्फोटेन बान्धवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिषेधवाक्यानि । जीवत्येव तस्मिन्नन्त्यकर्मणः कृतत्वात्तत्पुनःकरणाभावात् ' इति स बन्धुत्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेर्मिताक्षरादिषिरोधमपश्यन् मूर्ख इत्युपेक्षणीयः । नच कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नैति वाच्यम् । मनुनाऽकृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा— ' प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ ' इत्युक्तेः । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्प्रसङ्गात् । अतो घटस्फोटेन बहिष्कृतस्यापि पित्रादेरब्दान्ते नारायणवलिः । निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्वम् । केचित्तु नारायणवली कृतेप्यन्त्यकर्म सपिण्डनवर्जं कार्यम् ।

१-कैशिकश्लेषेभ्य म्लेच्छित्तानामपि प्रायश्चित्तार्हाणाम् । २-दिगर्थस्तु स्मृत्यर्थसारादिवशान्माधवमन्थो । जीवता जातिवधेन समुचितस्य तस्यावश्यकतापरो नतु तन्मरणोत्तरं तत्समुचितस्य तस्याप्राग्भाषिकत्वपरोपि बौधायनवाक्यस्यैव तत्प्रमाणत्वाद्बन्धुव्यत्याप्यविरोधानिर्वाह्यम् ।

‘गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपि-
ण्डना ॥’ इति वचनात् । ‘ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सद्भवजिते ।’ इति श्रा-
द्धप्रकारोक्तेश्चेत्याहुः । ते हेमाद्रिस्थपूर्वोक्तपद्मत्रिंशन्मतविरोधानिर्मूलत्वाच्छाद्धम-
कारस्य वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥

नारायणबलिस्तु हेमाध्याघनुसारेणोच्यते ॥ तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुडे
नारायणबलिः । तर्पणमुक्तम् ‘कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो
भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥ अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्र-
गदाधरः । अक्षय्यः पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’ इति । शुकैकादृश्यां देशकालौ
संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकसंमदानत्वयोग्य-
तासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति संकल्प्य । विष्णुं ब्रह्माणं शिवं यमं प्रेतं च
पञ्चकुम्भेषु । ‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो ब्रह्मा रौप्यमयस्तथा । रुद्रस्ताम्रमयस्तत्र यमो
लोहमयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवप्रकल्पना ॥’ इति गारुडोक्तासु
सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यार्थिं प्रतिघ्राप्य चरं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं
प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रा-
मुकशर्मन् प्रेतं विष्णुरूपायं ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य
तेनैव शङ्खोदकेनाभिषिच्य्याभ्यर्च्य अमुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामि’
इति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमामानं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् ॥ मन्तस्तु-
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सर्किंकरः । बलिं पृष्टीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां ग-
तिम् ॥’ इति । मिताक्षरायां तु होमबल्यादि नोक्तम् । ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं
शर्करामधुगुडघृतानि निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा
विमान्निमन्त्र्योपोपितो जागरं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्रा-
द्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्स्मरन्विमानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं
विष्णुं स्मरन् पाथावाहनाध्ययुतं तृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वा खनादि कृत्वा शेषेण विष्णवे ब्र-
ह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्यार्चान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वाकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य
विधैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति । अत्र
विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् । सर्पहते तु वर्षपर्यन्तं पूर्वहृद्येकभक्तपूर्वं
शुक्रपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टपर्यं नागानन्तवामुक्तिसङ्घपन्नकम्बलककौ-
टकाश्वतरघृतराष्ट्रशङ्खपाळकालियतक्षककपिलेतिनामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन

यणवलिमनित्यत्वात्तदायुपः ॥' इति । इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुच्चितं कार्यम् । अतएव वौधायनोक्तं 'द्वादश वर्षाणि त्रीणि वा' इति । मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारे च—'ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणवलिः कार्यः' इत्युक्तम् । एवं म्लेच्छीकृतानामपि । यत्तु कश्चिदाह—'पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे भानाभावः, आत्मघाते तु वचनादस्तु, महापातके तु कथं स्यादिति । स स्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति । पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविष्णवापत्तेः । प्रागुक्तवौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव । प्रायश्चित्तानर्हाणां तु पतितोदकमात्रं कार्यम्' इति केचित् । मदनपारिजातादिस्वरसोप्येवम् । वस्तुतस्तु—'तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानादानाद्विशेषात्त्रापि नारायणवलिर्गयाश्राद्धं चेति युक्तम् । पतितोदकविधिस्तु 'पित्राद्यतिरिक्तविषयः' इत्यपरे । स यथा हेमाद्रौ ब्राह्मे—'पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति । स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥ अशुद्धघट्टइस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि । हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥ तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी । उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥ कीर्तयेः पातकीसंज्ञां तं पिबेति मुहुर्वदेः । निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ॥ एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथा ॥' इति । इदं च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताहि यदा घटमपवर्जयेदेतावतापमुपचरितौ भवतीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदं चात्मत्यागिविषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्ते नाशौचोदकभाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति गौडाः । यत्तु कश्चिदाह—'यः पतितो घटस्फोटेन बान्धवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिषेधवाक्यानि । जीवत्येव तस्मिन्नन्त्यकर्मणः कृतत्वात्तत्पुनःकरणाभावात्' इति स बन्धुत्यागेन जातवैराभ्यस्तु कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकारणापत्तेर्विनाशरादिविरोधमप्यदन् मूर्ख इत्युपेक्षणीयः । नच कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नैति वाच्यम् । मनुनाऽकृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा—'प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥' इत्युक्तेः । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्प्रसङ्गात् । अतो घटस्फोटेन बहिष्कृतस्यापि पित्रादेरब्दान्ते नारायणवलिः । निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वम् । कैचिच्चु नारायणवलयौ कृतेप्यन्त्यकर्म सपिण्डनवर्जं कार्यम् ।

१-कैचित्प्रलोभ्य म्लेच्छितानामपि प्रायश्चित्तार्हाणाम् । २-दिगर्थस्तु स्मृत्यर्थसारादिवशान्मायवग्रन्थो । जीपता जातिवधेन समुचितस्य तस्यावश्यकतापत्ते ननु तन्मरणोत्तरं तत्समुचितस्य तस्याप्रमाणिकत्वपरोपि वौधायनवाक्यस्यैव सत्प्रमाणत्वाद्बन्धुव्यत्याग्यवितोषानिवोद्धाव ।

‘गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपि-
ण्डना ॥’ इति वचनात् । ‘ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सद्भवजिते ।’ इति श्रा-
द्धप्रकारोक्तेथेत्याहुः । ते हेमाद्रिस्यपूर्वोक्तपट्टत्रिंशन्मतविरोधानिर्मूलसाच्छ्राद्धप्र-
कारस्य वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥

नारायणबलिस्तु हेमाध्यायनुसारेणोच्यते ॥ तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुडे

नारायणबलिः ।

तर्पणमुक्तम् ‘कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखो
भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥ अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्र-

गदाधरः । अस्ययः पुण्डरीकाक्ष प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’ इति । शुक्लैकादश्यां देशकालौ
संकीर्त्यामुक्तगोत्रस्यामुक्तस्य दुर्परणात्मघातजदोपनाशार्थमौर्ध्वदेहिकसंप्रदानलयोग्य-
तासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति संकल्प्य । विष्णुं ब्रह्माणं शिवं यमं प्रेतं च
पञ्चकुम्भेषु । ‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो ब्रह्मा रौप्यमयस्तथा । रुद्रस्ताम्रमयस्तत्र यमो
लोहमयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवप्रकल्पना ॥’ इति गारुडोक्तास्तु
सर्वासु ह्यमीषु वा प्रतिमास्तु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिप्राप्य चरुं
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं
प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवीत्येवामुक्तगोत्रा-
मुक्तशर्मन् प्रेतं विष्णुरूपार्थं ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य
तेनैव शङ्खोदकेनाभिषिच्य्याभ्यर्च्य अमुकशर्माणममुक्तगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामि’
इति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमामात्रं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् ॥ मन्त्रस्तु-
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सर्किंकरः । बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां ग-
तिम् ॥’ इति । मिताक्षरायां तु होमवल्यादि नोक्तम् । ततः प्रतिदेवतं त्रिविधं फलं
शर्करामधुगुहघृतानि निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां सिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा
विमान्निमन्त्रयोपोषितो जागरं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्रा-
द्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्स्मरन्विमानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं
विष्णुं स्मरन् पाषावाहनाध्वर्युतं वृत्तिप्रश्नान्तं कृत्वाहोत्रादि कृत्वाहोत्रेण विष्णवे ब्र-
ह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्याचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वाकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य
विभैः प्रेतायेर्दं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा शुद्धीतेति । अत्र
विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् । सर्पहते तु वर्षपर्यन्तं पूर्वेह्येकभक्तपूर्वं
शुक्लपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागानन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलकर्को-
टकाश्वतरघृतराष्ट्रशङ्खपालकाळियतक्षककपिलेतिनामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन

विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हैमं नागं गां च दत्त्वा नारायणवलिं कुर्यात् । एतन्मूलं तु हेमाद्रौ ज्ञेयम् । वौषाद्यनक्षत्रे-सर्पमृतानां 'नमोस्तु सर्पेभ्यः' इति तिस्र आहु-
तीर्हुत्वा, उदके मृतानां समुद्राय वयुनाय हुत्वेति क्रियां कुर्यादिति शेषः ।
व्यासः- 'सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तपैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पि-
तुरानृष्यमाप्नुयात् ॥' हेमाद्रौ भविष्ये- 'पञ्चम्यां पन्नमं हैमं स्वर्णेनकेन कारयेत् ।
क्षीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विमाय दापयेत् ॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदण्डस्य
शंभुना ॥' इति । अपराके स्मृत्यन्तरेऽपि- 'तदैव शुद्ध्यति प्रेतो नारायणवली
कृते । यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ॥ तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न
संशयः । विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ॥ आशौचं पिण्डदः कुर्यान्न
तु तद्वन्धुगोत्रजाः । यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना संततिर्भवेत् ॥ स वसेन्नरके
नित्यं पङ्कमयः करी यथा ॥' इत्युपक्रम्य- 'वलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्ति-
मान् ।' इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्न्याद्यैः कार्यं इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन ॥

अथ विधानादाशौचाभावः । यथा-यतिपुद्गमृतादिषु 'त्रयाणामाश्र-
माणां च कुर्याद्वाहादिकाः क्रियाः । यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं नचा-
न्येषां करोति सः ॥' इति ब्राह्म्यात् । उशनाः- 'एकोद्दिष्टं न
कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डी-
करणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

अथ तत्संस्कारं वक्ष्यामः ॥ दत्तात्रेयः- 'एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियां ।
न कुर्याद्द्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥' वार्षिकादिति पूर्वभा-
विमासिकादिनिषेधो ननु दर्शादेः । 'संन्यासिनोप्याब्दिकादिपुत्रः
कुर्याद्यथाविधि ।' इति वायवीयोक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये मजापतिः- 'अहन्येकादशे
प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते । सपिण्डीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥' एषु सपि-
ण्डनादिनिषेधानुवादेन पार्वणोक्तेस्तत्स्थानापन्नत्वं पार्वणस्य गम्यते । 'न गिरा-
गिरेति ध्रुवादिरंक्तोद्देशेष् (?)' इतिवत् । इदं वार्षिकादिविधानं च त्रिदण्डनामेव ।
एकदण्डपरमहंसादीनां तु न किमपि कार्यम् । पूर्वोक्तोशनोवाक्ये त्रिदण्डग्रहणा-
दिति शूलपाण्यादयो गौडाः । त्रिदण्डशब्देन मनोदण्डादिदण्डत्रयोक्तेः । 'यस्यैते
नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते ।' इति स्मृतेः । वौषाद्यनः- 'नारायण-
वलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशेऽहनि ।' अस्य पार्वणेन समुच्चयो ज्ञेयः । तं च स एवाह-
'कृत्वा विष्णोर्महापूजां पायसं विनिवेदयेत् । अथौ कृत्वा तु तच्छेषं व्याहृतिभिः
समाहितः ॥ यतीन् शहस्थान्साधुन्वा निमन्त्य द्वादशावरान् ॥ अभ्यर्च्य गन्धपुष्पा-

यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः ॥ संभोज्य हव्येनाग्नेन दक्षिणां च निवेदयेत् । त्रयोदशं
द्विजश्रेष्ठमात्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ॥ विष्णुं यथातथाभ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः ।
दद्यात् पुरुषसूक्तेन गन्धपुष्पादिकं क्रमात् । वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदाप-
येत् उच्छिष्टसंनिधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ॥ भूर्भुवःस्वःस्वधायुक्तैस्तस्यै दद्या-
द्दलित्रयम् । अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ तत्फलं लभते देव यः करोति
यतिक्रियाम् ॥ ' शौनकस्तु—' शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नारायणवलिं परम् । चण्डा-
ग्नेनांशमणवलिः । लादुदकात्सर्पाद्वाह्मणाद्द्वैयुतादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च रज्जु-
शस्त्रविपाशमभिः । देशान्तरमृतानां च मृतानां वान्यसाधनैः ॥ जीवच्छ्राद्धमृतानां
च कनिष्ठानां तथैव च । यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ पुण्याया-
यक्षयार्याय द्वादशेहनि कारयेत् ॥ द्वादश्यां श्रवणेऽन्दान्तेपञ्चम्यां पर्वणोस्तु वा ॥'
इत्युक्त्वा पूर्वोक्तं सर्वं विधिमुक्त्वा अतोदेवेति पशुभिः पुरुषसूक्तेन मत्पृचं पायसं
हुत्वा केशवादिद्वादशनामभिस्तद्रूपिणे पित्रे द्वादश विमान् संभोज्य तैरेव द्वादश
पिण्डान्दद्यादित्यधिकमाह । युद्धमृतेषु प्रागुक्तम् । कृतजीवच्छ्राद्धे मृते सपिण्डैराशौ-
चादि कार्यं न वा । तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—'मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्व-
यम् । कालं गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ॥ पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो
न विद्यते ॥' जीवत्यपि विशेषस्तत्रैवोक्तः—'नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वा संत्यजेत
वा । बान्धवेषु मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥ सूतकं च न संदेहः स्नानमात्रेण
शुद्ध्यति ॥' एतद्योगिविषयम् 'योगमार्गरतोपि च' इति तस्याप्युक्तेः । तथा आ-
हिताशौ प्रोषितमृते तदस्थिदाहात्पूर्वं पित्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च
नास्ति । 'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचादि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे
मृते सति ॥' इति स्मृतेः । आहिताग्नेर्दाहात्प्रागपि दशाहः । संस्कारार्द्धं च भिन्नो
दशाह इति धूर्तस्वामी रामाण्डारश्च । तच्चिन्त्यम् । मूलैक्याद्बोधविरोधाच्च । एत-
त्प्रागुक्तम् । अत्र देहस्यैव संभवे दाहः । 'आहिताशौ विदेशस्थे मृते सति कले-
वरम् । निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दहते ॥' इति ब्राह्मोक्तेः ॥

तदभावे छन्दोगपरिशिष्टे—'विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सपिंषा । दाह-

येद्गर्हिपाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥ अश्रामलाभे पर्णानि

अस्थिपर्णशरदाहः ।

शकलान्युक्तयाहृता । दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः मभृति सूतक-

म् ॥' हेमाद्रौ पर्द्वात्रशन्मते—'कुर्याद्दर्भमयं भेतं दर्भस्त्रिशतपट्टिभिः । पालाशीभिः
समिद्धिर्वा संख्या चैवं प्रकीर्तिता ॥' भविष्ये—'चत्वारिंशच्छिरःस्थाने ग्रीवायां
च दशैव तु । बाहोश्चैव शतं दद्याद्विंशतिं च तथोरसि ॥ उदरे विंशतिं दद्याद्वि-

शतं कठिदेशयोः । ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ॥ पादाङ्गुलीषु दश
 वै एषा च प्रेतकल्पना ॥' मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः—' शिरस्यशीत्यर्थं दद्याद् ग्रीवायां
 तु दशैव तु । बाह्योश्चैकशतं दद्याद्दश चवाङ्गुलीषु च ॥ उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं
 जठरोदरे । द्वादशार्थं वृषणयोरष्टार्थं शिश्रु एव तु ॥ ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं
 जङ्घयोर्द्वयोः । पादाङ्गुलीषु द्वे दद्यादेतत्प्रेतस्य कल्पनम् ॥ मस्तके नारिकेरं तु
 अलायुं तालुके तथा । पञ्चरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलम् ॥ चक्षुषोस्तु
 कपर्दी द्वौ नासिकायां तु बालुकम् । कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणि केशे वटप्ररोहकाः । ना-
 लकं कमलानां तु अन्तस्थाने विनिसिपेत् । मृत्तिका तु वसा धातुर्हरितालकग-
 न्धकौ ॥ शुक्रे तु पारदं दद्यात्पुरीषे पिच्छलं तथा । संधिषु तिलपिष्टं तु मांसे स्या-
 धवपिष्टकम् ॥ मधु स्याद्धीहितस्थाने त्वचास्थाने मृगतत्वचम् । स्तनयोर्जम्बीरे देये
 नासायां शतपत्रकम् ॥ कमलं नाभिदेशे स्याद्द्वन्ताके वृषणाश्रिते । लिङ्गे च रक्त-
 मूलं तु परिधानं दुकूलकम् ॥ गोमूत्रं गोमयं गन्धं सर्वापिध्यादि सर्वतः ॥' इति । इदं
 निरयेरपि । तत्रैव वृद्धमनुः—' भोपितस्य तथा कालो गतश्चेद् द्वादशाब्दिकः । मांसे
 त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥' बृहस्पतिः—' यस्य न श्रूयते वार्ता यावद्
 द्वादशवत्सरात् । कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणा ॥' भविष्ये—' पितरि भो-
 पिते यस्य न वार्ता नैव चागमः । ऊर्ध्वं पञ्चदशाहर्पात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥ कुर्या-
 चस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥'
 द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम् । 'शुद्धकारिकायां तु—' तस्य
 पूर्ववयस्कस्य विशल्यदोर्ध्वतः क्रिया । ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दास्तु मध्यमे वयसि स्मृता ॥
 द्वादशाब्दत्सरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता । चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा
 सुतैः ॥ कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः ॥' इत्युक्तम् । परा-
 शरः—' देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि । कृष्णाष्टमी ह्यभावास्या कृष्णा
 चैकादशी च या ॥ उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥' इदं मासज्ञाने ।
 तत्राहिताग्नेः पूर्णाशौचम् । अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रम् । 'अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो
 गृह्याग्निना स्वयम् । तदभावे पलाशानां वृन्तैः कार्यः पुमानपि ॥ वेष्टितव्यस्तथा
 यत्रात् कृष्णसारस्य चर्मणा । ऊर्णासूत्रेण बन्धा तु मलेसव्यो यवैस्तथा ॥ मुषिष्टै-
 र्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यथ तथाग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सवान्धवैः ॥
 एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥' इति ब्राह्मोक्तेः । इदं त्रिरात्रं न दशा-
 हमध्ये दाहे । तत्र 'भोपिते कालशेषः स्यात्' इत्युक्तेः । किंतु तदूर्ध्वम् । तत्र पत्नी-
 पुत्रयोः पूर्वमृहीताशौचयोर्दशाहायेव । मृहीताशौचयोस्तु त्रिरात्रम् । पत्नीमृतौ

१—वस्याचिरीपितस्य द्वादशाब्दावधिप्रतीक्षावसान्मुत्तिसदेहासदज्ञानद्वन्द्वमार्तावधिपानम् । २—निधि-
 तमृत्तिभ्राताभयनेन ।

भर्तृशैवं सपत्न्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थसारे । अन्यसपिण्डानां तु सर्वत्र पर्णशरदाहे त्रिरात्रम् । तदाहाद्विराः—‘देशान्तरमृतं श्रुत्वा नाशौचं चेत्कथंचन ।’ गृहीतमिति शेषः । ‘कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम् ।’ इति । स्मृत्यर्थसारे तु गृहीताशौचानां स्नानमात्रमुक्तम् । बह्वचपरिशिष्टेऽपि—अथातीतसंस्कारः । स चेदन्वर्दशाहं स्याच्चत्रैव सर्वं समापयेद्दूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यादन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचम् । गृहीताशौचयोः कर्माङ्गं त्रिरात्रमिति । पडशीतावप्येवम् । विश्वादर्शे तु ‘प्रतिकृतिदहने त्वग्निदे स्यात्त्रिरात्रम्’ इत्युक्तम् । द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं दाहे तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतरुद्विचोदासादयः ॥

अथ प्रेतसंस्कारे कालः । हेमाद्रौ गार्ग्यः—‘प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् । आशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यं तु संभवे ॥ आशौचविनिवृत्तौ चेत्युनः संस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥ प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोचरायणम् । कृष्णपक्षश्च तत्रापि चर्जयेत्तु दिनक्षयम् ॥’ वाराहे—‘चतुर्याष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिधे तथा ॥ करणे विप्रसंज्ञे च शनैश्चरदिने तथा । त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ॥’ जन्मदशमैकोनविंशानि जन्मताराः । भारते—‘नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥’ काश्यपः—‘भरण्यार्द्रामघाश्लेषामूलद्विचरणानि च । प्रेतकृत्येतिदुष्टानि धनिष्ठार्थं च पञ्चकम् ॥ फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनूराधापुनर्वसु । अपाटे द्वे विशाखा च भानि द्विचरणानि च ॥’ ज्योतिर्नारदः—‘चतुर्दशीतिथि नन्दां भद्रां शुक्रारवासरी । सितेज्ययोरस्तमयं ह्यङ्घ्रिभं विपमाद्धिभम् ॥ शुक्लपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमम् । वसुत्तारार्थतः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥ पौष्णब्रह्मर्षयोश्चैव दहनात्कुलनाशनम् ॥’ अस्यापवादमाह तत्रैव वैजवापः—‘प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य मासे त्वेकादशेऽहनि । नक्षत्रतिथिचारादि शोधनीयं न किञ्चन ॥ युगमन्वादिसंक्रातिदर्शे प्रेतक्रिया यदि । देवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥’ विश्वप्रकाशेऽपि—‘शुरुभार्गवयोमौढ्ये पौषमासे मलिम्लुचे । नातीतः पितृमेघः स्या-

१—यद्यपि कल्पतरुद्विचोदासाद्विद्वान्दशान्दप्रतीक्षोत्तरं त्रिरात्रविधानं कृतमस्ति तथापि तत्पुत्रपत्नीभिन्नसपिण्डपरं श्रेयम् । तत्रापि मरणकालानवधारणेन कालविशेषव्यवस्थितत्रिरात्राद्यतिक्रान्ताशौचपक्षासम्भवेन त्रिरात्रपक्षस्योचितत्वादेव त्रिरात्रम् । स्वाशौचकालोत्तरं प्रतिकृतिदाहे गृहीताशौचानामगृहीताशौचानां वा सर्वेषां पुत्रादिसपिण्डानां सर्वत्र त्रिरात्रमित्यपरे आह ।

द्वयां गोदावरीं विना ॥ ' दानमपि तत्रैवोक्तम्—' भद्रायां भूमिदानं स्यात्त्रिपादर्थे
हिरण्यदः । वारेषु तत्तद्वर्णं तु वासोदानं विधीयते ॥ धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि
दापयेत् । एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वा तदर्धकम् ॥ नवपद्त्रिपलं वापि दद्याद्वि-
माय शक्तितः ॥ ' इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

हेमाद्रौ दृढमनुः— ' अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्योर्ध्वदेहिकम् । प्रापश्चित्तमसौ
जीवतो मृतिवा- स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च ॥ जीवन्त्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निम-
तथवणे । ज्य तम् । उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥ द्वादशाहं व्र-
तचर्या त्रिरात्रमथवास्य तु । स्नात्वोद्धेत तां भार्यामन्यां वा तर्दभावतः ॥ अग्नीना-
धाय विधिवद् ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत् । अयेन्द्राग्नेन पथुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूस्ततः ॥ ' अनाहिताग्नेस्तु चरुः । मृतवार्तामात्रश्रवणे
त्वाश्वलायनः— ' सुरभय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्दः ' इति । यस्य तु जीवत एव
मृतिवार्ता श्रुत्वा स्त्रिया सहगमनं कृतं तदा तद्वैधमेव । भर्तुर्मरणज्ञानस्यैव निमित्त-
त्वाद् । प्रमात्वस्य गौरवेणायुक्तत्वाच्चेति केचित् । तत्र । मरणज्ञानस्य निमित्तत्वे-
तीतानागतयोरपि तत्रापत्तेः । भर्तुर्वैधदाहाभावेन तस्याः सहगमनाभावाच्च । त-
स्मादाशौचवज्ज्ञातमरणस्यैव निमित्तत्वम् । नचात्र तदस्ति । परं काम्यं मरणमस्तु ।
अत आत्महननदोषोऽस्तीति तातपादाः ।

तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमाशौचं । तद्विधिं चाह शौनकः— ' अथ वक्ष्यामि स-
धर्पसंस्कारविधि । र्पस्य संस्कारविधिसुप्तमम् । सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां वापि कार-
रयेत् ॥ कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि । वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कृच्छ्रांश्चतुर्दश
विप्राय लोहदण्डं च तन्मूल्यं वापि दापयेत् । ' मूल्यमाह— ' निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्क-
मेकं कनीयसम् । अनुभत्यादिकर्दवां निष्कमर्थं तदर्धकम् ॥ ' इदं स्वर्णरूप्ययोः
शक्यत्या ज्ञेयम् । संस्कारमाह— ' म्रियद्भुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा पुनः । कृत्वा सर्पा-
कृतिं शूर्पे निधाय प्रार्थयेदहिम् ॥ एहि पूर्वमृतः सर्प अस्मिन्पिष्टे समाविश । सं-
स्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥ वस्त्रोपवीतगन्धार्थैः संपूज्य च हरेद्बहिः ।
कुर्यात्संस्कारसंकल्पं प्राणायामपुरःसरम् ॥ यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्पसंस्कारकर्म तु ।
लौकिकार्थं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ॥ ततोऽग्नेरग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य
वारिभिः । चितिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैराग्नेयकाग्रकैः ॥ पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परि-
पिच्य समर्चयेत् । कृत्वेध्माधानमाधारौ चक्षुषी च यथाविधि ॥ सर्पं गृहीत्वा यत्रेन

चित्तिमारोपयेत्सुधीः । सुवेण जुहुयादाज्यमग्नौ व्याहृतिभित्तिभिः ॥ सर्पास्ये जुहु-
यादाज्यं व्याहृत्या च समग्रया । आज्यशेषं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥ चमसस्यै-
र्जलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना । अग्ने रक्षणे इत्यनया सर्पायाग्निं प्रदापयेत् ॥
उपतिष्ठेद्ब्रह्मामानं नमोस्तुसर्पमन्त्रतः । ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ॥
पूर्वजन्मनि वा सर्पं तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि । क्षीराज्येन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जलैः ॥
नास्थिसंचयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् । ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं विरात्राशौच-
मिष्यते ॥ सचैलं तु चतुर्थेहि स्नात्वा विमान् समर्चयेत् । सर्पोऽनन्तस्तया शेषः
कपिलो नाग एव च ॥ कालिकः शङ्खपालश्च भूधरश्चेति नामभिः । गन्धपुष्पाक्षतै-
र्धूपदीपाद्यैरर्चयेद् द्विजान् ॥ घृतपायसभक्ष्यैश्च द्विजानघ्रौ तु भोजयेत् । एवं कृते
विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ॥ सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥' इति
सर्पसंस्कारः ॥

कचित्तु जीवतोऽप्यन्यकर्माशौचं च कार्यम् । यथा-प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य
जीवतोऽन्यकर्मा
शौचम् । घटस्फोटः- 'पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह । निन्दितेऽहनि
सायाह्ने ज्ञात्युत्सिग्गुरुसंनिधौ ॥ दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवचदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥' इति मनूक्तेः । निन्दिते रिक्तादौ । अप-
राकं वसिष्ठोऽपि- 'वेदविष्ठावकशूद्रयाजकोत्तमवर्णवर्गपतितास्तेषां पात्रनिनयनमपा-
त्रसंस्कारादकृत्स्नं पात्रमादाय दासोऽसवर्णपुत्रो वा बन्धुरसदृशो वा गुणहीनः
सव्येन पादेन प्रष्टचाग्रान् दर्भान् लोहितान् वोपस्तीर्यापःपूर्णपात्रमस्मै निनयेन्नि-
नेतारं चास्य प्रकीर्णकेशा ज्ञातयोऽन्वालभेरन्नपसव्यं कृत्वा गृहेषु स्वैरमापधेरन्नत
ऊर्ध्वं तेन तं धर्मयेयुस्तद्धर्माणस्त्वं धर्मयन्तः ॥' इति । उचमवर्णा ब्राह्मणादयः तेषां
वर्गः समूहस्तस्मात्पतिता ब्रह्महादयः । अपात्रसंस्कारः कुत्सितपात्रसमूहः । प्रष्ट-
चाग्राः छिन्नाग्राः । स्वैरं यथेच्छं धर्मादिकार्यं कुर्युः । अस्माद्वचनसामर्थ्यात्पात्रनि-
नयनात्प्राक्पतितज्ञातीनां धर्मकार्येष्वधिकारो नास्तीत्यपराकः । 'तस्य विद्यागुरु-
योनिबंधन्यांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादिप्रेतकार्याणि कुर्युः, पात्रं वास्य विपर्य-
स्येयुः दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यं पात्रमानीय दासीघटात्प्रयिता दक्षि-
णामुखः पदा विपर्यस्येदमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावी-
तिनो मुक्तशिखा अप उपस्पृश्य प्रागं प्रविशेयुः ॥' इति गौतमोक्तेश्च । उदकादी-
त्युक्तेर्दाहनिवृत्तिः । प्रेतकार्याण्येकादशाहश्राद्धान्तानि । दास्याहृतोऽम्बुघटो दासी-
घटः । तेनोदकेनामेध्यपात्रं प्रयिता दासादिर्न्युञ्जं वामपादेन कुर्यादिति हरदचः ।
अत्र नामग्राहवचनमुदकादिप्रेतकार्ये तद्दर्शनत्वार्थम् । तेन तत्पूर्णा भवति । एतच्च

प्रायश्चित्तानिच्छोः । 'तस्य गुरोर्बान्धवानां राह्वथ समसं दीपानभिख्याप्य तम-
नुभाष्य पुनःपुनराचारं लभस्येति संसदि । एवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं
विपर्यस्येत्' इति शब्दोक्तेः । जीवन्तमेवोद्दिश्य पिण्डोदकश्राद्धानि नाम्ना दद्यादि-
त्यपरार्कः ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य घटस्फोटे कृतेऽपि संग्रहविधिमाह गौतमः—'यस्तु प्रायश्चित्तेन
पुनःसंग्रहविधिः । श्रुध्येत्तस्मिन्नुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यहृदात्पूरयित्वा स्रवन्ती-
भ्यो वा तत एनमुपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रं दधुस्तस्य प्रतिशृङ्ख
जपेच्छान्ताद्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं विश्वमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह शृङ्खामीत्येतैर्य-
जुभिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कृष्णाण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्द्विरण्यं दद्याद्वा चाचार्याया
यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धयेत्सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि मृतकर्मणि
कुर्पुरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु' इति । घटस्फोटोचरं प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते
कृते तु मृत एव शुद्धयेन्न तत्र संग्रहविधिः । अतस्तेन विनापि मृतकर्म कुर्यादि-
त्यर्थः । उपपातकेष्वपि घटस्फोटे कृते एवं कार्यमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः—'चरितव्रत
आयाते निनयेरन्नवं घटम् । जुगुप्सेरन्नचाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥' कृतघटस्फो-
टस्यैवायं परिग्रहविधिरिति मिताक्षरायामपरार्कं च । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एत-
त्प्रसङ्गात् । मन्त्ररुपि घटस्फोटपुनत्वा—'निवर्तेरस्ततस्तस्मात्संभाषणसहासनेनः'
इत्युक्त्वा—'प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा
पुण्ये जलान्नये ॥' इति तच्छब्दं प्रायुक्तम् । अपरार्कं वसिष्ठोपि—'पतितानां चरित-
व्रतानां प्रत्युद्धारोऽथाप्युदाहरन्ति—अग्रेऽभ्युद्धरतां गच्छेत्क्रीडन्निव हसन्निव । पश्चा-
त्पातपतां गच्छेच्छोचन्निव रुदन्निव ॥' इत्याचार्यमातृपितृहन्तारस्तत्प्रसादादपगत-
पापा एतेषां प्रत्यापत्तिः पूर्णहृदात्महृत्ताद्वा सकाञ्चनं पात्रं माहेयं वाद्विः पूरयि-
त्वापोहिष्टीयाभिरेनमद्भिरभिपिशेषुः, सर्व एवाभिपिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना
व्याख्यातः' इति । प्रत्युद्धारः परिग्रहः । तत्रोद्धरतां हसन्निवाग्रेसरः स्यात् पात-
यतां घटस्फोटं कुर्वतां शोचन्निव पश्चाद्गच्छेत् । मातापित्रादिहन्तृणां परिग्रहो न
कार्यः । तत्प्रसादे सति चीर्णव्रतानां कार्यः । प्रवृत्तं निर्द्धारः । पुत्रजन्मनेत्यभिपे-
कोत्तरं जातकर्मादयः संस्काराः पुत्रजन्मवत्कार्या इत्यपरार्कं व्याख्यौ । अतएव
विज्ञानेश्वरः—'घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् । मृदद्यात्प्रथमं गोभिः
सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥' इत्यत्र गवां भक्षणभावे पुनर्व्रतं चरेदित्येतत्प्रकृते, एवं
चरितव्रतविधौ विशेषोऽयमिति वदन् घटस्फोटोत्तरं परिग्रह एवैतन्न सर्वत्रेत्याह ।
तस्मात्कृतेपि घटस्फोटे प्रायश्चित्तं परिग्रहविधिः पुनःसंस्कारा भवन्तीति सिद्धम् ।

तथा जीवच्छादने कृते हेमाद्रौ वौधायनः—‘ तत्राशौचं दशाहं स्यात्स्यस्य ज्ञातेर्न विद्यते । ’ इत्यलं प्रसङ्गेन ।

एवं सापवादे आशौचे उक्ते प्रतिशाखं भिन्नेऽप्यन्त्यकर्मणि साधारणं किञ्चिदुच्यते ।
 अन्त्यकर्मसाधारणविधिः । तत्राधिकारिणः श्राद्धप्रकरणे प्रागुक्ताः । सर्वाभावे धर्मपुत्रोवा कार्यः ।
 ‘ अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रिया-
 हेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥ ’ इति व्यासवचनात् । गृहपरिशिष्टे—‘ असंगोत्रः सगोत्रो
 वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥ ’
 दद्यात्पिण्डमिति शेषः । भविष्ये—‘ यत्रायो दीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ।
 ब्राह्मेपि—‘ प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः । अन्नं नवसु चान्येषु स एव
 प्रददात्यपि ॥ ’ विज्ञानेश्वरादयस्तु ‘ केचित्तु अग्निं दद्यात् ’ इति व्याचक्षते ।
 ‘ सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः । सोपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धयेत्
 दशमेऽहनि ॥ ’ इति दिव्योदासीये वचनाच्च ।

तत्रैव—‘ दृष्ट्वा स्थानस्थमासन्नमर्थोन्मीलितलोचनम् । भूमिष्ठं पितरं पुत्रो यदि
 दानं प्रदापयेत् ॥ तद्विशिष्टं गयाश्राद्धादश्वमेधशतादपि ॥ ’ तानि
 आसन्ने दानादि । यथा—‘ मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन । मोक्षधेनुप्रदानेन
 मुकुन्दः प्रीयतां मम ॥ ’ इति मोक्षधेनुमन्त्रः । ‘ ऐहिकामुष्मिकं यद्य सप्तजन्मार्जितं
 ऋणम् । तत्सर्वं शुद्धिमायातु गामेतां ददतो मम ॥ ’ इति ऋणधेनोः । ‘ आजन्मो-
 पार्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः । तत्सर्वं नाशमायातु गोप्रदानेन केशव ॥ ’ इति
 पापधेनोः । भारते—‘ शुरुपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायां चोत्तरायणे । धन्यास्तात मरिष्य-
 न्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥ ’ हेमाद्रौ वाराहे—‘ व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं
 रवेः । पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ॥ ’ व्यासः—‘ आसन्नमृत्युना
 देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे तु गौरेव नरकोत्तरणाय वै ॥ तदा यदि
 न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गाम् । शक्तोऽन्योऽरुक्त्वदा दत्त्वा दद्याच्छ्रेयो मृतस्य
 तु ॥ ’ मदनरवे जातूकर्ण्यः—‘ उत्क्रान्त्यादीनि दानानि दश दद्यान्मृतस्य तु ।
 गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यशुडानि च ॥ रौप्यं लवणमित्वाहुर्दश दानान्यनुक-
 मात् ॥ एतानि दश दानानि नराणां मृत्युजन्मनोः । कुर्यादभ्युदयार्थं तु प्रेतैऽपि
 हि परत्र वै ॥ ’ ब्राह्मे—‘ ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजाय तु । सहिरण्यं
 च यो दद्याच्छ्रद्धावित्तानुसारतः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमाम् ।

१—अत्र यद्यपि यादृक्तादमित्युक्तं तथापि महारोगप्रस्तापतितादिभिर्न एव श्राद्ध इति शेषम् । २—सगो-
 त्राधिकार्यसंविधानात् । ३—अरुक् रोगादिरहितः । ‘ शक्तो यदा तदा ’ इति पाठः ।

उत्क्रान्तवैतरिण्यौ च दशदानानि चैव हि ॥ प्रेतेपि कृत्वा तं प्रेतं शवधर्मेण दाह-
येत् ॥' तत्रैव परिशिष्टे—'त्रियमाणस्य कर्णे तु पुण्यमन्तान् जपेत्ततः ।' क्रिया-
निबन्धे गारुडे त्वष्टौ दानान्युक्तानि । 'तुलसीसंनिधौ कृत्वा शालग्रामशिलां
तथा । तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा ॥ सप्तधान्यं सितिर्गाव एकैकं
पावनं स्मृतम् ॥' इति । दशदानवैतरिणीधेनूत्क्रान्तधेनुदानादि भट्टकृतान्त्येष्टि-
पद्धतौ ज्ञेयम् । कर्ताऽन्त्यकर्माधिकारार्थं त्रीन् कृच्छ्रान् कुर्यादिति तत्रैवोक्तम् । अत्र
देवयाज्ञिकेन मुमूर्षोर्भधुपर्कदानमुक्तम् । तदुक्तं वाराहे—'दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येनं यम-
मार्गानुसारिणम् । प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥ मधुपर्कं त्वरन्
शुद्ध इमं मन्त्रमुदाहरेत् । ॐ गृहाण चेमं मधुपर्कमार्थं संसारनाशनकरं ह्यमृतेन
तुल्यम् । नारायणेन रचितं भगवत्प्रियाणां दाहे च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण दद्याच्च मधुपर्ककम् । नरस्य मृत्युकाले तु परलोकसुखावहम् ॥'

अथ दुर्मरणे दिवोदासीये—'चण्डालादिमृते विभे त्वन्तरिक्षमृतेऽपि वा ।

उर्मणो निर्णयः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तिता ॥' देवजानीये
जावालिः—'शूद्रेण दग्धो यो विभो न लभेच्छाश्वतीं गतिम् ।

प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत ब्राह्मणः पापशुद्धये ॥ चान्द्रायणं पराकं च प्राजापत्यं
विशोधनम् ॥' गृहकारिकायाम्—'उदक्या मृतिका वापि यदि प्रेतं स्पृशन्ति हि ।
तस्यैव विधिरादिष्टो वात्स्येनैव महात्मना ॥' एष मृतिकोक्तः । मदनब्रह्मे स्मृत्य-
न्तरे—'ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टे तथैव च । अस्पृश्यस्पर्शने चैव खट्वादि-
मरणेऽपि च ॥ एतद्वोपानुसारेण प्रायश्चित्तं समाचरेत् । कृच्छ्रांस्त्रिपट्पञ्चदशान्चान्द्र-
त्रयमथापि वा ॥ शुद्धयै तदानीं संपाद्य शवधर्मेण दाहयेत् ॥' गृहकारिकायाम्—
'खट्वायां मरणे चैव श्रीस्त्रीन्कृच्छ्रान् प्रकल्पयेत् । सप्तान्त्यजैस्तु संस्पृष्टो मृतो देवा-
त्कार्यचन ॥ एकात्रिंशत्कृच्छ्रैस्तु शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । कुण्ठे त्वयदग्धे तु चित्ता
स्पृष्टान्त्यजादिभिः । तत्स्पर्शने दूषणं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥' धर्मप्रदीपे—
'चण्डालमृतिकोदक्यास्पृष्टे प्रेते तथैव च । तस्य पापविशुद्धयर्थं कृच्छ्रान् पञ्चद-
शाचरेत् ॥' इत्युक्तम् । मनुः—'अस्वर्गा ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ।'
अत्रापि कृच्छ्रत्रयम् 'अस्पृश्यस्पर्शने चैव' इत्युक्तेः । तत्रैव कर्मप्रदीपे—'राश्रीं वा
रात्रिशेषे वा त्रियन्ते चेत् द्विजातयः । दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्सु-
तः ॥' रजस्सलागभिण्यादिमृतौ तु वक्ष्यामः । निर्णयामृते मदनपारिजाते यमः—
'सन्ध्यायां वा तथा राश्रीं दाहः पापेयकर्म च । नवश्राद्धं च नो कुर्यात्कृतं नि-
ष्फलतां व्रजेत् ॥' एतद्दिनमृतस्य रात्रिनिषेपार्थम् । यजु स्कान्दे—'यदि राश्रीं

दहेत्तस्य समाप्तिर्दहनस्य तु । परेऽहन्युदिते सूर्ये कार्या तस्योदकक्रिया ॥ दग्धस्य तु न वै कार्या रात्रौ जातूदकक्रिया ॥' इति । तत्रिर्मूलम् । रात्रिमृतस्य तु तत्रैव संग्रहे—' रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् । वपनं नेप्यते रात्रौ श्वस्तनी वपनक्रिया ॥' इति । वपनं तु प्रातः । तच्च सर्वैः पुत्रैः कार्यम् । 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधाने सोमयागे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥' इति मिताक्षरायां स्मृतिः । मरणस्याऽनद्विजान्त्रैमित्तिकमिदम् । तदेव संग्रहवचनेन परेद्युरुक्तकृष्यते तीर्थवत् । तेन कस्यचिद्वाहाद्भक्तोक्तिश्चिन्त्या । मदनरत्ने गालवः—' प्रथमेऽहनि कर्तव्यं वपनं चानुभाविनाम् । प्रेतस्य केशशमश्वादि वापयित्वाऽय दाहयेत् ॥' आशौचान्ते तु पुनः कार्यं विधिबलात् । मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन सर्वस्याऽस्य निर्मूलत्वोक्तिरज्ञोक्तिरेव । स्मृतिरत्नावल्याम्—' शवं रात्र्युपितं चेत्तीन् कृच्छ्रान् कृत्वा दहेत्सुतः । मदनरत्नेऽङ्गिराः—' ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टे हन्त-रिक्षमृतेऽपि वा । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचे मरणेऽपि च ॥'

अथ साग्नेर्विशेषः । कारिकायाम्—' कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यदि प्रातराहुतीः । शेषास्तु जुहुयादर्शपर्यन्ताः पक्षहोमवत् ॥' भक्तिप्रभातहोमान्ता साग्नेर्मरणे विशेषः । इत्यर्थः । 'यद्याहिताग्निरपरपक्षे प्रियेताहुतिभिरेनं पूर्वपक्षे हरेयुः' इत्याश्वलायनोक्तेः । 'तदानीमेव जुहुयात् सायंकालाहुतीरपि । सायं प्रियेत चेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ ॥ तदानीमेव जुहुयात् प्रातःकालाहुतीरपि । सकृद्दृही-तमन्तेष्टं भिन्नतन्त्रं च होमयोः ॥ दार्शं चापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तदैव तु ॥' छन्दोगपरिशिष्टे—' हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्रेद्दृही भवेत् । प्रातर्होमस्तदैव स्यात् जीवेच स पुनर्न वा ॥' इदं श्रुत्पक्षपरम् । दुर्बलो मुमुर्षुः । त्रिकाण्डमण्डनः—' दर्शोष्टिं च तदा कुर्यादिष्टिर्षदि न संभवेत् । देवतानां प्रधानानामेकैकस्य हुनेत्पृथक् ॥ पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरात्तघृताहुतीः ॥' तथा—' अक्षावरणपोराखटे प्रमीयेत पतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ॥ घृतं च द्वादशोपात्तं तूर्णं हुत्वा शवक्रिया ॥' विच्छिन्नश्रौताग्नेर्मृतौ तु प्रेताधानं तत्रैवोक्तम् 'प्रेतं स्वाम्यालये सिन्ध्वा मथित्वाऽयानलेऽरणी । सन्निधायारणिं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥ यस्याग्रयो जुहतो मांसकामाः संकल्पयन्ते यजमानमांसम् । जायन्तु ते

१—आशौचान्ते पुनर्वपने टीकाया देवत्व —' क्रियां च कुरुते यस्तु तदिने तस्य गुणजनम् । सपीयसा दशगदे तु पुत्राणां वपन भवेत् ॥' इति वचनाद्यथाचारं कार्यम् । २—दिवा मरणे रात्रावपि रात्रिमरणे दिनावपि शवश्रे-तिष्टेतदा पर्युषितत्वमाह टीकाया गालव —'दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिसृष्टति वद्विचिन् । तन्पर्युषितमित्याहु-दं हने तस्य वा गति । पञ्चगव्येन सन्नाप्य ज्ञानापत्त्रय चरेत्' । अनेन पञ्चगव्यस्रपनपूर्वकमेव श्चक्षुष्य मापतति

हविषे सादिताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयन्त्विति मन्त्रतः ॥ प्रणीय पावकं तूर्ण्यं
द्वादशोपात्तसर्पिषा । तूर्ण्यं हुत्वा ततः कुर्यात्प्रेते माल्या इति क्रियाम् ॥ नष्टेष्वग्नि-
प्वथारण्योर्नाशे स्वामी म्रियेत चेत् । आहरेदरणीद्वन्द्वं मनोज्योतिर्कृत्वा ततः ॥'
यज्ञपार्श्वः—'यजमाने चितारुढे पात्रन्यासे कृते सति । वर्षाद्यभिहते वह्नौ कथं
कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ तदर्धदग्धकाष्ठेन मन्यनं तत्र कारयेत् । तच्छेपालाभतोऽन्येन
दग्धशेषेण वा पुनः ॥ हुत्वाज्यं लौकिके वह्नौ हुतशेषं दहेत्तु वा ॥' अत्राग्निपु-
सस्तु पर्णशरैः शरीरोत्पत्तिः । शरीरे वासति प्रेताधानेनाभ्युत्पत्तिः । उभयाभावे
तु प्रेताधानेऽनधिकाराद्दाहादिसंस्कारलोपः । उदकदानाद्येव कार्यमिति केशयीका-
रशतद्वयीप्रमुखाः । तत्र 'निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।' इति
विरोधात् । 'क्रियालोपगता ये च' इति निपेधात् 'तदभावे पञ्चशानां वृत्तैः कार्यः
पुमानपि' इत्यभावे विधानस्याद्यभावेऽपि साम्याच्च । तेन प्रेताहुत्यभावेऽपि खिष्ट-
कृद्ब्रह्मान्तरोक्तेरदृष्टार्थत्वात् । प्रेताधानं दाहोऽपि भवत्येव । प्रतिकृतेरग्नीनां च प्रेता-
धानप्रयोजकत्वात्सतेः । पत्न्या अप्येवम् । 'दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं व्रतवतीं
पतिः ।' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु—'द्वितीयां चैव यो भार्यां दहेद्द्वैतानिका-
ग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं स्मृतम् ॥' इति तदाधाने सहान-
धिकृताविषयमिति विज्ञानेश्वरः । मदनरत्ने ब्राह्मणे—'आहिताद्यथोद्य दंपत्योर्य-
स्त्वादौ म्रियते भुवि । तस्य देहः सपिण्डैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥ पश्चान्मृतस्य
देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना । अनाहिताग्निदेहस्तु दाहो गृह्णाग्निना द्विजैः ॥'
त्रिकाण्डमण्डनस्तु चिकल्पमाह—'ज्येष्ठ्यायां विद्यमानायां द्वितीयायै स्वयोपिते ।
काम्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथंचित्प्रयच्छति ॥ स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्ध्वान्यर्वेदि-
कादिभिः । विवाहादधते यद्वाधानमेवास्ति चेद्बधूः ॥' इति । अत्रेदं तत्त्वम् ।
साग्नेः पत्नीमृतौ द्वौ पत्नौ । पुनर्विवाहेच्छायां पूर्वाग्निभिर्दहेदित्येकः पक्षः । 'भा-
र्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥'
इति मन्त्रोक्तेः । 'दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं व्रतवतीं पतिः ॥' इति याज्ञवल्क्यो-
क्तेश्च । पुनर्विवाहाशक्तौ निर्मन्थ्येन तां दग्ध्वा पूर्वाग्निप्वेवाग्निहोत्रेणैव कार्य-
मित्यर्थः । 'आहोर्येणाहिताग्निं पत्नीं च' इत्याश्रयापयोक्तेः । भरद्वाजोपि—'नि-

१-अत्र दीक्षायां दग्धशेषेणेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपाद्य मन्मशेषेणेति प्रतिपादितमस्ति । तत्रनाण च तत्रैव—
'अग्निनाशे मृतिधेन्वादाहितामेहनदोच्यते । नयोऽनुक मथिचैन सत्सुसुस्तदभावतः । तद्ब्रह्मसृष्टकृत्वेन म-
थित्वा निर्देहेण तम् ॥' इति । २-यद्ब्रह्मणे होमलोनेव सिवष्टुदिति मिद्वन्तेपि हुतशेषनाशे यथा आग्नेन
सिवष्टुदोम उष्णस्यैव मृतश शरीरानां पादारादिशरीरप्रतिकृत्याहुतिरिति भावः । ३-यजमानस्य मृतिशद्वादी
कर्तव्यहोमदर्शादिषु यथोक्त तथैव पत्न्या अपि भायम् । तस्या आहिताग्निव्यस्मानाग्निव्ययोः यथावाद ।
४-साहाय्यो निर्मन्थः ।

र्मन्थयेन पत्नीम् ' इति । पूर्वार्धेकदेशेन दहेदिति यज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः । यानि च—' तस्मात्पत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेत् ' इति श्रुतिः । विष्णुः छन्दोगपरिश्रष्टं च—' मृतायामपि भार्यायां लौकिकाग्निं नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ ' उपाधिर्हेमकुशपत्न्यादिः । ' अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥ ' इत्यपराकं स्मृत्यन्तरात् । काल्यायनोऽपि—' रामोऽपि कृत्वा सौवर्णां सीतां पत्नीं यशस्विनीम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ ' इत्यादीनि तानि पूर्वार्धेवाग्निहोत्रादिपराणि न तपत्नीकस्याधानार्थानि, ऋतुविधीनामाधानामयोजकत्वात् । अपत्नीकस्याधानामवृत्तिरिति मानवपरिशिष्टाच्च । ' सोमपो न भवत्येव अपत्नीकोऽप्यसोमपः । ' इति श्रुतेः । यत्तु भरद्वाजपस्तम्बसूत्रम्—' दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्यमभ्याधेयम् ' इति । अस्यार्थः—' पुनर्विवाहाशक्तौ यदभ्याधेयं पूर्वं कृतमस्ति तदात्मार्यमेव न पत्न्यै दद्यादिति । ब्राह्मणभाष्यापरार्काशर्करामाण्डारादितत्त्वमप्येवम् । त्रिकाण्डशत-
 ण्डनस्तु पक्षद्वयमाह । अन्येप्यपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयं न विभ्रमः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—' आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥ ' ऋतुः—' एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् । दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ ' कारिकायाम्—' पत्नीमपि दहेदेवं भर्तुः पूर्वं मृता यदि । अनग्निं दहेदेवं कपालेन हविर्भुजा ॥ ' आशौचप्रकाशे ऋतुः—' विधुरं विधवां चैव कपालस्याग्निना दहेत् । ब्रह्मचारियती चैव दहेदुत्तपनाग्निना ॥ तुपाग्निना च दग्धव्यः कन्यका बाल एव च । अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ करीपादि ततो बह्विर्जातो यः स कपालजः ॥ ' अनुपनीते यद्यपि जातारण्यग्निः कैश्चिदुक्तस्तथापि तस्य कलौ निषिद्धत्वोक्तेरपमेव ज्ञेयः । स्मृत्यन्तरे—' गृहस्थो ब्रह्मचारी च विधुरो विधवाः स्त्रियः । औपासनश्चोत्तपनस्तुपाग्निस्तु कपालजः ॥ ' उत्तपनस्तु—' दर्भाग्निं तु प्रज्वाल्य पुनर्दधैस्तु संयुतः । पुनर्दधैस्तृतीयोऽग्निरेव उत्तपनः स्मृतः ॥ ' यमः—' यस्यानपति शूद्रोऽग्निं वृणकाष्टहर्षापि च । प्रेतत्वं च सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥ ' देवलः—' चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हचिद् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः ॥ ' मनुः—' दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हेरेत् । पथिमोत्तरपूर्वेस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥ ' अत्र प्रातिलोम्येन क्रमः ' पूर्वामुखस्तु नेतव्यो ब्राह्मणो वान्धवैर्गृहात् । उत्तराभिमुखो राजा वैश्यः पथान्मुखस्तथा ॥ दक्षिणाभिमुखः शूद्रो निर्हर्तव्यः स्ववान्धवैः ॥ ' इत्यादिपुराणादित्यपराकः । तेन त्रिंशच्छ्लोकयुक्तोऽनुलोमक्रमो हेयः । आश्वलायनः—' ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्या गच्छेयुः । ' आधानोत्तरं द्वितीयविवाहे कृते

यजमानमरणे श्रौतस्मार्ताग्नेयोः संसर्गः । वौधायनसूत्रे—‘ अथ यथाहिताग्निं भायं विन्देत प्राक्संयोगान्त्रियेतौपासनं संपरिस्तीर्याज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धाग्नौ जुहोति संमितं संकल्प्येथामिति मिन्दाहुतीर्व्याहृतीश्च हुत्वा अथैतमग्निमयं ते योनिर्ऋत्विज इति समिधि समारोप्य गार्हपत्ये समिधमभ्यादधाति भवतं नः समनसाविति गार्हपत्य आज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गार्हपत्ये जुहोत्यग्रावग्निश्चरति प्रविष्ट इत्यपरं चतुर्गृहीत्वा चिचिः सुगिति सग्रहं जुहोति, अथ गार्हपत्ये सुवाहुतीर्जुहोति ब्राह्मण एक होतेति दशभिः, अथ प्राचीनावीत्यन्वाहार्यपचने जुहोति ये-समाना येसजाता इति द्वाभ्याम्, अथ तत्रैव सुवाहुतिं जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वथा नमः स्वाहेति, अथ यज्ञोपवीती द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा पुरुषसूक्तेनाहवनीये जुहोति, अथ सुवाहुतीर्जुहोत्यग्नये विविचये स्वाहाग्नये व्रतपतयेग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये स्वाहाग्नये पथिकृते स्वाहाग्नये तन्तुमते-ग्नये वैश्वानरायेति, अथ चतुर्गृहीतं जुहोति मनोज्योतिरित्यत ऊर्ध्वं पैतृकं कर्म प्रतिपद्यते ’ इति । आहिताग्नौ विदेशगृते पथिकृतीष्टिर्मृताग्निहोत्रं तद्वाहः । पात्रयोजनं च कल्पसूत्रादिभ्योऽस्मत्पितामहकृतपद्धतेश्च ज्ञेयमिति बहुवक्तव्येषुपरम्यते । स्मार्ताग्निं मदनरत्रे छन्दोगपरिशिष्टे च—‘ दुर्वलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसं-वृतम् । दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ घृतेनाभ्यक्तमाग्नाव्य शुद्धव-स्रोपवीतिनम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ हिरण्यशकलाक्ष्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु । मुखेष्वथापिधायैतं निर्हरेद्युः सुतादयः ॥

प्रेतनिर्हरणदाही । आमपात्रेऽग्निमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् । एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्ध-मर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः । सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ अथ पुत्रादिरापुष्ट्य कुर्याद्धारुचयं महत् । तत्रोचानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे । आज्यपूर्णं सुचं दद्याद्दक्षिणाग्नौ नसि सुचम् । पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतराम् । पार्श्वयोः शूर्पचमसां सव्यदक्षिणयोः क्रमात् । सुसमे तु न्यसेद्गुञ्जमन्तरुर्वोरुद्धखलम् ॥ चान्तोविलीढमत्रैव (?) अग्रधेरप्ययं विधिः । अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः । अथाग्निं सव्यमावृत्को दद्याद्दक्षिणतः शनैः ॥ अस्माच्चमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वा-हेति परिकीर्तयन् ॥ तथा—‘ एवमेवाहिताग्नेश्च पात्रन्यासादिकं भवेत् । कृणाजिना-दिकं चात्र विशेषोऽर्घ्युचोदितः ॥ ’ तत्रैव—‘ अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्य-वस्थिता । अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥ इदं छन्दोगानामेव । पात्रन्यासोक्तेरुचानदेहत्वं साग्निपरम्, निरग्निस्तु पुमानथोमुखः स्त्री तूचाना दाह्या । ‘सगोत्रजैर्गृहीत्वा द्रु चित्तमारोप्य तैः शवः । अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु

पुमानिति । उचानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः ॥ ' इत्यादित्यपुराणादिति श्रुद्धितत्त्वहारलतादयः । उत्तरश्चिरस्त्वं सामगेतरपरम् । चाराहे त्वग्निदानेऽन्यो मन्त्रः—' कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता । मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥ धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् । दहेयं सर्वगात्राणि दिव्याँल्लोकान्त गच्छतु ॥ ज्वलमानं महावाहं शिरःस्थाने मदापयेत् । चतुर्वर्णेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रके ॥ ' अत्र क्रियानिवन्धे गारुहे पट्पिण्डदानमुक्तम् । ' मृतस्योत्क्रान्तिसपये पट् पिण्डान् क्रमशो ददेत् । मृतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरं तार्क्ष्यं कारणात् । विश्रामे काष्ठचयने तथा संचयने च पट् ॥ तथा—' आदौ देयास्तु पट् पिण्डा दश देया दशाहिकाः । स्थाने चार्धपयेतीते चितायां शवहस्तेके ॥ उपशानवासिभूतेभ्यः पष्ठं संचयने तथा ॥ ' ततः—' त्वं भूतकृज्जगचीने त्वं लोकपरियालकः । उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गं मृतं नय ॥ ' इत्यादि दत्त्वा, अस्मात्त्वमिति मन्त्रेणार्धदग्धे आज्याहुतिरुक्ता । आहितापौ पराशरः—' शम्यां शिश्रे विनिसिप्य अरणीं मुक्तयोरपि । जुहूं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभूतं न्यसेत् ॥ शिश्रे तूत्सलं दद्यात्पृष्ठे च सुसलं न्यसेत् ॥ उरसि सिप्य दृपदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे । श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीं च चक्षुषोः ॥ कर्णे नेत्रमुखे प्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् । अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ॥ ' प्रचेताः—' स्नानं प्रेतस्य पुत्रार्चैर्वस्त्रार्चः पूजनं ततः । नम्रदेहं दहेत्तैव किंचिदेयं परित्वजेत् ॥ ' यमः—' प्रेतं दहेच्छुभैर्गन्धैः स्नापितं सग्विभूषितम् । ' आश्वलायनसूत्रे—' संस्थिते प्रेतालंकारान् कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति नलदमालां भतिमुञ्चन्ति ' इति । माधवीये ब्राह्मे—' दरिद्रोपि न दग्धव्यो नम्रः कस्यांचिदापदि । ' तथा—' निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किंचित्स्यजेन्नरः । ' दाहकालेऽग्निनाशे तु मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः—' यजमाने मृते कापि चितादौ वा प्रवेशिते । वर्षाद्यभिहतेऽग्नौ तु कथं प्रेतविकल्पना ॥ शेषं दग्ध्वा प्रदग्धेषु निर्भर्ध्यैव तु कारयेत् ॥ ' अथ पर्णशरादिदाहेनाग्निनाशे पश्चाच्चदेहालाभे मदनरत्ने ब्राह्मे—' अथ पर्णशरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति । गतेष्वभिपु तदेहो यदूर्ध्वं लभ्यते क्वचित् ॥ तदार्षदग्धकाप्रानि तानि निर्मथ्य सं दहेत् । यदूर्ध्वदग्धकाष्ठं तु तदीयं वै न लभ्यते ॥ तदा तदस्थिस्रण्डं तु निक्षेप्तव्यं महाजले ।

दंपत्योरेकदा मृदौ विशेषमाहापस्तम्बः—' तथैव प्रेते सदैव पितृमेधो द्विवचनलिङ्गच्योरेकदा मृदौ ।
 द्वाग्निमन्त्रान् सन्धारयन्ति । पितृमेधो दाहान्तं कर्म । ' दाहान्तमेकतन्त्रत्वं ' इति बौधायनोक्तः । अस्थिसंचयनमध्येवम् । उदकपिण्डदानादि पृथगेव । सहगमनेष्वेवम् । तदाह मदनरत्ने भाष्यार्धसंग्रहकारः—' एककाल-

मृतौ भार्या भर्ता च यदि चेत् द्वयोः । तन्त्रेण दहनं कुर्यात्पिण्डश्राद्धं पृथक्पृथक् ॥
 एककाले मृतौ जायापती यदि तदा पितुः । विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्त-
 दसांप्रतम् ॥ दाहान्तमेकतन्त्रत्वमिति याज्ञिकसंमतम् ॥ मृतं पतिमनुव्रज्य या नारी
 ज्वलनं गता । अस्थिसंचयनान्तोऽस्या भर्तुः संस्कार एव हि ॥ कीकसानां तु सं-
 स्कारो न्यापसिद्धोऽपि नो मतः । एककाले मृतेप्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः ॥
 नवश्राद्धं सपिण्डान्तं भिन्नकालमृतौ तथा ॥ ' कपर्दिकारिकापि— 'मृते
 भर्तरे तदाहात्प्राक् पत्नी म्रियते यदि । पत्न्यां वा भ्राक् प्रमीतायां दाहादर्वाक्य-
 तिमृतः ॥ तत्र तन्त्रेण दाहः स्यान्मन्त्रेषु द्वित्वमूह्यते । कीकसानां तु संस्कारः
 पृथगेव तयोर्भवेत् ॥ एकाहमृत्यौ युगपन्नवश्राद्धादिकं तयोः । मृतं पतिमनुव्रज्य
 पत्नी चेदनलं गता ॥ तथापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥ ' अस्थिसंच-
 यनपृथक्त्वे विकल्पः । सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाह प्रचेताः— ' एकचित्वां समारूढौ
 म्रियेते दंपती यदि । तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समावपेत् ॥ '

अथोदकदानं वशिष्ठः— 'शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोभ्यवयन्ति स-
 व्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वन्त्यपुग्मम् । ' आपस्तम्बः—
 उदकदानम् ।

'मातृश्च योनिंसंबन्धेभ्यः पितृश्चासप्तमात् पुरुषाद्यावतां वा सं-
 बन्धो ज्ञायते तेषां मतेषूदकक्रिया ' इति । याज्ञवल्क्यः— 'सप्तमादशमाद्वापि ज्ञात-
 योऽभ्युपयन्त्यपः । अपनःशोशुचदयमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ सकृत्पसिंचन्त्युदकं
 नामगोत्रेण वाग्यताः ॥ ' सप्तमादशमाद्वा दिवसादातदन्तमिति विज्ञानेश्वरः ।
 कातीयास्तु सप्तमादशमाद्वा पुरुषादित्वाहुः । सप्तमादशमाद्वा पुरुषात्समानग्रामवासे
 यावत्संबन्धमनुस्सरेयुः' इति पारस्करोक्तेः । मन्त्रज्ञानाद्भवेति हेमाद्रिः । प्रचे-
 ताः— 'प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेयुदकान्ते प्रसिंचेयुरपसव्य-
 यज्ञोपवीतवाससो दक्षिणामुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः भ्रातृमुखाश्च राजन्यवैश्ययोः ।
 स एव 'नदीकूलं तती गत्वा' इत्युक्त्वा 'सर्नैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रपतमान-
 सः । पापाणं तत आदाय विप्रै दद्यादशाङ्गलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये
 पञ्चदश स्मृताः ॥ त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततस्तु प्रविशेद्गृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः
 कार्यं वृहशीर्चं च कारयेत् ॥ '

प्रेतज्ञानम् ।
 मृतस्नाने विशेषः शुद्धितत्त्वे आदित्यपुराणे— 'आदौ वस्त्रं च प्रक्षाल्य वेनैवा-
 न्छादितस्ततः । कर्तव्यं तैः सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहम् ॥ '
 पूर्वपरिहितं वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः परिधाय स्नायादित्यर्थः । 'अपनः'
 इति मन्त्रेण वापहस्तानामिकया जलालोडनम् । अवतरणे वृद्धपुरःसरत्वोक्तेः
 'यथावाळं पुरस्कृत्य' इति वौधायनीयं जलादुत्थानपरमिति हारलवादयः ।

आश्वलायनः—‘सव्याहृतो व्रजन्यनीक्षमाणा यज्ञोदकमवह्रवति तत्प्राप्य सकृदु-
न्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा’ इति । प्रचेतसा-
ञ्जलिदानम् ।
ऽन्वहमञ्जलित्रयमप्युक्तम् । तत्र ‘त्रिःप्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यतु’ इति ।

तथा—‘दिनेदिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावदृद्धिश्च कर्तव्या या-
वत्पिण्डः समाप्यते ॥’ एकदृद्धिस्तृप्तिद्विवैत्यर्थः । मदनरत्ने भरद्वाजगृह्ये तु द्विक-
दृद्धिरप्युक्ता—‘आशौचान्ते प्रदद्यात् प्रेतपुरस्तिलाञ्जलीन् । प्रथमेऽङ्गि सकृद्दद्यात्पि-
ण्डयज्ञाहृतादिवा ॥ त्रींश्च दद्याद्वितीयेऽङ्गि तृतीये पञ्च एव च । चतुर्थे सप्तसंख्याकान्
पञ्चमे नव चोत्सृजेत् ॥ षष्ठेऽङ्गि चैकादशकाः सप्तमे तु त्रयोदश । अष्टमे पञ्चदशका
नवमे दश सप्त च ॥ एकोनविंशति चाग्रे शताञ्जलिमर्तं स्पृष्टम् ॥ केचिदशाञ्जलीन्
प्रोचुः केचिदाहुः शताञ्जलीन् । पञ्चपञ्चाशत् चान्ये स्वशास्त्रोक्तव्यवस्थया ॥’ छन्दो-
गपरिशिष्टे—‘अथानवेक्षतेत्यापः सर्वे चैव शवस्पृशः । गोत्रनामपदान्ते तु तर्पयामी-
त्यनन्तरम् ॥ दक्षिणाग्रान्कुशान्कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥’ विष्णुपुराणे—‘स-
पिण्डीकरणं यावद्वज्रुर्धैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥’
रामायणे—‘इदं रुरुपशार्दूल विमलं दिव्यमक्षयम् । पितृलोकेषु पानीयं मदत्तमुप-
तिष्ठताम् ॥’ दानवाक्ये विकल्पः । याज्ञवल्क्यः—‘कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्व-
शुरत्विजाम् । काम इच्छा । प्रेततृप्तीच्छायां देयमन्यथा नेत्यर्थः । शङ्खपारस्करौ—
‘आचार्ये चैवं गातामहयोश्च स्त्रीणां चाप्रत्तानां कुर्वीरंस्ताश्च तेषाम्’ इति ।
द्विवचनामातामह्या अपि । शङ्खलिखितौ—‘उदकक्रिया कामं श्वशुरमातृलयोः
शिष्ये सहाध्यायिनि राजनि च’ इति । वृद्धमनुः—‘स्त्रीवाचा नोदकं कुर्युस्तेना
ब्राह्म्या विधर्मिणः । गर्भभर्तृद्बुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥’ याज्ञवल्क्यः—‘न
ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ।’ पदशीतौ—‘स्त्रीयाचारादपि भ्रष्टाः पति-
ता ये च दूषिताः । न कुर्युरुदकं ते वै तेभ्योऽप्यन्ये न चैव हि ॥’ मदनरत्ने हा-
रीतः—‘पतिवानामवृद्धानां चरन्तीनां च कामतः । प्रत्तानां चैव कन्यानां निर्बल्यां
सलिलक्रिया ॥’ अपराकं शङ्खलिखितौ—‘अपपानितस्य रिक्थपिण्डोदकानि व्या-
वर्तन्ते । अपपानितः कृतघटस्फोटः । तस्यापि संग्रहविधौ कृते आशौचोदकादि
कुर्यादेवेत्याशौचप्रकाशः ॥

अथाशौचे नियमाः । याज्ञवल्क्यः—‘इति संश्रुत्य गच्छेद्युर्ग्रहं चालपुरःसराः ।
विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ आचम्याद्या-
दिसलिलं गोमयं गौरसर्पपान् । प्रविशेषुः समालभ्य कृत्वाश्मनि
पदं शनैः ॥ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । त्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेषुस्ते

पृथक् क्षितौ ॥' इदं चाद्येहि । वशिष्ठः—' अये मस्तरे गृहमनश्नन्त आसीरन् क्री-
तोत्पन्नेन वा वर्तेरन्' । शुद्धितत्त्वे वैजवापः—' शमीमालभन्ते शमी पापं शमयत्विति,
अश्मानमश्वेवस्थिरो भूयासमिति, अग्निमग्निर्नः शर्म यच्छत्विति, ज्योतिषअन्तरा
गामजमुपस्पृशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वा वान्यगोहोदकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा भुञ्जीरं-
स्त्रिरात्रं च कर्मोपरमणम्, क्रीताद्यशनमुपवासाशक्तस्य' । आश्वलायनस्तु—' नैतस्यां
रात्र्यामन्नं पचेरन् त्रिरात्रमक्षारालवणाग्निः स्युः द्वादशरात्रं वा' इत्याह । अ-
शक्तौ रवाकरो आपस्तम्बः—' नार्याः परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनानि कुर्वी-
रन्' । यदा मृतिः, परदिने तावत्कालमित्यर्थः । बृहस्पतिः—' अधःशय्यासना
दीना मलिना भोगवर्जिताः । अक्षारालवणात्राः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥' भो-
गोऽभ्यद्रताम्बूलादिः । क्षाराः परिभाषायामुक्ताः । यत्तु मार्कण्डेयपुराणे—' तैला-
भ्यद्रो वान्धवानामद्गसंवाहनं च यत् । तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्ववा-
न्यवाः ॥ प्रथमेऽहि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा । वस्त्रव्यागं वहिः स्नानं कृत्वा
दद्यात्तिलोदकम् ॥' इति, तदन्यदिनपरम् । ' आशौचान्ते तिलकल्कैः स्नाता शृङ्
प्रविशेयुः' इति विष्णुक्तेः । विष्णुपुराणे त्वस्थिसंचयनोर्ध्वं भोगोप्युक्तः—' शय्या-
सनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीप्यते । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं संयोगस्तु न योपिताम् ॥'
भारते—' तिलान् ददत् पानीयं दीपं ददत् जाग्रत् । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेत-
त्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥' मनुः—' मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ।' देव-
जानीये कारिकायाम्—' लवणक्षीरभाषाणांप्रपमांसानि पायसम् । वर्जयेदाहृतान्नेषु
वाल्लद्धान्तुरैर्विना ॥ उपवासो गुरौ प्रेते पद्याः पुत्रस्य वा भवेत् ॥' मरीचिः—
' प्रथमेऽहि तृतीये च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥'
भोजनं च दिवैव । ' दिवा चैव तु भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ।' इति विष्णुपुराणात् ।
' क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवान्नमश्नीयुः' इति पारस्करोक्तेश्च । मदनरत्ने हारीतः—
' पाणिषु मृन्मयेषु पर्णपुटकेषु वाश्नीरन्' । देवजानीये ब्राह्मे शुद्धितत्त्वे आदित्यपु-
राणे—' आशौचमध्ये यत्रेण भोजयेद्य स्वगोत्रजान् ।' अन्यदिने तु मदनरत्ने ब्राह्मे—
' यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः । स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करी-
त्यपि ॥' अन्यकर्मकालीनवस्त्रयोस्तु तत्रैवोक्तम्—' ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे
तु वाससी । अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करीत्यथ ॥' इति । शङ्खः—' दानं
प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रियावर्ज्यमाशौचे विनिवर्तते ॥'
काठकशृङ्गे—' यत्र प्राणोत्क्रमस्तत्रान्वहं महाबलिं कुर्यात्' इति । पारस्करः—' तदा-
नीयेव वस्त्रं तण्डुल दीपं कांस्यभाजनं प्रेताप दद्यात्' इति । आशौचप्रकाशे भरद्वा-
जः—' वासोऽन्नं च जलं कुम्भं प्रदीपं कांस्यभाजनम् । नयप्रच्छादने श्राद्धे ब्राह्म-

णाय निवेदयेत् ।' शृणुः—' तिलोदकं तथा पिण्डान् नम्रमच्छादनादिकम् । रात्रौ न कुर्यात्तन्ध्यायां यदि कुर्यान्निरर्थकम् ॥

अथ प्रेतपिण्डः । यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण—' ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः । वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ॥' प्रेतपिण्डनिर्णय । इत्युक्तं तथापि—' प्रेतैभ्यः सर्ववर्णैभ्यः पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।' इति तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः । मदनरत्नेष्वेवम् । तथा च हेमाद्रौ ब्राह्मणप्राप्तयोः—' जात्युक्ताशौचतुल्यास्तु वर्णानां कचिदेव हि । देशधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान्वपन्त्यापि ॥' इत्युक्त्वा विमान्येषु दशमपिण्डोत्कर्ष उक्तः । ' देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि । वैश्यानां वै पञ्चदशे देयस्तु दशमस्तथा ॥ शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णं हि दीयते ॥' इति । युद्धमृतादेः सद्यःशौचे त्र्यहादां च तेनैवोक्तम्—' सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा । त्र्यहादां च प्रदातव्यः प्रथमेद्वयेक एव हि ॥ द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥' त्र्यहै प्रकारान्तरं भाग्युक्तम् । शातात्तपः—' आशौचस्य च हासेपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।' तत्रैकपात्रे सकृत्पक्त्वा दश पिण्डान् दद्यात् । ' उच्चरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये । पूर्वदत्ताञ्जलीन्दद्यात्पूर्वपिण्डांस्तथैवच ॥' इति शृङ्गकारिकायां पात्रविपर्यये दोषोक्तेः । शिलाविपर्यये घटस्फोटादेर्नाष्टिः । असाभ्यञ्जनादिपदकर्मणः एकहायनीनयनवदप्रयोजकत्वात् । तद्दद्यात्त्रालौकिकग्रहणम् । केचित्तु—' नवान्यादाय भाण्डानि आरुकं चरुकं तथा ।' इति प्रचेतसोक्तेः पात्रानेकत्वमाहुः । क्रियाकर्तृनांशेऽन्येन शेषः समापनीयः । ' एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विपद्यते । तदन्धुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः ॥' इति शुद्धितत्वे बृहस्पतिस्मृतेः । पत्न्याः कर्तृत्वे रजोदर्शने च तदन्ते कुर्यात् । ' शावाद्द्विगुणमार्तवम्' इत्युक्तेः । आशौचान्ते आर्तवे कर्तुरस्वास्थ्ये वान्येन क्रिया सर्वावर्तनीया, कर्तृविपर्ययात्कालातिक्रमयोगाच्च । वाराहे—' स्थण्डिले प्रेतभागं तु दद्यात्पूर्वाह्न एव तु । कृत्वा तु पिण्डं संकल्पनामगोत्रेण मुन्दरि ॥' मरीचिः—' प्रेतपिण्डं वहिर्दिद्याद्दर्भमन्त्रविधजितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयत्नमानसः ॥' दर्भवर्जनमुपनीतपरम् । ' असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचेतसोक्तेः । मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे—' भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दद्युः' । शुनःपुच्छः—' फलमूलैश्च पयसा शाकेन च

१-आचार्यस्यापि नारदिवृत्त्येन प्रयोजककर्तृत्वात्तद्विपर्ययेऽप्येवमेवेति शेष्यम् । २-टीकायामपि व्यवस्था । क्रियाकर्तृदि पुत्रे स्मृतेऽन्यपुत्रेण शेष समापनीयत्वम् । तदगत्वे धीत्रेण प्रत्यहमादां स्तपितु पिण्डं दद्यात् सत्त वितामहाय शेषपिण्डो देवो मानवस्याधिहार ।

शुद्धेन च । तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च । शालिना सकुभिर्वापि शकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ॥ प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥ ' मदनरत्ने मात्स्ये—'तैजसं मृन्मयं वायु पात्रं संशोध्य यन्नतः । लौकिकाग्रावधिश्चित्य पचेदन्नं घृतप्लुतम् ॥ स्नात्वाय तिलसंमिश्रं प्रदद्याद्-
 र्भसंस्तरे ॥ ' शुद्धितत्त्वे देवजानीये च ब्राह्मे—'प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः । अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥ मृन्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंपतः । तण्डुलप्रसृतिं तत्र त्रिः प्रक्षाल्य पचेत्स्वपम् ॥ सपवित्रैस्तिर्लैर्मिश्रं कृमिकेशविर्जितम् । द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् ॥ भूपृष्ठे संस्तरे दर्भान् याम्याग्रान्देशसंभवान् । ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्रनामनी ॥ तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तं तप्तमेव हि । दद्यात्प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः ॥ अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैस्तोयैश्च शीतलैः । ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासी-
 भिः पिण्डमर्चयेत् ॥ दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु । सद्यःशौचे प्रदात-
 व्याः सर्वेपि युगपत्तथा ॥ त्र्यहाशौचेऽपि दातव्यास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः । दशाहेऽपि च दातव्यः प्रथमे त्रेक एव हि ॥ एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीपते । द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् ' इत्याद्युक्त्वा—'एवं स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्ज-
 लयः क्रमात् । तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः॥' इति । पात्रं कुम्भः । अत्राहःपदमहोरात्रपरम्, तेन रात्रावपि देयमिति गौडाः । दिवसपदाद्रात्रौ नेति मैथिलाः । स एवेत्युक्तेः सपिण्डेन दशपिण्डे प्रक्रान्ते पुत्रागमेपि स न दद्यात् । ' असगोत्रः सगोत्रो वा ' इति प्रागुक्तेः । दाहकर्तव्यं दशाहं कुर्यादिति मिताक्षरा-
 याम् । शुद्धितत्त्वे वायवीयेपि—' असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात्स एव हि ॥ ' इति । तत्रैव—' पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पद्यते यतः । कृतस्य करणायोगात् पुनर्नार्भवत्येत्क्रियाम् ॥ ' शुद्धिप्रकाशे वायवीयेपि—' निर्वर्तयति यो मोहात् क्रियामन्यनिर्वर्तिताम् । विधिद्वस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ तस्मात् प्रेतक्रिया येन केनापि च कृता यदि । न तां नि-
 र्वर्तयेत्प्राज्ञः सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ' इति । आदित्यपुराणे—' पितृशब्दं स्वर्धां चैव न प्रयुञ्जीत कर्हिचित् । अनुशब्दं तथा चेह भयद्वेन विवर्जयेत् ॥ उपतिष्ठतामर्थं पिण्डः प्रेतायेति समुचरेत् ॥ ' क्रियानिवन्धे व्यासः—' प्रेताय पिण्डं दत्त्वा तु ततोऽश्री-
 यादिनात्यये ॥ ' भविष्ये—' ओदनामिपसक्तूनां शाकमूलफलादिषु । प्रथमेऽहनि यद्दद्यात्तद्दद्यादुत्तरेऽहनि ॥ गृहद्वारि-श्मशाने वा तीर्थे देवगृहेपि वा । यत्राद्ये दी-
 यते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥ ' ब्राह्मे—' शिरस्त्याद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते

सदा । द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकाश्च समासतः ॥ गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन याक्रमम् । चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥ जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा । सर्वमर्माणि पट्टेन सप्तमेन तु नाडयः । दन्तलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च । दशमेन तु पूर्णत्वं वृक्षता छुद्विपर्ययः ॥' इति । याज्ञवल्क्येन तु- 'पिण्डयज्ञावृत्तं देयं प्रेतायात्रं दिनत्रयम् ।' इत्युक्तम् । अत्र फलतारतम्यं ज्ञेयमिति विज्ञानेश्वरः । तेन ग्रहाशौचपरत्वं देवयाज्ञिकोक्तं चिन्त्यम् । 'आशौचस्य च हासेपि पिण्डान्दद्याद्दर्शव तु ।' इति वचनाच्च । दिनत्रयावश्यकत्वार्थमिति हारलतादयः । शातातपः- 'जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ।' पारस्करः- 'मृन्मये तां रात्रिं क्षीरोदके विहायसि निदध्युः, प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं, पिब चेदमिति क्षीरम् ।' इदं रात्रावेवेति गौडाः । गारुडे तु- 'अपके मृन्मये पात्रे दुग्धं दद्याद्दिनत्रयम् ।' इत्युक्तम् । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तम् । 'तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलम् । सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥' देवजानीये कारिकायाम्- 'तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितम् । कुर्यात्पिदीपं तैलेन वारिपात्रं च मातिकम् । भोज्याद्भोजनकाले तु भक्तस्राष्टिं च निर्वपेत् ॥ नामगोत्रेण संबुद्ध्या धरित्र्यां पितृयज्ञवत् ।' शातातपः- 'भूलोकात्प्रेतलोकं तु गन्तुं श्राद्धं समाचरेत् । तत्पाथेयं हि भवति मृतस्य मनुजस्य तु ॥'

अथ दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः । भविष्ये- 'प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते । समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥'

दशान्तर्दश-
पाते निर्णयः ।

ऋष्यशृङ्गः- 'आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनाम् । समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥' पैठीनसिः- 'आये-

न्दावेव कर्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया । द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते ॥' मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः- 'अन्तर्दशाहे दर्शथेत्तत्र सर्वं समापयेत् । पित्रोस्तु

यावदाशौचं दद्यात्पिण्डान् जलाञ्जलीन् ॥' इदमपि ग्रहमध्ये दर्शपाते । तदूर्ध्वं दर्शं तु पित्रोरपि तन्त्रं समाप्यमेव 'पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् । तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् ग्रहात्परम् ॥' इति गालवोक्तेः । अन्येषां तु ग्रह-

मध्येपि समाप्तिरिति पराशरमाधवीये निर्णयामृते चोक्तम् । कालादर्शेपि- 'दर्शो दशाहमध्ये स्यादूर्ध्वं तन्त्रं समापयेत् । त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृताविति विनिश्चयः ॥' मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयम् । 'ग्रहोर्ध्वमपि पित्रोर्न

तन्त्रसमाप्तिः' इत्युक्तम् । मदनरत्नेष्वेवम् । मम तु देशाचाराह्वयस्येति प्रतिभाति ।

अथास्थिसंचयः । तत्राश्वलायनेन च कुष्णपक्षे एकादशीत्रयोदशीदर्शेषु आ-

अरिषत्सचयनम् ।

पादफाल्गुनीप्रौष्ठपदभिन्नसंज्ञं उक्तम्, तदाशौचमध्येऽसंभवे तदूर्ध्वं च प्रागब्दात्करणे ज्ञेयम् । आशौचमध्ये तु मदनरत्ने संवर्तः—‘प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥’ छन्दोगपरिशिष्टे तु—‘अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थिसंचयनं भवेत् ।’ इति द्वितीयेप्युक्तम् । विष्णुकात्यायनौ—‘संचयनं चतुर्थ्याम्’ इति । माधवीये यमः—‘भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मे विवर्जयेत् । वर्जयेदेकपादसंज्ञं द्विपादसंज्ञं अस्थिसंचयम् ॥ प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादसंज्ञं विशेषतः ।’ ब्राह्मे—‘चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पञ्चमेहनि भूभृताम् । नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परम् ॥’ दशमेऽह्नीति वा पाठः । शौनकः—‘पालाशेष्वस्थिदाहे च सद्यःसंचयनं भवेत् ॥’ काम्यकरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम्, द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तम् । अद्विराः—‘प्रेतीभूतं तयोद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् । देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः ॥’ तद्विधिः स्वस्वसूत्रे मृत्कृतौ च ज्ञेयः । हेमाद्रौ नागरखण्डे—‘त्रीणि संचयनस्यार्थं तानि वै शृणु सांप्रतम् । यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः ॥ ततः संचयनस्यार्थं तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥ अपराकं मदनरत्ने च ब्राह्मे—‘सद्यःशौचे तथैकाहे सद्यःसंचयनं भवेत् । त्र्यहाशौचे तृतीयेऽह्नि कर्तव्यस्त्वस्थिसंचयः ॥’ तत्रैव—‘श्मशानदेवतायागं चतुर्थे दिवसे चरेत् । मृन्मयेषु च भाण्डेषु कुम्भेषु रुचकेषु वा ॥ सुपकैर्भक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा । फलैर्मूलेर्बनोत्थैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥ धूपो दीपस्तथा माल्यमर्घ्यं देयं त्वरान्वितैः । तत्र पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्ततः ॥ निवेदयद्भिर्वक्त्रव्यं तैः सर्वैरनहंकृतैः । नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥ येऽत्र श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः । तेऽस्तत्सकाशाद्गृह्णन्तु वलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्तु च शाश्वतान् । अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददतां चिरम् ॥ एवं कृत्वा वलीनसर्वाङ्गीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः । एवं दत्त्वा वलिं चैव दद्यात्पिण्डत्रयं बुधः ॥ एकं श्मशानवासिभ्यः प्रेतायैव तु मध्यमम् । तृतीयं तत्सखिभ्यश्च दक्षिणासंस्थमादरात् ॥ ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शालामादाय वाग्यतः । प्रेतस्यास्थिनि शृङ्गाति प्रधानाद्गोद्भवानि च ॥ शिरसो वससः पाण्योः पार्श्वभ्यां चैव पादतः । पञ्चगव्येन संस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्ट्य च ॥ प्रक्षिप्य मृन्मये भाण्डे नवे साञ्छादने शुभे ॥ अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयत्यपि । शृहीत्वास्थिनि तद्द्रव्यं नीत्वा तोये विनिसिपेत् ॥ ततः संमार्जनं भूमिः कर्तव्यं गोमयाम्बुभिः । पूजां च सुप्पधूपार्घ्यैर्वलिभिः पूर्ववत्क्रमात् ॥’ इति ॥

अथ तीर्थस्थिक्षेपविधिः । तत्रैव—‘तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह-

तीर्थेऽस्थिक्षेपविधिः ।

बीजले । कश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥ मातुः
कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा

चान्द्रायणं चरेत् ॥' तत्रैव ब्रह्माण्डपुराणे—' अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति
गङ्गामपि ये कथंचित् । सद्धान्धवस्यापि दयाभिभूतास्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥
स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततस्तु मृत्पिण्ड-
पुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥ नमोस्तु धर्माय वदेत्प्रविश्य जलं स मे
प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्यन्तमवेक्ष्य सूर्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् ॥
एवं कृते प्रेतपुरःस्थितस्य स्वर्गं गतिः स्यात्तु महेंद्रतुल्या ॥' यमः—' गङ्गातोयेषु
यस्यास्थि क्षिप्यते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्नृणामुत्सनातनात् ॥' तथा—
' अस्तं गते गुरौ शुके तथा मासे मलिम्लुचे । गङ्गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति
गौतमः ॥' दशाहान्तर्न दोषः । ' दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति । ग-
ङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥' इति मदनरत्ने वृद्धमनूक्तेः । शौन-
कः—' शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्थिक्षेपविधिं रुमात् । आदौ ग्रामाद्दहिर्गत्वा स्नानं
कुर्यात्सचैलकम् ॥ प्रोक्षयेत्पञ्चगव्येन भुवं मन्त्रैर्विचक्षणः ।' गायत्र्याद्यैः पञ्चगव्य-
मन्त्रैर्निखातास्थिभूमि प्रोक्षेदित्यर्थः । ' उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः प्रार्थनं खननं तथा । मृत्तिको-
द्धरणं चास्थानां ग्रहणं च यथाक्रमम् ॥' उपसर्पेति चतुर्भिर्मन्त्रैः क्रमेण प्रार्थनादि-
ज्ञेयम् । ' स्नात्वास्थिशुद्धिं कुर्वीत एतोन्विन्द्रेति सूक्ततः । स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ततः स्नानं
पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ दश स्नानानि कुर्वीत तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
दधि सर्पिः कुशोदकम् । भस्म मृन्मधु आदीनि मन्त्रतस्तानि वै दश ॥ कुशैः संमार्जये-
दस्थीन्यतोदेयेतिमन्त्रतः । एतोन्विन्द्रं शुचीवेति नतमंह इतीति च ॥ पावमानीर्ममाश्रेथ
सद्रमूक्तं यथाक्रमम् ॥' एतैः कुशैर्मार्जनम् । ' हेमथाद्दं ततः कुर्यात्पितृनुदिश्य यन्नतः । पि-
ण्डदानं प्रकुर्वीत ततश्च तिलतर्पणम् ॥' अस्थिक्षेपाङ्गं चेदम् ।

अथास्थिशुद्धिः । ' अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शाणमेव च । भूर्जपत्रं
अरिथशुद्धिः । ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतम् ॥ हैमं च मौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं
तथा । निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन
विचक्षणः । उदीरतेति सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ ततो गत्वा क्षिपेत्तीर्थे स्पर्शदोषो
न विद्यते । मूत्रं पुरीषाचमनं कुर्वन्नास्थीनि धारयेत् ॥' अत्र दशदानं वैतरणी
ऋणमोक्षपापधेनुदानमुक्तम् । द्विषोदासीये काशीखण्डे—' धनंजयोऽपि धर्मात्मा
मातृभक्तिपरायणः । आदायास्थीन्यथो मातुर्गङ्गामार्गस्थितोऽभवत् ॥ पञ्चगव्येन
संस्नाप्य तथा पञ्चामृतेन वै । यक्षकर्दमलेपेन क्षिप्त्वा पुण्यैः प्रपूज्य च ॥ आवे-
ष्ट्य नेत्रवस्त्रेण ततः पट्टाम्बरेण च । ततः सुरसवस्त्रेण ततो माञ्जिष्ठवाससा ॥

नेपालकम्बलेनाथ मृदा चाथ विशुद्धया ॥ ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुरज्ञान्यथो
वहेत् ॥' व्यासः—'पट्टवस्त्रं च कौशेयं माञ्जिष्टं श्वेतवस्त्रकम् । कम्यलं शाणपटं
च अजिनं च तयोत्तरम् ॥' एषां विकल्पः । अन्यश्चात्र विशेषस्त्रिस्थलीसेतौ दिवो-
दासीये च ज्ञेयः । संचयनोत्तरं श्राद्धमाहाश्वलायनः—'श्राद्धमसौ दद्युः' इति ।
स्मृत्यर्थसारे—'संचयने कृते मनुष्यलोकं गच्छतः पाथेयश्राद्धामेन कार्यमिति ।
अनुपनीतस्य न संचयनम्' ।

अथ नवश्राद्धम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेद्विराः—'प्रथमेहि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे
नवश्राद्धम् । तथा । नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥' शिवस्वामी—'नवश्रा-
द्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः । आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा त्वितरेषु हि ॥'
पञ्च एकादशाहिकं विना 'मरणाद्विपमेषु दिनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यादानवभात्, यदि
नवमं विच्छिद्येतेकादशे तत्कुर्यात् ।' इति मदनरत्ने चौपायनोक्तेः । भविष्ये—'नव
सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥'
हेमाद्रौ षड्वशिष्टः—'अलब्धा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वान्न विमुच्यते । अर्वाक् तु द्वादशा-
हस्य लब्धा तरति दुष्कृतम् ॥' अतः पदेव । एतान्येव विपमश्राद्धानीत्युच्यन्ते ।
नागरखण्डे तु—'पञ्चमे सप्तमे तद्दृष्टमे नवमे तथा । दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि
तानि च ॥' इत्युक्तम् । कात्यायनस्तु—'चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदन दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥' प्रथमे सप्तमे चैवेत्याद्यपादे व्यत्यासपाठः ।
वहृचानां तु—'नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्कनून् ।' इत्युक्तं नारायणवृत्तौ ।

दीपिकायाम् । 'अथ तनुयादाद्ये चतुर्थेदिने श्राद्धं पञ्चमसप्तमाष्टनवदिष्टेषु युग्मद्वि-
जैः' । 'प्रथमेहि तृतीयेहि पञ्चसप्तनवस्वपि । द्रौ द्रौ पिण्डौ प्रदातव्यौ शे-
पेष्वेकं तु विन्यसेत् ॥' एको विपमश्राद्धेऽवयवपिण्डार्थक इति द्वावि-
त्यर्थः । अत्र शाप्ताभेदाह्वयस्था । अपराकं भविष्ये—'नवश्राद्धं त्रिपक्षं च पण्मासं
मासिकानि च । न करोति सुतो यस्तु तस्याथः पितरो गताः ॥' वाराहे—'गतोऽसि
दिव्यलोकं तं कृतान्तविहितात्पथः । मनसा वायुभूतेन विमं त्वाहं नियोजये ॥
पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विमं निमन्त्रयेत् ॥' आषाढनेपि तत्रैव—'इह लोकं परि-
त्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् । मनसा वायुभूतेन विमे त्वाहं नियोजये ॥' इति ।
तत्रैव बहृचपरिशिष्टे—'अनूदकमधूप च गन्धमालवचिवाजितम् । नवश्राद्धममन्त्रं च
पिण्डोदकविवाजितम् ॥' उदकमर्घ्यः । पिण्डोदकं शुन्धन्तां पितर इत्यनेजनादि ।
'एकोद्विष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । नार्माकरणमन्त्रश्च एकं वा न तिव्योदकम् ॥
अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्त्वस्तु विसृजेदेवं सकृत्पणवचजितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते । पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥ सपिण्डनात्प्रागिति हेमाद्रिः तिनं च स्वधां प्रयुञ्जीत प्रेतश्राद्धे दशाहिके' इति ऋष्यशृङ्गोक्तौ दशाहिकोक्तेरेकादशाहे स्वधामयोग एवेति हारलता परास्ता । रत्नावल्याम्—'आशिपो द्विगुणा दर्भा जयाशीः स्वस्तिवाचनम् । पितृशब्दः स्वसंबद्धः शर्मशब्दस्तथैव च ॥ पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्लुकोल्लेखनादिकम् । वृत्तिप्रश्नश्च विकिरः, श्रेयप्रश्नस्तथैव च ॥ प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा । अष्टादश पदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥' अत्र स्वधापितृनमःशब्दानां तिलोत्तीतिमन्त्रे प्रेतशब्दो हेन तूष्णीं वा तिलावपनम् । तूष्णीमर्घ्यदानम् । अमुष्मै स्वाहेति प्रेतनाम्ना पाणिहोमः । नाम्ना एकः पिण्डः । निनयनमन्त्रे ऊहः । अनुमत्तणादि तमश्चकम् । अभिरम्यतामिति विसर्जनम् । एवं नवश्राद्धवर्जैकोद्दिष्टेपु । 'नवश्राद्धे त्वमन्त्रकं सर्वम्' इति नारायणवृत्तिः । क्रियानिवन्धे—'उत्तानं स्थापयेत्प्राग्मेकोद्दिष्टे सदा नुषः । न्युञ्जं तु पार्वणे कुर्यात्स्योपरि कुशाज्यसेत् ॥ नवश्राद्धं गृहे कुर्याद्भार्या यत्राग्रयोऽपि वा । सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि यानि वै ॥ तानि स्युर्लौकिके बह्वावित्याह त्वाश्वलायनः ॥' इदं संभवेऽन्वेन कार्यम् । 'नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहपर्युषितं च यत् । दंपत्योर्भुक्तशेषं च न तद्भुञ्जीत कर्हिचित् ॥' इत्यङ्गिरोवचनलिङ्गात् । 'द्वाभ्यां तदा तु कृच्छ्राभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनाम् ।' इति ब्राह्मे उक्तम् । विघ्ने तु निर्णयामृते कण्वः—'नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं भवेत् । तच्चदुर्चरसातन्त्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥' हेमाद्रौ गालवः—'शावे तु सूतकं चेत्स्यान्निशायां च मृतौ तथा । नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥' निशायामाशौचान्ते द्व्यहवृद्धौ । अन्वारोहणे तु—'नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् । एक एव वृषोत्सर्गो गौरेका तत्र दीयते ॥' आशौचान्त्यदिने कार्यमुक्तं ब्राह्मे—'यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पथिं त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥ समाप्य दशमं पिण्डं प्रेतस्पृष्टे तु वाससी । अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ॥ श्मश्रुलोमनखानां च यस्याज्यं तज्जहात्यपि । गौरसर्पपकल्केन तिलकल्केन संयुतम् ॥ शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः । वृषमं गां सुवर्णं च स्पृष्ट्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥' क्रियानिवन्धे गृहकारिकायाम्—'अत्र पिण्डत्रयं दद्युस्तत्सखिभ्यस्तथादिमम् । प्रेताय मध्यमं तद्दृष्टीयं च यमाय वै ॥' तथा—'कर्त्रात्र प्राथिताः सन्तो ज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः । दद्युरभ्यङ्गतः पूर्वं श्रींस्त्रीन्धर्मोदकाञ्जलीन् ॥ पूर्ववन्नामगोत्राभ्यां नियमो नेह कथन ॥' मदनरत्ने विष्णुहारीतौ—'आशौचान्ते कृतमथुकर्माणस्तिलककल्कैः सर्पपकल्कैर्वा स्नाताः शुक्लवाससो गृहं प्रविशेयुस्तत्र

शान्तिकं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्युः ।' इति । देवलः—' दशमेहनि समाप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ ' अपराकं बृहस्पतिः—' नवमे वासंसां त्यागो नखरोम्णां तथान्तिमे ।' तत्रैव व्यासः—' आशौचान्त्यदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ मृते ।' एतत्पेताल्पवयसामित्याहापस्तम्बः—' अनुभाविनां च परिवापनम् ' इति । अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञानेश्वररत्नाकरादयः । ' आशौचमनुभवतां पुंसां सर्वाशौचे तु मुण्डनम् । आह्वया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्ममृतसूतकेषु च ॥ बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोद्बु ॥ ' इति खमालोक्तेर्जननाशौचेपीति शुद्धितत्त्वादयः । ' अत्र देशाचारतो व्यवस्था । परं शिखावर्ज्यम् ' केशश्मश्रुलोभनखानि वापयीत शिखावर्ज्यम् ' इति गोभिलोक्तेः । यत्त्वापस्तम्बः—' न समावृत्ता वपेयुरन्यत्र विहारादित्येके ' विहारो दर्शादिवागः । तेन विना समावृत्ता गृहस्था न वपेयुरित्यर्थः । यच्च—' वृथा छिनत्ति यः केशांस्तमाहुर्घ्नघातिनम् । ' इति, तत्—' केशश्मश्रु धारयतामग्न्या भवति संततिः । ' इति दानधर्मोक्तं काम्यपरम् । अनुभाविनः पुत्रादय इत्येके । ' पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि । पिण्डदानोचितोऽन्योपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥ ' इत्यपराकं व्यासोक्तेः । यत्तु पिताक्षरायाम्—' द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं धुरकर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि दशमे वा प्रदानतः ॥ ' इति । आप्रदानतः इति चतुर्थादीति । तत्प्रथमदिनेऽसंभवे ज्ञेयम् । ' अल्लभकेशो यः पूर्वं सोत्र केशान्मवापयेत् । द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेपि वा ॥ यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम् ॥ ' इति माधवीये मदनरत्ने च बौधायनोक्तेः । मदनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च समुच्चय उक्तः । यत्तु—' दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ' इति, तदेकादशाहश्राद्धाद्भविमनिमन्त्रणार्थं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशाहः । मनुः—' विमः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधैः । वैश्यः प्रकादशाहनि मतोदं रश्मीन् वा याष्टि शूद्रः कृतक्रियः ॥ ' शुद्धितत्त्वे देवलः—' आद्याहःशु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचाह्निजमुच्यन्ते ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्यं च ॥ ' याज्ञवल्क्यः—' आद्यमेकादशेहनि ' क्षत्रियाद्यैराशौचेप्येकादशेऽह्नि श्राद्धं कार्यम् । ' आर्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेहनि । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ ' इति हेमाद्रौ शङ्कोक्तेः । पैडीनसिः—' एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् ॥ ' यत्तु मरीचिः—' आशौचान्ते ततः सम्यक्पिण्डदानं समाप्यते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्व-

वर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति । तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरम् । यत्तु विष्णुः—' अथा-
 शौचापगमे ' इति । यच्च गौडग्रन्थे हारीतः—' श्वोभूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् ' । यच्च
 वैजवापः—' ऊर्ध्वं दशम्या अपरेद्युः ' इति तद्विप्रविषयम् । एतेन दशमपिण्डापकर्षपक्षे
 अवयवपिण्डासमाप्तौ कथमेकादशाहे श्राद्धमिति सूत्रोक्तिः परास्ता । वचनादाशौच-
 मध्ये इव तत्राप्यविरोधात् । भविष्ये—' एकादशभ्यो विभेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ।
 भोजनं तत्र वैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ॥ ' यत्तु मात्स्ये—' एकादशेऽहनि तथा वि-
 मानेकादशैव तु । सत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥ ' इति । तद्द्रुगण-
 श्राद्धपरमिति भदनपारिजातः । गौडास्वस्माद्ब्रह्मचर्यादीनामाशौचान्त एवेत्या-
 हुः । रामायणेपि—' समतीते दशाहे तु कृतशौचो यथाविधि । चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं
 त्रयोदशिकमेव च ॥ ' द्वादशिकं द्वादशाहेन निर्वर्त्य त्रयोदशाहश्राद्धं त्रयोदशिकं
 चतुर्दशाहविधेयं सपिण्डनपाथेयादि । सत्रियाणां द्वादशाहाशौचे त्रयोदशे महैकोद्दिष्टं
 चतुर्दशे सपिण्डनम् । द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचान्तयोर्विकल्प इत्येके । सद्यः-
 शौचादौ युद्धहतादेरेकादशाहः अन्येषां आशौचान्त इति वयम् । कौर्म्ये—' एकादशे-
 ऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः । द्वादशे वाह्नि कर्तव्यमनिन्द्येष्ववाहनि ॥ ' निन्द्यं
 प्रेतक्रियाकालयुक्तम् । एकादशे तु न निषेध इत्युक्तं प्राक् । बृहस्पतिः—' ब्रह्मालं-
 कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
 श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश । जातयो बान्धवा निःस्वास्तथा चातिथयो-
 परे ॥ ' देवयाज्ञिकनिन्द्ये—' एकादशसु विभेषु प्रेतमावाह्य भोजयेत् । तत्राद्याय च शय्या-
 दि दद्यादाद्यमिति स्मृतम् ॥ ' विष्णुः—' एकवचनान्तान्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ' । बहुवच-
 नान्तानेकवचनान्तान्वदेदित्यर्थः । एतत् दृष्टार्थत्वे । अस्य निम्ने गौणकालमाह हेमाद्रौ
 बौधायनः—' एकोद्दिष्टं श्व एव स्याद्द्वादशेहनि वा पुनः । अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुर्वीता-
 हःसु शक्तितः ॥ अर्धमासेषु वा मासि ऋतौ संवत्सरोपि वा ॥ ' इति । तत्रैव लघुहारी-
 तः—' एकोद्दिष्टं तु कुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपो-
 पणम् ॥ ' गोभिलः—' ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेषुवा । पुनश्च भोजयेदेकं
 द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ ' एतदाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः सिद्धचर्थमिति भट्टाः । तेन
 महैकोद्दिष्टं षोडशश्राद्धाद्भिन्नमेव । अतएवायं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादश इति
 विज्ञानेश्वरः । अन्येत्वाद्यमासिकाब्दिकयोः ' आद्यमेकादशेहनि ' इति नियमादभे-
 दमाहुः । द्वयोस्तन्त्रत्ववाचार्थं गालवीयमित्यन्ये । युद्धहतादौ तु हेमाद्रौ पृथ्वी-
 चन्द्रोदये पैवीनसिः । ' सद्यःशौचेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि । स एव दिवस-
 स्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥ ' एवमेकादशाहादौ । अतोऽत्र द्वितीयेन्हेकादशाहं

शान्तिकं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्युः ।' इति । देवलः—' दशमेहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रा-
माद्बहिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ ' अपराकै बृह-
स्पतिः—' नवमे वासंसां त्यागो नखरोम्णां तथान्तिमे ।' तत्रैव व्यासः—' आशौ-
चान्त्यदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ मृते ।' एतत्पेतालपवयसामित्वाहापस्तम्बः—
' अनुभाविनां च परिवापनम् ' इति । अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञानेश्वररत्ना-
करादयः । ' आशौचमनुभवतां पुंसां सर्वाशौचे तु मुण्डनम् । आज्ञया नरपतेर्द्वि-
जन्मनां दारकर्ममृतसूतकेषु च ॥ ग्रन्थमोक्षमखदीक्षणेऽपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चो-
द्भुषु ॥ ' इति रवमालोक्तेर्जननाशौचेपीति श्रुद्धितत्त्वादयः । अत्र देशाचारतो
व्यवस्था । परं शिखावर्ज्यम् ' केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्यम् ' इति
गोभिलोक्तेः । यच्चापस्तम्बः—' न समावृत्ता वपेयुरन्यत्र विहारादित्येके ' विहारो
दर्शादियागः । तेन विना समावृत्ता गृहस्था न वपेयुरित्यर्थः । यच्च—' वृथा छि-
नत्ति यः केशांस्तमाहुर्द्रक्षघातिनम् । ' इति, तत्—' केशश्मश्रु धारयतामग्न्या भवति
संततिः । ' इति दानधर्मोक्तं काम्यपरम् । अनुभाविनः पुत्रादय इत्येके । ' पुत्रः
पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते यथाविधि । पिण्डदानोचितोऽन्योपि कुर्यादित्थं समा-
हितः ॥ ' इत्यपराकै व्यासोक्तेः । यत्तु मिताक्षरायाम्—' द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुर-
कर्म प्रयत्नतः । तृतीये पञ्चमे वापि दशमे वा प्रदानतः ॥ ' इति । आमदानतः
इति चतुर्थादीति । तत्प्रथमदिनेऽसंभवे ज्ञेयम् । ' अल्लक्षकेशो यः पूर्वं सोत्र केशान्प्रवा-
पयेत् । द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेपि वा ॥ यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्य-
परं मतम् ॥ ' इति माधवीये मदनरत्ने च चौपायनोक्तेः । मदनपारिजाते तु दशमे
प्रथमे च समुचय उक्तः । यत्तु—' दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् । ' इति,
तदेकादशाहश्राद्धाद्भविप्रनिमन्वणार्थं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशाहः । मनुः—' विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधैः । वैश्यः
प्रतोदं रश्मीन् वा याष्टुं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ' श्रुद्धितत्त्वे देवलः—' आ-
द्याहःषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमद्गलाः । आशौचाद्दिनमुच्यन्ते ब्राह्म-
णांस्वस्ति वाच्यं च ॥ ' याज्ञवल्क्यः—' आद्यमेकादशेहनि ' क्षत्रियाद्यैराशौचेऽप्ये-
कादशेऽह्नि श्राद्धं कार्यम् । ' आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेहनि । कर्तुं स्नात्का-
लिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ ' इति हेमाद्रौ शङ्कोक्तेः । पैठीनसिः—' एकादशेऽह्नि
यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक् ॥ ' यत्तु
मरीचिः—' आशौचान्ते ततः सम्यक्पिण्डदानं समाप्पते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्व-

वर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति । तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरम् । यत्तु विष्णुः—' अथा-
 शौचापगमे ' इति । यच्च गौडग्रन्थे हारीतः—' श्वोभूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् ' । यच्च
 वैजवापः—' ऊर्ध्वं दशम्या अपरेद्युः ' इति तद्विप्रविषयम् । एतेन दशमपिण्डापकर्षपक्षे
 अवयवपिण्डासमाप्तौ कथमेकादशाहे श्राद्धमिति मूर्खोक्तिः परास्ता । वचनादाशौच-
 मध्ये इव तत्राप्यविरोधात् । भविष्ये—' एकादशभ्यो विभ्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ।
 भोजनं तत्र वैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ॥ ' यत्तु मात्स्ये—' एकादशेऽहनि तथा वि-
 प्रानेकादशैव तु । क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥ ' इति । तद्ब्रह्मण-
 श्राद्धपरमिति मदनपारिजातः । गौडास्त्वस्माद्ब्रह्मचर्यादीनामाशौचान्त एवेत्या-
 हः । रामायणेपि—' समतीने दशाहे तु कृतशौचो यथाविधि । चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं
 त्रयोदशिकमेव च ॥ ' द्वादशिकं द्वादशाहेन निर्वर्त्य त्रयोदशाहश्राद्धं त्रयोदशिकं
 चतुर्दशाहविधेयं सपिण्डनपायेयादि । क्षत्रियाणां द्वादशाहाशौचे त्रयोदशे महैकोद्दिष्टं
 चतुर्दशे सपिण्डनम् । द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचान्तयोर्विकल्प इत्येके । सद्यः-
 शौचादौ युद्धहतादेरेकादशाहः अन्येषां आशौचान्त इति वयम् । कौर्मे—' एकादशे-
 ऽह्नि कुर्यात् प्रेतमुद्दिश्य भावतः । द्वादशे वाह्नि कर्तव्यमनित्येप्यथ वाह्नि ॥ ' निन्द्यं
 प्रेतक्रियाकालयुक्तम् । एकादशे तु न निषेध इत्युक्तं प्राक् । बृहस्पतिः—' बस्त्रालं-
 कारशय्यादि पितृवैद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
 श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश । जातयो बान्धवा निःस्यास्तथा चातिथयो-
 परे ॥ ' देवयाज्ञिकानिवन्धे—' एकादशसु विभ्रेषु प्रेतमावाह्य भोजयेत् । तत्राद्याय च शय्या-
 दि दद्यादाद्यमिति स्मृतम् ॥ ' विष्णुः—' एकवचनान्तान्मान्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ' । बहुवच-
 नान्तानेकवचनान्तान्वदेदित्यर्थः । एतत् दृष्टार्थते । अस्य विभ्रे गौणकालमाह हेमाद्रौ
 यौधायनः—' एकोद्दिष्टं श्व एव स्याद्द्वादशेहनि वा पुनः । अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुर्यात्ता-
 हःसु शक्तितः ॥ अर्धमासेथ वा मासि ऋतौ संवत्सरेपि वा ॥ ' इति । तत्रैव लघुहारी-
 तः—' एकोद्दिष्टं तु कुर्यात् पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपो-
 पणम् ॥ ' गोभिलः—' ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथवा । पुनश्च भोजयेदेकं
 द्विराष्टत्तिर्भवेदिति ॥ ' एतदाद्यमासिकाद्यान्दिकयोः सिद्धयर्थमिति भट्टाः । तेन
 महैकोद्दिष्टं षोडशश्राद्धाद्भिन्नमेव । अतएवाद्यं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादश इति
 विज्ञानेश्वरः । अन्येत्वाद्यमासिकान्दिकयोः ' आद्यमेकादशेहनि ' इति नियमादभे-
 दमाहः । द्वयोस्तन्त्रत्वत्राद्यार्थं गालवीयमित्यन्ये । युद्धहतादौ तु हेमाद्रौ पृथ्वी-
 चन्द्रोदये पैठीनसिः । ' सद्यःशौचेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि । स एव दिवस-
 स्वस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥ ' एवमेकादशाहादौ । अतोऽत्र द्वितीयेन्देकादशाहं

वदन् ढौण्डुः शूलपाणिः स्मार्तगौडथ परास्तः । एतेन 'आद्यमेकादशेहनि' इत्या-
 शौचानन्तरदिनपरम्, विष्णुक्तेः । प्रागुक्तशङ्खादिवचनानां चानाकरत्वादिति वद-
 न्तः कल्पतरुवाचस्पतिप्रमुखाः सर्वमहानिबन्धविरोधादुपेक्ष्याः । उशनाः—'व्यहा-
 शौचेपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि । अतीतविषये सद्यरूपहोर्ध्वं वा तदिष्यते ॥'
 याज्ञवल्क्यः—'एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकादशैकपवित्रकम् । आवाहनामौकरणरहितं त-
 पसन्धवत् ॥ उपतिष्ठतामित्यस्यस्थाने विमविसर्जने । अभिरम्यतामिति वदेषुस्तेभि-
 रताः स्म इ ॥' इति । अशौकरणनिषेधोन्यपरः । बहूचानां सर्वैकोद्दिष्टेषु तद्भवत्येवेत्युक्तं
 प्राक् । स्वदितमिति वृत्तिमश्र इति कात्यायनः । प्रथमे पात्रे संस्रवानित्यस्य तृतीये-
 नापिधानस्य च वाधान्न पात्रन्युञ्जतेति शूलपाणिः । प्रचेताः—'नात्र पात्रालम्भो
 नापिपः प्रार्थयेत् ॥' अत्र विशेषो हेमाद्रौ वाराहे—'श्मश्रुकर्म तु कर्तव्यं नखच्छेदं
 तथैव च । स्नपनाभ्यञ्जनं दद्याद्विमाय विधिपूर्वकम् ॥' तथा—'उपवेश्यासने भद्रे
 छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् । पश्चादुपानहीं दद्यात्सर्वाभ्याभरणानि च ॥' विष्णुः—'द-
 क्षिणान्तं श्राद्धमुक्त्वा दत्ताक्षय्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदतरगलस्तावदयःखाता
 वितस्ताप्यतास्त्रिस्रः कर्पूः कुर्यात् कर्पूणां समीपेऽग्निमाधाय परिस्तीर्यैकैकस्मिन्नाहुति-
 त्रयं जुहुयात् सोमाय पितृभते स्वधानमोऽग्रये कव्यवाहनाय यमायाङ्गिरस्वते इति ॥'
 स्थानत्रये प्राग्बत्पिण्डनिर्वपणं दक्षिणधुष्टतमांसैः कर्पूत्रयं पूरयित्वैतत्त इति जपेत् ।
 शेषं नखश्राद्धवत् । अत्र साधैरप्यन्ते वैश्वदेव इत्युक्तं प्राक् । इदं दशाहकर्त्रा पुत्रेण
 वा कार्यमित्युक्तं क्रियानिबन्धे गृहकारिकायाम्—'तिलोसि भेतदेवत्यः भेत लो-
 कान्दिनोन्तिकम् । मन्त्रमुक्त्वा तिलानेचं प्रक्षिपेदर्घ्यपात्रतः ॥ दक्षिणामुदङ्गुर्भं च
 सार्त्रं दत्त्वा तथैव गाम् । तस्मै दद्याद्भुक्तशेषं तद्भाण्डान्यपि भाजनम् ॥' विष्णो-
 भावेशावेकोद्दिष्टम् । 'अशौ पायसं श्रपयित्वाज्यभागान्ते तदग्रे श्राद्धमयोगं कृ-
 त्वाशौ भेतमावाह्य गन्धार्चैः संपूज्य पृथिवीं ते पात्रमित्यादिनात्रं संकल्प्योदीरताम-
 वर इत्यग्राभितुरारुष्टत्ताभिर्द्रोत्रिशदाहुतीर्हुत्वा पिण्डदानादिश्राद्धं समापयेत्' इति
 याज्ञवल्क्योक्तेः—'एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि' ॥

अथ वृषोत्सर्गः । स च नित्यः काम्यश्च । 'न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा

वृषोत्सर्गनिर्णयः ।

जलाञ्जलिम् । न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ॥' उ-

च्चारः पुरीषम् ॥ 'एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् । य-

जेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषष्टुत्सुजेत् ॥' इति भातस्यकौर्मोक्तेः । 'एकादशेऽहनि भेतस्य
 यस्य नोत्सृज्यते वृषः । भेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥' इति पद्मविश-

न्मते निन्दाश्रुतेः । एवं कृत्वा द्वावामोति फलं वाजिमखोदितम् । यमुद्दिश्योत्सृजे-
 न्नीलं स लभेत परां गतिम् ॥ वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशातीतान्दशापरान् ॥' इति
 देवीपुराणे भविष्यादौ फलश्रुतेश्च । अयं द्वादशाहे उक्तो भविष्ये—'चैभ्यां वापि
 तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेहि वा ।' इति । विष्णुधर्मं तु मृताहेष्युक्तः—'विषुव-
 द्वितये चैव मृताहे वान्धवस्य च ।' इति । अयं गृहे न कार्यः । 'न गृहे मोचयेन्नीलं
 कामयन्पुष्कलं फलम् ।' इति कालिपुराणात् । कामधेनौ—'वत्सराभ्यन्तरे पित्रोष्टृप-
 स्योत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्चाद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समारभेत् ॥' तल्लक्षणं तु ब्राह्मे-
 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे 'पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स नीलो
 वृष उच्यते ॥' श्वेतवर्णस्य मुखादीनि श्यामानि श्यामस्य वा श्वेतानि यस्य सोपि नील-
 वृष उक्तो मात्स्यादौ देवीपुराणे—'चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वैमासं भवतोपि वा ।'
 यत्तु पठन्ति 'वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथंचन । मृद्धिः पिष्टैश्च दर्भैर्वा वृषं
 कृत्वा विमोचयेत् ॥ न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेत् ॥' इति, तन्निर्मू-
 लम् । तद्विधिर्होमाद्रौ भट्टकृतौ च ज्ञेयः । अत्र देवयान्तिकेन वृषोत्सर्गात्पूर्वं पुरुषसू-
 क्तेन विष्णुरूपिपेतोद्देशेन विष्णुतर्पणमुक्तम् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । पारस्करः—'स-
 व्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु । दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकु-
 शास्तवः ॥ भेतगोत्रं समुचार्य अमुकस्मै इति ब्रुवन् । वृष एष मयादत्तस्तं तारयतु
 सर्वदा ॥ सहेम सतिलं भूमावित्युचार्य विनिक्षिपेत् ॥' तथा—'विधारयेन्न तं क-
 श्चिन्न च कश्चन चाहयेत् । न दोहयेच्च ता धेनूर्न च कश्चन बन्धयेत् ॥' स्त्रीषु विशेषः
 संग्रहे—'पतिपुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि । वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां दद्याच्च प-
 यस्विनीम् ॥' पतिपुत्रयोः साहित्यं विवक्षितम् । अन्वारोहणेपि गोदानमेवेत्युक्तं
 प्राक् । आशौचान्तरेपि वृषोत्सर्गाद्यमासिकशय्यादि दद्यादेवेत्युक्तम् । क्रियानि-
 बन्धे स्मृत्यन्तरे—'मृतके मृतके चैव द्वितीयं मृतकं यदि । पिण्डदानं प्रकुर्वीत वृषो-
 त्सर्गं तथैव च ॥ न हन्यात्सूतके कर्मद्वादशैकादशाहिकम् । शुद्धो वा यदि वाशुद्धः
 कुर्यादेवाविचारयन् ॥' इति । अत्र पददानमुक्तं देवजानीये गारुडे—एकादशाहं प्र-
 क्रम्य—'तद्वि दीयते सर्वं द्वादशाहे विशेषतः । तदानीं सर्ववस्तूनि
 वरिष्ठानि त्रयोदशे ॥ यो ददाति मृतस्येह जीवतोप्यात्महेतवे ।
 मुखी भूत्वा महामार्गे वैनतेय स गच्छति ॥' तथा—'आसनोपानहौ छत्रं मुद्रिका
 च कमण्डलुः । भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदम् ॥' तथा—'भाजनासन-
 दानेन मुद्रिकाभोजनेन च । आज्ययज्ञोपवीतेन पदं संपूर्णतां व्रजेत् ॥ महिपीरय-
 गोदानात्सुखी भवति निश्चितम् । सर्वोपस्करमुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश ॥ यो द-

पददानम् ।

दाति मृतस्येह जीवन्नप्यात्महेतवे । स गच्छति परं स्थानं महाकष्टविवर्जितः ॥
 चतुःषष्टिपदान्याद्ये द्वात्रिंशन्मध्यमे पदम् । षोडशापि कनिष्ठे स्युस्त्रयोदश त्वनाद्यके ॥
 एवं निर्णयामृते । 'त्रयोदश पदानीत्थं प्रेतायैकादशेहनि । दातव्यानि यथाशक्ति
 तेनासौ प्रीणितो भवेत् ॥ अन्नं चैवोदकुम्भ चोपानहौ च कमण्डलुः । छत्रं
 वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदण्डं तथाष्टमम् ॥ अग्निष्टिकां च दीपं च तिलांस्ताम्बूलमेव
 च । चन्दनं पुष्पदानं चोपदानानि चतुर्दश ॥ योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रति-
 पादयेत् । स्वमहिम्नोऽनुसारेण तत्तत्सुखमवाप्नुयात् ॥' इति । अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥

अथ शय्यादानम् । हेमाद्रौ भविष्ये— 'तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं

शय्यादानम् ।

हृदाम् । दन्तपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृताम् ॥ हंसतुलीप्रतिच्छन्नां

शुभगण्डोपधानिकाम् । प्रच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपादिवासिताम् ।

तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ॥' अत्र हरिस्थाने प्रेतम् । 'उच्छी-

र्षके घृतघृतं कलशं परिकल्पयेत् । ताम्बूलं कुङ्कुमसोदः कर्पूरागरुचन्दनम् ॥ दी-

पिकोपानहृद्यत्रचामरासनभाजनम् । पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्त धान्यानि चैव

हि ॥ शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् । भृङ्गारकरकाद्यं तु पञ्च वर्षवितान-

कम् ॥' मन्त्रस्तु— 'यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया । शय्या ममाप्यशू-

न्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥ यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥' अर्थं

तदेव । 'दत्तैवं सकलं तस्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकादशाहेपि तथा विधिरेपः

प्रकीर्तितः ॥ विशेषं चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय । तेनोपशुक्तं यत्किञ्चिद्ब्रह्म-

वाहनभाजनम् ॥ यद्यदिष्टं च तस्यासीत्तत्सर्वं परिकल्पयेत् । तमेव पुरुषं हैमं तस्यां

संस्थापयेत्तदा ॥ पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥' पात्रे— 'मृतकान्ते

द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्यात्सुलक्षणां । काञ्चनं पुरुषं तद्दत्तफलवत्समन्वितम् ॥ सं-

पूज्य द्विजदांपत्यं नानामणिविभूषितम् । उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥

रजतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् । अस्थि लालाटिकं गृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सपा-

यसम् ॥ भोजयेद्विजदांपत्यं विधिरेप सनातनः । एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीवैद्वि-

जोत्तमैः ॥' एतत्प्रतिग्रहे तत्रैवोक्तम्— 'गृहीत्वा मृतशय्यां तु पुनः संस्कारमर्हति ।'

शय्यादानफलं भविष्ये— 'स्वर्गे पुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा । सुखं वसत्यसौ जन्तुः

शय्यादानुप्रभावतः ॥ आभूतसंप्लवं यावत्तिष्ठत्यातद्भवर्जितः ॥' इति ॥

अथोदकुम्भः । हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चये—‘एकादशाहात्प्रभृति घटस्तोयान्नसं-
युतः । दिनेदिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ॥’ लौगाक्षिः—
उदकुम्भदानम् । ‘यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं
च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥’ उत्तरार्धे—‘तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे।’
इति याज्ञवल्क्यपाठः । सपिण्डनापकर्षेऽस्यापकर्षप्राप्ते बाधकमिदमिति शूलपाणिः ।
तत्र । प्रकृतिविकाराभावेन तदन्तन्यायविपयत्वात् । मात्स्ये—‘यावदब्दं च यो
दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः । प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेयफलं लभेत् ॥’ केचिन्नयो-
दशाहमारभ्याहुस्तन्निर्मूलम् ॥ अत्र देवयाज्ञिकः—‘सपिण्डनापकर्षे संवत्सरं याव-
दुदकुम्भं अर्वागेव दद्यात् नोर्ध्वम् । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ।’ इति
गोविन्दराजधृतविष्णुक्तेः । ‘अन्नं चैव स्वशक्त्या तु संख्यां कृत्वाब्दिकावधि ।
दातव्यं ब्राह्मणे स्कन्द घटादौ निष्क्रयं तु वा ॥ अपि श्राद्धशतैर्दत्तैरुदकुम्भं विना
नराः । दरिद्रा दुःखिनस्तात भ्रमन्ति च भवार्णवे ॥ तेनापकृत्य दातव्यं प्रेतस्या-
प्युदकुम्भकम् ॥’ इति गोभिलभाष्ये स्कान्दाच्च सपिण्डनात्प्रागेव तस्य विधाना-
दूर्ध्वं निषेधादित्याह । तत्र । उदकुम्भे पार्वणविधिनानुपपत्तेरेवं व्याख्यायां माना-
भावान्मिताक्षरादिविरोधाच्च । वचनं च यदि समूलं तदा वृद्धावपकर्षे विधत्ते । ‘प्रे-
तश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।’ इति हेमाद्रौ श्राद्धायनोक्तेः । ‘तस्या-
प्यन्नं सोदकुम्भम्’ इति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च । मदनपारिजाते गौतमः—‘अदैवं पार्वण-
श्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् । कुर्यात्प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनान्वहम् ॥’ अ-
धर्मकं ब्रह्मचर्यादिनियमहीनम् । एतन्मासिकवदेकोद्दिष्टं पार्वणं कार्यम् । अपरार्कस्तु
‘सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्ड-
ना ॥’ इति । लघुहारीतोक्तावपि—‘तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं देयं संवत्सरं द्विजे ।’
इति याज्ञवल्कीये तस्येत्येकत्वोक्तेः सपिण्डनोत्तरमप्येकोद्दिष्टमेवेत्याह । अत्र पि-
ण्डदानं कृताकृतम् । ‘अहरहरन्नमस्यै ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्पिण्डमप्येके निपृ-
णन्ति’ इति हेमाद्रौ पारस्करोक्तेः श्राद्धाशक्तौ पिण्डमात्रमिति गौडाः । तत्र । अ-
पिशब्दवाधापत्तेः । हारीतः—‘मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत् । अन्नं
कुम्भं च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥’ प्रेतशब्दोच्चारणेनेति हलायुधः । यद्वा प्रेतस्य नि-
र्देशो यत्र तदेकोद्दिष्टं तद्धर्मकमित्यर्थः । अत्राशौचान्तदिनादाद्याब्दान्तं यावद्दत्सरापूर्तः
शौचं नाधिकारिविशेषणम् । तेन मृतिदिनमारभ्यैतत्कार्यमिति केचित् । तत्र । हेमाद्रि-
धृतवचोविरोधात् । मध्ये आशौचादिना वाधे तु लोप एव दर्शवत् । तथा प्रथमाब्दे

दीपदानमुक्तम् । देवजानीये गारुडे—‘प्रत्यहं दीपकी देयो मागे तु विपमे नरैः । चावत्संवत्सरं वापि प्रेतस्य सुखलिप्तया ॥ प्राड्युत्तोद्मुखं दीपं देवागारे द्विजालये । कुर्याद्याम्यमुखं पित्र्ये अग्निः संकल्प्य सुस्थितम् ॥’

अथ मासिकानि । तानि च कृत्वैव सपिण्डनं कार्यम् । तथा च गोभिललौ-

मासिकनिर्णयः ।

गाक्षी—‘श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् । श्राद्धानि षोडशापर्यायं विदधीत सपिण्डनम् ॥’ तानि त्वाह जातुकर्ष्यः—

‘द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं पाण्मासिकं तथा । त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश ॥’ आद्यपाण्मासिकाब्दिकशब्दा ऊनमासिकोनपष्टोनाब्दिकपराः । हेमाद्रौ तु—‘सपिण्डीकरणं चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम्’ इत्युच्यते पाठः । तदा आद्यमूनमासिकं द्वादशाहे, पाण्मासिकं ऊनपष्टोनाब्दिके इत्यर्थः । कात्यायनस्त्वन्यथाह ‘द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यपाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणं चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥ एकाहेन तु पण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां पण्मासिके तदा ॥’ द्विवचनादूनपष्टोनाब्दिके इत्यर्थमाह पृथ्वीचन्द्रः । व्यासस्त्वन्यथाह—‘द्वादशाहे त्रिपक्षे च पण्मासे मासिकाब्दिके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्पृतानि मनीषिभिः ॥’ द्वादशाहपदमूनमासिकपरं तस्य द्वादशाहेष्युक्तेरिति कालादर्शः । मदनरत्ने ब्राह्मे तन्यथोक्तम्—‘वृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा । चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥ ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादश संख्यया ॥’ इति । चतुर्धादीनि दिनानि । भविष्येत्तन्यथोक्तम्—‘अस्थिसंचयनं श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि तु । रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥’ इति । रिक्तयोस्तिथ्योरित्यूनपष्टोनाब्दिकपरमिति हेमाद्रिः । अत्र देशकुलशाखाभेदाद्भवत्येति सर्वनिबन्धाः । गालवः—‘ऊनपाण्मासिकं षष्ठे मासे वाप्यूनमासिकम् । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादनाब्दं द्वादशे तथा ॥’ ऊनमासिके तु गोभिलः—‘मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्युने चोनमासिकम् ॥’ मदनरत्ने कालादर्शे च श्रीकगौतमः—‘एकाद्विदिनैरुने त्रिभागेनोन एव वा । श्राद्धान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥’ क्रियानिवन्धे क्रतुस्तु—‘सार्धं एकादशे मासे सार्धं वै पञ्चमे तथा । ऊनाब्दमूनपण्मासं भवेतां श्राद्धकर्मणि ॥’ इत्युक्तं तत्र मूलं चिन्त्यम् । ऊनेषु वज्र्यान्वाह मरीचिः—‘द्विषुक्तेरे च नन्दाष्ट सिनीवाल्यां भृगोदिने । चतुर्दश्यां च नोनानि कुत्तिकासु त्रिषुक्तेरे ॥’ ज्योतिषे—‘त्रिपादर्शं तिथिर्भद्रा भौमेज्यरविभिः सह । तदा त्रिषुक्तेरो योगो द्वयोर्योगे द्विषुक्तेरः ॥’ गालवः—‘त्रिभिर्वा दिवसै-

१—नवश्राद्धानि श्राद्धानि न ष्टानि तु यस्य वै । त्रिपक्षकारी भवेत्तत्र मासपाण्मासिकाब्दिके’ इति ।

२—प्रतिमाद्यं मृततिथौ विहितानि ।

रूने त्वेकेन द्वितयेन वा । आद्यादिषु च मासेषु कुर्याद्नान्दिकादिकम् ॥' एकन्यूनपक्षे पञ्चम्यां मृतस्य तृतीयायां त्रिभिर्न्यूने प्रतिपदि द्व्यने द्वितीयायामिति केचित् । माधवस्तु—' पाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥' इति पैठीनसिवाक्ये ऊनपण्मासिकं सप्तममासगतमृताहात्पूर्वद्युः कार्यम्, ऊनाब्दिकं तु द्वितीयाब्दे मृताहादिनात्पूर्वद्युः कार्यमित्यर्थमाह । ' मासिकानि स्वकीये तु दिवसे' इत्युक्तेः । इदमेव युक्तम् । मदनरत्नेष्वेवम् । याज्ञवल्क्यः—' मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेहनि ॥' अथाद्यमासिकमाब्दिकं चैकादशेहीति निर्णयामृतादयः । ' ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेऽथवा । पुनश्च भोजयेद्विंशं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥' इति गोभिलीयं च तद्विषयमाहुः । अन्ये तु ' मासपक्षतिथिस्पृष्टेः' इत्यादिविरोधादाब्दिकं वर्षान्ते एव । मासिकं तु मासादौ । द्विरावृत्तिस्तु एकादशाहिकाद्यमासिकपरा । देवयासिकोप्येवमाह । ङौगाक्षिरवि—' मासादौ मासिकं कार्यमाब्दिकं वत्सरे गते । आद्यमेकादशे कार्यमधिके लधिकं भवेत् ॥' दीपिकायां तु—' आद्यं रुद्रमितेऽर्कसंमितदिने वा स्यात्' इत्युक्तम् । गौडास्तु मृततिथ्यवधिके एकदिनाधिके माससंवत्सरपदं गौणम् । पूर्णेन्द्रे इति ईषदसमाप्तपरत्वमिति शूलपाणिः । तेन द्वितीयमासादावाद्यमासिकादीति तन्मौख्यकृतम् । अशक्तौ तु हारीतः—' मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्नाहर्तुं प्रति । द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा ॥' ऋतुं प्रति द्वेद्रे इत्यर्थः । यदा पितृर्भरणात्रयोविंशतितमे दिने दशौ वृद्धिर्वा स्यात्तदा द्वादशदिनेषु द्वादशमासिकानि कार्याणीत्यर्थः । त्रैपक्षिकं तु त्रिपक्षेतीति मृताहे कार्यम् । ' त्रैपक्षिकं भवेदृत्ते त्रिपक्षे तदन्तरम् ।' इति भविष्योक्तेरिति मदनरत्ने उक्तम् । पृथ्वीचन्द्रकालादर्शनिर्णयामृतादयस्तु—' ऊनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेषु वा । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहे स्त्रितराणि तु ॥' इति काष्ण्मात्रिनिस्मृतेः पूर्वत्र वृत्ते प्रवृत्ते इत्यर्थमाहुः, ते तदनन्तरशब्दविरोधात् त्रैपक्षिकद्वितीयमासिकयोः संकरापक्षेरेवं व्याख्यायां मानाभावाच्चोपेक्ष्याः । विपक्षसपिण्डने लेशंशब्दाभावादधिकरणत्वमेव ज्ञेयम् । यच्च क्रियानिवन्धे गारुडे—' त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे तु प्रवृत्ते विषमे दिने । मासिकान्यपि चोत्तानि अष्टाविंशतितमे दिने ॥' इति, तन्निर्मूलम् । स्मृतिरन्नावल्पाम्—' द्वादशाहे यदा कुर्यात्पितुः पुत्रः सपिण्डनम् । एकादशेहि कुर्वीत भेतश्चाद्धरानि षोडश ॥' पर्वनिनिः—' सपिण्डीकरण्याद-

१-वत्सरमभिधायित्वेत्यर्थः । २-आदिशब्दाद्वितीयवर्षादावाद्याब्दिक कार्यमित्यस्य परामर्शः । यद्यपि तस्य द्वितीयवर्षादिति कर्तव्यं तथापि द्वितीयमासादावाद्यमासिकं नैव । तत्रायमाद्यत्वाच्चहारादित्यन्तरवयः ।

चार्क कुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । मृत्युब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स
 तान्यपि ॥ ' मदनरत्ने काल्यायनः—' श्राद्धमग्निप्रतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
 ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ ' ध्रुवाणि त्रैपक्षिकादूर्धानि । क्रिया-
 निबन्धे गारुडे—' त्रिपक्षात्पूर्वतः साग्नेर्भवेत्संस्कारवासरे । ऊर्ध्वं मृतदिनेऽनघेः स-
 र्वाण्येव श्रुताहतः ॥ ' एतानि च यदा सपिण्डनात्पूर्वं युगपत्कुर्यात्तदा देशकालकर्त्रे-
 क्यतन्त्रत्वादेकः पाक इति केचित् । पाकभेद इति भट्टचरणाः । अत्र केचिदाहुः
 देशकालदैवतैक्ये तन्त्रत्वात् श्राद्धकालातिक्रमापत्तेः—' द्वादशाहेऽथ सर्वाणि
 संक्षेपेण समापयेत् । तान्येव तु पुनः कुर्यात्प्रेतशब्दं न कारयेत् ॥ ' इति काल्या-
 यनोक्तेः । ' नैव श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् । इत्यस्य दैवतैक्यपरत्वे-
 ष्वत्र तत्सत्त्वात्—' श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न कारयेत् । ' इति
 जाबाल्युक्तेः । षोडशसंख्यायाथ चाजपेये प्राजापत्यागसप्तदशत्ववत्सान्नाय्य-
 यागद्वित्ववच्च दर्शपातसंक्रान्तिश्राद्धवद्युगपदनुष्ठानेष्युपपत्तेः—' आद्यमासिकाधूना-
 व्दिकान्तेषु षोडशश्राद्धेषु च क्षणः क्रियताम् ' इत्येवं प्रयोगेणैको विमः पिण्डो-
 र्ध्वंश्चेति । विरुद्धविधिविध्वंसस्येवं, तन्मन्दम् । ' द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे
 द्वादशापि वा । ' इति हेमाद्रौ हारीतवचोविरोधात् । तेन विप्रभेदात् पिण्डार्घ्या-
 चपि भिन्नमिति सिद्धम् । एतानि द्वादशाहादौ सपिण्डनात्पूर्वं कृतान्यपि द्वाद-
 शिनापकर्षे पुनः स्वकाले कार्याणि । ' यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं
 कृतम् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ ' इति मदनरत्नेऽङ्गिरसो-
 क्तेः ॥ न चेदं मासिकानामपकर्षं विधत्ते किंतु सपिण्डनोर्ध्वं स्वकालेऽनुष्ठानमेवेति
 वाच्यम् । ' श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिण्डताम् । ' इति विरोधात् ।
 ' यस्य संवत्सरादर्वाञ्चिह्निता तु सपिण्डता । विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि
 षोडश ॥ ' इति माधवीये गौभिल्लोक्तेश्च । ' अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं
 कृतम् । षोडशानां द्विराष्ट्रात् कुर्यादित्याह गौतमः ॥ ' इति तत्रैव गालवोक्तेः ।
 षोडशत्वं चैकादशाहसपिण्डनपक्षे तत्राद्यमासिकस्य कालसत्त्वादन्यपक्षेण यथासं-
 भवं ज्ञेयम् । यत्तु दीपिकायाम्—' अनुमासिकानि तु चरेत्तान्येव सापिण्ड्यतः
 पश्चात् । द्वादशेत्युक्तेरुनानां न पुनः कृतिः ' इत्युक्तं तदेतद्विरोधाच्चिन्त्यम् । यत्तु
 गौडाः—' सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः । ' इति ज्ञातातपोक्तेर्मासि-
 कानां प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्सपिण्डनापकर्षे तदन्तन्यायेन तेषामपकर्षान्मासिकानां
 न पुनः कृतिः । यत्तु ' मासिकं चोदकुम्भं च ' इति लौगाक्ष्यादिवचनं, तन्निर्भू-
 लम् । समूलत्वेपि दर्शपरं चेत्साहुः । ते उक्तवक्ष्यमाणवचोनिबन्धविरोधान्पूर्वा

इत्युपेक्षयाः । यत्तु मिताक्षरायां सपिण्डनोर्ध्वं स्वकाले एव कार्याणि अपकर्षस्त्वा-
पत्काल इत्युक्तम्, तदपि पूर्वविरोधाच्चिन्त्यम् । तेन वृद्धिं विनापकर्षे पुनः कृतिः ।
' अर्वाकसंवत्सरायस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं
नृप ॥ ' इत्यग्निपुराणात् । वृद्धिनिमित्तापकर्षे त्वस्त्येव तन्निवृत्तिः । अन्यथा वृद्धा-
वसंभवादिति शूलपाणिः । कार्णाजिनिः—' सपिण्डीकरणाद्वागपकृष्य कृता-
न्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धद्युत्तरनिषेधनात् ॥ ' निषेधं चाह कात्या-
यनः—' निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् । अयातयामं मरणं
न भवेत्पुनरस्य तु ॥ ' इति । द्विरनुष्ठानं चोचरेपामेव, न पूर्वेपां स्वस्वकालकृता-
नाम् । तदाह माधवीये कार्णाजिनिः—' अर्वागन्दायत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।
तद्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः ॥ ' हेमाद्रौ शाठ्यायनिः—' प्रेतश्राद्धानि
शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यारपि कुर्वति कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः ॥ ' वृद्धिं
विनापकर्षे दोषमाहोशनाः—' वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चेत् । स श्राद्धी
नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥ ' इति । आधानेऽपकर्षमाह हेमाद्रावुशनाः—
' पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे । आधानाद्युपसंभ्रावेतत्प्रागपि वत्सरा-
त् ॥ ' विशेषस्तूक्तो विवाहनिर्णये । कण्वः—' नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदन्तरितं
भवेत् । तत्तदुत्तरसातन्त्रयादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥ ' गारुडेऽपि—' आपदायकृतं यत्तु कु-
र्याद्ध्वं मृतेऽहनि । '

अथ सपिण्डीकरणम् । माधवीये हारीतः—' या तु पूर्वममावास्या मृताहाद-

शमी भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव मुतोऽग्निमान् ॥ ' मु-

सपिण्डीकरणम् ।

ताहाद्ध्वं दशमी एकादशीत्यर्थः । ' सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्ववचा-

ग्निमान्मुतः । परतो दशरात्राचेत्कुहूरन्दे परेतरः ॥ ' इति कार्णाजिनिस्मृतेः । आ-

हिताग्नेस्तेन विना श्रौतपिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । तदाह गालवः—' सपिण्डीकरणात्प्रेते

पैतृके पदमास्थिते । आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते ॥ ' मदनरवे प्रजा-

पतिः—' नसपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् । ' अपराके कात्यायनः—' ए-

कादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दशाथथाविधि । प्रकुर्वीताग्निमान्त्विमो मातापित्रोः सपिण्डताम् ॥

आशौचान्तं प्रथमदर्शयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदहीत्यर्थः । पित्रादीनां सपत्नीकानां देवतात्वे-

न मातुरपि प्राग्दर्शात्सपिण्डनं युक्तमित्यपरार्कः । एवं पितामहादेरपि सपिण्डनं प्राग्द-

र्शात्कार्यम् । तेन विना पार्वणायोगाद्वादशाहे वा कार्यम् । ' साम्प्रिकस्तु यदा कर्त्वा

प्रेतश्रानग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं मुतेः ॥ ' इति गोभिलोक्तेः ।

१—आधानादीत्यादिशब्देन बीलोपनयनविवाहाधानेऽप्युपार्त्तादीत्येव न तु गर्भाधानपुगवनसोमन्त्रजालवर्म-
नामाप्रशानादीनि । जानकमोदी केषाच्चिन्मासिकायपकर्षानारस्त्वसामन्त्रसः ।

साग्नेः प्रेतस्य तु त्रिपक्षे 'प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्तानग्निर्वदा भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥ ' इति सुमन्तुक्तेः । मदनरत्ने लघुहारीतोपि- 'अनाग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही । प्रेतश्चेदग्निमांस्तु स्यात् त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् ॥ ' द्वयोः सायित्वे द्वादशाह एव 'साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः ॥ ' इति तेनैवोक्तेः । द्वयोरनयित्वे तु भविष्ये- 'सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् । अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेन्दे भरतर्षभ ॥ द्वादशेऽहनि पण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा । एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलस्याप्युपस्थितौ ॥ ' फाल्गुनायनगोभिलौ- 'यदहर्वा वृद्धिरापद्यते । ' तत्र वृद्धिदिन एवेति वाचस्पतिः । तत्र । 'मातृवृद्धिनिमित्तकम्' इति नियमात्सपिण्डनस्य चापराहकालीनत्वेन पूर्वत्ववाधापत्तेः । वृद्धिदिने तत्पूर्वदिने चेति श्रीदत्तः । स्मार्तगौडस्तु 'वृद्धिपूर्वो वर्षान्त्यथ क्षणः सपिण्डनस्य प्रेतत्वनाशे सहकारी । तेन परेद्युर्विभ्रादृद्धयभावेऽपि तत्कर्तव्यतानिश्चयसहितमेव कालान्तरक्रियमाणवृद्धिपूर्ववक्षणासहकृतं प्रेतत्वनाशकम्' इत्याह । तत्र । अकाले कृतस्य फलाजनकत्वात् । एतेन निमित्तनिश्चयवत् एवाधिकारादृद्धयभावेऽपि न क्षतिरिति मिश्रोक्तिः परास्ता । वृद्धिपूर्वदिनस्य वर्षान्तस्य च कालस्याङ्गत्वेन निमित्तत्वाभावात्तेन पुनः कार्यमित्यन्ये । मदनरत्ने पुलस्त्यः- 'निरग्निः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः । पूर्णं संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् ॥ ' चतुर्विंशतिमते- 'सपिण्डीकरणं चाब्दे संपूर्णेऽभ्युदयेपि वा । द्वादशाहे तु केषांचिन्मतं चैकादशे तथा ॥ ' पृथ्वीचन्द्रोदये वीधायनः- 'अथ सपिण्डीकरणं, त्रिपक्षे वा तृतीये वा मासि, षष्ठे चैकादशे वा द्वादशे वा द्वादशाहेचैकादशाहे वा' इति । एतत्प्रक्रमे विष्णुः । 'मासिकार्यं द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽहनि वा कुर्यात् । मन्त्रवर्षं हि शूद्राणाम् । द्वादशेऽहनि संवत्सराभ्यन्तरे यद्यपिमासो भवेच्चदा मासिकार्यं दिनमेकं वर्धयेत्' इति । आशौचोत्तरं द्वादशसहस्रं मासिकानि । तेष्वेवाद्यप्यद्वादशदिनेषु मासिकादीनि कृत्वा त्रयोदशेऽहनि सपिण्डनं कुर्यात् । अधिमासे तु चतुर्दशेऽहनि कुर्यात् । शूद्रस्योदशे द्वादशेऽहनीत्यस्य मासिकान्त्यदिनपरत्वादिति पृथ्वीचन्द्रः । पैडीनसिः- 'संवत्सरान्ते संसर्जनं नवमे मासीत्येके । ' अत्र साग्नेरनग्नेर्वैककालाभावे त्रिपक्षादिसंवत्सरान्ता अनुकल्पा ज्ञेयाः । कल्पतरुस्तत्रे वृद्धिनिश्चय एव सर्वेऽपकर्षप्रकारा इत्याह । तत्र । 'यदहर्वा' इति स्वातन्त्र्ययुक्तेः । यद्यपि वृद्धिनिमित्तोपकर्षो निरग्नेरैवोक्तस्तथापि साम्रावपि ज्ञेयः । उक्तकालासंभवे वर्षान्तादिगौणकाव्यवृद्धेरपि प्राप्तेः । वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् । 'अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु । ' इति दोषश्रुत्यविशेषाच्च । अपरार्कपृथ्वीचन्द्रादिस्वरसोप्येवम् । अत्र वृद्धिपदं च-

दोषनयनविवाहमात्रपरम् । सीमन्तादौ तु वृद्धिश्राद्धलोप एवेत्याचार्यचूडामणिः । पुंसवनाद्यन्नभाशनान्तेष्वावश्यकेष्वपकर्ष इति श्राद्धविवेकः । श्रुतिसागरेपि बृहस्पतिः—‘प्रत्यवायो भवेद्यस्मिन्न कृते वृद्धिकर्मणि । तन्निमित्तं समाकृष्य पित्रोः कुर्यात्सपिण्डनम् ॥ गर्भाधानस्य तु ऋत्वंन्तरेपि संभवात् । ‘अन्यश्राद्धं पराद्यं च गन्वमाल्यं च मैथुनम् ।’ इति देवलेन प्रथमाब्दे मैथुननिषेधाच्च न तत्रापकर्ष इति श्राद्धकौमुद्यादयः । तन्न । ‘ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्’ इति निषेधात् ‘ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्’ इति मैथुने दोषाभावाच्च पितामहमरणे पौत्रस्य वृद्धौ नापकर्षः । तस्य महागुरुत्वाभावात् । तत्र तदूर्ध्वेभ्यो वृद्धिश्राद्धमिति श्राद्धचन्द्रिका । तन्न । ‘भ्राता च’ इत्यादौ तदभावेऽप्यपकर्षोक्तेः । तेन निर्देशोऽप्युपलक्षणम् । व्याघ्रः—‘आनन्त्यात्कलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् । अस्त्येतेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥’ एतदाशीचान्तोपलक्षणम् । ‘सर्वेषामेव वर्णानामाशीचान्ते सपिण्डनम् ।’ इति निर्णयामृते काल्यायनोक्तेश्च । सर्वेषामिति त्रैवर्णिकपरम् । शूद्राणां त्वाशीचमध्ये । ‘मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्राणां द्वादशेहनि कीर्तितम् ।’ इति विष्णुक्तेः । एतद्दर्शश्राद्धकारिशूद्रविषयमित्यपराकं कल्पतरौ च । वृद्धमनुः—‘द्वादशेऽहनि विमाणाभाशीचान्ते तु भूष्टजाम् । वैश्यानां तु त्रिपक्षादावय वा स्यात्सपिण्डनम् ॥’ निर्णयामृते गोभिलः—‘द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूचरपाविषु ॥’ इदं सामेरुक्तकालासंभवे गौणकालविधानार्थमिति मदनपारिजातः । मदनरत्नेऽप्येवम् । ऋष्यशृङ्गः—‘सपिण्डीकरणं श्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतम् । रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत् ॥’ कालादर्शेपि—‘एकादशे द्वादशेहि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा । षष्ठे चैकादशे चाब्दे संपूर्णे वा शुभागमे ॥ सपिण्डीकरणस्येत्यमर्षी कालाः प्रकीर्तिताः । साम्नी कर्तव्यभावाद्यौ प्रेते साम्नी तृतीयकः ॥ अनग्रेस्तु द्वितीयाद्याः सप्त काला मुनीरिताः । रोहिणीरौद्रहस्तेषु मैत्रभे वापि तचरेत् ॥’ नारदसंहितायां तु—‘सपिण्डीकरणं कार्यं वत्सरे वार्धवत्सरे । त्रिमासे वा त्रिपक्षे वा मासि वा द्वादशेऽहनि वा ॥’ इत्युक्तं तच्च वत्सरेतीतेपि ज्ञेयम् । ‘ततः सपिण्डीकरणं वत्सरात्परतः स्थितम् ।’ इति भविष्योक्तेः । ‘पितुः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितम् ।’ इति नागरस्रण्डोक्तेः । ‘पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे ।’ इत्युशनसोक्तेश्च । ‘पूर्णे संवत्सरे पिण्डः पोटशः परिकीर्तितः । तेनैव च सपिण्डह्यं तेनैवाद्भिकमिष्यते ॥’ इति हेमाद्रौ वचनाच्च । अस्यानाकरत्वोक्तिर्मुखोक्तिरेव । यतु—‘पूर्णे संवत्सरे कुर्यात् सपिण्डीकरणं मुतः । एकोद्विष्टं च तत्रैव मृताहनि समापयेत् ॥’ इति घबळनिबन्धे जाबाल्युक्तेः । ‘पुत्रः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यात्स्नानं सचैलकम् । एकोद्विष्टं ततः कुर्यात्

कुतपं न विचारयेत् ॥' इति स्वल्पमात्स्योक्तेश्चाब्दिकं तद्दिने पुनः कार्यमिति केचित् । ते निर्मूलत्वाद्देमाद्रिविरोधाच्चोपेक्ष्याः । षोडशत्वं च सपिण्डनस्य षोडशश्राद्धान्तर्भावपक्षे । स्मृत्यर्थसारे तु वर्षान्त्यदिने संवत्सरविमोक्षश्राद्धं सपिण्डनं च कृत्वा परेद्युर्मृताहे वार्षिकं कार्यमित्युक्तम् । गौडा अप्येवमाहुः । तत्पूर्वविरोधाच्चिन्त्यम् । तच्च पुत्रे सति नान्यः कुर्यात् । 'श्राद्धानि षोडशादत्वा नत्तु कुर्यात्सपिण्डनम् । प्रोपितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥' इति वायवीयोक्तेः । षोडशश्राद्धानां वर्षादूर्ध्वं कालाभावेपि तान्यदत्त्वा न कुर्यात् । किं तु दत्त्वं । तानि यदि कनिष्ठभ्रात्रादिना कृतानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादित्यपरार्कः । सपिण्डने तु कनिष्ठानां नैवाधिकार इत्यर्थः । तत्रैव—'अज्ञानादथ वा मोहान्न कृता चेत्सपिण्डता । तत्रापि विधिवत्कार्या कालादपि चिरादपि ॥' तेष्वपि ज्येष्ठस्यैवाधिकारः । 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।' इति मन्त्रकेः । अपरार्के प्रचेता अपि—'एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत्क्रियाः । कुर्यान्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक्पृथक् ॥' मरीचिः—'सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥' यत्तु वाचस्पतिशूलपाणिभ्यामुक्तं द्रव्यदानानुमत्याभावे कनिष्ठैः पृथक्कार्यमिति । तत्र । एवकारस्य तदभावेपि पृथकरणभावार्यत्वात् । अन्धादेरिव ज्येष्ठे सति कनिष्ठानामनधिकाराच्च । अतस्तेषां प्रत्यवायमात्रम् । आहिताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्यादेव । अन्यथा पितृयज्ञोसिद्धेः । एवमावश्यकदृद्धावपि कनिष्ठोऽन्यः सपिण्डो वा कुर्यात् । 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्मथमादत्ते ॥' इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात् । दृढचनन्तरं प्रथमाब्दमध्येऽपि काम्यं कुर्यात् । दृढयभावे तु प्रथमाब्दादूर्ध्वमेवेत्यर्थः । काम्योक्तेरनावश्यके इष्टापूर्तादौ नापकर्षः । एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे प्राप्त्याधिकारस्य नान्दीश्राद्धाधिकाराथेम् । अभ्युदयपदं च नान्दीश्राद्धनिमित्तकर्ममात्रपरमिति हेमाद्रिः । तेन ज्येष्ठे देशान्तरस्थे कनिष्ठः सपिण्डनं विनैव वृद्धिं कृत्वा पुत्रसंस्कारं कुर्यादिति श्रीदत्तोक्तिः परास्ता । भ्रातृशिष्यायुक्तेर्नान्दीश्राद्धेन्यदेवतामात्रपरोऽपकर्ष इत्यपास्तम् । अस्य क्रममात्रपरत्वाद्दृढिकर्तव्यं सपिण्डनं कुर्यादिति न नियम इति गौडाः । अत एव कन्याया मातृमरणे भ्रात्रा सपिण्डने कृते पितृर्नाधिकारः । शूलपाणिस्तु—'महागुरौ मेतभूते दृढिकर्म न युज्यते ।' इति निषेधात् मृतस्य भ्रात्रादिः सपि-

१-एवकारेण कनिष्ठस्याप्यधिकारः प्राप्तित्तथापि ज्येष्ठसन्निधाने आशौचादिप्रतिबन्धे वेति ज्ञेयम् ।
२-पितृयज्ञासिद्धौ प्रमाणं तु—'एकादशाह निर्बल्यं पूर्वं दत्तौवयाविधि । प्रकृतीताश्रिमान्पुनो मातापित्रो सपिण्डनम् । नामपिष्ठाभिमान्पुन पितृयज्ञ समाचरेत् ॥' इति ।

ण्डनं कृत्वा तत्पुत्रकन्यादेरभ्युदयं कुर्यान्न तु स्वपुत्रसंस्कारे संस्कार्यपितुः सपिण्डनं विना वृद्धौ देवतात्वाभावादित्याह । तत्र देवताप्रयुक्तापकर्षस्य निरस्तत्वात् वृद्धिं विना कनिष्ठेन कृते तु विदेशस्येन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम् । 'यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु । तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥' इति स्मृतेः । 'ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिण्डीकरणे कृते ।' आद्यपादे 'मातापित्रोः कनिष्ठेन' इति वा पाठः । 'देशान्तरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् । धृत्वा तु वपनं कार्यं दशाहान्तं तिलोदकम् ॥ ततः सपिण्डीकरणं कुर्यादेकादशेऽहनि । द्वादशाहे न कर्तव्यमिति शातातपोऽश्रवीत् ॥' इति वचनाद्येति भटाः । सिद्धाभट्टीये-
 प्येयम् । पूर्ववचनेऽत्र च मूलं चिन्त्यम् । स्मृत्यर्थसारे तु—'विभक्ता ऋद्धिकामाश्रे-
 त्पुत्राः पृथक्सपिण्डीकरणं कुर्युः' इत्युक्तम् । अत्र दत्तकस्य तत्पुत्रादीनां च विशेषः
 प्रागुक्तः । केचित्तु वृद्धिं विनापि कनिष्ठस्य सपिण्डनमाहुः । 'मातापित्रोर्मृते काले
 ज्येष्ठे देशान्तरस्थिते । कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिण्डीकरणं तथा ॥' इति काष्ण्णानि-
 निस्मृतेः । 'गतेऽवरोधिते ज्येष्ठे पित्रा वा भेषिते सति । पण्मासाभ निवर्तत तदा
 कार्यं कनीयसा ॥' संवर्तः—'पुनः सपिण्डीकरणं श्राद्धं पार्वणवधरेत् । अर्घ्यसंयो-
 जनं नैव पिण्डसंयोजनं न च ॥' इति । तेषां वचसां निर्मूलत्वात्—'प्रोपिताव-
 मृतौ पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्-
 र्वकाः ॥ तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् । मातर्यथ मृतायां च विद्यते वा
 पितामही ॥ प्रपितामहीपूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥' एवं प्रपितामहजीवने तत्पि-
 त्रादिभिर्ज्ञेयम् । तदाह सुमन्तुः—'त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वम-
 श्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥' यत्तु—'व्युत्क्रमान्तु प्रपितानां नैव कार्या सपिण्डना
 इति तन्मातापितृभर्तृभिन्नविषयम् । 'व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते । यदि
 माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः ॥' इति माधवीये स्कान्दोक्तेः । मदन-
 रवादी चैवम् । अत्र 'प्रपितामहादिभिः पितुः सपिण्डने कृते पितामहे मृते तत्स-
 पिण्डने सति पुनस्तेन सह पितुः सपिण्डनं कार्यम्' इति हेमादिर्मतमाह । अन्ये नै-
 तन्मन्यन्ते । तत्रं तु पितुः सपिण्डनाभावे पितामहेन सह पुनः वश्यं, न तन्सचरे ।
 'त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः'
 इति विष्णुयमोक्तं । पितामहे प्रपितामहे वा पुत्रान्तररसंस्कृतनेप्यसंस्कृताभ्यामेव
 पितुः सपिण्डनं कुर्यात् । असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वा प्राग्प्रपौत्रके । पितरं तत्र संस्कृ-
 र्यादिति काल्यायनोऽश्रवीत् ॥' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । असंस्कृतौ दाहपरिति

केचित् । असपिण्डीकृताविति तु तच्चम् । अत एवोक्तं तत्रैव 'पापिष्टमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं संस्क्रुर्यादिति निश्चयः ॥' पापिष्टमकृतसपिण्डनं न तु पतितदि । 'अभिषस्तपतितश्रूणाः स्त्रियश्चातिचारिणीर्न संसृजेत-इति वैजवापोक्तेः । 'पापर्कामणो न संसृजेरन्' इति गौतमोक्तेश्चेत्युक्तं निर्णयां मृते । पूर्वयोः पुत्राभावे तु पौत्रः कुर्यादेव । 'पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धपोडशम् । नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः । पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥' इति कात्यायनोक्तेः । अपराकं शूलपाणौ चैवम् । तेन सपिण्डनस्यानित्यत्वादकृतसपिण्डनयोरेव पार्वणानुप्रवेश इति मूर्खोक्तिः परास्ता । 'कृते सपिण्डीकरणे प्रेतः पार्वणभाग्भवेत् ।' इति हारीतविरोधाच्च । केचित्पुत्रान्तराभावे पितामहवार्धिकमप्याहुः । तन्न । श्राद्धपोडशमिति नियमात् । इच्छया भवत्येव । 'पितामहस्य चेद्दधादेकोद्विष्टं न पार्वणम् ।' इति वाचस्पतिश्रुतमर्गोक्तेः ॥ त्रयाणां यौगपद्ये तु प्राधान्यात्पितुः सपिण्डनं कृत्वा पूर्वयोः कुर्यात् । पितामहे मृते दशाहान्तः पितृमृतौ पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्तयेत् । वृत्ते दशाहेनैवम् । अशकत्या पित्रानुज्ञातेन पौत्रेण पितामहश्चाद्धे प्रकान्ते पितृमृतौ तदाशौचं वहन्नेव पौत्रः पितामहकर्म कुर्यात्प्रकान्तत्वादिति मदनपारिजातपृथ्वीचन्द्रौ । यत्तु—'उत्तराश्रितयरीद्रोहिणीयान्यसर्पपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं च वर्जयेत्मेतकार्यमपि बुद्धिमान्चरः ॥' इति सपिण्डनप्रकरणे पाठान्मुख्यकाले निषिद्धसं सपिण्डनापकर्षः । सर्वकालेषु तद्वत्त्वे तद्वर्ज्यान्वेव । पूर्वोक्तब्रह्मोक्तानि पोडशश्राद्धानि कार्याणीति वाचस्पतिमिथाः । तन्न । अस्य परिभाषात्वेन वाक्यात्सावकाशकर्मपरत्वात् ॥ अस्य प्रेतमात्रदैवत्वत्वाभावाच्च ॥

अथ स्त्रीपूच्यते । हेमाद्रौ बृहस्पतिः—'मर्तुगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपिण्डीकृतसपिण्डनम् । पण्डनम् ।' यत्तु भविष्ये—'पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तुगोत्रतः ॥' इति, तदासुरादिविवाहोडापरम् । 'आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ।' इति वृद्धशातातपोक्तेः । तन्वानेकवचनेषु पितामह्याः पत्या मातामहेन वा सहोक्तम् । तत्र व्यवस्थोक्ता भविष्ये—'जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् । प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकामृतः ॥' तत्पित्रा मातुः पित्रा । लौगाक्षिः—'पितामहादिभिः सार्धं मातरं तु सपिण्डयेत् । पितरि ध्रियं प्रमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥' शङ्खः—'मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतेः । पितामहादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥' येनकेनापि मातुः सापिण्डये यथान्वष्टकादां मातुः श्राद्धं पृथगुक्ते तत्र पितामहा सर कार्यम् । नान्दीमुखेऽष्टकाश्चाद्धे गयायां च मृतेऽहनि । पितामहादिभिः

सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥' इति शातातपोक्तेः । अपुत्रायां तु पैठीनसिः—
 'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् । श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डी-
 करणं भवेत् ॥' यच्च लघुहारीतः— 'पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
 पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥' इति । यच्च मार्कण्डेयपुराणे—
 'सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुत्राभावे न विद्यते ।' इति । तत्पुत्रपत्यभावे ज्ञेयम् ।
 अत्र सपत्नीपुत्रोऽपि ज्ञेयः । 'बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । स-
 र्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥' इति मनुकेरेतत्परत्वात् । यच्च शातातपः—
 'मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता । पितुरेव सपिण्डत्वे तस्या अपि कृतं
 भवेत् ॥' इति तदशक्तपरम्, केषांचिद्वा मतमिति हेमाद्रिः । अन्वारोहणे तु भर्त्रैव
 सापिण्ड्यम् । 'मृता यानुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम् । अर्हति स्वर्गवासं च
 यावदाभूतसंग्रहम् ॥' इति शातातपोक्तेः । 'पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं
 स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥' इति यमोक्तेश्च । अत्रैक-
 शब्दः पितामह्यादिपक्षनिवृत्त्यर्थः । पतिपदं वर्गपरम् । सपिण्डनस्य पार्वणैकोद्दिष्ट-
 रूपत्वादिति माधवकल्पतरुमदनरत्नादयः । अन्ये तु भर्त्रैवैकेनाहुः— 'स्वेन भर्त्रा
 सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।' इत्येवकारश्रवणात् । पृथ्वीचन्द्रोदयेपि विकल्प
 उक्तः । इदं तु तत्त्वम् । यदा हेमाद्यादिमते द्वयोरैकः पिण्डस्तदा वर्गेण सह । यदा
 याधवपृथ्वीचन्द्रादिमते पृथक्सपिण्डस्तदैकेन पत्यैकवचनाचैकेनापि । अतो मातृपिण्ड-
 मसपिण्डीकृतेनैव पतिपिण्डेन संयोज्यैकीकृतं पिण्डद्वयं तत्पित्रादिभिः संयोजयेत् ।
 अन्त्यपक्ष एव युक्तः । स्मृत्यर्थसारे तु— 'अन्वारोहणेनैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक्स-
 पिण्डनं नास्ति । भर्तुः कृते स्त्रिया अपि कृतं भवति इत्युक्तम्, तन्मतान्तरमस्तु ।
 इदं ब्राह्मादिविवाहेषु ज्ञेयम् । आसुरादिषु तु शातातपः— 'तन्मात्रा तत्पितामह्या
 तच्छ्रवा वा सपिण्डनम् । आसुरादिविवाहेषु विज्ञानां योपितां भवेत् ॥' माता-
 मह्या मातुः पितामह्या तत्पितामह्या चेत्यर्थः । मृमन्तुः— 'पिता पितामहे योज्यः
 पूर्णं संवत्सरे मृतैः । माता मातामहे तद्ददित्याह भगवाञ्छिवः ॥' इदमासुरादिपरं
 पुत्रिकापुत्रपरं चोक्तं प्राक् । हेमाद्रिस्तु ब्राह्मादिष्वपि सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पमाह ।
 अतएव गुर्जरेषु कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामहममातामहा इति श्राद्धप्रयोगः सपि-
 ण्डनं च दृश्यते । हेमाद्रावापस्तम्बोपि— 'कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यसंचयजीविनः ।
 पुष्टास्ते स्वकुलं यान्ति एवं नारी मृता सती ॥' यदपि विज्ञानेश्वरो मातामहेन मातुः सा-
 पिण्ड्ये पितृश्राद्धवन्मातृश्राद्धं नित्यमित्याह, यच्च वृद्धिश्राद्धे छन्दोगपरिशिष्टे— 'पृथ-
 पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।' इति, तदेतद्विषयमेव । मातुः पृथक् श्राद्धाभावात् ।
 अत एव हेमाद्रौ भविष्ये मातुः सपिण्डनं प्रक्रम्य— 'उदितेऽनुदिते चैव होमभेदो

यथा भवेत् । तथा कुलक्रमायातमाचारं च चरेद्बुधः ॥ ' इत्युक्तम् । अस्य वृद्धाप-
 वादमाह तत्रैव व्याघ्रपात । ' कुर्यान्मातामहश्राद्धं सर्वदा मातृपूर्वकम् । विधिज्ञो
 विधिमास्थाय वृद्धो मातामहादिवत् ॥ ' केचिदेतत्पुत्रिकापुत्रपरमाहुः । पत्युः सा-
 पिड्यमाह लौगाक्षिः—' सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं
 कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥ ' इति । यत्तु वचनम्—' अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपि-
 ण्डताम् । ' इति—यच्चापस्तम्बः—' अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
 तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ ' इति, तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसार्थ-
 मिति माधवः । ' सपिण्डीकरणाद्बुधमेकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणां च सर्वेषामप-
 त्नीनां तथैव च ॥ ' इति हेमाद्रौ प्रचेतसोक्तेश्च । अन्ये तु द्विविधवाक्यदर्शनाद्वि-
 कल्पमाहुः । स्मृत्यर्थसारेपि—' ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिण्डनं नास्ति,
 तेषां सदैकोद्दिष्टमेव, व्युत्क्रममृतानां सापिण्ड्यं कार्यं न वा । केचित्सर्वत्र सपि-
 ण्डनमाहुरिति । अपुत्रे व्युत्क्रममृते विशेषो रेणुकारिकायाम् ' भ्राता वा भ्रा-
 तृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुत्रहीने मृते सति ॥
 सर्वयन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डताम् । ऋत्विजं कारयेद्वापि पुरोहितमथापि वा ॥
 वसुद्रादितिमृतैः कार्या तेषां सपिण्डता । व्युत्क्रमाच्च प्रमीता ये तद्विना प्रेतता ध्रु-
 वम् ॥ पुनः सपिण्डनं तेषां कुर्यात्प्रेते पितामहे ॥ ' इति । अत्र मूलं मृग्यम् । यतीनां
 सपिण्डनं नास्ति कित्त्वेकादशेऽपि पार्वणं कार्यम् । तदपि त्रिदण्डिनः । एकदण्ड्या-
 दीनां तदपि नैत्युक्तं प्राक् । दण्डग्रहणात्पूर्वं मृते तु दाहादिसपिण्डनान्तं सर्वं कार्य-
 सपिण्डनविधिः । मिति भट्टचरणाः । सपिण्डनविधिमाह वैजवापः—' समाप्ते संवत्सरे
 चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्ति, एकं प्रेताय, त्रीणि पितृभ्यः, प्रेतपात्रं पितृपात्रेण्वासि-
 ञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोऽधाभिमृशति । ' एष वोऽनुगतः प्रेतः पित-
 रस्तं ददामि वः । शिवं भवतु शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥ ' ' समानीवः संग-
 च्छध्वं संवदध्वम् ' इति । यद्यपि—' तच्चापि देवरहितमेकाध्वैकपवित्रकम् । नैवाग्नौ-
 करणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ॥ ' इति मार्कण्डेयेनोक्तम्, तथापि—' सपिण्डीकरणं
 श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । ' इत्यादिविरोधाद्विकल्पः, प्रेतांश्च वा ज्ञेयम् । अत्र काम-
 कालौ विश्वेदेवावपीत्युक्तं प्राक् । मैत्रायणीयपरिशिष्टे—' पित्र्यविप्रकरे होमः साधेरपि
 भवेदिह । ' यत्तु गोभिन्नः—' अनुक्तकालेष्वपि तु व्युत्क्रमेण मृतावपि । आमेन
 वापि सापिण्ड्यं हेन्ना वापि प्रकल्पयेत् ॥ ' इति तदापि मातापितृभिन्नपरम् ।

१-व्युत्क्रमे मनुवाक्यं तु—'पिता यस्य निवृत्तः स्याच्चैवेद्यापि पितामहः । पितुः स नाम सर्वोर्लं बीर्तेत्यत्रपि-
 तामहम् ॥ ' इति, इदं वाक्यमस्य व्याख्या न पूर्व विस्तरेण गतैव ।

‘आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमासेन कश्चित् ।’ इति तेनैवोक्तेः । शुद्धितत्त्वे कामधेनौ च लघुहारीतः—‘सपिण्डीकरणं यावत्प्रेतश्राद्धं तु षोडशम् । पक्वान्नेनैव कर्तव्यं सामिपेण द्विजातिभिः ॥’ विश्वप्रकाशे—‘प्रेतः सपिण्डनादूर्ध्वं पितृलोकेऽनुगच्छति । कुर्यात्तस्य तु पाथेयं द्वितीयेऽह्नि सपिण्डनात् ॥’ स्मृत्यर्थसारेष्वेवम् । ततो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् । एतन्मलमासेषु कार्यम् । ‘अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा । तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहते ॥’ इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः ॥

इति भद्रकमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ सपिण्डीकरणम् ॥

अथ प्रथमान्दे निषिद्धानि । हेमाद्रौ—‘ज्ञानं चैव महादानं स्वाध्यायं चामप्रथमान्दे निषिद्धानि । द्योतर्पणम् । प्रथमेन्दे न कुर्वीत महाशुक्लनिपातने ॥’ अग्निर्तर्पणं लक्षहोमादि नत्वाधानम् । तत्तु प्रथमान्दे भवत्येव । तदाह हेमाद्रावुशनाः—‘पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपि वत्सरात् ॥’ अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आदिपदं वृद्धिनिमित्तमित्यकर्मपरम् । दिवोदासीये—‘महातीर्थस्य गमनमुपवासप्रतानि च । संवत्सरं न कुर्वीत महाशुक्लनिपातने ॥’ इदं श्राद्धकौमुद्यां देवीपुराणस्थमुक्तम् । गौडनिबन्धे मात्स्ये—‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणशुग्भवेत् । वृद्धीष्टापूर्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत् ॥’ वर्षान्तसपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः । गृहस्थः सपिण्डोपीत्यर्थः । अत एव—‘प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥’ इति ज्योतिषे उक्तम् । माघवीये देवलः—‘प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णां न वत्सरः ॥ इदं वर्षान्तसपिण्डनपरम् । तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाहते ।’ इति लघुहारीतायेकवाक्यत्वात् । वृद्धिनिमित्तापकर्षेण तु वर्षमध्येऽपि काम्यादि भवत्येवेति गौडाः । पित्र्यं सपिण्डनम् । अत एव लौगाक्षिः—‘अन्येषां प्रेतकार्याणि महाशुक्लनिपातने । कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥’ दाहाद्येकादशाहान्तं कार्यम् । तत्राशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् । ‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेहनि’ इत्युक्तेश्च । एकं सपिण्डनम् । पत्न्यादौ त्वपवादमाह माघवीये ऋष्यशृङ्गः—‘पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयेषु च । स्तुपास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि । अर्वागद्धान्मातृपितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत् ॥’ लौगाक्षिः—‘पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रका अपि । पितरौ च यदैकस्मिन् त्रियेरन्वासरे तदा ॥ आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम् ॥’ धवलनिबन्धे—‘महाशुक्लनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात्संवत्सरादर्वागेकोद्विष्टं न पार्वणम् ॥’ शृङ्गः—‘माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा मृषा ।

एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः ॥' एतदपि सपिण्डनपरम् । पितृर्मु-
 तावन्यस्य श्राद्धं न चरेदित्यर्थः । शुद्धितत्त्वे देवलः—' अन्यश्राद्धं परान्नं च गन्ध-
 माल्यं च यैथुनम् । वर्जयेद्दुरुपाते तु यावत्पूर्णा न वत्सरः ॥' पारस्करभाष्ये
 बृहस्पतिः—' पितृर्मुपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्रा-
 द्दाहते समम् ॥' समं पितरं विनान्यश्राद्धं नेत्यर्थः । शुद्धितत्त्वे देवलः—' महागुरु-
 निपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । आत्विज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा ॥'
 एतत्सपिण्डनात्प्रागिति केचित् । तदुत्तरमपीत्यन्ये । श्राद्धकौमुद्यां कालिकापुराणे
 पूर्वार्धे—' विशेषतः शिवपूजां प्रमीतपितृको नरः । यावद्दत्तरपर्यन्तं मनसापि न
 चाचरेत् ॥' केचित्तु—' पित्रोरब्दमशौचं स्यात्पण्मासं मातुरेव च । त्रैमासिकं तु
 भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥' इति स्मृतेः सापत्नमातुरब्दार्धमाहुः । श्राद्धकौमु-
 दीकारस्तु—' द्वयोरेव महागुरोरब्दमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्वजाति-
 विहितात्किल ॥' इति समूलजातूकर्ण्यविरोधान्निर्मूलमाह । हेमाद्रौ भविष्ये—' गया-
 श्राद्धं मृतानां तु पूर्णं त्वन्दे प्रशस्यते ।' त्रिस्थलीसेतौ गारुडे—' तीर्थश्राद्धं गया-
 श्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् । अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥' इदं वृद्धस्य-
 सपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षेऽब्दमध्येपि दर्शादि कार्यमेव । 'पितुः सपि-
 ण्डनं कृता कुर्यान्मासानुमासिकम् ।' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । 'सपिण्डीकरणा-
 दूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभृग्भवेत् ।' इति मात्स्यात् । 'ततःप्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यम-
 श्रुते । विन्दते पितृलोकं च ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥' इति हारीताच्चेति शूलपाणिः ।
 यत्तु कातीयम्—' सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् । एकोद्दिष्टविधानेन
 दद्यादित्याह शौनकः ॥' इति । तत्रैकोद्दिष्टविधिनाश्रं दद्यादित्यन्वयः । तुर्यपादेन
 पार्वणे विकल्प उक्तः । ब्रह्मवैवर्ते—' उद्गाहश्चोपनयनं प्रथमेऽब्दे महीपते । कृते स-
 पिण्डनेऽप्यूर्ध्वमस्त्रां चोद्धरणं त्यजेत् ॥ तथापि कर्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै
 मुताः । मासिकान्यवशिष्टानि चापकृष्य चरेत्पुनः ॥' अत्रेदं तत्त्वम् । वृद्धिं
 विनार्वागपि सपिण्डनापकर्षे पितृत्वप्राप्तिर्वर्पान्त एव । 'कृते सपिण्डीकरणे नरः
 संवत्सरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥' इति विष्णुधर्मोक्तेः ।
 अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं वत्सरं
 नृप ॥' इत्यग्निपुराणाच्च । तेन तत्सत्त्वेऽपि वृद्धिर्देवपित्र्येष्वनधिकारः । वृद्धि-
 निमित्ते त्वनन्तरमेव । 'अर्वाक्संवत्सराद्बृद्धौ पूर्णं संवत्सरेपि वा । ये सपि-

१—आशौचाकृदाशयस्त्वित्याम्—यदा मातुर्मरणोत्तरं पिता पञ्च गतस्तदा तस्या सपिण्डीकरणस्यावश्य-
 यत्वात्स्वपुत्रादिना उत्तार्यमेव । अथ यदि मातुः सपिण्डनमपि न नियते तदान्यमपिण्डने विमु बाध्यमित्य-
 न्नसपिण्डननिन्दातापर्यम् ।

ण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक् क्रिया ॥' इति ज्ञातातपोक्तेः । तथैव काम्यमिति हेमाद्रिघृतहारीतादिवशाच्चैवमिति । तथा । 'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥' अस्यापवादः—'अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमेऽब्देपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्मृतः ॥' भक्तपारुष्यं श्राद्धं तद्दानिति मदनपारिजातादयः । अन्ये यथाश्रुतमाहुः । तत्त्वं च—यदीदं समूलं तदा वृद्धिं विनापकर्षे पूर्वं, वृद्धयर्थे तु परमिति योज्यम् । पतितानां गयायां विशेषः पाप्मे—'क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् । देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाश्राद्धं स्ववन्धुभिः ॥'

अथ विधानानि । तत्र पञ्चकमृते मदनरत्ने गारुडे—'आदौ कृत्वा घनिष्ठार्धमेत-

विधानानि । ऋक्षत्रपञ्चकम् । रेवत्यन्तं सदा दूष्यमशुभं दाहकर्मणि ॥ शवस्य च समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्तदा । दर्भमप्यस्तु चत्वार ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिताः ॥ ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह । सूतकान्ते ततः पुत्रैः कार्यं शान्तिकर्षौष्टिकम् ॥ पञ्चकेषु मृतो यो वै न गतिं लभते नरः । तिलाश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य घृतं दहेत् ॥' क्रियानिवन्धे—'भाजनोपानहौ छत्रं हैममुद्रां च वाससी । दक्षिणा दीपते विभे सर्वपातकमोचनी ॥' मदनरत्ने गार्ग्यः—'यदि भद्रातिथीनां स्याद्भ्रातृभोगश-
नैश्वरैः । त्रिपादसैश्च संयोगो द्वयोयोगे द्विपुष्करः ॥ द्वित्रिपुष्करयोगे तु मृतिर्मृत्य-
न्तरावहा । दहने मरणे चैव त्रिगुणं स्यात्त्रिपुष्करे ॥ खननेप्येवमेव स्यादेतद्वोपोप-
शान्तये । तिलापिष्टैर्वैर्वापि शरीरं कारयेत्ततः ॥ शूर्पे निषायालंकृत्य दाहयेत्पैतृ-
कोपरि ॥' तदाहे मन्त्रमाह वौधायनः—'अस्माच्चमिति मन्त्रेण तिलपिष्टं मदा-
हयेत् । द्वित्रिपुष्करयोर्दोषस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ वासवे मरणं चेत्स्याद्द्वे वापि
पुनर्मृतिः । सुवर्णं दक्षिणां दद्यात्कृष्णवस्त्रमथापि वा ॥' वासवं घनिष्ठा । ब्राह्मे—
'कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततौ न शुभं
भवेत् ॥ न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशस्त्रेव जन्तुषु । अथवा तद्दिने कार्यो दा-
हस्तु विधिपूर्वकम् ॥ घनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथंचन । त्रिपुष्करे याम्यभे
वा कुलजान्मारयेद्भुवम् ॥ तत्रानिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीर्यते । दर्भाणां प्र-
तिमाः कार्याः पञ्चोर्णासूत्रवेष्टिताः ॥ यवपिष्टेनाजुलिस्ताप्ताभिः सह शवं दहेत् ॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेतहर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च क्रमान् ॥'
अत्र मतिमा गन्धपुष्पैः पूजयित्वा । प्रथमां शिरसि । द्वितीयां नेत्रयोः । तृतीयां
वामकुक्षौ । चतुर्थीं नाभौ । पञ्चमीं पादयोर्न्यस्य तदुपरि नामभिर्घृतं हुत्वा—यमाय
सोमं त्र्यम्बकमिति मन्त्राभ्यां अत्येकं तास्वाज्यं हुनेदिति भट्टाः । 'सूतकान्ते ततः
पुत्रः कुर्याच्छान्तिकर्षौष्टिकम् । कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद्भिज्जन्मने ॥ अल-

विष्णुमहेशेन्द्रवरुणपीतये ततः । मापमुद्रयचत्रीहिमियंग्वादि प्रयच्छति ॥ स्वर्णदानं
 रुद्रनाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनम् । गोभूदानं पदंशेन कुर्यादोपोपशान्तये ॥' अप-
 राकें- ' धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे । प्रास्याद्दुत्त्रयं तत्र हुनेद्ब्रह्मपापमिति ॥
 ततो निर्हरणं कुर्यादेव सामेर्विधिः स्मृतः । इतरं निखनेदेव जले वा प्रतिपादयेत् ॥
 त्रिपादक्षेमृते तद्गदिरण्यशकलं मुखे । तस्य पिष्टमयं कुर्यात्पुरुषत्रितयं ततः । होमं
 प्रतिमुखं कुर्यात्तथा ब्रह्मपापमिति ॥ कार्णायसं च कार्पासं कुमुभं प्रतिपाद्य च ।
 निर्यात्य सामि संस्क्रुर्याद्ब्रह्मवैवाण्यं वान्यमुत्सृजेत् ॥' तत्रैव- ' कनकं हीरकं नीलं
 पधरागं च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥ रत्नानां चाप्य-
 भावे तु स्वर्णं कर्पाभमेव च । सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं श्रेयं विचक्षणैः ॥' मद्-
 नरत्वेप्येवम् । तथा- ' एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्थं वा तदर्थकम् । नवपद्त्रिपलं
 चापि दद्याद्विधाय शक्तितः ॥' तथान्यत्र- ' स्वश्लोक्तविधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनं
 ततः । अन्वाधानं निर्वपणं देवतानां तथाहुतिः ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्त-
 काय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्राय नीलाय
 परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुणाय वै क्रमात् ॥ विधिना श्रपणं कृत्वा एकै-
 कामाहुतिं हुनेत् । कृष्णां गां कृष्णवस्त्रं च हैमनिष्कसमन्वितम् ॥ दद्याद्विधाय
 शान्ताय प्रीतो भवतु मे यमः ॥' त्रिपादक्षेप्येतदेव । अपराकें- ' पुनर्वसूचरापाढा
 कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी । पूर्वाभाद्रा विशाखा च श्रेयमेतत्रिपादभम् ॥' पयूरचित्रे
 गर्गः- ' मृतः श्मशानं यो नीत उपजीवति मानवः । शूदे यस्य भविष्येसौ तिष्ठेदपि
 कदाचन ॥ अचिरान्मृत्युमायाति हृतदारपरिग्रहः । तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मरा-
 जमतं यथा ॥ सक्षीराणां घृताक्तानामग्नेर्हुत्वा मुखे बुधः । औदुम्बरीणां विधि-
 घत्ततः शान्तिः कृता भवेत् ॥ सावित्र्यष्टसहस्रेण क्षीरशान्तिं च कारयेत् । कपिलां
 तिलकांस्यं च हुतान्ते भूरिदक्षिणा ॥' इति ।

अथ ब्रह्मचारिमृतौ शौनकः- ' ब्रह्मचारिमृतौ रीतिं कथयामि समासतः ।
 ब्रह्मचारिमृतौ । तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशान्तये ॥ द्वादशाब्दं षडब्दं वा ज्येष्ठं
 शक्यथाथवा चरेत् । स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं मासुयाद्यदि । संयोज्य चार्क-
 विधिना संयोज्यौ तौ ततः परम् ॥' देशकालौ स्मृत्वा ' अमुकगोत्राऽमुकनाम्नो
 मृतस्य ब्रह्मचारिणो व्रतविसर्गं करिष्ये' इत्युक्त्वा हेम्ना नान्दीश्राद्धं कृत्वाऽग्निं
 प्रतिष्ठाप्याधारान्ते चतसृभिव्याहृतिभिरग्नये व्रतपतये व्रतानुष्ठानसंपादनाय विश्वे-
 भ्यो देवेभ्यश्चाज्यं हुत्वा स्विष्टकृदादि समाप्य पुनर्देशकालौ स्मृत्कार्कविवाहं
 करिष्ये इत्युक्त्वा हेम्ना नान्दीश्राद्धं कृत्वाऽर्कशाखां शवं च हरिद्रया लिप्त्वा पीत-
 सूत्रेण बसुयुमेन चावेष्ट्याग्निं प्रतिष्ठाप्याधारान्तेऽग्नये बृहस्पतये विवाहविविद्योज-

काय च यस्मै त्वं कामं कामायेति कामाय व्याहृतिभिश्चाज्यं हुत्वा स्निग्धदादि समाप्यार्कशाखां शवं च दहेत् । विधानमालायाम्—‘येषां कुले ब्रह्मचारी नियतं प्राप्नुयाद्यदि । तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ मृतस्य म्रियमाणस्य पङ्कदं व्रतमादिशेत् ॥ त्रिशञ्चो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपीनकाञ्चवान् ॥ हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च । पादुकाश्चत्रमाल्यानि गोपीचन्दनमेव च मणिप्रवालमालाश्च भूषणादि समर्पयेत् । एवं कृते विधाने च विघ्नः कोऽपि न जायते ॥’ अत्र मूलं मृग्यम् ॥

कुष्ठिमृतौ तु यमः—‘मृतस्य कुष्ठिनो देहं निखनेद्दोष्टभूमिषु । वासरत्रितयं कुष्ठिनरणे । पश्चादुद्धृत्यान्यत्र तं दहेत् ॥ न गद्वाप्लवनं कार्यं निक्षेपे विधिरुच्यते । पङ्कदव्रतपूर्णेन विधिनाखं क्रतुं चरेत् ॥ ततोऽस्थिसंचयं तस्य गद्वायां प्रक्षिपेत्सुधीः । मासिमासि ततः कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणात् ॥ इत्येतत्कुष्ठिपरणे कथितं शास्त्रकोविदैः ॥’ शुद्धितले भविष्ये—‘शृणु कुष्ठिगणं विम उचरोचरतो गुरुम् । विचर्चिका तु दुग्धर्मा चर्चरीयस्वृतीयकः ॥ विकर्चूर्णगताम्रौ च कृष्णश्वेते तथाष्टकम् ॥’ इत्युक्त्वा ‘मृते तु प्रापयेत्तीर्थमथवा तरुमूलकम् । न पिण्डं नोदकं कार्यं न च दानक्रियां चरेत् ॥ पण्मासीयत्रिमासीयमृतः कुष्ठि कदाचन । यदि स्नेहाद्यरेदाहं यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥’ अकृतप्रायश्चित्तकुष्ठ्यादिदाहे इदं प्रायश्चित्तम् ॥ अतएव कुनस्यादिवत्कुष्ठिनोपि द्वादशरार्षं शूलपाणिनोक्तम् । अतएवान्पदीयकुष्ठिनो मरणान्तमाशौचमुक्तम् । कौर्मे—‘त्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एवच । यथेष्टाचरणस्याद्गुर्भरणान्तमशौचकम् ॥’ महारोगास्तु—‘वान्तव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शासि ग्रहणीत्वष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥

रजस्वलाघास्तु वृद्धशतातपः—‘रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि रजस्वलामृतौ । नाचरेत् । ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातां तां क्षयपमेण दाहयेत् ॥’ अतः प्रक्षाल्य काष्ठवदग्न्वा ज्यहोर्ध्वं दहेत् ॥ संकटे तु मदनरवे स्पृत्यन्तरे—‘उदय्या मृतिका चापि मृता स्याद्यदि तां तदा । आसीचे तनतिक्रान्ते दाहयेदन्तरा यदि । उद्धृतेन तु तोयेन स्नापयिता तु मन्वतः । आपो हिंमृति विमृभिर्हिरण्यवर्णाश्चतसृभिः । पवमानानुवाकेन यदन्तीति च सप्तभिः । ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेणाय ते द्विजाः ॥ स्नापयिताऽन्यवसनेनाब्दाद्य शवपर्धतः । दाहादिकं ततः कुर्यात्प्रनापतिवचो यया ॥’ यज्ञपवित्रमापो अस्नानिति मितान्तरापाम् । ‘पञ्चभिः स्नापयिता तु गव्यैः मेतां रजस्वलाम् । चरान्तराष्टतां कृता दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥’ एवकारिकापम्—‘मन्वत्सिमृता ये च वहावप्सु प्रमादवः । उदय्या मृतिका नारी चरेद्यान्द्रायणप्रथमम् ॥

ततो यवपिष्टेनानुलिप्याष्टोत्तरशतं शूर्पोदकैः संस्नाप्य भस्मगोमयमृत्कुशोदकपञ्च-
 गव्यशुद्धोदकैरापोहिष्ठापावमानीभिः संस्नाप्यान्यवस्त्रे धृते दहेदिति भट्टाः । अत्र
 प्रायश्चित्तमाह बौधायनः—‘उदक्यासूतिकामृत्सौ चरेचान्द्रायणत्रयम् ।’ इति
 सूतिकायास्तु मिताक्षरायाम्—‘सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । कुम्भे
 सलिलमादाय पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ॥ पुण्यग्भिरभिमन्त्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ अब्लिङ्गाभिर्भन्विताद्भिर्वाग्मदेव्याभि-
 रेव च ॥ अन्यैश्च वारुणैर्भन्तैः संस्नाप्य विधिना दहेत् ॥’ गृहकारिकायाम्—‘सू-
 तिकाभरणे प्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनम् । असूतकी तु संस्पृष्टः शूर्पाणां तु शतं क्षिपेत् ॥
 प्रायश्चित्ते विश्लेषस्तत्रैव—‘सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता । त्रिवर्ष-
 पूर्णपर्यन्तं शृण्वेत्कृच्छ्रेण सर्वदा ॥’ इदं चाद्यत्र्यहे ॥ ‘सूतिका तु यदा नारी रजसा
 तु परिप्लुता । त्रियेत चेचु सा नारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥’ इदं द्वितीयत्र्यहे ॥
 सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता । अब्दकृच्छ्रेण शृण्वेत् व्यासस्य
 वचनं यथा ॥’ इदं तृतीयत्र्यहे । अत्राशक्तौ पक्षान्तरमुक्तं तत्रैव—‘सूतिका तु
 यदा नारी विस्नाता मरणं गता । त्रिपण्णवदिनादवागैकाब्देन विशुद्ध्यति ॥’ ऊर्ध्वं
 तु—‘सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् । मासमेकावधिं यावन्निभिः कृ-
 ष्ट्वैर्विशुद्ध्यति ॥’ गर्भिणीमृत्वौ तु मदनरत्ने शौनकः—‘गर्भिण्युदक्यासंस्कारं शि-
 शुसंस्कारमेव च । प्रवक्ष्यामि समासेन शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ॥ गर्भिणीमरणे प्राप्ते गोमू-
 त्रेण जलैः सह । आपोहिष्ठादिभिर्भन्तैः प्रोक्ष्य भर्ता समास्थितः ॥ भेतं वपशाने
 नीत्वाऽथोल्लिख्य सज्योदरं ततः । पुत्रमादाय जीवन्धेस्तनं दत्त्वा सुताय च ॥ यस्ते
 स्तनः शशय इत्युच्चा ग्रामे निधाय च । उदरं चात्रणं कुर्यात्पृपदाज्येन पूर्य च ॥
 मृद्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । स्नाप्य चाञ्जाद्य वासोभिः शवधर्मेण दा-
 हयेत् ॥’ तत्रैव पदश्रीतिमने गद्यानि—‘गर्भिण्यां मृतायां दक्षिणशिरसं निधाय
 तस्या नाभिरुन्ध्रात्सव्यमुदरं चतुरङ्गुलं हिरण्यगर्भः सपवर्ततेति लिङ्वा गर्भश्चेदप्रा-
 णस्तं प्रक्षाल्य निखनेत्स यदि जीवन् जीव त्वं मम पुत्रक इत्युक्त्वा क्षेत्रियेतेति प-
 ञ्चभिः स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य यस्ते स्तनः
 शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् । गर्भच्छेदस्थले शतायुधायेति प-
 ञ्चाहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूणे स्वाहेत्यनुवाकाभ्यां व्याहृत्या चाज्यं हुत्वा भिन्न-
 मुदरं मूत्रेण संग्रह्य घृतेनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूमिं सुवर्णं दद्याद्य य-
 योक्तेन कल्पनेन दहेत् । बौधायनेन तु शतायुधायेति पञ्चहोमानन्तरं प्रयासाया-
 यासाय वियासाय संयासायाद्यासाय श्रुचे शोकाय तप्यते तपत्यं ब्रह्महत्यायं

सर्वस्मै इति स्वाहान्तैराहुतयोप्यधिका उक्ताः । गृहकारिकायाम्—‘ यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् । कुक्षिं भिप्त्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि जीवति ॥ प्रमीतं निखनेचं तु प्रायश्चित्तमतः परम् । सा त्रयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुद्ध्यते शल्य-दोषतः ॥ स गर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम् । प्रायश्चित्तं चरिता तु शुद्ध्यन्ति पापकारिणः ॥ दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ अथान्वारोहणे स्त्रीणामा-

त्मनो भर्तुरेव च । सर्वपापक्षयकरं निरयोत्तारणाय च ॥ अनेकस्व-

स्त्रीणामन्वारोहणम् ।

र्गफलदं मुक्तिदं च तथैव च । जन्मान्तरे च सौभाग्यघनपुत्रादिवृद्धि-

दम् ॥ ’ देशकालौ स्मृताऽऽरुन्वतीसमाचारतत्स्वर्गलोकमहीयमानत्वमनुप्यल्लोमस-

मसंख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितचतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नकालिकक्रीडमानत्वमातृपितृ-

श्वशुरकुलत्रयपूतत्वब्रह्मप्रमित्रब्रह्मकृतप्रतिपूतत्वपत्यवियोगकामा भर्तृज्वलचितारोहणं

करिष्ये । अनुगमने तु फलमुल्लिख्यान्वारोहणं करिष्ये इत्युक्त्वा हरिद्राकुङ्कुमाञ्ज-

नादियुतशूर्पाणि सुवासिनीभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु—‘ लक्ष्मीनारायणो देवो बलस-

त्तगुणाश्रयः । गाढं सत्तं च मे देयाद्वाणकैः परितोषितः ॥ सोपस्कराणि शूर्पाणि

वायनैः संयुतानि च । लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्तकामा ददाम्यहम् ॥ अग्नेः समीप-

मागत्य पञ्चरत्नानि पल्लवे । नीलाञ्जनं तथा बध्वा मुखे मुक्ताफलं न्यसेत् ॥ ततो-

ऽग्निप्रार्थनं कृत्वा मन्त्रेणानेन निश्चितम् । स्वाहासंश्लेषनिर्विण्ण सर्वगोत्रहुताशन ॥

स त्वं मार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥ ’ ततोऽग्नावाज्येनाग्नेये तेजोधिपतये, वि-

ष्णवे सत्ताधिपतये, कालाय धर्माधिपतये, पृथिव्यै लोकाधिपतये, अद्भ्यो रसाधि-

ष्ठात्रीभ्यः, वायवे बलाधिपतये, आकाशाय सर्वाधिपतये, कालाय धर्माधिष्ठात्रे, कलाभ्यः सर्वसाक्षिणीभ्यः, ब्रह्मणे वेदाधिपतये, रुद्राय श्मशानाधिपतये च हुताग्निं

प्रदक्षिणीकृत्य दृपदमुपलां च संपूज्य पुण्याञ्जलिं गृहीत्वाग्निं प्रार्थयेत् । ‘ तमग्ने स-

र्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिषत् । तमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ’ अ-

नुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभयपीडिता । स त्वं मार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥

मन्त्रमुच्चार्य शनकैः प्रविशेच्च हुताशनम् ॥ ’ गौडास्तु—‘ इमानारीरविधेवा ’ इति,

‘ ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः मुशोभनाः । सह भर्तुः शरीरेण प्रवि-

शन्ति विभावसुम् ॥ ’ इति च विप्रः पठेदित्याहुः । कातरां तु—प्रेतोत्तरे सुप्तां दे-

वरः शिष्यो वा उदीर्ष्वेति द्वाभ्यामुत्पापयेत् । एतन्महिमा मितक्षरादौ ज्ञेयः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—‘ अनुव्रजति भर्तारं गृहात्पितृव्रतं मुदा । पदेपदेऽश्वमेधस्य

फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ’ यस्तद्विराः—‘ या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्र-

जेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥ ’ इति । यच्च व्याघ्रपात्—‘ न

शायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् । नैवाद्भोद्वर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥
 गन्धद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तथा पुनः । तर्पणं मत्सहं कार्यं भर्तुस्तिलकुशोदकैः ॥
 तत्पितुस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥' इदमपुत्रापरमिति मदनपारिजातः । 'ना-
 धिरोद्देदनद्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ॥' प्रचेताः—'ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव
 कांस्यपात्रे च भोजनम् । यत्तिथ्य ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥' श्राद्धादौ
 तु विशेषः प्रागुक्तः । यत्तु वौधायनः—'संवत्सरं प्रेतपत्नी मधु मांसं विवर्जयेत् ॥
 अथः शयीत पण्मासानिति मौद्गल्यभाषितम् ॥' इति तदसवर्णापरमित्यपरार्कः ॥

अथ संन्यासः । याज्ञवल्क्यः—'वनाद्गृहाद्वा कृत्वोष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
 म्न्यासनिर्णयः । पत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ अधीतवेदो जयकृतपुत्रवानजदौ-
 ग्रिमान् ॥ शक्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥' एतदाश्रमसमुच्चयपक्षे ।
 जावालश्रुतौ स्नन्पेपि पक्षा उक्ताः । 'यदि चेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा
 अथ पुनरवती वा स्नातको वान्नातको वोच्छिन्नाधिरनग्निको वा यदहरेव विरजे-
 त्दहरेव प्रव्रजेत्' इति । अङ्गिराः—'प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वा प्रव्रजेद्वा गृहादपि । वनाद्वा
 प्रव्रजेद्द्वानातुरो वाथ दुःखितः ॥' आतुरो मुग्धुः । दुःखितश्चौरव्याघ्रादिभीतः ।
 भारते—'आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रेपमात्रं समुच्चार्य संन्यासं
 तत्र पूरयेत् ॥' जावालश्रुतावपि—'यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत्'
 इति । अत्र विप्रस्यैवाधिकारः 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति जावालश्रुतेः । 'आत्म-
 न्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।' इति मनुक्तेश्चेति विज्ञानेश्वरादयः । वृद्ध-
 याज्ञवल्क्योपि—'चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः
 प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥' इति । माधवस्तु—'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो
 वा प्रव्रजेद्गृहात् ।' इति कौर्माद्युक्तेर्वर्णत्रयस्याप्यधिकारः । पूर्ववाक्यं तु कापायद-
 ण्डादिनिषेधार्थम् । 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । राजन्यवैश्ययोर्ने-
 ति द्वात्रेयमुनेर्वचः ॥' इति वौधायनोक्तेरिति पक्षान्तरमाह । तत्रं तु कुटीच-
 कादिपरमेव तदिति । योपि 'संन्यासं पलपैतृकम्' इति कलौ निषेधः, सोपि
 त्रिदण्डादिपरः इत्युक्तं प्राक् । सच संन्यासश्चतुर्थेत्याह हारीतः—'कुटीचको वहूदको
 हंसश्चैव तृतीयकः । चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥' आद्यः पुत्रा-
 दिना कुटीं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् कापायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान्
 बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् । एतदत्यन्ताशक्तपरम् । द्वितीयस्तु ब-
 न्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोप्येक-

दण्डः । ' एकं तु वीणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् । ' इति स्कान्दात् । विष्णुरपि—
 ' यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-
 परिग्रहः ॥ ' चतुर्थोपि स्कान्दे—' परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् । शिखां
 यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् ॥ ' अयमप्येकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीता-
 दित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः । यत्तु मेधातिथिः—' यावन्न स्पृश्वयो दण्डा-
 स्तावदेकेन वर्तयेत् । ' इति, तदपि तत्परमेव । यच्चात्रिः—' चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः
 सर्वे चैव त्रिदण्डिनः । ' इति,—तद्गण्डण्डादिपरं न यष्टिपरम् । ' वाग्दण्डोऽथ
 मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः । स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥'
 इति मनूक्तेः । तस्मात्परमहंसस्यैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि
 नास्ति । ' न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंसः ' इति महोपनिषदुक्तेः ।
 ' ज्ञानमेवास्य दण्डः ' इति वाक्यशेषाच्च । यत्तु यमः—' काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वा-
 शी ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् योरान् महारौरवसंज्ञितान् ॥ ' इति, तद्वै-
 राग्यं विना जीवनार्थसंन्यासपरम् । ' एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।
 नरके रौरवे योरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते ॥ ' इति स्मृतेः । यच्चाश्वमेधिके—' एकदण्डी
 त्रिदण्डी वा शिखामुण्डित एव वा । कापायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥ '
 इति । तस्यापि पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया ।

अथ तद्विधिः । वौधायनः—' कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृ-
 थक् । वापयित्वा च केशादीन् मार्जयेन्मातृका इमाः ॥ ' सर्वा-
 संन्यासविधिः । णीति स्वस्य नवश्राद्धपोडशश्राद्धादि कृत्वेत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारेऽ-
 पि—' एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि पोडश । अग्निमान्पार्वणेनैव विधिना नि-
 र्वपेत्स्वयम् ॥ ' इति । कात्यायनः—' कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
 आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत् ॥ ' वौधायनः—' सदैवमार्पकं दिव्यं
 पित्र्यं मातृकमानुषे । भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् ॥ ' अत्र क्रम-
 माह हेमाद्रौ शौनकः—' देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः । आर्षे देवपित्रस्तृप्ति-
 सन्नर्पयः, देवपित्रन्नर्पिमनुष्यर्पयो वा । ' मरीच्यादिक्रुपय इति संन्यासपद्धतौ, त-
 चिन्त्यम् । दिव्ये वसुध्वादित्याः । मानुषे सनकसनन्दनसनातनाः । भूतश्राद्धे पृथि-
 व्यादिभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधो भूतग्रामश्चेति तिस्रः । पित्र्ये पित्रादि-
 त्रयो मातामहाश्च । मातृके मात्रादयस्त्रिस्रः । आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहा दे-
 वताः । आत्मश्राद्धं परमात्मदैवत्यमिति संन्यासपद्धतौ । तचिन्त्यम् । सर्वत्र च ना-
 न्दीमुखत्वं विशेषणं ज्ञेयम् । सर्वत्र पिण्डदानम् । युग्मा विमाः । दशक्रतू सत्यवयू
 वा विश्वेदेवौ । अन्यन्नान्दीश्राद्धवदिति हेमाद्रिः ॥ स्मृत्यर्थसारे—' केशमभुलोम-

नखं वापयित्वोपकल्पयेत् । दण्डं जलं पवित्रं च शक्यं पात्रं कमण्डलुम् ॥ आसनं कौपीनमाच्छादनं कन्यां पादुके इति दश पञ्च वा । एतच्च पूर्वद्युर्नान्दीमुखं कृत्वा परेद्युः पुण्याहवाचनं कृत्वा कार्यमिति शौनकः । बौधायनः—‘त्रीन्दण्डानह्रलीस्युलान्वैणवान् मूर्धसंमितान् । एकादश नव द्वित्रिचतुःसप्तान्यपर्वकान् ॥ वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्ज्वा तु चतुरङ्गुलान् । एको वा तादृशो दण्डो गोवालसदृशो भवेत् ॥ अनग्निरग्निमुत्पाद्य नित्येन विधिना ततः ॥’ पृष्ठोदिविधिधानेनेत्यर्थः । ‘स्वाग्नावेवाग्निमान् कुर्यादपवर्गोक्तमादितः । आज्यं पयो दधीत्येतत्त्रिष्टुप्ता जलमेव वा । ॐभूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः । अथादित्यास्तमयात्पूर्वमग्नीन्विहृत्य सः ॥ आज्यमग्नौ गार्हपत्ये संस्कृत्यैतेन च सुचा । पूर्णयाहवनीये तु जुहुयात्प्रणवेन तत् ॥ ब्रह्मन्वाधानमेतत्स्यादग्निहोत्रे हुनेत्ततः । संस्तीर्थं गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतोऽत्र तु ॥ पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतन एव तु । जाययाद्रात्रिमेतां हु यावद्द्राक्षो मुहूर्तकः ॥ अग्निहोत्रं स्वकाले तु हुत्वा प्रातस्तनं ततः । इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्प्राजापत्यामयापि वा ॥’ जावालश्रुतौ—‘तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु तथा कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्पथात् वैधातवीयामेव कुर्यात्’ इत्युक्तम् । तेनात्र विकल्पः । अत्राहुः—‘त्रेताग्रेः प्राजापत्यां तद्वाचयशेषेऽग्नीनिति बहुत्वश्रुतेः । ‘एकाग्नेस्त्वाग्नेयी’ इति । अनाहिताग्नेरिष्टिस्थाने वैश्वानर आग्नेयो वा चरुरिति माधवः । कात्यायनः—‘आत्मन्यग्नीन्समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् । ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैपमीरयेत् ॥’ कपिलः—‘विधिवत्प्रैपमुक्त्वाथ त्रिरुपांशु त्रिल्लवकैः । अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथो भुवि ॥ निनीय दण्डशिक्यादिं शृहीत्वाथ वहिर्गजेत् ॥’ बौधायनः—‘सखे मेल्यादिना दण्डं येन देवाः पवित्रकम् । यदस्य पारे शिक्यं तु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा ॥ युवामुवासाः कौपीनं शृहीत्वा वान्धवांस्यजेत् ।

अथ क्रमः । तत्र संन्यासेऽधिकारसिद्धयर्थं स्वस्य नवश्राद्धपोडशश्राद्धसपि-

संन्यासप्रदणक्रमः ।

ण्डनानि साग्निः पार्वणान्यनग्निस्त्वैकोदिष्टविधिना कृत्वाऽनाश्रमी चेत्कृच्छ्रचतुष्टयम्, अन्यस्तु तप्तकृच्छ्रं कृत्वोदगयने एकादश्यां वा

साग्निमावास्यायां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां वा यथा पर्वणि प्राजापत्यं स्यात् । तत्र देशकालौ स्पृत्वा परमहंसादिसंन्यासग्रहणं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा मातृकापूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वाऽस्तमयात्प्रागौपासनं समिध्याहिताग्निस्तु गार्हपत्ये, विधुरोऽग्निहोत्री तु त्रिकाण्डमण्डनीोक्तदिशा कुशपत्न्या सह पवमानेष्टघन्तं पूर्णाहुत्यन्तं वाधानं कुर्यात् । ब्रह्मचारी चेष्टौक्तिके विधुरश्चेद्याहृतिभिः मणवेन चाग्निप्राधान्यान्वग्निरुपसामित्यानीय पृष्ठोदिवीति निधाय तेनैव समिध्वा तत्सवितुः, तां सवितुः, विश्वानि न इति तिस्रः समिधोऽभ्यादध्यात् ।

एवमगौ सिद्धे कस्योपस्थवर्ज्यं वपनं कृत्वा पयोदधियुतमाज्यमपो वा ॐभूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितृवरेण्यमिति प्राश्याचम्य, पुनरादाय ॐ भुवःसावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहीति द्वितीयम्, ॐस्वःसावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति तृतीयम्, समस्तपा चतुर्थं, ॐभूर्भुवःस्वःसावित्रीं प्रविशामि । तत्सवितृ० यातुइति । संन्यासपद्धतौ तु विष्टदसीति प्रथमं, प्रष्टदसीति द्वितीयं, विष्टदसीति तृतीयं प्राश्यापःपुनन्विति जलं प्राश्य सावित्रीप्रवेश उक्तः । तत आहवनीयं विहृत्य ब्रह्माणमुपवेश्याज्यं संस्कृत्य चतुर्दश वा गृहीत्वा समित्पूर्वमोंस्वाहा परमात्मन इदमिति हुत्वोपवसेत् । ततः सायं होमं वैश्वदेवं च कृत्वा अग्रेरुदकुशानास्तीर्य दण्डादीनि दश पञ्च वासाय ब्रह्मासने कृष्णाजिनोपविष्टो रात्रौ जागरं कृत्वा प्रातर्होमानन्तरं प्राजापत्यां वैश्वानरीं वा कृत्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वं ब्रह्मणे च मधुपूर्णं तैजसपात्रं दत्त्वा दारुपात्राण्याहवनीयेऽश्ममृन्मयानि च जले क्षिपेत् । कृष्णाजिनं त्वाददीत् ॥ अनाहिताग्निस्तु वैश्वानरमात्रेयं वा चरुं हुत्वा पात्राप्यग्नौ क्षिप्त्वा भूर्भुवःस्वरित्यपः स्पृष्ट्वा तरत्समन्दीति जत्वा विमानसंभोज्य पुण्याहं वाचयित्वा अत्र वा वपनं कृत्वा हैमरूप्यकुशजलैः स्नात्वा पुरुषाय चरुं कृत्वा प्राणायस्वाहेति पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं चरुं च जुहुयात् । अत्र विरजाहोमं केचिदाहुः । यथोक्तं शिवगीतासु—‘जुहुयाद्विरजामन्त्रैः प्राणापानादिभिस्ततः । अनुवाकान्तमेकाग्रः समिदाज्यचरुन्पृथक् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य यातेअग्नेति मन्त्रतः । भस्मादायाग्निरित्याद्यैर्विमृज्याद्धानि संस्पृशेत् ॥ पापैर्विमृच्यते सत्यं मुच्यते च न संशयः ॥’ तथा—‘प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास ५ स्वाहा ॥’ सर्वत्र लिङ्गोक्तदेवताभ्य इदमिति त्यागः । वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकृतिसंकल्पा मे शुध्यन्तां ज्योति० । त्वक्चर्मपांसुरुधिरमेदोमज्जास्नायवोस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योति० । शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरुदरजङ्घश्चिन्धोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० । उत्तिष्ठ पुरुष हरितपिङ्गललोहिताक्ष देहिदेहि ददापयिता मे शुध्यन्तां ज्योति० । पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विराजा विपाप्मा भूयास ५ स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुध्यन्तां ज्योति० । मनोवाकायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० । अव्यक्तभावेरलंकारैर्ज्योति० अन्तरात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० । परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० ॥ क्षुधे स्वाहा । क्षुत्पिपासाय स्वाहा । निविध्यै स्वाहा । ऋग्विधानाय स्वाहा । कपोत्काय स्वाहा । क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीनीशयाम्पहं । अभूतिप्रसमृद्धिं च सर्वाङ्गिर्णुद मे पाप्मान ५ स्वाहा । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योति० ॥ ततः स्विष्टकृदादि हुत्वा ब्रह्मणे हिरण्यमाज्यपात्रं धेनुं च दत्त्वा समासिञ्चलित्युपतिष्ठेत् । अत्र केचिदनग्नेः सावित्रीप्रवेशं पूर्णाहुतिं चाहुः ।

ततो याते अग्ने यज्ञिया तनूरिति तिसृभिरैकैकं जिघ्रन्नात्मन्यशीन् समारोप्य गुरवे सर्वस्वं दत्त्वा 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकाशं मुमुक्षुर्वं शरणमहं प्रपद्ये ॥ ' इत्युपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य पादाबुपसंशृङ्गाधीहि भगवो ब्रह्मेति वदेत् । ततो गुरुरात्मानं ब्रह्मरूपं ध्यात्वा शङ्खं द्वादशप्रणवैरभिमन्त्र्य तेन शिष्यमभिपिच्य शनो मित्र इति शान्तिं पठित्वा तच्छिरसि हस्तं दत्त्वा पुरुषसूक्तं जप्त्वा मम व्रते हृदयं ते दधामीति च जस्वोदह्नुस्वः प्रणवार्थमनुसंदधदक्षिणे कर्णे प्रणवमुपदिश्य, तदर्थं च पञ्चीकरणाद्यवबोध्य, अयमात्मा ब्रह्म, तच्चमसि, प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्युपदिशेत् । तदर्थं च वदेत् । ततो नाम दधात् । ततः शिष्यस्तेनोपदिष्टो हरिं सरच्चूर्ध्वावाहुस्तिष्ठन् देवान्साक्षिणः कृत्वा ॐ भूर्भुवःस्वःसंन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशु त्रिरुच्चैस्त्रिरत्युच्चैथोक्त्वा, जलसमीपं गत्वा स्नात्वा, अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तःस्वाहेति त्रिरञ्जलीन् क्षिप्त्वा, युवा सुवासा इति कापायं कौपीनं वासश्च परिधाय, सखे मां गोपायेति मुख्यं वैणवं पालाशं वैल्वमौदुम्बरं वा दण्डं शृङ्गीयात् । अत्र पुत्रकामो गृहस्थः शङ्खेन पुरुषसूक्तेन दण्डमभिपिच्य दद्यादित्याचारः । ततः शिखासुत्पाद्य ॐभूःस्वाहेत्यशौ जले वा हुत्वा, तथैवोपवीतं हुत्वा, येन देवाः पवित्रेणेति जले पवित्रं, यदस्य पार इति शिष्यं, सावित्र्या कमण्डलुं, सप्तव्याहृतिभिर्भोजनपात्रमिदं विष्णुरित्यासनं वृत्तीं वा शृष्ट्वा । ॐभूस्तर्पयामीति व्यस्तसमस्ताभिर्महर्नम इति तर्पयित्वा, ॐभूः स्वधोभुवः स्वधोस्वः स्वधोभूर्भुवःस्वर्महर्नमः स्वधेति पितृस्तर्पयित्वा, उदुल्यं चित्रं तच्चक्षुर्दसः शुचिपन्नमो मित्रस्येति स्नात्वा गुरभिमतीभिरापोहिष्टेति हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिश्च मार्जयित्वा अष्टोत्तरशतवारमघमर्षणं प्राणायामांश्च कृत्वा, ॐभूर्भुवःसुवरिति च पठित्वा, नमःसवित्र इति सूर्यं चोपस्थाय, पुनः स्नात्वा जङ्घे शालयित्वा, ओमितिव्रह्मोमितीदं सर्वमोमिति ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एष वेदो य एष तपति वेद्यमेवैतद्य एष वेदो यदवनमस्तीति जपित्वा, अष्टसहस्रं गायत्रीं जपेदिति ॥

अथ यतिधर्माः । प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दण्डादीनि मृदं च

यतिधर्माः ।

निधाय मूत्रपुरीपयोर्गृहस्थचतुर्गुणं शौचं कृत्वाऽचम्य पर्वद्वादशीवर्ज्यं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा बहिः कटिं प्रक्षाल्य ज-

लतर्पणवर्ज्यं स्नात्वा पुनर्जेङ्घे मक्षाल्य वस्त्रादीनि शृष्ट्वा मार्जनान्तं कृत्वा केशवादिनमोन्तनामभिस्तर्पयित्वा, ॐभूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्नस्तर्पयामीति तर्पयेत् । ॐभूःस्वाहेति स्वाहाशब्दान्तैः स्वधाशब्दान्तैश्चैभिरिव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिर्बहुल गायत्र्या त्रिःक्षिप्त्वा गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वाधर्यं त्रिदत्त्वा मित्रस्य

वर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिदेवो ब्रह्मजज्ञानमिति चोत्थाय, सर्वभू-
भ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्तते । ततो नत्वा, आदित्याय विब्रहे सहस्राक्षाय
गीमहि । तत्रः सूर्यः प्रचोदयादिति त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालं विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं
व कुर्यात् ।

अथ भिक्षा । 'विधुमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । कालेऽपराह्णे भूयिष्ठे
नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥' इत्युक्तकाले । उदयमिति चतस्रभिरा-
दित्यमुपस्थाय, तेनैक्यं ध्यात्वा, आकुण्ठेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा 'येते
पन्थानः' इति जप्त्वा 'योसौ विष्णुवाख्यं आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः । सोऽहं
नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥ त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः संधाय वा-
हुना । पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेदक्षिणेन तु ॥' इति वीधायनोक्तदिशा त्री-
न्पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वा भिक्षां याचित्वा, पूर्णमसि पूर्णं मे भूया इ-
त्यागत्य शुचिरन्नं मोक्ष्य, ॐ भूःस्वधा नम इत्यादिव्यस्तसप्तस्तव्याहृतिभिः सूर्यादि-
देवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वा प्रणवेन षोडशप्राणायामान्कुर्यादिति संक्षेपः ॥
गौतमव्याख्यायां भृगुः—'यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दद्यात्पुनर्जलम् । भैक्ष्यं पर्व-
तमात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम् ॥' अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थ-
सारादौ ज्ञेयम् । कण्वः—'एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योन्यत्र
वर्षासु मासास्तु चतुरो वसेत् ॥' जाबालश्रुती—'शून्यागारे देवगृहवृणकुटीवल्मी-
कवृक्षमूलकुलालशालाग्रिद्वेत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेऽप्यनिकेतनः' इ-
ति । मात्स्ये—'अष्टौ मासांश्चिहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् । एकत्र चतुरो मा-
सान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः ॥ अविमुक्तमविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥' अत्रिः—
'भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपद-
ण्डवत् ॥ मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथालौल्यमेव च । दिवास्वापं च यानं च यतीनां
पतनानि पट् ॥ आसनं पात्रलोभश्च संचयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापो वृथाजल्पो
यतेर्बन्धकराणि पट् ॥' दक्षः—'नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन । यति-
पात्राणि मृद्रेणुदार्वलाम्बुमयानि च ॥' मदनरत्ने अत्रिः—'पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं
देवादिकारणात् । वर्जयेच्चादृशीं भिक्षां परवाधाकरिं तथा ॥' बृहस्पतिः—'न ती-
र्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो
भवेत् ॥' एतद्वेदार्थमिन्नपरम् । अत्रिः—'स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलि-
स्तुतिः । भिक्षाटनं जपः संध्या त्यागः कर्मफलस्य च ॥' एते यतिधर्मा इत्यर्थः ।
अन्येऽपि माधवमिताक्षरादौ ज्ञेयाः । यतिधर्मसमुच्चये—'न स्नानपाचरेद्विष्णुः पुत्रा-
दिनिधने श्रुते । पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुद्ध्यति साम्बरः ॥'

अथ यतिसंस्कारः । 'संन्यसेद्ब्रह्मचर्याद्वा संन्यसेच्च गृहादपि ।

मत्रजेद्विद्वानातुरो वाथ दुःखितः ॥ आतुराणां च संन्यासे न ॥

यतिसंस्कारः ।

धिर्नैव च क्रिया । प्रेममात्रं च संन्यास आतुराणां विधीयते

उत्पन्ने संकटे घोरे चौरव्याघ्रादिगोचरे । भवभीतस्य संन्यासमङ्गिरा मनुरववीत् ॥

यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेद्भिजः ॥' इति जाबालश्रुतिः । 'अ-

राणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया । प्रेममात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कार-

येत् ॥ संन्यस्तोऽहमिति द्रूयात्सवनेषु त्रिषु क्रमात् । त्रिवारं च त्रिलोकात्मा शु-

भाशुभसुधाद्रये ॥ यत्किंचिद्वाधकं कर्म कृतमज्ञानतो मया । प्रमादालस्यदोषाद्य-

त्तत्संल्यक्तवानहम् ॥ एवं संल्यज्य भूतेभ्यो दद्यादभयदक्षिणाम् । पद्भ्यां कराभ्य-

विहरन्नाहं वाक्कायमानसैः ॥ करिष्ये प्राणिनां हिंसां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ॥

इत्यातुरस्य स्वशक्त्याऽवस्थानुरूपमद्गलभूतमैपोचारणादिपञ्चत्वारिंशत्प्र-
मनसा वाचा

वा कुर्वतस्तावतैव कृच्छ्रचान्द्रायणनान्दीश्राद्धनखकृन्तनादीनि कृत्वा संन्यासपूर्ति-

रिति प्रतीयते । अङ्गिराः—'पष्टिः कुलान्यतीतानि पृथीनामधिकानि च । कुलान्यु-

द्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥' त्रिष्णुः—'एकरात्रोपितस्यापि यतेर्या-

गतिरुच्यते । न सा शक्या गृहस्थेन आतुरोऽपि च संन्यसेत् ॥ संन्यस्तमिति यो

द्रूयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि । न तत्क्रतुशतैः पुण्यं प्राप्तुं शक्नोति मानवः ॥' मनुः—

'यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः मत्रजल्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्म-

वादिनः ॥' अथ शौल्यातुरस्य विलम्बितस्य 'प्रेममात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र

पूजयेत्' इति । अत्र मात्रत्वोपसंभवादङ्गकलापाव्यापकत्वेनाप्युपपत्तौ कर्तुर्यागत्या-

गकलापव्यावृत्तस्यैकत्वानुपपत्तेः कृच्छ्रनान्दीश्राद्धविराजोमादिकर्तुपशक्तस्यातुरस्य

विद्यमानाग्रेरिष्टदेवतायै पूर्णाहुतिं हुत्वा असौ स्वर्गाय लोकस्य स्वाहेति आहवनीये

दारुमयानि पात्राणि प्रज्वाल्य मृण्मयान्यम्बु प्रक्षिप्य समार्पितं च मरुत इत्युपस्थाय

याते अग्रे इत्यनेन हस्तं प्रताप्य आत्मन्वयि समारोप्य सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं सप्तपञ्च-

केशान् विसृज्य वापयित्वा यथाविधि स्नात्वा आतुरसंन्यासं कुर्यात् ।

अथातुरसंन्यासविधिः । अपां समीपे गत्वा तिथ्याः स्मरणपूर्वकं स्नान-

संध्यावन्दनादि कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य ममात्रेपदुःखनिवृत्तिनि-

आतुरसंन्यासः ।

रतिशयानन्दप्राप्तिपरमपुरुषार्थप्राप्तये च परमहंससंन्यासं करोमीति

संकल्पयेत् । तत्र प्रधानानि । प्रेषोचारमणवोपदेशमहावाक्यानि । ततः संन्यासो-

चित्तं क्षौरं कृत्वा पूर्ववत्सप्तपञ्चकेशान् विसृज्य स्नात्वाचम्य पात्रेण तोषमादाय

उपस्पृश्य दक्षिणेन पाणिनाऽम्बु जुहोति । एष वोभ्रेयोनिर्धेः प्राणं गच्छस्वाहा

इति प्रथमाहुतिः । आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोमि
 स्वाहा । इति द्वितीया । ततो हुतशेषं आशुः शिशान इत्यनुवाकेनाभिमन्य पुत्रे-
 षणा विचेपणा लोकेपणा मया त्यक्ता स्वाहेति प्रथमां पिबेत् । ॐ ॐभूर्भुवः स्व-
 रोम् मया संन्यस्तं स्वाहेति द्वितीयां पिबेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति
 तृतीयां पिबेत् । ततोऽन्यत्तोयमञ्जलिपूर्णमादाय प्रागादिदिक्षु मत्येकं निनयेत् ।
 ॐभूः सावित्रीं प्रवेशयामि, ॐभुवः सावित्रीं प्रवेशयामि, ॐस्वः सावित्रीं प्रवेश-
 यामि, ॐभूर्भुवःस्वः सावित्रीं प्रवेशयामि इति सावित्रीप्रवेशं कृत्वा अयोर्ध्ववाहुः
 सूर्याभिमुखो भूत्वा ॐभूः संन्यस्तं मया, ॐभुवः संन्यस्तं मया, ॐस्वः संन्यस्तं
 मया, ॐभूर्भुवःस्वः संन्यस्तं मयेति प्रेषोचारं श्रूयात् । एवं मन्द्रमध्येचैत्रिरुक्त्वा
 तूर्णां शिखां निकृत्य स्नात्वाचम्य यज्ञोपवीतमुद्धृत्याञ्जलिना गृहीत्वा भूःस्वाहेति
 अप्शु हुत्वा दिग्म्बरो भूत्वा पुत्रेषणाविचेपणालोकेपणातो मुक्तोऽहमिति श्रूयात् ।
 अत ऊर्ध्वं न पुत्रगृहं गच्छेत् । मृते च पुरुषमूक्तेन विष्णुबुद्ध्याभियञ्चति संस्का-
 रमेव कुर्यात् । एवं विरक्तस्यातुरस्य स्वस्थस्य संन्यासविहिताद्वेषु पन्मन्त्रानुष्ठाने
 शक्तिर्यथाविधिस्तदनुष्ठानपूर्वकं प्रधानं प्रेषोचारणमात्रं मत्वा संन्यासयुक्तिरिति
 श्रवणात् । तदुत्तरकालमेव मृतस्योपदेशविकलस्यापि खननसंस्कारमेव कुर्यात् ।
 जीवतश्चेच्छिखां यज्ञोपवीतं च नित्यक्रियाविधिवद्विसृज्य दण्डकापायवस्त्रादीनि
 वादाय यतिधर्मानेवानुतिष्ठेत् । सद्गुरुमन्विष्य तदुपदेशं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठो भवेत् ।
 अयमर्थो विद्वत्संमतः प्रयोक्तव्यः । इत्यातुरसंन्यासः । स्मृत्यर्थसारे—‘ सर्वसद्गनिष्ठ-
 तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नाशीचं नोदकक्रिया ॥ ’ तथा—
 ‘ कुटीचकं तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहदकम् । हंसो जले तु निक्षेप्यः परहंसं प्रपूरयेत् ॥ ’
 पालाशमूले नदीतीरेऽन्यत्र वा गन्धपुष्पालंक्रुतं शवं वाद्यघोषेण नीत्वा दण्डमात्रं
 व्याहृतिभिः खात्वा सप्तव्याहृतिभिस्त्रिः प्रोक्ष्य दर्भानास्तीर्य नवघटे पञ्चरत्नोदकं
 सिद्ध्वा नारायणः परं ब्रह्मेत्यभिमन्य, तेनैव त्रिः-संस्लाप्याष्टाक्षरेण वस्त्रगन्धपुष्पधूप-
 दीपान् दत्त्वा, विष्णो हव्यं रक्षस्वेति शवं गते निधाय ‘ इदं विष्णुः ’ इति दक्षिण-
 हस्ते दण्डं ‘ यदस्य पारे ’ इति सव्ये शिष्यं ‘ येन देवाः पवित्रेण ’ इति मुखे जल-
 पवित्रं सावित्र्योदरे पात्रं ‘ भूमिः श्वध्रे ’ ति शुद्धे कमण्डलुं निधाय ‘ चित्तिः सुक् ’
 इति दशदोत्राभिर्भन्त्रयेदिति विश्वादर्शटीकायां स्मृत्यर्थसारे च । गृहच्छौनकस्तु—
 ‘ यतिं पुरुषमूक्तेन स्नापयित्वाऽवष्टं ततः । प्रणवेनाष्टवारं तं प्रोक्षयेद्य सर्वतः ॥
 विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुषा प्रणवेन च । गते मेतं विनिक्षिप्य चेदं विष्णुर्विचक्रमे
 ॥ इति मलेण दण्डं तु दद्यादक्षिणहस्तके । मूर्धानं भूर्भुवः स्वश्चेत्युक्त्वा शङ्खेन भे-

दयेत् ॥ गर्ते पुरुषसूक्तेन लवणेन प्रपूरयेत् । सृगालश्वादिरक्षार्थं सम्पगर्ते प्रपूर-
येत् ॥' इति । कुटीचकस्य तु दाहः कार्यः । यथा सर्वं 'माग्वत्कृत्वाऽग्निं प्रज्वाल्य
साग्नेर्दक्षिणकरे उपावरोहेत्यवरोह्य निर्मथ्य वा गर्ते चितिं कृत्वाग्निर्नाग्निः समिध्यते
इत्याग्निं दत्त्वा सावित्र्या प्रणवेन वा दहेत् । ततोऽष्टशतं प्रणवं नारायणः परं ब्रह्मेति
जप्त्वा सधिरःप्रणवव्याहृत्या गायत्र्या तद्भस्मास्थीनि तीर्थे क्षिप्त्वा स्नानाच्छुचिः ।
नास्थान्यदौर्ध्वदेहिकम् । 'त्रिदण्डग्रहणादेव भेततं नैव जायते ।' इति उशनसः
स्मृतेः । 'एकादशेहि पार्वणं तदपि त्रिदण्डिनः । हंसपरमहंसादीनां पार्वणादि कि-
मपि न कार्यम् ॥' इति शूलपाणिः । श्राद्धचिन्तामणौ दत्तात्रेयः—'एकोद्दिष्टं जलं
पिण्डमाशौचं भेतसत्क्रियाम् । न कुर्याद्वापिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥' भेतक्रि-
ययैकोद्दिष्टनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणमाब्धिकपरम् । तेन तत्पार्वणमेव त्रिदण्डिनां
द्वादशे नारायणवलिः । तद्विधिरन्यथ विशेषः प्रायुक्तः इत्यलं बहुना ॥

एवं निरूपितमिदं गहनं तु धर्मतत्त्वं विचार्य वचनैश्च नयैश्च सम्यक् । तद्विषय-
प्रश्नोपसंहारः ।
ष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोऽसि तेषु ॥ ? ॥

मया सद्दासदा यदिह गदितं मन्दमतिना किमेतच्छव्यं वाध्यवसि-
तुमपि स्वल्पमतिना । तदेवं यत्किञ्चिद्भूदितमिह विख्यातमहिमा प्रतापोऽयं सर्वो
विकसति तु पित्रोश्चरणयोः ॥ २ ॥ यो भाट्टतन्त्रगणनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु
निखिलेष्वपि मर्मभेदा । योत्र श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतोऽमुनास्तु स कृती
सुधरामकृष्णः ॥ ३ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनुश्रीभट्टनारायणसूरिसूनोः । श्रीरामकृ-
ष्णस्य सुतः कृतीमं व्यथान्निवन्धं कमलाकरारुख्यः ॥ ४ ॥ नानानिर्णयवच्चान्निर्णय-
सिन्धुः प्रोच्यतां विद्युधाः । निर्णयसरोजवच्चान्निर्णयकमलाकरोप्यस्तु ॥ ५ ॥ व-
सुक्रतुक्रतुभूमिते १६६८ गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोय याति रौद्रे । तपसि शिवतिथौ
समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽपितश्च ॥६॥ जगति सकलविद्यासिन्धुमुष्टिधयानां
परभणितिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् । तदिह मम निवन्धे दूषणं भूषणं वा यदि
भवति विदग्धैस्तद्भवश्यं निमृश्यम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्रामेश्वरभट्ट-
सूरिसूनुनारायणभट्टसुतविद्वन्मुकुटहीराङ्कुर-

श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुज-
कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ

तृतीयः परिच्छेदः ॥